מטלז עד טלז

יומנו של הרב חיים שטיין

ת"ש–תש"ד 1940-1944

מטלז עד טלז

יומנו של הרב חיים שטיין

ת"ש-תש"ד 1939 - 1944

בעריכת א' פרבשטין
ירושלים תשע"ה

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

מטלז עד טלז

עריכה: אסתר פרבשטין
עריכת משנה: ד"ר קירל פפרמן
ייעוץ: ד"ר בן-ציון קליבנסקי, פרופ' נתן כהן
ריכוז המחקר: ח. פליטניק
עריכת לשון: דן הלוי
תרגום המבוא: ש. שמידט, ג. סיטבון
גרפיקה ועימוד: א. שלנג
מפות: ח. אליטוב, ח. קוד"ץ
הפקה: מכללה ירושלים, המרכז לחקר השואה
הוצאה לאור: יפה נוף, ירושלים

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

© כל הזכויות שמורות למכללה
ירושלים ולמשפחה
ירושלים, תשע"ה - 2015

ISBN 978-965-92347-1-4

בסיוע ועידת התביעות
Conference on Jewish Material Claims Against Germany, Inc.

אקדמות מילין
מאת נכדי המחבר

הנה מה נכבד היום בהגלות נגלות תכריך כתביו של אא"ז זלה"ה מהם יתד מהם פינה, ונתמלא הבית כולו אורה, אשר כתב רשימות זכרון דברים למען ידעון דור אחרון ועם נברא יהלל י-ה. כאשר ירד חושך לעולם והנה אימה חשיכה גדולה נופלת עליו, דם ואש ותמרות עשן, בעת אשר כל בית ישראל ומשפחתו נפלו בחרב ועלו על המוקד של קידוש ה', ואפרן עדיין צבור ומונח על מזבח העקידה אש תמיד תוקד לא תכבה, ובכל זאת שמך לא שכחנו, ועל אף שהי' הסנה בוער באש ממש, אעפ"כ הקורא משתאה ורואה אשר הסנה איננו אוכל, וההר בוער באש עד לב השמים.

וכל אותו הזמן, כאשר נס והלך בעמק הבכא מעיר לעיר וממדינה למדינה, עלה ונתעלה אא"ז במעלות התורה האמונה הבטחון והיראה, ובכל עת ובכל שעה ארחושי מרחשן שפוותיה "חסדי ה' כי לא תמנו כי לא כלו רחמיו", ו"גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע כי אתה עמדי". וכתב זאת זכרון בספר בעת אשר כל משבריך וגליך עליו עברו, ועולים וצפים בו זכרונות משפחתו והישיבה הקדושה אהובת נפשו, ואעפ"כ כולו רצוף אהבה בהשתוקקות והשתפכות הנפש בתורה הקדושה משוש חייו, אשר שגה באהבתה תמיד כשכורת ולא מיין, וכל כולו קורא ואומר: "אם תמצאו את דודי, מה תגידו לו, שחולת אהבה אני", אהבה לתורה ולמצוותיה, אהבת שבתות וימים טובים, "קשה כמוות אהבה, רשפיה רשפי אש שלהבת י-ה". ובכל מסעותיו קיים בהם "שויתי ה' לנגדי תמיד למען לא אמוט" ו"אם אסק שמים שם אתה אם אצע שאול הנך", ו"אם תלך במו אש לא תכוה כי אתך אני".

ולאחר ימות המלחמה, כאשר באו אחד מעיר ושנים ממשפחה, בא גם הוא אוד מוצל מאש לבנות ולשקם חורבות ישיבתו הק', זכה ל"שמחנו כימות עיניתנו שנות ראינו רעה". ועל אף שכבר לפני המלחמה נחשב מבחירי וגדולי הישיבה, הרי שלאחריה נעשה מגדולי הדור וממנהיגיו. כאב רחמן נשא את דורו כאשר ישא האומן את היונק, והרעיף עליהם חום ואהבה להחיות עצמות יבשות ולהלהיב לבבות גחלים לוחשות מתוך אפר העקידה. ומרגלא בפומיה, דבחורבן הקהילות הי' בחינת "גוילין נשרפין ואותיות פורחות באויר", והתמסר בכל לבו ונפשו לאסוף האותיות ולחזור ולכתבם על לוח גוילי לבם של בני הדור החדש. והארת פניו היתה בה ממש לרפאות נשברי לב, ועיניו היו מלאות חמלה והבנה, וכל שבאו בקרבתו הרגישו שהבין כאבם ויגון ואנחת לבם, וכשהסביר פנים, הרי מילא נשמת כל רואיו ונתן **חיים** לנשמת העם אשר עליה. ואף בסוף ימיו

כשנזדכך במיתת בנו האהוב עליו כנפשו, ובפרט בשנתו האחרונה עלי אדמות, כאשר נתפתל ביסוריו והי' שוכב על ערש דווי, עדיין החזיק בתומתו ושמחת חייו עד דכדוכה של נפש, "ותשחק ליום אחרון".

והיא תקוותינו שיהנו רבים לאורו, וכמו ב**חיים** חיותו עודנו עומד לפני ה', ויתחזקו לבבות ויעודדו נפשות בקוראם בדברי הימים אשר אנו נותנים לפניכם היום, אשר נכתבו בדמע ועם כל זה מלאים בחיזוק ואמונה. וכל קוראיו יאמרו האח ראינו אור. ואנו תפלה דכל הקריבים אל ספרא דנא, וביחוד אלו המצויים במצב של "יעלו שמים ירדו תהומות ונפשם בהם תתעטף", כאשר יחזו עיניהם כל הרפתקי דעדו עליו, "ויוותר **יעקב** לבדו ויאבק איש" ואחר כל זאת עלה השחר והגיע עת שירה, כן כל אחד בהאבקו יוסף חכם ויקח לקח. וכמאמר הבית אברהם מסלונים על הפסוק ומשה ניגש אל הערפל אשר שם האלוקים, ופרש"י שם לפנים משלש מחיצות, חושך ענן וערפל, ופירש הוא ז"ל דערפל קשה מכולם, ולימדנו רבינו משה שבתוך הערפל - שם האלוקים, ומי ביניינו אינו חי חיי ערפל.

זכרנו ימים מקדם כשזכינו להיות אצלו ובצילו חמדנו, כשזכינו לישב על שולחנו כבן אצל אביו או כנכדים אצל הסבא, פניו קרנו אהבה וחיבה לנו. ידענו תמיד שאנו כבני משפחתו הננו מחמדי לבו ונפשו. תמיד היינו מונחים על לוח לבבו ותמיד דאג לשלומינו, השתתף בשמחתינו וגם בכה אתנו בצערנו. הזכרונות הכי יקרים - להיות בחדרו בישיבה, ללמוד בחברותא - עולים לפני עיני: "קח את הקצות תעיין בסימן"... "בזאת הענין שמעתי מהגר"ח מטעלז להסביר את דבריו"... "עיין בהנתיבות"... "עיין באחיעזר ותראה שכתוב בגליון"... "בזה הענין דברתי עם הגאון ר חיים עוזר ודנתי לפניו בדבריו"... "בזאת הסוגיא בישנו לשחיטה מתחילה ועד סוף אחזתי עם הגאב"ד דטעלז כשרב אלחנן נכנס"... תורה היה משוש לִבבו וזה היה שעשועו שבלא זה אבד בעניו.

ותכתב זאת לדור אחרון, שבשיירי הניירות בארץ רוסיא נכתב חידושים על נגעים ואהלות, ומסר נפשו על קיום התורה והמצוות, וחיזק את אחיו ונשא אותם מתוך אמונה איתנה וחזקה. וזה היה דיבורו כל ימיו, כשדיבר מאותם הימים לא דיבר מתוך שברון הלב ויאוש אלא תמיד חיזק אותנו ותלמידיו לראות "משפטיך תהום רבה" אבל גם "צדקתך כהררי א-ל", ותמיד דיבר שצריכים לדעת שיש מדת הדין בעולם וגם תובע, וצריכים להבין את זה. ועוד מהדהדים באזניי דברים אלו שדיבר אחרי שחזר מהנסיעה מלראות החורבן הנורא בערי ליטא, שכשהוא עמד על קברי אחים של אבותיו ורבותיו הוא שמע האיך שהם צועקים "שמע ישראל". תמיד כל ימי חייו חי מתוך אמונה חזקה, וכמה פעמים ביקש חיים יעקב לישב בשלוה, וקפץ עליו צרת בנו מחמד נפשו. וגם בזה הראה לנו אמונה היאך

לילך בגיא צלמות. ראינו בחוש "לא אירא רע כי אתה עמדי". שפך כמים לבו לפני אדונו והיה מיצר בצרתן של ישראל, אבל פניו תמיד קרנו שמחת החיים. תורה היתה חיותו וממנה לקח ארחות חייו. שמחתו היתה לשמוע מאתנו דברי תורה וממנו לקחנו חיזוק לדעת הדרך אשר נלך בה. אשרי עין ראתה כל אלה. זכרונו הטהור לעולם לא ימוש מלבנו.
הדברים ביומן, שכתב בדם התמצית של נפשו ולבו, יחזקו אותנו ואת כל הקוראים בו לדעת שהשם אל-היך מייסרך וגם אוהבך. רצונו היה שנקח חיזוק מדבריו לעלות במדרגת האמונה ובזה נקיים את רצונו.
ובך חותמין, מים רבים לא יוכלו לכבות את האהבה ונהרות לא ישטפוה. יזכור אהבתם ויחיה זרעם.

"סוף דבר הכל נשמע את האלוקים ירא ואת מצוותיו שמור כי זה כל האדם"
"סוף פתגם דאתעבד בעלמא בצנעא כולא עתיד לאספרסמא ולאישתמעא לכל בני אנשא" .
ברצוננו להודות ולפרסם לכל בני אנשא, את אלו הצנועים שהנעימו לזקננו זצ"ל בחייו ולאחר מותו לא נפרדו:
מר סטיבן רוזנברג ומשפחתו, בניו וכלותיו - נפשנו קשורה בנפשם.
מר דוד רייבק ורעייתו, האהובים עלינו כאחים ממש. "אני לדודי ודודי לי".
מר משה סמיט ורעייתו, נותנים עינם וליבם תמיד להיות מיצרים על סבל אחיהם.
קרוב משפחתנו, הרב יעקב מרקוס שליט"א, ראש ישיבת ראשית ירושלים, ורעייתו הנפלאה.
זכות המחבר זצ"ל תעמוד להם שלא תמוש התורה מפיהם ומפי זרעם וזרע זרעם מעתה ועד עולם.
אחרונה חביבה. חברה שנהפכה למשפחה ועכשיו לשותפה: הרבנית אסתר פרבשטין. היא היוזמת, היא היוצרת והיא המוציאה לאור. אין זה גוזמא לומר שבלעדי מסירותה לפרוייקט, היתה העולם חסר ספר חשוב זה. המשפחה כולה מברכת אותה "ויהי נועם ה' עליך ועל מעשה ידיך".

דף מהיומן

מבוא
הרב חיים שטיין ויומנו

מתחלה לקחתי לי מחברת קטנה לרשום רשימות ממאורעות המלחמה, מפני שחשבתי שלא תימשך המלחמה, ועכשיו נראה הדבר שלא במהרה תגמר, והלוואי שיספיק מחברת זו עד גמירא. ונקוה לאדון עולם שכל השתלשלות המאורעות יביאו סוף סוף לביאת הגואל במהרה בימינו אמן.
(מחברת ב, ח' חנוכה ת"ש, 14 בדצמבר 1939)

בעוד הגרמנים פורצים לפולין ומנגנון המלחמה הנאצי מתחיל במימוש האידֵאולוגיה שתגרור את הפעלת הרצח הנורא של העם היהודי, החליט חיים שטיין, מבחירי התלמידים בישיבת טלז שבליטא, כי ראוי להעלות את האירועים על הכתב, והחל בכתיבת יומן במחברת קטנה שייעד לשם כך. דפיה של המחברת תמו בעוד המלחמה מחריפה ומתעצמת, והמחבר צירף מחברת ועוד מחברת, שש מחברות. את כתביו אלו נשא עמו בדרכי נוד וסבל במשך חמש שנים, כשהוא מסתיר אותם מעין זרים, ותר אחר דפים נוספים בסביבה שבה ניירות היו מצרך יקר ערך.
בשש המחברות שכתב הרב שטיין כמעט לא החמיץ שום אירוע בחזיתות המלחמה, אך ככל שהרחיק נדוד וככל שהתרחק משגרת החיים שהסכין לה, הלכה הכתיבה ומילאה בחייו תפקידים נוספים, משמעותיים ביותר.
בבואו לארה"ב ובתפקידו הרם כאחד מראשי ישיבת טלז בקליבלנד לא חשף הרב את היומן, ורק בתשעה באב נהג להקריא לבחורים קטעים מתוכו.
רק באחרית ימיו, ובעיקר לאחר פטירתו, נחשף היומן במלואו, מסמך יהודי-היסטורי יחיד ומיוחד, והוא רואה אור לראשונה ביזמת בני המשפחה שהפקידו בידי את עריכתו.

קורות המחבר

הרב חיים שטיין נולד בשנת תרע"א, 1911 בשקודוויל (Skaudvilė), עיר במחוז ז'מוט (Zhemaitija) שבמערב ליטא[1] שהייתה אז חלק מהקיסרות הרוסית. אביו,

1 שקודוויל מנתה בשנת 1940 כאלף יהודים. רב העיר היה הרב אברהם יצחק פרלמן. לפני הכיבוש הסובייטי וההלאמה שבעקבותיו היו רוב החנויות בעיר בבעלות יהודית, ובכך עסקו גם הוריו של המחבר. בעיר התקיימה "ישיבה קטנה" מיסודו של הרב שאול (שואל) זקש ועוד מוסדות חינוך. בפרוץ מלחה"ע השנייה קלטה הקהילה בזרועות פתוחות את פליטי ישיבת ברנוביץ שהגיעו

הרב בנימין משה שטיין, ואמו, חסיה מרים, נרצחו עם כיבושה של ליטא בידי הגרמנים, בתמוז ובאלול תש"א, יוני-ספטמבר 1941.[2] בשואה נספו גם אחותו, עלה רויזעל (שושנה) ובעלה ישראל יהודה לייב רוטשטיין, אחי המחבר יהושע אריה ליב, שהיה רב בסלנט, והאחים הצעירים אבא מאיר, שלום ושמואל זלמן שטיין.[3] המחבר לא ידע על כך עד סיום המלחמה.

בהיותו בן תשע נשלח כותב היומן לתלמוד תורה בקלם, ודמותו של הרב אליהו לופיאן נחרתה בו עמוקות.[4] בהיותו בן 11 נשלח למכינה בישיבת טלז,[5] אחת הישיבות החשובות והוותיקות בליטא, פארה של העיר הקטנה טלז שבצפון מערב ליטא, ואחת משלוש הישיבות הגדולות בליטא העצמאית[6] (לצד ישיבת פוניבז' וישיבת סלבודקה).

ישיבת טלז היוותה את קרקע גידולו של המחבר ועיצבה את דמותו מנעוריו.

מפולין ובראשם הרב אברהם שמואל הירשוביץ. ראו: שקודוויל, פנקס הקהילות, ליטא, עמ' 695-698.

2 עם כניסת הנאצים לשקודוויל בכ"ט בסיוון תש"א, 24 ביוני 1941, נרצחו באכזריות כמה יהודים, ולאחר מכן שרר במקום שקט יחסי במשך שבועות מספר. בכ"א בתמוז, 16 ביולי, נקראו כל הגברים לכיכר העיר, והליטאים - יחד עם גרמנים - הפרידו את הגברים היהודים והחלו לבצע בהם מעשי התעללות: תלישת זקנים, הכאה וגרירה. גם הרב א"י פרלמן, רב העיר, נגרר מביתו, ולאחר שעונה נרצח באכזריות. הגברים נשלחו ליער פוז'אי (Puzhai) הסמוך לעיר ושם נורו רובם בכ"ז בתמוז תש"א, 22 ביולי 1941, ורק בודדים נמלטו. הנשים והילדים נשלחו לעבודה בחוות חקלאיות. באמצע אלול תש"א, ספטמבר 1941, גורשו הנשים והילדים ליער גריבלאוקי (Gryblaukis) הסמוך לטווריג (Tauragė), ורובן נורו שם בכ"ד באלול תש"א, 16 בספטמבר 1941. תשע נשים ונער נמלטו מהרצח ההמוני. ראו: שטיין, "שקודוויל און איר אומקום"; שקודוויל, פנקס הקהילות, ליטא, עמ' 697-698. לאחר המלחמה הוסיף הרב בלוח השנה שנשא עמו את מועד יום השנה לרצח הוריו ויתר בני המשפחה.

3 האחים הצעירים היו עמו בקבוצת בחורי הישיבה שעברה מטלז לטרישיק (Tryshkiai) בעת הכיבוש הרוסי, אך עם הכיבוש הנאצי בחרו לחזור הביתה ונרצחו עם יהודי שקודוויל.

4 הרב אליהו (ר' אלה) לופיאן (תרל"ו-תש"ל, 1876-1970) היה מגדולי בעלי המוסר בין המלחמות ואחריהן. הוא למד בלומז'ה ובקלם, שם התוודע לסבא מקלם (בשנה האחרונה לחיי הסבא) והפך לאחת הדמויות הבולטות והמשפיעות בקלם, ומי שקירב רבים לעולם הישיבות. משנות השלושים היה ראש ישיבת "עץ חיים" בלונדון, ובשנת 1950 עלה לארץ ונתמנה כמנהל רוחני (משגיח) בישיבת כפר-חסידים. דמותו היוותה סמל לקלם, ושיחותיו נתפרסמו ברחבי העולם היהודי. חלק מהן ראו אור בספרו "לב אליהו", בעריכת תלמידו הרב שלום שבדרון.

5 המכינה לישיבת טלז נוסדה בשנת תר"פ, 1920, על ידי הרב יוסף יהודה לייב בלוך (ייתכן שגרעין ראשון פעל מ-1916) כחלק מיזמותיו החינוכיות הרחבות. במכינה היו ארבע כיתות ברמת קושי עולה, והוכנסו בה גם לימודי חול בשעות הערב על פי דרישת השלטונות וכהתמודדות נגד ה"משכילים". ראש המכינה היה הרב חיים מרדכי קאץ, חתנו של הרב יי"ל בלוך, שהיה לימים מבוני הישיבה בקליבלנד. ה"מכינה" זכתה לבניין נאה שנחנך בחגיגיות שנתיים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. במכינה למדו אז כמאה וחמישים תלמידים מכל רחבי ליטא, וגם מארצות אחרות - גרמניה, הונגריה, צ'כיה ועוד.

6 ליטא זכתה בעצמאות בשנת 1918, בגבולות מצומצמים יחסית. חלקים ממנה הועברו לפולין, כולל בירתה וילנה.

הישיבה הוקמה על ידי הרב שלמה זלמן אבל, הרב מאיר אטלס והרב צבי יעקב אופנהיים, אך הגיעה לגדולתה לאחר מינויו של הרב אליעזר גורדון כראש הישיבה וכרב העיר בשנים תרמ"א-תר"ע, 1881-1910. הרב גורדון שימש לפני כן כרבה של קלם.[7] הוא מינה את חתנו, הרב יוסף יהודה ליב בלוך, ואת הרב שמעון שקופ (אחיינו) כראשי ישיבת טלז לצדו, ובכך הלכה הישיבה וזכתה במעמד חשוב ביותר בעולם היהודי זמן קצר לאחר הקמתה. הרב שמעון שקופ העניק לישיבה את השיטה ה"טלזאית" בלימוד גמרא. הוא עמד בראשה כשמונה עשרה שנה ובמהלך שנותיו אלו פיתח את גישתו המיוחדת לניתוח הגיוני דק של הסוגיות שהתפרסמה מאוחר יותר בספרו "שערי יושר".

בתקופת מלחמת העולם הראשונה ובשנות העשרים (תר"ע-תר"צ, 1910-1930) כיהנו כראשי הישיבה חתנו של הרב גורדון, הרב יוסף יהודה לייב בלוך, והרב חיים רבינוביץ שאף הוא נתמנה על ידי הרב גורדון. בתקופה זו שבה התגבשו סימני היכר ייחודיים גם בישיבות אחרות בליטא, גובשו סדרי הלימוד שהיו מיוחדים לישיבת טלז והיו ברורים ונוקשים למדי.

חרף הגליית אלפי יהודים מליטא במלחה"ע הראשונה, נשאר הרב יי"ל בלוך עם הישיבה בטלז במתכונת מצומצמת. אישיותו, הגותו ושיטתו במוסר חדרו לעומק והותירו חותם עמוק על בני הישיבה ובני המקום.[8]

הרב חיים שטיין למד בישיבה בתקופת הפריחה הגדולה שבין המלחמות. כאחד מבכירי התלמידים בישיבה נבחר למסור שיעור במכינה לישיבה והיה מקורב לראשיה.

7 קלם התפרסמה בעולם היהודי בזכות "בית התלמוד" (ה"תלמוד תורה") הקלמאי מיסודו של "הסבא מקלם", רבי שמחה מרדכי זיסקינד (שמחה זיסל) זיו (תרפ"ד-תרנ"ח, 1824-1898), שהיה מגדולי תלמידיו של רבי ישראל סלנטר, ודמות מרכזית ומשפיעה בתנועת המוסר על כל זרמיה. "בית התלמוד" כונה על ידי תלמידיו "הבית הגדול", "מקום משכן האמת בדורותינו, מקום הצניעות, מקום הענוה" (ראו מכתבו של הרב אליהו דסלר לבנו על חורבן קלם, בתוך: מכתב מאליהו, ג, עמ' 346). בין מלחמות העולם פעל בו הרב אליהו לופיאן. בשנותיו האחרונות של "בית התלמוד" הקלמאי ניהלו אותו שני הגיסים מורי-המוסר, רבי דניאל מובשוביץ ורבי גרשון מאיידניק, נכדיו של "הסבא מקלם". שניהם נרצחו על קידוש השם עם כל יהודי קלם בקיץ תש"א, 1941. ראו עוד: בית קלם א, ספר הזיכרון, עמ' רצד, תמ-תמט; ר"א דסלר, בתוך: מכתב מאליהו, ג, עמ' 346-348; כץ, תנועת המוסר, ב, עמ' 27-177.

8 עוד על הישיבה ראו: גיפטר, ישיבת טלז, עמ' 169-187; שטמפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, עמ' 303-359; כץ, תנועת המוסר, ה, עמ' 17-100; קליבנסקי, כצור החלמיש, עמ' 140-144; ברקאי, נחלת בנימין, עמ' 7-12. הרב בנימין יעקב ברקאי למד בישיבת טלז בשנות העשרים. ביומנו תיאר את הווי הישיבות שבהן למד בשנים תר"פ-תרפ"ח, 1920-1928.

באותה עת למדו בה כ-500 תלמידים, שמעה הגיעה למרחוק ועם תלמידיה נמנו כ-68 תלמידים מארצות חוץ.[9] בשנים אלו כיהן כראש ישיבה הרב אברהם יצחק בלוך, בנו השני של הרב יוסף יהודה לייב בלוך, ולצדו הרב עזריאל רבינוביץ, בנו של הרב חיים רבינוביץ. המנהל הרוחני משנת תרפ"ז, 1927, היה הרב זלמן שמואל בלוך, בנו הבכור של הרב יי"ל בלוך ואחיו של ראש הישיבה.

תנועת המוסר חדרה לישיבת טלז לאחר מאבק ממושך בין כתליה, מאבק שהחל בימי הרב אליעזר גורדון והסתיים בתקופת כהונתו של הרב יי"ל בלוך בשנות העשרים, ובין "המשגיחים" המפורסמים בישיבה היו הרב יהודה ליב חסמן והרב שמואל פונדילר, רבה של ריטובה שבליטא.

בטלז התפתחה שיטת מוסר ייחודית אשר גובשה בשיעוריו של הרב יי"ל בלוך. השיעורים כונו "שעורי דעת", וכך נקרא גם ספרו.[10] תפישתו השפיעה מאוד על בני הישיבה, והייתה אחד ממאפייניהם כ"טלזאים". בישיבה פעלו "חבורות" מוסר שתפשו מקום חשוב, וגם כותב היומן עמד בראש אחת מהן.

מוסדות חינוך דתיים מפורסמים קמו בטלז ביזמתו של הרב יי"ל בלוך, פעלו בחסות ובפיקוח ראשי הישיבה ותלמידיה הבוגרים, והשפיעו על החינוך הדתי בליטא. הם כללו מלבד המכינה גם כולל רבנים, בית מדרש למורים, בית מדרש למורות, שניהם בראשות הרב יצחק אייזיק הירשוביץ ולאחר מכן הרב אברהם מרדכי וסלר, גימנסיה "יבנה" הנודעת לבנות, בתי חינוך לילדים ולילדות וגני ילדים אחדים.[11]

בתמוז ת"ש, יוני 1940, כבשו הרוסים את ליטא. תקופת ביניים זו, שכונתה "תקופה בסוגריים"[12] בעקבות מה שהתרחש אחריה, הייתה מכריעה בחיי

9 ראו: קליבנסקי, כצור החלמיש, טבלה 7 בעמ' 409.

10 שעורי דעת - הספר פורש את שיטתו במוסר ובהשקפה. ראה אור בתש"ט ואחר כך במהדורות רבות בירושלים.

11 הגימנסיה לבנות נפתחה בשנת תרפ"א 1921, ביזמת הורים, ראשי ארגון "צעירי ישראל" (ארגון מקביל לצעירי אגודת ישראל) וראש הישיבה, הרב יוסף יהודה לייב בלוך. מטרתה - להעניק לבנות חינוך שיאפשר להן יציבות ועצמה נוכח הרוחות הסוחפות של ההשכלה וההתבוללות. זו הייתה הגימנסיה החרדית הראשונה בליטא. בעקבות טלז הוקמו גימנסיות של "יבנה" גם בקובנה ובפוניבז' על ידי הרב יוסף שלמה כהנמן. בחנוכה תרצ"ז, 1938, נערכה ועידה ארצית אחרונה של מוסדות "יבנה" בליטא. רוב המורים שהשתתפו בוועידה זו נספו לאחר הכיבוש הנאצי. על רשת החינוך בטלז והתהוותה ראו במחברת ב הערה 248, וכן: קליבנסקי, המהפכה הטלזאית; נתנוביץ, לתולדות הישוב היהודי בטלז, ספר טלז, עמ' 27-28; הולצברג, הזרם החינוכי "יבנה" בליטא, עמ' 160-165; זלקין, שיהיה כולו עברי; קליימן, "יבנה" דליטא וחכמיה, ובאתר זכור, http://zachor.michlalah.edu/

12 זו הכותרת שהעניק דב לוין לספרו - תקופה בסוגריים, ראו ברשימת המקורות.

הישיבה, והרב שטיין תיאר ביומנו את תהליך ההלאמה, את הגזרות נגד הדת ואת סגירתה האִטית של הישיבה המרכזית. האירוע הטראומטי הסופי היה פינוי בניין הישיבה בתואנה שהוא נדרש להקמת בית חולים צבאי. גם לאחר הפינוי לא פסק הלימוד בישיבה: בטלז נותרה קבוצת בחורים עם ראשי הישיבה, והיתר התפזרו בארבע עיירות: טרישיק הסמוכה לטלז, שידלבה (Shiluva) הסמוכה לטווריג, ילוק (Ylakiai) הסמוכה למז'ייק (Mazheikiai) ופופלין (Papile) הסמוכה לשאוול (Shiauliai). בכל העיירות האלה נמשכו לימודים סדירים עד לפלישת הגרמנים. הקבוצה שבראשה עמד מחבר היומן למדה בטרישיק; בראש הקבוצה בשדלובה עמד ידידו יצחק אייזיק אוזבנד (ראו עליו גם בנספח 6).

הכיבוש הנאצי בתמוז תש"א, יוני 1941, חרץ את גורלה של יהדות ליטא ובתוכה יהדות טלז.
הוא מתואר ביומן בעוצמה ובאיפוק, כשהמעבר בין עולם הישיבה למציאות הסובבת הוא דרמטי:

21 יוני ש"ק. *השבת למדנו עוד בשקידה יתירה, התחזקנו ביתר עז ואמץ, והחלטנו לסדר דף כללי בעד כולם. בין מנחה למעריב למדנו בחבורה "חובת הלבבות".*[13]

22 יוני. כז סיון. א' לס[דר] קרח. *התפרצה המלחמה לפתע פתאום. [...] הבהלה בין התושבים היתה נוראה ואיומה. ברחו על נפשותם ערומים בלי בגדים, אבות אבדו את בנים בדרך, והרבה משפחות נקרעו לגזרים.*

בתחילת הכיבוש הנאצי פנו שתיים מבנות המשפחה, הרבנית רסיה אשת ראש הישיבה ואחייניתו הרבנית חסיה (בת אחיו הרב זלמן) לבישוף ולמשטרה המקומית, לבקש הגנה, אך לא נענו. הרב אברהם יצחק בלוך סירב לשמוע על אפשרות של בריחה מזרחה, ובחר להישאר עם בני משפחתו ובני הישיבה. בכך הלך בדרכו של אביו שלא נטש את המקום במלחמת העולם הראשונה. ייתכן גם שסבר, כפי שסברו רבים, כי הסכנה לחיי הרוח (תחת הקומוניסטים) חמורה מן הסכנה לקיום הגוף (תחת הנאצים), ולא העריך את גודל האסון הצפוי בכיבוש הנאצי.
יהודי טלז, מנער ועד זקן, על ראשי הישיבה ובני הישיבה, נרצחו זמן קצר לאחר הכיבוש הנאצי בירי בקברות האחים ביער רנאיי הסמוך לעירם. העדה צעדה בדרכה האחרונה כשבראשה הרב א"י בלוך. שרה אליצור-ריטוב, שהייתה עדה

13 ספר המוסר הנודע שחובר בידי רבנו בחיי בן יוסף אבן פקודה בשנת 1080. הספר עוסק בחובות הלב של היהודי, והוא נלמד בסדרי המוסר בישיבות הליטאיות.

לאירוע, כתבה ביומנה:

על יד האגם נתאספה כל העדה הטלזאית, ושם חכינו כולנו עד שייחתך גורלנו. בסביבינו שמענו שפה ישמדונו, או שידונו את כולנו לחרב או שיצוו עלינו להפיל את עצמנו באגם [...] בתפילה אילמת התפללו כולם מעריב. זמן של קבלת שבת הגיע, והרב ציווה לקבל שבת ואחר כך לאמר תהילים. כולם התפללו, קול בכיה גדולה וחרישית בקעה במרומים. תפילה של עדה שלמה, התמונה היתה מחרידה ומלאה קדושה. כולם כאחד היו חדורי רעיון אחד - למות מות קדושים ויהי מה.

קהל של אלפיים וחמש מאות איש, כולם עומדים ומתפללים בלי רעש, בוכים בדומיה ומקשיבים לדברי הרב שעמד בראש העדה.[14]

הנשים והנערות שנותרו לאחר רצח הגברים, מהן נשים רבות יודעות ספר והלכה,[15] הוחזרו לטלז ורוכזו בגטו שהוקם מסביב לבית המדרש הישן. הייתה זו תופעה נדירה: גטו נשים שהתקיים במשך שבועות מספר ונוהל על ידי הנשים. בימים ד'-ה' בטבת תש"ב, 24 ו-25 בדצמבר 1941, הוצאו הנשים מהגטו ונורו בבורות שנחפרו ביער ריינאי. 64 נשים הצליחו לברוח ולהינצל.

שניים מבני משפחת ראשי הישיבה, הרב אליהו מאיר בלוך (תרנ"ה-תשט"ו, 1895-1955), אחיו של ראש הישיבה, וגיסו, הרב חיים מרדכי קאץ (תרנ"ד-תשכ"ה, 1894-1965), יצאו לארה"ב בכ"ט אב ת"ש, 2 בספטמבר 1940, לשם גיוס כספים למען הישיבה ופליטי הישיבות בליטא.[16] הם עברו דרך רוסיה - ולדיווסטוק - שנחאי, והגיעו לניו יורק בתשרי תש"א, אוקטובר 1940. לאחר כיבושה הנאצי של טלז הקימו אבן פינה לישיבת טלז בקליבלנד, אוהיו.[17]

14 ספר טלז, עמ' 347. ראו עוד: מבוא ל"שעורי דעת", ירושלים תשס"א; בלוך-אוזבנד, יומן מגטו ליטא, עמ' 235 Greenberg, "Holocaust and Musar for the Telsiai Yeshivah", pp. 237–243; Greenberg, "Dying with God: The Paths of Three 'Rashei Yeshivot' During the Lithuanian Holocaust", pp. v–xxvi.

15 ראו: ארכיון יד ושם, אוסף עדויות מטלז ("אוסף קוניוכובסקי"), תיק 071/165; שוורץ-ברקמן, בעוד לילה, בעיקר עמ' 96; לוין, בת עמי, בעיקר עמ' 43. בגטו הנשים בלטו הרבנית תלפיות מצ'יטוביאן עם ילדיה, כלתו של הרב אלחנן וסרמן, בנותיו של הרב בלוך ובחורה ידענית ויוצאת דופן בשם גולדה-זהבה אמלן. ראו גם פרבשטין, התמודדות הלכתית של נשים בשואה, עמ' נ-נג; ס-סא.

16 לפי עדות הרב נתן צבי ברון, משרידי הישיבה ואחד מחברי הקבוצה של הרב שטיין, הרב א"מ בלוך יצא לארה"ב מחשש שיגורש לסיביר: הוא נקלע לסכסוך עם ספר יהודי שפתח את המספרה בשבת, ובעת הכיבוש הרוסי נעשה הלה קומוניסט והלשין עליו בפני השלטונות.

17 הם הרבו לשאת דברים בציבור על המצב בליטא ועל המשמעות של הקמת עולם התורה כתגובה חיונית לקיומו של עם ישראל לאחר המלחמה. בחנוכת בניינה החדש של הישיבה הזכיר הרב אליהו מאיר בלוך את תפילתו של אחיו, הרב אברהם יצחק, לזכות להחזיר את ספרי התורה לאולם

בעקבות הפלישה הגרמנית לבריה"מ ולאחר לבטים קיבלו הרב שטיין וחלק מחבריו בטרישיק את ההחלטה לברוח מזרחה לברית המועצות. למרות מאמציהם לשכנע את האחרים לבוא עמם, רוב הלומדים בטרישיק ובעיירות שבסביבה (ביניהם ידידו הרב שלום זקש מריטובה ושני אחיו של המחבר) לא הצטרפו לבריחה, ובחרו לשוב לטלז או לביתם, שם מתו על קידוש השם ברצח ההמוני של קהילות ליטא.

מכאן ואילך נפרדה דרכם של הרב חיים שטיין וחבריו מהישיבה שאליה היו קשורים בטבורם, והחלה פרשת הנדודים מזרחה, לעבודה הפיזית הקשה בקולחוזים שבברית המועצות המזרחית, בגבול סיביר המערבית. תנאי החיים באזור זה הפילו בהם חללים.

עם הינתן האפשרות לפליטי פולין לצאת ממחנות העבודה ברוסיה, בעקבות פלישת גרמניה לברית המועצות וחתימת חוזה בין שיקורסקי לסטלין (באוגוסט 1941), נעו אלפי פליטים פולניים דרומה בסתו ובחורף תש"ב, 1942, לרפובליקות הדרומיות של ברית המועצות, לחבל בוכרה ולערים טשקנט וסמרקנד שבאוזבקיסטן. אף חברי הקבוצה יצאו ליעד זה ושהו באוזבקיסטן עד סוף שנת תש"ד, קיץ 1944. גם שם התקיימו בתנאים קשים ולא יציבים. באלול תש"ד, ספטמבר 1944, הגיעו לסמרקנד, שם נפגשו עם אלפי פליטים ששבו מגלותם בברית המועצות ובסיביר וביניהם בני ישיבה רבים. בתום המלחמה נשא שם לאישה את בתו של הרב חיים אריה לייב זאקס, רבה של אוזדא שבליטא, מחסידי חב"ד, ששב מגלותו ברוסיה.[18] יחד יצאו בנתיב ריכוזי הפליטים ללודז', לפראג ולפריס, ומשם לארה"ב, שם החל את תפקידו בישיבת טלז שבקליבלנד.

היומן שלפנינו עוסק אפוא בגורלה של קבוצה אחת מתלמידי הישיבה, בראשות בחורים בוגרים וביניהם כותב היומן, הרב חיים שטיין, קבוצה שהחלה את מסע הבריחה יחד, אך בנסיבות שנוצרו הלכה והתפרדה, והמחבר נטל על עצמו לרשום את קורותיה.

הישיבה. הוא ראה בחידושה של הישיבה בקליבלנד קיום של חוב היסטורי לאחיו ולישיבה.

18 הרב זאקס למד בישיבת הרב שמואל יעקב בקר בקלם. בין המלחמות פרסם חידושי תורה בכתב העת "יגדיל תורה" שערך הרב יחזקאל אברמסקי בלונדון. בגלותו התקרב לזרם חב"ד. אחר המלחמה חי בקליבלנד עם משפחת שטיין, ובסוף ימיו בכפר חב"ד, שם נפטר. ספרו "דברי חיים" הודפס בתשכ"ב.

המחבר ויומנו: מניעי הכתיבה ומסגרתה

הזיכרון הפרטי של השואה הוא משמעותי ביותר להבנת נפש האדם ותגובותיו נוכח הסבל הנורא ביותר שידעה האנושות, וזו סגולתם העיקרית של יומני השואה. כל אחד מיומנים אלו משקף פיסת חיים שנרשמה בשעות הרות גורל בזמן אמת, ללא השפעתו של ניתוח רטרוספקטיבי, ורובם נרשמו כדיאלוג פנימי וללא חשש מביקורת של הסביבה. כסוגה תיעודית זכו יומני השואה למחקרים אחדים הן כמכלול והן במפלחים מוגדרים. מחקרים אחדים עוסקים בהשתקפות צלם האדם ביומנים באותם ימים טרופים.[19] מחקרים אחרים דנים ביומניהם של מי שמילאו תפקידים בגטו או במחנה, במניעי הכתיבה שלהם, בלבטים ובמשמעות שהייתה לתפקידם בעיניהם הם,[20] וביומניהם של חברי המחתרת הלוחמת או של בני הנעורים. פילוח אחר ביומנים הוא יומנים מאזור מסוים, היבט התורם לידיעותינו על שהתרחש שם מנקודת מבטו של הפרט, ואף להבנתנו את השפעת הסביבה התרבותית והמציאות המקומית על כתיבת היומן.[21]

במכלול זה נעדרו במשך שנים רבות יומניהם של רבנים, הן משום שכתיבת יומנים לא אפיינה את הרבנים, והן משום שרבים מהם אבדו. לדוגמה, הרב יעקב אביגדור מדרוהוביץ כתב בזיכרונותיו במבוא לספרו "אביר יעקב" (ניו יורק תש"ט): "בכל הזמן הזה כתבתי בכל יום בפנקס את הקורות אותנו ואת היומן הזה מסרתי לידי אינו יהודי אחד שיטמנהו". הרב אביגדור שרד, אך היומן לא נמצא לאחר המלחמה.

משנות התשעים התגלו יומנים אחדים שנכתבו על ידי רבנים, והם משלימים ומעשירים את ידיעותינו מבחינות שונות: הם תורמים להכרת חיי היום יום של היהודי המאמין; הם מרחיבים את ההבנה לגבי מנהיגות והלכה בשואה, ומאפשרים להעמיק את הדיון על השפעת הרקע התרבותי-רוחני שלפני השואה על התגובה היהודית בעת השואה.[22] יומנים של רבנים שגלו לברית המועצות ועברו את שנות המלחמה תחת השלטון הסובייטי הם נדירים עוד יותר, לפיכך,

19 כגון גולדברג, 'אני' חסר אונים, כתיבת יומנים בתקופת השואה; הנ"ל, "הזהו (הטבע של טבע) האדם? דמות האדם בכתיבה האוטוביוגרפית וההיסטורית בתקופת השואה ולאחריה".

20 כגון גוטמן, אדם צ'רניאקוב - האיש והיומן; כהן, "יומנים של אנשי הזונדרקומנדו מאושוויץ - התמודדות עם הגורל והמציאות".

21 כגון דבורז'צקי, "יומני גטו וילנה"; כהן, "יומנים מליטא, חיי יום יום והגורל היהודי".

22 יומניהם של הרב יהושע משה אהרונסון, "מגילת בית העבדים בקונין", בתוך: עלי מרורות, עמ' 93-130; הרב ישעשכר שלמה טייכטל, אמונה צרופה בכור השואה (א-ב); הרב צבי הכהן, קונטרס זיכרונות, בתוך: ליקוטי צבי, וראו פרבשטין, "יומנים ופרקי זכרונות כמקור הסטורי - יומנו וזיכרונותיו של רב בבית עבדים קונין".

כתיבת יומן בידי אחד מבחירי הישיבה בתקופת המלחמה, היא תופעה יוצאת דופן. במקרה שלפנינו, יומן הרב שטיין מאפשר לנו להכיר בצד הנופים והתנאים המשתנים את עולמו הפנימי - רגשותיו, הרהוריו וחיבוטי נפשו של בן ישיבה במציאות של חיים על סף החורבן, בסביבה אכזרית ומנוכרת שאליה נקלע בברית המועצות.

המניע לכתיבת היומן, כפי שנרשם בפתיחת המחברת השנייה והובא לעיל בפתיח, היה רישום אירועי המלחמה, מתוך תחושה שזהו אירוע היסטורי יוצא דופן שראוי לזכור אותו ולהפיק ממנו לקחים בעתיד. על מניע זה חזר המחבר פעמים אחדות (ראו לדוגמה מחברת ה, כסלו תש"ג), והוא משתקף לאורך היומן בתיאור המפורט של האירועים בחזיתות השונות, בתיאור אירועים פוליטיים ודיפלומטיים הנוגעים למלחמה, בהערכת המצב בחזית וביחסו לשמועות. ביטוי נוסף למעמדה של המלחמה בתודעתו הנו מניין ימי המלחמה המופיע בצד התאריך היומי מאז כיבושה של ליטא על ידי הגרמנים. בתהליך הכתיבה התפתחו מניעים נוספים, ובהם אדון בסיכומו של מבוא זה.

המחבר מיעט לספר על רגשותיו ביחס לכתיבה, אך במשפטים אחדים נחשפים לפנינו המצוקה בהשגת דפים ובכתיבה היומיומית, הקושי הנפשי בהיעדר שלוות הנפש הדרושה לצורך הכתיבה ורגשותיו כלפי היומן (כגון, במחברת ה, כסלו תש"ג). קשיים אלו חזרו על עצמם והוא הצר על כך והתנצל על הפסקת הכתיבה "מפני סיבות העת ומפני הדוחק בניר" (מחברת ו, תמוז, 7 יולי 1944).

המחבר שמר על רצף בכתיבה בעיקר בשנים הראשונות, אך בנסיבות הזמן גדלו ההפסקות בין רשימה לרשימה, ולעתים סיכם המחבר את קורותיו בכתיבה רטרוספקטיבית, במחברות שהזדמנו לידו באקראי, ואליהן הוסיף דפים בודדים. על פי התיארוך ניכר שחסרים לנו דפים אחדים, וכן ישנם קטעים קשים לקריאה. הנדודים ממקום למקום והתופעה הקבועה של גנבת הרכוש (כולל התפילין) עוררו דאגה לשלום היומן, והוא חיפש עבור היומן מקומות בטוחים יותר מחוץ לקולחוז. ביום הולדתו השלושים הביע את יחסו הרגשי ואת דאגתו לכתביו, "שלא יארע תקלת גנבה. היות שכמובן הכתבים בעדי שוין כל הון דעלמא" (מחברת ו, ער"ח ניסן תש"ד). למרבה הצער, המחברת הראשונה, שנכתבה עם פרוץ המלחמה, נעלמה בהיותו בארה"ב, ורק צילומים עמומים של עמודים אחדים נותרו ממנה. המחברות שנשתמרו - מהשנייה עד השישית (מחברות ב-ו) - נכתבו בין השנים ת"ש-תש"ד, 1940-1944. בדפי היומן נמצאו גם קטעים נוספים בכתב ידו: תפילות לימים הנוראים (בסוף מחברת ד), מחברת של חידושי תורה במסכת חולין ורשימות נוספות של דברי תורה.

תיארוך היומן

מאפיין ייחודי ליומן הוא שיטת התיארוך המשולש שבה נקט המחבר: אזרחי, עברי ומניין הימים מפרוץ המלחמה. בזמנים מסוימים המחבר חרג מהתיארוך המשולש, לדוגמה, ברוב המחברת השנייה, המפרטת ביותר את אירועי השנה הראשונה למלחמת העולם השנייה, מוזכר בעיקר התאריך האזרחי,[23] ורק במקרים מיוחדים הוזכר גם התאריך העברי, כגון: 14 בדצמבר, ח' חנוכה ת"ש, כפי הנראה בהקשר למועד המיוחד - יום שמיני לחג החנוכה. לעומת זאת במחברת ו השתמש בתאריך עברי בלבד.
המחבר נטל עמו בדרכו גם לוח שנה ובו רשם אירועים אחדים, המסייעים לנו למקם את קורותיו בסרגל הזמן ולהבחין באירועים שנחשבו בעיניו ביותר, ואשר אותם מצא לנכון לרשום בלוח (כגון גניבת התפילין). את הלוח העתיק עבור יהודים שעמם נפגש בדרך, או מכר את ההעתקים כאחת הדרכים לקיומו.

אוצר המילים ביומן

היומן נכתב בעברית קולחת, בלשונו של תלמיד חכם השואב מן המקורות ורומז אליהם, יחד עם עברית עדכנית, יחסית, שאליה נחשף כפי הנראה בטלז (ספרים, עתונות עברית. יש להזכיר גם את הגישה החיובית שהייתה בטלז כלפי השפה העברית שהביאה לכך ששפת ההוראה והדיבור ברשת "יבנה" הייתה השפה העברית). במקרים אחדים אף חידש מילים בעברית, כגון המילה "תכשרה" במשמעות שעת כושר, והמילה "מרציוּת" משורש מרץ. סגנון המשפטים קצר וגם מילים רבות נכתבו בקיצור בתוספת גרש או נקודה, וכמקובל בכתיבה רבנית במזרח אירופה אין המחבר מקפיד על דקדוק המילים.
מעבר למאפיינים אלו קיים מאפיין לשוני שיש לו תפקיד משמעותי ביותר ביומן, והוא - אוצר המילים הייחודי והמשתנה. לדוגמה, במחברת ב מרובים מושגים פוליטיים הקשורים במלחמה ובמדיניות חוץ ופנים של מדינות שונות (כמו חזית, קרב, צי, גנרל וכו'), במחברת ג מופיעים מושגים רבים ברוסית, בעיקר מתחום העבודה והמזון. אולם החל ממחברת ד קיים מעבר חד יחסית לאוצר מילים שונה לחלוטין שאותו מיעט להזכיר קודם לכן - אוצר המילים של "תנועת המוסר" שספג בישיבת טלז. לדוגמה, דברים שנשא לפני חבריו מכונים לאורך היומן "שיחה מוסרית"; את ההחלטות בעניינים רוחניים הוא מכנה "קבלות" ו"חיזוקים"; הוא מדבר על ימים מיוחדים המכונים "העשירי קודש" ו"יום כיפור

23 השימוש בתאריכים אזרחיים רווח ברישומי הרבנים גם בתקופת השואה. הדבר אינו מפתיע, מאחר שבחיי המעשה פעלו כחלק מהסביבה ובזיקה לשלטונות. אך ראוי לציין שהתאריך האזרחי מופיע גם בכתיבה פרטית, כמו ביומן זה וביומנו של הרב יהושע משה אהרונסון מסאניק, עלי מרורות.

קטן"; שעה של לימוד היא "קביעות" או "סדר", וקבוצת החברים היא "חבורה".[24] מושגים אלו בולטים בניגודם לסביבה המשעבדת והפרימיטיבית, והשימוש בהם מצביע על תהליך מאפיין שבו נדון בהמשך המבוא.

מרחבי הכתיבה ביומן

קורותיו, חוויותיו והתמודדותו של המחבר בחמש השנים שבהן נכתב היומן התרחשו בתנאים שונים של מקום וסביבה, ובתקופה סוערת ורבת תהפוכות. המרחבים המשתנים משתקפים הן בתוכן הכתיבה והן בסגנונה, ויוצרים את ייחודו של היומן. בנוסף לזמן ולמקום נחשפים ביומן מרחבים חברתיים ואישיים יוצאי דופן שהתפתחו בדרכו, והמחבר נותן להם ביטוי בכתיבה הגלויה והנרמזת, בסגנון, בשורות היומן ובמה שביניהן.

מחוזות הזמן והמקום ביומן - המרחב הפוליטי

הרב שטיין החל את כתיבתו כבן ישיבה בישיבת טלז, ושם נרשמו שלוש המחברות הראשונות, מהן, כאמור, נמצאות בידינו המחברת השנייה (מחברת ב) והשלישית (מחברת ג).

מחברת ב נכתבה כאמור בשנה הראשונה למלחמה, החל מב' בטבת, היום השמיני של חנוכה ת"ש, עד כ"א באלול ת"ש, 14 בדצמבר 1939 - 24 בספטמבר 1940. זוהי תקופת ליטא העצמאית, כאשר המלחמה לא פגעה יחסית בשגרת החיים בטלז, וליטא הפכה מקום מקלט לבני ישיבה רבים מפולין.

מחברת ג נכתבה ברובה בטלז, מכ"א באלול ת"ש עד כ"ג בתמוז תש"א, 24 בספטמבר 1940 - 18 ביולי 1941, בתקופת הכיבוש הסובייטי. היא מסתיימת כחודש לאחר פלישת הנאצים לליטא (שהתרחשה בכ"ז בסיון תש"א, 22 ביוני 1941), בדרכי הבריחה מליטא לבריה"מ.

מחברת ד מקיפה כשבעה חודשים, מאז הגיעו למעמקי ברית המועצות, לאחר שבועות מספר שבהם שהה המחבר בדרכי הבריחה והפינוי מזרחה. ראשיתה בשהותם בקולחוזים מקומיים, והמשכה במעבר למחוז קירוב שברוסיה המרכזית (בגבול סיביר). מסגרת הזמן הנה מכ"ג בתמוז תש"א עד ו' בטבת תש"ב, 18 ביולי 1941 - 26 בדצמבר 1941. חייהם בקולחוזים אלו התאפיינו בתנאים של מחסור חמור באוכל, כשלעתים הם מגיעים למצב של רעב ממש, בהשפלה ובעבודה פיזית מפרכת, בעיקר בחטיבת עצים ובעיבודם.

24 ראו נספח 2, מושגים בהלכה.

מחברת ה סוקרת ברטרוספקטיבה את חודשי חורף תש"ב, 1941-2, שבהם שהו באזור סוורדלובסק [Sverdlovsk]; האזור כונה בפי המחבר "עמק הבכא סברדלוב". שם סבלו בנוסף לעבודה הקשה ולמזון הדל גם מנגישות של מנהלי הקולחוז, תלאות שגרמו להם לנדוד הלאה. מניסן תש"ב עד אייר תש"ג, אפריל 1942 - מאי 1943 נכתבו קורותיהם בהגיעם לשאבאז [Shabaz] ולאורגנץ' [Urgench] שבבוכרה, אוזבקיסטן, בדרום מרכז אסיה הסובייטית. למחברת זו צורפו דפים שתיארו את קורותיו עד אייר תש"ג, מאי 1943.

מחברת ו נכתבה בשאבאז במשך כשנה, מערב חג הסוכות תש"ד עד י"ב באלול תש"ד, 10 בספטמבר 1943 - 31 באוגוסט 1944, והיא מסתיימת בהגעתו לסמרקנד, באלול תש"ד, ספטמבר 1944. הרישום במחברת זו מקוטע וקשה לקריאה, והקטע האחרון, שנכתב בסמרקנד, מקוטע למדי. בנוסף נמצא דף שנכתב בסמרקנד באדר א תש"ו, מרץ 1946, אחרי הפסקה של שנה וחצי. דף זה הוא יוצא דופן, ובו המחבר מקונן על ממדי האסון הכללי בשואה שאליו נחשפו בתום המלחמה, ורושם את הגיגיו ורגשותיו האישיים ואת צערו על היעדר הכתיבה בחודשים אלו.

כאמור, המרחב הפוליטי הוא רב יריעה: מהלך המלחמה הממושכת ורבת החזיתות העסיק את הכותב, והוא לא הרפה מחיפוש מקורות שיאפשרו לו להתעדכן בחדשות קרוב ככל היותר לזמן אמת. אירועים רבים תוארו בפרטי פרטים. סביר שהמידע הגיע אליו מכמה כיוונים: תחנות הבי.בי.סי. שכיסו גם את ליטא, ביידיש או בליטאית; העיתונות היהודית בליטא עד לחיסול העיתונות היהודית בימי הקומוניסטים, ולבסוף - קשר עם פליטים יהודים מפולין שנמלטו לליטא בשנים 1939-1940. בגלותו בברית המועצות המשיך לבקש מידע בדרכים שונות, וניכר כי המידע היה פחות מסודר אך לא פסק. הוא בחן את המידע, ולעתים הטיל ספק באמינות המקורות הרשמיים. ספקות אלו ליוו אותו מתחילת המלחמה: "ניכר כי מלחמת השקר והאמת בתוכן הידיעות עוד גדולה מעצם המלחמה על החזית. כי בעובדות ממשיות, מכחישים זה את זה ימים אחדים" (מחברת ב, 19 באפריל 1940).

בכל אחת מהמחברות התייחס המחבר גם **לתיאור הסביבה** - תנאי החיים, האקלים, התזונה, הדמויות, הנדודים ומאבק הקיום בברית המועצות. פליטים רבים, וביניהם חלק מבני הקבוצה, לא החזיקו מעמד בתנאים האכזריים, בהיעדר מזון וביגוד, בהתפרצות מחלות, בתנאי עבודת כפייה ובסביבה מנותקת ממידע.

המרחב האישי-אוטוביוגרפי

יומנו של הרב שטיין נכלל בסוגה של יומנים שהם בגבול בין האישי לציבורי,

ובתיאור עולמו האישי, התמודדותו ורגשותיו, הוא משלב את חיי הקבוצה. ביומן שזורים יחסית מעט פרטים אוטוביוגרפיים, וגם משפחתו ורגשותיו כלפיה תופשים מקום קטן, אם כי בעל עצמה. המשפחה נזכרת בעיקר במחברות הראשונות, בעודו בטלז. בנדודיו רבי התלאות נראה שדאגת הקיום היומיומי והיעדר מידע על גורל יהודי ליטא הדחיקו את מחשבותיו על המשפחה, והם פרצו בעיקר במועדים - בדאגה לשלומם, בגעגועים, בהתרפקות על דמות אמו ובניסיונות הבלתי פוסקים ליצור עמם קשר. בערב יום הכיפורים תש"ב, 1941, הוא צרף בסגנונו המיוחד את דמעותיה של אמו לתפילתו, משום ש"לפי תכונתי קשה לי להוריד דמעות, הלב מלא ומתכוץ והעינים אינם מתפעלים כל כך להוזיל דמעות, ולכן צרפתי בתפלתי דמעותיה של אמי תחיה" (מחברת ד, ח'-ט' תשרי - ערב יו"כ תש"ב). היעדר המידע על הרצח ההמוני של יהודי ליטא הוא טרגי. שנה אחרי חיסולה של יהדות זו המחבר מנסה לכתוב להוריו, מחפש דרכים יצירתיות שונות להעביר להם אות חיים, ואף אחרי שלוש שנים הוא מקווה למצוא אותם בביתם. וכך, בניגוד למידע הרב שצבר על המלחמה, דווקא השמועות על רצח יהדות ליטא הגיעו טיפין טיפין, ומסתבר שקשה היה להפנים אותן.

אישיותו של הרב שטיין נחשפת בעיקר מתוך אירועים שנרשמו בפשטות ובצניעות ובלא שהוא קושר לעצמו כתרים. המחבר היה נטוע עמוק בחיי המעשה, ערני למתרחש בסביבה העולמית והרוסית, למד את השפה הרוסית, תקשר עם סביבותיו המשתנות ונקט ביזמות מקוריות לצורך הישרדותו והישרדות הקבוצה. לבד מעבודת הכפייה עסק בעיסוקים מזדמנים, חלקם יצירתיים ביותר - שמירת נפטרים, מכירת עשבים, מחטים, כפתורים או דגים. דוגמה לתושייתו היא רכישת ספר חוקים ולימוד החוק הסובייטי כדי להזהיר את המעביד שיחסו לעובדים מנוגד לחוק (מחברת ד, כ"ו באלול תש"א, 18 בספטמבר 1941), וכן רכישת מפה כדי לתכנן את דרכי הבריחה דרומה. הראייה הרחבה וגילויי התושייה והיזמה של בן ישיבה שהיה ספון באוהלה של תורה הם מרשימים, ואין הם סותרים את העובדה שהמחבר שם יהבו על הקב"ה בכל דרכיו. כאחראי לקבוצה, הוא נע בין שיקול דעת זהיר בכל צעד מצעדיו לבין נטילת סיכונים וקבלת החלטות קשות, בין עולמו הפרטי לאחריותו כלפי הקבוצה. לדוגמה, לאחר הכיבוש הקומוניסטי, כשהחל המרוץ אחר ויזות יציאה מליטא, דן בשאלות הצלת חלקים מן הישיבה או ראשיה, ובשאלת השגת ויזות לעצמו ולבני ביתו. הדילמה אינה מתוארת בשחור-לבן, ומאפשרת לנו להיות שותפים ללבטים, לביקורת ולחוסר הוודאות שבפעילות זו וסיכוייה (מחברת ג,

9-8 בפברואר 1941).[25] בתקופת הקולחוזים התלבט האם מזון שהשיג בעבודה נוספת נועד לקיומו הוא, או שיש לחלק אותו עם חברי הקבוצה. חלק ניכר מהדילמות נגעו, אפוא, לשטח שבין הציבורי לפרטי. גישתו ההגיונית והמעשית שלובה בעולמו הרוחני, ומתוך הכתבים עולה אישיות המשלבת יזמות וכישורים מעשיים וחברתיים, יחד עם עולם רוחני עשיר.

המרחב החברתי-יהודי

מחוז גידולו של המחבר הינו ישיבת טלז, ומשם הוא הולך וגולש אל הקהילה הטלזאית ולפליטי הישיבות מפולין שמצאו בליטא ובעיירותיה מקלט שעה. היומן מנציח תמונות אחרונות וייחודיות של תקופה זו, ומתאר את וילנה בתקופת הזוהר האחרונה שלה, כאשר קלטה את ראשי עולם התורה, אדמו"רים ואלפי בני ישיבה ופליטים.[26] בביקורו שם פגש את גדולי הדור והשתתף בהלווייתו של הרב חיים עוזר גרודזנסקי; זו הפכה להיות סמל לאִיוּם הקרב ובא.

אולם המרחב העיקרי הנו, כאמור, ישיבת טלז בשנתה האחרונה, תחת השלטון הקומוניסטי. המשטר הסובייטי התקיים בליטא כ-10 חודשים, תקופה שבה חוללה הסובייטיזציה תמורות מרחיקות לכת בחיי הכלל והפרט בליטא. יהודי ליטא, ובהקשר זה היהדות הדתית והישיבתית, היו מודעים לתהליך ההרס הרוחני שהתרחש ביהדות ברית המועצות בשנות העשרים.[27] לפיכך, לא ייפלא שהמחבר עקב בחרדה אחר תהליך הסובייטיזציה ורשם ביומנו את השלבים הזוחלים והמאיימים על קיומה של היהדות, תוך שהוא מצר על חלקם של

25 המחבר מתאר את המתח בתוך כותלי הישיבה, מי יזכה בוויזות ממקומות שונים, את התקווה ואת אוזלת היד, את היוזמה הפרטית והציבורית, ואת הקמתו של ועד מיוחד של בחורים שייטלו חלק בחלוקת הוויזות. המחבר היה חבר בוועד זה, אך לא התעלם גם מהביקורת על התנהלותו של הוועד.
התהליך המשתקף ביומן בהקשר לוויזות מצביע על כך שהדחף לצאת נבע מהחשש הדתי של חיים תחת השלטון הסובייטי ומהתחלת תהליך הסובייטיזציה, יותר מאשר מתוך חשש לכיבוש ליטא על ידי הגרמנים.

26 על מרכזיותה של וילנה לפליטי פולין ועל ההצלה דרך וילנה ראו בין היתר: באואר, פעולות הצלה דרך וילנה; ברלס, מבצע עליית ליטא; זורוף, הצלת תלמידי ישיבות פולין דרך המזרח הרחוק; פרבשטין, אגרות מוילנה; הירשפרונג, מעמק הבכא הנאצי, עמ' 45 - 55.

27 הסמיכות הגאוגרפית לברית המועצות ותחושת האחווה ליהודיה הביאה לניסיונות סיוע מליטא לצרכים פיזיים וגם דתיים. הרב חיים עוזר גרודזנסקי, שנחשב לגדול הדור, "רבן של כל בני הגולה", הרבה לעסוק בכך ולעורר את יהודי ליטא לסייע בידו, זאת בצד פעילותו הבינלאומית בנושא זה. ראו באוסף האיגרות שלו, לדוגמה, בחלק הראשון איגרות המתארות את מצבם ואת הצורך בעזרה שנשלחו בין היתר לרב צבי פסח פרנק בירושלים, לרב הראשי יצחק הלוי הרצוג, לרבני ברלין, לרב קוסובסקי ביוהנסבורג, לרב דסלר בלונדון, לרב סילבר בסיסינטי, ואף להונגריה. תיאור הרדיפה הדתית מופיע בחלק ב של איגרותיו ועוסק בתופעות שונות של רדיפות וחילול הדת, סוגיות של מקוואות, שבת, מצות, מצב הרבנים וניסיונות לחלצם, וקריאות הצלה מרגשות למען יהדות זו.

יהודים קומוניסטים ברדיפה אחר הדת היהודית. תיאור מרגש ביותר נכתב בעת הפרידה מבניין הישיבה וסגירתה של הישיבה. קטע זה, המתייחס לאחד האירועים הטרגיים ביותר בקורות הישיבות עוד בטרם התרחשה שואת יהודי ליטא, מהווה מסמך היסטורי נדיר. הצו בוצע תוך כדי לימוד: "כל הערב התעסקו בני הישיבה בעבודת ההעברה, ובלילה למדו 'משמר' כדי להיפרד מהישיבה מתוך דבר הלכה"[28] (מחברת ב, 31 ביולי 1940). למרות זאת, יומיים לאחר מכן הוא מתרשם ומתעודד מהמשכיות הלימוד, ומתאר חגיגות סיום הדף היומי וסיום הש"ס האחרון בטלז (מחברת ב, 2 באוגוסט 1940; 1 בספטמבר 1940).

במחוזות חייו אלו נרשמו גם שאלות הלכתיות שנידונו בישיבה ובקהילה, ברובן שאלות שנגעו לגזרות נגד שמירת השבת ולשינויים במערכת החינוך בליטא שנכפו על ידי השלטון הסובייטי. המחבר מתאר תופעות של מרי עממי נגד הצו - תלמידים שלא הגיעו בשבת לבית הספר בתירוצים שונים, מורים שהתחמקו מעבודה בשבת, ורבנים שמצאו עילה הלכתית כדי שמורים ותלמידים יוכלו להימנע מהשתתפות בלימודים בשבת. באחד המקרים הודיעו הרבנים כי העירוב התקלקל ולכן לא ניתן ללכת לבית הספר בשבת. הנהלת הישיבה הוזמנה לנ.ק.וו.ד. לחקירה על שותפותה במרי זה (מחברת ג, 3-4 במרץ 1941). בישיבת טלז נידונה גם השאלה ההלכתית מהו היחס הראוי כלפי אלו שחיללו את השבת מ"אונס ממון", כדי שלא יאבדו את משרתם ופרנסתם, האם הם נחשבים לאנוסים, והאם נאמנותם כמוכרי בשר עדיין תקפה. הגישה הייתה לנסות לקרב אותם ולהשפיע עליהם לשמור את השבת, לפחות בדברים שאינם אנוסים לעשות, כדי שיישארו בתוך המסגרת של שומרי מצוות (מחברת ג, 28-29 במרץ 1941). נושא השבת נעשה רלוונטי לבחורים עצמם כאשר עסקו בקבלת ויזות, ולעתים נאלצו לנסוע בשבת או לכתוב בשבת לצורך השגה דחופה של ויזות ואשרות יציאה מליטא. ברוב המקרים הופנתה השאלה לרב אברהם שפירא מקובנה (ה"דבר אברהם"), והוא פסק שיציאה מליטא היא בגדר "פיקוח נפש" הדוחה גם את השבת.[29]

עם בריחתו של הרב שטיין מליטא הפך מרחב הישיבה לגעגוע ולתקווה להיפגש עמם בתום המלחמה. כאמור, למרות תושייתו בחיפוש מידע, רק בתום

28 עפ"י הגמרא (ברכות לא.): "אל יפטר אדם מחבירו אלא מתוך דבר הלכה שמתוך כך זוכרהו".

29 כך פסק גם לבני ישיבות מליטא שהיו נתינים בריטיים. לדוגמה, הרב מנחם מנס מור, שהיה נתין בריטי, וחברו הרב שמואל שכטר, יכלו לצאת ברכבת בריטית שיציאתה הייתה בעיצומה של השבת. לשאלתם השיב הרב שפירא בפליאה שאין זו כלל שאלה - הרי זה פיקוח נפש (אליאך, שמך לא שכחנו, עמ' 78, 174). ברכבת הצלה זו ובאנייה שהביאה אותם לאוסטרליה היו גם בתו ואשתו של הרב אליהו דסלר שבאו לביקור מאנגליה לקלם ונלכדו שם; גם להן היו דרכונים בריטיים. כן היה עמם הרב נתן וכטפוגל, לימים המנהל הרוחני ("המשגיח") של ישיבת ליקווד.

המלחמה נודע לו גודל החורבן.
בברית המועצות נחשפו הרב וחבריו למפגש יהודי נוסף - פליטים מליטא, מלטביה ומפולין, ביניהם רבנים, אך גם יהודים מקומיים. חלקם שומרי מצוות, אחרים התרחקו מהיהדות והוא ניסה לקרבם, והיו ביניהם גם משפחות שבהן הדור הקשיש ידע יהדות מהי, אך חשש מהדור הצעיר הקומוניסטי והסתיר מצאצאיו את נטייתו לדת. בין הכותב לבין היהודים הללו נוצר דיאלוג בנושאי היהדות, ועם יהודים אלו ערך תפילות בציבור ככל שהנסיבות אפשרו זאת.

המרחב החברתי הקרוב - קבוצת הבחורים מטלז

בקבוצת הבחורים שהתגבשה מאז יציאתם מטרישיק ומנתה שישה עשר בחורים נטל המחבר חלק כאחד מחבריה וגם כמנהיג. ברית בלתי כתובה של אחריות ואחווה נכרתה בין החברים, והם קיימו שיח חברתי ורוחני בלתי פוסק. אף שההחלטות התקבלו לאחר דיון, הרב שטיין היה "הפוסק האחרון", מה שהטיל על כתפיו נטל כבד, והוא נעשה מעיק יותר כאשר נאלצו לקבל החלטות חורצות חיים, כמו האם ומתי לברוח או לצאת באופן בלתי חוקי ממקום למקום. ההכרעות הקשות ביותר התקבלו בדרך של "גורל הגר"א", ואליו נתייחס בהמשך. הקבוצה התפרקה בשלבים אחדים שכל אחד מהם עורר דאגה וצער. תחילה כאשר שניים מהחברים הבולטים, יצחק אוזבנד וישראל קרנוביץ, יצאו לחפש כיוון יציאה דרומה והקשר עמם נותק. לאחר מכן כאשר נפטרו בחורים מרעב ומחולי, מה שעורר אבל ויגון והעיק מאוד על מצפונו של המחבר. ולבסוף, כאשר המחבר וחברו זליג מאן יצאו כשליחי הקבוצה לחפש דרך מסוורדלובסק דרומה, והקשר עם החברים שנותרו מאחור אבד. אף שהם יצרו לעצמם תחליף קבוצה עם בני ישיבה אחרים ויהודים שנקרו בדרכם, לא ויתרו על החיפושים אחר חבריהם. הקשרים עם ה"אבודים" התחדשו בסמרקנד ובעיקר בלודז', אליה הגיעו רוב פליטי הישיבות מקצוות ברית המועצות, ומשם יצאו דרך פראג לצרפת. אחדים מהם המשיכו לחיות בצל קורתה של ישיבת טלז בקליבלנד עד סוף ימיהם, וקשרי האחווה ביניהם לא פגו.

המרחב הרוחני של הקבוצה

הקבוצה היוותה מעין תא קטן של קיום יהודי-רוחני במציאות סובייטית, והבריח הפנימי שחיבר בין חבריה היה גיוס הכוחות למאבק הכפול, על הגוף ועל הרוח: מלחמת קיום להשגת מזון, להישרדות בעבודה בתנאי אקלים קשים, ולעתים גם בהתעללות, ובמקביל - מאבק על שמירת דמותם כבני הישיבה.
רוח של אמונה איתנה בקב"ה מלווה כל צעד וכל אירוע. המרחב הרוחני ממוקד

במאמץ לקבוע עתים לתורה, בבירורי הלכה ובתפילה, וגם במרחב זה המחבר נע בין לשון יחיד ולשון רבים, בין החוויה האישית לחוויית הקבוצה ולאחריותו כלפיה.

"תורתך שעשועי"

מתוך כתיבה כמעט "אגבית" עולה דמות של בן ישיבה צעיר בסוף שנות העשרים שלו, אחוז בתורה מתוך שמחה ובקי בה ברמה מעוררת השתאות, קובע עתים לתורה בנסיבות כמעט בלתי אפשריות, מוסר שעורים בלא שהיו בידו ספרים ורושם חידושי תורה: "הרגשתי בחוש את הפסוק 'לולי תורתך שעשועי אז אבדתי בעניי' [...] גמרתי את החידושי תורה בענין 'הבא במחתרת'" (מחברת ד, כ"ה באב תש"א, 18 באוגוסט 1941 והערה שם). לימוד התורה הוא משאב של כוח ושמחה, בין אם הוא מתקיים לאחר שעות העבודה ובין אם "בלכתך בדרך", בנסיעה או אפילו תוך כדי שמירה על נפטר, ובמקרים מסוימים - "למדנו בהרהור". הימים הנדירים שבהם לא למד, בעיקר כאשר התרחשו אירועים דרמטיים כמו בריחה ומצבי סיכון דומים, מצוינים ביומן בנימה של צער וחשבון הנפש. כרבי עקיבא בשעתו, עוברת ביומן התחושה שהאמונה והלימוד הם תנאי לקיומם (מחברת ד, ט"ז באב תש"א, 9 באוגוסט 1941). במשך חודשים רבים היה זה לימוד ללא ספרים. בצאתם נטלו עמם ספרי קודש, אך כפי הנראה בתהליך המנוסה הותירו בדרך חלק מהם, ובידם נותרו ספר אורחות חיים לרא"ש, העוסק בכללים תמציתיים של התנהגות מוסרית יומיומית, ובו קראו יום יום, תנ"ך שלם ומשניות טהרות. התנ"ך שימש אותם גם לקריאה בתורה בשבת.[30] במהלך הדרך מצאו פה ושם ספרים, בהם שמחו כמוצאי שלל רב. הלימוד והשיעורים נערכו אפוא על פי הזיכרון, וכך גם נוצרו חידושי התורה שרשם במהלך הדרך. עובדה זו מפליאה ביותר, לאור הקשת הרחבה של הנושאים העיוניים הקשים שעמם התמודד בגלותו. בהיותם בבוכרה השיגו ספרים נוספים והרחיבו את הלימוד היומיומי בפרשת השבוע ובמשניות, והמחבר מתאר לפחות שש מסכתות שהצליחו ללמוד שם (מחברת ה, כסלו תש"ג).

אחת הדרכים לעודד את חברי הקבוצה ואת היהודים שבדרך להמשיך בתלמודם, היו שיחות מוסר על היחס בין "עול תורה" ל"עול דרך ארץ": "הרגשנו כי אחרי

30 הרב שטיין נודע כבקי בסדר טהרות, כפי שציין בעדותו גם חברו ישראל קרנוביץ. על הלימוד בהלכות הרא"ש, שנקבע על ידי הסבא מקלם והוזכר הרבה בכתביו, ראו להלן.
היעדר ספרים בקולחוזים הסובייטיים ושימוש בתנ"ך לצורך קריאה בשבת מתוארים גם במקורות נוספים. ראו, לדוגמה, בקורותיו של הרב דוב ב' ויידנפלד, הרב מטשיבין, בספר שר התורה, עמ' 124.

שקבלנו עלנו עול תורה ביתר עוז, סר מעלנו עול דרך ארץ, ונקוה שגם להבא נזכה לכך" (מחברת ד, כ'-כ"א באב תש"א, 13-14 באוגוסט 1941).
בתפילת הימים הנוראים תש"ג ניכרים חששותיו שנסיבות החיים תפגענה בתלמודו, והוא מקדיש לכך תפילה נרגשת (מחברת ה, י"ב בתשרי תש"ג).
כאמור, המחבר צירף לכתביו את מחברת חידושי התורה שרשם בדרכו, וכן רשם חידושי תורה בשולי דפים אחדים ביומן. הוא החל בכתיבת מחברת החידושים בחורף ת"ש, 1940, "בעניני חולין" (נקובת הוושט, ספק דרבנן נגד חזקת איסור) וכן "בעניני שחיטה" (שחיטת מומר וגדרי שחיטה, ישראל וגוי ששחטו יחד). במהלך הדרך הוסיף עליה הערות וחידושים, כשהוא מציין את מקום הכתיבה ובכך מאפשר לנו לעקוב אחר התנאים שבהם היה מסוגל לחדש חידושי תורה. חידושי התורה מבטאים ידע בהיקף רחב ובעיון מעמיק, למרות שנכתבו בתנאים לא מצויים, כגון בעת נסיעה ברכבת: "ארשום מה שנתחדש לי בעניני חנוכה בעת נסעי ברכבת, חנוכה תש"ב" (מחברת חידושי תורה), ואפילו כשנרתם לשמור על נפטר במשך הלילה: "מסכת זו למדתי עוד הפעם בהיותי בלילה שומר מת בעיר אורגענץ, הייתי אצלו יחידי ולא פחדתי כלל" (מחברת חידושי תורה, ההערה נרשמה בעט, ייתכן שהיא תוספת מאוחרת). בהיותו חולה העלה על הכתב תשעה עמודים של חידושי התורה ברמה גבוהה, מתוך התנצלות על רישום הדברים בראשי פרקים בשל חולשתו ובשל גניבת התיק שבו נרשמו דברי התורה באריכות (מחברת חידושי התורה).

בירורי הלכה

קיום המצוות ובירור סוגיות הלכתיות שנקרו בדרכם היוו חלק משגרת החיים של המחבר וחבריו, ורשימת הנושאים ההלכתיים שנדונו ביניהם היא מגוונת מאוד מבחינת הידע ההלכתי הנדרש אליה (ראו נספח 3). גם ברישום עובדות אלו הוא בולט בצניעותו, אינו מוצא רבותא בעמידתם בניסיונות אלו, ותאוריו על שמירת המצוות נכתבו בנימה של שמחה וניצחון דווקא על רקע החיים השוחקים.
היומן מאפשר לעקוב אחר התובנה של פיקוח נפש שהלכה והתרחבה כאשר הנסיבות החמירו והמלחמה התמשכה. לדוגמה, כאשר גבר הרעב התמודדו עם שאלת מאכלות אסורים ובתוך כך סוגיית חלב עכו"ם ובישולי עכו"ם (ראו נספח 2), עד כדי כך שבשלב מסוים קיבלו על עצמם להימנע מהם רק בכל יום עשירי ("העשירי קודש", ראו בהמשך). הרחבת התופעה של מאכלות אסורים ציערה אותו, אף כי לא ביקר אותה (תחילת מחברת ה).
הנושא ההלכתי המרכזי שהעסיק את הקבוצה הוא שמירת השבת, נושא שניתן

לו ביטוי גם במחברות הראשונות של היומן, בטרם יצא מטלז. בר"ח כסלו תש"א, 1 בדצמבר 1940, רשם ביומנו על חברותא מיוחדת עם ראש הישיבה ועל תכניתו לכתוב חיבור מסכם על ל"ט אבות המלאכה שביסוד הלכות שבת (מחברת ג, 1-2 בדצמבר 1940; 8 בדצמבר 1940). תכנית לימוד ושינון זו הייתה יוצאת דופן ונבעה מתוך חשש שהתהווה עקב הכיבוש הקומוניסטי, ואכן ידיעותיו של המחבר עמדו לו ללמוד וללמד הלכות שבת במהלך נדודיו, כשהוא עושה כל מאמץ לשמור את השבת ולהעניק לה תוכן רוחני.

השבת, ציר החיים של המחבר וחבריו, הכתיבה את התנהלותם באמצע השבוע: באיזו עבודה לבחור כדי להימנע ככל האפשר מאיסורי השבת, האם לעבור ממקום למקום ומתי לצאת לדרך, ואיך להכין בעוד מועד את המאכלים לשבת: "בכללות משתדלים אנו שלכל הפחות יהיה מן המוכן דברי אכילה ליום השבת קודש, ונמצא שעובדים אנו כל השבוע לכבוד שבת קדש".[31] השבת יצרה אווירה חברתית, וסעודותיה, ובעיקר סעודה שלישית, היו זמנים של עלייה שגיבשו את הקבוצה והגנו עליה בסביבה החומרית שבה חיו. מעין אי רוחני, ששוויו הוערך יותר מכל הון שבעולם (לדוגמה: בסוף מחברת ג, כ"ג בתמוז תש"א, 18 ביולי 1941; מחברת ד, ט"ז באב תש"א, 9 באוגוסט 1941; מחברת ה, תמוז תש"ב ואדר ב תש"ג). יחס הסביבה הרוסית, ובעיקר מנהלי הקולחוזים, לא היה עקבי: היו שהתנכלו להם, ומנגד היו שאפשרו להם לשמור את השבת אם הדבר לא פגע בעבודתם, ולעתים אף הושפעו מהדרך שבה הציגו לפניהם את השבת (מחברת ד, ר"ח אלול תש"א). חברי הקבוצה דאגו לצמצם את איסור המלאכה ככל האפשר, בעיקר על ידי הימנעות מאיסורים דאורייתא ובמאמץ להכין ביום שישי את העבודות שיש בהן חשש לאיסור דאורייתא. התמודדות זו אפיינה גם מאות בחורי ישיבה שהוגלו או ברחו לברית המועצות ועבדו בקולחוזים הקומוניסטים ברחבי בריה"מ.[32]

הלכות אלו הצריכו ידע רחב, תאורטי וגם פרקטי (כגון הכנת עירוב ו"צורת הפתח" בקולחוז). כדי לקיים שבת כהלכתה קיבלה הקבוצה החלטה ("קבלה") מעניינת בשמחת תורה תש"ב, 1941: כל אחד ישנן בעל פה כמה משניות במסכת שבת, "ונמצא שכל המסכת תהיה שגורה על פה אצלנו כולנו יחד" (מחברת ד). במצבים מסוימים של "פיקוח נפש" עורר הרב שטיין את חבריו לכבד את

31 אחת המשמעויות של "זכור את יום השבת" היא להועיד במשך השבוע מאכלים לצורך השבת (גמרא ביצה טז.).

32 לדוגמה, הכנת עירוב, ביצוע עבודה על ידי שני אנשים במקום אדם אחד: נשיאת עצים ממקום למקום ושאיבת מים בזוגות, העברת עצים ממקום למקום על ידי שרשרת אנושית, כדי שאף אחד מהם לא יעבור על איסור הוצאה. ראו אליאך, שמך לא שכחנו, עמ' 120, 203-204, ועוד. על העירוב ראו בנספח 2, מושגים בהלכה.

השבת לפחות בזכירתה: "וזוהי עניין של זכור ושמור [...] אם אי אפשר לשמרו בכל פרטיו, לכל הפחות יש לקיים את הזכור את יום השבת קודש. [...] כי באם מקיים את הזכור, בטח יבוא לידי שמור, אבל אם ח"ו גם את הזכור לא יקיים, אז ישכח לגמרי (מחברת ו, כ"ט באדר - ער"ח ניסן תש"ד).[33]

ערב צאתו לסמרקנד שזר את השבת בתפילתו "שיצילנו ד' בדרך מכל פגע רע, וגם יסייענו להינצל מחילול שבת קודש" (סוף מחברת ו, י"ב באלול תש"ד).

כך גם לגבי המועדים - לוח השנה העברי שנשא עמו בדרכו ניווט את חיי המחבר וחבריו. ההכנות למועד היוו אתגר ומקור שמחה בכל אחת מארבע השנים שתוארו ביומן, כל שנה בנסיבות שונות וסבוכות ביותר. ברוב השנים הקפידו גם על הצומות הקבועים בלוח השנה היהודי. חודשים לפני בוא המועד עסקו בהשגת תשמישי קדושה וצורכי החג - שופר לראש השנה, מצות לפסח, סוכה לסוכות ושמן לחנוכה. הניסיון להשיג שופר היה כרוך בעבודה של חודשים רבים; לקראת הימים הנוראים תש"ב, 1941, שקעו בהעתקת מחזור התפילות, והצליחו להעניק ליום אווירה ולהתמסר לצום ולתפילות, ושמן לחנוכה נפל לידיהם כנס גלוי.[34] הם חגגו גם שמחת תורה זוטא ופורים, מתוך געגועים לישיבה ולמשפחה.

שלושת המרחבים הללו - הפוליטי, האישי והחברתי-יהודי - משתקפים בנושאים ובתכנים שביומן, והם נכתבו יחד, במעברים חדים ממשפט למשפט. אולם מעבר להם פעמו חייו במרחב נוסף, יוצא דופן, שבא לידי ביטוי בולט בלשונו של הכותב, ובו נעסוק להלן.

33 ההכוונה לקיים את "זכור את יום השבת" גם אם נבצר מהם לקיים את ה"שמור" עלתה במקומות שונים בתקופת השואה. היו כאלו ששבתו ממלאכה לדקות אחדות כדי לזכור את קדושת היום או שהעמידו אחד מן הקבוצה שלא יעבוד בשבת, וכינו אותו "שבת יד". ר' יונה עמנואל כתב על אודות הרב דסברג בברגן בלזן: "אני רואה אותו עוד היום לנגד עיני. פתאום נאנח הרב ואמר: 'אנחנו שוכחים שהיום שבת!' והרב דסברג הסביר: 'יודע אני שמותר לנו לעבוד, אבל אסור לנו לשכוח שהיום שבת, לזה אין היתר. אין היתר'. אחר שתיקה קצרה שוב המשיך: 'רצוי שאחד מאתנו ישב כאן, אך לא יעבוד, פשוט ישב ולא יעבוד, לא יפרק פקעות משי, ואז כולנו נחוש שהיום שבת'. היינו המומים. כולנו בסכנת נפשות והרב מתריע שאנו שוכחים שהיום שבת. קבלנו את הצעתו של הרב, וכך עשינו". יונה עמנואל, עדות בעל פה ומכתב לאסתר פרבשטין, אב תשמ"ד; פרבשטין, בסתר רעם, עמ' 140.

34 את האירוע הזה תיאר בשולי חידושי התורה שלו: "פה המקום לציין חסד ד' שהמציא לנו ע"י נס שבמוש"ק חנוכה בהיותנו בתחנת אריש [?] לא הי' לנו שמן כדי לקיים מצות הדלקת נרות, והרבה טרחנו להשיג שמן ולא עלה בידנו. ובשעה מאוחרת בלילה, כשכל בני החבורה כבר ישנו, בא אחד ודפק בדלת ואמר שיש לו נרות - דבר שאינו מצוי שם כלל וכלל - לקחנו מידו וקימנו את המצוה בשמחה רבה ותודה לד' ". מחברת חידושי תורה, שולי הדף, עמ' 27. התיאור מצוי גם בזיכרונותיו של הרב ישראל קרנוביץ.

"הביאני המלך חדריו" - חזרה למרחב הטלזאי

סגנון הכתיבה ואוצר המילים והמושגים שביומן חושפים עולם רוחני שהניע את חייו של המחבר. הכוונה לתהליך (שהוזכר לעיל בקצרה) אשר בו ככל שהמחבר מתרחק מעולם הישיבה וגולה למעמקי ברית המועצות - אוצר המילים והמושגים שלו נשאב מהוויי ישיבת טלז ומרוחה.
מושגים אלו מייצגים את המרחב הפנימי ביותר של חבורת "מוסר'ניקים" היוצרים לעצמם "אי רוחני-טלזאי" בלבו של עולם מנוכר ואכזרי.

"שיחה מוסרית"[35]

שיחת המוסר במקורה היא בסיס לעבודה המוסרית בישיבה, והיא נאמרת על ידי המנהל הרוחני של הישיבה - המשגיח, או אחד מן החבורה שנחון בכישורים לעורר את המוח ואת הלב לשאוף לעלייה רוחנית. מחבר היומן משתמש במושג זה כשהוא מתכוון לשיחה קצרה וממוקדת שנשא לחבריו בסביבה ובאווירה שרחקו מאוד מאלו שדרשה תנועת המוסר. השימוש במושג המקורי העניק לקבוצה תחושה של המשכיות חייהם בישיבה.[36] מעניינת העובדה שכאשר המחבר נשא דברים לפני קבוצות אחרות הוא לא השתמש במונח זה אלא במושגים הרגילים כמו "דברים מענייני דיומא" או "דברי מוסר ויראת שמים" (מחברת ו, אלול).
רוב השיחות הוזכרו ביומן ללא פירוט תוכנן או תוך אזכור הרעיון המרכזי, אך אחדות מהן הורחבו יחסית והן מאפשרות להסיק כי הבסיס לשיחות היה הרעיון שפותח על ידי הרב בלוך ב"שעורי דעת" - לימוד מוסר מתוך התבוננות תודעתית במציאות הסובבת והפיכתה ל"חשבון נפש". ההתבוננות היא הבסיס לחשיבה המוסרית, זהו מסר מכונן ב"שעורי דעת".[37] דוגמה לכך היא שיחה מוסרית שנאמרה על רקע עבודה מפרכת של הסרת קליפת העצים ועקירת שורשים שהוטלה עליהם בשבת ערב תשעה באב תש"א. רוחם של החברים נפלה, והתאריך המשמעותי של ערב תשעה באב הוסיף על דכדוכם. בשיחה זו, המלאכה המפרכת של קילוף העצים ועקירת השורשים הופכת לשיעור ביסודות המוסר. הסרת הקליפות היא הזדמנות להרהר בהסרה של "קליפות" שבנפש, כלומר לצמצם את האמון באנשים ובדעות שעד כה נשענו עליהם,

35 לנוחות המעיין, מושג זה והבאים אחריו הובאו גם בנספח מס' 2, מושגים בהלכה, במוסר וביהדות.

36 ראו תופעה דומה בזיכרונות הרב חיים זייצ'יק שגלה עם בני ישיבת נובהרדוק מבוצ'אץ' לסיביר, במבוא לספרו "המדע והחיים".

37 ראו שעורי דעת ח"א עמ' 11, 79-88, ועוד. דיון בלימוד השגחה ממאורעות המלחמה התרחש גם בבית המדרש בקלם במלחה"ע הראשונה וכן בזמן רעידות אדמה בתורכיה ועוד. ראו בית קלם ב, אמונה ומידות, עמ' קט-קי.

וכך להגיע אל הביטחון המלא רק בקב"ה. בלא "הקליפות" - נותרים רק האדם ואלוקיו. בעקירת השורשים הוא מוצא סמל לתורת המוסר כולה - עקירה של המידות הרעות עד שורשן, ובניית המידות הטובות בלא "נגיעות" ומוחצנות שהם אויביה של העבודה המוסרית (מחברת ד, ערב תשעה באב תש"א). שיחתו זו נועדה להנחות את הקבוצה לראות במציאות הפיזית משל למציאות רוחנית, ברוח רעיונותיהם של גדולי תנועת המוסר. האירועים היומיומיים, וגם הקשים שבהם, נעשים כלים בתהליך המוסרי שהוא מבקש לחולל ובזהות שהוא מבקש לשמר.

דוגמה נוספת היא שיחתו בערב הימים הנוראים, כאשר גאו הזיכרונות והגעגועים לימי חודש אלול ולאווירה המיוחדת לימי הדין בישיבה, והדאגה שמא לא ישיגו שופר הלכה וגברה. בשיחה זו הסביר כי במצבם ההתעוררות מסוגלת לבוא מהתבוננות בחייהם העלובים בהשוואה לזיכרון עברם, "ואזי ייפתח בלבם אותו פתח רוחני שבימים כתיקונם נפתח על ידי קולו של השופר. (מחברת ד, ר"ח אלול תש"א, 22 באוגוסט 1941). שיחה זו נועדה להפוך את הכאב לכוח, ואת הגעגועים - להתעוררות ולצמיחה. בתנאים שבהם נוצר אִיום של שחיקה, תבע המחבר לנצל רגעים שהיו עשויים לחולל בהם "זינוק" רוחני. האמירה "יש קונה עולמו בשעה אחת" (עבודה זרה יז א) קיבלה משמעות חדשה: יש מאורעות יוצאי דופן שחודרים ללב ויוצרים בו שינוי מהיר, מעין זינוק רוחני, ונמצא קונה עולמו בשעה אחת.

"קבלה", "קביעות" ו"חיזוקים"

המחבר הרבה להשתמש במושג "קבלה". במקורה, בתנועת המוסר, משמעה - החלטה אישית (או קבוצתית) לקבל על עצמו עניין מסוים מתוך מחויבות עמוקה לקיים אותו. גדולי תנועת המוסר ותלמידיהם נהגו להכין "פנקס קבלות" ולרשום לעצמם קבלות שקיבלו במועדים שונים, בעיקר בערב או במוצאי יום הכיפורים, והיו שנהגו לקיים פנקס יומי של "קבלות".[38] גם ה"קביעות" - ההחלטה

38 בערב יום הכיפורים תרמ"ב כתב הסבא מקלם:
"...כל דבר שהאדם מקבל על עצמו רב הוא, ומכל שכן איזה דברים, ומכל שכן ברבים, לכן אמרנו לציין הדברים שקבלנו עלינו ברבים, כולנו יחד, בלי נדר, לכל הפחות עד אחר יום הכיפורים. מי יתן ויהיה זה לנו לפתח עינים על כל השנה [...]
להתחזק בלימוד התורה בכמות, לכל הפחות יותר מקודם, כל אחד לפי ערכו [...]
להשתדל לחשוב במצוות עשה 'ואהבת לרעך כמוך' באופן לחפש תמיד מעלת זולתו, ומזה יבוא לאהוב זולתו [...]
לימוד היומי מספר אורחות חיים להרא"ש [...]
גם זאת עצה טובה לנו, לקבוע איזה זמן ביום להתנהג אז [...] יותר מכל היום..." כתבי הסבא מקלם, לו-לז.

לקיים דבר קבוע - הנה חלק מהקבלות שקיבלו. בטלז נתפסו הקביעות ושמירת הקבלות כחלק מ"שלטון הדעת", והרב יוסף לייב בלוך היה ידוע בשמירת הסדרים והקביעויות שלו בהקפדה יתרה.[39]

המחבר בחר במושג זה לתיאור החלטות שונות בעניינים רוחניים שחלק מהן מזכירות את קבלות הסבא מקלם, שהיוו מקור השראה לממשיכי תנועת המוסר, כמו הלימוד היומי של מוסר מספר אורחות חיים לרא"ש, ורק לעתים רחוקות הוא מציין "היום לא קיימתי קביעותי".[40]

חלק מההחלטות כונו "חיזוקים". זוהי החלטה להתחזק בעניין רוחני מסוים מתוך מודעות של הפרט לחולשותיו הרוחניות, כתהליך שמתחולל בתוך האדם, או כהחלטה משותפת של הקבוצה.[41]

"העשירי קודש" - יצירת מרחב זמן מקודש

המושג "העשירי קודש" מציין עשיה רוחנית מיוחדת בכל יום עשירי בלוח השנה, מראש השנה עד יום כיפור וממנו עד ראש השנה הבא. זהו מושג קדום שכבר המהר"ל והשל"ה הקדוש ציינו את חשיבותו, והוא אומץ והושרש על ידי ראשי תנועות המוסר. במאמרו "ענין העשירי קודש" (כתבי הסבא מקלם, עמ' קמב) כתב הסבא מקלם:

וכמה וכמה יש עלינו לקבל עול מלכות שמים, אבל בעוונותינו הרבים אין אנו מקבלים עלינו כלל עול מלכותו יתברך לפי הצורך, על כן שמנו עלינו בלי נדר ובלי הסכמה יום אחד לעשרה ימים, שבזה היום נקבל עלינו עול מלכות שמים יותר.

עצירת מירוץ החיים של קבוצת בחורים ב"קידוש" כל יום עשירי מנעה שחיקה ושקיעה במציאות הסובבת. "כשנכנסים אנו שוב לימי חול, צריך לחדש ולחזק

39 כץ, תנועת המוסר ה, עמ' 53-56, ועוד. הסבא מקלם כתב על הקביעות: "הדבר אשר האדם קובע עצמו בסדר, כחוק ולא יעבור - אף יום אחד - לאט לאט יבוא מזה לגדולות, עד שמירת כל התורה, כי מכל יום יקבץ וירבה. אך הכסיל יחשוב, מה יפסיד אם יום אחד יעזבנה, וכי בזה היום יהיה למדן, וכן יעזוב יום יום, כל הימים". כתבי הסבא מקלם, ימים נוראים, עמ' קט.

40 לעתים הקביעות מכונה בשם "דגל" - היום לא שמרתי את ה"דגל" וכד'.

41 "מסדרי החיזוק", כתבי הסבא מקלם, עמ' קע, אלול תרמ"ו. בתחילת כל התכנסות מוסרית ("ועד") תבע הסבא מקלם לקרוא את הקטע הבא:
"הקדמה לחיזוק [...] הוועד שלנו המיוסד על עצם דרישת האדם להיות אדם כשמו, העיקר המביא לדבר הזה הוא האדם בעצמו, ולא יועילו לנו התקנות והחיזוקים מאחרים, רק להתחזק מהם לשום לב על דרכו, כידוע לנו היטב כמה פעמים מאמר הלל ע"ה 'אם אין אני לי' ועם כל זה 'וכשאני לעצמי מה אני', כי האדם מתעורר הרבה מזולתו, ואם לא ישים לב עצמו לפניו, לא יתקיים מהתעוררות זולתו". שם, עמ' קמח-קמט.

את יום 'עשירי קדש', שבתוך ימי החול יהיה לנו יום זה לקדושה לחשבון הנפש והתבוננות במצבנו הרוחני" (מחברת ד, כ"ח בתשרי תש"ב).

"מידה כנגד מידה", "חשבון נפש" ו"גילוי בתוך הסתר"

המחבר התמיד לערוך "חשבון נפש" ולהפיק לקחים מאירועים שונים, תוך שהוא מחפש גורמים רוחניים למצבים שאליהם נקלעו. נראה שגם זו מורשת טלז, שבה עסקו בשאלות שונות של ידיעה ובחירה, שכר ועונש, על יסוד הדעת, ובמסגרת "שעורי דעת".[42] הרב שטיין נהג לחפש את פשר הדברים בדרך של "מידה כנגד מידה". לדוגמה, כאשר בשני מקרים נפגעו מיחסו האלים של מנהל העבודה דווקא ביום השבת, ראה בכך "אות שאין אנו מכבדים את השבת קודש כראוי בהכנת המאכלים לכבוד שבת, וגם בזה שאין אנו לומדים כל יום השבת" (מחברת ה, פסח תש"ב). במקרה קיצוני כאשר נגזר עליו, בחור טלזאי עדין, למלא תפקיד של רועה חזירים, וניסיונותיו להתחמק מן העבודה לא צלחו, הרהר שמא זהו עונש על אי הקפדתו במאכלות אסורות (מחברת ה, א' דר"ח אייר תש"ב).[43] כך גם כאשר סבלו מגנבות של חפצים יקרים וגם של קמח שהוכן לשבועות (מחברת ו, אסרו חג שבועות תש"ד, 29 במאי 1944).

חשבון הנפש היווה דרך בולטת במאמץ הבלתי פוסק לגלות את השגחת ה' עליהם הן בתהליך המקיף והן בדברים הקטנים, למצוא את הגילוי בתוך ההסתר גם במצבים קשים. מתוך כך המחבר דן במשמעות של ייסורי עם ישראל בתקופתו (בטרם ידע על הרצח ההמוני). בשיחתו בתשעה באב העלה את השאלה מדוע גם תשעה באב נקרא בשם "מועד", והשיב בשם הרב יי"ל בלוך שבכל מועד הייתה הופעה של גילוי השגחת ה' בעולם, ומבחינת הגילוי אין הבדל אם נתגלתה השגחתו במידת הרחמים כבשאר מועדים או במידת הדין כיום תשעה באב, יום שבו התגלה משפט ה' בעולם (מחברת ה, י"ח בתמוז תש"ב, 2 ביולי 1942). חשבון נפש מיוחד נרשם ביום הולדתו השלושים:

היום כ"ט אדר יום הולדתי נזכרתי ועשיתי קצת חשבון הנפש, כי כבר נכנסתי בעשירית הרביעית של ימי חיי, ומה הספקתי לפעול בהג' עשיריות שכבר עברו עלי [...] עלה בדעתי שבכל מצב ומצב בו אנו נמצאים, החובה עלינו

42 ראו לדוגמה, כץ, תנועת המוסר ח"ה עמ' 70-85; 98-100.

43 מעניין להשוות את תגובתו לתגובת הרב דב ב' ויידנפלד, רבה החסידי של טשיבין, בגלותו בברית המועצות. כאשר הוטל עליו, רב הקהילה הנכבד, להיות רועה צאן, מלאכה שנאלץ לעשות גם ביום הכיפורים, כתב לאחותו: "הוכרחתי במשך כל היום הקדוש לעשות את עבודתי לרעות את הצאן, אין מחזור ואין סידור. הצבעתי על כבשותי ואמרתי: 'כבקרת רועה עדרו' בכוונה כזאת, שמעולם לא הגעתי אליה. "ריבונו של עולם, ראה איך אני שומר על הצאן שמסרו לי, ואלה הם צאנך, עם ישראל..." (רוזנטל, שר התורה, עמ' 126).

להשפיע על אחרים. ובשעה זו חוב גדול מוטל עלינו ללמד עם נערי ישראל תורת ד' (מחברת ו, כ"ט באדר תש"ד).

תחושת ההודיה לה' עולה ביומן ברגעי חסד גדולים כקטנים. בכל פרט שמקל על חייהם, הן לצורך הקיום הפיזי - בגד, מזון - והן כשנוצרת אפשרות לקיים חג או מצווה כלשהי, הוא חש בנוכחות אלוקית (מחברת ד, כ"ד-כ"ה בתשרי תש"ב, 15-16 באוקטובר 1941).

"גורל הגר"א", היחס לחלומות וחישוב הקץ

שיקול הדעת של המחבר בכל הליכותיו מבטא תפיסה מוסרית-רציונלית, בדרכו של הרב י"ל בלוך ב"שעורי דעת": "צריך האדם להשתדל שהדעת תמשול על כל כוחותיו והיא תנחהו בכל הנהגתו" (שעורי דעת ח"א עמ' 158-168). לפיכך, יש מן ההפתעה בכך שעניינים אחדים, הגובלים בתחומי הנסתר ואינם בכלל שיקול דעת רגיל, מופיעים ביומן כדרך התנהלות מקובלת. התופעות הן: גורל הגר"א, היחס לחלומות וחישוב עת הגאולה.

"גורל הגר"א"

המחבר מתאר לבטים קשים שהוכרעו על ידו בדרך המכונה "גורל הגר"א". גורל זה נעשה על ידי פתיחת התנ"ך בצורה מסוימת שיש לגביה מסורות שונות המיוחסות לגאון מווילנה ("גורל הגר"א"). הפסוק שעולה באופן מקרי קובע את ההכרעה. הגורל אמור להיות מבוצע על ידי גדול בתורה, והוא גם מפענח את הקשר בין הפסוק לאירוע. האירועים שבהם נקט הרב שטיין בגורל הגר"א נגעו בעיקר לשאלה האם לצאת לדרך או להישאר במקומם, כאשר הנתונים שבידיהם היו עמומים למדי. ברוב המקרים נזקקו גם לפרשנותו כדי להבין את הקשר בין הפסוק לאירוע. המקרה הראשון היה כשלושה ימים לאחר כיבוש ליטא בידי הנאצים, כאשר שהו בטרישיק והתלבטו באיזו דרך לברוח מליטא (מחברת ג, 25 ביוני 1941, ראו שם הערה 342). הפסוק שעלה בגורל היה "כי חסד ד' מעולם עד עולם". הם החליטו לבצע שוב את הגורל, אולי מפני שהתקשו לפענח את משמעות הפסוק, ולמרבה הפלא שוב עלה אותו פסוק. אירוע יוצא דופן זה נרשם גם בעדויות שנתנו חבריו, הרב יצחק אייזיק אוזבנד והרב ישראל קרנוביץ (ראו בנספח 6). במקרה שני, כאשר רצו לברוח מהקולחוז שבו סבלו מהתעללות, התלבטו האם לברוח לכיוון רוסיה המרכזית, למחוז קירוב. הפסוק שעלה היה "ירדפם יעבור שלום אֹרַח ברגליו לא יבוא" (ישעיה מא, ג), פסוק שרמז להם כי מאחר שנרדפו - יגיעו גם למצב של שלום (מחברת ד, ב-ג דחול המועד סוכות תש"ב, 9-10 באוקטובר 1941, ראו שם הערה 182). כשנה וחצי

לאחר מכן התלבטו האם לצאת לפסח לעיר אורגנץ', והפסוק שעלה היה "אל נא תמיש מזה עד בֹּאי אליך, והוצאתי את מנחתי ויאמר אנכי אשב עד שובך" (שופטים ו, יח; מחברת ה, כ"ו בניסן תש"ג). גם במקרה זה התקשו בפיענוח המשמעות ולבסוף מצאו בו הבטחה שחסד ה' ילווה אותם עד שובם.
היו מקרים שבהם השתמשו בגורל הגר"א בהחלטות כיצד לנהוג בעניין בקשת תעודות רשמיות, ואז יצא הפסוק "על פי ד' יסעו בני ישראל ועל פי ד' יחנו" (במדבר ט, יח), והם החליטו לצאת לדרך גם ללא המסמך הנדרש (מחברת ו, הערות 99, 102). גם לפני צאתם משאבאז לסמרקנד בשנת תש"ד, 1944, קיבלו את ההחלטה בעזרת הגורל, כאשר הפסוק שעלה היה "בלתי כלב בן יפונה הקנזי ויהושע בן נון כי מלאו אחרי ד' " (במדבר לב, יב). את משמעותו הסבירו בדרך הרמז והגימטריה, כשמצאו בו רמז לשם המחבר ולשם חברו זליג מאן, וכן לייעוד שנטלו על עצמם "ללמוד עם תשב"ר" (מחברת ו, כ"ג באייר, 16.5.44).

פשר החלומות

המחבר ניסה לפענח את חלומותיו, להפיק מהם לקח ולעתים לראות בהם תמרורי דרך. גם חלומותיהם של החברים נידונו ביניהם, תופעה תמוהה לכאורה כשהמדובר בחבורה זו. חלק מהחלומות שימשו להרגעתם - חלומות על בני המשפחה שנותרו מאחור, והם חיים, בריאים ושלמים; המלחמה תמה, והבחורים יוצאים להרביץ תורה ויהדות. אולם יש חלומות שהניעו אותם למעשים. כך, לדוגמה, נתקבלה החלטה על הימים הנוראים תש"ד, 1943 בעקבות חלום על אחד מידידיו שבקשו לעשות כן (מחברת ו, ר"ח אלול תש"ג).
לעתים החלום עורר חששות כבדים, עד כדי כך שהמחבר עשה "הטבת-חלום" וחפש בפועל את תיקונו (מחברת ו, רשימה המתחילה בט"ו בכסלו).

חישוב עת הגאולה

העיסוק בציפייה לגאולה הוא דומיננטי מאוד ביומן, והרב ניסה להעביר אותו ליהודים שנקרו בדרכו: מתוך כך הוא עוסק בחיפוש רמזים לגאולה הקרבה וחישוב הקץ על פי אירועים המקבילים לפסוקים שונים, או על פי גימטריות של השנה.[44]
השימוש בדרכים אלו מוסבר בכך שגם הן ינקו ממסורת הישיבות: גורל הגר"א היה מקובל גם בקרב מנהיגי תנועת המוסר, וגדולי התנועה כמו הסבא מקלם,

44 ראו מחברת ב הערות 168-170 בקשר לשנת ת"ש; מחברת ג הערה 55 בקשר להצטרפות איטליה למלחמה; מחברת ד הערה 52 בקשר לשנים תש"א ותש"ב; מחברת ה הערה 116; מחברת ו הערות 40, 54 - שנת תש"ה כשנה של "קץ הפלאות".

הרב אליהו לופיאן והרב אליהו דסלר נהגו בה.[45] באשר לחלומות - גדולי המוסר התייחסו בכובד ראש לחלומותיהם של מי שנחשבו לצדיקים, על פי תפישת ה"אורחות צדיקים" כי "מי שמרגיל עצמו שיהיו כל מחשבותיו אמת - גם בלילה יראה מראות אמת" (שער האמת). הרב דסלר סבר כי לפעמים מגלים לאדם מן השמים בחלום, אפילו לאדם פשוט, כדי שיחזור בתשובה.[46] ייתכן שההתחשבות בחלומות והטלת גורל הגר"א מבטאים את התפישה המוסרית שתבעה לצמצם את האמון ב"אני" ששולט כביכול על גורלו.

גם חישוב הקץ הוא תופעה המוכרת במהלך הדורות, לדוגמה: הגאון מווילנה ותלמידיו ראו רמז לגאולה בפסוק משיר השירים ב, יב: "קול התֹר נשמע בארצנו", ומתוך כך קבעו כי משנת ה'ת"ר, 1840, זו תקופת אתחלתא דגאולה, וזו אחת הסיבות לעלייתם לארץ ישראל.

השפעה על הסביבה והפצת תורה

לאורך היומן מתוארים ניסיונותיהם של המחבר וחבריו לקרב יהודים ליהדות, כמעט בכל תחנה שאליה נקלעו. קירוב רחוקים היא משאלת לב שבאה לידי ביטוי אפילו בחלומותיו, כפי שהובא לעיל, והיא גם תוכן ה"קבלה" שקיבל על עצמו ביום הולדתו: "החובה עלינו להשפיע על אחרים, ובשעה זו חוב גדול מוטל עלינו ללמד עם נערי ישראל תורת ד' ". את המשאלה הזו ניסה להגשים גם תוך נדודיו. (מחברת ו, חול המועד פסח תש"ד; מחברת ו, י"ב באלול, על חוף הנהר, בציפייה לדוברה לסמרקנד; מחברת ו, י"ב באלול).

החשיבות של השפעה על הסביבה והתביעה ל"הפצת תורה" הייתה אחד מיסודותיה של טלז וינקה במידה רבה מן האווירה ששררה בישיבה ובקהילה לגבי גילוי אחריות לסביבה. גישתו זו של הרב יוסף ליב בלוך, ראש הישיבה הנערץ של טלז, בלטה בשיחות בהן דרש מתלמידיו להשפיע על הסביבה, וכן בהקמת מערכות החינוך בטלז בצורה מקורית ובתעוזה, ובמעורבותם של בכירי הישיבה בענייני הציבור.[47] בישיבת טלז הוקם בשנת תרצ"א, 1931,

45 לדוגמה, הרב דניאל מובשוביץ הטיל את גורל הגר"א כאשר תלמידו, הרב שרגא גרוסברד, התלבט האם לעלות לארץ ישראל בתחילת המלחמה - הואיל והיה בידו סרטיפיקט, אך בארץ התרחשו פרעות תרצ"ט (למברסקי, מחנך לדורות, עמ' 235-236); הרב אליהו לופיאן ערך גורל הגר"א כשהתלבט האם לעבור מקלם ללונדון, ועלה בידו הפסוק "אנכי ארד עמך מצרימה ואנכי אעלך גם עלה" (שם, עמ' 262); הרב אליהו דסלר נהג על פי הנהגת גורל הגר"א פעמים אחדות (מכתב מאליהו, ב, עמ' רפד; למברסקי, מחנך לדורות, עמ' 283, ועוד).

46 ר"א דסלר, מכתב מאליהו, ד, עמ' 164.

47 למשל בארגון צעירי ישראל ועוד (ראו כץ, תנועת המוסר ה, עמ' 47). ייתכן גם שבכירי הישיבה הושפעו מאווירת הפעלתנות הציבורית שאפיינה את קהילת טלז לגווניה, אולם בעולם בני הישיבות - זו הייתה תופעה יוצאת דופן. הרב י"ל בלוך אמר בענין זה באחת משיחותיו: "לו הייתם

"הוועד להפצת תורה", במטרה להקים מוסדות ללימוד תורה בעיירות שונות בליטא שישמשו כמכינות לישיבות הגדולות. בעידודו של ראש הישיבה יצאו בני ישיבת טלז הבוגרים לעיירות לחודשים אחדים ושימשו כר"מים במכינות ובישיבות שפתחו, עד שהחליפו אותם בחורים אחרים. יזמה זו יצרה אווירה של פעלתנות בישיבה, והביאה לפתיחת תשע ישיבות קטנות בערי השדה בליטא.[48] בוגריהן הרחיבו את גבולותיה של ישיבת טלז ושל ישיבות אחרות.

המחבר עצמו היה חבר בוועדה להפצת תורה עד לכיבוש הנאצי, ובהיותו בווילנה ההומה בפליטים השתתף בכנס פעילי אגו"י "בתור בא כח מחבר 'הפצת תורה' " (מחברת ב, 4 בפברואר 1940). בתקופה הסובייטית עמדו בני הישיבה בפרץ בטלז ובסביבתה, וכך נהג גם בנדודיו. גם חבריו של הרב שטיין למסע הבליטו בעדויותיהם את השליחות הזו שהפכה למניע מרכזי בחייהם לאחר השואה. לדוגמה, בעדותו של הרב יצחק אייזיק אוזבנד שניתנה בהנוביל, ליד פריס, סמוך לתום המלחמה (ראו נספח 6) הוא נשאל מה משמעות אירועי השואה בעיניו. תשובתו הייתה כי כל ניצולי השואה נחשבים לניצולים מ"זוטו של ים", ואם כך - חייהם שייכים לקב"ה וצריכים להקדיש אותם למענו:

המשמעות של כל האירועים עבורנו היא שעלינו הוטלה המשימה להפיץ ככל היותר את התורה בקרב שרידי העם היהודי. בהיותנו כאן אנו מוגבלים, אך מרכזים את המאמץ בגאולת ילדים יהודיים שנפלו לידיים נוצריות, או לחינוכם של אלו שבתנאי המלחמה לא למדו את המסורת היהודית. עלינו להגביר אמונה בבורא העולם, ולהעלות את רוח התורה. זו כל משימתנו, זהו האידיאל של כל אלה אשר שרדו. (עדות הרב אוזבנד, קולות מן העבר).

סדר חיצוני ופנימי

המחבר מביע בהזדמנויות שונות את יחסו החיובי לסדר ולניקיון, ואת סלידתו מתופעות שנמצאו בקשת שבין אי עדינות לאיבוד צורת האדם. כך, לדוגמה, לגבי קיבוץ נדבות או לגבי העדר בגדים להחלפה ומצרכים לכביסה (מחברת ד, כ"ח בתשרי תש"ב). בהקשר לכך יש לציין כי ההקפדה על הסדר בקלם הייתה לשם דבר, וסיפורים שונים הלכו עליה.[49] הסבא מקלם ראה בסדר בבואה

דואגים באמת לקדושת שמו יתברך, היאך זה אפשר שלא היה עולה מרוחכם גם על אחרים... על כל אחד ואחד מכם החובה להשתדל להשפיע ולפעול למען קדושת שמו יתברך". שעורי דעת, ח"א עמ' 71; 139-157; כץ, תנועת המוסר ה עמ' 48-49.

48 כץ, תנועת המוסר ה, עמ' 48. ראו גם: גיפטר, ישיבת טלז, עמ' 183-184; שושנה, הישיבה בהתפתחותה, עמ' 80-81.

49 לדוגמה, הניקיון בחדרי הבחורים ובפנימיה היה בולט, והייתה הקפדה כי כל דבר קטן יהיה מונח

למשמעת פנימית, לסדר ולשיטתיות גם במחשבה ובמידות.

הבית בפנים הצטיין בנקיונו ובסדר המופתי ששרר בו [...] כאשר שאלתי פעם על כך, הסבירו לי, שמדברים חיצוניים הללו מתחיל העבודה האמיתית של קנין שלימות ומהלך מחשבה מתוקן כראוי. אדם שאינו מסודר בענינים חומריים משמע שגם ברוחניות הבלבול והערבוביא שולטים בו.[50]

כאמור, התופעה של העברת המושגים הטלזאיים התרחשה תוך התפתחות משמעותית: ככל שהמחבר מעמיק לשטחי ברית המועצות והאווירה נעשית מנוכרת וקשה, הוא חוזר יותר ויותר למושגים מעולם הישיבה. מכאן ואילך תעמוד הישיבה, או רוחה של הישיבה, ככוח מניע בקיומו, והכתיבה תשמש לשימור והעתקה של המרחב הישיבתי למרחב הרוחני והחברתי של הכותב וחבריו.

עשרות שנים לפני המלחמה והשואה אמר הסבא מקלם לתלמידיו לפני צאתם לחופשת "בין הזמנים":

בין כך אתם נוסעים הביתה [...] זאת יהיה הסכם בידכם מה שתשאו פרי מהבית הנשגב:
לקבוע עתים לתורה, כפי היכולת, יום לא יחסר
לקבוע עת בכל יום על מוסר, הן רב או מעט
לימוד היומי מספר אורחות חיים להרא"ש ז"ל, לא יחסר
הקבלה מיום הכיפורים לא תזוז מימיכם כל ימי חייכם.
(פרי מהבית הנשגב, כתבי הסבא מקלם, עמ' קב-קג).

ברוח זו נהג גם ראש הישיבה האחרון של טלז, הרב אברהם יצחק בלוך, לשאת דברים בפני תלמידיו לפני פיזורם לקראת חופשת "בין הזמנים". בפיו היה שגור הפתגם: "בן הישיבה אינו עוזב את הישיבה - הישיבה הולכת עמו".

במקומו, כולל דרך התלייה של המעילים ומיקומם של הערדליים. הניקיון האישי והציבורי הופקד בידי הבחורים עצמם. ראו גם: למברסקי, מחנך לדורות, עמ' 137-142; אליאך, שמך לא שכחנו, עמ' 77, 170.

50 הרב ז' ס' קרמרמן, בתוך: בית קלם א, עמ' מז-מח.

סיכום

יומנו של הרב שטיין מאפשר כניסה לארבע אמותיה של קבוצת תלמידי הישיבה בדרכי גלותם בברית המועצות, ובעיקר לעולמו של המחבר, לאישיותו ולעוגן האיתן שהיוותה עבורו ישיבת טלז.

היומן מתאר בכנות ובאיפוק את ההתמודדות הבלתי פוסקת בשאלות של קיום יום יומי ואת העליות והמורדות בעולמם הרוחני שנבעו מתנאי החיים הקשים. גם במצבים ה"נמוכים" ביותר, הן מבחינה פיזית והן כאשר נאלצו לוותר על אורח חייהם, אין הם משלימים עם עובדה זו ואינם נגררים להיתרים גורפים ולהתנהלות חומרית; להפך, בניגוד למצופה מבני אדם רגילים, הרי שאצל המחבר וחבריו המצוקה תגברה והזינה את האמונה ואת החוסן המוסרי והתורני, והוא בא לידי ביטוי בקביעות של לימוד, שיחה, זמנים של התעלות, שבת ומועד וערבות הדדית.

בפתיח למאמר זה מובאים מניעיו הגלויים של המחבר לכתיבה - לשמר את קורות המלחמה. אולם, במהלך כתיבת היומן נחשף מניע שהמחבר נעשה מודע אליו רק ברשימה האחרונה. רשימה זו נכתבה בסמרקנד ברטרוספקטיבה, לאחר שנה וחצי של הפוגה בכתיבה, היא דנה דווקא בתקופה שבה לא כתב, והיא מאירה את המניע העמוק יותר של הכתיבה (הדגשות שלי, א"פ):

לפעמים נדמה לי כי חבל על שלא רשמתי, כי במשך הזמן עברו הרבה מאורעות חשובות, וכל הֶרגש ותנועה שנתעורר בי ראוי לרשמו, כי הרבה מהם נאבדו ונשכחו לגמרי, כמו כל מה שהיה בעת שנודע לי דבר האסון הנורא והאיום - אבדן משפחתנו. היתמות, הבדידות, הצער אין סוף, ***והרשמים והתנועות שנטבעו במוחי ובליבי, וההתעוררות למחשבות חדשות מעשים כבירים, כל זה אבדו במשך הזמן חריפותם ואמיצותם. ועכשיו איני יכול להתעמק ולהרגיש בכל תקפן כל מה שעבר עלי****, והרבה פעמים אזכר רק מהזכרונות מאז, ובזה בלי ספק לתועלת ולסיוע שמשו לי הרבה.*

וכן בענין השידוך שלי עם ב"ל פרידיל תחי' [...] לו רשמתי כל הרגשות שהרגשתי בנדון זה, הי' זה בעדי חמר רב מאד, ***לעמוד על תוכן רוחי ונפשי****, כי אלו הכחות והרגשות שהיו מתחת להכרתי וידיעתי, שהיו גם אצלי בבחינת חזון דרזין, לא ידעתי מהן או לא הבנתי מהותן עד כמה גברה השפעתן עלי [...]*

ידיעה כזו לעמוד על כונת הנפש היא חשובה עד מאד ובזה תלוי הכל, כי אם חכמת ה' גוזרת ואומרת שעבודת האדם הוא את ה"דע את עצמך" הרבה [...]

עד תכלית הידיעה ב"עמק שבעמק". העבודה רבה היא עד מאד, כי כל המדות ורצונות של האדם מקורן ויצירתן בעבור זה. (סוף מחברת ו, אדר ב תש"ו)

מתוך רשימה זו ניכר שהמחבר התייחס לכתיבה ככלי להכרת נבכי לבו, לעריכת חשבון נפשו ולהתבוננות בעצמו. הקריאה החוזרת ביומן אפשרה לו לזהות את מקור הרגשות ולהעריך את עומקם - "לעמוד על תוכן רוחי ונפשי". והרי זוהי התביעה העיקרית של איש המוסר: לשאוף להכיר את כוחותיו ולכוון את דרכו על פי האמת הנקייה מ"נגיעות" השעה.

חבורת ה*"מוסרניקים"* הטלזאים נטלה עמה לדרך את "ארגז הכלים" של עבודת המוסר בטלז, וככל ששקעו בסביבה חומרית ובמצב של שפל המדרגה הפיזי, יצקו אל המרחב הסביבתי את המרחב הישיבתי-מוסרי. כך נוצרות שתי שפות של חיים, האחת מוכתבת על ידי התנאים והאחרת ננקטת מתוך בחירה; האחת מייצגת מציאות קשה ומשתנה והאחרת מייצגת אחיזה עמוקה במציאות הטלזאית השורשית, והיא לב לבו של היומן.

בסיעתא דשמיא
א' פרבשטין, ירושלים תשע"ה.

על העריכה

כתב היד של יומנו של הרב חיים שטיין זצ"ל נמסר לידי על ידי בני המשפחה שליוו את העריכה, בעיקר הרבנית צפורה וינברג ובנה הרב שפטל וינברג.
בעריכתו נעשה מאמץ להקל על הקורא, ובו בזמן לאפשר לראות את הדברים בהקשר למקורות היהודיים שבהם היה המחבר נטוע ובפרספקטיבה היסטורית רחבה.

הערות שוליים

היומן נכתב בקצרה; נראה כאילו המחבר רשם את הדברים לעצמו, והותיר לנו לא מעט דברים לא מפוענחים. כל אלו דורשים פיענוח היסטורי וטקסטואלי, ואותם השתדלנו להביא בהערות השוליים. הערות השוליים כוללות את הקונטקסט ההיסטורי והגאוגרפי הרחב שאליו מתייחס הכותב, וכן את המקורות הלשוניים, ההגותיים וההלכתיים ששימשו אותו.
בפיענוח האירועים והדמויות נעזרנו במקורות אחדים. ראשית, בעדויות שהותירו שלושת חבריו, הרב יצחק אייזיק אוזבנד, הרב ישראל קרנו (קרנוביץ) והרב נתן צבי ברון, שעשו עמו חלק מן הדרך. בני המשפחה סייעו בזיהוי חלק מהדמויות, אך נותרו גם כאלו שלא זוהו. מחקריו של פרופ' דב לוין (ואחרים) על אודות יהודי ליטא בתקופת המלחמה אפשרו להבין את הרקע ההיסטורי של האירועים, וספרי היסוד של תנועת המוסר, כמו כתבי הסבא מקלם, "שעורי דעת" של הרב בלוך וכתבי הרב דב כץ אפשרו להשוות את הכתבים עם מקורות יניקתו הרוחנית של המחבר, ובלעדיהם אין הכתבים מובנים.
מאגרי עדויות בגנזך קידוש השם בבני ברק ובאוסף הרב דב אליאך (בעיקר בספרו "שמך לא שכחנו") תרמו מידע נוסף ואפשרות להשוות אירועים, וכן יתר הספרים המוזכרים בביבליוגרפיה, החל בספרות מחקרית, דרך ספרי "יזכור" ועד ספרות הזיכרונות.

שינויים בטקסט המקורי

היומן הובא בלשונו המקורית, ללא שינוי בכתיב מלא וחסר וללא תיקוני לשון, כולל ראשי תיבות. שינויים אחדים נועדו להקל על הקורא והם:

- נוספו סימני פיסוק, פסיקים ונקודות. במקור המעבר הוא חד מעניין לעניין בעזרת קו מפריד.
- בסוגריים מרובעים נפתחו קיצורים וראשי תיבות ופוענחו מושגים ברוסית (כגון גנ' - גנ[רל]; קומ' פרט - [מפלגה קומוניסטית]).

- בטקסט עצמו נפתחו חלק מהקיצורים, בעיקר מילים שהסתיימו בי' והכבידו על הקריאה.
- במקומות שבהם התקשינו לפענח את כתב היד או את המושג נרשמו סימני שאלה בסוגריים מרובעים.
- הפרדה בין נושאים: במחברות ב ג' משולבים בעיקר שני נושאים - מהלך המלחמה והיומן האישי. כדי לשמור על רצף בנושא המעניין את הקורא, יצרנו מרווח של שורה וקווים במעבר בין נושא לנושא (להוציא קטעים בהם שולבו משפטים משני הנושאים).

תיארוך

במבוא ובהערות השוליים נכתב התאריך העברי לצד האזרחי רק בהקשר של ביוגרפיות של רבנים ובהקשר של אירועים שנגעו לחיי היהודים בתקופת המלחמה ולפניה. ביומן עצמו ובסיום ציטוט הובא התאריך כפי שנכתב ביומן, לעתים אזרחי, לעתים עברי ולעתים שניהם.

נספחים

ביומן מופיעים מושגים רבים שהקורא עשוי להתקשות בפיענוחם ובמשמעותם. אמנם רובם הוסברו בקצרה בהערות השוליים באזכורם הראשון, אך הואיל והם מופיעים במקומות רבים, יצרנו נגישות אליהם באמצעות הנספחים.
נספח 1 מתייחס לאירועי המלחמה ומציג לוח זמנים הקשור לאירועים ביומן. נספח 2 מביא מושגים מתחום ההלכה, המוסר והמסורת, שהם חלק בלתי נפרד מאורח חייו של המחבר ומסגנון כתיבתו. נספח 3 מרכז את העניינים ההלכתיים שהוזכרו ביומן ברשימה קצרה. נספח 4 מפענח מושגים חוזרים בשפה הרוסית, נספח 5 מביא מקור לרשימת תלמידי ישיבת טלז שנספו בברית המועצות ונספח 6 מתייחס לעדויות חבריו של המחבר, שסייעו והבהירו פרטים שהובאו ביומן.

הערכה ותודה

תודתנו נתונה בראש ובראשונה לבני משפחת הרב חיים שטיין שנתנו בנו אמון בהוצאתו לאור של היומן וסייעו בהדפסתו, ובעיקר לרבנית צפורה וינברג, בתו של הרב חיים שטיין זצ"ל, ולבנה-נכדו הרב שפטל ויינברג. תודה לחוקר השואה ד"ר אברהם רוזן מירושלים, שעודד את הוצאת היומן לאור ואת העברתו לעריכה לידי. תודה מיוחדת לעורך המשנה, ד"ר קיריל פפרמן, שערך את המידע ההיסטורי-גאוגרפי הנוגע למלחמת העולם השניה ולאירועים

בליטא ובברית המועצות. ד"ר פפרמן פיענח מושגים ואירועים שמקורם בשטח הסובייטי, הפנה את הקורא לספרות מחקרית רחבה בנושאים אלו וערך את בסיס המפתחות. ד"ר נתן כהן שימש לנו כיועץ, ליבן נושאים אחדים, העשיר את ידיעותינו והנחה אותנו בתחקיר ובדרך העריכה. הוקרתנו לד"ר בן-ציון קליבנסקי, מומחה לקורות ישיבות ליטא ויהדות ליטא, שקרא את החומר בעיון, הוסיף מידע חשוב הנוגע לליטא, יעץ והעיר על העבודה בשלבה הסופי. ד"ר אילה נדיבי כתבה את קורות מלחמת העולם השנייה שהוזכרו ביומן. הרב יצחק פליטניק סייע בבניית תשתית ההערות התורניות וההקשרים לתורת המוסר של טלז. גב' חוה פליטניק ריכזה בנאמנות ובמקצועיות את תהליך המחקר, מן ההקלדות מכתב היד ועד להגהתו ולהוצאתו לאור. על העריכה הלשונית תודתי לר' דן הלוי. ולבסוף, תודה לבני הרב יחזקאל, שקרא את החומר בעיון והעיר הערותיו בעומק ובדייקנות, ובכך העניק לו קומה נוספת.

תודה לרבנית רסיה ברסלר-אוזבנד, שהעבירה לנו חומרים שנרשמו מפי הרב אייזיק אוזבנד, רעו למסע ועמיתו בישיבת טלז בקליבנד. משפחת גולדפילד-קרנו העבירה מידע מעזבונו של אביהם הרב ישראל קרנוביץ-קרנו, אף הוא רעו מטלז וחברו למסע בחלק מן הדרך, והרב גולדפילד, נכדו, קרא את ההערות והוסיף מידע מפי סבו.

תודה לוועידת התביעות של העם היהודי שהעניקה סיוע למחקר זה, ולאכסניה שלנו - מכללה ירושלים לבנות.

המבוא תורגם לאנגלית על ידי ג'סיקה סיטבון ושירה שמידט. במהלך התרגום התברר כי סבתא-רבתא של גב' סיטבון, גב' גיזלה לפקוביץ, אלמנתו של הרב יצחק י' לפקוביץ מקליבלנד, היתה מאלו שפתחו את ביתם לרבנים אליהו מאיר בלוך וחיים מרדכי קאץ בהגיעם לקליבלנד בעיצומה של המלחמה בשנת תש"א.

אנו מקווים שיומן זה יהווה תרומה חשובה להבנתנו את החיים היהודיים בשואה בכלל, ואת חייהם ותגובותיהם של בני ישיבות ליטא בפרט; יעשיר את ידיעותינו על הוויי החיים בליטא בתקופת הביניים הקומוניסטית ועל חיי היום יום בקרב הגולים בברית המועצות, ויעמיק את משמעותה של עמידה רוחנית בקרב גולים יהודים בברית המועצות.

א.פ.

מחברות היומן ומועדי כתיבתן

מחברת ב | עמ' 43-135
טלז
חנוכה ת"ש - כ"א באלול ת"ש
14 בדצמבר 1939 - 24 בספטמבר 1940

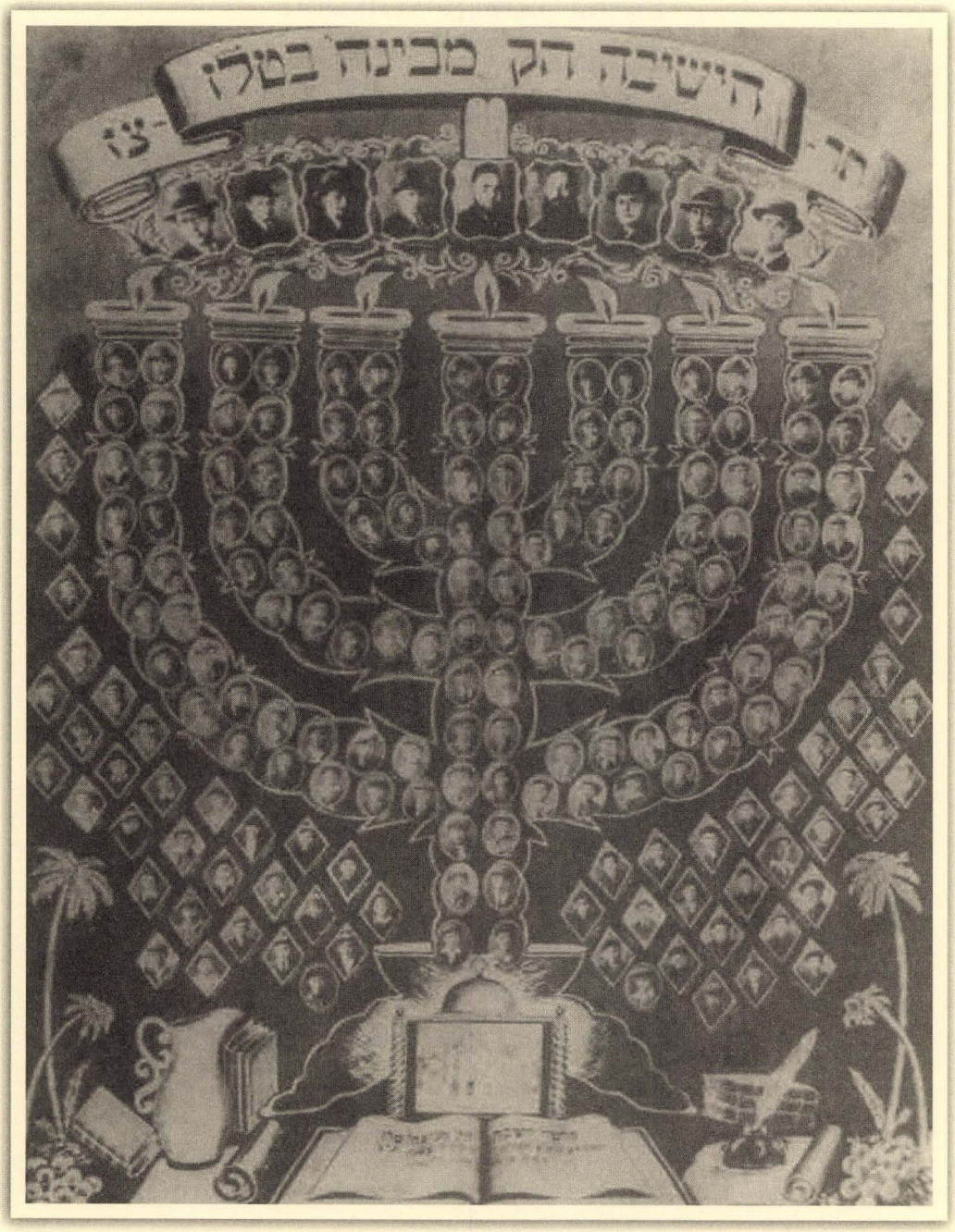
מחברת ג | עמ' 137-232
טלז
כ"א באלול ת"ש - כ"ג בתמוז תש"א
24 בספטמבר 1940 - 18 ביולי 1941
עד כחודש לאחר הפלישה הנאצית

מחברת ד | עמ' 233-290
קולחוזים בברית המועצות
כ"ג בתמוז תש"א - ו' בטבת תש"ב
18 ביולי 1941 - 26 בדצמבר 1941

מחברת ה | עמ' 291-332
קולחוזים בצפון מזרח אוזבקיסטן
אסרו חג פסח תש"ב - ה' באייר תש"ג
אפריל 1942 - מאי 1943

מחברת ו | עמ' 333-370
אוזבקיסטן
ערב חג הסוכות תש"ד - י"ב באלול תש"ד
ספטמבר 1943 - 31 באוגוסט 1944
המחברת מסתיימת בהגעתו לסמרקנד

נספחים | עמ' 373-399
רשימה מקורות | עמ' 400
מפתח אישים ומקומות | עמ' 413

ראשי ישיבת טלז ותלמידיה

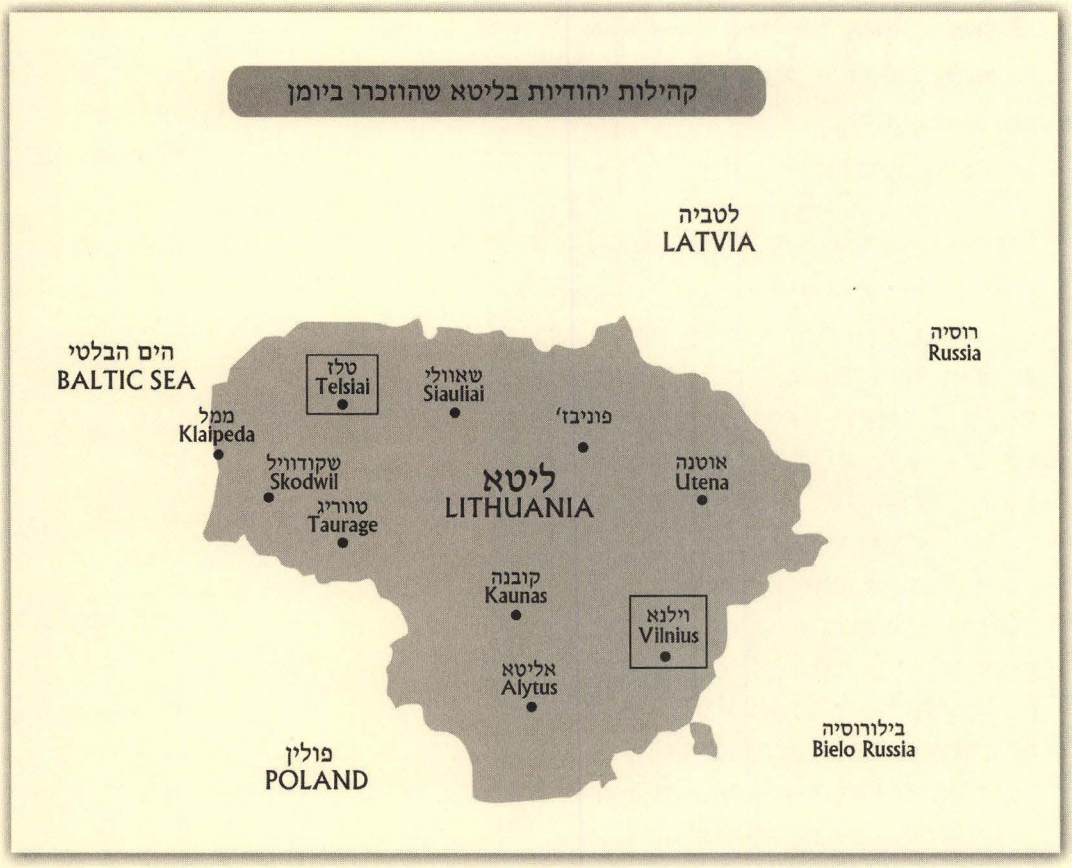
מחברת ב'

המחברת נכתבה בטלז מחנוכה ת"ש ועד כ"א באלול ת"ש, 14 בדצמבר 1939 - 24 בספטמבר 1940.

המחבר מקדיש חלק ניכר לרישום מפורט של קורות מלחמת העולם השנייה בחזיתות השונות.

במקביל הוא מתאר את ההוויי בישיבה, את החיים היהודיים התוססים בליטא העצמאית טרם שקיעתה ואת פגישותיו והתרשמותו מפליטי ישיבות פולין וגדולי התורה שנמלטו לליטא.

לאחר הכיבוש הסובייטי של ליטא המחבר עוסק בתיאור תהליך הסובייטיזציה, המאבק נגד חיי הדת ונגד הישיבות, ותגובתם של יהודי ליטא - מעמידה רוחנית וניסיונות קדחתניים להשיג ויזות יציאה מברית המועצות ועד השלמה עם המצב החדש.

המפה משורטטת לפי גבולות ליטא כיום.

בין מלחמות העולם אזור וילנה היה בשליטת פולין ואזור קלייפדה - ממל בשליטה גרמנית.

המשך הרשימות מעת התפרץ המלחמה.[1]

14 בדצמבר, ח' חנוכה ת"ש.[2] מתחלה לקחתי לי מחברת קטנה לרשום רשימות ממאורעות המלחמה, מפני שחשבתי שלא תימשך המלחמה, ועכשיו נראה הדבר שלא במהרה תגמר, והלוואי שיספיק מחברת זו עד גמירה. ונקוה לאדון עולם שכל השתלשלות המאורעות יביאו סוף סוף לביאת הגואל בב"א [במהרה בימינו אמן].[3]

האנגלים מודיעים בשמחה כי עלתה בידם לתפוס אונית צבא גדולה של אשכנז,[4] "אדמירל גרף שפע".[5] מתחלה פגשה אותה אניה אחת קטנה ב[?], היא קראה תיכף לעזרה עוד שני אניות שנמצאו לא רחוק ממקום זה, והמלחמה התחילה וארכה יותר מיום שלם, לסוף נאלצה אונית אשכנז הגדולה לברוח אל החוף, והגיעה שבורה ורצוצה לנמל מונטיבידאיא [מונטווידאו] אורוגבַי. היה שם הרבה פצועים וחללים. לפי החוק, יש לה רשות לשהות בנמל נטרלי רק 24 שעה, ואח"כ מוכרחת היא או לעזוב את הנמל או להישאר שם עד אחר תם המלחמה. והיות שבשום אופן לא תוכל לעזוב עכשיו את הנמל, כי חוץ מזה שהיא ניזוקה וצריכה תיקון גדול, שומרים ואורבים שם אוניות אנגליה לתופסה, כמעט ברור הדבר שתשאר שם.

אונית "בְּרֶמֶן" (Bremen) שתיכף בהתפרץ המלחמה עלתה בידה להגיע לנמל מורמנסק,[6] נסעה לאשכנז. בדרכה נפגשה עם צוללת של אנגליה. הצוללת בידה היה להטביע את האניה, אבל היות שלא היה באפשרותה לצאת ולהתרות, כי

1 מחברת א אינה בידינו, כפי שנכתב במבוא ליומן. מסתבר שנרשמו בה האירועים שבין ספטמבר לדצמבר 1939. במחברת ב שלפנינו רשומים האירועים מחנוכה ת"ש - כ"א באלול ת"ש, 14 בדצמבר 1939 - 24 בספטמבר 1940. המחברת נכתבה בהיותו בישיבה בטלז, כשחיי יהודי ליטא היו בשגרתם והם טרם חשו בעומק השינויים שיכתיב הכיבוש הסובייטי.

2 על אופי התיארוך ביומן ראו במבוא ליומן. ציון התאריך העברי הוא חריג במחברת זו, וכפי הנראה בא לציון חג החנוכה.

3 ניתן לשער כי בשלב זה המחבר ניזון מהרדיו הליטאי ו/או משידורי הבי.בי.סי., וכן מהעיתונות המקומית. במרבית התקופה של כתיבת מחברת זו, תקופת ליטא העצמאית, נהנו תושביה, ובכלל זה גם יהודים, מגישה חופשית יחסית למידע על אודות האירועים בעולם.

4 אשכנז הוא כינויה של גרמניה בפי יהודים, כינוי שהשתרש בימי הביניים. הכותב מתאר את מלחמת הצוללות בין גרמניה לבעלות הברית, ראו נספח 1, אירועים במלחמה. על "מלחמת צוללות" שניהלה גרמניה נגד אנגליה ראו: Blair, Hitler's U-boat War.

5 אניית הצי הגרמני ("קריגסמרינה") אדמירל גרף שפיי (Admiral Graf Spee), שסביבה נוהלו קרבות אלו, הטביעה תשע אוניות באוקיינוס ההודי עד שנלכדה ב-13 בדצמבר 1939 (יום לפני רישום זה) בידי הצי הבריטי בפתח הנהר ריו דה לה פלטה באורוגוואי. לאחר שנפגעה קשות בקרב הטביע רב החובל של "אדמירל גרף שפיי" את אונייתו והתאבד. על הסערה שעוררה לכידתה ראו להלן, 16-17 בדצמבר.

6 נמל מורמנסק נמצא בצפון מערב בריה"מ באזור הארקטי, הוא המוצא הימי של רוסיה לעולם המערבי ובעל חשיבות מרכזית לסחר של בריה"מ.

האווירונים עפו שם, ולפי החוקים אסור להטביע ספינה בלי התראה קודמת, לכן לא הטביעה את "ברמן". כשהגיעה לאשכנז היה שם חג ושמחה גדולה. העיתונות בצרפת וגם באנגליה האשימו את הקפטן של הצוללת, שלא יפה עשה בהזניחו תכשרה[7] כזו להטביע אניה גדולה זו. אחרים הפכו בזכותו, כי לשמור על חוקי הים כדאי יותר מהטביע ספינה. גם המיניסטרים בפרלמנט דנו לכף זכות. צוללת זו הטביעה אח"כ על דרכה אנית צבא של אשכנז.
בשוודיה נתפטרה הממשלה. על מקומה עלו חדשים, המחזיקים בשיטה שאין לשוודיה להתערב בסכסוכה של פינלנד עם רוסיה. חושבים שהתחלפות הממשלות היתה תחת השפעתה של אשכנז, שמעוניינת היא שלא תתערב שוודיה במלחמה, כי אז לא תקבל ממנה ברזל. חושבים שבכל זאת תכנס סוף סוף במלחמה, כעת היא נותנת עזרה כספית וגם מתנדבים.[8]

15 בדצמבר. הרוסים מודיעים כי עלתה בידם, אחרי מלחמה ממושכת ואבדות גדולות, לחדור לתוך הארץ מצד צפון, בשטח גדול עד 200 ק"מ. הם חושבים שעוד מעט ויעלה בידם לחלק את פינלנד לשתיים, ואז יהיה זה סכנה גדולה לקיומה. הפינים מודיעים כי הוכרחו לסוג אחור, אבל עשו שמות אצל הרוסים, ארבעה בטליונים [גדודים] החריבו והרבה טנקים הזיקו.
חבר הלאומים החליט להסגיר [לסלק] את רוסיה בתור חבר, גם שכל הארצות צריכות לעזור בכל מאי דאפשר את פינלנד. צמברליין[9] דיבר בפרלמנט אודות המלחמה, ואומר שטוב עשה חבר הלאומים בזה שהסגיר את רוסיה. גם הצהיר שאנגליה תעזור לפינלנד בכל מאי דאפשר. חוששים שזהו הצעד הראשון להתנקשות של רוסיה ואנגליה.[10]

הגיוס בטלז נגמר, הרבה מבני הישיבה נתפטרו בע"ה [בעזרת ה'].[11]

---

16 - 17 בדצמבר. כל העיתונים כותבים אודות האוניה "גרף שפֶּע", ומשערים השערות שונות אם תניח את עצמה ליפול בידי אורוגבַי או תתחיל עוד במלחמה. ממשלת אורוגבי הכירה שצריכה האוניה תיקון וחיזוק, ולכן הרשה להישאר שם 72 שעה, ואח"כ מוכרחת היא או לעזוב את הנמל או להישאר שם עד תום

7 שעת-כושר, מילה מחודשת ביומנו.

8 המחבר מתייחס למלחמה בין ברית המועצות לפינלנד שפרצה שלושה חודשים לאחר שנחתם הסכם ריבנטרופ-מולוטוב ופרוץ מלחמת העולם השנייה, כלומר כשבועיים לפני התאריך המצוין ביומן (ייתכן שהמחבר התייחס אליה גם במחברת א שאינה בידינו).

9 נווייל צ'מברליין (1869-1940) היה ראש ממשלת אנגליה בשנים 1937-1940.

10 שמועות אלו התבדו, אך המלחמה אכן עלתה לרוסים באבדן אהדה בדעת-הקהל האנגלי.

11 איום הגיוס לצבא הליטאי הוסר מאז 1925, אך התחדש כפי הנראה בשל המלחמה.

המלחמה.
באמריקה התעוררה עובדה זו התעניינות גדולה, הרבה רוצים לעוף על מקום המעשה ולראות את המלחמה שתהיה בין האוניות, המיליונרים שילמו הרבה כסף כדי להיות שם בעת המלחמה, גם מהוליבוד נסעו שם כדי לצלם בעד הסרט (פילם).[12] קברניטי הספינה עומדים בקשר תמידי עם ברלין ומתיעצים איך לעשות. ציר אשכנז השתדל אצל ממשלת אורוגבאי שתאריך את זמן שהותה בנמל, הממשלה דחתה למלא בקשתו כי זה יהיה נגד חוקי הנייטרלוטט [הניטרליות].
בחזית פיני' [פינלנד] צועדים הרוסים קדימה בייחוד בצד צפון אצל גבול נורבגיה, ניסו כבר פעמים אחדים להתקיף מבצר "מנרהיים"[13] אבל ללא הועיל, הפינים לוחמים בחירוף נפש, אבל מי יודע עד מתי יחזיקו מעמד.
18 בדצמבר. נודע כי "גרף שפע" יצא מהנמל וכמעט שהגיע לתוך הים הטביע את עצמו. כנראה בראותו שאין לו שום תקווה להינצל, לא רצה שאחרים יעמדו על מתכונתו, ולכן הטביע את עצמו. בכל ארצות אשכנז עוררה ידיעה זו תוגה גדולה, כי אוניה זו הייתה מהגדולות שלהן מחירה עד קרוב ל-4 מליון פונט. האוניה שנטבעה לא רחוק מהחוף מעכבת את הדרך בעד אוניות להיכנס בנמל. כל המלחים יחד עם הקברניטים נסעו באוניה לחוף בואנוס איירעס ושם ישארו עד תום המלחמה.[14]

האדמו"ר מלובאוויץ[15] שב היום מורשא, נסע דרך ליטא ללטביה. בליטא נמצא

12 מעניין שגם ידיעה זו הגיעה לאוזניו, ושעשה שימוש במילה העברית "סרט" למה שכונה בזמנו בעיקר "פילם".

13 "קו מנרהיים", המכונה ביומן "מבצר מנרהיים", היה מערך ביצורים שבנתה פינלנד לאורך המצר הקרלי על מנת להגן על עצמה מפני ברית המועצות. הקו הובקע בידי הסובייטים לאחר קרבות קשים בסוף פברואר 1940.

14 כל עוד המדינה המארחת אותם, במקרה זה ארגנטינה, תשמור על הניטרליות במלחמה.

15 ליטא הייתה מקום מקלט שעה ותחנת מעבר גם לכמה אדמו"רים שברחו מפולין, המחבר מתייחס לשניים מהם.
רבי יוסף יצחק שניאורסון (תר"מ-תש"י, 1880-1950), המכונה אדמו"ר הריי"צ, הוא האדמו"ר השישי בשושלת אדמו"רי חסידות חב"ד. בשנות העשרים חי תחת השלטון הקומוניסטי ברוסיה הסובייטית ולאחר מכן בריגה שבלטביה, ובשנת 1933 עבר לוורשה ומשם לעיירה אוטבוצק. בדצמבר 1939 חולץ מוורשה הכבושה בידי חבורת קצינים מה"אבווהר" (המודיעין הצבאי הגרמני) שמונו למבצע זה בידי אדמירל וילהלם קנריס, והיגר לארצות הברית. (קנריס, שהיה דמות עצמאית מאוד ברייך השלישי ושמר מרחק מהיבטים רבים של המדיניות הנאצית, עשה את הפעולה הזאת על דעת עצמו. קנריס נעצר ב-1944 והוצא להורג באפריל 1945.) הרבי הגיע לארה"ב בפברואר 1942, והיה מהמנהיגים הבולטים בעולם היהודי. שם גם התווה את הסיסמה "לאלתר לתשובה - לאלתר לגאולה", המהווה תמרור בפעילות חסידי לובביץ'. נפטר זמן לא רב לאחר הגיעו, בשנת תש"י (1950).

כעת האדמו"ר ממודזיץ.[16] בנגינותיו עושה רושם גדול בקובנה.

---

19 בדצמבר. האנגלים מודיעים כי צוללת אנגליה אותה שפגשה בדרך את "ברמן" עלתה בידה להיכנס לתוך מפרץ עלבני [אלבניה], ושם הטביעה אוניה גדולה ממין "קמלן" אניית צבא, ואוניה שניה "לייפציג" [Leipzig] נזוקה על ידה. האשכנזים מודיעים כי אווירוני אנגליה באו לחופי אשכנז ושם היה מלחמה חזקה באוויר, לפי ידיעתם נורו 34 אווירונים של אנגליה ו-2 משלהם. אנגלים מודיעים כי העובדה שקר גדול היא, ורק כדי לכסות על מפלתם הם משקרים בזה, והאמת כפי שהם מוסרים כך - נורו 7 משלהם ו-12 משל אשכנז.

20 בדצמבר. האנגלים מודיעים כי אונית מסחר גדולה של אשכנז "קאלומביא", אשר משקלה עולה ל-32 אלפים טון, שהייתה מעת התפרץ המלחמה בנמל בקנדה, רצתה להשתמש בהזדמנות זו שהאנגלים טרודים במלחמתם נגד "גרף שפע" ויצאה לדרכה לאשכנז. בדרך פגשו בה הרבה אוניות צבא של אנגליה והכריחו אותה לנסוע לנמל באנגליה. בראותה שאין לה מוצא, הטביעה את עצמה. זהו הפסד גדול בעד אשכנז. צרפתים מודיעים כי הטביעו 2 צוללות של אשכנז. הפינים מודיעים כי הטביעו אוניה גדולה של רוסיה, המלחמה שם בעצם תוקפה.

לאנגליה הגיעו צבא מקנדה, בדרכם לא אירע להם שום נזק. נערכה בעדם קבלת פנים נהדר. זהו הפעם הראשון שבאו לעזרה מארצות האימפריה.[17] מאמריקה נתקבלו הרבה בגדים לטובת הפליטים הנמצאים בליטה.

16 רבי שאול ידידיה אלעזר טאוב (תרמ"ז-תש"ח, 1886-1947) היה האדמו"ר השני של חסידות מודז'יץ. מכונה גם "האמרי שאול", על שם ספרו. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ברח אל השטח הרוסי, ודרך וילנה הצליח להימלט לארצות הברית. בווילנה התקבצו סביבו פליטים חסידיים, אך גם בני ישיבות פולין וליטא ששולחנו ונגינותיו קסמו להם. ביקר שבת אחת גם בקובנה והרשים את הציבור שם (לנגלבן-קליבנסקי, מירכתי צפון, זיכרונות מנחם קליבנסקי, עמ' לו-לז). בין השנים תש"א-תש"ז שהה בניו יורק והקים שם בית מדרש. בשנים אלו התפרסמו שבעה קונטרסים בשם "תפארת ישראל" ובהם מדברי תורתו ומניגוניו. בשנת תש"ז, כשהגשים את שאיפתו ועלה לארץ ישראל, חלה לפתע, ונפטר בשבת ט"ז בכסלו (29 בנובמבר 1947). הרבי הלחין כ-1,000 ניגונים; אחד מהם הפך להמנון הפליטים וקרוי "ניגון וילנה".

נוכחותו בווילנה, דבריו בשעת "שלוש סעודות", רעווא דרעווין, וניגוניו המרגשים, נחרטו גם בזיכרונם של בני הישיבות הליטאיות ו"בעלי בתים" וילנאיים. לדוגמה, הרב אביגדור שמחה אפין, בחור מישיבת נובהרדוק-ביאליסטוק-קלצק, כתב: "אנו הלכנו ל'טישים' שערך ונהנינו מזמירותיו. נפשנו העייפה כמהה למעט חיות ולמעט שמחה להרנין את הלב". (אפין, אספר בגבורות, עמ' 30). היו שסיפרו כי הניגונים ליוו אותם בשנותיהם הקשות בסיביר, כגון לנגלבן-קליבנסקי, מירכתי צפון, שם.

17 קנדה הייתה דומיניון בריטי (במעמד חוקתי שווה לזה של אנגליה), ולאחר נפילת צרפת ביוני 1940 החל בה גיוס לצבא הבריטי. הדיביזיה הקנדית הראשונה לאירופה יצאה בדצמבר 1940. ניכר שהמחבר מעודכן באירועים בזמן אמת.

21 בדצמבר. האנגלים מודיעים כי עלתה בידם לתפוס אונית מסחר גדולה של אשכנז. הביאו אותה לנמל מלאה עם סחורות שונות.

22 - 23 - 24 בדצמבר. המלחמה בפינלנד בעצם תקפה, בכל העולם מתפלאים על אמיצותם של הפינים.

25 - 26 בדצמבר. בימי החג של הולדת [חג המולד], שרר שקט כמעט בכל החזית, חוץ מפינלנד ששם הרעישו הרוסים מבצר שויברג,[18] ולא עלתה בידם לנצח אותו. ממשלת אנגליה המציאה לחייליה על החזית מטעמים ומעדני מלך שיבלו את ימי החג בשמחה, הרבה מהם קבלו רשות לבקר את לונדון.

מ 27 - 31 לדצמבר. כמעט שאין לציין שום חדשות חשובות, נפוצו שמועות כי ממל (Memel)[19] והגליל תוחזר לליטא, ומחוז סובלק (Suvalkai) יחובר לאשכנז. כמובן עוררו שמועות כאלו הרבה דאגה, כי הרבה עיירות מועדות עי"ז [על ידי זה] להסתפח לאשכנז, שזהו חורבן בעדם ח"ו.[20] חושבים שזהו בשביל דרישת רוסיה להחזיר לה ממל, ובתור פיוס דורשת אשכנז לקבוע את הגבול על חוף הנימַן.

היחסים שבין האפיפיור וממשלת איטליה הוטבו. מלך איטליה ביקר את האפיפיור[21] ואח"כ ביקר האפיפיור את המלך. האפיפיור משתדל עוד לעשות שלום בין הלוחמים, ולשם זה מתייעץ שלוחו עם ממשלת אשכנז, אבל כנראה אין לזה שום תקווה.

בטורקיה היה רעידת אדמה גדולה אשר גרמה הרבה נזק, היה כארבעים אלף הרוגים והרבה פצועים, כמה וכמה עיירות נחרבו כליל, נוסף לזה גבר שם הקור

18 כוונתו למבצר סואומנלינה (Suomenlinna) שבפינלנד, שנקרא גם שויבורג, מצודת ההסוואה. זוהי מצודה על גבי חמישה איים, באזור הלסינקי. המצודה נבנתה באמצע המאה ה-18 על ידי השוודים כהגנה מפני הרוסים. היא עברה קרבות אחדים, ובסוף מלחמת העולם השנייה נמסרה על ידי הרוסים לפינלנד. כיום המקום הנו חלק מאתרי מורשת עולמיים.

19 ממל (קלייפדה, Klaipėda, בליטאית) - עיר נמל חשובה ביותר של ליטא. עד ראשית 1939 השתייכה לליטא. גרמניה הנאצית דרשה במרץ 1939 להחזיר לה את העיר ואת הגליל, שהיו מאוכלסים בעיקר על ידי גרמנים וגם בעבר הרחוק יותר היו חלק מגרמניה. ליטא נכנעה לתכתיב הגרמני וויתרה על ממל, וכאן מתאר המחבר שמועות שהיא תוחזר לליטא.

20 לאחר מלחמת העולם הראשונה סופח חלק נכבד משטחי פלך סובלק לליטא העצמאית. שטח זה גבל מצפונו וממזרחו בנהר הניימן. בהסכם בין ברית המועצות לגרמניה מ-28.9.1939, שנחתם בתום חלוקת פולין, נידונה אפשרות העברת חבל סובלק לשליטת גרמניה. מובן שהשמועות על מסירת שטח זה לגרמניה עוררו בהלה בקרב יהודי עיירות רבות בחבל ארץ זה (דוגמת מריאמפול, שאקי, פָּרן, וילקובישק, ואף שטחים הסמוכים לפרוורי קובנה).

21 האפיפיור היה פיוס ה-12 (1876-1958) שכיהן בתפקיד זה בין השנים 1939-1958. על תגובתו בשואה נמתחה ביקורת, ועליו פרסם רולף הוכהוט בשנת 1963 את המחזה "ממלא המקום". ראו: יעל נידם-אורביטו, פיוס ה-12 והשואה, עמ' 8-9; Cornwell, Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII. מלך איטליה הוא ויקטור עמנואל ה-3 (מלך בין השנים 1900-1946) שמילא בד"כ רק תפקיד סמלי במשטרו של מוסוליני.

והשלג, וזה מפריע הרבה בעבודת ההצלה.[22]

ביום ה-1 לחודש ינואר 1940. ראש השנה שלהם, נאמו ראשי כל הממלכות באנגליה וצרפת, הדגישו ששנה זו תהיה רבת התלאות וניסיונות, אבל בסופה תביא ניצחון להלוחמים ה"שותפים".[23]

היטלר ימ"ש נאם, וכדרכו יצא בדברים חריפים נגד אנגליה וגם נגד היהודים, ואמר שבטוח הוא בכל מאה אחוז שהניצחון יהיה על צד אשכנז. אנגליה וצרפת הודיעו לחבר הלאומים שהם נכונים ליתן עזרה ממשית לפינלנד במלחמתה עם רוסיה.[24] האשכנזים הודיעו שבאופן זה יסייעו לרוסיה. בשביל אי הצלחתם של הרוסים בחזית הפיני עד כה, נפלה חשיבותם בעיני העולם. הרבה התחילו להרהר באמיצותה של רוסיה.

מוסרים ידיעה כי הרבה חיילים לא רצו להשתתף במלחמה נגד הפינים, מפני שהמלחמה שם כבדה, כי כמעט כל פצוע מת מפני הקור הגדול השורר שם. הקור מגיע עד 38 או 40 תחת האפס. הרוסים כמובן מכחישים את זה.[25]

2 בינואר. אונית משא גדולה של אשכנז שהייתה בנמל מונטבידאו לא הייתה לה אפשרות לעזוב את הנמל, מפני שאוניות אנגליה עכבו את הדרך, לכן הסכימה להישאר בנמל עד אחר כלות המלחמה. בטורקיה נוסף על צרת הרעש גם שטף גדול אשר שטף שטחים גדולים, ועשה הזיקות גדולות.

הרוסים התחילו התקפה חזקה על מבצר "מנרהיים". הפינים מודיעים אודות ניצחונות. עלתה בידם להכות יותר מ-18 אלף איש, וליקח שבי הרבה כלי זין, תותחים ועוד.

אמריקה שלחה הרבה אווירונים לפין[לנד]. רוסיה יחד עם אשכנז הודיעו לשוודיה וליתר ממלכות הצפון שלא ירשו לאנגליה לבא לעזרה.

3 בינואר 1940. באנגליה חתם המלך על חוק לגייס עוד אנשים לצבא. יחד עם המגויסים החדשים יהיה יותר מ-5 מליון חיילים.

הקונסול האמריקני הודיע לכל אזרחי אמריקה הנמצאים בליטה שיסעו לאמריקה. חושבים שזהו סימן שיש סכנה ח"ו שגם מדינתנו תסתבך במלחמה ע"י שרוסיה תתאחד עם אשכנז.[26]

22 ב-27 בדצמבר, ביום שצוין ביומן, התרחשה רעידת אדמה במחוז אזריקן שבתורכיה, ובה נהרגו כ-8,000 איש.

23 בעלות הברית מכונות לאורך היומן בכינוי "השותפים": צ'מברליין ראש ממשלת בריטניה ודאלדיה ראש ממשלת צרפת.

24 הודעה זו נותרה רק ברמת ההצהרות. הפינים לחמו לבד מול הצבא האדום, למעט סיוע מוגבל מאוד מבחוץ.

25 זה היה החורף הקשה ביותר מראשית המאה העשרים, ועל כן כונו הקרבות "מלחמת החורף".

26 משפט זה מבטא את תחושת העמימות בליטא, האם תישאר עצמאית או שתהיה מעורבת בעל

בקובנה התחיל היום אספת הרבנים.[27]

היחסים שבין איטליה ורוסיה נתקלקלו, איטליה קראה להקונסול שלה, וזה היה אחר שהקונסול הרוסי עזב את איטליה אחרי שנתקיימו שם מנפסטציות [הפגנות] לטובת פינלנד.

---

4 בינואר. לווילנא מגיעים עוד עד היום פליטים מעיירות הנכבשות לפני רוסיה.[28] אגו"י [אגודת ישראל] בלונדון סדרה ועד שיתעניין בכל העניינים הנוגעים בין בא"י [בארץ ישראל] ובין בגולה. כבר מוכנה ועדה שיגיש ויעמוד על המשמר, שאחרי תום המלחמה ימלאו דרישות של היהודים.[29] הועד עומד

כורחה במלחמה.

27 זו דוגמה לאחד ממאפייני היומן - מעבר חד מנושא לנושא. על אסיפת הרבנים בקובנה לא מצאתי מידע נוסף.

28 מפרוץ המלחמה בספטמבר 1939 ועד לסיפוח ליטא על ידי הסובייטים ביוני 1940 הפכה ליטא מקלט שעה להמוני יהודים מפולין; מספרם הגיע לפי ההערכה ללמעלה מ-15,000 פליטים. הם ברחו ממרכז פולין וממערבה, שבשליטת הגרמנים, וממזרח פולין, שבשליטת הרוסים (מספר זה אינו כולל את הפליטים היהודים שהגיעו לליטא קודם לכן מסובלק, ממנה גורשו לשטח הפקר, וכן מאות חיילים מצבא פולין שנפדו ממחנות השבויים והועברו לחסות הקהילות). על נדיבותם של יהודי ליטא כלפי הפליטים ראו: דב לוין, בכף הקלע, עמ' 350; ברק, פליטי פולין בליטא בשנים 1939-1941, עמ' 351-370. רוב הישיבות נאלצו לעזוב את וילנה ולהתפזר בסביבה, וגם שם זכו לקבלת פנים חמה. לדוגמה: הרב שלמה מרגלית, מתלמידי נובהרדוק, תיאר את מאור הפנים של יהודי וילקומיר כאשר הישיבה עברה לשם, ואת סדרי הלימוד בבית המדרש של הרב יוסף זוסמנוביץ "הירושלמי" (דרכי השלמות, מבוא).
בווילנה חיו בני הישיבות בחסותו של הרב חיים עוזר גרודזנסקי, "רבם של כל בני הגולה", ראש ועד הישיבות ומיוזמי ועד ההצלה של הרבנים. לעזרתם נחלצו ועד הקהילה בווילנה ויהודים מן השורה. הם נתמכו על ידי ארגוני סעד ובראשם הג'וינט והיא"ס.
בין גדולי התורה פליטי פולין בווילנה היו רבנים נודעים כמו הרב ברוך בר ליבוביץ מקמיניץ, הרב אלחנן וסרמן מברנוביץ, הרב אברהם יפה'ן מנובהרדוק, הרב אהרן קוטלר מקלצק, הרב מנחם מנדל זאקס - חתנו של החפץ חיים - מראדין, הרב שבתי יגל מסלונים, הרב אליעזר יהודה פינקל והרב חיים שמואלביץ - ראשי ישיבת מיר, הרב יחזקאל לוינשטיין - המשגיח במיר והרב יצחק זאב הלוי סולוביצ'יק מבריסק. בין הלמדנים היו רבנים שלימים התפרסמה גדלותם - הרב אלעזר מנחם מן ש"ך מקלצק והרב דוד פוברסקי מברנוביץ ועוד, וכן רבני קהילות ממנהיגי היהדות, ובראשם הרב חזקיהו יוסף מישקובסקי מקריניקי. ראו: באואר, "פעולות הצלה דרך וילנה"; ורהפטיג, פליט ושריד, עמ' 126-154; זורוף, "הצלת תלמידי ישיבות פולין דרך המזרח הרחוק"; לוין, "ירושלים דליטא כמקלט ארעי לפליטים יהודים במלחמת העולם השנייה"; סילבר, "ראשי ישיבות ותלמידים בנדודיהם"; פרבשטין, "אגרות מווילנה".

29 כנראה הכוונה היא להגדלה משמעותית של כמות אשרות הכניסה שצומצמה בידי הבריטים בצורה דרמטית ב-1939 בעקבות הספר הלבן.

תחת פיקוחם של רוזנהיים, בלוי, גודמן ועוד.[30]

---

5 - 6 - 7 בינואר. הפינים חדרו לתוך אדמת רוסיה והצליחו להגיע לקוי מסילת הברזל המקשר מורמנסק לנינגרד, ועשו שם הזיקות גדולות. הקור שם הולך וחזק, עד שכמעט א"א לרוסים ללחום. הקור מגיע שם 40 תחת ה"0". הרוסים הביאו חיילים מסיביר, המורגלים לקור כזה.

הור-בלישא מיניסטר הצבא באנגליה התפטר ממשרתו, מפני חלוקי דעות שנפל בינו ובין צמברליין בתכסיסי המלחמה.[31] התפטרותו הייתה פתאומית, וזה היה סנסציה גדולה בעד כל העולם. מקומו מלא מר סטנלי. גם המיניסטר לתעמולה נתפטר.

8 - 9 - 10 בינואר. במשך הימים נטבעו ספינות אחדות של אנגליה. גם באויר נתקיימו מלחמות בין אנגליה לאשכנז, והיה קרבנות משני הצדדים.

הקור פה בליטא הולך וחזק, כבר מגיע ל-30 תחת ה"0". הפינים מודיעים כי עלתה בידם להכות וליקח שבי כמעט דויזיה שלמה של הרוסים. הרבה נהרגו ונפצעו והרבה נפלו בשבי, גם כלי זין לקחו. הפעם גם הרוסים מודים שמפני המצב ובייחוד מפני הקור נאלצו ליסוג אחורנית.

30 מנהיגי אגודת ישראל העולמית: ר' יעקב רוזנהיים שהיה בלונדון ואחר כך בארה"ב, הרב משה אורי בלוי בארץ ישראל (ראו עליו בהערה 91), אהרן-הארי גודמן בלונדון. יש לציין כי מתחילת המלחמה נעשו מאמצים ניכרים להצלת רבנים ובני ישיבות, שנחשבו לעילית הרוחנית של עם ישראל, מאמצים שהדיהם נשמעים גם ביומן זה. בראש הפעילים היו הרב הרצוג, "ועד ההצלה של הרבנים" בארה"ב וזרח ורפהטיג. המאמצים כללו השגת ויזות וריישיונות מעבר, איתור כתובות ופעילות דיפלומטית. באוקטובר 1940 פנה הרב בלוי לאריק מילס, מנהל מחלקת העלייה של השלטון המנדטורי, וביקש מאה ריישיונות לתלמידי ישיבת סלבודקה, ולאחר מכן ביקש עבור עוד ישיבות, אך הוא לא נענה. הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג הגיש כבר באוקטובר 1939 בקשה כוללת להצלת כל ישיבות פולין, אך נדחה. הוא הגיש רשימה נוספת באפריל 1940, עליה היו חתומים גם מרבני ירושלים ומעסקניה, הרב רפאל קצנלבוגן והרב משה פרוש, ולה נענו במידה מצומצמת. בין הרבנים ברשימה זו היו הרבנים סורוצקין וכהנמן, שאכן עלו לארץ (ראו: רשימת הרבנים, ארכיון אגודת ישראל העולמית ירושלים, תיק 119). ניסיונות להצלת רבנים לא פסקו גם בשנת 1941; הרב בלוי כתב למילס: "הרבנים ותלמידי הישיבות הם חלק חשוב מהרכוש הרוחני של עם ישראל. בבואם לא"י יביאו בלי ספק ברכה מרובה במובן הרוחני, והם ראויים משום כך להתחשבות מיוחדת" (בלוי למילס, 29.7.41, שלם, עת לעשות להצלת ישראל, עמ' 56). רוזנהיים, נשיא אגו"י העולמית, וגודמן, נציגה בלונדון, היו בין אלו שסברו שיש להעביר את הפליטים לכל מקום שהוא, ולאו דווקא לא"י. הסקירה מתוך: שלם, שם, עמ' 52-58.

31 איזק לסלי הור-בלישה, הברון הור-בלישה הראשון (Isaac Leslie Hore-Belisha, 1957–1893), כיהן משנת 1937 כשר בממשלתו של צ'מברליין. בתחילת שנת 1939 אושרה בקשתו להנהיג גיוס חובה כדי להתמודד עם האיום מצד גרמניה הנאצית. היה מעורב בשינויים דרסטיים בכוחות המזוינים של בריטניה, וזכה לחוסר אהדה בולט. בינואר 1940 הודח ממשרתו במפתיע ותחתיו התמנה אוליבר סטנלי. כפי שנרשם ביומן ב-16-17-18 בינואר, בלונדון היו שמועות, כפי הנראה מבוססות, כי הרקע לפיטוריו היה גם אנטישמי.

11 - 12 בינואר. איטליה שלחה כלי זין אווירונים ותותחים לפינלנד דרך אשכנז, קונסול הרוסי דרש שאשכנז תעכב את הטרנספורט. אשכנז הסכימה לזה ועכבה את המשלוח. ממשלת איטליה מחתה נגד זה. בחזית המערב היה התקפות מב' [משני] הצדדים.

איטליה התחילה לארגן קשר בין ארצות הבלקן, לשם זה הזמינה מיניסטר לענייני חוץ של אונגר [הונגריה]. חוזה עוד לא נחתם בינותם. הדברים מכוונים כמובן נגד רוסיה. האשכנזים מודיעים כי אונית צבא של אנגליה "עקסעטר" אשר השתתפה במלחמתה נגד "גרף שפע" נטבעה ע"י מוקש. בקרוב מתכוננים למלחמה גדולה על הים כי האשכנזים רצונם לחדור דרך הבלאקאדע [ההסגר][32] ולשם זה מביאים הרבה אוניות. אווירוני אנגליה הטילו פצצות על אי אשכנז ועשו שם הזיקות [נזקים] חשובות.

13 - 14 - 15 בינואר. האשכנזים אספו הרבה חילים על גבולות הולנד ובלגיה. הולנד ובלגיה ענו על זה בגיוס כל הכוחות כדי להגן על שלמותן, האשכנזים מכחישים כי כוונתם לחדור לתוך גבולות הארצות הנ"ל. הרוסים הטילו הרבה פצצות בעיירות פינלנד, על עיר אַבאָ [Abo,Turku] הטילו הרבה פצצות וכמעט שהחריבוה. פינלנד מקבלת תמיכה ועזר מכל הארצות ובייחוד משוודיה, כסף גם צרכי רפואה ואנשים מתנדבים. שוודיה ענתה על מחאתה של רוסיה, כי הממשלה אינה משתתפת בעזרה לטובת פינלנד ובעד מתנדבים א"א לה לעכב. הקומוניסטים בשוודיה ארגנו מתנדבים לטובת רוסיה.

16 - 17 - 18 בינואר. אוניות אחדות של אנגליה נטבעו ע"י מוקשים וצוללות של אשכנז. צ'רצ'יל[33] נאם אודות המלחמה, והדגיש כי עד עתה הצליחו האנגלים להתגבר על הרבה מכשולים, גם סכנת המוקשים והצוללים נתמעטו. גם הליפקס מיניסטר לענייני חוץ[34] נאם ואמר עוד הפעם כי מקרה של המלחמה מכוונת נגד מלכות הרשע של היטלר, אשר רצונה לכבוש כל העולם כולה תחת ממשלה זו. "ונוח לו לאדם למות מאה פעמים מלהיות עבד לממשלת רשע זו". בפרלמנט דבר צ'מברליין אודות התפטרותו של הור-בלישא. כנזכר באה

32 כוונתו להסגר הימי שהטילה בריטניה על אניות של גרמניה ובנות בריתה.

33 וינסטון צ'רצ'יל (1874-1965) המדינאי הבריטי המפורסם שכיהן כראש ממשלת בריטניה בשנים 1940-1945. ראו: Lukacs, Churchill: Visionary. Sstatesman. Historian. על יחסו ליהודים, ראו: גילברט, צ'רצ'יל והיהודים.

34 אדוארד פרדריק לינדלי וווד (Wood), הרוזן הראשון מהליפקס (1881-1959), שכונה בקצרה לורד הליפקס (Halifax). בשנים שבין המלחמות דגל במדיניות ה"פיוס" כלפי היטלר, ושימש כשר החוץ בימי הסכם מינכן ובתחילת מלחמת העולם השנייה. כאשר צ'רצ'יל בחר באידן במקומו, שימש כשגריר בריטניה בארה"ב.

התפטרותו בשביל סכסוכים וניגודים שהיה לו בתוך אנשי הצבא.[35] ציר אחד שאל אם יש אמת בהשמועות שהתפטרותו היא תוצאה מפני שהוא יהודי, צמברלין כחש את זה.
בלונדון פרסמו האנטישמים כי בין חיילי החזית של אנגליה נמצאים יהודים במספר קטן מאד, וזה משמש להם להוכחה שהיהודים משתמטים מלמלא חובתם. והאמת כותבים העיתונים, כי הרבה יהודים לא רשמו את עצמם בתור יהודים כדי שבאופן שיפלו בשבי בידי האשכנזים, לא יסבלו משום זה יותר.
19 - 20 - 21 בינואר. הקור פה ובכל הארצות גבר, הרוסים חדלו בשביל זה להתקיף את מבצר "מנרהיים" ורק מהאוויר מטילים פצצות ועושים חורבנות. היחסים שבין רוסיה ואשכנז הולכים ומתחזקים ולא רחוק שיחתמו בינותם חוזה צבאי לסייע זה לזה.[36]

מר י.ל.ג.[37] קיבל משרה ב"מכינה" ולכן רצו לפטר את אחד מאיתנו ממשרתו, ואחרי מחאה מצידנו נשארנו כעת כולנו על משמרתנו, [38] רק חילקו מחלקה השניה לב' [שתי] מחלקות. אח"כ רצה לשמש בתור ר"מ [ראש-מתיבתא] במחלקה הג' [השלישית] על מקומי, ודרש מאיתי למסור לו את המחלקה ולירד להשניה. לא הסכמתי לזה, ואחרי מו"מ ארוך בין חברי ההנהלה אשר רובם ככולם עמדו על צדי, יצא הדבר שכעת נשארתי על משמרתי, ואי"ה לזמן הקיץ נראה איך יפול דבר.

---

22 - 23 - 24 בינואר. אוניות אחדות של אנגליה נטבעו, גם צוללות אחדות של אשכנז נטבעו. האנגלים עכבו בדרך אונית יפן שהובילה הרבה מלחים וחולים של אשכנז. מאונית "קולמביא" שאבדה עצמה לדעת. יפן דרשה מאנגליה לשחרר את האנשים. באונית איטליה "אראזיא" אירע אסון גדול, כל האוניה נשרפה

35 המידע שהביא המחבר הוא מדויק.

36 תסריט זה לא התממש בשל חילוקי-דעות עמוקים בין המדינות.

37 ייתכן שמדובר ברב יהושע גולוב, ששמו הונצח ב"שעורי דעת" תש"ע, ח"א עמ' 31.

38 המכינה לישיבה נוסדה בשנת 1920 (או 1916), ובה למדו הבחורים הצעירים בארבע "מחלקות" ברמת קושי עולה. ראש המכינה היה הרב אבנר אקליאנסקי. ראה מחברת ג הערה 258. את השיעורים הנמוכים מסרו הבחורים שנחשבו לוותיקים ולמצוינים, ביניהם הרב חיים שטיין. באירוע שלפנינו מתאר הרב שטיין את מאבקו על תפקידו במכינה, עם הכנסתו של רב חדש להוראה במכינה. נראה כי חיי הישיבה המשיכו בשגרתם, וגם המתחים החברתיים היו חלק מהם. עוד על מבנה המכינה וראשיה ראו: גיפטר, "ישיבת טלז", בתוך: מירסקי, מוסדות התורה באירופה, עמ' 176-177; ר"מ פורטמן, עדות בגנזך קידוש השם, סיפר על תפקיד הרב חיים שטיין וחבריו במכינה, וכי חברו (גלופקין) למד במכינה תנ"ך עם הרב שטיין (ריאיון מס' 36936 2b).

ויותר מ-100 איש נטבעו. הפינים הטילו הרבה פצצות בנמל בקראנשטט[39] ועשו שם היזיקות גדולות.

25 - 26 - 27 בינואר. המלחמה על החזית כמעט ששקטה, אבל בחזית הפוליטית מתנהלת המלחמה בכל תוקפה. צ'רצ'יל הזכיר בנאומו כי הממלכות הניטרליות מן הראוי שיעברו תחת השפעתם וחסותם של המאוחדים,[40] אנגליה יחד עם פרנצ'י [צרפת] יתנו ערבות לשמור אותם מכל נזק מצד ממלכה שלישית. נאומו עשה רושם כביר בין כל הממלכות, והרבה מהם פרסמו תיכף שאין רצונם להתערב במלחמתם בשום ענין, ואם יקבלו ערבות תוכל זה להיות התחלה לכניסתם במלחמה.

איטליה שפרסמה כמה פעמים כי רצונה שלא להתערב במלחמה, רצונה לאחד את כל ארצות הבלקן תחת השפעתה, ולשם זה קראה לאספה מכל ממלכות הבלקן. גם אשכנז רצונה להרחיב את השפעתה על כל ארצות הבלקן.[41] ביחוד מתנהל התחרות בין אשכנז ובין אנגליה אודות הנפט ברומניה, וכנראה בזה ניצחה אשכנז, כי תחת איומים מצד אשכנז ורוסיה, נכנעה רומניה לדרשותיה של אשכנז והסכימה למסור לה 50 אחוז מכל הנפט לרשותה.[42]

28 - 29 בינואר. הפינים מודיעים כי הצליחה להדוף אחורנית התקפה גדולה מצד הרוסים, בחזית הצפון סמוך לנהר לאדאגע [Ladoga].

בפרלמנט האמריקני הציע אחד שנחוץ לעשות שלום עם אשכנז, ברוב דעות נתבטלה הצעתו. העובדה שהצעה כזו נעשית וגם קבלה הרבה דעות, מראה כי השפעת האשכנזים באמריקה חזקה היא למדי. העיתונים האנגלים מאשימים את המציע מר הרצוג, כי הוא משוחד מאת הנאצים.[43]

39 עיר נמל רוסית באי קטלין, במפרץ הפיני.

40 כינוי נוסף לבעלות הברית (לעיל: השותפים).

41 כפי שניתן להבין היום את מדיניותו של היטלר, הוא גילה עניין מועט בלבד בכניסה לבלקן, וניסה לשמור על האינטרסים של גרמניה באזור הזה בעיקר באמצעות בריתות פוליטיות. אך הוא נגרר למלחמה בבלקן בעקבות הרפתקאות צבאיות כושלות של בעלת-בריתו איטליה, וכן בעקבות נחיתה מאסיבית של כוחות בריטיים ביוון.

42 מדובר בבארות הנפט הגדולים של רומניה בפלוישט, או פלוישטי, עיר הבירה של מחוז פראחובה ברומניה, כ־56 ק"מ צפונית לבירה בוקרשט. באזור זה קיימים מקורות הנפט היחידים במרכז אירופה, ועל כן היה האזור במרכז דיונים אסטרטגיים. לאור הברית בין גרמניה לרומניה היה זה מקור הנפט היחיד של גרמניה הנאצית. בסוף שנת 1940 העביר היטלר כוחות שריון ואוויר גדולים לרומניה, בעלת בריתו, שתפקידם העיקרי היה להגן על פלוישט מפני התקפה אפשרית מצד ברית המועצות, שגבולה היה לא רחוק מאזור הנפט.

43 נראה שניסיון חקיקה כושל זה שיקף בעיקר נטייה בקרב חוגים רבים באמריקה שלא להתערב בנעשה באירופה, תהיינה תוצאות המלחמה בה אשר תהיינה. רוזוולט, נשיא ארצות הברית, טיפח את הגישה ל"סיוע מלא לבעלות הברית ללא כניסה למלחמה", ותכניתו הצליחה מעל המצופה עד 1941. לנושא זה, ראו למשל: Casey, Cautious Crusade: Franklin D. Roosevelt, American

בפרלמנט הקנדי הציעו הדפוטטים [צירים] כי הממשלה אינה עוזרת בכל כוחותיה את אנגליה, וכי נחוץ לחזק את העזרה. מיניסטר דאלאדי נאם,[44] בדבריו הדגיש כי ה"מאוחדים" בטוחים הם בניצחונם, גם דרש שכל העם יעזור להביא את הניצחון במהרה בכל מאי דאפשר [מה שאפשר], גם שלא יפלו תחת השפעתם הרעה של ברלין ומוסקבה,[45] שמחפשים להחליש את כח העם ע"י פרופוגנדה [תעמולה] ושקרים שונים.

30 - 31 בינואר. בעיתונים האנגלים התחילה תעמולה נגד אישיותו והנהגתו של מר צמברליין, ובכלל נגד תכסיסי המלחמה שנוהגים עד היום, ביחוד כותב בזה "דיילי הרולד" עיתון העובדים. חושבים שמאחורי כל התעמולה עומד מר צ'רצ'יל, שברצונו שמר צמברליין יתפטר ממשרתו, ואז ינהוג בתכסיסי מלחמה אקטיביים ביותר.[46]

אווירוני אשכנז הטילו הרבה פצצות על אוניות אנגליה שנסעו בים הצפון. כנראה עשו הרבה היזקות, מפני שהיה שם הרבה אוניות בלי כלי זין נגד אווירונים. בתוך האוניות שניזוקו נמצא גם אוניה של לטביה. חלק מהמלחים נהרגו.

1 - 2 - 3 בפברואר. אין כל חדש. אוניות אחדות של אנגליה נטבעו ע"י אווירוני אשכנז.

בישיבה באו פליטים מוילנא מעיירות שונות מפולין. המשטרה אינה מרשה להפליטים להישאר בוילנא, ומוכרחים הם לקבוע מקום בערי הקרת [בעיירות הסמוכות]. בין הבאים נמצאים חסידים בתלבושתם החסידית. נתקבלו בישיבה. מוסרים הם מעשיות נוראות ממצב היהודים בפולין, ד' ירחם.[47]

4 בפברואר. נסעתי לוילנא, נתקיימה שם אספה מעסקני האגודה, ואני אף

.Public Opinion, and the War Against Nazi Germany, pp. 3-45

44 אדוארד דאלאדיה (1884-1970), שר ההגנה וראש ממשלת צרפת, היה מהחותמים על הסכם מינכן באפריל 1938. התפטר מראשות הממשלה במרץ 1940 עקב כישלונו לסייע לפינלנד (באמצעות שוודיה) ב"מלחמת החורף" (ראו בהמשך ב-7 ביוני). עם כיבוש צרפת ברח לצפון אפריקה, נתפס והועמד למשפט בצרפת על ידי ממשלת וישי שהאשימה אותו בבגידה. הוא נמסר לגרמנים ונשלח לבוכנוואלד, ומשם למעצר בצפון טירול, באוסטריה. לאחר המלחמה המשיך לשמש בתפקידים פוליטיים שונים.

45 בעקבות הסכם מולוטוב-ריבנטרופ וחלוקת פולין בין גרמניה הנאצית ורוסיה הסובייטית נתפסו שתי המדינות האלה במערב כבעלות ברית.

46 אך אין גם לשלול אפשרות כי מוסקבה, בעלת קשרים ענפים בתנועת הפועלים במערב, עמדה בחשאי מאחורי המסע הזה.

47 פליטי פולין בליטא נקלטו גם בישיבת טלז. המחבר מתייחס לצו מטעם ממשלת ליטא מ-21.12.1939 לפזר את הישיבות במקומות שונים. כמו כן הוא מתאר את נוכחותם של חסידים מפולין, ואת המידע הראשון שהביאו על מצב יהודי פולין. יש לזכור כי פליטים אלו הגיעו בטרם הוקמו הגטאות, וכפי הנראה תיארו את מצבם של יהודי פולין עם הכיבוש הנאצי.

שעיקר נסיעתי היתה בשביל צורכי, השתתפתי על האספה בתור בא כח מחבר "הפצת תורה".[48]

ביקרתי את העיר, הרושם העיקרי הוא כי וילנא מלאה אוכלוסי ישראל כ"י [כן ירבו], וביחוד עכשיו אחרי הגירת הפליטים לתוכה מלאה היא חכמים וסופרים וישיבות לעשרות.[49] ביקרתי בהרבה מהם. גם ביקרתי את הספריה על שם ר' מתתיה שטראשון,[50] שנמצא בה ספרים מכל המינים. אח"כ השתתפתי באספה הראשונה של אגו"י [אגודת ישראל]. באספה נשתתפו מחשובי העיר וילנא. הגרח"ע [הגאון רבי חיים עוזר גרודזנסקי][51] לא השתתף מפני מצב בריאותו, נתקבל ממנו מכתב ברכה. הגאון ר' א. קאטלער[52] מנהל ישיבת קליעצק נאם

48 על פעילות ועדים (חברות) להפצת תורה ופתיחת ישיבות קטנות על ידי תלמידי ישיבת טלז, ראו במבוא ליומן.

49 בקטע זה המחבר רשם את אחד התיאורים האחרונים של וילנה היהודית בשנה זו, תקופה של פריחה בטרם החורבן הנורא. תיאור דומה אך מפורט יותר של וילנה בחודשיה האחרונים מופיע בסדרת כתבות של שמואל רוטשטיין (שאחיו היה נשוי לאחותו של המחבר), "מתוך ספר נדודי", שהופיעו בעיתון שערים בין 16.8.45-12.4.45. על קליטת הפליטים בווילנה ראו הערה 28.

50 בנו של רבי שמואל שטראשון (תקנ"ד-תרל"ב, 1794-1872), המכונה הרש"ש, אשר כתב פירוש על הש"ס, על המשניות, ועוד. ר' מתתיהו שטראשון (תקע"ח-תרמ"ו, 1817-1885) היה חוקר וביבליופיל, ירש את ספריית אביו ובעזרתה הקים בעיר וילנה ספריה שהייתה ידועה בכל רחבי העולם היהודי. הוא רכש עותקים נדירים של כתבים וספרים תורניים ואחרים והוריש לקהילת וילנה את ספרייתו, ובה 5,739 כרכים. בשנות השלושים של המאה העשרים היו בספריה כ-35,000 כרכים. לאחר כיבוש וילנה בידי הנאצים פעלה הספריה בגטו וילנה. הנאצים חמסו את האינקונבולות (ספרי דפוס ראשונים) ושלחו את הספרנים, כמו את יתר תושבי הגטו, למוות בפונאר. אוצרות הספריה הועברו למחסן בפרנקפורט. עם כיבוש גרמניה בשנת 1945 מצא הצבא האמריקאי את מחסן הספרים בפרנקפורט, ובו שלושה מיליון ספרים שנגזלו מיהודים, ובהם 25,000 ספרים שמקורם בספריית שטראשון. חלקם הועברו לייוו"א (YIVO) בניו יורק, וחלקם לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. חלק מספריית שטראשון הגיע לספריית "היכל שלמה" בירושלים.

51 רבי חיים עוזר גרודזנסקי (תרכ"ג-ת"ש, 1863-1940) היה מגדולי היהדות החרדית בתקופה שקדמה לשואה וממנהיגיה. אף שלא כיהן כרבה הרשמי של וילנה הוכר כסמכות תורנית והלכתית עליונה בעירו ובקרב היהדות החרדית בעולם, וכונה "רבם של כל בני הגולה". היה נשיא מועצת גדולי התורה ומקים ארגון "ועד הישיבות". מפרוץ המלחמה והבריחה לווילנה היה פטרונם של בני הישיבות בווילנה ובסביבתה, ביזמתו הוקם בארה"ב ועד ההצלה של הרבנים שפעל להצלת הישיבות, ולפניו הובאו הכרעות הלכתיות וציבוריות חשובות. חיבר את הספר שו"ת אחיעזר, שלושה חלקים. השנה הראשונה למלחמת העולם השנייה הייתה השנה האחרונה לחייו של רח"ע, ובהמשך מתאר המחבר את הלווייתו. על מסירותו למען הפליטים כתבו רבים, ראו לדוגמה: שמואל שמידט, "בשליחות ההצלה אל רבי חיים עוזר בוילנה", עמ' 13-29. שמידט, שליח ועד ההצלה של הרבנים, היה עתונאי מחוג פועלי ציון, והביקור בווילנה יצר תפנית בחייו.

52 הרב אהרן קוטלר (תרנ"ב-תשכ"ג, 1892-1962), מראשי ישיבת קלצק בפולין, חתנו של הרב איסר זלמן מלצר, מייסד וראש הישיבה. בשנת ת"ש (1939), לאחר פלישת הנאצים למזרח פולין, עבר הרב קוטלר עם ישיבת קלצק לווילנה שבליטא, שהייתה עדיין עצמאית, ומשם עברה הישיבה לעיירה הליטאית ינובה. באותה שנה הצליח לקבל היתרי מעבר ליפן דרך ולדיווסטוק, ומשם הגיע לניו יורק. תלמידו מתקופת וילנה, הרב א' אפין, סיפר על צער הפרידה ותקוות ההצלה עם יציאתו:

עה"נ [על הנושא] "חיזוק הדת". השתתפו גם דעפ. [הציר], מינצברג וסענאטור טראקנהיים.[53] אח"כ נבחרו ועדות, בועדת החינוך השתתפתי. דנו שם בהרבה שאלות חשובות העומדות על הפרק.

5 בפברואר. הלכתי לבקר את מרן הגרח"ע שליט"א, הוא מקבל את כל אדם בסבר פנים יפות עד להפליא. היה לי הזכות להיות בחברתו יותר מג' [משלוש] שעות. דיברנו בהלכה ובמילי דעלמא [ובענייני העולם], שאלתי לו הערה במ"ש [במה שכתב] בספרו ח"א [חלק א'] סימן יח לענין שוחט ביוהכ"פ [ביום הכפורים], גם אמר לי שקיבל ממני הערה בכתב על ספרו ח"ב [חלק ב'], והבטיח לי להשיב בכתב על הערותי כשיהיה לו פנאי.

בכלל טרוד הוא עד למאוד, הכל פונים אליו לעזרה לעצה. מכתבים מגיעים לו מארבע פינות העולם,[54] שאלות בהלכה למעשה ובשאר עניינים. עמוס הוא בעבודה ועובד את עבודתו בזריזות נפלאה, סוקר את כל העניינים בסקירה אחת ודן בהם.[55] רואים בו דמות גאון ישראל והדרו. כל עניני הצבור והכלל בכל הגולה נחתכים על פיו. ענוותנותו היא עד להפליא. על ספרו ח"ג [חלק ג'] אמר שכמעט אין בו כלום, וכי אין כדאי לעיין בו כלל, וכשאחד רצה לשלם לו כסף עברו ספרו, אמר שאין שוה כסף. ובכלל אמר על ספריו "כי למה לכם לעיין

"בתחנת הרכבת עוד הספיק להכריז באוזנינו בקול: 'אני אשתדל להוציא אתכם מכאן', והוא אכן עשה הכל למעננו". (אפין, אספר בגבורות, עמ' 45). בארה"ב המשיך בפעולות ההצלה למען בני הישיבה שנותרו בווילנה ולאלו שהגיעו ליפן, ובמשלוח חבילות לאלו שגלו לסיביר. היה מייסדה וראשה של ישיבת לייקווד בארצות הברית, ראש מועצת גדולי התורה בארה"ב וממנהיגי עולם הישיבות והיהדות החרדית בארצות הברית ובעולם. ראו עליו: סורסקי, אש התורה.

53 הרב יעקב לייב מינצברג ויעקב טרוקנהיים היו מחשובי הפעילים של אגו"י בפולין, שימשו כצירים בסיים הפולני בשנות השלושים ובו ניהלו מאבק נגד חוק השחיטה ונגד גילויי האנטישמיות בפולין. הם נמלטו בתחילת המלחמה לווילנה מחשש לרדיפת המנהיגים, וגם בה עסקו בפעילות ציבורית. בין היתר יזמו את פתיחת המטבח הציבורי הכשר לפליטים בסיוע הג'וינט, שהמשיך בפעילותו גם בגטו וילנה. מינצברג (ראדום 1884 - ביאליסטוק 1943) היה חסיד גור, דמות בולטת בקהילת לודז', וטרוקנהיים (נרצח בסוף 1943) היה מראשי פעילי אגו"י בוורשה. מינצברג ברח עם אשתו, וילדיו נותרו בפולין. במכתביו האחרונים מווילנה תיאר את החיים בווילנה ואת דאגתו העמוקה לבני המשפחה. השניים ביקשו נואשות להשיג ויזה אך זו הגיעה מאוחר מדי, ובלא היתר יציאה. בפלישה הנאצית ביוני 1941 עברו שניהם לביאליסטוק, שם שולבו בבית חרושת בגטו. מינצברג נרצח בחיסול גטו ביאליסטוק ביולי 1943. טרוקנהיים חזר לוורשה בסוף שנת 1941 והתאחד עם משפחתו, עבד ב"שאפ" (בית מלאכה בגטו) יחד עם רבנים ועסקנים, ונשלח במרץ 1943, בשילוחים המאוחרים, למחנה פוניאטובה בקרבת לובלין ומשם למיידאנק. ראו עליהם: זיידמן, אישים שהכרתי, טרוקנהיים, עמ' 264-274, מינצברג, עמ' 327-334; אלה אזכרה, חלק א, בעיקר עמ' 276-277; אגרות ר' לייבל מינצברג, בידי גיסו הרב פישל כהן מתל אביב. תודתי לתלמידתי אביגיל שרון שהביאה לפני את המכתבים הללו.

54 ביטוי בולט לכך מצוי בספר "אגרות ר' חיים עוזר" (בעריכת אהרן סורסקי), המביא מכתבים מאירופה, אפריקה, ישראל, אמריקה ורוסיה הסובייטית ועוסק בענייני הציבור ובענייני הפרט.

55 עפ"י הגמרא (ראש השנה יח.) שבראש השנה, שהוא יום הדין, "כולם נסקרין בסקירה אחת".

בהם", "במקום דליעול ירקא ליעול בשרא דתורא".[56]
בעד הישיבה נתן לי ב' ספרים ח"ב וג'. אף שזקן ובא בשנים הוא, ד' יאריך ימיו ושנותיו, אין ניכר עליו שום זקנה וחלישות. עובד את עבודתו בזריזות נפלאה, ועונה לכל אחד ואחד על בקשתו בסבר פנים.[57]
אח"כ ביקרתי את הגאון ר' חנוך אייגעש שליט"א.[58] זה לא כבר שלחתי לו מכתב בשם העז"ת [עזרת תורה[59]] אישור ותודה על קבלת ספריו, ושם רצוף השגות בעניינים שונים בספרו. כשאמרתי לו את שמי נזכר תיכף במכתבי, ואמר לי שכבר רצה להשיבני בכתב, אלא שמפאת חולשתו קשה לו הכתיבה, ולכן נעים לו הזדמנות להשיבני ע"פ [על פה]. על ב' הערות בעניין איסוה"נ [איסורי הנאה] השיבני, ודבריו לא נתקבלו על ליבי. ובהערתי הג' [השלישית] בעניין סוכה שהקשה בספרו[60] דאיך רצה למילף [ללמוד] מחגיגה דאין מסככין בדבר המק"ט [המקבל טומאה], הא [הרי] גב בהמה מק"ט גולל לשיטת רש"י דטמא גם אח"כ. והקשתי דא"כ [שאם-כן] גם אם נילף [נלמד] מפסולת גורן ויקב יש להקשות כן, ובכלל לא משכח"ל [משכחת ליה, נמצא] דבר שאינו מק"ט גולל דהכל ראוי לגולל, וא"כ במה יסכך. וע"כ [ועל כרחך] דאין זה נקרא מק"ט, או דנילף דכשר לסכך דוקא דבר כזה שמק"ט רק טומאת גולל ולא טומאה אחרת,[61] וזהו השגה

56 עפ"י הגמרא (שבת קמ:): "אמר רב חסדא אנא לא בעניותי אכלי ירקא ולא בעתירותי אכלי ירקא, בעניותי משום דגריר, בעתירותי דאמינא היכא דעייל ירקא ליעול בשרא וכוורי". תרגום מארמית: אני לא אכלתי ירק לא בהיותי עני ולא בהיותי עשיר, לא בהיותי עני משום שהוא גורר אחריו אכילה נוספת, ולא בהיותי עשיר משום שבמקום שנכנס ירק ייכנסו בשר ודגים. כלומר, במקום שאדם יאכל ירק שהוא מאכל פשוט, יאכל בשר ודגים שהם מאכלים משובחים. רבי חיים עוזר גרודזנסקי היה אומר משל זה על ספריו מתוך ענוותנותו.

57 בתיאור קצר זה הביא הרב תכונות בולטות שבהן התפרסם ר' חיים עוזר - חמימות ויחס אישי, גאונות, זריזות מיוחדת ואחריות רבת היקף. על יכולתו לעסוק בד בבד בעניינים שונים הילכו סיפורים שונים.

58 רבי חנוך הניך אייגש (תרכ"ד-תש"א, 1864-1941) היה דיין ורב בווילנה במשך יותר מארבעים שנה, כיהן כרבה האחרון של וילנה במשך כשנה בתקופת השואה. נודע כתלמיד חכם מופלג וכעילוי, מחבר ספר "מרחשת". בשנת התש"א (1941), בהיותו כבן 77, נהרג על ידי הנאצים. תאריך מותו אינו ברור, היו שהעידו שהיה זה בט"ו באלול והיו שטענו שהוא נספה כחודש וחצי קודם לכן, בימי בין המצרים. גם מקום הירצחו שנוי במחלוקת, יש שדיווחו כי הוא נהרג בווילנה עצמה, אך יש שסברו כי נרצח בפונאר, היער הסמוך לווילנה שהפך לאתר רצח המוני.

59 כינוי נפוץ בישיבות ליטא ל"אוצר הספרים" - ספריית הישיבה.

60 ספר מרחשת (סימן יט).

61 במשנה (סוכה יא.) מבואר שאין מסככין את הסוכה אלא בדבר שאינו מקבל טומאה. הגמרא מביאה מקורות שונים לכך, ואחד מן המקורות הוא היקש הסכך לקרבן חגיגה, המובא מבהמה, ובהמה אינה מקבלת טומאה. על זה נסוב דיונו של המרחשת, שלכאורה גם בהמה יכולה לקבל טומאה בטומאת גולל. [טומאת גולל - טומאה החלה על חפצים שונים הקשורים לקבורת המת, כיסוי הארון או המצבה. ראו רש"י ותוספות כתובות ד ע"ב.]

עצומה על דבריו, ועל זה הודה לי שצדקתי.
ביתר הערותי בעניני נדה אמר לי שקשה לו העיון עכשיו בענינים אלו, ולכשיפנה יעיין בזה, ומדבריו נוכחתי שהערותי בענין זה נכונות הן.
בערב נתקיימה אספת עם באולם גדול, השתתפו הרבה אנשים, והאולם היה מלא מפה אל פה. הנאומים עשו רושם כביר על הנאספים, וכולם הביעו כי וילנה עוד לא שמעה דברים כבירים כאלו בעניני אגו"י.

העיתונים כותבים כי המלחמה בחזית הפיני מתגברת, הפינים פנו בדברים לכל העולם שיבואו לעזרה תכופה, ובעיקר לשלוח אנשים לוחמים כי החיילים כבר עייפים, ואין להם פנאי לנוח ולהנפש.
דעת הקהל באנגליה וצרפת על צד הפינים, ישנם הרבה מתנדבים, ובימים הקרובים יסעו לשם וגם כלי זין ישלחו להתם [לשם].[62]

---

6 בפברואר. נזדמן לי עוד הפעם להיפגש עם הגרח"ע שליט"א. ואח"כ בקרתי את הגאון ר' זאב סולובייציק[63] בנו של הגר"ח סולובייציק.[64] דברתי עמו בעניני נזיר. בקרתי את בית הכנסת הגדול, את ה"קלויז" של "הגאון" [מוילנה] ועוד.
7 בפברואר. נסעתי לקובנה. שמעתי שם שיחה מוסרית מר' אברהם גרודזנסקי.[65]

62 כאמור, הכל הסתיים ברמת ההצהרות ובסיוע סמלי בלבד. אף מדינה גדולה לא יכלה להרשות לעצמה להסתכסך עם ברית המועצות.

63 רבי יצחק זאב הלוי סולובייצ'יק (תרמ"ו-תש"ך, 1886-1959), המכונה הגרי"ז, או הרב מבריסק. היה רבה של העיר בריסק וממנהיגי היהדות החרדית. בפרוץ מלחמת העולם השנייה שהה בעיר המרפא קריניצה, הרחק מביתו, ומאז לא חזר לעיר בריסק. הצליח להימלט מאירופה בשנת 1941, עלה לירושלים וייסד בה את ישיבת בריסק החדשה. אשתו ושלושה מילדיו נרצחו בשואה, לאחר שלא הצליחו להימלט מגטו בריסק. צאצאיו ממשיכים את שושלת ראשי ישיבת בריסק בירושלים ומפיצים את תורתה. ראו: מלר, בית בריסק (ארבעה חלקים).

64 רבי חיים הלוי סולובייצ'יק (תרי"ג-תרע"ח, 1853-1918), מגאוני ליטא, בנו של הרב יוסף בר סולובייצ'יק מוולוז'ין וחתנו של ר' רפאל שפירא, שהיה חתנו של הנצי"ב מוולוז'ין. בגיל 27 נתמנה לראש ישיבה בוולוז'ין כמשנה לנצי"ב, ועם סגירת הישיבה ב-1892 נתמנה לרב העיר בריסק. שיטת הלימוד שחידש היא אבן פינה לדרכי הלימוד הישיבתי עד היום. ספריו: חידושי ר' חיים הלוי. דברי תורה רבים בשמו נפוצים בעולם הישיבות.

65 "שיחה מוסרית" - מושג מתנועת המוסר שאומץ בישיבות ליטא, שיחה המשלבת הגות והתרגשות, במטרה להביא את השומעים לשינוי, לעלייה רוחנית ולעבודה על המידות. ראו במבוא ליומן ובנספח 2, מושגים בהלכה. על תנועת המוסר בליטא בתקופה הזאת ראו: דב כץ, תנועת המוסר, בעיקר חלק ה; Greenberg, "Holocaust and Musar for the Telšiai Yeshivah", pp. 223–262. הרב אברהם גרודזנסקי (תרמ"ד-תש"ד, 1884-1944), היה מחשובי תנועת המוסר בדור שלפני השואה, כיהן כמנהל רוחני ("משגיח") בישיבת כנסת ישראל בסלבודקה-קובנה. בתקופה הסובייטית עמד על משמרתו בישיבה (ראו גם במחברת ג הערה 73). לאחר כיבוש ליטא

8 בפברואר. תענית ציבור ער"ח [ערב ראש חודש] אדר על צרות אחינו ב"י [בני ישראל].[66] ביום נסעתי לקידן, בקרתי ישיבת מיר, נפגשתי שם עם ר' יחזקאל לווינשטיין נ"י.[67]

בפריז יש "טורגפרדסטווט" [נציגות מסחרית]. בית המסחר של הרוסים היה שם מקום מקלט בעד הקומוניסטים, עשו שם חקירה ודרישה. רוסיה שלחה מחאה על זה. ממשלת צרפת החליטה לבער אחרי הקומוניסטים שתעמולתם מזקת בשעה זו.

9 - 10 בפברואר. רוזבלט הודיע, כי שולח הוא מיניסטר לאירופה להודע מצב הלוחמים, וגם לסדר ולערוך תוכנית של שלום אחרי הניצחון. אנגליה וצרפת מודיעים כי יקבלו את השליח בסבר פנים יפות. בכלל אמר רוזבלט שלא הגיע עדיין השעה לעשות שלום בין הלוחמים. במשך הימים עלה בידי האשכנזים להטביע כמה אוניות של אנגליה ושל שאר ממלכות.

בנסיעתי מוילנא נזדמן לי להיפגש עם הרב דבראך פאמערנץ [?], עיירה קטנה בפולין, והוא מסר לנו מעשיות נוראות מחורבן וגרוש עירם, הי"ד.

11 - 12 - 13 בפברואר. אחי הרב יהושע לייב נסע יחד עם רעייתו לקובנה ובדרכו לשם בקר אותנו בטלז.

המלחמה בחזית הפיני בעצם תקפה, הרוסים מתקיפים בלי הרף מבצר מנרהיים וכפי הודעתם כבר עלתה בידם לעשות הרבה פרצות. אצל כפר סומיו התקרבו איש אל רעהו, והיה שם מלחמה חזקה ברמחים ובסכינים. העיתונאים כותבים כי האכזריות במלחמה זו עברה כל גבול, מדמים מלחמה זו למלחמת וורדון

בכ"ז בסיוון תש"א (22 ביוני 1941) חי בגטו סלבודקה. על אף התגברות המצוקה המשיכו הרב גרודזנסקי ורבנים וראשי ישיבות נודעים שהסתתרו בביתו ללמוד תורה. פעמים אחדות ניצל ממוות, לא מעט בזכות מסירות נפשם של יהודי קובנה. בקיץ תש"ד (1944) העבירו הנאצים את היהודים הנותרים למחנה ריכוז מחוץ לעיר. הרב גרודזנסקי נתפס במקום מחבואו, הוכה ואושפז בבית החולים עקב פציעתו, ובכ"ז בתמוז תש"ד (13 ביולי 1944) הציתו הנאצים את בית החולים על חוליו. מאות חולים וילדים יהודיים נשרפו חיים, ובהם הרב גרודזנסקי. ראו: גרודזנסקי, מבוא לספר תורת אברהם; אלה אזכרה, ח"א, עמ' 17-25.

66 יום כיפור קטן, ערב ראש חודש, הוא יום של תפילה, חשבון הנפש והתחזקות במצוות, ויום שנהגו לערוך בו גם תעניות ציבור. המושג ליווה את המחבר וחבריו לאורך שנות גלותם ומוזכר פעמים רבות ביומן. ראו במבוא ליומן ובנספח 2, מושגים בהלכה.

67 רבי יחזקאל (חצקל) לווינשטיין (תרמ"ה-תשל"ד, 1885-1974) היה מבעלי המוסר הבולטים והנערצים, שימש כמשגיח הרוחני של ישיבות מיר, קלצק, לומז'ה (פתח תקווה) וישיבת פוניבז' (בני ברק). בתחילת מלחמת העולם השנייה עבר עם ישיבת מיר לווילנה, משם לקיידאן, ומשם נמלט עם התלמידים מזרחה לשנחאי באמצעות "ויזות קורסאו" המפורסמות.

הידועה.[68]
עיר ויברג (Vyborg) כמעט נחרבה כולה ע"י האווירונים. אנגליה שולחת לפינלנד 700 אווירונים. גם מארצות אחרות נוסעים מתנדבים לשם, אבל מי יודע אם יעלה עוד בידם להחזיק עוד מעמד נגד שונא,[69] אשר הוא פי חמישים חזק מהם.
---
14 בפברואר. הגיע פה פליט מורשא, הוא מוסר מעשיות נוראות מאכזריותם של האשכנזים ימ"ש, אשר כמעט קשה לצייר בשכל האנושי, איך אפשר לאדם להתאכזר כולי האי [כל כך], ולהיות פרא ואכזרי הרבה יותר מכל חיות טורפות שבעולם, אם לא ד' זו חטאנו לו.[70] כי גם בזה ניכר יד ד', אשר כדי להוציא את העונשים הנוראים, הפך ממש טבע בני אדם להיות חיות טורפות ממש.
הוא מספר כי מוורשה יצאו 50 איש, ובדרך על הגבול נהרגו 30 בעינויים קשים ונוראים הי"ד. מתחילה תפסום והכריחום לנקות בתי כסאות בידם, ואח"כ הכריחום לפצוץ את הקרח ולטבול. ואם א' [אחד] אמר שקר לו מאד, נגש אחר מן החיילים בפפירוס [סיגריה] הבוער ובער את בשרו באש. ואח"כ כשבדקו חבילותיהם מצאו אצל אחד ס"ת [ספר תורה] עם מגילה, והכריחו אותו שייקח בנזין וידליק. וכשאמר שמעולם לא יעשה כן, מיד המיתו אותו. ואח"כ מצאו אצל השאר תפילין, חתכו את הבתים, וכשמצאו בתוכם פרשיות אמרו שמרגלים הם וכתוב שם סודות הארץ, והוציאו אותם להריגה בעינויים קשים. הרגו 5 אנשים, ואח"כ ציוו על השאר לכרות קבר ולקוברם, ואח"כ כשהיו כמעט ערומים, ציוו עליהם לברוח לגבול הרוסי, וכשהתחילו לברוח, ירו עליהם ונפלו כעשרים איש הי"ד. הרוסים קיבלו אותם ונתנו להם בגדים, ואחרי טלטולים שונים, הגיעו לארץ ליטא.
בראותנו דברים כאלו, עלינו להודות ולשבח לאדון כל[71] שנתן לנו מנוחה.[72] אלא

68 כוונתו לקרב ורדן שהיה אחד מהקרבות הגדולים שנערכו בחזית המערבית במלחמת העולם הראשונה. הוא ארך כעשרה חודשים בשנת 1916, והצדדים היריבים, צרפתים ואנגלים מצד אחד וגרמנים מצד שני, ספגו במהלכו כמיליון הרוגים, פצועים ונעדרים.

69 זו הפעם הראשונה שהמחבר משתמש ביומן בכינוי זה כלפי הרוסים. לפני-כן היה המונח "השונא" שמור רק לתיאור הגרמנים. השימוש מצביע על סלידתו מהתוקפנות הסובייטית כלפי פינלנד ומחתימת החוזה עם גרמניה.

70 המחבר מביא תיאור פלסטי קשה ומפורט של האירוע, כפי הנראה משום שהשמועות הממשיכות להגיע מפולין, במקרה זה מוורשה, הן מזעזעות (אף שמדובר על תקופת הכיבוש) ואינן נתפסות בתודעה. המחבר תולה את האסון בכתוב (ישעיה מב, כד) "מי נתן למשיסה יעקב וישראל לבזזים הלוא ה' זו חטאנו לו ולא אבו בדרכיו הלוך ולא שמעו בתורתו", ורש"י פירש: זו חטאנו לו - אשר חטאנו לו, זו היא הסיבה שגרמה למשיסה ולבז.

71 עפ"י התפילה "עלינו לשבח לאדון הכל".

72 עפ"י ירושלמי (פ"ז ה"ד). מופיע בפיוט "ברוך קל עליון אשר נתן מנוחה" לרבי ברוך בן שמואל ממגנצא.

שאין בעל הנס מכיר בנסו.[73]

---

15 בפברואר. האשכנזים מודיעים בשמחה כי נחתם חוזה מסחרי חדש עם רוסיה, הרוסים מתחייבים להעמיד הרבה סחורות וחומרים שונים, ואשכנז תתן תחת זה מכונות ונשק.[74]

העיתונים כותבים כי זהו ניצחון גדול בעד אשכנז, ועכשיו אין להם לדאוג בשביל "הבלאקאדע" של אנגליה. עיתון אחד יצא בכותרת "כי הנשק הכי חזק נגד ה"בלאקאדע" הוא החוזה". עיתוני אנגליה כותבים, כי לפי דעתם אין הדבר כן שרוסיה לא תוכל בשום אופן למכור להם צרכי אכילה, מפני שגם להם אין מותרות. ובכלל לא תמכור להם צרכי אכילה בלי כסף מזומן, וזה אין להם.

התקפת הרוסים בחזית הפיני נתגבר, וכבר הצליח בידם להתקרב למבצר, הרעישו וחרבו כמה עיירות. פינלנד פנתה לכל העולם שיושיטו לה יד לעזרה.

---

16 בפברואר. יום חג שחרורה של ליטא[75] עבר הפעם בלי חגיגיות יתרה מפני מצב העולם. בוילנא עברה החגיגה בחגיגיות, נשתתפו כל המיעוטים היהודים פולנים, רוסים, טאטארן והקראים.[76] מצד היהודים נשתתפו ד"ר ויגודסקי,[77] ועוד נאמו במקומות שונים. ראשי המלוכה הדגישו כי המיעוטים יזכו בכל זכויות אזרח.

חוגי היהדות האורתודוכסית בוילנה שאינה נוחה מהנהגת הקהילה בוילנה, ארגנה את הגבאים מכל ביה"מ [בתי המדרשות], ועשו ועד משותף. הממשלה אישרה את הוועד הנ"ל, אח"כ רצו שכל רכוש הצבור כמו הבית עולם [בית-

73 גמרא (נדה לא.).

74 בחתימה על החוזה קיוו הרוסים לדחות את פרוץ העימות עם גרמניה ולנצל את תקופת השלום לצבירת כוחות. הגרמנים מצדם היו זקוקים לחומרי-גלם רוסיים כדי להיערך למלחמה ממושכת. בדיעבד, נראה שגרמניה הצליחה להפיק יותר תועלת מהחוזה מאשר ברית המועצות. על הסיוע הסובייטי לגרמנים בשנים האלה וגם לפני-כן ראו: Ericson, Feeding the German Eagle: Soviet Economic Aid to Nazi Germany, 1933–1941.

75 כלומר "יום העצמאות" של ליטא, היום שבו הוכרזה ליטא כמדינה עצמאית ב-1918.

76 בתקופת השואה טענו הקראים כי אינם יהודים וכי הם בני הגזע הטטרי, והצליחו לקבל מעמד של לא-יהודים ברוב המקרים. במקומות אחדים, וביניהם בווילנה ובטרוקי שבליטא, הם שיתפו פעולה באופן פעיל עם הגרמנים בכל הנוגע להסגרת היהודים. אולם היו גם מקומות שבהם סייעו להצלת יהודים ונתנו להם חסות כקראים-טטרים. ראו: ספקטור, "הקראים באירופה שבשליטת הנאצים", בעיקר עמ' 98, 106.

77 ד"ר יעקב וִיגוֹדסקי היה רופא ואיש ציבור ציוני בווילנה, שר לענייני היהודים בליטא, ציר לסיים הפולני בשנות העשרים ויושב ראש ועד הקהילה. התפרסם בנאומיו ובכתבותיו בעיתון הוורשאי היינט. בעת הכיבוש הנאצי היה בן 86, בקיץ 1941 נכלא ועונה בכלא לוקישקי שבווילנה, וגם משם עודד את הפעילות המחתרתית בגטו. נחקר באכזריות ומת בכלא.

הקברות] והספריה ע"ש שטראשון[78] יעברו תחת רשותם כמו שהוא בקובנה. אנשי הקהילה התנגדו לזה בכל תוקף, ואף שלפי החוק צריך הכל לעבור תחת רשותם של הגבאים, בכל זאת הצליחו אנשי הקהילה ובראשם ד"ר ויגודסקי, שהוא נכבד גדול אצל הממשלה, להשפיע על באי כח הממשלה, שתישאר הקהילה כעת על מכונה. באי הכח הממשלה פרסמו כי אף שלפי החוק אין לקהילה שום זכות הקיום, בכל זאת תתקיים עדיין בתור יוצא מן הכלל, הסכסוך סביב זה עדיין נמשך.

---

17 בפברואר. התקפת הרוסים מתגברת, כבר עלתה בידם אחרי מלחמת תנופה, שהרעישו וירו ימים אחדים בלי הרף, לחדור לתוך המבצר ולכבוש חלק מהמבצרים הקטנים. הפינים לוחמים בחרף נפש, ובהרבה מקומות הם מחזיקים עוד מעמד.

הפינים פנו ישר לשוודיה בבקשה שיתנו להם עזרה ממשית, ממשלת שוודיה אחרי התייעצות ארוכה, פרסמה שאין רצונה להתערב במלחמה זו, ולא תשתתף בתוך המלחמה ע"י שלוח עזרה, רק שתשלח כסף, צרכי רפואה וכדומה. דעת הקהל בשוודיה אינה מסכמת להחלטת הממשלה, אבל למעשה זוהי היזק גדול בעד הפינים, כי באם לא יקבלו, אז כמעט אבודים הם. גענרל מאנרהים[79] פרסם "כי לא יניחו את הנשק מידם עד האיש האחרון". באנגליה וצרפת דנים לשלוח עזרה ממשית לפינלנד. נטבעו אוניות אחדות של אנגליה. שני צוללות של אשכנז נטבעו.

18 בפברואר. אנית צבא של אשכנז "אלטמרק" שהיתה עוזרת של "גרף שפע", הובילה כ-400 אסירים מלחים וקברניטים של אוניות אנגליה שתפסה אותם בעת שהטביעה את האוניות, עלתה בידה להבקיע לה דרך ה"בלאקאדע", ונסעה לה לאשכנז להביא את האסורים.

לאנגליה נודע דבר זה והתחילו לרדוף אחרי אוניה זו, וכשהיתה לא רחוק מחופי נורבגיה השיגוה. האוניה עוד הספיקה להגיע לחוף הנורבגי, האנגלים פנו אז להנורבגים שיעשו בדיקה על הספינה וישחררו את האסורים. הנורבגים, בפחדם מפני האשכנזים, עשו בדיקה ולא מצאו. האנגלים ביודעם את הדבר ברור כי שם נמצאים האסורים, לא התחשבו עם החוקים בינלאומיים, שאסור להתקיף ספינה בנמל נטרלי, וחדרו לתוך הנמל. אונית "אלטמרק" בראותה כי אין לה מוצא, ניסתה עוד לברוח, ועלתה על הר חול, אז הגיעו האנגלים לתוך האוניה ודרשו מהם שישחררו את האסורים. האשכנזים פתחו בירייה, האנגלים ענו

78 על הספריה עיין לעיל הערה 50.

79 הכוונה למפקד מבצר מנרהיים.

תיכף בירייה חזקה, והמיתו כ-7 אנשים והרבה נפצעו, והרבה ברחו אל החוף, אז בדקו את הספינה, ושחררו את חבריהם ונסעו להם.
באשכנז עשה זה רושם מדוכה. התחילו להתריע כי אנגליה ביטלה בזה כל החוקים. שלחה מחאה לנורבגיה, ונורבגיה שלחה מחאה לאנגליה. אנגליה מצדקת את המעשה, באומרה כי א"א היה שלא לשחרר את האסורים. האסורים מספרים כי האשכנזים חשבו להביאם להמבורג, ושם להובילם בראש כל חוצות כדי להראות ניצחונם. האשכנזים מאימים כי יתנקמו דבר זה. יחד עם אוניה זו נטבעה אוניה שניה של אשכנז.

19 בפברואר. האשכנזים הודיעו כתוצאה ממעשה "אלטמרק" כי מבטלים הם את החוזה במלחמת הצוללות על הים, וכי מכאן ולהבא יטביעו כל ספינה בלי שום התראה מתחילה.
האנגלים פנו לנורבגיה בדרישה כי לא יתנו לאוניה זו לעזוב את הנמל כפי החוק, גם אשכנז דורשת מנורבגיה שישלמו כל ההיזקות. נורבגיה נמצאת בין הפטיש והסדן, חוששים שמעשה זו תהיה רבת הערך, וכי מזה יוכל להסתבך גדולות. העיתונים באמריקה כותבים כי אנגליה יפה עשתה בהצילה את אנשיה.

20 בפברואר. האשכנזים הטביעו אונית אנגליה בלי שום התראה, ו-180 אנשים נטבעו. שני אוניות משא של אשכנז נתפסו ע"י האנגלים. הפינים מודיעים אודות ניצחונות מצדם, עלתה בידם לכלות דביזייה שלמה של הרוסים, נאבדו ונהרגו כ-18 אלף איש. בין רוסיה ותורכיה המצב מתוח, וכנראה יתחילו הרוסים שם מלחמה.[80]

21 - 24 בפברואר. בחזית פינלנד נשתנה מצב המלחמה לרעת הפינים, כבר הצליח בידי הרוסים לעשות הרבה פרצים במבצר מנרהיים סמוך לעיר ויברג. הפינים לוחמים בחרף נפש ועל כל צעד ושעל הם מגינים, ודם נשפך שם כמים משני הצדדים, וכנראה יהיו מוכרחים הפינים ליסוג אחור. אבל הם מודיעים, כי גם אחרי שנפרץ המבצר הראשון, עוד קיים ועומד מבצר שני וגם שלישי. חושבים כי באם ישיגו עוד עכשיו עזרה ממשית יעלה עוד בידם להחזיק מעמד, אבל אין תקווה לזה, כי רק כסף ודברים חמים הם מקבלים מכל הצדדים. גבורתם ואמיצות נפשם היא באמת נפלאה. אבל נגד כח חזק זה הגדול ממנו פי כמה, לא יוכל להחזיק מעמד.
הרוסים מודיעים בשמחה אודות ניצחונם, וכדי לכסות על חולשתם שזה כמה הם לוחמים נגד שונא הקטן ממנו פי כמה, לזה מודים הם כי המבצר הוא חזק ואיתן, וגם הפינים הם גיבורים ואמיצי לב.

80 שמועות שהתבדו.

בא כח של רוזבלט מר וועלס[81] נסע לאירופה, בראשונה יבקר איטליה ואח"כ אשכנז, ואח"כ פריז ולונדון.

25 - 28 בפברואר. מר וועלס הגיע לאיטליה, התייעץ עם מוסליני, ואח"כ נסע לברלין שם התייעץ עם היטלר.

העיתונות האשכנזית התחילה תעמולה חזקה נגד אנגליה, ומפרסמים שכוחה של אשכנז יפה מכוחה של אנגליה, וכי מצבה של אנגליה הוא בלי שום תיקווה לניצחון. והם בטוחים בניצחונם, גם כי האשכנזים אינם מסכימים לשלום כל זמן שלא יתמלאו כל דרישותיהם.[82] מובן שזה היה הכנה לקבל פני וועלס שלא יחשוב שאשכנז תוותר על דרישותיה. העיתונים כתבו כי היטלר אמר לוועלס, שרק על תנאים דלהלן הוא מסכים לשלום: א. פולין וצ'כיה נשארים תחת רשותו, מפני שבדמים קנינהו.[83] ב. כל הקולוניות תוחזרנה לידו. ג. אנגליה תיסוג מים התיכון וים הצפון. כמובן הוי זה רק פטומי מילי בעלמא,[84] ודברי עזות כדי לעורר את העם לקרב, ולחזק את האמונה בניצחונם. העיתונים מציינים כי נסיעתו של וועלס לא הצליחה מפני שלא יעלה בידו כלום, אבל בטח חשב מתחילה על זה. פרעז. [הנשיא] רוזבלט הסכים להציג קנדידטורה [מועמדות][85] שלו פעם שלשית, אף שזה אינו לפי הטרדיציה [מסורת] האמריקאית.

הרוסים מתקרבים לעיר ויבורג והפינים נסוגים אחור.

29 בפברואר - 2 למרץ. מר וועלס ביקר עוד את גרינג[86] והעס.[87] העיתונים באשכנז כותבים כי אחרי ביקורו יבוא שינוי לטובה ביחס אמריקה לאשכנז.

81 סאמנר וולס (1892-1961) היה סגנו של רוזוולט ולאחר מכן שר החוץ. על ביקורו ומפגשיו באנגליה, איטליה ובגרמניה נכתב בעיתונות התקופה: "'שליח השלום' מארה"ב, סאמנר וולס, נמצא עכשיו בברלין לאחר שפגש את מוסוליני ברומא: 'הדוצ'ה חושב שניתן להגיע לשלום צודק ועמיד'". ראו גם: Casey, Cautious Crusade, p. 13.

82 ניתן להניח כי המידע הגיע למחבר מן העיתונות, שכן ליטא הייתה עדיין מדינה ניטרלית ובה ניתן היה להשיג עיתונים מכל העולם, לרבות מאמריקה שעיתונאיה המשיכו לדווח מברלין.

83 עפ"י הגמרא (סנהדרין עב.) "בדמים קננהו". רש"י (ד"ה בדמים) פירש: "בדמי נפשו קנאן". כוונתו היא שהם קנו את פולין וצ'כיה בדמם שנשפך שם.

84 עפ"י הגמרא (בבא מציעא סו.). רש"י (ד"ה פטומי) פירש: "אין אלו אלא דברי תנחומין בעלמא לפטם את ליבו".

85 מועמדות לנשיאות ארה"ב. אחרי מותו של רוזוולט שונתה התקנה בחוקה האמריקאית, ומאז הנשיא מנוע מלהיבחר לכהונה זו יותר מפעמיים.

86 הרמן גרינג היה באופן רשמי האדם השני בחשיבותו ברייך השלישי ויורשו המיועד של היטלר. הוא היה אחראי על מגוון תחומים, החשובים שבהם ניהול כלכלת גרמניה והכנתה למלחמה, וכן היה מפקד חיל-האוויר הגרמני. ב-1946 הוצא גרינג להורג לפי פסיקת בית-דין בינלאומי בנירנברג.

87 רודולף הס היה סגנו של היטלר במפלגה הנאצית. במאי 1941 הוא הטיס את מטוסו בנסיבות בלתי-ברורות לאנגליה, שם ביקש כביכול להשיג שלום בין גרמניה לאנגליה. הוא מת בכלא בשנת 1987.

במשך הימים טסו אווירוני אנגליה בכל ארץ אשכנז ממעל לברלין, זרקו שם כמה כרוזים. על הים ועל גבולי צרפת בא לידי התנקשות באוויר, ולפי ידיעות אנגליה נורו 12 אווירונים. במשך הימים נטבעו הרבה אוניות של אנגליה ושאר ארצות. בקשר עם ה"אבל" של חצי שנה להמלחמה, עשו הרבה עיתונים ס"ה [סך הכל] מהנעשה. המסקנות כמובן חלוקות, עיתוני אשכנז כותבים כי במשך הזמן הצליח בידם להטביע הרבה אוניות של אנגליה, ולבצר מצבם האקונומי ע"י החוזה שחתמו עם רוסיה, גם מודיעים שיירו הרבה אווירוני אנגליה וצרפת, מאידך גיסא כותבים האנגלים כי בערך של המלחמה בשנת 1915, 1916 נתמעטו האבדות על הים. מודים הם כי חלק גדול של אוניות נטבעו, אבל לעומת רכושם אין זה כלום. גם ב' [שני] שלישים ממה שאבדו השיגו ע"י שבנו חדשים, וגם תפסו ברשותם אוניות אשכנז. לפי ידיעותם נורו בס"ה 110 אווירוני אשכנז. האשכנזים בעצמם מודים על 78.

3 - 4 במרץ. הרוסים התחילו להתקיף עיר ויבורג. העיר נחרבה כמעט כליל ע"י הפצצות, והפינים מחריבים את השיריים. מצד אחד הגיעו כבר הרוסים בקצה העיר, הפינים החליטו להגן על העיר כדי שבמשך הזמן יספיקו לחזק את המבצר החדש שבונים להם לא רחוק מהעיר. המלחמה מתנהגת שם איש מול איש, בחרבות וכידונים. אחדים שניסו לתווך בין רוסיה ופינלנד לא הצליחו, מפני שהרוסים אינם מסכימים לשלום עד ניצחון גמור.

האדמו"ר מלובאוויץ[88] שליט"א שהגיע לריגא יחד עם משפחתו, קיבל רישיון מארה"ב לבא לשם. הוא לא הסכים רק בתנאי שעוד י' [עשר] משפחות ממקורביו ישיגו רישיון לנסיעה. חסידיו באמריקה שיש להם השפעה גדולה, קיבלו גם את זה, והרבי נסע ביום ב' פרשת פקודי מריגא עד שטוקהולום באווירון, ומשם ייסע באוניה לאמריקה. להיפרד ממנו באו הרבה חסידים ומתנגדים ליטאים מכל קצווי לטבייה וליטא, על האראדרום [שדה התעופה] נתאספו הרבה אנשים להיפרד ממנו, הוא ברך את כולם, וחזק את הלבבות להיות בטוח בד'. גם ציוה להתחזק בלימוד התורה, ולהיכנס בשורות אגו"י.

האנגלים תפסו להם שתי אוניות של אשכנז שהובילו פחמים לאיטליה, איטליה שלחה מחאה נגד זה. אנגליה אומרת שתמלא כל חסרונה, אבל בשום אופן לא תסכים שאשכנז תישלח את פחמיה לארצות אחרות. חוששים שזה לא יהיה סיבה שאיטליה תצא נגד אנגליה.

88 הרב יוסף יצחק שניאורסון, הריי"ץ, ראו עליו בהערה 15. לפי היומן נראה שהדי יציאתו ותיאור הפרידה ממנו הגיעו גם לטלז.

מקדנלד מיניסטר המושבות פרסם עוד הפעם את ה"ספר הלבן" להלכה ולמעשה, לאסור קניית קרקע בארץ ישראל.[89] מעשה זו עוררה התמרמרות גדולה בכל החוגים. כי אחרי שהתחילה המלחמה, חשבו הכל שספר זה כבר יתבטל, בארץ ישראל התקיימו אספות מחאה נגד זה, כנראה רצונם של האנגלים לשחד את הערבים על חשבון היהודים.[90] היחסים שבין הערבים והיהודים בארץ ישראל הוטבו בחודשים האחרונים, וכמעט שלא ניכר כבר מאורעות והמלחמות.

באי כח אגו"י הרב מ. בלוי וד"ר י. ברויער[91] נסעו לאמריקה, לחזק שם עבודת אגו"י וגם לאסוף כסף.

הרב הרצוג נסע ללונדון להשתדל אצל הממשלה, שירשו לבוא בא"י [בארץ ישראל] כל בני הישיבות מפולין שמצאו מקום מקלט בליטא.[92] ב"טיימס" נתפרסם מאמר בגין זה, שמן הראוי להרשות לבני הישיבות לבוא לא"י. חושבים שסוף סוף יעתיקו הישיבות מקומם לא"י או לאמריקה. ישיבת מיר מתכוננת לנסוע לא"י. המנהל נוסע כבר לא"י בגין זה.[93]

89 מדובר בספר הלבן שפרסמו הבריטים ערב פרוץ המלחמה, ב-1939.

90 האנגלים ביקשו גם להבטיח לעצמם עורף במלחמה שציפו שתפרוץ בין אנגליה לבין גרמניה במזרח התיכון.

91 הרב משה אורי בלוי (ירושלים תרמ"ה-תש"ו, 1885-1946) היה ממנהיגי העדה החרדית, מראשי אגודת ישראל, ועורך העיתון "קול ישראל". לאחר הפילוג בין ה"עדה" לאגודת ישראל, שימש כמנהיג אגודת ישראל וכחבר הוועד הפועל העולמי של התנועה. בתפקידו זה השתתף בניהול משא ומתן עם הבריטים, עמד על שמירת האינטרסים של הציבור היהודי בארץ וייצג את אגודת ישראל בפני כמה ועדות בריטיות ובינלאומיות. נפטר בעת שליחות במסינה שבאיטליה.
הרב ד"ר יצחק ברויאר (תרמ"ג-תש"ו, 1883-1946), מנכדי הרב הירש, גדל בפרנקפורט וקיבל השכלה תורנית וכללית, כדוקטור למשפטים. בשנת 1912 נמנה ברויאר, לצד אביו, עם מייסדי אגודת ישראל. מני אז הקדיש את עצמו לפוליטיקה היהודית ופעל במסגרת מפלגה זו. במרץ 1936 עלה עם משפחתו לארץ ישראל והתיישב בירושלים, כשהוא ממלא תפקידים ציבוריים שונים. בין ספריו: ספרו ההגותי "מוריה" (1944) וספרו "נחליאל" על טעמי המצוות (ראה אור ב-1951). בספרו זה גם שרטט את מימוש חזון מדינת התורה. כתבים נוספים ראו אור בספר "תמורת עולם" בעריכת אסף ידידיה, ירושלים 2012.

92 הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג (1888-1959), הרב הראשי לא"י משנת 1936, היה פעיל מאוד בנושא ההצלה, והעלאת בני הישיבות מליטא נגעה מאוד ללבו. הוא הקדיש מאמצים רבים לשכנע את האנגלים להקצות רישיונות עלייה מיוחדים לרבנים ולבני ישיבות, בהדגישו את הממד הרוחני של העלייה ואת הסיוע שיקבלו לקיומם. הרב הרצוג קיבל מכתבי קריאה להצלה מרבנים רבים, ביניהם הרב חיים עוזר גרודזנסקי מווילנה, ראשי ישיבת מיר, הרב אלחנן וסרמן ועוד, שראו בו כתובת של פעיל הצלה נאמן. הוא הכין רשימה של מאה רבנים שלהם ביקש לתת עדיפות בעלייה, ויצר קשר עם איוון מאיסקי, השגריר הסובייטי בלונדון, ועם בכירים בשלטון הבריטי. בעזרתו אכן התקבלו רישיונות מעבר דרך בריה"מ. ראו: מייזליש, "אגרות ועדויות בענייני הצלה", בתוך פדות, עמ' 17, 24, 51; ורפהטיג, פליט ושריד, עמ' 126-154; שמואל אביגדור-כהן, יחיד בדורו, ירושלים 1980.

93 כוונתו כפי הנראה לרב אליעזר יהודה פינקל שהיה ראש הישיבה ולא מנהלה. הוא היה מקבוצת

---

5 - 7 במרץ. עיר ויבורג נכבשת לפני הרוסים, הפינים עוד לא נסוגו אחור. משערים שיותר מ-17 אלף נפלו שם.
מר וועלס נסע לפריז. הרבה אוניות של אנגליה נטבעו, אוניה אחת נטבעה ע"י צוללת במפרץ למַנש, ושניה ג"כ במפרץ זה ע"י אווירון.
בפרלמנט האנגלי היה מו"מ אודות החוק לאסור קניית קרקע בא"י בעד יהודים. הרבה התנגדו לחוק זה, אבל ברוב דעות נתקבל. הקהל היהודי אשר הוא כמובן על צד ה"שותפים" במלחמה, נמצאים הם במצב משונה. כי מצד אחד הם כועסים על אנגליה, ומצד הב' הם מסייעים אותה בכל מאי דאפשר [מה שאפשר].[94]

8 - 10 במרץ. עפ"י יוזמתה של אשכנז ושוודיה, הסכימו הפינים והרוסים להתחיל מו"מ לעשות שלום, ולגמור את המלחמה. המיניסטר לענייני חוץ נסע למוסקבה לדון בזה. כמובן אין דעת אנגליה וצרפת נוחה משלום זה, ולזה פרסמו שנכונים הם לשלוח עזרה ממשית. אבל היות שנורבגיה ושוודיה אינם נותנים לעבור דרך ארצם, א"א לגשם דבר זה. והפינים בראותם שסוף סוף יפלו תחת שונא הגדול ממנו פי כמה, מוכרחת היא להשלים עם גורלה.
ריבנטרופ, מיניסטר אשכנז,[95] נסע לאיטליה. אנגליה עיכבה אוניות איטליה שהובילו פחמים מאשכנז, איטליה שלחה מחאה חריפה נגד זה.

11 - 13 במרץ. נחתם שלום בין פינלנד ורוסיה, שטח גדול מארץ פינלנד נספח לרוסיה. גם עיר ויבורג ואיים אחדים, ביניהם האי האנגין [Hanko] אשר הוא אסטרטגי. ברוסיה עורר עניין זה שמחה גדולה, ובפינלנד כמובן אבל וצער גדול. גם באשכנז עורר זה שמחה גדולה, כי הם חושבים את זה למפלה גדולה בעד אנגליה.[96]
עיתוני איטליה כותבים ג"כ, כי זה הוא כישלון גדול מצד אנגליה. עיתוני אנגליה כותבים בשבח של פינלנד איך שלחמה בחירוף נפש, וגם כי נכונים היו לעזור לה בכל מאי דאפשר. רק חכו שפינלנד תפנה בבקשת עזרה, כדי שאז יוכלו לילך דרך שוודיה. צמברלין אמר כן בפרלמנט. הור בלישא אמר כי זה הוא רק תירוץ,

הרבנים שקיבלו סרטיפיקטים ועלה בשנת ת"ש (1940) לירושלים.

94 דבריו אלו מזכירים את הגישה שבן גוריון ביקש להנהיג עם פרוץ המלחמה: ננהג ביחס לספר הלבן כאילו אין מלחמה, ונסייע במלחמה כאילו אין ספר לבן.

95 יואכים פון ריבנטרופ היה שר החוץ של גרמניה הנאצית. הוא נתלה בהתאם לגזר דין של בית-הדין הבינלאומי בנירנברג ב-1946.

96 גרמניה השכילה לנצל את התמרמרותה של פינלנד בעקבות המלחמה עם הרוסים וקרבה אותה אחרי כן. במלחמה נגד ברית המועצות התייצבה פינלנד לצד גרמניה והייתה לדמוקרטיה היחידה שלא רק תמכה אלא גם לחמה לצד הגרמנים.

וכי הממשלה אשמה בזה. העיתונים משערים כי זה היה סיבת התפטרותו של הור בלישא.
עפ"י חוזה מסחרי שנחתם בין אנגליה ואיטליה, נמסרו 13 אוניות עם הפחמים ליד איטליה, ומכאן ולהבא לא יובילו דרך הים, ויקנו פחמים באנגליה. אשכנז פרסמה שהיא תעמיד פחמים דרך היבשה.

14 - 16 במרץ. נסיעתו של ריבנטרופ ברוים [ברומא] עורר רעש גדול, כי אומרים שרצונו לתווך בין איטליה ורוסיה, ושגם איטליה תחתום חוזה עם רוסיה עפ"י נוסח אשכנז. גם עם רומניה ותורכיה עומד הדבר לחתום חוזה עם רוסיה. אם יהיה אמת בדבר, אז מצב ה"שותפים" ברעה כי עי"ז תתבטל כל כח של הבלאקאדע [הסגר].[97]

בא"י נתקיימו הפגנות גדולות נגד חוק האוסר לרכוש קרקע, היו הרוגים ויש הרבה פצועים. לפייס את היהודים הבטיח מקדונלד ליתן סכום של סרטיפיקטן [רישיונות עליה].

---

17 - 19 במרץ. ריבנטרופ בהיותו ברוים [ברומא] הכין פגישה של היטלר - מוסוליני, וביום ה-18 [במרץ] נפגשו בבערנעו [Borneo] על גבול איטליה ואוסטריה. אחרי פגישתם נתפרסם הידיעה רשמית שנתייעצו בשאלות חשובות, שעל תוכנם א"א לגלות. משערים כי עיקר כוונתו של היטלר הוא להשפיע על איטליה שתחתום חוזה עם רוסיה. אם הצליח הדבר בידו או לא אינו ידוע. פגישתם היתה סנסציה גדולה בכל העולם, העיתונים חושבים כי שם ודאי נחלט גורלה של איטליה אם תתחבר לאשכנז במלחמה או לא.
מר וועלס, ציר אמריקה, אשר התכונן לעזוב את אירופה, דחה נסיעתו לימים אחדים בקשר עם פגישתם. בהיותו ברוים [רומא] ביקר את האפיפיור.

20 במרץ. אווירוני אשכנז הגיעו לחוף אנגליה בסקאפו פלוי [Scapa Flow],[98] והטילו שם הרבה פצצות. הזיקו שם כמה בנינים וגם הרגו כשמונה איש. גם על אוניות הטילו פצצות, ולפי דבריהם הטביעו כמה אוניות. האנגלים מכחישים

97 תחזית זאת לא התממשה עקב הפערים העמוקים שלא ניתן היה לגשר עליהם בתחומים רבים בין רוסיה לבין מדינות הציר - גרמניה ושותפיה.

98 סקפה פלו היה הבסיס הסקוטי (בצפון סקוטלנד) של צי המולדת - הכוח העיקרי של הצי הבריטי שהוצב באופן קבוע בבריטניה. זמן קצר לאחר פתיחת המלחמה הצליחה צוללת גרמנית לחדור לתוכו ולהטביע אוניית מערכה בריטית.
ההקשר הגרמני של המקום לא פחות חשוב. בתום מלחמת העולם הראשונה, ב-1919, הובל אליו צי המלחמה הגרמני לקראת מסירתו לידי בעלות הברית המנצחות. בעודו עוגן שם החליט המפקד הבריטי להטביע את האוניות כדי לא למסור אותן, וכל האוניות הטביעו את עצמן. לפיכך להפצצה זו הייתה גם משמעות סמלית בעיני הגרמנים.

את זה.
הקבינט בצרפת התפטר, משערים כי זהו מפני הנטייה להתחיל את הנהגת המלחמה באופן יותר אקטיבי. היסוד לזה, כי זה אירע אחרי שמר צ'רצ'יל ביקר את פריז, שהוא מאלו המצדדים להגביר את המלחמה באופן יותר אקטיבי.

21 במרץ. אווירוני אנגליה השיבו תשובה הגונה, הגיעו לאי סילט [Sylt] בים הצפון השייך לאשכנז, ויש להם שם הרבה מבצרים, והטילו שם הרבה פצצות, לפי דבריהם של האנגלים החריבו אותו כמעט כליל. האשכנזים מכחישים ואומרים כי אין ההיזק גדול כ"כ, אבל גם הם מודים כי הצליח בידם להטיל הרבה פצצות, ורק אווירון אחד נורה. באנגליה עורר זה שמחה גדולה.
בצרפת נוצר קבינט חדש תחת נשיאות של פויל ריינאָ.[99] דלדיה נתמנה למיניסטר לענייני צבא ומַנדל למושבות.[100] העיתונים כותבים כי התחלפות האישיים תביא הרבה חידושים באופן הנהלת המלחמה להלן.
צמברלין דיבר בפרלמנט והשתדל לתרץ את הנהגתו בעניין פינלנד, והוכיח כי מה שלא קיבלו הפינים עזרה ממשית, אין האשם תלוי בהם אלא בשוודיה ונורבגיה, וגם הם אינם אשמים, כי אשכנז אימה עליהם.

---

22 - 23 מרץ. בשבוע דנא נסעתי לראסיין בשביל "עניין" בעד...,[101] ראיתי ישיבת קמניץ.[102] עם הרכבת שיצא מקובנה לוילנא אירע אסון גדול, נפגש בדרכו עם הרכבת הנוסע לקובנה, היה שם הרוגים ופצועים, ביניהם כששה יהודים, גם מהישיבה נפצע אחד קל.

---

99 פול ריינו שימש כראש הממשלה האחרון של צרפת לפני כיבושה. באוקטובר 1942 הוסגר לגרמנים ושהה בבתי כלא גרמניים עד תום המלחמה, לאחר מכן חזר לחיים הפוליטיים.

100 ז'ורז' מַנדֶל (Mandel, 1885–1944), היה מדינאי יהודי צרפתי ששם משפחתו המקורי היה רוטשילד. עם תחילת התקפת הנאצים על צרפת התמנה כשר הפנים בממשלת פול ריינו, ודגל במדיניות תקיפה נגד הנאצים ובמאבק נגד התבוסתנות. ביוני 1944 נמסר ע"י הגסטאפו למיליציה הצרפתית ונרצח על ידם.

101 הכינוי "עניין" רומז לשידוך שלשמו יצא.

102 כוונתו לבני הישיבה שברחו לווילנה. ישיבת קמיניץ הייתה פלג של ישיבת סלבודקה שנפרד ממנה בסוף המאה ה-19. משנת 1904 כיהן הרב ברוך בר ליבוביץ כראש הישיבה, ונודע בגאונותו ובדרך הלימוד שחידש. בפרוץ המלחמה בפולין נדד עם תלמידים מהישיבה לווילנה, שם היה אבן שואבת לפליטים בני ישיבה, ושם נפטר בכסלו ת"ש, כשהוא זוכה להלוויה גדולה. חתניו, הרב ראובן גרוזובסקי והרב משה ברנשטין, מילאו את מקומו והתיישבו עם הישיבה בעיירה רסיין. רוב התלמידים נותרו בליטא ונספו בשואה. אחרים הוגלו לסיביר, ומיעוט הגיע לשנחאי ולארה"ב יחד עם הרב ראובן גרוזובסקי, או לארץ ישראל עם הרב משה ברנשטין. הישיבה הוקמה מחדש בירושלים. ראו עוד: זיידמן, "ישיבת בית יצחק דקאמיניץ", בתוך: מירסקי, מוסדות התורה, עמ' 307-324.

רוסיה, אשר מתחילה הסכימה להחוזה, שפינלנד ושוודיה ונורבגיה רצו לחתום בינותם לעזר הדדי, פרסמה כי אינה מסכימה לחוזה כזה.
העיתונים מודיעים כי גרינג וריבנטרופ יסעו למוסקבה, או מולוטוב יבוא לברלין.[103]

מקדונלד הבטיח ליתן סכום של סרטיפיקטן בעד בני הישיבה. בימים האחרונים נסעו לא"י מליטא 150 עולים דרך רוסיה.[104]
בישיבה נתעוררה הפעם שאלה, אם יש לסדר חגיגה ולשמח כבכל שנה או לא. השאלה נפתרה כי בשום אופן אין לבטל מצוה שמחת פורים כל זמן שיש בידינו לקיימה.

24 - 26 במרץ. יום פורים עבר בשמחה ובתקווה, כי סוף סוף נזכה בקרוב לראות מפלתן של רשעים[105] ושונאי ישראל.

אצל חופי נורבגיה הטביעו האנגלים צוללות אחדות של האשכנזים, בכלל התקרבו אוניות אנגליה לחופי נורבגיה ושוודיה, וברצונם לעכב העברת הברזל לאשכנז.

בטלז נתקיימה פגישה מתלמידי טלז שיצאו מהישיבה בעת האחרונה, בתוכם בא גם אחי ר' לייב מסלנט נ"י.[106]

---

27 - 31 במרץ. בחזית המלחמה כמעט שאין כל חדש. המאוחדים משתדלים להרחיב את השפעתם בארצות הבלקן. נפוצו שמועות כי רוסיה לא תתערב במלחמה יחד עם אשכנז, והמאוחדים מתאמצים להעבירה על צידם. מצבה של איטליה לא נתברר עדיין. אמריקה החליטה למכור לאנגליה אווירונים החדשים. אשכנז אין דעתה נוחה מזה. משערים כי החלטתה של אמריקה היא תוצאה מביקורו של ולס. נורו כמה אווירונים מאשכנז.

103 ויאצ'סלב מולוטוב היה שר החוץ הסובייטי.

104 אכן בתחילת 1940 עלו קבוצות לארץ ישראל ובהן רבנים שחלק מהם הוזכרו בהערה 28. ראו: ורהפטיג, פליט ושריד, עמ' 136.

105 עפ"י הגמרא (ברכות ט:): "ק"ג פרשיות אמר דוד ולא אמר הללויה עד שראה במפלתן של רשעים, שנאמר יתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם ברכי נפשי את ה' הללויה" (תהילים קד, לה).
חג הפורים נחוג בשואה במקומות שונים. מהותו של החג, העוסקת במפלת הרשעים, עוררה תקווה לראות בסופו של היטלר - כסופו של המן. ראו: פרבשטין, "משנכנס אדר, פורים תש"ב במלתעות הנאצים", בסתר רעם, עמ' 375-393.

106 נראה שמדובר בפגישת בוגרים.

---

1 באפריל. פה בליטא שינו את סדר השעות ואיחרו את השעון למשך שעה אחת, כדי לחסוך עלעקטרי [חשמל] ועוד טעמים. גם בישיבה עשו כן.

---

2 - 4 באפריל. אנגליה הזמינה לאספה את כל ציריה בארצות הבלקן, לטקס עצה איך לסדר את הבלאקאדע [הסגר] מכל הצדדים. גוש המאוחד קונים הרבה סחורות בכל הארצות בעד מחירים גבוהים, בכוונה שלא ימכרו לאשכנז, בזה הם חושבים למלא את החיסרון בהאבלאקאדע מאלו הארצות שאין ידם משגת עדיין לעכבם. בכלל החליטו ליקח את היוזמה במצב המלחמה בידם, ולחזק את הבלאקאדע עוד יותר. לשם זה נוצר באנגליה קבינט צבאי ובראשה עומד מר צ'רצ'יל.[107] תיכף התרה להרבה ארצות הסמוכות לאשכנז אשר הם ניטרליים, שלא יקנו סחורות וחומרים בארצות הברית או אצל אנגליה, כדי למכור אל אשכנז, כי נוכחו שבעת האחרונה קונים ארצות אלו הרבה יותר מבשנה שעברה. בעולם עשה התמנותו של צ'רצ'יל לראש רושם גדול, כי כידוע הוא בעל מעשים, וחושבים שבימים הקרובים תצא המלחמה ממצבה העכשוי ותיכנס במצב חדש, מצב מלחמה ממש.

5 - 6 באפריל. האנגלים דורשים מנורבגיה ושוודיה שלא יניחו אוניות אשכנז להסתתר בנמליהם וחופם, כי כעת נמצא שהנטרליטט [הניטרליות] שלהם משמש לטובת אשכנז. גם התחילו לחסום את הדרך מארצות אלו לאשכנז, כדי שלא תוכל אשכנז להביא משם גרעיני הברזל, שכל מקורם הוא בשוודיה. האנגלים אומרים שבטח יעלה בידם לחסום דרך זה ואז לא יהיה להם ברזל.

7 - 8 באפריל. האנגלים מסרו דרישות תכופות לנורבגיה ושוודיה, שיודיעו ברורות אם הם על צד אשכנז או על צדם. כמובן היה זה שאלה קשה אצלם, כי הרי הם בין הפטיש והסדן. האנגלים לא חיכו הפעם ותיכף ביום ה-8 בבקר באו לחופי נורבגיה, והניחו שם הרבה פצצות ומוקשים, כדי לחסום את הדרך בעד אשכנז. נורבגיה מחתה נגד זה, כי בזה בטלה אנגליה אחד מזכות הנטרליטט שלה, האנגלים אמרו כי אי אפשר להם אחרת. עובדה זו עוררה כמובן רעש גדול באשכנז, ובעולם חיכו לתשובת אשכנז על מעשה זו, שבטח יבוא בימים הקרובים.

9 באפריל - ר"ח ניסן ת"ש. האשכנזים מסרו דרישה תכופה לדנמרק ולנורבגיה, שהיות שהאנגלים נכנסים לתוך רשותם, לכן רצונם להיכנס ולהיות שם למשך

107 מינויו זה של צ'רצ'יל סימן את המשך חזרתו לשרביט השלטון באנגליה. בראשית המלחמה, ככל שמצבה של אנגליה הדרדר, כך גדלה השפעתו של צ'רצ'יל שהיה בין היחידים בהנהגת אנגליה שדגל בקו בלתי-מתפשר כלפי היטלר. לנושא זה, ראו למשל: Ramsden, "Churchill and the Germans", pp. 125–139.

זמן המלחמה, כדי להגן עליהם מכל צר ואויב. דנמרק לא עמדה כנגד, ותיכף נכנסו חיילי אשכנז ע"י גבול היבשה וגם ע"י הים, ובמשך חצי היום כבר היה הכל בידם. מלך דנמרק פרסם מודעה, כי הוא מוחה נגד העוול שנעשה מצד אשכנז.[108]

נורבגיה ענתה על הדרישה שבשום אופן אינה מסכמת להצעה כזו, וכי תגן על עצמה בכל האמצעים. האשכנזים לא חיכו ובאו תיכף לנמל אָסלא [אוסלו] ועוד, והציגו שם הרבה חיילים.[109] הנורבגים פרסמו תיכף גיוס כללי, והודיע כי תלחום נגד אשכנז בחירוף נפש. המאוחדים הודיעו תיכף כי ישלחו עזרה ממשית לנורבגיה.

בעולם הקים ידיעה זו רעש גדול, כי הכל חשבו שאשכנז תחדור להולנד או לבלגיה, ועכשיו שינתה את מהלכה ללחום נגד ארצות הצפון. האשכנזים ברצונם לתרץ מעשה האלימות שלהם, אמרו כי זה היה תשובה על מעשיהם של האנגלים. האנגלים הודיעו תיכף כי אין שום דמיון בין פעולתם לפעולה שלהם. דעת הקהל ובייחוד בארה"ב כועסים הרבה על מהלכה של אשכנז.[110]

ביום זה התחילה המלחמה בצביונה הממשי, כי הנורבגים בהגינם על עצמם, הטביעו כמה אוניות של אשכנז, גם צי אנגליה מתקרב לשם כדי להגן על נורבגיה. חושבים שעכשיו תתחיל המלחמה בכל אכזריותה, על כל החזית.

10 באפריל. כפי הידיעות ממקור אנגלי, נטבעו 14 אוניות צבא של אשכנז, והמלחמה בים ובאוויר בעצם תקפה. כבר הצליח בידם להגיע לחוף נרביק, והעיר אסלא כבר נכנסה לרשותם של אשכנז. ממשלת נורבגיה העתיקה תיכף את מקום מגורה, חושבים שבמקום זה יהיה מלחמה גדולה. גם לשוודיה מסרה [גרמניה] דרישה תכופה. תוכן הדרישה אינו ידוע, וגם תוכן התשובה אינו ידוע, אבל כנראה מתכוננים להתקיף גם את שוודיה. כעת נשארה שוודיה במצבה הניטרלי.

11 באפריל. היום הגיעו ידיעות ע"י הרדיו וע"י העיתונים, כי הצליח בידי האנגלים לכבוש מהאשכנזים נמל נרביק וברגן ועוד. ידיעות אלו עוררו שמחה גדולה בייחוד בחוגי היהודים. גם למפרץ סקַגֶרַק וקַטגַט חדרו האנגלים, ורצונם לחסום את הדרך שלא יוכלו לשלוח סיוע ועזרה לחיילים הנמצאים בנורבגיה.

12 באפריל. הידיעות סותרות זו את זו. האשכנזים מכחישים ניצחונות האנגלים, ואומרים כי כל הנמלים נמצאים ברשותם, גם מלונדון לא נתקיימה ידיעה זו. רק

108 כיבוש דנמרק - ב-9 באפריל 1940.

109 על הלחימה בים ליד חופי נורבגיה בתקופה זו ראו למשל:
Brown (ed.), Naval Operations of the Campaign in Norway.

110 ביומן נשמע הד לתחושת הבלבול שגרמניה הצליחה ליצור עם כיבוש דנמרק, והכחשותיה לגבי כוונתה לכבוש את בלגיה והולנד אשר הכריזו על עצמן כניטרליות.

כי המלחמה על הים בעצם תקפה ובעיקר במפרץ סקגרק, ששם חסמו את הדרך מפני אוניות אשכנז.
באותו יום נסעתי מטלז לשקודביל, פה מצאתי כי כולם מתווכחים ומפלפלים בענייני המלחמה.

13 באפריל. הנורבגים מודיעים כי לוחמים הם בחירוף נפש, גם כי עלתה בידם להדוף את השונא מנמל ברגן.
כל העולם באמריקה ועוד משתאה איך הגיעו חיילי אשכנז לנורבגיה באופן שלא ידעו האנגלים מזה כלום.[111] האשכנזים הודיעו כי נסעו דרך לנניגרד - מורמנסק.[112] הרוסים הכחישו את זה.
עד היום לא נתברר הדבר, אם כיבושה של נורבגיה יהיה ניצחון בעד אשכנז או ההתחלה ממפלה הגדולה. אחרים חושבים שהאנגלים עשו את זה במתכוון, כדי אח"כ לחסום בפניהם הדרך. עם מי הצדק - ימים ידברו.
בהולנד ובלגיה מתכוננים בכל האמצעים להגן מפני האשכנזים, גם ישנן שמעות שהמאוחדים לא יחכו הפעם, ויחדרו לתוך גבולם תיכף.

14 באפריל. מיום ליום מתברר המצב כי כיבושה של נורבגיה ע"י אשכנז לא תביא ניצחון בעצם, אלא לאידך גיסא, זהו התחלה ממפלה גדולה. כי האנגלים חוסמים את הדרך מאשכנז לנורבגיה, שלא יוכלו להוביל סיוע ועזרה, ובלי עזרה גדולה מאנשים וכלי זין, עומדים החיילים הנמצאים שם להיכבש תחת ידי הנורבגים והאנגלים.
האשכנזים מודיעים כי מצליחים הם להתחזק יותר בערי נורבגיה להתבצר נגד כל התקפות. הנורבגים מודעים כי מתארגנים ללחום מלחמת תנופה.

15 באפריל. האנגלים מודיעים כי בנמל נרביק הטביעו שבעה אוניות צבא של אשכנז שעמדו שם כדי להגן על העיר.
האשכנזים מכחישים והם מודיעים על דבר ניצחונות נגד חיילי נורבגיה. לקחו בשבי 150 ראשי צבא, והרבה חיילי נורבגיה ברחו לשוודיה. גם במלחמת האוויר הידיעות סותרות, כי לפי דברי האנגלים הרעישו כמה פעמים את סטַוַנגֶרד, מקום תעופה לאווירונים.

16 באפריל. האנגלים מודיעים כי עלתה בידם להדוף את השונא מנמל ועיר נַרביק, והנמל וכל הסביבה נמצא ברשותם. האשכנזים מכחישים. פויל ריינא, ראש המיניסטרים בצרפת, שלח מברק ברכה למר צמברלין בקשר עם הניצחון בנרביק, ומביע דעתו כי זהו ניצחון גדול בעד המאוחדים.

111 כיום ידוע כי הייתה זאת מתקפה משולבת והשתתפו בה גם חיילים שהובאו בספינות מסע וגם, לראשונה בתולדות ההיסטוריה הצבאית, צנחנים שהשתלטו על שדות-התעופה בנורבגיה.

112 פרסום זה עשוי היה לשקף תמיכה של סטלין במהלכיו של היטלר והיה עשוי לפגוע אנושות בסיכויי בריה"מ להתקרב למערב בשלבים מאוחרים יותר.

מצדה של איטליה טרם הוברר עם מי תלך. בימים האחרונים נערכו שם הפגנות נגד אנגליה וצרפת.

17 באפריל. משטרת הים באנגליה הודיעה רשמית כי נרביק כולה בידי האנגלים, גם כי בהרבה מקומות כבר הגיעו חיילי אנגליה וקנדה לחופי נורבגיה להילחם יחד עם חיילי נורבגיה. הרבה טייסי נורבגיה באו לאנגליה ללחום ע"י אווירונים.

ריינא דיבר לפני הפרלמנט. בדבריו פירט את הניצחון, כי בשורה הראשונה איבדה אשכנז חלק גדול מאוניותיה, ועכשיו נחסם בפניהם הדרך, כי האנגלים הניחו מוקשים ופצצות כמעט בכל ים הבלטי הסמוך לאשכנז עד סמוך לממל, וגם כי עי"ז עברה יוזמת המלחמה לידי המאוחדים. גם הוא הודיע כי חיילי צרפת הגיעו לחופי נורבגיה. שוודיה מתכוננת בכל ההכנות לקדם פני הרעה, כי חוששים שעכשיו, שנחסם הדרך לפני אשכנז להביא גרעיני הברזל דרך נרביק, תחפש לחדור לשוודיה, וגם דרך שם תוכל לבוא לעזרה לחייליה בנורבגיה.[113]

18 באפריל. האנגלים מודיעים עוד הפעם, כי חייליהם כבר נתקשרו עם חיילי נורבגיה, ויחד ילחמו עם חיילי אשכנז. כל צפון נורבגיה נמצא ברשותם וחלק הדרומי נמצא תחת שלטון אשכנז.

הולנד נמצאת במצב אלרמי [כוננות], מוכנה לקדם פני הרעה. בכל הארצות התחילה חיפוש ובדיקה גדולה אחרי מוסרים ומרגלים מכל המינים, כי בנורבגיה היתה יד המרגלים באמצע.[114] האשכנזים מכחישים עדיין את הידיעות כי נרביק נמצא בידי האנגלים. אבל אחרי הידיעות הרשמיות, אין כל ספק באמיתות הדברים, ורק כדי להרגיע את העם עליהם להכחיש.

הרדיו מלונדון הודיע להעם האשכנזי כי תוכל להיפרד עם החיילים הנמצאים שם. כפי ידיעות האנגלים, כבר נטבעו יותר מחמישים צוללות של אשכנז, בסך הכל יש להם 70, צוללות אנגליה נטבעו רק 5.[115]

לימי הפסח השתדלו עסקני הציבור בארצות שונות, להמציא לאחב"י [לאחינו בני ישראל] הנמצאים בפולין תחת אשכנז ורוסיה מצות לחג הפסח, והג'וינט קיבל רישיון לשלוח ע"י "מגן האדום" [הצלב האדום] העולמי, ובלוויית אחד משלוחיו נשלח לשם הרבה מצות. גם מאנשים פרטיים נשלחו הרבה חבילות

113 בקרב על עיר הנמל נרביק הצליח כוח גרמני להחזיק מעמד במשך תקופה ארוכה מול כוחותיהם של בעלות הברית שהיו חזקים ממנו פי חמישה. הניצחון שהם זקפו לזכותם היה זמני בלבד, כפי שהתברר מהמתקפה הגרמנית ביבשה נגד צבאות צרפת ואנגליה שהתחילה באפריל 1940.

114 בנורבגיה היו לגרמנים משתפי-פעולה שהיו קרובים אליהם אידאולוגית. מאוחר יותר עלה לשלטון אחד ממשתפי הפעולה - קוויזלינג, ושמו הפך להיות שם נרדף לבגידה ושיתוף פעולה עם האויב.

115 המחבר הסתמך כאן על דיווחים אנגליים שהיו מוגזמים בכוונה.

לאשכנז.[116]

---

19 באפריל. אוניות צבא גדולה של אשכנז "אדמירל שעער" נפצעה ע"י צוללת, האשכנזים מכחישים. בכלל ניכר כי מלחמת השקר והאמת בתוכן הידיעות עוד גדולה מעצם המלחמה על החזית. כי בעובדות ממשיות, מכחישים זה את זה ימים אחדים.

20 - 24 באפריל. המצב בנורבגיה מעורפל, הידיעות מהחזית סותרות זו את זו, ואין לעמוד על בירורן של דברים. אבל כפי הנראה הידיעות שהודיעו האנגלים, כי חֵיל אשכנז אין לו תקווה, מפני שכל הדרכים המובילות מאשכנז לנורבגיה הם סגורות ומסוגרות ע"י ציא האנגלים, אינם נכונות,[117] כי האשכנזים מודיעים שחייליהם הולכים קדימה ע"י סיוע שמקבלים ע"י אוניות, ובעיקר ע"י האוויר. בכל יום ויום באים ע"י אווירונים כב' או ג' אלפים עם כלי זינם, כי מדנמרק קרוב להם לעוף, ובגלל זה מצבם של אווירוני אשכנז על העליונה,[118] כי בה בשעה שהאנגלים צריכים בכל פעם לעוף על מקומם באנגליה, מרחק של 400 ק"מ, יש להם לאשכנזים מקומות תעופה סמוכים בדנמרק, וגם בנורבגיה נפל בידם מקומות התעופה הכי טובים. ואף שהאנגלים הרעישו כמה פעמים סטונגרד ואסלא [סטוונגר ואוסלו], עוד יש להם מקום לנוח. האנגלים ערכו שדה תעופה בקצה הצפון על הקרח, וגם על אוניות המתוקנות לכך, אבל בכל זאת מצבם של האשכנזים בשטח זו על העליונה.

האשכנזים מודיעים כי הטביעו הרבה אוניות של אנגליה, וגם ירו הרבה אווירונים. חיל אשכנז הנמצא באסלא דרום נורבגיה, רצונו להתאחד עם החיל הנמצא בטרנדהים [Trondheim] במרכז נורבגיה, ואם יעלה זה בידם יהיה זה ניצחון גדול בעצם.

25 - 30 באפריל. האנגלים ג"כ מודים כבר כי חיל אשכנז מקבל כוחות חדשים ע"י האוויר וגם ע"י המים, ובגלל זה הם צועדים קדימה. האשכנזים הודיעו כי עלתה בידם לאחד את הדרום ואת המרכז, האנגלים מכחישים את זה, אבל את זה מודים כי ניצחון היה להם.

בינתיים נתמתחו היחסים בין אנגליה ואיטליה, כי העיתונות באיטליה התחילה הסתה גלויה נגד המאוחדים, גם שלחה לברלין ציר חדש, אשר ברוחו הוא קרוב

116 משלוח חבילות מזון, ובעיקר מצות לפסח, היה אחד ממפעלי העזרה שנטל על עצמו הג'וינט, והמחבר רומז לשליח הג'וינט שהביא את המצות בעצמו. נראה כי המחבר אינו מודע לכך שגם ועד ההצלה של הרבנים בארצות הברית נטל חלק במבצע זה.

117 ניתוח מדויק.

118 המחבר מודע למלחמה באוויר שתפסה תאוצה בחודשים אלו, ומזכיר את השימוש בשדות התעופה של דנמרק ונורבגיה.

לאשכנז, וחושבים זה לסימן כי רצונה של איטליה להתקשר באמת עם אשכנז. אנגליה שלחה תיכף את אוניותיה בים התיכון אצל מפרץ סואץ, וגם מוקשים ופצצות הניחה שם כדי לחסום את הדרך בעד איטליה לאבסיני [אתיופיה][119] ועוד.

הליפקס, מיניסטר לענייני חוץ, ניהל משא ומתן עם מאיסקי ציר רוסיה, אודות קשרי המסחר. אנגליה דרשה שרוסיה לא תמכור לאשכנז ואת העודף תיתן לאנגליה, וגם כי תבטיח שכל הסחורות שהיא מקבלת מאנגליה, לא תמכור לאשכנז. על דרישתה השניה ענתה בחיוב, אבל על הראשונה ענתה בשלילה.

הרדיו מרוסיה מודיעה, כי אשכנז פנתה בדרישה לליטא וליתר ארצות הביליטקום [הבלטיות], שיניחו לחיילי אשכנז לילך דרך ארצם לשוודיה. הממשלה דפה [כאן] פנתה תיכף לרוסיה, והיא ענתה שאינה מסכמת לזה, וכתשובה על זה, שלחה תיכף עוד חיילים אצל גבול אשכנז סמוך לוילקובישק, וגם בטבריג יבואו בימים הבאים הרבה חיילים על הגבול.[120]

האשכנזים מודיעים, כי לקחו בשבי יותר מג' אלפים חיילי נורבגיה והרבה כלי זין, והמלחמה שם בעצם תוקפה.

המשטרה אחזה בהרבה אמצעים שלא יתקיימו ביום ה-1 לחודש מאי הפגנות מהעובדים, את החשודים לכך אסרה במאסר.[121]

1 - 3 במאי. היום עבר בשקט כמעט בכל עיירות ליטא. גם בוילנא, שהפולנים התכוננו להפגין, לא עלתה בידם, כי המשטרה עמדה על המשמר.

האשכנזים מודיעים שוב על ניצחונות מצדם. באנגליה כבר נשמעים קולות, כי מצבם של חיל המאוחדים הוא רציני אחרי שנתגברו כוחות האשכנזים. מר לואיד ג'ורג'[122] ועוד מתלוננים על צ'רצ'יל שלא ניהל את המלחמה בחופי נורבגיה באקטיביות יתירה, וגם כי באופן שיהיה להאשכנזים ח"ו ניצחון בנורבגיה, יהיה זה מפלה גדולה בעד אנגליה. ועוד מאשים הוא את מר צ'רצ'יל בעד האינפורמציה האי-נכונה, שמתחילה הודיע כי האנגלים מנצחים וכי לקחו להם הרבה נמלים, וגם כי הדרך סגר ומסוגרה בעד אשכנז להביא כוחות חדשים.

119 שהייתה אז בשליטת האיטלקים.

120 יש לראות את הדברים לאור התעמולה הסובייטית העולמית שתירצה את השתלטותה של בריה"מ על המדינות הבלטיות במהלך 1940 כצעד הכרחי כדי להגן על ביטחונן. התירוץ שהציגו הסובייטים לליטאים היה אחר.

121 הפעולות מבטאות את חששה העמוק של ליטא העצמאית מהתפשטות הקומוניזם ומהשפעת ברית המועצות על אזרחיה.

122 דויד לויד ג'ורג' (1863-1945) היה ראש ממשלת אנגליה בעת מתן הצהרת בלפור. בתקופת מלחמת העולם השנייה הנהיג את המפלגה הליברלית שהייתה אז המפלגה השלישית בחשיבותה באנגליה.

4 - 5 במאי. מנורבגיה מגיעות שמועות כי חיל אשכנז צועד קדימה וחילי המאוחדים נסוגים אחור. כוחות המאוחדים שהיו בדרום נורבגיה בסביבות טרונדהיים נאלצו לעזוב את מקומם, וע"י אוניות עזבו חופי נורבגיה. האשכנזים מודיעים כי הרבה חיילים של האנגלים נפלו שם על שדה קטל, גם כי מחסנים עם כלי זין ואוכל נפלו בידם. בכלל מדברים האשכנזים אודות ניצחונות בכל החזית. ידיעות אלו עשו רושם גדול באנגליה ואמריקה, ועוררו רעש גדול בכל החוגים. הרבה יצאו בטענות וביקורת על הממשלה, שלא ניהלה את המלחמה כדבעי [כראוי]. צמברלין נאם בפרלמנט והצטדק באמתלאות שונות, והבטיח שביום ה-7 לחודש זה, יהיה בגין [בעניין] זה מו"מ ארוך בבית הלורדים. הרבה דרשו שהקבינט יתפטר, ואנשים אחרים בעלי מרץ ויכולת יבואו על מקומם. כל העיתונים מלאים התמרמרות וטענות על הממשלה.

6 במאי. הידיעות נתאשרו. דרום ומרכז נורבגיה כבר נמצא תחת רשותם של האשכנזים, כי האנגלים עזבו את מקומם. רק חלקה הצפון עם הנמל נרביק עוד נמצא ברשות האנגלים, והם אומרים ששם ימשיכו את המלחמה יחד עם הנורבגים. האנגלים מודיעים כי האשכנזים איבדו בנורבגיה יותר מ-200 אווירונים ועשרות אלפים חיילים, והרבה אוניות מטפוסים שונים. האשכנזים מכחשים.

צי האנגלי בא אצל אי קרעטא [כרתים]. תורכיה העמידה הרבה חיילים אצל גבול ארץ יוון בשביל זה. נפוצו שמועות כי תורכיה יחד עם אנגליה מתכוננים לכבוש ארץ יוון, כדי לחדור לתוך ארצות הבלקן. תורכיה הכחישה.

7 במאי. בפרלמנט האנגלי הותחלה מו"מ ארוך במצב המלחמה בנורבגיה. צמברלין הודה כי אנגליה סבלה מפלה בנורבגיה וגם כי כבודה חולל, אבל השתדל להסביר את העניין, כי אחרת אי אפשר היה לפעול, כי האשכנזים קיבלו עזרה בלי הפסק ע"י הים והאוויר, ולא היה באפשרותם לחסום את הדרך בפניהם. נשמעו דברים חריפים על הממשלה ממר לאיד [לויד] ג'ורג', קופער,[123] עטלי [אטלי] וסינקלר,[124] הם האשימו את הממשלה בחוסר אקטיביות ומרציות. צ'רצ'יל אמר כי לפי המצב אנגליה נמצאת בסכנה גדולה.

צמברלין פנה בדברים שבשביל הביקורת והטענות לא יעוררו פירוד ושנאה, וכדי למלא את החיסרון בזַיִן ובכוחות, הבטיח להזמין עוד אווירונים באמריקה,

123 דאף קופער (1890-1954) היה פוליטיקאי אנגלי, חבר הפרלמנט מטעם המפלגה השמרנית בתקופת המלחמה.

124 שניהם היו לאחר מכן מדינאים בכירים בממשלת צ'רצ'יל: קלמנט אטלי (1883-1967), מראשי מפלגת הלייבור הבריטית, היה חבר בקבינט של צ'רצ'יל ובתקופה זו עסק בעיקר בענייני פנים. ב-1945 זכה בבחירות והתמנה לראש ממשלה. ארצ'יבלד סינקלייר (1890-1970) היה מנהיג המפלגה הליברלית ושר האוויריה.

כי כולם הדגישו שניכר שאשכנז ידה על העליונה במלחמת האוויר, וגם יצר ועד של כל ראשי החיילים עם מר צ'רצ'יל בראש.

8 במאי. בפרלמנט דרשו אחדים שהממשלה תתפטר, ולזה עמדה שאלת האמון על סדר היום. בהצבעה קיבל צמברלין הכרעה קלה: 280 בעד הממשלה ו-200 נגד הממשלה.

המצב בהולנד מתמתח מיום ליום יותר. הממשלה מתכוננת להתייצב נגד כל התקפה, גייסה את כל כוחותיה לשם זה. האשכנזים הניחו מוקשים ע"י אווירונים בחופי נרביק, כדי שלא יוכלו אוניות אנגליה לבא לעזרה.

---

9 במאי. הקהל נבוך מניצחונות האשכנזים ומכישלונם של המאוחדים, הפסימיסטים רואים כבר מפלתן של האנגלים. המאמינים בזה בוטחים בד', ורואים בזה סימן מן השמים שאין לבטוח בנדיבים,[125] וכי אין ישועתנו תלוי בניצחון המאוחדים, כי "ישועת ד' כהרף עין"[126] וכדי "שלא יאמרו ישראל אחות לנו בבית המלך",[127] כמו שאמרה אסתר רק יבטחו בד', כן מראים לנו מן השמים כישלון של האנגלים, כדי שלא יהיה ביטחוננו רק בד'.

בימים האחרונים שורר שקט בכל הפינות, אשר ממהותו ניכר שהוא שקט לפני סער גדול. איפה? וע"י מי יתעורר הפעם הסער? קשה לשער.

אנגליה ריכזה הרבה חיילים בא"י, גם איטליה ריכזה חיילים בלוב.

10 במאי. היום אירע הסער הגדול שעליה מתכוננים זה כמה. בלילה חדרו חיילי אשכנז ללוקסמבורג ולהולנד, ובלגיה מסרה דרישה שיתאחדו עימהם. הם ענו כמובן על זה בשלילה, ותיכף התחילו לחדור לתוך הולנד ובלגיה. האנגלים והצרפתים שלחו תיכף ומיד עזרה וסיוע, והמלחמה החלה.

האשכנזים הרעישו ע"י אווירונים ערי בלגיה והולנד, בריסל אמסטרדם ועוד. הפעם חושבים כי באמת תותחל המלחמה, והמאוחדים יהיה להם מקום לנצל את כבודם שחולל בנורבגיה. אחרים חוששים כי שוב לא יאחרו את המועד, כי מן הראוי שתיכף ומיד יטילו פצצות על ערי אשכנז, וגין [עניין] זה עוד לא נשמע.

125 עפ"י הפסוק (תהילים קמו, ג) "אל תבטחו בנדיבים בבן אדם שאין לו תשועה". המחבר מצביע על לקחים שניתן להפיק מן המצב הבינלאומי לגבי ביטחונו של האדם בכוחות הנחשבים לידידותיים וחיזוק אמונתו בבורא. זהו עוד פן בגישה המוסרית הרואה בכל אירוע אמצעי להתבוננות האדם בעצמו ובדרגתו הרוחנית. ראו גם במבוא ליומן.

126 פסיקתא זוטרתא [מדרש לקח טוב] (אסתר פרק ד, יז). הביטוי הפך לנכס צאן ברזל כאשר נראה שאפסו לכאורה הסיכויים להצלה.

127 כלומר: לא יסתמכו על עזרת בשר ודם, גם אם הם מקורביו, אלא יטילו יהבם על הקב"ה. המקור - ברייתא (מגילה טו:): "מה ראתה אסתר שזימנה את המן למשתה עם אחשורוש, כדי שלא יאמרו ישראל אחות יש לנו בבית המלך ויסיחו דעתן מן הרחמים".

גם חושבים שעכשיו יתברר מצבה של איטליה, אם לנו או לצרנו.[128] כי בטח יחדרו האנגלים לתוך ארץ יוון כדי לכבוש דרום סלובקיה.

11 במאי. האשכנזים מטילים פצצות בהרבה ערי הולנד ובלגיה, גם כבשו להם ע"י אווירונים שדה התעופות בהולנד, הרבה מהם מפילים מהאווירונים ע"י פַּרַשוטים [צנחנים]. ברוטרדם הכינו תחילה אוניות עם חיילים, וברצונם היה לכבוש את ארץ הולנד ע"י תחבולות וערמומיות אלו, אבל הולנד התקוממה ולוחמת בחירוף נפש. הם מודיעים, כי יותר מ-100 אווירונים נורו, הטייסים נתפסו והרבה מהם נורו. מכל שדה התעופות עלה בידי ההולנדים להדפם, ורק ברוטרדם התחזקו, ואחרי מלחמה חזקה נאלצו לעזוב גם רוטרדם.

אווירוני אשכנז הרעישו גם הרבה עיירות בצרפת והרבה שדה תעופה. הצרפתים הודיעו כי 44 אווירונים נורו. חיילי המאוחדים הגיעו כבר לבלגיה והולנד, ולוחמים עם האשכנזים.

צ'מברלין התפטר, כנראה מעשה הולנד היתה הכאת הפטיש[129] האחרונה להתפטרותו. מר צ'רצ'יל הועמד בראש הקבינט, והוא יצר קבינט חדש. מר צמברלין נכנס לשם בתור יועץ, גם מאיָר עטלי, ולמיניסטר הצבא נבחר מר אידען [אידן].[130] דעת הקהל באנגליה נוחה מקבינט זה, שכולל בתוכו מכל הסוגים.

אווירוני צרפת הרעישו כמה עיירות באשכנז, ואווירוני אנגליה הטילו פצצות בעיר עסען [הסן]. כפי הנראה אינם צועדים קדימה מפני כוחם החזק של הבלגים וההולנדים והמאוחדים. בכלל נתגבר מהיום כוח של המאוחדים, כי נתווסף עליהם חייל הולנד ובלגיה.

האשכנזים עשו ניסיון לתפוס את המלכה של הולנד, ולזה באו עשרים אווירונים במקום מגורה לתופסה, אבל חייליה עמדו על נפשם להצילה ותפסו את הטייסים.

האפיפיור פנה בדברים לכל העולם שלא יטילו פצצות על עיירות פתוחות.

12 במאי. המצב בהולנד ובלגיה הורע בעיקר ע"י הפרשיטוסטים [צנחנים] שירדו בהרבה מקומות, ברוטרדם, האג ועוד. הם גורמים לפיזור הכוחות, כי בכל עיר ועיר צריך להחזיק חיילים. האשכנזים לוחמים במסירות נפש ממש, בהפקרות גמורה, נופלים במקום שודאי יתפסו. ההולנדים לוחמים אבל נגד כוח חזק כזה, אין להם די כוח ללחום. עזרה ממשית מהמאוחדים לא קיבלה הולנד,

128 כלומר, לאיזה צד תצטרף. על פי יהושע ה, יג, שאלת יהושע למלאך ה': "הלנו אתה אם לצרינו?".

129 כוונתו - הדבר שהכריע לבסוף, ביטוי מתוך מלאכות האסורות בשבת (שבת עג.). מלאכת "מכה בפטיש" היא פעולת-גמר של כל מלאכה.

130 אנטוני אידן (1897-1977), שר החוץ של אנגליה בתקופת המלחמה.

מפני שבדרכם נתעכבו בבלגיה.
בבלגיה המלחמה חזקה וחריפה. אצל נהר אלברט עלה בידם, אחרי מלחמה חזקה והרבה קורבנות, לחדור לתוכה של בלגיה. אופיצר [קצין], שעליו היה מוטל להחריב את הגשרים על נהר זה כדי לעכבם, הומת ע"י פצצה. אופיצר שני התגנב אצל הגשר ועם דינמיט המית את עצמו תחת הגשר, ויחד איתו נחרב הגשר, אבל האשכנזים הלכו דרך גשר הב' [השני]. האשכנזים כנראה אינם משגיחים על שום קורבנות, מביאים כוחות חדשים עם הרבה אווירונים וטנקים, משערים כי נפלו כבר בימים אלו יותר משלש מאות אלף אנשים על שדה הקטל. גם בבלגיה עשו ניסיון לחדור ע"י פַּרַשוטן [צנחנים], אבל נתפסו ולא הצליחו. ריינא פרסם כי הפרשוטים אשר יהיה בלבוש ציוילי [אזרחי] או בלבוש בלגי או הולנדי, ידונו כמרגלים ויומתו על אתר.

13 במאי. המצב בהולנד הורע עוד יותר. הממשלה יחד עם המלכה ברחו לאנגליה. האשכנזים רדפו אחריהם ע"י אווירונים. רוטרדם נכבשת ע"י הפרשוטיסטים. האנגלים הטילו הרבה פצצות על שדה התעופה ברוטרדם.
בבלגיה חדרו עוד יותר, וכבר התקרבו אצל מבצר ליעזש [לייז']. האנגלים והצרפתים לוחמים באוויר ובארץ. המלחמה באוויר חזקה עד מאד, משערים כי 6 אלפים אווירונים של אשכנז לוחמים שם. לפי ידיעות המאוחדים נורו הרבה.
המלכה פרסמה כרוז לעמה בהולנד, שילחום עוד בחירוף נפש. באנדיה [הודו] ההולנדית באו האנגלים והצרפתים כדי שיפן לא תכבוש אותה, כי הרבה פעמים אמרו שבאופן שהולנד תיכבש, אז יחדרו לתוך אינדיה. גם אמריקה אינה נוחה מזה.

14 במאי. ההולנדים מודיעים כי מצבם הורע מאד, הרבה עיירות כבר נכבשו לפני האשכנזים. האשכנזים מודיעים כי ראש החיל בהולנד אמר שאין כדאי ללחום כי אין תקווה. מבלגיה מודיעים כי מבצר ליעזש יחד עם העיר כבר נפל בידם, גם מודיעים כי הם מתקרבים לגבול שבין בלגיה לצרפת, אצל נהר מאֶאַס.

15 במאי. הידיעה כי הולנד כמעט נפלה כליל נתאשרה, גם העיר ליעזש [ליאז'] בידם, וכבר הגיעו לנאמור ומתקרבים לבריסל. אצל גבול צרפת עברו את נהר מאאס והתחילו התקפה על הצרפתים. במקום זה אין נמשך קו מגינו [מז'ינו] רק מבצרים. בדרכם נפלו מהם הרבה חללים, אבל אינם משגיחים וצועדים קדימה, וכפי ידיעותם הגיעו למבצר סעדאן.

16 במאי. המצב נעשה קריטי ביותר, מפני שחדרו כבר בגבול פרנקריך [צרפת] 16 ק"מ לתוך המבצרים, ורק בעזרת הרבה אווירונים ופצצות עלתה בידם להדופם, אבל הם ממשיכים את ההתקפה.[131]

131 על המערכה בין צרפת ואנגליה לבין גרמניה ומפלת צרפת ראו: אליסטייר הורן, כך נפלה צרפת;

באיטליה נתקיימו הפגנות נגד אנגליה וצרפת, וחוששים שעוד מעט ויצאו למלחמה. רוזבלט פנה למוסולני בהתראה, שלא יכנס עכשיו למלחמה.
שדה החזית נמשך על שטח של 500 ק"מ, והמלחמה חזקה עד מאד, וכנראה ידם של האשכנזים על העליונה בכל הפרטים. שוויץ מתכוננת, כבר גייסה את כל כוחותיה.[132]

17 במאי. האשכנזים מתקרבים לבריסל, ואצל נהר מאאס כבשו להם דרך לצרפת, ומבצר סעדן כבר נפל בידם. ידיעות אלו כמובן עוררו התרגזות גדולה בכל החוגים. על ניצחונות לא פילל אף אחד. הצרפתים מודים כי לא התחשבו בשום אופן שיעלה בידם לחדור לתוך גבולם.
האנגלים הטילו פצצות בכמה עיירות באשכנז, צ'רצ'יל בא לפריז להתייעץ אודות המצב.

18 במאי. היום הידיעות מרגיזות, כי האשכנזים מודיעים שצועדים קדימה וכי רצונם להגיע לפריז. הממשלה של בלגיה עזבה את בריסל, בריסל נפלה בידם. גם נאַמור כבשו להם. עכשיו מתקיפים את אנטוורפן, ע"י נהר מאאס העבירו ג' אלפים טנקים, ובזה יחד עם האווירונים הם צועדים קדימה. כנראה כוחם באוויר יפה יותר מכוחם של המאוחדים.
הקבינט בפריז התפטר ונעשו בו שינויים. ריינא נעשה גם מיניסטר הצבאי, מאנדעל הפנימי [שר הפנים] ודלדיע לענייני חוץ, מרשל פעטן[133] ג"כ נכנס לתוך הקבינט. געמ[רל] גאמעלן[134] פרסם כרוז להחיילים שילחמו במסירות ולא יעזבו את המערכה בשום אופן, כנראה נבהלו מתחלה מההפתעה הפתאומית של האשכנזים. העיתונים באמריקה כותבים כי המצב הוא רציני עד מאד, והרבה מהם מייעצים שאמריקה תצא תיכף לעזרה, כי באם לאו, יאחרו את המועד.

19 במאי. המצב נעשה רציני עוד יותר, משעה לשעה ומיום ליום מתגברים האשכנזים וצועדים קדימה וכובשים להם עיירות ומבצרים שונים. היום הודיעו כי אנטוורפן נפלה, ובצרפת כבשו עיירות אחדות. געמ[רל] גאמעלן התפטר

Jackson, The Fall of France.

132 זוהי הערכה סבירה, היות שבמאי 1940 קשה היה לשער לאן מועדות פניו של היטלר אחרי שיביס את צרפת, ושווייץ נותרה אחת משתי מדינות, לצד הונגריה, שהיה להן גבול משותף עם גרמניה ושטרם נכבשה.

133 אנרי פיליפ פטן היה גנרל צרפתי גיבור מלחמת העולם הראשונה, שלאחר כיבוש פריס על ידי הגרמנים ביוני 1940 חתם עמם על שביתת נשק והקים את ממשלת וישי בדרום מזרח צרפת, ממשלה שפעלה בחסות הגרמנים ושיתפה עמם פעולה. ראו: עשור, בוגדים ומשתפי פעולה במלחמת העולם השנייה; Bruce, Petain: Verdun to Vichy.

134 הגנרל מוריס גוסטב גמלאן (1872-1958) היה מפקד צבא צרפת בתחילת המערכה על צרפת במלחמת העולם השנייה, ונחשב לאחד האחראים העיקריים לתבוסת הצבא הצרפתי מקסים וייגאן (1867-1965) שימש אחריו כמפקד צבא צרפת לתקופה קצרה, כפי שמובא להלן.

ממשרתו, ומקומו בא למלא גענ[רל] ווייגאַן. ריינא פנה אל העם, שאף שהמצב הוא רציני וקריטי עד מאד, בכל זאת אין להתייאש, כי עוד ירכזו את כוחותם. ובינתים המלחמה מתגברת והרוגים נופלים מכל הצדדים לאין מספר. משערים כי מצד אשכנז לחוד נפל יותר ממיליון איש,[135] אבל אינם שמים לב לזה כלל וכלל, ואינם נרתעים לאחור.

אווירוני אנגליה הטילו הרבה פצצות על המבורג וברמן, פגשו במחבואות של נפט ובנזין ושאר חומרי שרפה, עשו שם היזקות גדולות.

צ'רצ'יל דיבר לעם האנגלי. בדבריו תאר את המצב כפי מה שהוא, והדגיש שהוא רציני עד מאד, גם כי סכנה גדולה נשקפת לאנגליה, שעכשיו ינסו ליפול עליהם דרך האוויר. מהולנד ונורבגיה ובצרפת ינסו להגיע לחוף הלמנש ומשם יעלה להם בנקל לבוא לאנגליה. פנה לכל העם שמלחמה כבדה ועזה נטושה[136] בעדם, וצריך להכין ללחום ולמות כדי להגן ולהציל את האימפריה.[137]

---

20 במאי. העולם ובפרט אחב"י [אחינו בני ישראל] הולכים נדהמים ונרגזים מהמצב ומהמפלות התכופות מהמאוחדים, ובניצחונותיו של הרשע רואים בזה יד ד' המובילה אותו לממשלה גדולה, ואחרי גאון שבר.[138] מכל מהלך המאורעות רואים כי ההשגחה מגדלת אותו כדי להיות שבט אפו[139] של הקב"ה לייסר את כל, וניצוצות של תשובה מתעוררים פה ושם. אחרים שבטבעם הם פסימיסטים הולכים מלאי יגון וקדר.

היום הודיעו הצרפתים כי עלתה בידם להחזיק ולעכב את השונא, שלא יצעד קדימה, וטנקים לאלפים לוחמים מכל הצדדים. אבל כנראה של השונא הם גדולים ביותר, עד שכמעט א"א לעכבם.

האשכנזים מודיעים כי לא רחוק מסעדאן עלה בידם מבצר נו[נאמור], 505 [?]

135 הערכה מוגזמת שמקורה מן הסתם בתעמולה שהפיצו בעלות הברית. כיום ההערכה היא כי בסך הכול נהרגו במערכה הזאת 163,650 חיילים וקצינים מכל החילות הגרמניים. על התעמולה האנגלית באזור זה ראו: Brooks, British Propaganda to France.

136 עפ"י הפסוק "מפני חרב נטושה ומפני קשת דרוכה ומפני כֹּבד מלחמה" (ישעיה כא, טו), ובדברי הפרשנים - "נטושה" פירושה: התפשטה.

137 המחבר מתייחס לנאום המפורסם של צ'רצ'יל מיום 13 במאי 1940 שבו אמר לאנגלים: "לא אוכל להציע לכם דבר מלבד דם, יזע ודמעות".

138 עפ"י הפסוק "לפני שבר גאון ולפני כשלון גֹּבה רוח" (משלי טז, יח), ופירש המצודת דוד: "טרם יבוא שבר על הרשע בא לו מתחילה גאון וממשל רב כי בזה יכפל הצער". לאור זאת למד המחבר שאחרי גאון - שבר.

139 עפ"י הפסוק "הוֹי אשור שבט אַפִּי" (ישעיה י, ה), ופירש רש"י: "הוי, כי עשיתי את אשור שבט אפי לרדות בו את עמי".

מקו המג'ינו, ובמקומות אחדים צעדו עוד קדימה.
מאיטליה אין המצב ברור. גרף צ'יאנא[140] דיבר שעוד מעט ויכנסו לתוך המלחמה. ההפגנות נגד אנגליה נשתתקו, וכנראה לא תחליט איטליה עדיין לזה. האנגלים הקילו את ביקורת האוניות במפרץ גיברלטר בעדם.
האשכנזים מודיעים כי לקחו בשבי 12 אלף חיילי פרנקר [צרפת]. בכלל כבר לקחו בשבי 110 אלף בלגים עם צרפתים. גם מודיעים כי יש להם פצצות, אשר בנפלם הם מהווים חום של יותר מ-2000 גרד [מעלות], שמתיך כמעט כל מתכת.
21 במאי. השמועות מרגיזות עוד יותר. האשכנזים מודיעים אודות ניצחונות. מתחילה רצו ללכת בדרך המובילה לפריז, אבל בראותם שהצרפתים העמידו שם הרבה כוחות, שינו את דרכם וחודרים לדרך המובילה לחופי למנש, ואם יגיעו לשם יפרידו בין הדביקים בין אנגליה וצרפת, וגם מקאלע [קאלה, תעלת קאלה] סמוך מאוד לאנגליה, עד שע"י תותחים אפשר לירות על ערי אנגליה.
האנגלים מנסים בכל כחותם לחסום את הדרך, אבל כנראה ללא הועיל, שכנגד הכלי זין שלהם א"א לעמוד.
גם מודיעים שכבשו להם הרבה עיירות, עיר לאַן [ליון] ג"כ נכבשה ע"י. גם לקחו בשבי דביז'יה שלמה עם הגענ[רל] זשירא בראש.[141] הגענ[רל] הזה נתמנה בימים האחרונים לנהל את המלחמה בשטח זה. גם מודיעים כי חילי המאוחדים יחד עם הבלגים הנמצאים עוד בבלגיה, אין להם דרך לנוס. רק דרך אחד נשאר להם ע"י אוניות. ומודיעים כי הרבה אוניות עם חיילים הטביעו ע"י אווירונים.

בישיבה לומדים ב"ה בהתמדה, כמובן דנים ועוסקים בשאלת המצב, אבל משתדלים בכל המאמצים שלא להפריע את הסדרים, ורק בין הסדרים עוסקים בזה.[142]
בישיבה אומרים כי נתאמתו דברי רז"ל כפשוטן, שאמרו במגילה עה"פ [על הפסוק] "זממו אל תפק" שזו גרממיה של אדום. שאילו יוצאת מחרבת את כל

140 הרוזן ג'אן גליאצו צ'אנו (1903-1944), חתנו של מוסוליני ושר החוץ של איטליה.

141 גנרל אנרי אונורה ז'ירו (1879-1949) היה מפקד הארמיה השביעית ואחר כך התשיעית, יחידות שנחשבו ליחידות מובחרות בצבא הצרפתי, אולם לא הצליחו להגן על צרפת ולסייע להולנד ולבלגיה בפלישה הגרמנית. הוא נתפס ונשבה בידי הגרמנים אך הצליח להימלט. בשנת 1942 היה ממפקדי צבא צרפת החופשית בצפון אפריקה, אך בעימות עם דה-גול נכשל, ועזב את הקריירה הפוליטית והצבאית בתום המלחמה.

142 זו הערה יוצאת דופן במהלך תיאור המלחמה. ייתכן שהמחבר מבקש להדגיש כי למרות התעניינותו המפורטת באירועים, אין הדבר פוגע בהמשך הלימודים בישיבה, והשיחות הפוליטיות הן רק "בין הסדרים". המושג "סדר" בישיבה משמעו שעות המוקדשות ללימוד. בישיבה קיימים שלושה "סדרים" - בוקר, צהריים וערב. ראו בנספח 2, מושגים בהלכה.

העולם, והגירסא הנכונה שם - גרמניה.[143] אבל יש לקוות לד' שזממו אל יפק, וסוף סוף יבוא על שכרו.

יצאו שמועות כי רוסיה אינה נוחה מניצחונות האשכנזים, כי מובן שאחרי ניצחון על ארצות המערב, יצא למלחמה על רוסיה,[144] ולכן חוששים שרוסיה לא תתחיל עכשיו לתקוף את אשכנז. אומרים כי אנגליה משתדלת להשפיע בכיוון זה, יצא שמועה שמר לויד ג'ורג' נסע למוסקבה.[145] גם מספרים שטרנספורט של נפט ובנזין שנשלח מרוסיה לאשכנז דרך ליטא, הוחזר לרוסיה.[146]

22 במאי. הצרפתים מכחישים כי גענ[רל] זשירא נתפס, אבל כנראה בעצם העובדא שדבזיה שלמה נחרבה או נתפסה ע"י האשכנזים, גם הם מודים. לפי דברי המאוחדים מצליח בידם לעכב את חיל אשכנז, שלא יכנס עוד יותר ויותר. ריינא אמר "כי צרפת בסכנה גדולה". הוא האשים הרבה חיילים ואופצירים שלא מלאו את חובתם, בעיקר אלו שהיה מוטל עליהם להרוס את כל הגשרים על נהר מאאס, ובכלל האשים הרבה גנרלים שלא העמידו כוח הגון בשטח זה שחדרו בו. מיניסטר מנדל סלק הרבה ראשי המשטרה וראשי העיר ממשרתם, בחשד שלא מלאו את חובתם כהוגן. בכלל ניכר כי מצב הפנימי של צרפת אינו על צד הראוי. האשכנזים הודיעו כי מר גאמעלן נורה, אם ע"י אחרים או ע"י עצמו אינו ידוע להם.[147]

23 במאי. ריינא הודיע בשם מר גענ[רל] ווייגאַן, כי באם תצליח צרפת להתעכב עוד חודש ימים, אז תהא בטוחה בניצחונה. גם הביע תודתו בעד עבודתה הפורייה והמועילה בשטח האויר.

אווירוני אנגליה מטילים פצצות בהרבה מקומות, בייחוד על החזית כדי לעכבם בדרכם לחוף הלמנש. הטילו פצצות גם על עיר לייפציג, מינכן ועוד. האשכנזים

143 כתוב (תהילים קמ, ט) "אל תתן ה' מאויי רשע זממו אל תפק", ולפי הפרשנים - אשר הוא זומם לא יצליח. בגמרא (מגילה ו.): "אמר יעקב לפני הקדוש ברוך הוא רבונו של עולם אל תתן לעשו הרשע תאות לבו, זממו אל תפק זו גרממיא של אדום, שאלמלי הן יוצאין מחריבין את כל העולם כולו", והיעב"ץ ביאר שזו גרמניה שהיא אשכנז. בקטע זה יש ביטוי לצורך למצוא רמזים כדי לחזק את הביטחון במפלת הגרמנים.

144 שמועה שהתקיימה בהמשך, בקיץ 1941, במבצע ברברוסה.

145 כפי שניתן ללמוד היום מהתיעוד הסובייטי שנחשף, הרוסים הימרו על כך ששני הצדדים, גרמניה מחד גיסא ואנגליה וצרפת מאידך גיסא, ישקעו בבוץ של מלחמה ממושכת, יתישו אלו את אלו ורוסיה תוכל להתעצם בינתיים. הניצחון המזהיר של הגרמנים ונפילת צרפת במהלך שבועות ספורים באו לרוסים כהפתעה גמורה והם לא יכלו להיערך לכך מבעוד מועד.

146 אין ידיעות על כך ממקורות אחרים, אך סביר להניח כי הרוסים לא היו מעוניינים לעורר את זעמה של גרמניה בשעה כזאת.

147 בהמשך, בתאריך 1 ביוני, נכתב כי התאבד. ראו הערה 134. שתי השמועות לא היו נכונות.

הודיעו כי כבשו להם את אַרַס, אמעין ואַבעָוויל. הצרפתים הודיעו כי מארס עלה בידם להודפם אחור.
באנגליה נתקבל חוק שכל התעשיה מוטלת לכל עת המלחמה תחת הממשלה. העיתונים כותבים כי על האנגלים להיות מוכן לקדם פני הסכנה, שאפשר והתהוו ע"י "פרשוטיסטן".[148]

24 במאי. האשכנזים אמרו שלפי המצב, אין להם צורך בסיוע של איטליה, וכך אם רצונה להיכנס בתוך המלחמה, מפני ענייניה הפרטיים, אז אפשר להם לעבוד ביחד. העיתונים כתבו כי מכתב בנוסח זה שלח היטלר למוסליני. חושבים שבעוד ימים יתברר עמדתה של איטליה.
בארצות הבלקן המצב מתוח עד מאוד. כמעט בכל הארצות כבר נעשה גיוס כללי, והכל מכינים לקדם פני הרעה.[149] גם בשוויץ נתקיים גיוס כללי. ומהעיירות הסמוכות לגבול האשכנזי, העבירו כל התושבים.
רוסיה הודיעה לכל הממלכות שהתערבותם בארצות הבלקן יהא נגיעה ישירה בענייניה של רוסיה. חושבים כי זה תסייע לעכב את המלחמה בארצות אלו, ביחוד חוששים אודות דרום סלובקיה.
נפוצה שמועה, כי אשכנז חתמה חוזה עם הונגריה, שתניח לילך דרך ארצה לחיילי אשכנז לכבוש את רומניה. חוששים שזה נעשה בהסכמתה של רוסיה, כי בדעתה ג"כ לקחת חלק ברומניה כמו שעשתה בפולין.

25 במאי. האשכנזים מודיעים שוב על ניצחונות בשטח המוביל למפרץ למנש, ולפי דבריהם כבשו את עיר בולגאן ועוד. וגם מקאלע אינם רחוקים כבר. מפריז הם רק 80 קילומטרים. לפי דבריהם מתגבר מיום ליום הסיבוב [הכיתור] לחיל המאוחדים הנמצאים בצפון צרפת ובלגיה. מספרם עולה למיליון. כבר עלתה בידם להפסיקם ממרכזה של צרפת, ואם לא יוכלו להדוף את האשכנזים, אז כמעט אין להם מוצא. באופן הליכתם סבבו עוד במקומות אחדים חיילי צרפת. רוסיה מובילה מו"מ עם שוודיה, חושבים שסוף סוף תחתום עם שוודיה חוזה בנוסח לטביה וליטא, כי בלי ספק זולת זה, יכבשו האשכנזים ארץ זו.[150]
בימים האחרונים הביאו הרוסים פה במדינתנו עוד הרבה חיילים, והתחילו לבנות מבצרים, שדה תעופות וכדומה ביורבורג, מאזייק ועוד עיירות.[151]
האשכנזים מודיעים כי חייליהם הנמצאים בנרביק מספיקים להם מזון וכלי זין

148 אכן, לאור עליונותה של אנגליה בים, נראה ניסיון השתלטות גרמניה על אנגליה באמצעות צנחנים כאפשרות סבירה. יצוין כי באביב 1941 השתלטו הגרמנים בדרך כזאת על האי כרתים.

149 כלומר, להיערך לאפשרות של מתקפה גרמנית ו/או איטלקית.

150 שוודיה הצליחה לשמור על עצמאותה במלחמה תוך כדי הליכה על חבל דק בין גרמניה, ברית המועצות ובעלות הברית.

151 המחבר מתייחס לחדירה האיטית של ברית המועצות לליטא העצמאית, תחילה בתואנה של הגנה במלחמה.

ע"י פראשוטים.

26 במאי. בפרנקרייך [צרפת] העביר מר ווייגאן חמשה עשר ראשי הצבא והרבה אופיצירים, תחת החשד שאינם עובדים באמונה, וכנראה נחשדו אחדים שיש להם יחסים עם השונא. עניין זה עורר דאגה, כי באופן שבתוך צרפת יהיה מרגלים ואנשים שאינם עובדים באמונה, אז באמת סכנה גדולה נשקפת לקיומה של צרפת.

בברלין נתפרסם היום סנסציה חדשה, כי ראשי הצבא באשכנז הודיעו, כי יש להם כלי זין חדש, אשר ע"י [על ידו] חושבים לנחול ניצחון גמור, ובעיקר חושבים להשתמש עם זה נגד אנגליה. דבר זה עורר כמה וכמה השערות משונות, כמו "קרני המוות" או אמצעי להפיל תרדמה על החיילים, או להטיל עליהם אימה כזו שבשום אופן לא יוכלו לעמוד נגד זה.[152]

האנגלים הודיעו כי הטילו הרבה פצצות במקומות שונות ועשו הזיקות וחורבנות.

האשכנזים הודיעו עוד הפעם כי עיר בולגאן בידם וצאַילאַס כבר נסבבה.

העיתונים כותבים כי עוד מעט יעזבו כל האשכנזים את ליטא. משערים כי זהו עפ"י דרישת רוסיה. האשכנזים מכחישים את זה. עניין זה עורר שוב דאגה שלא יתבטל ח"ו השקט והמנוחה בתוך ארצנו,[153] כי זה מורה שהרוסים חושבים להתבצר, ולעת מצא יצאו למלחמה על אשכנז.

בסנט האמריקני הציע אחד שאמריקה תמכור את אווירוניה להמאוחדים, ולצרכה הפרטי תבנה מחדש. הצעה זו נדחתה ב-11 קולות נגד אחד. העיתונים כותבים כי אמריקה בדעתה לקנות שלשה איים מאנגליה, שעי"ז תתבצר אמריקה יותר, ובשכר זה ישלחו להם כלי זין.

היום נסעתי לשבלי גין [בענין] ענין אחותי עם מר צוקר.[154]

27 במאי. האשכנזים מודיעים כי קאלע כבר נפלה בידם, ועכשיו הם אומרים להתחיל התקפה גדולה על אנגליה מכמה צדדים. הצרפתים מכחישים ואומרים כי בסביבות קאלע המלחמה בעצם תקפה, אבל עיר קאלע עדיין בידם.

ראש צבא אנגליה מר אירנסייד[155] נתפטר ממשרתו ומקומו מילא גענ[רל] דיל.[156] באנגליה התחילו להתכונן בכל האמצעים נגד התקפה מצד אשכנז, בייחוד

152 הגרמנים אכן פיתחו בתקופה זו את הטנקים שעליהם הוא כותב בהמשך, אך בעיקר הייתה זו תעמולה.

153 ראוי לשים לב לזיקה המשתמעת מהכינוי "ארצנו", שבו בחר המחבר להשתמש בהתייחסותו לליטא העצמאית.

154 מדובר בשידוך שדובר לאחותו.

155 פילדמרשל ויליאם אדמונד אייירונסייד (1880-1959), שימש כרמטכ"ל בצבא הבריטי בשנה הראשונה של מלחמת העולם השנייה.

156 פילדמרשל סר ג'ון גריר דיל (1881-1944), התמנה לרמטכ"ל ולאחר שנה הועבר לתפקיד פוליטי כציר של צ'רצ'יל בוושינגטון.

הגבירו השמירה באירלנד ששם חוששים שהאשכנזים ימצאו מקום להפיל פרשוטיסטים [צנחנים]. נודע כי במקומות אחדים התכוננו האיריים להתקומם נגד אנגליה.
כבושה של הולנד ובלגיה שהספיקו הרבה צרכי אוכל ועוד, עוררה דאגה גדולה שלא יחסר להם אוכל ושאר צרכים. כמעט כל המאכלים מקבלים שם רק על פתקאות [תלושי מזון], בייחוד ניכר דוחק בשומן, גם בארג [אריג] ניכר דוחק. גם התחילו לקבץ ברזל ולצורך זה מסירים הרבה מחיצות של ברזל בלונדון.
האשכנזים מתפארים שלפי המצב העכשוי אינם חוששים כבר לבלאקאדע, ואדרבא אנגליה צריכה לחוש לזה.
העיתונים כותבים כי הנשק החדש של אשכנז הם טנקס הנוסעים על המים [טנקים אמפיביים], שע"י חושבים לחדור לתוך אנגליה.
28 במאי. היום נודע כי מלך בלגיה מר ליאופולד הסכים להטיל [לפרוק] את הנשק וליפול תחת עולה של אשכנז. הוא עשה כן מפני שרואה שהמלחמה לשוא, ואין שום תקווה לניצחון, ובייחוד אחרי שנודע לו כי בלילה האחרונה נפלו יותר מ-100 אלף בלגים. המאוחדים כמובן התכעסו על זה, והאשימו את המלך. המיניסטרים לא הסכימו לדברי המלך, וקראו עוד את החיילים למלחמה. פרסמו כרוז שלא יקשיבו לפקודת המלך, וימשיכו את המלחמה. "המלך מת ובלגיה תחיה", כן קראו.
29 במאי. האנגלים מודיעים כי מטילים הם הרבה פצצות ומחריבים כל הדרכים באשכנז, גם את מחסני הנפט הם מדליקים. "פראוודא" כותב כי אווירוני אנגליה מצטיינים בדיקנותם שלא לחטא את המטרה, וכבר עלה בידם לעשות שמות וחורבנות בתוך אשכנז. האנגלים מודיעים כי סוף סוף לקחו עיר נרביק. גם האשכנזים הודו לזה.
עוד הודיעו האנגלים כי הפרנציוזים הדפו את השונא בכמה עירות. האשכנזים מודיעים כי אסטענדע וליל נכבשו. הם מתפארים כי כבר הצליח בידם להפריד בין המאוחדים ע"י כבושם חופי הלַמַנש. גענ[רל] רייכינו אמר בנאומו כי בעוד 14 ימים תהיה פרנציה נכבשת לפניהם. אטליה מאיימת כי עוד מעט ותכנס במלחמה.
רוסיה העמידה הרבה חילים אצל גבול רומניה. המתונים כותבים כי רומניה בדעתה ליתן חבל בסרביה [בֶּסָרַבְיָה] לרוסיה. בתנאי שתבטיח להם מהתנפלות מצד אשכנז.
האנגלים מפרסמים אודות אכזריותם של האשכנזים שמטילים פצצות על חילים ופליטים.
30 במאי. מצב המסובבים [המכותרים] נעשה רציני עד מאד, ואין להם עצה אחרת רק לנוס. האשכנזים כבשו האסטנדע וליל, ועי"ז נמצא שאין להם דרך

לנוס רק ע"י דאנקערק. האנגלים שולחים שם הרבה אניות כדי להוביל את החילים. האשכנזים מטילים הרבה פצצות על האניות ולפי דבריהם הטביעו הרבה. המלחמות שם הם עזים ונוראים מספר ההרוגים והפצועים מכל הצדדים עולה לרבבות ואלפים.

פה בארצנו היה היום מבוכה ומהומה גדולה. רוסיה פרסמה כי פה בליטה נהרגו אחדים מחיליה ועוד מעשיות כאלו, ומשום זה אין צבא האדם שלה בבטחה שלא יארעו עוד הפעם מאורעות כאלו, ודורשת לענוש קשה את האשמים בדבר, ואם לא תהיה מוכרחת להנהיג סדר ומשטר. ברדיו הרוסית התחילו תעמולה נגד ליטא. דבר זה עורר דאגה גדולה שלא תשמש זה לסיבה שיכבשו ארץ ליטא להם כי הלא רק תואנה הם מבקשים.[157]

יחד עם זה התחילו הרוסים תעמולה נגד אסטיה [אסטוניה] ונפוצו שמועות כי כבר כבשו להם ארץ אסטיה שמועה זו עוד הוסיפה דאגה. וכך בערב שפרסמה הממשלה כי הסכסוך יסתיים בדרך השלום נרגעו הרוחות, אבל החשש עוד קים כי כיוון שתואנה הם מבקשים ימצאו להם הרבה סיבות להפך את זממם.

31 במאי. המצב פה שנתהווה אתמול ע"י דבריה של רוסיה מראה סימנים של שינוי לטובה.

איטליה מאיימת כי עוד מעט ותיכנס במלחמה. היא דורשת 3 דברים, את הגיברלטר, ארץ קרסיקא [קורסיקה] וטוניס. לדרישת הגיברלטר גם שפניה [ספרד] מסייעת לה. האנגלים מודיעים כי הפליטה מדנקרק מצליח.[158]

1 ביוני. הפליטה מהמסובבים נמשכת. המלחמה באויר מתגברת מיום ליום. המאוחדים מודיעים כי ירו יותר ממאה אווירונים של השונא ביום האחרון. האשכנזים מודיעים כי הטביעו אניות. בפרנציה [צרפת] נדון גענרל שמליה,

157 על פי הפסוק על שמשון (שופטים יד, ד) "כי תואנה הוא מבקש מפלשתים". תואנות אלו נועדו להכשיר את הקרקע לפלישה הסובייטית המתוכננת לליטא.

158 כוונתו לנסיגה המפורסמת של הצבא הבריטי לבריטניה. זה היה אחד המהלכים התמוהים של היטלר. צבאותיו הקיפו את הכוחות האנגליים באזור דנקרק, והיה ביכולתם להשמיד ולשבות אלפי חיילים אנגליים תוך כדי ניסיונם לעלות על הספינות. למרות זאת קיבלו מפקדים גרמניים פקודה ישירה מהיטלר לאפשר לאנגלים להתפנות. ככל הנראה קיווה היטלר בזאת לזכות בדעת קהל אוהדת באנגליה, דבר שהיה יכול לסייע לו במשא ומתן לשלום עם אנגליה. אולם, היטלר לא לקח בחשבון שהאנגלים הרגישו מושפלים ולא יכלו להסכים להצעתו במצב כזה. בנוסף לכך, יש גם להביא בחשבון את תפיסתו של צ'רצ'יל, שהיה אולי היחיד בממשלה האנגלית שהתנגד נחרצות לכל הצעה גרמנית שלא הייתה מחזירה את הגלגל אחורנית. צ'רצ'יל דרש שגרמניה תוותר על כל השטחים שכבשה מאז פרוץ המלחמה (פולין, צפון אירופה, בלגיה, הולנד). גרמניה סרבה להסכים לכך, במיוחד ברגעי השיא שלה.

שעליו היה מוטל להגן את הגבול בין בלגיה לפרנציה, הוכר לאשם באי מילוי את חובו כראוי ונידון למיתה ובאותו יום נורה. האשכנזים מודיעים כי לקחו בשבי 2 גענרלים.
גענ' גאמעלן האביד עצמו לדעת לפי הדרישה של יתר ראשי הצבא. מיניסטר לעניני הצבא עם יתר ראשי הצבא בלטביה הוזמנו למוסקובה. חושבים כי דרישתם של הרוסים הוא שצבא לטביה תפול תחת השפעתה של רוסיה, ובקרוב תעשה גם כן עם יתר ארצות הבלטיקים. כמובן זה מעורר דאגה.
2 ביוני. המסובבים האנגלים הצליחו כמעט כולם לנוס לאנגליה, כן מודיעים גם האשכנזים. החשך ששרר בשביל הערפל עיכב להאשכנזים להתנפל על האניות. גם הפרנציוזים [הצרפתים] לוחמים ובורחים. הפרנציוזים מודיעים כי הדפו את השונא מעיר אבעוויל.
ראש הצבא של אטליה דיבר אל הצבא דברים קשים והעמיד את דרישותיו לפרנציה אודות טוניס וקורסיקה. חושבים כי עוד מעט ותכנס לתוך המלחמה. גם בשפניה נערכו הפגנות נגד אנגליה ופרנציה. רוזוולט פנה למוסוליני שיחדול מלהכנס בשעה זו למלחמה, אבל מי יודע אם ישמע לקולו. אווירוני אשכנז טסו דרך שוויץ ואחד נורה שם. אווירוני אשכנז הטילו פצצות בעיר מרסל וליאן. משערים כי באו לשם דרך איטליה.
3 ביוני. המלחמות בסביבות דונקרק עוד נמשכות, המסובבים לוחמים שם באומץ ובחירוף נפש. ואף שיודעים כי א"א להם לנחול ניצחון במלחמה זו, כוונתם בעיקר ליתן את ההזדמנות לאלה שנמצאים סמוך לחוף הים לנוס דרך האוניות.
האשכנזים מודיעים כי הטביעו הרבה אוניות במפרץ למנש. איטליה עושה כל ההכנות למלחמה, וחושבים שביום המחרת על ישיבת מועצת הפשיזמוס יחליטו בזה. רוזבלט פנה עוד הפעם למוסליני שלא יתערב במלחמה.
4 ביוני. האשכנזים התקיפו את פריז באווירונים. בצהרים בשעה 1:00 באו לשם בפתע פתאום, והטילו שם כאלף פצצות בתוך העיר ובסביבותיה, ולפי דברי האשכנזים עשו שמות, החריבו שדות תעופה והרבה אווירונים, גם כמה בתי חרושת שונים הבעירו. 25 אווירונים נורו ע"י הזעניט [נ"מ]. לפי דברי הצרפתים נהרגו הרבה אנשים , כ-9 מאות אנשים נהרגו ונפצעו.
בישיבת מועצת הפאשיזם כנראה לא החליטו להיכנס תיכף במלחמה, רק העמידו דרישותיהם להמאוחדים, ופרסמו שנכונים הם בכל שעה ושעה להיכנס. בהתקפה על פריז השתתפו כ-12 מאות אווירונים, פצצה אחת נפלה סמוך לציר האמריקאי בפריז מר בוליט.
לונדון מודיעה כי הטילו פצצות בהרבה עיירות של צפון מערב אשכנז, והחריבו שם שדות תעופה ומחבואות של חומרי שרפה.

5 ביוני. האשכנזים אחרי ניצחונם בפלנדריה כבר לקחו בשבי יותר ממיליון ושני מאות אלף איש מחיילי בלגיה, הולנד, אנגליה וצרפת. מהאחרונים לקחו כ-330 אלף. העיתונים במוסקבה כותבים כי חיל אשכנז סבל הזיקות גדולות.
צ'רציל דיבר בפרלמנט, בדבריו הודה כי בפלנדיה סבלו המאוחדים מפלה גדולה, וגם אם הצליח בידם לנוס ולהציל חלק גדול מהצבא, אין זה ניצחון. גם הודה שאלף כלי תותח וכל הטנקים שהובאו לשם נאבדו, והדגיש עוד הפעם כי המצב הוא קריטי ורציני, כי יש לחשוב שאשכנז תתחיל עכשיו התקפתה על אנגליה או על פריז. הדגיש עוד כי המאוחדים ילחמו עד הסוף, ילחמו על הים, באוויר, בשדות, בכרכים וברחובות. וגם אם יעלה בידי השונא לכבוש את האי, אנגליה אז תלחם ממשלתם במעבר לים. דבריו עשו רושם מדכא.
גם הודיע כי געגרל גארט, ראש הצבא של אנגליה,[159] כבר בא ללונדון, ומארגן שוב את הצבא לבא לעזרה לצרפתים.
האשכנזים מודיעים כי התחילו התקפתם אצל נהר סאָם, התקפתם מכוונת כלפי פריז הבירה. העובדה שגם הפעם הם המתקיפים ולא הצרפתים, מעוררת דאגה, כי כבר נוכחנו כי המתקיפים ידם על העליונה.
אנגליה יעדה את מר קריפס לציר תמידי במוסקבה על מקומו של סידס, גם צרפת שלחה שם ציר חדש. אפשר שזה תועיל לשינוי היחסים בינותם, כי הרבה סימנים מראים כי רוסיה מתכוננת נגד אשכנז, מתחזקת היא בארצות הבלטיקום [המדינות הבלטיות].

אומרים שרצונה של רוסיה לאחד כל הצבא של כל הארצות הנ"ל תחת הנהלה אחת, ולשם זה יגיסו בקרוב פה במדינתנו כל החיילים, כדי שיתרגלו בכלי נשק של רוסיה החדשים, שעוד לא ראום.

6 ביוני. ראש המיניסטרים בליטא מר מערקוס הוזמן למוסקבה, נסע היום בלוית געגרלים אחדים, זה עורר שוב דאגה על מצבה של מדינתנו,[160] שלא תיפול ח"ו תחת השפעתה של רוסיה.

הצרפתים ענו כתשובה על התקפתם על פריז, בזה שהטילו הרבה פצצות במינכן ובפרנקפורט ועוד. במינכן החריבו בית חרושת לאווירונים. האנגלים מודיעים שהטילו פצצות בהרבה עיירות.

7 ביוני. התקפת האשכנזים על החזית מתגברת משעה לשעה, הם שולחים

159 פילדמרשל גארט (1886-1946) היה מפקד הכוחות הבריטיים שלחמו לצד הצרפתים ב-1939-1940, לאחר מכן מילא תפקידים חשובים בפיקוד הבריטי.

160 שוב ניכר יחסו האוהד של המחבר כלפי ליטא שבה נולד וחי עד המלחמה.

הרבה טנקים ואווירונים. המלחמה נמשכת אצל נהר סאָם, ען ואואז. הצרפתים מוכנים הפעם ביותר לקדם את פני הרעה, וכבר הצליח בידם להחריב הרבה טנקים. גענרל ווייגאן פנה להצבא בדברים מלהיבים את הלב שילחמו במרץ ובשום אופן לא ייסוגו אחור. האשכנזים מודיעים כי במקומות אחדים כבר עברו את הסאָם. מיניסטר דלדיע לענייני חוץ התפטר ממשרתו, ומקומו ממלא מר ריינא. אומרים שזהו מפני שצרפת רצונה למלא אחרי דרישותיה של איטליה, ולחיות עימה בשלום, ודלדיע ידוע למתנגד גדול של איטליה. ריינא בנאומו זכר כי אפשר להתפשר בדרך השלום.

8 ביוני. המלחמה על החזית מתגברת, קרבנות נופלים מכל הצדדים לאלפים ולרבבות, החזית נעשה לשדה קטל ממש. הצרפתים מודיעים כי עומדים עדיין על משמרתם. למרות ההתקפה החזקה והכבדה עד מאוד, מצליחים להחריב הרבה טנקים, אבל האשכנזים מביאים חדשים. סוברים שד' [שארבעה] אלפים טנקים נמצא בחזית זה. הצרפתים מודיעים כי הטילו פצצות בפרברי ברלין, זהו תשלום בעד פריז, וביתר העיירות הטילו הרבה פצצות. גם האנגלים מודיעים אודות זה.

האשכנזים מודיעים כי במקומות אחדים כבר חדרו יותר מ-10 קילומטר מעבר לנהר סאם. הצרפתים מודיעים כי בימים אלו החריבו יותר מ-400 טנקים, ומספר גדול אשר חדר לתוך מעמדותיהם בלי לווית הצבא. חושבים שסוף סוף יסבבו ויפלו בידיהם.

בגין [בעניין] נסיעתו של מיניסטר מערקוס למוסקבה, אין ידוע עדיין שום פרטים. משערים כי רוסיה רצונה להתבצר יותר בארצות הבלטיקום, באסטיה [אסטוניה] כבר הגבירה את הצבא.

9 ביוני. העיתונים מודיעים כי המלחמה שם על החזית נוראה עד מאד, הרוגים נופלים שם לאין מספר. גענרל ווייגן פנה בדברים להצבא שידעו ויכרו את האחריות המוטלת עליהם, ובשום אופן לא ייסוגו אחור. הוא הביע בדבריו כי הגיעה ממש שעה האחרונה בעד צרפת. הצרפתים מתבצרים בפריז ובסביבותיה, ונכונים ללחום בסביבות פריז בכל כוחותם. האשכנזים פנו אליהם שאין כדאי להחריב עיר מכלל יופי זו,[161] ומוטב שימסרו אותה בידיהם.

בשוויץ אירע כבר פעמים אחדות, שאווירוני אשכנז עפו דרך שם, ובא כמה פעמים לידי מלחמה באוויר. נורו כמה אווירונים מב' הצדדים. איטליה כנראה מתכוננת באמת ליכנס במלחמה, דרישותיה הן: טוניס, קורסיקה, מאלטה, ניצא

161 המחבר משתמש בדימוי שניתן במקורו לירושלים, "מציון מכלל יֹפי" (תהילים נ, ב), למרות יחסו השלילי למה שפריז מייצגת, כפי שכתב בהמשך ב-13 ביוני. ייתכן שהשתמש בביטוי המושאל ברוח הדעה המקובלת לגבי פריז.

ועוד. מפרץ גיברלטר וסואץ, ואח"כ לשלם לה ההיזקות שהיה לה במלחמת 1914. חושבים שביום ה-13 ביוני תהיה ההכרעה.

ד' בסיון - 10 ביוני. היום אירע דבר, שבשעה זו לפי המצב תוכל להכריע את המצב. איטליה נכנסה למלחמה על צד של אשכנז. בשעה 5:00 בערב הודיע מוסוליני, צירי אנגליה וצרפת שמשעה זו ואילך מנתקת איטליה את הקשר עם המדינות הנ"ל, ותשרור בינותם מצב של מלחמה. בשעה 6:00 בערב דיבר מוסליני אל העם והודיע בפומבי כי איטליה נכנסת במלחמה, ותלחם אודות זכויותיה בים התיכון עד שכל דרישותיה יתקיימו. ידיעה זו עשתה רושם גדול, אף שבימים האחרונים כמעט היה ברור שאיטליה נכנסת במלחמה, בכל זאת הצעד האחרון הדהים את כולם, כי עוד קיוו שיתחשב עם התראתו של רוזבלט נשיא ארה"ב.

חושבים כי בטח יש לו ידיעות שמצב הצרפתים בחזית פריז הוא קריטי מאוד, ועוד מעט ופריז תיפול בידם, ולכן החליטו עצמם על צעד זה.

בערב דיבר דעף קופער,[162] הביע התמרמרותו על הנהגתה של איטליה שבגדה בהבטחותיה נגד אנגליה, ואמר שבתוצאת המלחמה לא תוסיף, כי רק תהיה לעול ולמשא על שכם אשכנז, כמו שהיתה אז ב-1914 למשא על שכם המאוחדים.

ריינא פנה בדברים שבשעה רציני קבלו עוד חזית, אבל נכונים הם למשוך את המלחמה עד ניצחון גם בשתי חזיות [חזיתות].

באמריקה נתעוררה דעת הקהל, ומסכימים כבר לשלוח כלי זין ואווירונים, עד כמה שאפשר להם. פורד קבל על עצמו, שבמשך הזמן יוכל ליצור אלף אווירונים ביום.[163]

גם פה במדינתנו אירע חדשות. המיניסטר לענייני חוץ מר אורבשיס[164] הוזמן למוסקבה, כדי לנהל את המו"מ יחד עם המיניסטר מערקוס. מובן שזה עורר שוב דאגה גדולה אודות מצבנו פה, שמועות שונות מתהלכות.

האנגלים עזבו את נורבגיה כליל, גם ממשלת נורבגיה יחד עם המלך עזבו את נורבגיה. לפי דברי האנגלים עשו כן בשביל שלפי המצב נחוץ להם כוחות על חזית המערב, ואין כדאי להם להחזיק כוחות חזקים בנרביק, בשעה שכבר אבד

162 ראו הערה 123.

163 ידיעה מעניינת שהגיעה לאוזניו, ומקורה אינו ברור. פורד היה אנטישמי מושבע, מחסידיו של היטלר, וסחר באופן פעיל עם גרמניה, אך במהלך המלחמה הוא נרתם למאמץ המלחמתי האמריקני.

164 אורבשיס יואוזאס (1896-1991) היה שר החוץ האחרון של ליטא העצמאית. נכלא בידי הסובייטים עם כניסתם לליטא למשך 13 שנה, עד למותו של סטלין ב-1953.

חשיבותו האסטרטגי. חיילי נורבגיה מסרו עצמם בידי האשכנזים.

11 ביוני, ערב שבועות. האשכנזים מתקרבים לפריז, עברו כבר את הסאם גם את העֶן, על הקרב הם מציגים כוח שהוא פי שלשה, ומקומות אחדים מגיעים גם לפי חמשה מכוח של הצרפתים. בהרבה מקומות מודיעים גם הצרפתים שנסוגו אחור.

הרוסים כותבים כי מצבה של פריז הוא כמעט בלא תקווה. את הילדים עד גיל 14 כבר העבירו מפריז. גם הממשלה והרבה משרדים עוברים מפריז לדרומה של צרפת, ובכלל בורחים כל התושבים מעיר הבירה. האשכנזים אומרים כי כבר הגיעה קצה, ומיעצים עוד הפעם שלא ילחמו בפריז, ויגרמו עי"ז שתחרב כולה כמו ורשא. כנראה גם הממשלה שינתה את דעתה, ופרסמה שפריז היא עיר פתוחה, ולא יגינו על העיר בעקשנות יתירה, רק כפי שידרוש המצב האסטרטגי. בין איטליה לצרפת לא הותחל עדיין מלחמה על היבשה. אחרים מודיעים כי במקומות אחדים ניסו האיטלקים לחדור לתוך גבולה, אבל נהדפו אחור. מוסליני בנאומו על המלחמה פרסם, שאין בדעתו להתערב בענייני שוויץ, מצרים, תורכיה, יוון ודרום סלביה [סלובניה].

קופר בנאומו הדגיש שבטח תתערב תורכיה ושאר הארצות במלחמה זו. לפי החוזה צריכה תורכיה לצאת לישע המאוחדים בשעה רצינית זו, אבל חוששים שלפי המצב לא תחליף את עמדתה. רוזבלט דיבר על המצב ואמר שאמריקה נכונה לסייע את המאוחדים במלחמתם בכל מאמציה.

12 ביוני, יום א' שבועות. מצרים נתקה את יחסיה הדיפלומטים עם איטליה,[165] תורכיה נתקה קשרי המסחר עם איטליה, גם גייסה הרבה חיילים. רוסיה הטיבה את היחסים עם איטליה, כי שלחה שם את צירה אחרי שעזב את איטליה בשעת המלחמה עם פינלנד, בשביל עמדתה השלילית של איטליה לרוסיה, וזה מראה שכמעט אין תקווה שרוסיה תצא לישע להמאוחדים.[166]

האיטלקים הטילו פצצות על אי מלטא, טוניס, קורסיקא. האנגלים הטילו פצצות בלוביע [לוב] ובטריפלס [טריפולי], הרעישו את החוף ועשו שם שמות ע"י אוניות הצבא. הרבה אוניות איטליה שנמצאו בקנדה ואוסטרליה נלקחו. במפרץ גיברלטר לקחו האנגלים אונית מסחר של איטליה ושניה הטביעה את עצמה. גם מודיעים האנגלים כי הטביעו אונית קרב גדולה, ו-36 אוניות מסחר תפסו.

האשכנזים מודיעים כי מתקרבים הם לפריז מג' צדדים, וכבר הם במרחק של 30 קילומטר מהעיר. אומרים כי פריז דומה עכשיו לורשא, התושבים בורחים

165 בתקופה הזאת מצרים הייתה למעשה מדינת חסות של אנגליה, ועל-כן לא יכלה שלא לנתק יחסים עם איטליה.

166 המחבר דן ביחסים בין בעלות הברית לרוסיה; למרות הסכם ריבנטרופ-מולוטוב עדיין מקווים שרוסיה תיחלץ לעזרת בעלות הברית.

בבהלה, וכדי להגדיל את הבהלה מטילים האשכנזים פצצות המפיצות עשן חזק, עד שכמעט א"א לראות, וכל היום שורר חושך ואפלה. גם הטילו פצצות בפרברי העיר.
אודות המו"מ במוסקבה אין שום ידיעה רשמית. מהממשלה מלונדון הודיעו, כי רוסיה דורשת שארצות הבלטיקום יגייסו מיליון חיילים בעד רוסיה. ידיעה זו אף שיש להסתפק באמיתותה, עוררה דאגה גדולה אצל כולם, כי סכום חיילים א"א להם לגייס, רק אחרי שיקחו מכל המינים בין אלו שכבר עבדו בצבא וגם אלו שלא עבדו בצבא.[167]

13 ביוני. הקרב נמשך כבר בסביבות פריז. האשכנזים מודיעים כי לקחו בשבי דביזיה שלמה של אנגלים וצרפתים. האשכנזים משתדלים להחריב את נמל שערבורג, כדי להפסיק את הקשר בין אנגליה וצרפת. ריינא פנה בקול קורא לעזרה לאנגליה ואמריקה.

מציינים שמכל הצלחתו של הרשע ניכר, שמן השמים נתמנה לא רק לענוש את ישראל בבחינת "אשור שבט אפי", אלא גם לענוש את כל העמים שנתמלא סאתן.[168] פריז שידועה לעיר מלאה פריצות וזנות, ראויה מסתמא לעונש חמור. גם לונדון אפשר שעתידה לקבל עונשה אחרי שנתמלאה סאתה בהנהגתה בנוגע לא"י, ובכלל בשביל השקר והשווא ששורר אצלם זה מאות שנה, ואח"כ יתמלא גם סאתה של אשכנז, ותיפול.
מביאים דברי התרגום יונתן בן עוזיאל ותרגום ירושלמי עה"פ [על הפסוק] "וצִים ביד כִּתִּים"[169] (בלק) שפי[רש], שאיטליה תצא לקרב ואילין ואילין יפלון ביד מלכא משיחא. גם הזוהר מובא שם בהמפרש, כתב כי רוים [רומא] תצא למלחמה ולבסוף יצא עַם מסוף עלמא [העולם] וילחום ג' ירחים [שלשה חדשים] אח"כ יבא משיח. גם מצאו בפירוש דון יחיא על דניאל כתב כי בשנת הת"ש מעט קודם או מעט אח"כ, יופיע מלך המשיח, והלואי שיתקיימו דבריהם.[170]

167 כפי שידוע לנו עכשיו, רוסיה דרשה מליטא דרישה רצינית בהרבה - ויתור בפועל על ריבונותה לטובת רוסיה.

168 במלחמה זו העונש הנו גם על כל העמים. הביטוי עפ"י הגמרא (סוטה ט.): "אין הקדוש ברוך הוא נפרע מן האדם עד שתתמלא סאתו". מעניין לראות את החטאים שהכותב מייחס למדינות הברית: לצרפת - פריצות ומתירנות, לאנגליה - הספר הלבן, סגירת שערי הארץ, ועוד.

169 במדבר (כד, כד). "צים" פירושו גדודי גייסות (רש"י יחזקאל ל, ט), או כתות (רש"י תהילים עב, ט), או ספינות (רש"י לג, כא). בתרגום יונתן בן עוזיאל נכתב, בתרגום מארמית: צים יֵצאו בכלי זין ובהמון רב מהספינות ומארץ איטליה, ואלו ואלו ייפלו ביד מלך המשיח.

170 חישוב הקץ על פי פסוקים שונים מופיע במקומות אחדים ביומנו. ראו על כך במבוא ליומן. התופעה מוכרת גם במהלך הדורות, לדוגמה: הגאון מווילנה ותלמידיו ראו רמז לגאולה בפסוק משיר השירים ב, יב: "קול התֹר נשמע בארצנו", ומתוך כך קבעו כי משנת ה'ת"ר (1840) זו

בליביע [לוב] וטוניס כבר בא לידי התנקשות בין החיילים. מיניסטר מערקוס כבר שב ממוסקבה, ואורבשיס עוד נשאר שם. המיניסטר לענייני פנים מר סקודאַס[171] התפטר ממשרתו, ומקומו ממלא כעת מיניסטר מערקוס. גם ראש המשטרה התפטר, התפטרותם היא בשביל המאורע עם חיילי רוסיה, וזהו פיוס לרוסיה.[172]

14 ביוני. האשכנזים מודיעים כי פריז כמעט נופלת כבר בידם, כנראה החליטו הצרפתים ליסוג אחור כדי שלא להחריב את העיר כליל. באשכנז הוללים וחוגגים על הניצחון החדש שהנחילו. בהרבה מקומות מבעירים הצרפתים את הנפט ובתי החרושת, כדי שלא יפלו בידי השונא.

ידיעה זו עשתה רושם מדוכא עד מאוד, רואים במפלות אלו סיבה מן השמים שלא יבטחו ישראל בכוחות המאוחדים. וכמו שעשתה אסתר כשהזמינה את המן כדי שלא יאמרו ישראל "אחות לנו בבית המלך",[173] אלא ישימו ביטחונם בקוב"ה, ואך בראותם כישלונם של המאוחדים ישימו ביטחונם בבורא עולם, ויכירו כי "אין לנו להישען אלא על אבינו שבשמים".[174] ולפי הנחה זו, אפשר שיהיה עוד אצל המאוחדים כישלונות על כישלונות.

האשכנזים מודיעים כי הבהלה היום בפריז הוא נורא ואיום, אנשים נשים וטף בורחים לרבבות. באשכנז הוכרז חג לג' [לשלשה] ימים על ניצחון זה.

ריינא נאם ואמר כי לחמו בשארית כוחם, ורק בשביל שכח השונא הוא פי ג' [שלשה], אין בכוחם לעמוד. את המלחמה ימשיכו הלאה, ועל כל אנשי העולם לבוא לעזרה, בייחוד פנה עוד הפעם לאמריקה.

אנגליה פרסמה שכל כוחותיה הצבאיים תשלח לצרפת. האשכנזים מפיצים שמועות, כי צרפת נכונה לחתום על שלום ספרטי [נפרד]. חושבים שידיעות מעיין אלו בשקר יסודם.[175]

מודיעים כי השפַּנים [הספרדים] חדרו לתוך עיר טַנזר במפרץ גיברלטר, עיר זו

תקופת אתחלתא דגאולה, וזו אחת הסיבות לעלייתם לארץ ישראל.

171 סקודאַס קאז'יס (1894-1941) היה שר הפנים בממשלה האחרונה של ליטא העצמאית לפני כניסת הסובייטים. הוצא להורג בכלא סובייטי ביולי 1941.

172 כלומר, התפטרותם נבעה מדרישה חד משמעית של הסובייטים עקב אחריותם להיעלמות החיילים הרוסיים.

173 ברייתא (מגילה טו:), ראו הערה 127.

174 עפ"י הגמרא בסוטה (מט.).

175 הפעם היו דברים בגו.

היא חופשית. אם הידיעה זו תתאמת, יש בזה התחלה והשתתפות של שפיני במלחמה על צד אשכנז ואיטליה,[176] שבשעה זו תוכל בעד צרפת להיות זה ההכאה האחרונה.

---

15 ביוני ש"ק [שבת קדש]. היום נודע לפתע פתאום כי הרוסים חודרים לתוך ארץ ליטא, ובשעה 3:00 בצהרים עברו את הגבול, וחייליהם יתיישבו כעת בוילנא, קובנה, פוניבז, שבלי וראסיין. ידיעה זו עוררה רעש ובהלה גדולה אצל כולם. אח"כ נודע פרטי הדבר, היינו שאתמול בערב מסרה רוסיה דרישות אולטימטיבות, שהיות שארץ ליטא אינה בטוחה בעד הצבא, גם יש פה הרבה מרגלים, וגם נודע לה שארצות הבלטיקום רצו לחתום על חוזה צבאי אשר הוא מכוון נגדם, לכן דורשים שהממשלה תתפטר, וגם לקבוע פה עוד צבא. הממשלה כמובן הסכימה לכל הדרישות, ומיניסטר מערקוס התפטר והנשיא מסר למר ראשטוקיס[177] ליצור קבינט חדש. ממוסקבה הודיע כי אינה נוחה מאישיותו של מר ראשטוקיס, ולכן ישלחו פה אנשים אחדים לסדר בהרכב הקבינט.

באותו יום הגיעו החיילים בכל המקומות הנ"ל, ומאלו המקומות יתפרדו למקומות שונים לפי ראות עיניהם.

חושבים שצעדה של רוסיה נעשה בשביל שאתמול נסע מיניסטר מ. לב. [מערקוס לברלין] ולכן ראו בזה מעין בגידה.[178] רוסיה דרשה שמר סקודאַס מ. שהיה מיניסטר לענייני פנים, וראש המשטרה מר פובלייטיס, ימסרו למשפט. הממשלה הסכימה גם לזה.

בעיר היתה בהלה גדולה. מקובנה לא השמיעו בערב ידיעות מליטא ורק מוילנא הודיעו. טעם הדבר אינו ידוע.

בישיבה כמובן דנו בחידוש זה וכולם מבוהלים. חוששים שליטא לא תיפול כליל תחת ממשלתם, ואז יוכלו להיות שאלות שונות בקיום הדת. דנים בשאלת

176 ספרד אמנם סיפחה את טַנגי'ר (עד 1945) וכן שיתפה פעולה עם גרמניה ואיטליה בתחומים רבים, אך נמנעה מלהצטרף אליהן באופן רשמי ובכך הצליחה לשמור על מרחב תמרון שאפשר לשמור על קשרים גם עם בעלות הברית.

177 סטאסיס ראשטוקיס (1896-1985), גנרל בצבא ליטא, שר ההגנה בממשלת ליטא העצמאית. אחרי השתלטות הסובייטים על ליטא ברח לגרמניה, כיהן כשר ההגנה בממשלת מעבר שהוקמה בידי לאומנים ליטאים אחרי צאת הצבא האדום ולפני כניסת הגרמנים ביוני 1941.

178 הצעדים הרוסיים תוכננו מראש בלי קשר לביקור זה או אחר. באותה תקופה העמידה רוסיה דרישות דומות גם ליתר המדינות הבלטיות במטרה לפלוש למדינות אלו. המחבר מתאר את תהליך הפלישה של ברית המועצות לליטא. אכן ב-15 ביוני נכנסו טורי הצבא האדום לליטא, ותוך זמן קצר החליפו את ראשי השלטון, שחררו אסירים קומוניסטים ולאחר חודש ערכו בחירות לסיים העממי. בישיבתו הראשונה ביולי הכריז הסיים על ליטא כעל רפובליקה סובייטית סוציאליסטית וביקש להסתפח לברית המועצות. ב-3 באוגוסט 1940 הפכה ליטא לרפובליקה סובייטית.

קידוש השם ועוד.[179]
העובדה שבשטח הסמוך לגבול אשכנז לא העמידו חיילים מעוררת חשש, שלא יחשבו אודות חלוקה. בייחוד גרם הידיעה, כי גם אצל בוביע (Bubiai) בין שבלי לקלם מעמידים צבא, וחוששים ששם יהיה הגבול.
בעצם העובדה חושבים שרוסיה מתכוננת לצאת נגד אשכנז, כי היום בבוקר הודיעו ממוסקבה, כי צירי לונדון ופריז התייעצו עם מָלָטוב, וחושבים שהתייעצותם הביאה לזה, כדי שבשביל זה יוכרחו האשכנזים להעמיד חיילים על הגבול.
בתפילת ערבית הוטל אבן בחלון הישיבה, עובדה זו הטיל פחד ובהלה, כי ברחוב ניכר שהש[אוליסטים] הרימו ראשם.[180]

האנגלים מוסרים כי הטילו פצצות בוונציה ובפרברי רוים [רומא]. האשכנזים נכנסים לפריז, ומודיעים שברצונם לסבב מבצר מאַזינא [מז'ינו] בדרכם הגיעו למבצר וֶרדון. האנגלים מודיעים כי שלחו לצרפת 16 דיבזיעס.
16 ביוני. המשנה להקמיסר לענייני חוץ ברוסיה, בא בלוית ב' יועצים לקובנה, כדי לסדר הרכבת הקבינט.
בצהרים הודיעו ברדיו רשמית כי הפרזידנט מר סמטנַס נסע לחו"ל, אחרים הודיעו כי טס באווירון לאשכנז.[181] מקומו ממלא כעת מי שהיה ראש המיניסטרים מר מרקוס. הקבינט החדש עוד לא נוצר.
האשכנזים מודיעים כי מבצר וֶרדון נפל בהתקפה הראשונה, גם כי התקפתם על מבצר מאזינא אצל סארבריכן הצליחה, ועכשיו הם חודרים לתוך צרפת דרך קו

179 פלישת הרוסים לליטא עוררה חרדה כללית, ולגבי בני הישיבות החרדה נבעה בעיקר ממאבק הקומוניסטים נגד הדת. כבר בשלב זה דנו בישיבה בסוגיית "קידוש השם", כלומר, האם זו מלחמה רגילה היוצרת מצב של פיקוח נפש המתיר לעבור על המצוות, או שמא מתרחשת מלחמה ברוח, בתורה ובמצוות - משום שהרוסים לוחמים ישירות בדת היהודית - ואז המצב המוגדר הנו "שעת שמד" והוא מחייב לשמור על היהדות גם במחיר החיים, לפי הכלל של "יהרג ואל יעבור", ולקדש את השם במותם. על העיסוק בסוגיית קידוש השם בישיבה עם הכיבוש הרוסי ראו גם הרב אברהם שושנה, הישיבה בהתפתחותה, ספר טלז, עמ' 86.

180 המחבר מציין את מקרה האלימות הראשון בטלז; השלכת האבן היא לדבריו אות שניתן לשאוליסטים להרים ראש. השאוליסטים היו לאומנים ליטאים שהתארגנו כאנשי מיליציות חצי-צבאיות וכונו גם "פרטיזנים". הם אלה שביצעו את הפוגרומים האכזריים ביותר ביהודים עם הכיבוש הנאצי, עוד בטרם החלו בכך הגרמנים ואחר כך בחסותם.

181 אנטאנאס סמטונה (1874-1944), נשיאה הראשון של ליטא ששלט בה ביד רמה משנת 1926 ועד 1940, התפטר מתפקידו ועבר מהגבול הליטאי לגרמניה, משם לשווייץ ואחר כך לאמריקה. לפי התיעוד הנגיש לחוקרים היום סמטונה גם הציע להתנגד בכוח הנשק לכניסת הכוחות הסובייטיים, ברם דעתו לא נתקבלה על ידי השרים וראשי הצבא. על האירועים הדרמטיים בליטא בשנת 1940 ראו: דב לוין, תקופה בסוגריים 1939-1941; Senn, Lithuania 1940.

מזינא. בכלל הם מודיעים כי הצבא כמעט שנתבטל, כבר יש חלוקי דעות בין הממשלה וראשי הצבא.
לעת ערב נפוצו שמועות ממקורות שונים, כי צרפת הציעה לקבל דרישותיה של אשכנז במחיר של "שלום", קשה היה להאמין לשמועות אלו.

פה נודע כי חיילי רוסיה מגיעים לכאן. הרבה חיכו להם, אבל לא באו. אצל ההמון ניכר כבר התנגדות להמשטרה, אבל בכללות שורר שקט.
ידיעה זו שהפרעזידנט עזב את הארץ עורר בחוגי הישיבה דאגה מיוחדת, כי מזה ניכר שהקבינט יהיה שמאלי לגמרי.[182]
---
17 ביוני. בבוקר נודע כי הקבינט בצרפת התפטר וראש הקבינט החדש הוא מַרשַל פעטן, גענרל וויגן הוא מיניסטר לענייני הצבא ועוד. מתחילה חשבו ששינוי זה הוא סימן להמשכת המלחמה, כי מסתמא לא יציעו גענרלים שלום להשונא.

נפוצו שמועות כי הפרעזידנט נתפס בברלין, גם כי רוסיה מאשמת אותו בהרבה אשמות. בשעה 12:00 הודיעו ברדיו כן.[183]
גם הודיעו כי הקבינט החדש נוצר, וההרכב הוא ראש הקבינט הוא מר פאלעצקיס,[184] שני לו ומיניסטר לחוץ והשכלה פראפ. מיצקביץ. מהקודמים נשארו כעת מר גלבנויסקיס[185] לכספים וגענרל וויטקויסקיס[186] לצבא. יתר המיניסטרים הם שמאלים. פאלעצקיס הובא ממחנה העבודה שנשלח לשם בעד נאומו נגד הפרעזידנט ובעד רוסיה, בשעה שוילנא נספחה לליטא. למיניסטר לבריאות נבחר ד"ר קאָגאַנס,[187] יהודי. ראש הקבינט מר פאלעצקיס ממלא כעת

182 זאת משום שהנשיא היה שמרן בעל דעות ימניות מובהקות, וכן משום נוכחות מאסיבית של חיילי הצבא האדום. אבל הקבינט שנוצר לא היה עצמאי אלא עשה את דבר הרוסים, והכשיר את ליטא לסובייטיזציה.

183 אלו היו שמועות סרק.

184 יוסטאס פאלצקיס (1899-1980), עתונאי שמאלני שנתמנה על ידי הסובייטים כראש הממשלה העממית, וזו הכריזה מיד על שחרור אסירים פוליטיים ולגליזציה של המפלגה הקומוניסטית.

185 ארנסאס גלבאנאוסקס (1882-1967), כיהן בתפקידי מפתח, כולל כראש ממשלת ליטא כאשר ליטא זכתה בעצמאות אחרי מלחמת העולם הראשונה. ערב כניסת הסובייטים לליטא כיהן גלבאנאוסקס כשר האוצר, אך בעקבות הכיבוש הסובייטי הוא ברח לעיר ממל (קלייפדה) שהייתה בשליטת הגרמנים.

186 ווינצאס ויטקויסקיס (1890-1965), מפקד צבא ליטא. בממשלה שקמה אחרי השתלטות הסובייטים כיהן כשר ההגנה. לאחר מכן שולב בפיקוד הצבא הסובייטי.

187 לאונאס קוגאנאס (1894-1956), יהודי, רופא במקצועו, שר הבריאות בממשלה שקמה אחרי

ג"כ משרת הפרעזידנט. איך תתנהל הפוליטיקה אינו ידוע עדיין, וחוששים לכל החששות.

מצרפת הודיעו כי מרשל פעטן פנה בנאום להעם, שלפי המצב אין כדאי להמשיך את המלחמה. גם פנה להיטלר שיציע דרישותיו וידונו בחתימת שלום. ידיעה זו כי צרפת נכנעה בקפיטולציה [כניעה] גמורה, עשתה רושם מדוכא עד למאוד, בעיקר גרם לזה כניכר הפירוד והחילוקי דעות בין הממשלה והצבא, וגם מספר הפליטים שמגיע כבר ליותר מ-10 מיליון איש.[188] באמריקה הדהימה ידיעה זו את כולם. היטלר הודיע כי מתחילה יתייעץ עם מוסליני ואח"כ יציע את דרישותיו. אנגליה פרסמה תיכף כי לא תתחשב עם הנהגתה של צרפת, ותמשיך את המלחמה הלאה עד ניצחון, ומקווים הם שאמריקה בוא תבוא לעזרה. גורלה של צרפת אין ידוע איך יפול דבר, גם גורל ציא הים וציא האוויר.

משוויץ מודיעים כי מצבם של הפליטים הוא נורא, הרבה בורחים לגבול שוויץ, והרבה בורחים לספרד. האשכנזים הודיעו כי כבר הגיעו לגבול שוצריה, ובזה נסבב מבצר מאזשינא מכל הצדדים באין מוצא, ובכלל הם מוסרים כי הצבא מתפרד ומתבטל.

מלטביה הודיעו כי גם ממשלת לטביה קיבלה דרישות מעין אלו של ליטא, וכי גם שם אירע בנוסח ליטא.[189] חיילי רוסיה חדרו לשם אתמול והקבינט התפטר. לפנות ערב נודע כי חיילי רוסיה באים מלוקניק (Luokė). המון גדול נאסף לקבל פניהם ובשעה 9:00 באו באוטובוסים למשא, כעת התיישבו בגֶרמָנט.

מטעם הקומדנט נתפרסם כי אסור לילך אחר שעה 11:00 בערב עד שעה 4:00 בבוקר ועוד תקנות. בחנויות היה ניכר כי ההמון מכין לו סחורות שונות כמו נעלים, ארג ועוד.

18 ביוני. הממשלה כבר התחילה את עבודתה, ראשית-כל ביקר מיניסטר פאַבאַרקלִיס לענייני המשפט את בתי האסורים את כל האסורים בשביל סיבות פוליטיות והבטיחם לשחררם. כל העיתונות יצאו בדרישה לשחרר את האסורים, בו ביום שוחררו 104, ובימים הבאים ישחררו עוד. כל העיתונות מלאים דברי חירוף וגידוף נגד סמעטאנא,[190] כותבים עליו שהיה דיקטטור ודואג רק לטובת עצמו, קנה לו נכסים באַ[?] ובברזיל. בהרבה מקומות הסירו את תמונתו ושרפו

השתלטות הסובייטים. הוא נעצר ב-1953 במהלך התביעה הסובייטית המכונה "קשר הרופאים".

188 על הפליטים בצרפת ב-1940 ראו: Diamond, Fleeing Hitler.

189 המחבר רומז בכך שהאירועים בליטא לא היו ספונטניים אלא פרי תכנון סובייטי.

190 סמטונה, נשיאה הנזכר של ליטא העצמאית, ברח לגרמניה ב-15 ביוני. השמועות שהובאו להלן על עושרו לא היו נכונות.

בפומבי, הרבה כותבים כי לא טוב עשה בעזבו את ארצו בשעה רציני זו.
הרבה פקידים פוטרו ממשרתם, ועל מקומם באו חדשים שמאלים.[191]

מצרפת מודיעים כי היות שעדיין לא נתקבלה תשובה מאשכנז אודות שלום, הקרב נמשך. אנגליה מודיעה כי ימשיכו את המלחמה, וגם כי אחרי כל המפלות והכישלונות בטוחים הם בניצחון. הודיעו כי יעשו אוניע [ברית] מאוחדת עם צרפת שיחשבו כעם וממשלה אחת. עיקר כוונתם שבאופן שצרפת תכניעה את עצמה תחת עולם של אשכנז, ואיטליה, יעבור צי הים והאויר לרשותם.
מאשכנז הודיעו כי במינכן נתקיימה פגישה מהיטלר עם מוסליני, להתייעץ בתוכן הצעותיהם לצרפת.

גם היום הגיעו הרבה חיילים מצבא האדום. בערי סובלק, וילקובישק, מרימפול ועוד נפוצו שמועות, כי עד הנעמֶן [נהר הניימן] תספח לאשכנז, ודיעה זו עורר שם רעש גדול, והרבה התחילו לברוח לקובנה. הממשלה הכחישה את השמועות.
ראש המיניסטרים, שהוא גם הנשיא כעת,[192] נאם להעם ובו גינה את ממשלת סמעטאנא והבטיח שממשלתו תדאג לטובת העם, והזמין את כל התושבים בלי חילוק דת ולאום לעבודה פורייה לטובת העם והארץ. נאומו הרגיע קצת את הרוחות.
19 ביוני. שחרור האסורים הייתה בקובנה דימנסטרציה [הפגנה] גדולה, נערך אספה פומבית, נאמו המיניסטרים וגם המשוחררים. אחדים מהמשוחררים נאמו גם ביהודית [ביידיש]. הנאומים נשמעו ברדיו. למיניסטר לפנים נבחר מר געדוילַס[193] תושב דפה. התחילו לפטר הרבה פקידים.

העיתונים כותבים כי האשכנזים צועדים קדימה. היטלר ומוסליני מסרו היום ע"י המתווך הספרדי את דרישותיהם לצרפת, ואף שהתוכן לא נתפרסם, משערים שדורשים שכל הציא יעמוד ברשותם, וצרפת תישאר תחת רשותם כל זמן שתימשך המלחמה עם אנגליה. חושבים שעל הצעות כאלה לא תסכים צרפת ותלחום עוד עד שיכבשו כל הארץ, ואז יברחו לאנגליה ללחום עימהם יחד בים

191 המחבר מתאר את השלבים הראשונים של הכיבוש הרוסי: ממשלה קומוניסטית (עדיין הייתה זו ממשלת שמאל, אך בפועל לא היו לה סמכויות כלל) וקבלת פנים חיובית על ידי רבים מאזרחי ליטא.

192 הכוונה היא לאנטנאס מרקיס (1887-1955), ראש הממשלה האחרון של ליטא העצמאית.

193 געדוילַס מצ'יסלובאס (מצ'יס) (1901-1981), היה שר הפנים בממשלת ליטא הראשונה שהוקמה אחרי השתלטות הסובייטים ביוני 1940. כיהן כראש ממשלת ליטא מ-25 באוגוסט 1940 עד 1956.

ובאוויר.
האנגלים מודיעים כי הטילו פצצות בהרבה עיירות באשכנז, גם האשכנזים הטילו פצצות בערי אנגליה. אנגליה הודיעה כי בין רוסיה ואשכנז שוררת חילוקי דעות, וכי כוונתה של רוסיה בהביאה הרבה חיילים לארצות הבלטיקום להתחיל מלחמה עם אשכנז.[194]

היום הגיעו פה עוד צבא וגם טנקים.
20 ביוני. הדאגה אודות מלחמה מתגברת פה מיום ליום, כי כנראה הביאו פה צבא לאין מספר. גם חוששים שהממשלה לא תהיה שמאלית ואדומה לגמרי. בהברכות שקיבלה הממשלה מעיירות שונות, הביעו ברכות בעד צבא האדום ובעד סטַלין.

צרפת שלחה ציר לדון עם אשכנז ואיטליה, הממשלה כבר העתיקה את מקומה גם מבארדא [בורדו], אחרי שהעיר הורעשה ארבעה פעמים ע"י האשכנזים.
אנגליה מודיעה כי הטילו פצצות בהרבה עיירות אשכנז ועשו חורבנות. גם האשכנזים מודים הפעם בזה. גם בצפון אפריקה הטילו הרבה פצצות, ובליביע [לוב] כבשו להם הרבה מקומות אסטרטגים.
באמריקה נוצרה ממשלה משותפת מב' הפלוגות [המפלגות] הדמוקרטים והרפובליקנים, באמריקה עניין זה חידוש גדול. הרבה מיניסטרים הם מאלו המצדדים להיכנס במלחמה על צד המאוחדים. חושבים שהצעד הראשון להכנסה במלחמה כבר נעשה בזה, וחושבים שבעוד ימים או שבועות תיכנס למלחמה.[195]
21 ביוני. המו"מ בין צרפת ואשכנז נמשך. האשכנזים אומרים כי אין להם לחכות על רחמנות וחנינה, כי גם לא חננום בשנת 1918.[196] הדרישות הם חמורות אבל צודקות, כן כותבים האיטלקים. כעת נמשך עדיין הקרב, וצועדים האשכנזים קדימה בלקחם בשבי גענרלים ודבזיות שלמות, גם שלל של כלי זין ואווירונים.
בצרפת מתגבר הכעס והרוגז נגד האנגלים, כי ההתמרמרות גדולה עד מאד ואת ה"שעיר לעזאזל" להטיל עליו כל האשמות, בקשו להם את אנגליה, באומרם שלא באו לעזרה כדבעי [כפי שביקשו], ומרשל פעֶטַן האשימם ששלחו רק 10

194 זו הייתה תעמולה אנגלית שנועדה לתקוע טריז בין רוסיה לגרמניה.
195 דרכה של אמריקה למלחמה באירופה הייתה ארוכה ומפותלת. באופן לא רשמי התחילה ארצות הברית להושיט סיוע רחב לאנגליה כבר החל מהמחצית השנייה של 1940, אולם באופן רשמי - רק אחרי שהיטלר הכריז עליה מלחמה בדצמבר 1941 בעקבות המתקפה היפנית על פרל הרבור.
196 הכוונה היא לתנאים הקשים להפסקת אש שכפו בעלות הברית על גרמניה בעקבות הפסדה במלחמת העולם הראשונה, בנובמבר 1918.

דביזיעס במלחמת 19 - 1918 שלחו 85.
כניעתם של הצרפתים עשה כמובן רושם מדוכא בלונדון, ואף שצ'רצ'יל משתדל להעביר את הרושם בנאומים חריפים, אין זה מועיל. בלטביה ואסטיה [אסטוניה] נתקיימו הפגנות גדולות מהפועלים, שדרשו שחרור כל האסורים בשביל סיבות פוליטיות, ובכלל נטיה לצד שמאל. הממשלה החדשה שנוצרה בלטביה היא דמוקרטית יותר משלנו.

---

22 ביוני. המיניסטר לענייני השכלה פרסם חוק, לסלק כל ספרי סמעטנא מכל הספריות ואולמי הקריאה. גם בישיבה נתקבל מכתב כזה. המיניסטר לענייני פנים פרסם, שה"צבא האדום לא בא לכבוש ארץ ליטא רק להגן את הארץ, גם כי הממשלה לא תצא נגד רכוש פרטי". הדברים האלו הרגיע קצת הרוחות. המיניסטר לכספים פרסם שלא יקח מישהו רובל או צרבני מהרוסים. חוששים מאד ליציבותו של הליטאס.[197]

האשכנזים הודיעו כי המו"מ של "שלום" נמשך באותה העיר שנתקיים בשנת 18,[198] היטלר ציוה לעקור עד השרש את המקום שבו נהלו את המו"מ.[199] שמועות שונות נפוצות אודות הריכוז של חיילי רוסיה אצל גבול אשכנז, חוששים מאד שלא יהיה התראה של מלחמה. גם אומרים כי רוסיה דורשת את ממל.[200] מרוסיה נסעה משלחת לברלין לדון בשאלות שונות של הגבול. השמועות אודות חלוקה פה בארץ נשתתקו קצת, בשביל זה שהצבא האדום הגיע גם לערי סובלק.[201] בטבריג עוד לא הגיעו. דרך שקודביל עברו לאופינע.[202]

---

23 ביוני. ה"שלום" בין אשכנז לצרפת כבר נחתם, הפרטים עוד לא הודיעו, אבל כנראה נכנעו לגמרי תחת עולם של האשכנזים. כמעט כל הארץ תהיה כבושה תחת ידם, כל זמן שתתנהל המלחמה עם אנגליה ובייחוד חופי הלמנש, כל האוניות הנמצאות בנמלים יעברו לרשותם, וכהנה וכהנה, ולא רחוק הדבר שעוד יסייעו להם במלחמתם נגד אנגליה, כי השנאה בינותם מתגברת מיום ליום ע"י

197 ליטאס (ביידיש ובשפת הדיבור של יהודי ליטא: ליט) - מטבע ליטאי שהיה בשימוש בין מלחמות העולם. מופיע לאורך היומן בקיצור ל', או ליט', וברבים - "למדים". הקומוניסטים החליפו אותו ברובל. צרבני (צ'רבניץ) - מטבע רוסי עתיק.

198 מדובר ביער קומפיין השוכן כ-60 ק"מ מצפון לפריז.

199 כנראה מתוך רצונו לטשטש את עקבות ההשפלה בכניעה במלחמת העולם הראשונה.

200 ראו הערה 20.

201 כלומר, לחלק הדרום-מערבי של ליטא, מצב המפריך את החששות לחלוקתה בין גרמניה לבריה"מ.

202 המחבר הזכיר מקומות שהיו בסביבות עירו שקודביל.

הסתתם של האשכנזים. כפי שמודיעים האשכנזים בא כבר לידי קרב בין חיילי צרפת ובין חיילי אנגליה, שרצו לברוח לאנגליה. ניצחון כזה שצרפת תלחום נגד אנגליה לא פילל גם היטלר בעצמו. צ'רצ'יל נאם היום עוד הפעם, ויצא בדברים חריפים נגד ממשלת צרפת, ואמר שאין מכיר סמכותה של הממשלה. הרבה צרפתים הנמצאים באנגליה הביעו שאינם מסכימים להתנהגותה של הממשלה ויסייעו להם במלחמתם.

היום נפוצה ידיעה, כי המשוחררים מהצבא בשביל בריאות בשנים האחרונות, יוזמנו עוד הפעם לביקור. ידיעה עוררה דאגה גדולה בחוגי הישיבה, כי זה נוגע לחלק גדול מבני הישיבה.[203]

משלחת מיפן בקרה רוים [רומא] והיום הגיעו לברלין. חושבים כי רצונה של יפן להתקשר עמם במלחמתם.

הרבה פקידים פוטרו ממקומם, גם פה בטלז נתפטר ראש המחוז והועבר לרקישקיס. בהרבה עיירות רצה ההמון לפרוע פרעות בישראל[204] באומרם כי היהודים אשמים בכל, וגם כי כל הממשלה עומדת תחת השפעתם של היהודים וכדומה,[205] ורק כשנתערבו כוחות של צבא האדום, עלה בידם להרגיע את הרוחות.

מצד זה ניכר חסדי ד' הכרוכים בכל העניין, כי הם שלוחי המקום להגן על פליטת ישראל,[206] כי נודע שעוד טרם בואם התכוננו בכמה עיירות להתקומם נגד היהודים.

---

24 ביוני. ביער קמפינלנד בצרפת, חתמו על חוזה שלום זמני בין צרפת

203 הגיוס לצבא הליטאי התחדש עם פרוץ המלחמה ואיים על בני הישיבות.

204 עפ"י שופטים ה, ב.

205 האנטישמיות הליטאית פרצה בעילה שהיהודים הם משתפי פעולה עם הקומוניסטים והם שהביאו לכיבוש הרוסי. מסתבר שבשלב זה הגן עליהם הצבא האדום, אולם ההסתה הליטאית הביאה לכך שכעבור כשנה, עוד לפני שנכנסו גדודי הוורמאכט לליטא, וכשהצבא האדום החל במנוסה, פרץ נחשול פרעות על ידי ליטאים. לדוגמה, לרסיין נכנסו הגרמנים ב-28 ביוני, וכבר לפני כן רצחו ליטאים יהודים בחוצות העיר ושדדו את רכושם. כך גם בקיידאן, בסלבודקה, בקובנה ועוד. על האנטישמיות הליטאית ראו: דב לוין, "העם הליטאי והיהודים בשואה"; הנ"ל, "יהודי ליטא בצל הפורענות"; Sužiedėlis, "The Historical Sources for Antisemitism in Lithuania", pp. 119–154.

206 עפ"י ישעיה ד, ב. בתקופה זו נתפס הצבא האדום בעיני המחבר כשליח להצלה מן הפוגרומים הליטאיים.

ואשכנז, צרפת הסכימה בעל כורחה כמעט על כל דרישותיה של אשכנז. חלק גדול מצרפת בתוכה גם פריז תישאר כבושה בידי האשכנזים, והשאר יהיה בידי הצרפתים, תחת השגחתם של האשכנזים. כל חופי ונמלי הלמנש יהיה ברשותם, גם כל בתי החרושת של כלי זין והמחסנים לזין ימסרו שלמים לרשותם, גם כל האוניות ימסרו לרשותם, בקיצור צרפת נכנעה כליל תחת ידה של אשכנז.

בקובנה נערכה דימונסטרציא [הפגנה] גדולה של פועלים, השתתפו כשבעים אלף איש כולם הפגינו בדגלים אדומים ובתמונות של סטלין ועוד. הנואמים דרשו להרשות סיעת הקומוניסטים בליטא, וליצור מיניסטריום מיוחד לעבודה, ואחדים דרשו שליטא תסתפח לרוסיה לרפובליקה י"ג. נאם גם המיניסטר לענייני פנים. כל הנאומים נמסרו ברדיו, המנגן ניגן את האינטרנציונל.[207]

---

25 ביוני. היום אחרי שנחתם חוזה השלום בין צרפת ואיטליה, נשתתק הקרב בשעה 00:30 בלילה. הקולוניות אומרים עוד להמשיך את המלחמה יחד עם אנגליה.

צ'רצ'יל נאם עוד הפעם ואמר שלא ישקיפו על כניעתה של צרפת, וימשיכו את המלחמה. בלונדון הגיד מר ריינא, מי שהיה ראש המיניסטרים ועמד בראש המועצה הלאומית, להמשיך את המלחמה. גם מיניסטר מנדל וליאון בלום הגיעו ללונדון. האשכנזים ניסו להתקיף את לונדון מהאוויר ובאו בהרבה אווירונים, אבל כנראה לא הצליחו הרבה.

כל העיתונים פה בליטא שינו את פניהם, גם בלטביה כן ה"היינט" הוא כמעט אדום.[208]

העיתונים באשכנז כותבים כי המלחמה על היבשה כבר נגמרה, ומבטיחים שעוד מעט וגם חלק השני של המלחמה יבוא לידי גמר.

---

26 ביוני. כל העיתונים מלאים בהערכת הדימונסטרציה הגדולה בקובנה, גם מודיעים כי עוד היום יוצר מיניסטר לעבודה.

ניתן רשות לסיעת הקומוניסטים, להוציא לאור עיתון תחת השם "Teiser" (אמת).[209] בעת הדימנסטרציה נשלחה מברק ברכה לסטלין במוסקבה, גם ציר

207 המחבר מתאר את הפעילות (היזומה) בליטא שדרשה שלטון קומוניסטי, כביכול דרישה של הליטאים. האינטרנציונל בגרסתו הרוסית היה המנון המפלגה הבולשביקית והמנון ברית המועצות באותה תקופה.

208 כאן יש רמז קל למקורות שמהם שאב את הידיעות לפרטיהן, וגם למודעותו לכך שמעתה יהיה המידע מושפע מן השלטון הקומוניסטי, כפי שהוא מציין לגבי ה"היינט" שיצא לאור בלטביה.

209 טייסה, Tiesa אמת בליטאית, היה בטאון המפלגה הקומוניסטית הליטאית והיווה כלי ראשי

מוסקבה דיבר להמון.
פה חששו שחיילי רוסיה לא יקחו להם את בניין הישיבה אחרי שהחליטו ליקח את בניין של הכומרים,[210] אבל קבלו צו שלא לקחת שום בניין של תלמוד והשכלה.
הרבה חיילים נסעו מפה לבראד ועוד.

ברלין מודיעה כי אווירוני אנגליה הטילו הרבה פצצות בערי אשכנז, במקומות אחדים המיתו הרבה אנשים. מחר יתקיים בפריז חג של צבא אשכנז ואיטליה, והיטלר ומוסליני יבואו לפריז להשתתף בהחג, ואומרים ששם יחליטו להתחיל את ההתקפה הגדולה על אנגליה. אידן מיניסטר לצבא דיבר היום, והדגיש כי אנגליה נכונה להגן את עצמה בכל מיני הגנות, וגם להתקפה כשתבוא השעה המתאימה. דבריהם עושה את הרושם שהם מאמינים באמת באפשרות של ניצחון, אבל אצל העולם הדבר הוא כמעט לאחר ייאוש, וחושבים כי עוד מעט ותיפול. אמריקה עוד לא החליטה איך להתנהג.

הרב [?] לבית האסורים בקובנה, וכן להבדיל, הכמרים פוטרו ממשרתם. רואים בזה סימן להתחלת מלחמה נגד ענייני הדת, וחוששים שלא יתחילו לשנות תכנית הלימודים בבית הספר וכדומה.[211]

27 ביוני. בהרבה עיירות [בליטא] מתקיימות הפגנות בעד הממשלה, הקומוניסטים מפרסמים דרישותיהם לחלק את הקרקעות וכדומה.

---

28 ביוני. ההונגרים התחילו לדרוש מרומניה מחוז טרנסילבניה ועוד, ולשם זה העמידו על הגבול הרבה חיילים. גם בולגריה התחילה לדרוש מחוז דוברוזא, מציינים כי בלי ספק דרישותיהם הם עפ"י פקודתם של איטליה ואשכנז. רוסיה דרשה בסרביה ובוקביניה, ותיכף נכנסו חיילי רוסיה לתוך בסרביה ובוקביניה.[212]

בעיתונות נתפרסמו מאמרים חריפים נגד שנאת ישראל, ומאימים שמי שיהין

בהתוויית מדיניות הסובייטיזציה. העורך הראשי היה גנריק זימן, יהודי קומוניסט שעמד בראש המערכה על חיסול הציונות והעברית בליטא ולאחר המלחמה שימש גם ציר הרפובליקה הליטאית בסובייט העליון.

210 הכוונה לסמינר לכמרים בטלז.

211 הדאגה העיקרית המובעת קשורה לתכנית הלימודים לדור הצעיר. ראו להלן הערה 233; לוין, "מערכות החינוך היהודי בליטא הסובייטית 1940-1941".

212 מדובר בשטחים רומניים שבתקופת הצאר היו שייכים ברובם לקיסרות הרוסית.

לצאת נגד היהודים, ענש יענש קשה.[213]
בכל יום מפטרים הרבה פקידים בכל המקצועות.

29 ביוני. באספה פומבית שנתקיימה בקובנה, דיבר המיניסטר להשכלה, ואמר שממשלת סמעטנא תמך הרבה את מוסדות הדתיים, ומהיום והלאה תחדל הממשלה לתמוך בהם, כי אין לממשלה שום שייכות עם דת. גם התמיכות (פנסייה) שהוקבעו בעד הרב שפירא ועוד נתבטלו.[214] המיניסטר לחקלאות פרסם שבימים הכי קרובים יחלקו את הקרקעות בין העובדים.

30 ביוני. נתקיימו הפגנות בטלז טבריג ועוד, הרבה מהיהודים שלא היו מתחלה קומוניסטים הפכו את פניהם ונכנסו לסיעת הקומוניסטים שנעשה ליגלית.
הממשלה סגרה את העיתון "דֶאס ווארט" של צ. ס. [ציוניסטישע סאציאליסטן], גם את ה"ביתר", "ברית החיל"[215] ועיתון ה"מאמנט" סגרה.[216] הרבה עיתוני ליטאים כמו "לאיקאס", "ארבאס", "סעקמאד" ועוד.
מיניסטר לענייני חוץ מר מיצקוויץ הוזמן למוסקבה. נפוצו שמועות, כי אשכנז מוסרת לרוסיה כמעט כל ארץ פולניה. סוגרו כל הסיעות וארגונים, ועד ה-3 ליולי עליהם להירשם מחדש. חושבים שכל הציונות ומסתמא גם צא"י [צעירי

213 השלטון הקומוניסטי נתפס בשלב זה כמגן היהודים וכמי שמפרסם התראות נגד התנכלות להם. יחד עם זאת, רוב הליטאים תפסו את הדברים כסתימת-פיות שהמרוויחים העיקריים ממנה הם יהודים. יחד עם התפוררות המדינה הליטאית העצמאית שמקצת היהודים נטלו בה חלק, נתפסו המהלכים בליטא והכיבוש הסובייטי בשנים 1940-1941 כחלק ממזימה יהודית רחבה. החוגים הליטאיים הלאומניים התעלמו מהעובדה שהמוני ליטאים היו שותפים באופן פעיל בסיפוח הסובייטי של ליטא. בכל אופן, השתלשלות האירועים בליטא, כפי שהיא מתוארת ביומן וכן כפי שהיא ידועה לנו ממקורות אחרים, מצביעה היטב על הלך-רוחות אנטישמי בקרב האוכלוסייה הליטאית כלפי היהודים בתקופה הזאת, ומסבירה את היזמה לרצח ואת ההשתתפות הליטאית רחבת-ההיקף ברצח היהודים בתקופת השואה.

214 המחבר מתאר בזמן אמת את תהליך הסובייטיזציה ובמרכזו המאבק נגד מוסדות הדת, ובשלב זה הפרדת הדת מהמדינה על ידי ביטול המשכורות של אנשי הדת, ובתוכם הרב מקובנה, והמעצרים הראשונים של אנשי דת.
הרב אברהם דובר כהנא-שפירא (תרל"א-תש"ג, 1870-1943) היה רבה האחרון של קהילת קובנה, מגדולי הפוסקים בדורו ומחבר ספר שאלות ותשובות "דבר אברהם". היה מצאצאי רבי חיים מוולוז'ין, בגיל 21 נשא את בתו של רבי ירוחם יהודה ליב פרלמן, מחבר ספר "אור גדול", שכונה "הגדול ממינסק". בגיל 26 מונה לרבה של סמולוביץ', ובגיל 43 מונה לרבה של קובנה, שהייתה העיר היהודית השנייה בחשיבותה בליטא. נפטר בגטו קובנה בכ"ב באדר א' תש"ג לאחר מחלה. זכה להיקבר בלוויה בהשתתפות קהל רב. אשתו רחל, בנם הד"ר חיים נחמן, כלתו ונכדו נרצחו בפורט התשיעי בדצמבר 1943. ראו עליו: אלה אזכרה, ח"א, עמ' 9-16, וכן במבוא לספרו "דבר אברהם" ח"ג (המבוא נכתב בידי בנו).

215 ברית החייל - איגוד רוויזיוניסטי של חיילים יהודיים משוחררים שברובם היו בוגרי תנועת הנוער בית"ר.

216 העיתון "מאמענט" היה ביטאון הזרם הרוויזיוניסטי, יצא לאור מספטמבר 1933. עם בוא הפליטים מפולין יצא לאור בקובנה העיתון "אונזער מאמענט", כהמשך של העיתון הוורשאי בשם זה.

אגודת ישראל] יסגרו.[217]
עיתון "יידישר לעבן"[218] הופיע הפעם, ובשביל ידיעה מוילנא בגין חילול שבת נאסר להפיצו, אבל האיסור יצא אחרי שהיה בדואר ולכן נתקבל בכל המקומות. גורלו של העיתון להבא אינו ידוע. "הפאָלקסבלַט"[219] יצא נגד ה"אידישע שטימע" ונגד העורך רובינשטיין.[220]

---

1 ביולי. הרוסים כבשו את מחוז בסרביה ובוקבינה בכל תכסיסי המלחמה ע"י פרשוטים, הטילו הרבה חיילים עם טנקס. במקומות אחדים לא הספיקו חיילי רומניה לברוח. בכל רומניה נתקיימו הפגנות קומוניסטיות.[221] על גבול הונגריה ורומניה בא כבר לידי התנקשות.

בעיתון "אידישע שטימע", נתפטר מר רובינשטיין ממשרתו, ועל מקומו יבא שמאלי קומוניסטי.

2 ביולי. הסדר הפנימי משתנה יום ליום, כמעט כל הפקידים הגבוהים כבר נתפטרו ממשרתם, ועל מקומם באים שמאלים קומוניסטים.
היום נגשו לשנות את פרצוף הצבא. ראשית כל, שינו את השם ל"צבא עממי" ויש להחיילים הרשות להשתתף בחיים הפוליטיים. גם יתמנו פקידים מיוחדים לחנך את הצבא חינוך פוליטי.
ברומניה נתקיימו בכמה עיירות פרעות נגד היהודים.[222]

217 חששות שנבעו מקורות יהודי ברית המועצות ומתהליך הסובייטיזציה שהתבצע בהם בעיקר בשנות העשרים. יש לציין כי יהדות ליטא שמרה על קשר עם יהדות ברית המועצות באמצעות מכתבים, תמיכה חשאית בקיום חיי הדת באמצעות משלוח תשמישי קדושה ומצות ועוד. ראו לדוגמה באגרות רח"ע גרודזנסקי, אגרות אחיעזר. על הקשרים בין הרבנים הסובייטיים ובין הרבנים בחו"ל ראו: Fishman, "To Our Brethren Abroad", pp. 108–179.

218 כתב עת תורני שיצא לאור בקובנה.

219 עיתון יומי שמאלני, ביטאון הפולקיסטים (מפלגת העם), שנפוץ בעיקר בין מלחמות העולם. בדצמבר 1940, בעקבות הכיבוש הסובייטי, הוחלף שמו ל"עמעס" ("אמת"), ולאחר שבועות מספר ל"דער עמעס" ("האמת"). ראו במחברת ג הערה 90.

220 ראובן רובינשטיין היה פעיל ציוני בליטא, סופר ועיתונאי, עורך העיתון "אידישע שטימע" - הקול היהודי, שהיה העיתון המרכזי של יהודי ליטא. בראשית יולי 1940, עם הכיבוש הסובייטי של ליטא, אכן הודח ראובן רובינשטיין מהמערכת, כפי שכותב שטיין, כעבור חמישה ימים נאסר, ולאחר מכן הוגלה למחנה עבודה בוורקוטה (Vorkuta) שברפובליקת קומי בצפון-רוסיה. באוגוסט חדל העיתון להופיע. לאחר המלחמה עלה רובינשטיין ארצה ושימש בין היתר יושב ראש איגוד יוצאי ליטא. ראו: גוטהולף (עורך), עיתונות יהודית שהייתה, עמ' 359-360.

221 המחבר אינו מפריד בין רומניה גופא לבין השטחים שרוסיה נטלה ממנה, בסרביה ובוקובינה, שם התקיים תהליך מוכר של "התלהבות המונית יזומה" לנוכח כניסת חיילי הצבא האדום.

222 על רקע התמיכה שמקצת יהודי בסרביה ובוקובינה העניקו בפומבי לצבא האדום.

3 ביולי. בקובנה נתקימה מנפסטציה [מפגן הזדהות] גדולה של כל החיילים בדגלים אדומים ובסיסמאות קומוניסטיות. בכלל מתקיימות בכל עיירות ליטא ובייחוד בקובנה בכל יום ויום אספות עם ותהלוכות של המון חוגג. ע"י המנהל של מחלקת הקרקע נתפרסם, שבקרוב יתחלקו הקרקעות בין העם, וישאירו אצל אחד לא יותר מ-50 הק[טר], ואם יהיה לפי ראות עינם נחיצות יוכלו לקחת גם יותר.[223] גם שהקרקעות השייכות להכנסיות שלהם יוקחו מהם. פרסום חוק זה עורר כנראה רעש גדול בין האיכרים תושבי הכפר, ובאותו יום בערב פרסמה הממשלה, שהמנהל פרסם ידיעה זו מדעת עצמו, ובאמת אין הממשלה חושבת לחלק באופן זה. המנהל נאלץ להתפטר, ועל מקומו באה אישה קומוניסטית. המיניסטר לענייני חוץ הוזמן למוסקבה לדון בשאלות שונות. הקטוילים [קתולים] סגרו ג' סמינריונים לכומרים ורק אחד נשאר בקובנה.
עיתון אידישע שטימע, כבר שינה את פרצופו, ובתוכנו כבר הוא דומה כליל לה"פאָלקסבלאַט". בקובנה נתקיימה אספה פומבית מבעלי "הפאלקסבלאט", מר לאדאס גירא נאם יהודית.[224] כל הנאומים נמסרו ע"י הרדיו.

---

4 ביולי. האנגלים באו בנמלי צרפת בים התיכון, ותפסו להם הרבה אוניות. במקום אחד התנגדו הצרפתים לזה, ודרשו האנגלים שבמשך שעות אחדות ימסרו לידם, ואם לא יחריבו אותם. הצרפתים ענו על זה בשלילה, והמלחמה החלה. הרבה אוניות נטבעו, והרבה עלה בידי האנגלים להביאם לחופי אנגליה. צ'רצ'יל נאם באותו היום ומסר, כי אף שקשה היה להם להתחיל מלחמה נגד ידידם צרפת, אבל אחרת א"א להם, כי בשום אופן לא יסכימו שאוניות צרפת יפלו לידי האשכנזים. משערים כי הצרפתים לחמו רק משום מראית העין. אדמירל הצרפתים פרסם צו, שכל אוניה שתפגוש בדרכה אונית אנגליה, תתנהג עמה כמו עם שונא. אוניות צרפת הנמצאים בקאירא [קהיר] ואלכסנדריה נתפסו ע"י האנגלים. בכלל הדגיש צ'רצ'יל עוד הפעם כי כל השמועות שנפוצו, כי אנגליה נכונה לנהל מו"מ עם אשכנז ואיטליה בשקר יסוד, ואנגליה נכונה לנהל את המלחמה עד ניצחון גמור.

המשנה לקומיסר לענייני חוץ בא לקובנה.
בישיבה התחילה תנועה גדולה לבקש עצות ותחבולות איך להגר מפה. הישיבה בכללה דואגת עבור זה, וגם יחידים מתעניינים בזה. בכלל מפחדים מאד שלא

223 המחבר מלגלג על שיטת העבודה של הקומוניסטים שעשו שינויים דרסטיים כראות עיניהם, אך נהגו להציג את פעולותיהם כמילוי דרישות העם.

224 ביידיש. השימוש בלשון העברית נאסר בברית המועצות.

תתהפך המשטר הפנימי כליל.[225]

5 ביולי. הממשלה פסקה את הקשר עם הוַטיכַן [הותיקן]. ה"יידישר לעבן" הופיע עוד הפעם, חוששים מאד שלא יסגרו אותו ח"ו. הפעם עוד הוא על מתכונתו, וכעת הוא כמעט העיתון היחידי בליטא שלא שינה את צורתו.

נקבע בחירות לסיים, הבחירות יתקיימו ביום ה-14 ביולי. הבחירות יהיו חופשיים, חושבים שבאופן שהקומוניסטים יקבלו רוב, אז יספחו את ארץ ליטא כליל לרוסיה. כעת נוצר בכל עיר ועיר אגודות של עובדים. גם בלטביה ואסטיה [אסטוניה] יתקיימו בחירות ביום הנ"ל.

6 ביולי. העובדים היהודים ארגנו אספה פומבית, במודעות כתבו בנוסח הרוסי "כאוורים" [חברים] "ושאבעס" [שבת]. בנאומיהם דיברו נגד ציונות ולשון עברית, וגם נגד הדת.[226]

בערב נתקיימה אספה מבני הישיבה אצל הגאב"ד, להתייעץ איך להתחזק. הוחלט לייסד חבורות מקשישים וצעירים יחד, גם שלא ליסע הפעם לימי החופש.[227]

7 - 8 ביולי. הכל עומד תחת הרושם של הבחירות, בכל הרחובות מדביקים מודעות תעמולה, מגנים הממשלה הישנה. גם העיתונות מלאה בדברי תעמולה אודות הבחירות, המועמדים להסיים נבחרים ע"י אספות פומביות מהעובדים בכל עיר ועיר, כולם הם שמאלים קיצונים. החשש לאיחוד גמור עם רוסיה נעשה מיום ליום יותר ממשי.

המצב על הבאלקן מתמתח, גם תורכיה העמידה הרבה חיילים אצל גבול בולגריה. העיתונים כותבים כי רוסיה דורשת שמיניסטר לענייני חוץ בתורכיה סארדנגלו [?] יתפטר ממשרתו, ויבוא אחר על מקומו. אוהביה של רוסיה חושבים שתורכיה תסכים לזה. גם דורשים הרוסים שיתנו להם דריסת הרגל אצל הדרדַנלן [מיצרי הדרדנלים].[228]

225 לראשונה מופיע ביומן נושא הגירת הישיבות שהפך תוך זמן קצר לנושא מרכזי בקורותיהן ובקורות עולם התורה בשואה. מסתבר שהכיבוש הקומוניסטי הוא הדחף העיקרי שהביא לניסיון ההגירה, וזאת מחשש לסגירת הישיבות על ידי השלטונות והמאבק נגד הדת.

226 במסגרת המאבק בדת, בלאומיות היהודית ובשפה העברית נאסר השימוש במילים העבריות ביידיש בכתיבן המקורי וצריך היה לכתבן בכתיב פונטי.

227 מלבד חיפוש דרכים להגירה קיבלו על עצמם בני הישיבה החלטות אחדות שתחזקנה את הלימוד בישיבה. היציאה לפגרת "בין הזמנים" היא חלק בלתי נפרד מסדר הלימוד בישיבות פולין וליטא מאז הקמתן, וההחלטה לבטל את החופשה היא בעלת משמעות תקדימית. הגאב"ד היה הרב אברהם יצחק בלוך, ראש הישיבה, ראו עליו במבוא ליומן.

228 זו גם הייתה שאיפתה של הקיסרות הרוסית. ראו למשל: Nicholas Tamkin, Britain, Turkey and the Soviet Union, 1940-1945, pp. 19–31.

9 ביולי. בצרפת נוצר מועצה פשיסטית מלַוַל,[229] ווייגַן[230] ומַרקע.[231] הם נתקו כל קשר עם אנגליה, כמעט כל המושבות של צרפת נכנעו. גם נפוצו שמועות כי ספרד מסכמת להלחם על צד אשכנז ולהתקיף את הגיברלטר.[232]
באשכנז מתאספים צירי איטליה, הונגריה ואשכנז, חושבים שבדעתם להסכים שהונגריה תיקח לה חלק מרומניה.

בעיתונות נתפרסמו מאמרים חריפים נגד הציונים והציונות, באספות דורשים שבכל בתי הספר ילמדו רק יידיש, גם התקיפו את החרדים.[233]

10 ביולי. הממשלה סגרה את כל הארגונים כמו "מזהירי שבת", "תפארת בחורים", "מזרחי", ציונים, "משרד א"י" ועוד. גם את הקרנות סגרו. הממשלה פרסמה חוק, שכל התעודות והרישיונות לעזוב את הארץ מתבטלים, ידיעה זו עוררה דאגה גדולה בין אלה שחשבו להגר.[234]
נפוצו שמועות כי הערבים בא"י דורשים שהממשלה תבטל הבטחתה להיהודים, ואז ילחמו על צד אנגליה נגד איטליה.

11 ביולי. העיתונים מלאים בדברי תעמולה להבחירות, נתקיימה פה אספה פומבית, נאמו הרבה יהודים, אחדים התקיפו את החרדים.

---

229 פייר לַוַל (1883-1945), בשנות ה-30 כיהן כמה שנים כראש ממשלת צרפת. כיהן כראש הממשלה בממשלת פטן והפך לאחד ממשתפי הפעולה הבולטים בצרפת. הוצא להורג אחרי שחרור צרפת.

230 מאקסים וויגאַן (1867-1965), גנרל צרפתי בכיר. נלחם בגרמנים במלחמת העולם הראשונה וגם בשנייה, ונטל חלק חשוב במשטר פטן.

231 אדריאן מַרקע (1885-1955), ראש העיר הסוציאליסטי של בורדו. בתקופת המלחמה חבר לימין, היה לתומכו של לוול וכיהן כשר הפנים במשטרו של פטן.

232 הגרמנים הפעילו לחץ חזק על ספרד כדי שהיא תאפשר לכוחות גרמניים לעבור בשטחה לעבר גיברלטר. ברם מנהיגה של ספרד, גנרל פרנקו, הצליח למשוך זמן, והגרמנים עצמם ויתרו על התכנית כעבור כמה חודשים, אחרי שהתחילו להתרכז במלחמה העתידית נגד ברית המועצות. על התנדנדותה של ספרד בין גרמניה לבין בעלות הברית במלחמת העולם השנייה ראו: Bowen Wayne, Spain During World War II, pp. 40–62.

233 המדיניות המסתמנת בליטא בנושא היהודי הייתה המשך המצב ששרר בבריה"מ עצמה, שבה חל איסור בפועל על חינוך דתי ואיסור פעילות ציונית, וההוראה הייתה רק ביידיש. דב לוין, במאמרו "יהודי ליטא בצל הפורענות", מתאר כי התהליך חזר על עצמו בכל מחוזות ליטא ופולין המזרחית: הסובייטיזציה פגעה תחילה בחינוך, גאוות יהודי ליטא, במקביל נקבעה היידיש כשפת ההוראה ויום א' כיום המנוחה הרשמי, ונעשתה תעמולה נגד רבנים וכלי קודש. את התהליך הזה מתאר הרב שטיין בצורה ממוקדת כפי שהתרחש בליטא ובטלז. ראו גם: Greenbaum, "The Jewish Religion in the Soviet Union in the 1930s", pp. 146–160.

234 הצווים החדשים הלכו וסגרו על בני הישיבה, החל בסגירת הארגונים, והמשך באיסור הגירה לבעלי אזרחות ליטאית-סובייטית. הידיעה על המצב בארץ ישראל, שהובאה בהמשך, היוותה מכה נוספת.

האנגלים הודיעו כי הטביעו בים התיכון אונית קרב גדולה וצוללת של איטליה. אצל אי "מרטיניק" באמריקה, עומדים ב' אוניות גדולות של צרפת. האנגלים מתכוננים לתפסם או להטביעם.

---

12 - 13 ביולי. מתכוננים להבחירות בכל קצווי ארץ, מתקיימות אספות פומביות, נואמים ודורשים, מטילים שמץ ודופי על הממשלה הקודמת. האנגלים מודיעים כי הטילו פצצות בהרבה עיירות, ועשו היזקות גדולות. גם האשכנזים מודיעים שהטילו הרבה פצצות באנגליה, ועוד מעט ותתחיל את ה"התקפה הגדולה".

14 ביולי. יום הבחירות. הכל נוהרים לבחור, בייחוד ניכר שהיהודים וחוגי החרדים הולכים אל הבחירות. הרב הלך תיכף אחר התפלה, וגם כל בני הישיבה הצביעו תיכף בבוקר. במשך כל היום מסר הרדיו ידיעות מהבחירות, בועדת הבחירות ישבו גם יהודים. בערב הודיעו שמפני הגשם לא הספיקו הרבה להצביע, ולכן האריכו את הבחירות גם למחרת.

15 ביולי. היום הצביעו הנמושות[235] שלא הספיקו אתמול. נודע שבהרבה עיירות נאסרו כמה חשודים.

נפוצה שמועה כי האשכנזים התקיפו את לונדון בהרבה אווירונים, וגם ניסו להוריד ע"י פרשוטים [צנחנים], אבל לא הצליחו. ידיעה זו לא נתאשרה.

16 ביולי. תוצאות הבחירות הן ש-95.5 אחוזים נשתתפו בבחירות.

נתפרסם חוק, שכל הסוחרים מסוג א' וב' הגרים בעיירות של סוג א' וב', צריכים להכניס את כל הפדיון בהבנק ויקבלו רק עשרה אחוזים, ובמשך חמשה ימים עליהם להביא ברשימה חשבון הסחורות הנמצאים ברשותם. חוק זה עורר בהלה גדולה בין הסוחרים. בימים האחרונים קונים את הסחורות במידה גדושה, בייחוד ארג ושעונים, מחירם עלה הרבה.[236]

17 ביולי. בעיתוני היהודים התקיפו את מר איציקוביץ[237] בגידופים חריפים. מר רובינשטיין ועוד נאסרו. העיתון הרשמי "ליעטי איידאַס" שינה את שמו ל"דֶארבא ליעטי".

235 ביטוי שאול מהגמרא במסכת ב"מ דף כא: "מאי נמושות? סבי דאזלי אתיגרא", וברש"י: זקנים ההולכים על משענתם, כלומר אלו המאחרים לבוא.

236 כאן אפשר לראות את ראשיתה של הסובייטיזציה בתחום הכלכלי על ידי ההלאמה. ראו בהרחבה: דב לוין, "לחם ועבודה במשק מולאם", עמ' 46-73; דב לוין, "בכף הקלע", עמ' 351.

237 דוד איציקוביץ היה בוגר המחזור הראשון של הסמינר למורים "יבנה" ומנהל בית הספר לבנות "יבנה" בקובנה, מזכיר אגודת הרבנים בליטא ועסקן ציבור, נספה בטרזינשטט או בדכאו (לפי גרינהויז, "השנה האחרונה", ספר ליטא ב, עמ' 343). ראו להלן הערה 323. שמו נכלל ברשימת המורים שנספו בשואה אצל קפלן, "בתי ספר בגטו ומוריהם", יהדות ליטא כרך ד, עמ' 131-133.

מצד האשכנזים התחילו להציע לאנגליה הצעות של שלום, ובאופנים שונים רצונם להשפיע שיקבלו את הצעות השלום. מר צ'רצ'יל ענה על זה בתשובה, כי נכונים הם להמשיך את המלחמה עוד שנה או שתיים. העיתונים באמריקה כותבים כי אנגליה צריכה באמת להתיישב בזה, כי לא יאחרו את ההזדמנות לקבל תנאים יותר נוחים, כי לפי דעת הרבה מומחים, לא יעצרו כח נגד התקפה חזקה מצד אשכנז ואיטליה.

בחיפה הוטלו הרבה פצצות, משערים כי האיטלקים עשו את זה, אבל יש גם השערה אחרת, כי הצרפתים מסוריה שקבלו זה לא כבר דרישה מצד שר צבא הא"י שימסרו לאנגליה את האווירונים, עשו את זה.[238]

18 ביולי. היום הגיעו לכאן הרבה חיילי רוסיה.

היטלר דיבר היום, בנאומו פנה לאנגליה בהצעות של שלום, והבטיח להתנהג עימהם כמו עם חיים וקיימים ולא כמו עם מנוצחים.[239] בכלל, היה נאומו הפעם בטון קוריקטי.

---

19 ביולי. חיילי רוסיה לקחו להם את הסמינר לכומרים [בטלז], וגם את אולמו של הביסקופ [בישוף].[240] ביקרו גם את הישיבה וכנראה לא מצא הבניין חן בעיניהם. אח"כ בקרו את ה"מכינה", בניין זה כבר מצא יותר חן בעיניהם, אבל לא החליטו ליקח אותו. ידיעה זו עוררה דאגה גדולה בין בני הישיבה.[241]

נתפרסמה הודעה רשמית, כי הסיים יתאסף ביום א' בשעה 12:00. נתקיימה אספה פומבית בהרבה עיירות, והקהל הביע דעתו שרוצים איחוד גמור עם רוסיה תיכף ומיד. החלטות בנוסח זה נשלח לקובנה.

20 ביולי. גם היום נתקיימו אספות פומביות בהרבה עיירות, שכולם דרשו פה אחד איחוד.

בקובנה וביתר העיירות נוצרו מועצת-עובדים לנהל ענייני בתי החרושת וכדומה.

21 ביולי. היום נתאסף הסיים. הנשיא מר פלצקיס נאם, שיבח עד מאד את

238 את הפעולה ביצעו איטלקים. המטרה הייתה כנראה בתי הזיקוק בחיפה.

239 כפי הידוע היום, היטלר אכן קיווה להשיג שלום עם אנגליה. אך למרות הבטחתו להתייחס אליה כשווה אל שווה, בתנאים ששררו אז, קרי הגמוניה גרמנית מוחלטת ביבשת האירופית, לא דובר על שוויון של ממש.

240 המאבק האנטי דתי כוון גם נגד ראשי הדת הנוצרית ומוסדותיה.

241 הלאמת בנייני הישיבה נעשתה בשלבים, כאשר בשלב הראשון, המתואר כאן, ערכו הסובייטים סקירה של הבניינים.

רוסיה, והציע לפני הצירים למלא דרישת העם להתאחד עם רוסיה. הצעתו התקבלה והוחלט לשלוח הצעה זו לממשלת רוסיה, שיסכימו לקבל את ליטא בתור חבר במועצת הסוביטן. נאמו עוד הרבה והציעו הצעות שונות.[242]

22 ביולי. היום הוכרז לחג, וכל הבתים מקושטים עם הדגל הלאומי בת ג' צבעים. במקומות אחדים הדרו בזה ותלו רק צבע אחד אדום. לעת ערב נערכה פה מניפסטציה נהדרה. בסיים דנו היום בחוק הקרקע, והחליטו שיותר מ-30 הק[טר] אין רשות לאדם להחזיק, כי בעצם הקרקע שייך להממשלה. אח"כ דנו אודות הביינק [הבנקים] ובתי החרושות.

אנגליה מודיעה כי בים התיכון הטביעו אנית צבא גדולה של איטליה ושניה הזיקו קשה. כן מודיעים שהטילו הרבה פצצות בערי אשכנז.

במכינה נתקיימו הבחינות כבשנים קדמוניות.

23 ביולי. בקובנה נתקיימה אספה של הטבחים[243] והחליטו להקטין את השכירות של הרבנים. חוששים שלא תשמש זה להתחלה בעד יתר העיירות.

הגאון ר' חיים עוזר[244] שליט"א נחלה קשה, בישיבה התפללו לשלומו.

במכינה נגמרו היום כל הבחינות, והתלמידים נסעו הביתה. טרם נסיעתם נאמרו לפניהם דברי חיזוק.[245]

---

24 ביולי. אשכנז הזמינה את מיניסטר רומניה ובולגריה וסלובקיה. "טאסס"[246] הכחישה ג' דברים: הא. כי אנגליה הזמינה אצל רוסיה אווירונים בעד סכום גדול. ב. כי רוסיה חתמה חוזה מסחרי עם תורכיה. ג. כי רוסיה העמידה דרישות שונות לרומניה.

בשל חשד של הפקעת שער וספקולציה, נאסרו הרבה אנשים.[247]

מנהיגי העיר החדשים קראו אספת הורים אודות הגימנסיון "יבנה", והחליטו לעבור ב"יידיש" וללמוד לפי תוכנית חדשה. הרבה דיברו שם דברים חריפים נגד

242 כמתוכנן, כביכול לא הייתה פלישה רוסית אלא דרישה ליטאית להצטרף למדינות ברית המועצות.

243 הכוונה לקצבים. הנוהג הקדום בעיירות היה שהקצבים או השוחטים היו משלמים מס לרבני העיירה על קבלת הכשר.

244 על אודותיו עיין לעיל הערה 51.

245 כפי הנראה ההחלטה לבטל את חופשת "בין הזמנים" נגעה לישיבה הגדולה ולא למכינה.

246 סוכנות הידיעות הסובייטית.

247 בעת האיחוד עם בריה"מ היה המטבע הליטאי אמור להתבטל. תושבי ליטא לא ידעו מראש באיזה שער יינתן להם להמיר את המטבע הליטאי לרובל הסובייטי, מה שגרם לאי-וודאות ולספקולציות.

החרדים ובתי החינוך.[248]

25 ביולי. נתפרסם חוק, שכל זהב או כסף, או שטרות כסף של חו"ל, צריך להחליפן בבנק הממלכתי במשך ג' ימים, ואם לא יענשו קשה. הרבה הביאו תיכף באותו היום.[249] בהרבה עיירות נעשו בדיקות, ובכל מקום שמצאו סחורות מוטמנים לקחו גם את היתר, כי כל יתר כנטול דמי, לפי הפירוש שנטול גם הב'.[250]

מטעם המלוכה[251] נתפרסם חוק שכל הבנקים עוברים לרשות הממשלה, ובכל הביינק [הבנקים] הושיבו קומיסר.[252] גם בבתי החרושת ובבתי המסחר הגדולים הושיבו קומיסרים.[253]

בוילנה מסדרים קורסים בעד מורים להשתלם ביידיש וביתר המקצועות. כמעט כל המורים התרשמו להשתתף בהקורסים, כי חושבים שזה תשמש למעלה

248 גמנסיה לבנות "יבנה" הייתה חלק מרשת החינוך "יבנה" שראשיתה בטלז אך זרועותיה פעלו גם בקהילות נוספות בליטא. הרשת בטלז כללה סמינר למורים ולמורות, תיכון לבנות ובתי ספר יסודיים. ברשת זו למדו בעברית והלימודים כללו לימודי קודש ברמה גבוהה - דינים, תורה, רש"י ומשנה, יחד עם השקפה תורנית מבוססת - אך גם לימודי חול, על פי דרישות השלטונות. ראו גם במבוא ליומן. אחד השלבים הראשונים במאבק בחיי הדת היה, כאמור, המאבק נגד רשת החינוך הזאת. כותב היומן מדגיש את שיתוף הפעולה של יהודים קומוניסטים עם השלטון הסובייטי בליטא. הם ניהלו מאבק נגד רשתות החינוך הגדולות בטלז - הציונית ("תרבות") שבה למדו רוב הילדים והצעירים, ו"יבנה". יחד עם תלמודי התורה היווה החינוך הדתי כשליש ממוסדות הלימוד. דב לוין מתאר במחקרו את השלבים שאפיינו את הסובייטיזציה שנכפתה על מערכת החינוך, ואשר התרחשה בלהט ובחיפזון הואיל ושנת הלימודים נפתחה ב-15 באוגוסט: ההוראות המידיות היו לעבור לשפת היידיש (הוראות שהיו מכה לבתי הספר הציוניים ולרשת יבנה), להפוך את יום המנוחה ליום א ולבטל חופשות בשבת ובחג, לבטל לימוד קורות העם היהודי, תנ"ך ומדעי היהדות, לציין חגים ואירועים סובייטיים ולקיים בבתי הספר תאים של הקומסומול. לוין, "מערכות החינוך היהודי בליטא הסובייטית", עמ' 70-78. לכל אלו יש הד בדפים הבאים ביומנו של הרב שטיין.

249 הממשלה רוששה את תושבי ליטא על ידי קביעת שער חליפין נמוך משמעותית משער השוק. בראייה לטווח ארוך, מי שנענה לדרישות הממשלה והמיר זהב, כסף וכו' למטבע, עשה טעות חמורה. ראשית, השלטון סימן אותו כבעל אמצעים. שנית, בשעת הדחק (שלא איחרה לבוא אפילו בימי השלום, שלא לדבר על התקופה שאחרי הפלישה הגרמנית לברית המועצות ביוני 1941) האמירו המחירים עד מאוד משום שהסחורות אזלו. בתנאים כאלה מי שהיו לו זהב, כסף וכו' היה בעל סיכויים טובים יותר להתקיים מאשר אלו שצייתו להוראת הממשלה.

250 בטוי שאול מהגמרא, מס' חולין דף נח, ורש"י שם. פירושו שמיותר - דינו כחסר. המחבר רומז שלקחו גם את מה שלא היו חייבים לקחת (ראשונים אחרים חולקים בזה על דברי רש"י, ראו למשל: פירוש הרמב"ן שם, ולכן כתב המחבר "לפי הפירוש שנטול גם הב'").

251 מונח שמצביע על גזרה וכפייה, בניגוד לתעמולה שדיברה על רצון העם.

252 מדובר באחד הצווים הכלכליים הראשונים - הלאמת הבנקים על ידי הפרלמנט העממי ב-26 ביולי 1940. ראו: דב לוין, בכף הקלע, עמ' 351.

253 כפי הנראה לקראת הצו הבא, הלאמת התעשייה במפעלים גדולים, שהתפרסם ב-29 ביולי. ראו: דב לוין, שם.

לקבל משרה בשנת הלימודים הבאה. חוששים רק שלא יהיה שם קשור בחילול שבת, ועיקר החשש הוא שלא יהיה ח"ו קבוע ללמוד בביה"ס עם הילדים בשבת.[254]

26 ביולי. אחי מר שלום נסע הביתה.

בכל יום ויום נעשים בדיקות, בקובנה נתפסו הרבה עם כסף חו"ל ועם שעונים, שזה נעשה עכשיו ליקר המציאות. גם פה בטלז נעשו כמה בדיקות.

העיתונים מודיעים כי ברוסיה מתקיימות הרבה אספות פומביות של עובדים הדורשים לקבל את ליטא, לטביה ואסטיה במועצת הסוביטן ולאחדם. מהרבה עיירות ברוסיה מתקבלות ברכות בקשר עם הבעת רצונה להיכנס תחת רוסיה. המלאכות [המשלחות] מליטא, לטביה ואסטיה [אסטוניה] כבר נסעו למוסקבה. חושבים כי התשובה המוחלטת מצד רוסיה תתקבל בימים הראשונים של החודש הבא, כי אז תתקיים ישיבת המועצות.

מר הרשל גרינשפאן, שהרג לפני שנתיים את פאן ראַט, נתפס ע"י האשכנזים.[255] העיתונים מודיעים כי אווירוני איטליה הטילו הרבה פצצות בחיפה, יותר מ-100 איש נהרגו והרבה נפצעו.[256] מחסני שמן ונפט הבעירו, גם בירושלים הטילו פצצות וד' אנשים נהרגו. האנגלים מודיעים, כי הטילו הרבה פצצות בערי אשכנז וצפון אפריקה.

27 ביולי. היום נעשו פה הרבה בדיקות, בעשיית הבדיקות השתתפו גם יהודים חברים בסיעת הקומוניסטים. גם הלכו לרשום חדרים בעד הצבא האדום. הרבה חומות[257] אשר שווים עולה ליותר מ-50 אלף ליט רשמו ליקח אותם כליל.

28 ביולי. נתמנה מיניסטר מיוחד למסחר ותעשיה יהודי מר אלפרוביץ.[258] עיקר פעולתו הוא, להושיב קומיסרים בכל בתי החרושת ובבתי המסחר הגדולים,

254 שוב ניכר כי הדאגות העיקריות בשלב זה הנן לחינוך ולשמירת השבת, וזאת מתוך מידע על הסובייטיזציה בברית המועצות. על המעבר להוראה ביידיש ועל הקורסים למורים ראו: דב לוין, מערכת החינוך היהודי בליטא הסובייטית, עמ' 70-78.

255 הרשל גרינשפן (1921-1943), היהודי הצעיר מפולין שהוריו גורשו מגרמניה לזבונשין בשנת 1938, יחד עם אלפי יהודים שמוצאם מפולין, והושלכו לתנאים של קור ורעב, ללא יעד. גרינשפן התנקש בחייו של הדיפלומט הגרמני ארנסט פון ראט ב-7 בנובמבר 1938. מותו של פון ראט (שכפי הנראה לא היה מפגיעתו של גרינשפן) היווה עילה לממשל הנאצי לאשר פרעות ביהודי גרמניה ב-9-10 בנובמבר 1938, המכונות "ליל הבדולח".

256 אכן מטוסים איטלקיים הפציצו את חיפה ב-15 ביולי ועשרות אנשים נהרגו.

257 בתים בני כמה קומות, בלוקים (בתי ערי חומה), שהולאמו כליל, בניגוד לחדרים בבתי עץ רגילים.

258 אף על פי שמעורבות היהודים בשלטון הסובייטי בליטא בשנים 1940-1941 הייתה מוגבלת, עצם נוכחות היהודים במשרות רמות, דבר שלא היה קיים בליטא העצמאית, וכן התמנותם לכמה משרות פומביות שעמן הייתה מזוהה הסובייטיזציה, גרמו לעלייה חדה של האנטישמיות הליטאית. כל עוד היה השלטון הסובייטי איתן היא הייתה סמויה, יחסית, אך השנאה פרצה בעצמה ובברוטליות אחרי 22 ביוני 1941, בעת פלישת הגרמנים.

ולהעבירם מרשותם הפרטי לרשות הממשלה. היום פרסמו רשימה גדולה של בתי מסחר בקובנה ובשאר עיירות שהושיבו שם קומיסרים.

ברומניה ישנם הרבה שבורחים לבסרביה המשוחררת,[259] ממשלת רומניה מענישה בעד זה בעונשים קשים. רוסיה מחתה נגד זה.

מר מנדל מי שהיה מיניסטר לענייני פנים בצרפת נאסר, ונמסר למשפט. גם פויל ריינא ראש המיניסטרים נמסר למשפט.

אנגליה הזמינה 11 אלפים אווירונים באמריקה.

ברוסיה מתקיים חג גדול של הצבא, בקשר עם זה נעשו מנברס [תמרונים] בכל ים הבלטי, והדגישו כי "משוועטאאי עד ולדיבסטק" תחת ממשלתה של ציא הרוסי.

---

29 ביולי. נודע שלפי פקודת המיניסטר לכספים, נצטוו כל מנהלי בנקים העממיים, לעשות תאזין (בלנס [מאזן]) מדויק מכל החשבונות. הציווי נתפרסם ביום ה' שעבר, והזמן נקבע עד יום א', ומשום זה נכשלו הרבה ועבדו ביום הש"ק [השבת קדש].

היום הלכו לרשום עוד חדרים. במקומות אחדים לקחו חדרים של בני הישיבה, באומרם שיסעו הביתה. אצל הרב לקחו את המזכירות ועוד ב' חדרים, המזכירות עלתה אצל הרב. גם אצל ר' זלמן ור' א. [אליהו] מאיר לקחו חדרים.[260]

היום נתפרסם רשימה גדולה של קומיסרים, שנתמנו בבתי חרושת בקובנה ויתר עיירות.

30 ביולי. היום נסעו צירי הסיים למוסקבה לישיבת המועצה הסובייטית, שתתקיים ביום ה-1 לחודש הבא. ללותם באו המונים גדולים, וכולם הביעו את רצונם להתאחד איחוד גמור עם רוסיה, והצירים מתבקשים למסור להממשלה רצון העם.

היום באו בישיבה ראשי הצבא לעיין אם הבנין מתאים. בעֹדם ביקרו את הלשכות, עליית השיעורים, המסעדה והכולל. בערב באו עוד הפעם ולא אמרו כלום, בני הישיבה התחילו להרגיש כי סכנה מרחפת על בניין הישיבה.

31 ביולי. היום יום ד' לפרשת מסעי, כ"ה תמוז ת"ש.[261] בשעה 5:00 [בערב] באו

259 בסרביה נכבשה, כאמור, ביוני 1940 בידי ברית המועצות מידי רומניה.

260 שלב ראשון בהלאמת בניין הישיבה היה נטילת חדר המזכירות, חדר ראש הישיבה הרב אברהם יצחק בלוך וחדרי הלימוד של אחיו, ר' זלמן ור' אליהו מאיר בלוך. על האחרון ראו הערה 314. כמו כן רשמו חדרים שהושכרו לבני הישיבה, מאחר שרוב בני הישיבה גרו בחדרים שכורים.

261 ברשימה זו המחבר מציין גם את התאריך העברי, כפי הנראה משום שהוא רואה בו ציון דרך היסטורי. לפנינו תיאור נדיר וטרגי של סגירת הבניין ההיסטורי של ישיבת טלז, והעברת תכולתו

חיילים בישיבה, והודיעו כי החליטו ליקח את הישיבה, מפני שנחוץ להם לסדר שם בית החולים. נתנו פקודה שעד שעה 7:00 בבוקר יהיה הבניין פנוי מכל וכל. השמועה נתפשטה תיכף בין כל בני הישיבה ובין כל בני העיר, וכולם באו לסייע להעביר את העמודים[262] והספסלים והספרים לעזרת נשים שבביה"מ הגדול, והישיבה החליטה להעתיק את מקומה כעת לבניין ה"מכינה", כדי שתשמש זה לשמירה בעד אולם המכינה. כל הערב התעסקו בני הישיבה בעבודת ההעברה, ובלילה למדו משמר[263] כדי להיפרד מהישיבה מתוך דבר הלכה.[264] בבוקר התפללו תפילת שחרית בציבור, ואחרי התפילה אמרו מזמורי תהילים, ובאמצע אמירת המזמורים בשעה 7:00 בדיוק באו החיילים.

בעת הפרידה געו הרבה בבכי בהרגישם שעוזבים אולם הישיבה, שקול התורה לא פסק ממנו עשרות שנים, ומלאי צער ויגון עזבו את הבניין, בתקווה שתכלה חמתו על עצים ואבנים,[265] וקול התורה ישמע עוד באולם המכינה, בבית המדרש בכל מקום שאפשר.

נסעתי לזגר בענייני המכינה.

1 באוגוסט. בני הישיבה התחילו תיכף להסתדר במקומם החדש, להמשיך את הלימודים בהתמדה, ולא הפסיקו מלימודם אף יום אחד. רק חוששים שגם בניין זה לא יקחו. הרוסים סידרו בישיבה בית חולים, ובמסעדה ערכו להם מסעדה.

העיתונים מוסרים, כי במינסק נערך קבלת פנים נהדר בעד הצירים מליטא וכן במוסקבה. ישיבת המועצה הותחלה היום, בהרבה עיירות נתקיימו מנפסטציות בקשר עם האיחוד. כל הבתים מקושטים בדגלים אדומים, לפי החלטת המיניסטר תהיה דגל האדום דגלה של ליטא.

(בשלב זה) לבניין המכינה. המחבר מתאר את המעבר שהתאפיין בצער, בלימוד, בתפילה, בדבר הלכה, בבכייה וגם בתקווה.

שרידי בני הישיבה שנכחו במקום סיפרו כי בעת הוצאת הספרים מאולם הישיבה אמר הרב אליהו מאיר בלוך דברי פרידה מרגשים. הוא אמר כי זו הפעם השלישית שבה עליהם להטמין את הספרים ולהיפרד מהישיבה. הראשונה - בשרפה שפקדה את טלז בימיו של סבו, הרב אליעזר גורדון, השנייה - במלחמת העולם הראשונה, והשלישית - בעת הזו, בעקבות הצו הסובייטי. הוא הביע את תפילתו וביטחונו שכשם שהחזירו את הספרים לישיבה בשתי הפעמים הקודמות, כך יזכו להחזירם בקרוב. דבריו לוו בהתרגשות רבה מאוד ובדמעות. למרבה הצער לא זכו לכך, הישיבה נחרבה כליל, אך הרב אליהו מאיר היה זה שזכה להקים את הישיבה החדשה בטלז-קליבלנד. ראו גם עדויותיהם של תלמידיו הרבנים אוזבנד וברון, וכן הרב אברהם שושנה, "הישיבה בהתפתחותה", ספר טלז, עמ' 86. הרב שטיין עצמו לא שהה ביום זה בטלז.

262 בלשון הישיבה: ה"סטנדרים".

263 ביטוי מעולם הישיבה שמשמעו לילה שנעורים בו ולומדים תורה ברציפות.

264 עפ"י גמרא (ברכות לא.): "אל יפטר אדם מחבירו אלא מתוך דבר הלכה שמתוך כך זוכרהו".

265 עפ"י המדרש (איכה רבה פ"ד, יד) שדורש את הפסוק (איכה ד, יא) "כִּלָּה ה' חמתו שפך חרון אפו" - "שפך הקדוש ברוך הוא חמתו על העצים ועל האבנים ולא שפך חמתו על ישראל".

2 באוגוסט. שבתי היום מזגר לטלז, הידיעה אודות הישיבה נודע לי היום בדרך, כמובן עשתה עלי ידיעה זו רושם מדוכא.[266] בהגיעי לטלז לא האמנתי את עיני, בראותי שאולם הישיבה מלא עם חולים, וכבר אסור לבן ישיבה לעבור דרך החצר. חשבתי שהישיבה באמת מיועדת למקום רפואה בעד חולי הנפש.[267] כשהגעתי לאולם המכינה, ראיתי שבני הישיבה יושבים צפופים וממשיכים את לימודם. פג צערי בראותי שרק בבניין נגעו, אבל לא ברוח ח"ו. ראיתי בפרוזדור ביה"מ מונחים העמודים זה על זה מבוישים ועזובים, מחכים לבעליהם שימשיכו עליהם את עבודת הקודש, וגם ארון הקודש עומד שם בפינה, נעלב מלא צער. בני הישיבה נתאספו יחד עם הרב שליט"א לטכס עצה, איך לחזק ולהחזיק את הישיבה. על כל צעד ושעל מורגש החיסרון, וגעגועים וחשק מתעורר אצל כל אחד להבניין, שקשור וקרוב היה לכל אחד בלבו ונפשו, ע"י התורה שלמד שם הרבה שנים.

עיתון האידישע שטימע נסגר ונשאר רק הפאלקסבלַט, כתבו כי אין צורך בשני.[268] גם עיתונות הליטאים נסגרו, ונשארו רק שנים, העיתון הרישמי של הממשלה "דארבא ליעט" ו"טיעסיו" [Tiesa].

מולוטוב הקומיסר לענייני חוץ דיבר היום, וזכר בנאומו שרוסיה נתגדלה בעוד 6 מיליון איש. בנאומו הדגיש ידידותה של רוסיה עם אשכנז, וגם כי רוסיה לא תתערב בענייני המלחמה. דיבר דברים חריפים על אמריקה, שאינה רוצה למסור את זהב ארצות הבלטיקום שנמצא ברשותה, מפני שאינה מכרת סמכות של הממשלה החדשה.[269]

3 באוגוסט. היום הלכו לרשום עוד חדרים, במקום אחד ציוו לפנות כל החומה, והבע"ב היו מוכרחים לעזוב את הבית. גם לקחו הרבה חדרים מעונות של בני הישיבה. נתעוררה השאלה של מעונות בעד בני הישיבה, כי הם אינם מתחשבים כלל עם זה.[270]

אתמול התחילו ללמוד בקובנה בקורסים ליידיש, שנערכו בעד המורים ע"י היידישסטים. נתאספו שם כמעט כל המורים, בחושבם את זה למעלה לקבל

266 אף שנכח בתחילת התהליך היה המחבר המום מהמהירות שבה סולקה הישיבה מהבניין, אך היה מופתע ונרגש מהמשך הלימודים כמעט כרגיל.

267 כלומר, לימוד התורה בישיבה מרפא ומצמיח את נפש האדם. יש בביטוי תגובה אירונית הנובעת מכאב עמוק.

268 הסבר קלאסי שניתן בבריה"מ עצמה במקרים כאלה, שהרי באמת לא היה צורך בעיתון נוסף שיביע אותה עמדה בכל עניין.

269 מדינות המערב לא הכירו בסיפוח הסובייטי של ליטא עד לשנים 1943-1944, כאשר רוסיה הייתה לבעלת ברית חשובה ביותר במלחמתם המשותפת נגד גרמניה, והמערב נאלץ לוותר לה בתחומים רבים.

270 הכוונה לחדרים בעיירה שהושכרו לבחורי הישיבה.

משרה. ביום הש"ק לא למדו, אבל חוששים שלשנת הלימודים הבעל"ט [הבאה עלינו לטובה] לא יקבעו ללמוד גם ביום הש"ק.

בערב הודיעו ע"י הרדיו, כי בשעה 8:15 נתקבלה ההצעה לאחד את ליטא במועצת הסובייטית פה אחד. מקובנה הודיעו כי עלינו לשמוח בשעה זו, שזכינו להכבוד והאושר להתאחד עם רוסיה.[271] תיכף ניתן צו לקשט את הבתים בדגלים אדומים.

4 באוגוסט. היום נערכה מאניפסטציה [הפגנה] נהדרה בקשר עם התאחדותה והתלכדותה הגמורה של ליטא לרוסיה. הודיעו שכל מי שלא ישתתף בתהלוכה, יחשב למתנגד. השתתפו רבים וכן שלמים חרדים ובני הישיבה.[272]

נודע שאתמול ביום ש"ק לקחו בפוניבז' את בניין הישיבה ואת בניין הישיבה קטנה. באמצע תפילת שחרית של שבת ציוו שעד שעה 8:00 בערב יהיה הבניין פנוי, ובני הישיבה נאלצו להעתיק בשבת הספרים והעמודים. במסעדה לקחו להם את כל הכלים.[273]

5 באוגוסט. נודע שבקיידן נתנה המשטרה פקודה, שבמשך ה' ימים יעזבו את העיר. נסעו לקובנה להשתדל בזה אבל ללא הועיל, ובני הישיבה הוכרחו לעזוב את העיר ולהתפרד בחבורות אחדות בעיירות קטנות קרקנובה, רעמיגאלע,[274] וילנה ועוד. מובן שזהו הפסד גדול בעד הישיבה, אבל למרות כל זה חושבים שגם במצב זה תתאמץ הישיבה להמשיך קיומה.

6 באוגוסט. נודע שבכל עיירות עשתה לקיחת בניין הישיבה ע"י הצבא רושם מדוכא עד מאד. הרגישו בזה מעין התחלת חורבן הישיבה ח"ו, ובהרבה מקומות בכו ממש על זה.[275]

היום הלכו שוב לרשום חדרים, והרבה חדרים נלקחו על ידם. חושבים ששאלת המעונות תהיה באמת חמורה, כי הרבה דירות של בני הישיבה נלקחו על ידם, וכמעט שאינם מתחשבים עם זה שבחדר גרים בני הישיבה, באמרם שבין כך וכך עליהם ליסע מפה.[276]

7 באוגוסט. לטביה ואסטיה [אסטוניה] ג"כ נתאחדו עם רוסיה, יצא חוק שארג

271 תגובה אירונית המבטאת כאב עמוק וביקורת על המהלכים המתהווים לנגד עיניו.

272 מאימת השלטון נאלצו גם בני הישיבה להשתתף בכך.

273 בהתאם לשיטה אהובה על קומוניסטים יהודיים לגרום ליהודים אחרים, במיוחד לדתיים, לפגוע ביהודים בשבת ובכך לגרום להם עגמת נפש קשה.

274 קרקינובה (Krekenava) ורמיגולה (Ramygala) היו עיירות במחוז פוניבז'. ישיבת מיר שבקיידן פוזרה לעיירות אלו וכן לשאט (Shat) ולקרוקי (Kroki). המחבר מזכיר גם קבוצה שנשארה בווילנה.

275 המחבר מתאר את סופן של הישיבות החשובות בליטא - ישיבת פוניבז', ישיבת מיר בקידן וישיבות בעיירות אחרות. תחושת הלב הייתה של חורבן עולם התורה.

276 מכיוון שרוב בחורי הישיבה בטלז גרו בחדרים שכורים, הצו החדש פגע באפשרות לשוב לישיבה.

אפשר להשיג בלי רשימה על הפאס, אבל שאר מיני סחורות צריך לרשום על התעודה.
בהתייעצות של ההנהלה יחד עם החבורות שנוצרו בישיבה, הוחלט לזרז לכל בני הישיבה במקומותיהם שיתקדמו הפעם לבוא בי' אב, ולכל הפחות לא יאחרו את יום ט"ו.[277]

8 באוגוסט. נתפרסם כי כל אלו שיש להם הויזעס [אשרות], ובמשך ז' ימים לא יעזבו ארץ ליטא, יתבטלו כח הויזעס.

היטלר נאם ואמר, כי את ההתקפה הגדולה על אנגליה שהבטיח כמה פעמים, שבקרוב תתחיל מפני טעמים סטרטגים, דוחה את זה לזמן יותר מוכשר, משערים שמסתמא הציע הצעת שלום.[278]

---

9 באוגוסט. נודע כי זה יותר משבוע שז'בוטינסקי, נשיא ומנהיג הביתרי"ם, מת פתאום באמצע הנאום שנשא באמריקה, כשאמר המילים "שהיהדות בארצות הבלטיקום אבודים בעדנו כעת". בתוך חוגי הביתרי"ם עורר זה אבל גדול.[279]

10 - 11 באוגוסט, ו - ז מנחם אב. היום נתקבלה טלגרמה מוילנא, כי אסון גדול קרה אתמול בעד היהדות כולה. אתמול עש"ק [ערב שבת קדש] חזון בשעה 12:00 נתבקש גאון ומנהיג הדור, מרן ר' חיים עוזר בישיבה של מעלה זי"ע [זכותו יגן עלינו].[280] העיתונות כמובן לא פרסמו את הידיעה, ורק ע"י טלגרמות הודיעו בכל קצווי ליטא. בישיבה נודע הדבר במוצש"ק אחרי תפילת ערבית, ותיכף הוחלט ליסע לוילנא להשתתף בהלווייתו. גם אני זכיתי להיות בין המשתתפים, ותיכף בשעה 12:00 ישבנו ברכבת. בדרכנו פגשו נוסעים מהרבה מקומות: קלם, שבלי, קיידן ועוד. כשבאנו לקובנה מצאנו כבר עולם [קהל] גדול, כולם

277 התחלת ה"זמן" הוקדמה כראקציה למאבק נגד הישיבה.

278 מכיוון שהתברר לגרמנים שהפלישה לאנגליה תהיה מסובכת ממה שתיארו תחילה.

279 זאב ז'בוטינסקי (1880-1940), מנהיג ציוני, מייסד הציונות הרביזיוניסטית - ההסתדרות הציונית החדשה (צ"ח), עמד בראש בית"ר, האצ"ל ועוד, ונודע בנאומיו ובכתביו. ז'בוטינסקי הגה תכניות להעלאת יהודים לארץ חרף הספר הלבן, ובפרוץ המלחמה יצא לארה"ב להסברה למען הקמת צבא עברי. בהיותו שם נפטר מהתקף לב בכ"ט בתמוז ת"ש. מותו היכה בתדהמה את הכול, ואף את הפליטים בווילנה, בפרט חברי בית"ר, ביניהם מנחם בגין וישראל שייב-אלדד. הם ציינו את תום שבוע האבל באותו יום שבו נערכה הלווייתו של רח"ע גרודזנסקי, ועל כך כתב אלדד: "ליום השבעה נתקבצנו בסודי סודות קבוצה קטנה של הנאמנים ביותר על קברם של הבית"רים שקפאו בדרכם לווילנה. אמרו קדיש. מנחם אמר ולא שר את המנון בית"ר, ונתפזרנו בין רבבות מלווי ר' חיים עוזר גרודזנסקי שהובל באותו יום למנוחת עולמים". ישראל אלדד, מעשר ראשון, עמ' מב.

280 תחושת האבדן הקשה עם פטירתו של רח"ע גרודזנסקי נבעה הן מההערצה אליו כגדול הדור והן משום שהיה פטרונם של פליטי הישיבות. המספידים היו גדולי הדור, ראו להלן. (האירוע צוין גם בתאריך עברי, בשל משמעותו של ערב תשעה באב לאבל הכבד). על דמותו ראו הערה 51.

מלאי אבלות ודאגה על האבדה הגדולה שאירעה דווקא בשעה רבה אחריות זו. הרכבת נתאחרה ובשעה 1:00 בצהרים הגענו לוילנא. מפני המצב נעשתה ההלוויה בחיפזון קצת,[281] וקיצרו בהספדים במקום שהיה להאריך,[282] ובשעה 1:00 כבר היתה המיטה על בית הקברות. בחצר בית הכנסת נאמרו הספדים קצרים מר' חנוך אייגעש, והרב דלומזא, והרב דלוצק וינובה.[283] כשהגענו מצאנו קהל רב עומדים ובוכים במזמורי תהילים על האבדה הגדולה. את הסדר החזיקו אנשי המיליץ [המשטרה]. הספידו שם הרב דשבלי, מרימפול, שנץ[284] ועוד ועוד. אח"כ הובילוהו לקברו, שם נאמרו שוב הספדים מר' אליהו מאיר [בלוך][285] ועוד. בשעה זו הגיעו עוד משתתפים מאלו שלא הספיקו לבוא קודם, בתוכם בא גם הרב מטלז. בשעה 5:00 נגמרה הקבורה, ובחזרתנו הרגשנו כולנו כי ממש כיתומים נשארנו ואין אב[286] ומנהיג. עד שעה האחרונה היתה דעתו צלולה ודאג לטובת הכלל, ועוד באותו היום כתב מכתב להגאב"ד בקובנה אודות עניין ציבורי. באותו ערב נתאספו כל הרבנים והרמי"ם בביתו למצוא עצה איך למלא את החלל לכה"פ [לכל הפחות] במקצת מה שנוגע לוועד הישיבות, שהוא היה שם רוח החיה עד רגע האחרונה. לשם זה נוצר ועד או בי"ד של ג' שינהלו בעבודה זו.

281 משום שלא רצו למשוך את תשומת-לב השלטון. לפי עדות קלמן פרבר, כאשר המגיד מווילנה, הרב משה זוכוביץ, אמר בהספדו כי המצב הקשה קירב את מיתתו של הרב חיים עוזר, ניגש אליו איש הנ.ק.ו.ד. והורה לו להפסיק את ההספד (פרבר, יומנו של בן תורה, עמ' 267). השלטונות אסרו לפרסם מודעות אבל בחוצות או בעיתונות, אך השמועה עברה מפה לאוזן. ההלוויה נערכה ביום ראשון, מבלי ליטול רישיון מן השלטון, ועל כן חששו מתשומת לב יתרה, אם כי אנשי "המשמר האדום" פיקחו על הסדר. לפי העדות, כל החנויות (לרבות של הנוצרים) היו סגורות. את המיטה נשאו בני הישיבה מהלך כמה קילומטרים. "כמעט לא נשאר יהודי אחד בביתו". דב לוין, תקופה בסוגריים, עמ' 186, על פי עדות העיתונאי שמואל רוטשטיין, אח גיסו של הרב שטיין.

282 עפ"י המשנה (ברכות יא.): "מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר".

283 תיאור דומה של הלוויית הרב חיים עוזר גרודזנסקי הביא בזיכרונותיו גם הרב א' אפין, תלמיד ישיבת נובהרדוק בביאליסטוק שברח לווילנה. בהלוויה השתתפו גדולי עולם הישיבות עם המנהיגים החסידיים - כל אלו שרח"ע היווה עבורם משענת. הוא מציין גם את ההספד שנשא הרב חזקיהו יוסף מישקובסקי, רבה של קריניקי שנמלט לווילנה והיה יד ימינו של רח"ע בסיוע לישיבות ולפליטים. ראו: אפין, אספר בגבורות, עמ' 40-41. על אודות הרב ח' אייגש ראו לעיל הערה 58; הרב מלומז'ה היה הרב משה שצקס, שנמלט לאחר שבועות מספר בעזרת ויזה לארה"ב ושם שימש כראש ישיבת הרב יצחק אלחנן; הרב מלוצק היה הרב זלמן סורוצקין שקיבל ויזה לארץ עם רבנים נוספים ושימש בארץ כראש מועצת גדולי התורה; הרב מינובה היה הרב נחום ברוך גינזבורג, סגן נשיא אגודת הרבנים בליטא וחבר מועצת "יבנה", שהיה דודו של המחבר וניספה בשואה. ברבות השנים הוציא לאור הרב שטיין את ספרו "מקור ברוך", ובמבוא לספר מופיע תיאור רציחתו.

284 הרב משאוול היה הרב אהרן באקשט שנרצח עם בני הקהילה עם הכיבוש, ראו עליו: אלה אזכרה, ח"א, עמ' 72-76; הרב ממרימפול היה הרב אברהם זאב הלר; הרב משנץ היה הרב שמואל-יעקב שמוקלר, שפעל כרב וכחבר היודנראט בגטו קובנה ונפטר בגטו.

285 על רבי אליהו מאיר בלוך ראו בהערה 314 ובמבוא ליומן.

286 עפ"י הפסוק (איכה ה, ג) "יתומים היינו ואין אב".

---

12 באוגוסט, ערב תשעה באב. העיתונים מודיעים כי אשכנז התחילה התקפתה הגדולה על אנגליה,[287] הרבה אווירונים הטילו פצצות בכמה ערי החוף ועשו הזיקות גדולות. באוויר בא לידי קרב והרבה מהם נורו.

היום נסעתי מוילנא. בדרכי חשבתי שב"ה שזכיתי לראותו בחיים ולהשתתף בהלווייתו. בדרכי נתעכבתי בקובנה להיפגש עם אחי אבא נ"י, מסר לי מה שלומדים על הקורסים, וחוששים מאד מאד שח"ו לא יכריחו לחלל את הש"ק. מדבריו של אחי נוכחתי שנכון הוא לעמוד בניסיון בע"ה. בערב ליל תשעה באב נסעתי לטלז, "איכה" קראתי ברכבת.

13 באוגוסט, תשעה באב. בשעת הקינות התאבלו הפעם על כמה וכמה חורבנות, וכשבאנו לנחלתנו נהפכה לזרים[288] הרגשנו את הדברים כפשוטן, כי בניין הישיבה, נחלתנו הקדושה, נהפכה לזרים.

נתפרסם חוק כי על הרבנים למסור את המטרוקציע[289] עד ה-15 לחודש זה, ומיום זה ואילך יהיה כל החתונות ע"י מטרוקציע החילונית.[290]

14 באוגוסט. הרבה שקבעו זמן חתונתם על עש"ק נחמו או ביום א' הבא, נזדרזו כדי שלא יצטרכו לעשות לפי חוק החדש, ובשביל זה נתקיימו היום הרבה חתונות. גם קרובתנו מרת רחל שיין הקדימה את חתונתה ליום זה. בשבלי נתקיימו יותר מ-30 חתונות.[291]

העיתונים מודיעים כי אשכנז ממשכת התקפותיה החזקות מאוויר, גם כח ניכר בהרבה מקומות את התגבורת מצידה, בהחריבה הרבה מקומות. מספר האווירונים שנורו משני הצדדים מגיע למאות, ואין לידע מי מגזים יותר.

15 באוגוסט. אנגליה פנתה לאמריקה שתמציא לה אוניות נושאי פצצות ומוקשים הנחוצים לה כעת, ובשכר זה תתן לה איים אחדים, בכלל ניכר שאמריקה מתקרבת יותר ויותר להיכנס במלחמה.[292]

287 ובכך התחיל קרב על אנגליה שנמשך כמה חודשים. בעקבות אי-הצלחתו השתכנע היטלר שיש לפנות תחילה מזרחה ולתקוף את ברית המועצות.

288 פסוק מתוך מגילת איכה (ה, ב).

289 מטריקציה - רישום לידות, חתונות ופטירות.

290 העברת עריכת הנישואין מהרבנים לרשות האזרחית הייתה אחד השלבים הקשים של הסובייטיזציה.

291 על נושא הנישואין בעת השואה ראו גם: פרבשטין, "בנין בלב חרבות", בתוך: בסתר רעם, עמ' 277-306.

292 הערכת המחבר היא נכונה, אם כי כניסתה של אמריקה למלחמה עדיין לא הייתה רשמית.

היום התעכב פה אאמו"ר שליט"א[293] בנסעו לסלנט.

16 באוגוסט. האיטלקים ממשיכים את התקפתם בארץ סאָמאלי, וכנראה מספרם וכוחם גדול וחזק משל האנגלים. האיטלקים מודיעים אודות ניצחונות.

פה משתנה סדר החיים מיום ליום, בכל בתי המסחר הגדולים מושיבים קומיסרים, גם פה בטלז הושיבו בכמה מקומות קומיסרים. בשטח העבודה התחילו להנהיג סיסטם [שיטה] של התחרות סטאַכַנאָבצעס,[294] באָליטע היה הראשון שהספיק לעשות הרבה ביום אחד.

---

17 באוגוסט. לפי ידיעות מצד האשכנזים, מצליח אותם ההתקפות באויר לעשות שמות גדולות. האנגלים מודיעים כי ירו מספר גדול של אווירונים, האשכנזים מודיעים כי האנגלים נסוגים אחור מסאמלי, ומדמים את כישלונם להכישלון הגדול בפלנדריה בדונקרק [דונקירק].

18 באוגוסט. האנגלים מודים כי נסוגים אחור מארץ סאמאלי, היטלר שלח ברכתו למוסליני על ניצחונו הגדול.[295] ההתקפות באויר על אנגליה מתגברות מיום ליום, משתתפים כאלף ועוד יותר אווירונים.

19 באוגוסט. האנגלים מודיעים כי ירו כ-500 אווירונים, וגם כי החריבו עיר ווימר. האשכנזים מצידם מודיעים כי מחריבים הם הרבה עיירות ונמלים. אודות ווימר הודו.

נודע ע"י מכתבים, כי בא"י לבשו שחורים וקרעו קריעה על הבלטיקום.[296]

20 באוגוסט. נפוצה שמועה כי נתקבלו מאמריקה 150 רישיונות על שמות פרטיים בעד חברי ההנהלה כמעט מכל הישיבות. פה בטלז נתקבלו בעד הגאב"ד ור' עזריאל.[297] נתעוררו וויכוחים אם מן הראוי שההנהלה תעזוב את הישיבה בשעה זו, ובייחוד פה אם הרב יעזוב את הישיבה, תוכל הישיבה להפסיד מזה הרבה.[298] למעשה עוד הדבר רחוק, כי הקונסול האמריקאי יוצא מארץ ליטא

293 אבי המחבר, הרב בנימין משה שטיין משקודוויל. עבד לפרנסתו ומסר את אחד משלושת שיעורי הגמרא שהתקיימו בעיירה.

294 על שמו של אלכסיי סטחנוב, כורה סובייטי, שהגיע ב-1935 לתפוקת שיא של כריית פחם, ומאז שימש דוגמה לאזרחי בריה"מ לאפשרות הגעה להישגי-על בעבודה.

295 זה היה אחד הניצחונות המעטים של צבא איטליה ללא סיוע גרמני.

296 כלומר, על אבדנה של היהדות במדינות הבלטיות בעקבות הסיפוח הסובייטי.

297 הרב עזריאל רבינוביץ, שנתמנה לראש ישיבה בשנת תרצ"א (1931) למלא את מקום אביו, הרב חיים רבינוביץ, "ר' חיים טעלזר", עוד בהיותו צעיר לימים, ונחשב לגאון ולעניו. ראו עליו: אלה אזכרה, חלק ה, עמ' 116-122.

298 המחבר מתאר את הוויזות שהגיעו להנהלות הישיבות וראשיהן, ובמקביל מעלה את השאלה

ולהבא יהיה צורך לנסוע למוסקבה, ובכלל קשה כעת להשיג רישיונות יציאה. נתפרסם חוק מהמיניסטר לענייני פנים, שראש העיר (בורגרמייסטר) בידו לגזור לעזוב את העיר לאלו שאין היותם בעיר הכרחי וחיובי. בחוגי הישיבה עורר חוק זה דאגה גדולה, כי חוששים שלא ישתמשו בזה נגד הישיבות. התחילו תיכף לחשוב מחשבות שבאופן שיארע כזאת, נחוץ להיות מוכן להעתיק את הישיבה לעיירות קטנות, ואם לא יהיה באפשר לסדר את כל הישיבה במקום אחד, יהיה צורך לחלק למחצה, לשליש ולרביע. נודע כי בינובה ציוו על בני הישיבה לעזוב את העיר במשך ג' ימים, מחפשים הם מקום איפה להסתדר.[299]

21 באוגוסט. החוק שנתפרסם זה כבר כי אצל גבול האשכנזי 10 קילומטר, יהיה אסור לבוא לשם בלי רישיון מיוחד, יהיה בימים אחדים לעובדה, וזה נוגע להרבה עיירות כמו קרטינגה, פלנגה, טבריג ועוד. התושבים בעיירות אלו מקבלים חותם מיוחד על תעודתם, המעיד שהם תושבי עיר זה, ולהם הרשות להיכנס לעיר בלי רישיון.

היום היה בישיבה קומיסרים מהקומוניסטים פארט [המפלגה הקומוניסטית], ואחרי שהסתכלו בבניין המכינה, אמרו שרצונם ליקח את הבניין לקלוב [מועדון] בעד הפארט. עובדה זו עוררה דאגה גדולה, ותיכף התחילו להשתדל, והבורגרמייסטר [ראש העיר] הבטיח שלא ירשה ליקח את זה לקלוב, וגם לביה"ס כבר מוכן מקום אחר, רק חושש שלא ירצו ליקח בעד גימנסיון רוסי.

22 באוגוסט. במכינה מתכנסים התלמידים לאט לאט, וחלק גדול כבר בא. חושבים ש-70 אחוז או יותר ודאי יבוא. בישיבה יתכנסו רובם ככולם. הרבה תלמידים מהמכינה חושבים ליסע ל"אָרט" ללמוד אומנות.[300]

העיתונים מודיעים שוב אודות התקפות גדולות על אנגליה, צ'רצ'יל דיבר ואמר שמתחילה לא פיללה אנגליה על ניסיונות קשות כאלו, אבל מקווה הוא שסוף סוף יהיה הניצחון על צדם. באמריקה מתגברת הדעה לבוא לעזרה לאנגליה,

איזו השפעה תהיה ליציאתם על הישיבה. הוויזות שהגיעו היו תוצאת הפעילות המזורזת של ועד ההצלה של הרבנים בארצות הברית. ראו על כך: זורוף, ועד ההצלה של הרבנים האורתודוקסים בארה"ב בתקופת השואה.

299 הכוונה לישיבת קלצק בינובה. הישיבה בטלז נערכה כדי לקדם את הרעה למקרה שהישיבה תפוזר, ולגבש קבוצות שתפוזרנה ותלמדנה בצוותא.

300 ארט - ארגון אורט העולמי לחינוך מקצועי - הנו רשת בתי ספר יהודיים לחינוך מקצועי שהוקמה בסוף המאה התשע עשרה ברוסיה, על רקע המצב הכלכלי שם, ובין המלחמות התרחבה לרשת עולמית. הרשת התרחבה מאוד בליטא העצמאית. עיקר פעילותה בהקמת בתי ספר מקצועיים לקשת מקצועות רחבה, מחקלאות ועד הנדסאות, כולל מסחר, תפירה לבנות ועוד. כן הוקמו בתי מלאכה לימודיים בערי השדה, קורסים מקצועיים למבוגרים ועוד. לאורט הייתה גם מחלקה שעסקה בסידור תעסוקה לבוגריה. הביקוש ללימוד מקצוע התרחב, כמובן, עם הסובייטיזציה.

אומרים כי הנהיגו שם חובת צבא, ברורות אין יודעים עדין בזה. גם מוסרים כי רוזבלט אמר, שבמשך זמן קצר יתברר הדבר איך תתנהג אמריקה.

23 באוגוסט. האנגלים בעצמם מודיעים, כי האשכנזים יורים על חופי אנגליה מכלי תותח העומדים על חוף למנש בצרפת. בספרד מתגבר הניגוד לאנגליה, וחוששים שעוד מעט ותתערב במלחמה על צד אשכנז ואיטליה, ואז חושבים תצא אמריקה לעזרה.

גם בשקודביל התחילו לבוא צבא, ולוקחים להם הרבה בתים ודירות. גם אצלנו היה, אבל לא ישרו החדרים בעינם ולא לקחו.

אנגליה פנתה לאמריקה שמוסרת לה איים אחדים לערוך שם מקומות תעופה בעד אווירונים, ובשכר זה תמציא להם אווירונים. אשכנז פרסמה כי רצונה לסגור את הדרך בים בעד אנגליה, ובשביל זה תטביעה כל אוניה ניטרלית שתיסע לצד אנגליה. אמריקה מחתה נגד זה ואמרה, שאונית מסע נוסעת עכשיו מלאה נוסעים, ואם יארע דבר מה, תיפול כל האחריות על אשכנז. אשכנז ענתה כי בשטח שהניחו מוקשים מסוכן הדרך, ואין הם ערבים ואחראים בעד זה.

בערב נודע כי הקומיסר הקומוניסטים פארט החליט עוד הפעם ליקח את הבניין.

24 באוגוסט. בין הונגריה ורומניה ניתק הקשר, ומצבם קרוב למלחמה. היחסים בין ספרד ואנגליה נמתחו.

בקובנה נתקיים אספת הסיים, הסכימו כולם שהקנסטיטוציע [החוקה] הרוסית תתנהג גם בליטא רק בהוספה זו, שכעת יתקיימו עדיין החנויות.

האנגלים מודיעים כי הטילו הרבה פצצות בברלין.

25 באוגוסט. הבירגרמייסטר בא היום בלוית הקומיסר בבניין המכינה והחליט ליקח את הבניין. התחילו עוד הפעם להשתדל אבל ללא הועיל, כי אומר שנחוץ להם מאוד.[301] גם ביקרו את הגענרל והוא ענה קשות, כי נחוץ להם הרבה דירות בעד כל החיילים, ומוכרחים הם ליקח עד כמה שאפשר, ולכן יקחו הם את הבניין. מצב הרוח בישיבה הוא מדוכה בשביל זה, כי באם יקחו ח"ו תתעורר שאלה גדולה איפה לסדר את בית התבשיל, מקווים שעוד אפשר שישנו החלטתם. בפלונגה ציוו על הישיבה לעזוב את העיר.[302] בכלל הוסכם בין בני הישיבה כי

301 ראוי לציין שלא כמו מפעלים, חנויות ובנקים שהולאמו ללא הסבר, כאן ממציא השלטון תירוץ כדי להפקיע בניינים מידי יהודים.

302 פלונגיאן שוכנת בין טלז לקרטינגה, בצפון מערב ליטא, ומחוברת אליהן במסילת ברזל. נחשבה לעיר התעשייה של האזור ובה כ-1800 יהודים. בין שתי המלחמות היו בעיר שישה בתי כנסת וישיבה אחת שלמדו בה כחמישים בחורים (בישיבה למד בין היתר בנעוריו הרב י"ש כהנמן). בעת

"עת לעשות לד'",[303] לעורר את העסקנים והרבנים לעמוד בפרץ נגד חילול שבת במקום שאפשר, והעיקר לעמוד על המשמר שלא יסכימו ההורים ללמוד עם הילדים בש"ק בבה"ס. לשם זה נסעו אחדים לעיירות אחדות. כי לפי החוק מותר לשמור את הדת, ואין מי שיפריע בזה.[304]

26 באוגוסט. בישיבות הסיים שנתקיימו בימים אלו הוחלט, שמכאן ולהבא תקרא ארץ ליטא רפובליקה סובייטית והמיניסטר מתבטל,[305] רק יהיה מועצה עממית. מר געדוויל נבחר ליו"ר המועצה. גם נתקבלה הקנסטיטוציע של סטאלין בשינויים אחדים: א. שלע"ע [שלעת עתה] יתקיים מסחר בפורמט קטן. ב. תעשיה פרטית בפורמט קטן. ג. אומנים פרטיים. בקשר עם קבלת הקנסטיטוציע נערכו תהלוכות ואספות.

היום לא באו בישיבה אודות הבניין.

נודע כי טרוצקי נהרג בקרדום ע"י אנשים בלתי ידועים.[306]

27 באוגוסט. נבחרו קומיסרים לכל העניינים. היהודים שהיו בהקבינט נתפטרו, ועל מקומם באו אחרים, כמו לענייני מסחר ובריאות.

היום נסעתי למזייק להיפגש עם הרב ור' ח. בלוך ועוד. משם נסעתי בלילה לשקוד [ווילן].

האנגלים מודיעים כי הטילו הרבה פצצות בברלין, ועשו שם היזקות גדולות. נתפרסם חוק כי אין לשלוח על ידי הדואר יותר מ-2.50 ל.

מיום ליום מתגבר החשש שייטלו את הבניין, כנראה יש ביניהם חילוקי דעות. הקומיסרים רוצים ליקח לקלוב, והצבא לדירה בעדם, והבניין מתקיים ותלוי בנס. ישנם שמועות שהצבא ברצונה ליקח את המכינה יחד עם ביה"מ הגדול והקלויז. בפלונגה הרשו לבני הישיבה להישאר שם, אבל בתנאי שלא יהיו

הכיבוש הרוסי הגיעה לעיירה ישיבת לומז'ה, כפי הנראה התכוון המחבר לישיבה זו. ראו: רבינוביץ, "ישיבת לומז'ה" בתוך: מירסקי, מוסדות התורה באירופה, עמ' 227.

303 תהילים קיט, קכו.

304 המאבק למען השבת ונגד פתיחת בתי הספר בשבת עמד בשלב זה בחוד החזית של התגובה לצווים הראשונים של הסובייטים. לדוגמה, התמודדותו של נער צעיר ואחיו בקובנה עם גזרות אלו ועם הניסיון לגרם לנוער הקומוניסטי מובאת בספרו של יצחק גיברלטר, יסור יסרני, ח"א עמ' 33-32.

305 התואר "מיניסטר" בוטל ועמו גם רבות מהסמכויות הביצועיות שנכללו בתפקיד. הן התפזרו בין המפלגה הבולשביקית ו"קומיסריונים עממיים", כפי שהיה נהוג ביתר חלקי ברית המועצות.

306 ליאון טרוצקי (1879-1940), יהודי במוצאו, היה המנהיג השני בחשיבותו במהפכה הבולשביקית ברוסיה ב-1917 ואחד המנהיגים הבולטים של המדינה הסובייטית עד אמצע שנות ה-20. הוא הפסיד לסטלין במאבק על השלטון וסולק מההנהגה, גורש מברית המועצות ב-1929, וב-1940 נרצח בידי מתנקש שנשלח על ידי השלטון במוסקבה.

בחדרים מיוחדים רק בבתים.

28 באוגוסט. הגעתי לשקוד[וויל] שם נפגשתי עם עסקנים וידידים. במקום אחד נזדמן לי לשמוע איך אמא כשרה מתלוננת ומבכה על בנה, שמוכרח לחלל את הש"ק. נצטערתי הרבה על זה. בכלל מעט הם היחידים שמתמסרים בעד הש"ק, כי רובם מסכימים להגזרה, ואומרים "מה נעשה", וכמעט שמחללים אפילו במקום שהיה אפשר למנוע, וד' הטוב יסלח. נסעתי משם ע"י הרכבת לקרטינגה [Kretinga] ומשם לקרטנה [Kartena], ומוכרח אני לחכות על בית הנתיבות כ-ג' שעות על האויטא המובילה לסלנט [Salantai].

29 באוגוסט. מתחילה חשבתי להיות בסלנט רק יום אחד, אבל בני הבית עכבוני ואשאר שם עד אחרי הש"ק. אצל אחי ראיתי שסובל מצרת א"א [אשת אח],[307] וטכסנו עצות איך להטיב את המצב.

---

30 - 31 באוגוסט. לונדון מודיעה אודות התקפות חזקות על ברלין, וכן ברלין מודיעה.

שם בסלנט נפגשתי עם הרבה מתלמידי שכבר עזבו בית מדרשם ויצאו לתרבות רעה ונעשו לראש בריוני,[308] וכמובן נצטערתי מזה. גם התלמידים שלמדו עד עתה במכינה אינם נוסעים יותר, והשתדלותי הרבה להשפיע עליהם בנידון זה לא הועילה כלום.[309]

1 בספטמבר. יום זה הוא אבל שנתי להמלחמה ולהחורבן הגדול שנעשה משנה שעברה עד היום. בעולם עשו סך הכל מכל הנעשה והסה"כ הוא די מעציב, ובייחוד במה שנוגע למצב היהודים, ויהדות פולין כמעט נחרבה כליל.[310] דנמרק, נורבגיה, הולנד, בלגיה, צרפת, כולם נפלו תחת השפעתה של אשכנז, והיהודים והיהדות שם סבלו מזה הרבה. גם בארצות הבלטיקום שנפלו תחת השפעתה של רוסיה תסבול היהדות ע"י הפרעת עבודת הדת והאמונה.[311]

בצהרים נסעתי לטלז. בבואי בערב לטלז ונפגשתי עם אחי. נודע לי ידיעה

307 ביטוי המופיע בגמרא במסכת יבמות לעניין ייבום. כפי הנראה המחבר רומז לבעיה במשפחת אחיו, אך נמנע מלפרטה.

308 אנשים ריקים ופוחזים, מקורו בגמרא גיטין נו. לגבי בריוני ירושלים בזמן חורבן בית שני.

309 המחבר מתייחס לתופעה הכואבת של בני ישיבה שנטשו את הדרך ונעשו ראש לשועלים. בנוסף, לאור המצב, חלק מהתלמידים החליטו לא לשוב לישיבה.

310 הגרמנים עדיין לא הגיעו לשלב של השמדה פיזית מוחלטת של יהדות פולין, אך מצבה של יהדות פולין היה מזעזע ביותר.

311 הערכת המצב שנכתבה שנה לאחר פרוץ המלחמה היא מעניינת. המחבר מבחין בין שלוש קבוצות: יהדות פולין שנחרבה, יתר ארצות הכיבוש הנאצי הנתונות לסבל, והיהדות בארצות הבלטיות המצויה בסכנה רוחנית עקב השלטון הקומוניסטי.

מעציבה עד מאד, כי החליטו ליקח את בניין המכינה לטובת אינטֶרנט [פנימיה] בעד הגימנסיון הלטאי, ומוכרחים לעזוב את הבניין עד מחר יום ב' ערב ר"ח אלול. הגעתי לישיבה ומצאתי שהכל עצבים מהגזרה, ומתכוננים להעברה בביה"מ הגדול. נבחר לזה וועד מיוחד שיתעסק בהעברת כל העניינים, והוזמנו להשכים מחר בבוקר לסדר את זה.

באותו היום נתקיים סיום דף היומי על סדר מועד. הסיום הוא נדחה. בהשמחה היה ניכר הצער, ולרגעים נדמה לי כמין סעודת הבראה[312] על הבניין הנלקח מאיתנו ביד חזקה, אבל לבסוף גברה שמחת המצוה.[313]

ר' א. מ. ור' מ. ק. קבלו רישיונות לעזוב את הארץ, ומתכוננים לנסיעה.[314]

2 בספטמבר. היום עזבו את טלז כמעט בסוד, שלא גלו דבר נסיעתם לאמריקה, יצליח ד' דרכם. יחד איתם נסעה גם שושנה ביתו של ר' ז[למן],[315] העובדה שמקבלים רישיונות לנסיעה עורר אצל הרבה את המחשבה להגירה.

היום ערב ר"ח אלול הסכימו הרבה להתענות, ובערב נאמר יו"כ קטן בביה"מ

312 סעודת אבל, על פי המנהג להביא סעודה לאבלים לאחר הלוויה.

313 בתאריך זה, הסמוך לר"ח אלול תש"א, נמסר גם בניין המכינה לטובת מוסד חינוכי ברוח הקומוניזם, והמחבר מתייחס לאווירת הנכאים בפרידה מבניין המכינה. עם זאת, שמחת המצווה של סיום המסכת לא התבטלה וגברה על הצער הגדול.

314 רבי אליהו מאיר בלוך (תרנ"ה-תשט"ו, 1895-1955), בנו של הרב יוסף לייב בלוך ואחיו של ראש הישיבה הרב אברהם יצחק בלוך, היה ר"מ בישיבת טלז בליטא. הוא יצא לארצות הברית בר"ח אלול ת"ש עם גיסו, הרב חיים מרדכי קאץ, בשליחות הישיבה. הם השאירו מאחור משפחות ענפות, הרב א"מ בלוך הותיר אישה וארבעה ילדים, הרב כץ הותיר אישה ועשרה ילדים. לאחר מסע מייגע דרך סיביר ושנחאי הגיעו לארה"ב בחשוון תש"א (הרב שטיין כותב על כך במחברת ג, 18 באוגוסט 1940). במכתבו לזרח ורהפטיג, שהיה שותף להשגת הוויזה, כותב ר"מ על רגשותיו: "ואנחנו, אם אמנם זכינו ב"ה להגיע למחוז חפצנו, הנה הדאגות על אודות הישיבה הק' ובני משפחותינו מטרידות אותנו מאד ושוללות מנוחה. יראה ד' בענייננו ונזכה כולנו מהרה לישועה בתוך כלל עמנו" (ורהפטיג, פליט ושריד, עמ' 208). בשנות המלחמה עשו מאמצים רבים להציל את בני המשפחה ואת בני הישיבה, אך הדבר לא עלה בידם. השניים הקימו מחדש את ישיבת טלז בעיר קליבלנד שבמדינת אוהיו ופיתחו את מוסדותיה. ראו גם במבוא ליומן ולעיל בהערה 261.

מניעי יציאתם היו לסייע לישיבה הן בקבלת ויזות והן בתמיכה כספית. על ניסיונות הסיוע בקבלת ויזות ראה במחברת ג, הערה 119 וכיתוב ב-22 בינואר 1941. ראו גם: הרב א"מ בלוך, "די טעלזער ישיבה", בתוך ספר טעלז, עמ' 124-129; עדות רבקה בלוך-הכרמי, בתו של הרב זלמן בלוך, שהיה אחיו של הרב א"מ בלוך. נתן צבי ברון, משרידי התלמידים, סבור כי ר"מ בלוך ברח גם מאימת המשטרה הסובייטית שביקשה לחקור אותו על אודות מקרה של הגנה עצמית שבו היה מעורב. ראו עדות נ"צ ברון בגנזך קידוש השם.

הזכרת שמם בר"ת נבעה כנראה מהחשאיות שביציאתם, שמא יתגלה היומן. יציאתם יצרה תגובות מעורבות, כפי שיתואר בהמשך.

315 שושנה הייתה בתו של הרב זלמן שמואל בלוך, המשגיח הרוחני בישיבה ואחיו של ראש הישיבה. התארשה לרב מרדכי גיפטר, תלמיד הישיבה שהגיע מארה"ב ללמוד בה. בעזרתו יצאה לארה"ב לפני הכיבוש, ונישאה לו בחורף ת"ש. הרב גיפטר היה אחד מראשי הישיבה מיד עם הקמתה בקליבלנד.

בקריאת ויחל.[316]

בין רומניה והונגריה נפל זה כבר סכסוך גדול, הונגריה דרשה שטח גדול מרומניה. אשכנז ואיטליה השפיעו על רומניה שתסכים לדרישותיה של הונגריה, והיום הסכימה רומניה ליתן לה שטח של 45 אלף ק"מ. רוסיה מסרה תביעה חזקה לרומניה, שחייליה על הגבול עוברים את התקנות.

3 בספטמבר. האנגלים מודיעים כי בלילה הטילו הרבה פצצות בתוכה של ברלין ועשו שם שמות, בהרבה מקומות התפרצו שרפות גדולות. האשכנזים ג"כ מודים שעלה בידם לחדור לתוך העיר ולהטיל שם הרבה פצצות, ומבטיחים שבעוד ימים ינקמו בעד זה פי עשרה.

ברומניה התפרצו סכסוכים גדולים בין המפלגות, בהרבה עיירות נערכו הפגנות נגד הממשלה והמלך.

המסעדה של הישיבה נשארה עדיין במקומה, מפני שכל זמן שאין מקום מתאים להתעתק, אין רשאים להכריח. בכלל אין ברור עדיין מי יקח את הבניין, כי גם הצבא רוצים לקחתו ואחדים מהיהודים משתדלים שינתן לבית ספר עממי.[317]

---

4 בספטמבר. נודע כי באמריקה נתקבל חוק להנהיג חוב צבאי בעד אנשים מגיל 21 עד 31, וגם החליטו למסור חלק גדול מהאווירונים לטובת אנגליה, ובעד זה קיבלה באַזעס [בסיסים] באיים אחדים. רואים בזה התקרבות גדולה לצעדה האחרון, להשתתף במלחמה באופן אקטיבי לטובת אנגליה.

יפן מסרה דרישה לצרפת שתרשה לחייליה להיכנס לאינדא - כינא [הודו-סין, כיום וייטנאם]. היטלר נאם היום, בנאומו הטיח דברים חריפים נגד אנגליה, ואמר שבטוח הוא בניצחונו. גם לא שכח להתקיף את היהודים, שהם אשמים בהתפרצות המלחמה והמשכתה.

---

5 בספטמבר. נודע שבסלבודקא אחרי שסגרו חברת "כנסת ישראל", באו וסגרו את הישיבה וכל מה שיש בתוכה. העמודים והספרים וגם המסעדה עם כל הכלים. הישיבה הסתדרה בביה"מ. חוששים מאד שלא יארע ח"ו גם הכא [פה] כן. אחדים מבני העיר קיבלו היום פתקאות מהבורגרמאסטר [ראש העיר] שיעזבו את העיר לפי חוק החדש, שאלו שאין להם סיבות הכרחיות להישאר

316 ראו בהערה 66 ובנספח 2, מושגים בהלכה.
"ויחל" - קטע מהפרשה שלאחר חטא העגל (פרשת כי תשא, שמות לב) הכולל את תפילת משה לה' לכפר על עוון העגל. הפסוקים נקראים בתורה בדרך כלל בתעניות ציבור.

317 המחבר רושם כל שלב בנישולם מבנייני הישיבה.

בעיר עליהם לעזוב את העיר. חוששים שלא יעשו כן ח"ו עם כל בני הישיבה.[318]

---

6 בספטמבר. האשכנזים הרעישו את לונדון והטילו הרבה פצצות ברחובות ובחוצות, בלי השקיף כלל אם יש שם עניינים צבאיים או לא, וכנראה כבר התחילה המלחמה בכל אכזריותה באוויר. רצונם להפחידם ע"י התקפות תדירות עד שיוכרחו לעשות שלום.[319]

7 בספטמבר. כתשובה על זה באו האנגלים בברלין והטילו הרבה פצצות בראש כל חוצות, בהרבה מקומות התפרצו שרפות גדולות. האשכנזים אמרו שינקמו בעד זה ויפלו הרבה קורבנות, והוסיפו עוד שהאשמה לא תהיה בם, רק בצ'רצ'יל וחבורתו.

בסלבודקא השתדלו אצל הרשות וקיבלו שוב את הבניין, וביום ש"ק באמצע התפילה הסירו את המסגר והישיבה נכנסה תיכף. ידיעה זו עוררה שמחה גדולה.

8 בספטמבר. נתפרסם חוק חדש שארג ונעליים ועוד דברים אפשר רק לקנות ע"י תעודות מיוחדות שכל אחד יקבל את זה אצל המשטרה, ועל התעודה ירשום המוכר את טיב הסחורה והמחיר. חוק זה הוא כתוצאה מזה שניכר שהרבה מכינים להם ארג ונעליים.

---

9 בספטמבר. מלונדון מודיעים, כי עוד הפעם התקיפו האשכנזים ונורו הרבה מהם, ואח"כ באו בלילה והטילו פצצות במקום שדרים צפופים, ונהרגו כ-360 אנשים ויותר מאלף נפצעו. האנגלים הטילו פצצות בהמבורג וכמעט שהחריבו חלק גדול מהעיר, גם בשאר מקומות עשו שמות.

---

10 בספטמבר. העובדה שהרב שליט"א יש לו וויזה לאמריקה וגם סרטיפיקט לא"י, ובדעתו לנסוע בעת שיהיה באפשרות, עורר רגז גדול בחוגי הישיבה, כי דעת הקהל נוטה שאין לו לעזוב את הישיבה כל זמן שאפשר להמשיך קיומה. אבל כנראה לא יתחשב עם דעת הקהל, מפני ששאלת כל משפחתו תלוי בזה.[320]

318 המחבר מתאר גם את הנעשה בישיבות אחרות בליטא, והשמועות על סגירת ישיבת סלבודקה מעוררות בו דאגה. ישיבת סלבודקה טרם חנכה את בניינה החדש, וזמן לא רב לאחר מכן הוא הולאם על ידי הקומוניסטים.

319 הערכה נכונה.

320 הייתה זו שמועה בלבד; הרב אברהם יצחק לא תכנן לעזוב את המקום ולא רצה לעזוב את הקהילה ואת המשפחה. אולם יש בשמועה זו ביטוי לחרדה מפני נטישת המנהיגים וגם נימה של ביקורת בעניין זה. על דרכו האחרונה ראו בעדותה של חיה בלוך-אוזבנד, בתו, שהייתה מהעדים האחרונים לרצח ההמוני של קהילת טלז, "הדרך האחרונה של קדושי טלז", ספר טלז עמ' 327-329.

11 - 12 בספטמבר. החוק שצריך תעודות מיוחדות לקנות ארג ונעליים נתבטל.

המלחמה באוויר בין אשכנז ואנגליה מתגברת מיום ליום, כבר מטילים פצצות בחוצות ובשווקים בלי להתחשב כלל אם המקום הוא צבאי או לא. את לונדון מתקיפים כמה פעמים ביום, גם האנגלים מתקיפים הרבה עיירות ובתוכם גם ברלין.

13 - 14 בספטמבר. אמריקה שלחה בעד אנגליה 30 אוניות נושאי מוקשים ופצצות, באנגליה עורר זה שמחה ועידוד. האשכנזים כועסים ומתרעמים על זה, בכלל ניכר כי אמריקה מתקרבת להכנסה במלחמה. החוק לגיוס צבאי כבר נתקבל בסנט, ונתאשר ע"י הממשלה.

15 - 16 בספטמבר. מר צ'רצ'יל נאם ופנה בדברי חיזוק ועידוד להעם האנגלי שלא יפול רוחו, כי סוף סוף ינצחו. בימים אלו התקיפו כמה פעמים את לונדון, ומספר ההרוגים והפצועים עולה כבר לאלפים. האנגלים הטילו הרבה פצצות בברלין בתוכם גם על הרייכסטג.

17 - 18 בספטמבר. ב' הימים הצטיינו בייחוד בהתקפות חזקות. על לונדון הטילו פצצות שמשקלן עולה ל-1.600 ק"ג, ושווקים שלמים נחרבו כליל, וכתשובה על הטלת הפצצות על הרייכסטג הטילו פצצה על ארמון בקינגהם. פצצה אחת שהייתה מוכנת שתתפוצץ בעוד שעה נתגלה ע"י האנגלים, אבל לא היה כבר בידם למנוע את האסון, רק להקטינו ע"י שהניחו סביב סביב חול ועפר. פצצה שניה ממין זה נתנו באוויטא [אוטו] והובילוה מחוץ לעיר ושם הניחוה על שדה, וכשהתפוצצה נעשה עומק של 30 מטר.

האיטלקים התחילו להתקיף על ארץ מצריים, כנראה לא היו האנגלים מוכנים כראוי במקום זה, ובשביל זה הוכרחו לסגת אחור, והאיטלקים כבשו עיר סאלים.

---

19 - 20 בספטמבר. בת"א ובחיפה הטילו האיטלקים הרבה פצצות, היה גם קורבנות.[321] את לונדון התקיפו עוד הפעם, אבל הפעם הצליח בידם להפיל הרבה אווירונים. לפי דברי האנגלים, מספרם עולה ל-170.

בבתי הספר התחילו ללמוד מיום ה-16 לחודש זה, פה בא מנהל חדש חופשי לגמרי. אחדים מהחרדים לא שלחו את ילדיהם לביה"ס כדי שלא יתרעלו ברעל הכפירה והמינות. בגימנסיון הליטאי נכסו הרבה נערים ונערות ביום הש"ק. מוכרחים הם לבוא, אבל אין הכרח לכתוב. בבתי הספר אין לומדים כעת בש"ק, אבל חוששים שבעוד שבועות ינהיגו ללמוד גם בש"ק.[322]

321 כאן מופיעה ידיעה נוספת ביחס למצב בא"י שמקורה אינו ידוע.

322 בתהליך הדרגתי נסגרו מוסדות החינוך הדתיים. המחבר מתאר את השינוי בהנהלה, ואת

בבניין המכינה לא נכנסו עדיין כי עוד הם מדינים זה עם זה, החיילים רוצים לסדר שם בית החולים והגימנסיון מקום ללינה. נודע שמר ד. איציקוביץ נאסר ע"י המשטרה בבואו לבקש משרה בתור מורה.[323]

היפנים מסרו דרישה אולטימטית לאינדא כינא [הודו-סין] שירשו לחיל שלהם להיכנס שם. המצב אינו ידוע אם יתנגדו לזה או יסכימו בעל כורחם.

מוילנא הובא לפה לוח על משך עשר שנים שנדפס זה כבר.[324]

21 בספטמבר. היום נכנסו תלמידי בית הספר למלאכה הליטאי לבניין המכינה, דרשו שהישיבה תצא גם מהמסעדה, מלאכות [משלחת] מבני הישיבה בתוכם גם אני בקרו את הברמייסטר [ראש העיר] שישאיר את המסעדה לכה"פ [לכל הפחות] בעד הישיבה, תשובתו הייתה שלילית, רק הבטיח שיכין מקום אחר, וכל זמן שלא יהיה מוכן אין לצאת מפה.[325]

נודע כי היום בש"ק אירע שאחדים מהתלמידים בגימנסיה הליטאית כתבו.[326]

22 בספטמבר. אמריקה הסכימה לשלוח חלק מ"מבצרי האוויר"[327] שנמצא ברשותה לאנגליה.

היום נתקבלה ידיעה מהרא"מ והר' חמ"ק שב"ה הגיעו ליפן, ומחכים הם לאוניה המובילה לאמריקה.[328]

היום נערך פה סיום הגדול על כל הש"ס ברוב פאר והדר. בשעה זו עורר זה שמחה גדולה, כי עוד מתחזקים ומתאמצים בלימוד התורה ב"ה.[329] אחי ר' יהושע לייב בא לפה על ימים אחדים לרגל ענייניו.

23 בספטמבר. נודע כי בקובנה מתכוננים להנהיג בבתי הספר ללמוד ביום

האפשרות לא לחלל שבת, אך מסתפק אם המצב יימשך. הדאגה להפצת הכפירה מטרידה אותו.

323 שמו של איציקוביץ, מנהל בית הספר "יבנה" לבנות, הוזכר לעיל ב-17 ביולי כאשר הופצו עליו גידופים בעיתונות, ראו הערה 237.

324 ייתכן שהמחבר הזכיר עובדה זו כדי להביע את תחושת הסכנה שבה חשו לאור המצב, ולאור ידיעתם על המאבק האנטי-דתי שניהלו הסובייטים נגד יהודי ברית המועצות. ייתכן גם שהיה בכך חידוש בולט שמשך את תשומת לבו.

325 המחבר מתאר את נישולה של הישיבה ממקומה בשלבים אחדים: תחילה למכינה, ובהמשך לביהכ"נ "בית מדרש הגדול" שבעיר, שם היו עד סוף זמן החורף, ניסן תש"א. אז נושלה הישיבה גם משם, ולא יכלה עוד להישאר כחטיבה מאורגנת. רק חבורה נשארה בבתי כנסת בעיר עד ימים מספר לפני חג הפסח. ראו: שושנה, ישיבת טלז, בתוך ספר טלז, עמ' 86.

326 גם ידיעה זו מאפיינת את דאגתו לתהליך עזיבת הדת.

327 מפציצים מסוג ב-17 שהייתה להם עצמה רבה במיוחד לעומת המפציצים הרגילים.

328 גם כאן מופיעים שמותיהם של הרב אליהו מאיר בלוך והרב חיים מרדכי קאץ בראשי תיבות, אולי מפני החשאיות של יציאתם. כאמור, השניים יצאו מליטא דרך בריה"מ ליפן ומשם לאמריקה. ראו הערה 314.

329 האחיזה בתורה ושמחת הסיום מעוררים השתאות, והמחבר נותן ביטוי לעצמתו של הלימוד ולהשפעתו חרף המצב הקשה.

הש"ק ולשבות ביום הא'. כמובן ידיעה זו עוררה דאגה וצער גדול אצל כל החוגים, נעשו ניסיונות לשנות את הדבר וגם להשפיע על ההורים שלא ישלחו את הילדים, אבל ניכר ריפיון גדול אצל חלק גדול מאחב"י [מאחינו בני ישראל] שהפחד נפל עליהם, ואינם עומדים בניסיון. מאידך גיסא נמצאים יחידי סגולה העומדים בניסיון, מוותרים על הכל על משרות חשובות, בשביל קדושת השבת, ישלם להם ד' כפעלם.[330]

---

24 בספטמבר. היום נודע כי היפנים נכנסו לאינדא כינא, ולפי דבריהם כמעט שלא פגשו בהתנגדות רצינית. איך תתנהג אמריקה וגם יתר הארצות, אין ידוע כעת.

אודות שאלת הש"ק בבתי הספר נודע עוד הפעם, כי בקובנה רצונם להנהיג את זה תיכף, ואח"כ יגשו לערי הקרת. חושבים שבלי ספק ימצאו הרבה הורים שיבינו את חובתם הם, שלא להניח את בניהם לחלל את הש"ק ח"ו. כי יש בזה ללמוד מהעכו"ם שמתחזקים באמונתם התפלה ע"י כל מיני חיזוקים, הולכים לבתי תיפלתם להתפלל בכל יום וכדומה, "ולא תהא תורה שלמה שלנו כשיחה בטלה שלהם".[331]

אחי מר אבא נ"י נשאר לע"ע [לעת-עתה] בטבריג בתור מורה.

האשכנזים הטביעו אוניה גדולה שהובילה הרבה ילדים מאנגליה לקנדה, קרוב ל-900 ילדים נטבעו.[332] האנגלים כועסים על זה הרבה, ומבטיחים שינקמו נקמתם בעד זה.

330 עפ"י הפסוק "ישלם ה' פעלך." (רות ב, יב).

331 גמרא (בבא בתרא קטז.).

332 מדובר בילדי ה"קינדר-טרנספורט", ילדים יהודים ברובם, שהובאו מגרמניה ומאוסטריה בשנים 1939-1938 לאנגליה. אלו שהיו בוגרים יותר נחשדו כאזרחים מארץ אויב, ונשלחו לקנדה או לאוסטרליה. ראו על כך: Fast, Children's Exodus.

מחברת ג'

המחברת עוסקת ברובה בתקופת כיבושה של ליטא על ידי הסובייטים, מכ"א באלול ת"ש עד כ"ג בתמוז תש"א, 24 בספטמבר 1940 - 18 ביולי 1941, כלומר עד כחודש לאחר הפלישה הנאצית שבעקבותיה ברחו המחבר וחבריו מזרחה לברית המועצות.

המחבר מתאר את תגובת היהדות לסובייטיזציה, בעיקר בענייני החינוך והשבת, ואת החרפת המאבק נגד הדת ובתוך כך סגירתה הדרמטית של ישיבת טלז ופיזורה. בתקופה זו גברו היזמות להשגת ויזות לשם יציאה מליטא, והמחבר מתאר את הניסיונות והדילמות שהיו כרוכים בכך.

חלקה האחרון של המחברת נכתב על רקע הפלישה הנאצית לליטא, שהתרחשה ב-22 ביוני 1941 - מנוסתו הבהולה והמפרכת של המחבר עם חבריו לכיוון ברית המועצות, ראשית עבודתם בקולחוז רוסי, גיבושה של הקבוצה שכללה שישה עשר בחורים והשתדלותם לשמירה על אורח החיים חרף הסביבה הקשה והמנוכרת.

הרב אברהם יצחק בלוך הי"ד, רבה של טלז וראש הישיבה.

24 ספטמבר [1940].[1] כבר לוקח אני חוברת ג' וחשבוני מתחלה, שהמלחמה לא תמשך זמן מרובה, לא הצטדק כלל.[2] כעת מתגברת ומתרחבת המלחמה ואין נראים עדין סימנים לשלו[ם]. היום נפוצו שמועות שונות כי בחשאי מתנהל מו"מ של שלו[ם] בין אשכנז ואנגליה[3] ע"י יזמתו של האפיפיור, אבל כנראה הדבר שקר, היסוד לזה היה מה שריבנטרופ נסע לרוים [לרומא] להתייעץ. בכלל כותבים העתונות כי אשכנז שנתה את תכסיסיה במלחמה, אחרי שנוכחה לדעת כי קשה עד מאד להעביר חיילים לארץ אנגליה בין ע"י המים ובין ע"י האויר, החליטו להתחיל התקפות על הקולוניות, היינו על ארץ מצרים וישראל, ועי"ז [על ידי זה] יהיה ברשותם מפרץ סועץ [סואץ], ואח"כ יהיה באפשרות להתקיף את אינדיה [הודו]. האיטלקים מתקיפים בארץ מצרים בחזקה. הטלת הפצצות בברלין ולונדון מתקיפים עכשיו בכל יום ויום.

---

25 - 26 ספטמבר. נודע כי הקום[וניסטים] מתכוננים להנהיג שבתי הספר ילמדו בש"ק [שבת-קדש] ובדעתם בשבת זה להתחיל את זה. בקובנה כבר צוו להמורים שיבואו לעבודתם ביום הש"ק. ידיעה זו עוררה דאגה ורגז גדול בין כל החוגים. בקובנה הלכו ההורים להשתדל דבר זה. הריפרוט [היועץ] היהודי אמר להם שהצעת החק הוא מהממשלה ואין לשנות. ההורים הלכו אצל הממשלה והם אמרו שאין זה חוק מצד הממשלה רק מהקום[וניסטים] וביחוד מהיהודים, ואחרי שההורים אמרו שכמעט כל ההורים מתנגדים לזה ורוצים שיום השביתה יהיה בש"ק, נדחית גזרה זו.[4] אגב נודע מהם שישנו הצעה אצל הממשלה שכל החנויות צריכות להיות פתוח ביום הש"ק.[5]
נזדמנתי לפלונגין אודות "ענין" חשוב.[6]

1 כ"א באלול ת"ש, כ-13 חודשים מאז פרוץ מלחמת העולם השנייה.

2 מחשבתו כי המלחמה תסתיים במהרה ולא יזדקק למחברת נוספת הובעה בראש מחברת ב, בח' בכסלו ת"ש: "והלוואי שיספיק מחברת זו עד גמירה".

3 שמועות כאלה נפוצו מדי פעם ומאחוריהן היו כמה גורמים בעלי משקל: "יזמת השלום" של היטלר כלפי אנגליה מאמצע יולי 1940 ונכונות חוגים מסוימים בצמרת הבריטית לקבל את היזמה הזאת. אולם, תחילת ההפצצות המאסיביות על לונדון בידי חיל-האוויר הגרמני בסוף אוגוסט 1940 שמו קץ לכל אפשרות של התקרבות בין גרמניה לאנגליה. לנושא זה, ראו למשל: Weinberg, A World at Arms, pp. 145–150.

4 ההתפתחות המתוארת בנושא החינוך מצביעה על נכונות מסוימת מצד השלטון הקומוניסטי בתקופת מעבר זו לפשרות זמניות במימוש מדיניות הפנים.

5 כאמור, המאבק בחיי הדת בתקופת המעבר לשלטון הקומוניסטי מוקד תחילה ביום השבת - פתיחת חנויות ובתי ספר ביום השבת, תוך איום בענישה למי שלא יעשה כן. בשלב זה נראה למחבר כי הצו נדחה.

6 "עניין" בלשון המחבר הוא הצעת שידוך.

27 ספטמבר. היום באו בהרבה חנויות מסוג הב'[7] ממונים מהממשלה, והודיעו להם שצריכים לרשום ברשימה מפורשת את כל הסחורה, ותיכף נגשו אל העבודה. המעשה אירע לפנות ערב סמוך לכניסת השבת, ודרשו מבעלי החנויות, ופקידיהם לא שמעו להם, ועזבו את בית המסחר והלכו להם שיסימו בעבודתם. החרדים[8] נכנעו לדרישתם וחללו את השבת. בעת מעשה לא נודע אם רצונם רק לרשום או ליקח כליל. עצם הידיעה עוררה רעש גדול.[9]

מברלין הודיעו שנחתם חוזה צבאי בין אשכנז - יאפן - ואיטליה שבאם תתערב איזה ממלכה שכעת היא נטרלית במלחמה, יסייעו זה את זה. משערים שבעיקר החוזה מכוון נגד אמריקה, אבל ישנו השערה שזה נגד רוסיה הוא מכוון, אחרי שיפן הוא אויבה הכי גדול, והתאחדותם יחד יש בזה התנגדות לעניניה של רוסיה.[10]

---

28 ספטמבר. היום נתפרסם כבר החוק שכל החנויות מסוג הב', אשר פדיונם עולה ליותר מ-150 אלף לשנה, נלקחים מבעליהם ונחרמים לטובת הממשלה.[11] השומא תלוי לפי ראות עיני הקומיסרים שבכל עיר ועיר, ולכן היה בזה עיר ועיר כמנהגה, אחרים החמירו ואחרים הקילו. פה בטלז נלקחו שמנה חנויות. היום היו החנויות פתוחות והפקידים עבדו שם, גם היהודים עבדו מפני שאימו אותם שאם לא יעבדו יענשו,[12] ורק אחת עמדה בנסיון והשתמטה מעבודה.
נודע כי אשכנז חתמה חוזה עם פינלנד שחילי אשכנז יעברו דרך ארצה לנורבגיה. משערים שזה נעשה נגד רצונה של רוסיה.[13] לונדון הודיעה כי הרבה אוירוני

7 חנויות בינוניות בגודלן שלא נכללו בסבב ראשון של ההלאמה. ב-27 בספטמבר הוצא צו הלאמת המסחר בעסקים גדולים והלאמת רכוש בעליהם. 83% מתוכם היו שייכים ליהודים. דב לוין, בכף הקלע, עמ' 351.

8 חרדים - במשמעות של מי שנתפס לבהלה.

9 האירוע הרשים את הכותב הן בשל החששות להלאמת החנויות והן בשל חילול השבת על ידי יהודים.

10 ציר ברלין-רומא-טוקיו ("מדינות הציר") הוא הסכם תלת צדדי שנחתם ב-27 בספטמבר 1940, ואשר עיגן בחוזה את מערכת הקשרים שנוצרה קודם לכן בין גרמניה, איטליה ויפן. השמועות על חתימת חוזה אכן התאמתו. המחבר כותב עליו בו ביום ומחווה דעתו מה עומד מאחורי ההסכם. בחלוף הזמן הסתבר כי למרות ההצהרות הקולניות, רמת התיאום הצבאי בין גרמניה (השותפה הבכירה ביחס לאיטליה) ויפן נותרה נמוכה.

11 זהו שלב בהלאמה ההדרגתית. החנויות הקטנות, שהמחזור שלהן קטן מ-150 אלף ליט לשנה, נשארו בינתיים בבעלות פרטית.

12 בהתאם לציווי קומוניסטי ידוע: "מי שאינו עובד, אינו אוכל".

13 המחבר צודק בהערכתו. זה היה צעד נוסף בהתקרבותה של פינלנד לגרמניה בעקבות חששה של פינלנד מברית המועצות. ומצד גרמניה היוותה חתימת החוזה פתיחה במערכה נגד בריה"מ בקיץ

אשכנז נורו.
העיתון היהודי "פאלקסבלט"[14] יצא היום בדרישה שבבתי הספר ילמדו בשבת. הנמוק לזה הוא כדי שיהיה לכל התלמידים להפגש יחד ביום מנוחתם.

29 - 30 ספטמבר. בישיבה נתעוררה [השאלה] איך לסדר מקום תפלה בעד כל בני הישיבה, והוחלט להתחלק במקומות אחדים, חלק יתפלל בעזרת נשים של ביה"מ [בית המדרש] הגדול, וחלק בביה"מ, וחלק בקלויז חיטים.[15] נבחרה ועדה מיוחדת לסדר הכל בסדר נכון. במסעדה באים בכל יום ודורשים לעזוב את הבנין. הבורגרמייסטר [ראש העיר] הראה מקום במרתף אחד ששם גר אופה נכרי. היום נודע שאחרי השתדלותו של האופה אצל הבורגרמייסטר הסכים הלה לבקשתו וביטל את האָרדער [הצו], שוב היה נתון לישיבה, ועכשיו הוא מראה מקום בעזרת נשים של הקלויז. משלחת של בני הישיבה בקרו אותו - בתוכם גם אני - והסבירו לו שבשום אופן א"א להסתדר בעזרת נשים, אבל הוא באחד[16] כי אין לו מיקום אחר ומוכרחים אנו לעזוב את הבנין, וגם לבקשתנו שיאריך את הזמן עד אחר יוה"כ [יום הכפורים] לא נעתר, ואמר שאפשר לבשל במקום אחר ולהביא בעזרת נשים. הוחלט להתדבר עם המנהל של ביה"ס לעבודה שיותר למשך זמן קצר.[17] בסלבודקה באו הקומוניסטים אחרי שהחברה נסגרה ורכושה הוחרם להמסעדה ולקחו את כל הכלים.

---

1 - 2 אוקט[ובר]. היחסים שבין יאפן ואמריקה נמתחו. אמריקה פסקה מלשלוח הרבה סחורות נחוצות ליאפן[18] וגם התחילה לשלוח כלי זין לארץ סין.[19] ראשי הצבא ביאפן פרסמו כי בא הקץ ליחסי השלום בין שני הארצות.[20] לונדון חושבת כי עכשיו תכנס אמריקה במלחמה.

היום הוא ער"ה [ערב ראש השנה] תש"א. העתון היהודי יצא בדברי חירוף וגידוף

הבא, וצעד בהשגת בעלת ברית נוספת במערכה הצפויה.

14 עיתון שמאלני יהודי. ראו מחברת ב הערה 219.

15 במזרח אירופה היו מקובלים קלויזים של בעלי מלאכה שונים, ואף בטלז היה קלויז החייטים.

16 עמד על דעתו, עפ"י הפסוק "והוא באחד ומי ישיבנו" (איוב כג, יג).

17 בדברים אלו המחבר מתייחס להמשך התהליך של נישול הישיבה. המסעדה הייתה חלק חיוני במערכת, מאחר שרוב הבחורים הגיעו מחוץ לטלז, ובמיוחד בימים הנוראים לא הייתה אפשרות לקיים את הישיבה ללא מקום לסעודות חג לבחורים.

18 בעקבות פקיעת תוקפו של חוזה מסחרי בין שתי המדינות בשלהי 1939 ותקופת מעבר של חצי שנה בעקבותיו.

19 ככל הידוע, בשלב הזה הסתפקה ארה"ב בסיוע פיננסי לסין.

20 ראשי צבא יפן היו רק גורם אחד במערכת קבלת ההחלטות ביפן. בשלב הזה טרם נפלה ביפן החלטה מוסכמת על כל גורמי השלטון כיצד יש לנהוג כלפי אמריקה.

נגד הדת וקרא שכל העובדים יעבדו בימי ר"ה וש"ק.[21] הפקידים בבתי המסחר שנחרמו - נאשיאנאליזיט [הלאמה] - כמעט שהוכרחו לעבוד ביו"ט.
הועדה לסידור המקומות בררה ע"י גורל מי ומי ילך במקומו המיועד להתפלל.[22]
5 - 4 - 3אוקט[ובר]. ימי ר"ה [ראש השנה] ושבת תשובה [תש"א]. בתי התפילה היו מלאים מפה אל פה וכולם התפללו בהתלהבות ובכונה. העתון יצא עוד הפעם בדברי הסתה נגד הדת. מהפקידים בבתי המסחר שהוחרמו היו הרבה שלא עמדו בנסיון ובשביל ההכרח חללו את יום הקדוש, וד' הטוב יכפר בעדם. נמצאו גם אחדים שעמדו בנסיון ולא עבדו.
ביום א' של ר"ה עשו הנכרים נסיון של "עלילת דם". הטילו ילד מת בביתו של יהודי, והמשטרה, כמובן, אסרה תיכף אחדים מהמתפללים.[23] בכלל ניכר כי יש יד מסותרה שרצונה לגרום פרעות נגד היהודים.
בימי ר"ה נתקבלו אתרוגים אחדים משוויץ. חושבים שהשתא [השנה] יהיה דוחק גדול בזה. בש"ת [בשבת תשובה] נאם הרב דברים מלהיבים וכן בהרבה עירות נאמו הרבנים ולא התחשבו עם המצב.[24]

במשך הימים היו התקפות הדדיות של אנגליה ואשכנז. היחסים בין אנגליה אמריקא ורוסיה משתנים לטוב. צירי רוסיה בקרו את בתי היוצר של כלי זין [תעשיית הנשק] בלונדון ושבחו מאד את טיבם.

---

6 אוקט[ובר]. צום גדליה. שמועות מתהלכות כי עוד מעט והממשלה תחרים

21 פחות משלושה חודשים לאחר הכיבוש הסובייטי החלה התעמולה הקומוניסטית והליטאית-קומוניסטית במאבק נגד הימים המקודשים ביותר בלוח היהודי. יצוין שכהרגלו ניסה השלטון הסובייטי להכשיר את הקרקע לצעדים דרמטיים במדיניות הפנים ע"י יצירת פניות מאותם גורמים שאליהם היא תכוון בעתיד. וכך, עיתון יהודי היה זה שתקף את הדת היהודית והכין את דעת-הקהל היהודית לשינויים החדים שהיו צפויים בסטטוס-קוו הדתי.

22 המחבר מתייחס לוועדות של הבחורים שניהלו תחומים שונים בחיי הישיבה, ראו: גיפטר, "ישיבת טלז", עמ' 183-184; כץ, תנועת המוסר ה', עמ' 43-44.

23 עלילת הדם המבוימת על ידי ליטאים היא המשך לעלילה הידועה מימי הביניים ועד למשפט בייליס (1911-1913), וגם לאחר מכן היו עלילות דם מקומיות כדוגמת זו. בגרמניה ניצלו הנאצים את העלילה כמוקד הסתה בספרים ובגיליונות השטימר. תחושת היהודים הייתה כי יש מי שמלבה שנאה עזה כלפיהם ומחפש עילה לפרוע בהם. בו בזמן היו עסוקים בהכנות לימים הנוראים.

24 שבת תשובה ושבת הגדול הן שתי שבתות שבהן מקובל שרבני קהילות נושאים דרשות לציבור. הרבנים המשיכו בכך באומץ למרות הסיכון, ובכך הביעו התנגדות רוחנית למדיניות הסובייטית האנטי דתית.
תוכן הדרשה של הרב בלוך אינו ידוע לנו. זו הייתה אחת מדרשותיו האחרונות, ואולי האחרונה בעוד הישיבה במקומה, שכן זמן קצר לאחר מכן פוזרה הישיבה ובתמוז תש"א הוא נרצח עם בני הקהילה.

כל החנויות גם מסוג הג'.[25] בהלה ומהומה שוררת בחוגי הסוחרים. הממשלה הודיעה כי המחירים יעלו על הרבה סחורות על אחדים 50 אחוז ויותר,[26] זה גרם בהלה גדולה והמחירים עלו עוד יותר מכפי הקצוב.
בית החולים הצבאי שנסדר בישיבה נעתק, ובישיבה התחילו לסדר קסרקטין בעד חולים.

---

7 אוקט[ובר]. האשכנזים נכנסו לרומניה. מצד רומניה לא היה שום נגוד [התנגדות]. האשכנזים אומרים כי כונתם לשמור מעינות הנפט מהאנגלים, עובדא זו עוררה שוב פחד של מלחמה חדשה כי חושבים שהכניסה לרומניה היה שלא ברצון שלנו.[27] חושבים שלפי המצב יגרום זה הרבה להתקרבות בין רוסיה ואנגליה יחד עם אמריקה.

היום נמצאו כתבי פלסתר [נאצה] נגד היהודים. שוב ניכר כי יש אנשים רבים הפועלים בשטח. העלאת המחירים הביא לידי זה שהכל קונים ומכינים להם. אצל החנויות עומדים שורות גדולות של קונים המחכים.[28] בבתי המאפיה ניכר הרבה פעמים דוחק בלחמים. גם מן לחם, חמאה, וחלה ועוד דברים עלו המחירים.

---

8 אוקט[ובר]. הרומנים הודיעו כי האשכנזים נכנסו לרומניה.[29] עצם הידיעה נכתבה כמלתא אגב אורחא [דרך אגב] שאין משימים לב לזה. הרדיו מלונדון מסרה כי עוד מעט תשתנה, יבואו שינוים ניכרים בפוליטיקה והנהגתה של רוסיה. הפחד למלחמה מתגבר פה, ניכר כי צבא רוסיה מתרכז יותר אל הגבול.[30]
9 - 10 אוקט[ובר]. כבושה של רומניה[31] עוררה בהלה גדולה בארצות הבלקן.

25 חנויות קטנות בגודלן שלא נכללו בסבב ראשון של ההלאמה.

26 המצב הכלכלי הלך והידרדר בין היתר עקב חיסול הדרגתי של המסחר החופשי, ניהול לא יעיל של המסחר שהולאם וקנייה מאסיבית של הסחורות בידי פקידים סובייטיים שבאו מבריה"מ.

27 ניכר שלמרות הסתייגויותיו בענייני הפנים, המחבר מתחיל להתייחס לברית המועצות כ"שלנו" כשהדבר נוגע למדיניות החוץ ולמאבק בגרמניה הנאצית.

28 תורים לפני חנויות היו תמונה אופיינית ברחבי בריה"מ, ונבעו, כאמור, מניהול לא יעיל של המסחר.

29 במסגרת ההתפרסות ההדרגתית לקראת "מבצע ברברוסה".

30 תכניות מבצעיות סובייטיות בתקופה הזאת עדיין אינן ידועות לחוקרים, אך הדעה הרווחת היא שסטלין הכין את כוחותיו בחשאי למתקפה נגד הגרמנים. נראה שהיערכות הכוחות הסובייטיים על גבול ליטא, שעליה מדווח המחבר, הייתה חלק ממהלך רב-שלבי זה.

31 רומניה לא נכבשה אלא התירה לכוחות גרמניים מוגבלים להיכנס לתחומה. עצם השימוש של המחבר במונח "כיבוש" יש בו כדי להעיד על המקור שממנו שאב את ידיעותיו על הנעשה בעולם - הרדיו הבריטי.

תורכיה מתכוננת הרבה לקדם פני הרעה. חושבים כי דרך ארצות הבלקן ילך לתורכיה ומשם לא"י. על ארץ בולגריה כבר הרחיב והגביר את השפעתו. נפוצו שמועות שכובש את ארץ בולגריה כולה. השמועות לא נתישרו. אמריקה דרשה מדיריה [מאזרחיה] באשכנז ואטליה שיבואו תיכף לאמריקה.

ממכתבי ששלחתי לאמריקה זה כבר בגין נסיעתי, קבלתי תשובה מקרובי מר אבא ר. שטיין שמתעניינים בזה הרבה.[32] ביום ד' נסעתי לשבל [שאוול] אודות "ענין".[33]

11 אוקט[ובר]. עריו"כ [ערב יום כפור] היום קבלתי ידיעה מהבית כי מאמריקה נתקבל בעדי דרישה לבא לשם בתור תלמיד בישיבת שיקגו. השולחים הם ר' ברוך רבינוביץ ור' שואל [שאול] זקס.[34] מה שיהיה מזה למעשה איני יודע כרגע, אבל רואה אני בזה מעין התחלה לטובה, ואקוה לאל עליון שיסיעני לגשם [להגשים] את זה וינחני בדרך טוב.

היות שבהרבה עירות לא יהיו אתרוגים, נתעוררה השאלה אם מותר ליסוע מפה לימי החג בעירה שלא יהיה שם אתרוג.[35]

שמועות מתהלכות כי עוד מעט ויבאו שינויים ניכרים בהיחסים בין רוסיה לאשכנז.

בעריו"כ זה באים בלב נשבר ונדכה,[36] כי מרגישים היטב את ה"מי יחיה ומי ימות", כי שאלת המלחמה קרובה, וגם את ה"מי יעני ומי יעשר" מרגישים בחוש ממש.[37]

32 זו ידיעה ראשונה על כך שהמחבר ביקש מקרוביו לשלוח לו ויזה לארה"ב.

33 כאמור לעיל - הצעת שידוך, הפעם משאוול.

34 "דרישה" - הזמנה מארץ היעד, כחלק מתהליך לקבלת ויזה. ר' שואל (שאול) זקס, ייתכן שיש לו קשר לרב זקס משקודוויל שהקים את "הישיבה הקטנה" בעירו של המחבר. ראו: פנקס הקהילות ליטא, שקודווייל, עמ' 697.

35 הרקע לשאלה ההלכתית היה מחסור בארבעה מינים שנוצר לראשונה בשנה זו בליטא הסובייטית. הדיון ההלכתי הוא האם מותר לאדם להפקיע עצמו מן המצווה, כלומר לחוג את החג במקום אחר שבו אין ארבעה מינים, ובכך יימנע ממנו קיום המצווה. הכותב התייחס לנושא זה גם בתאריך 15-16 באוקטובר, והוסיף כי השאלה הוקלה לאור מציאת אתרוגים נוספים, אך עדיין נותרה במקומות שונים כמו בקרב בחורי הישיבה בטלז.

36 עפ"י הפסוק "לב נשבר ונדכה אלוקים לא תִבזה" (תהילים נא, יט).

37 קטעים מתוך הפיוט "ונתנה תוקף", הנאמר במוסף לימים הנוראים לפני "קדושה". המחבר מביע את חרדתם על חייהם ("מי יחיה ומי ימות") ולגבי מצבם הכלכלי ("מי יעני ומי יעשר"). הפיוט חובר כפי הנראה בידי רבי אמנון ממגנצא, ממקדשי השם בימי הביניים.
למרות הזהירות המרבית בניסוחיו, נראה שהמחבר מצביע על המלחמה ההולכת וקרבה בין גרמניה לברית המועצות, עם ההשלכות ההרסניות ליהודים. יצוין כי דעות כאלה הושמעו בידי מיעוט קטן בקרב היהודים ששהו בשטחי בריה"מ ומאחוריהן עמדו, כמו במקרה זה, ידע רב

12 אוקט[ובר]. יו"כ. כל הקהל התפלל בכוונה ובהתלהבות עצומה.
בהחנויות שהוחרמו ועברו לרשות הממשלה תחת הקופרטיב "ממשקין" עבדו כמה פקידים יהודים. הרדיו מלונדון הודיעה כי רוסיה הזמינה באמריקה כלי זין בעד 7 מליון דולר, גם כי עלתה בידם להתקיף את ברלין בהרבה אוירונים ולעשות שם שמות.

13 אוקט[ובר]. בני הישיבה נוסעים הביתה. פוחדים אך מהבורגרמייסטר שכל הנוסע מטלז, על בעל החדר להודיע תיכף כי החדר פנוי. חוששים שבמשך הזמן לא יקחו את החדרים.[38] העתונים הודיעו כי מיום ה-19 לח.ז. [לחודש זה] יעברו כל הביינק [הבנקים] הממשלתיים לרשות רוסיה הכללית. חוששים שאז יתבטלו ה"למדים".[39]
שלו[ם] אחי נסע היום הביתה.

14 אוקט[ובר]. המסעדה נסגרה היום ועברה לרשות של הגמנסיון ובית המלאכה. כבר העמידו כל הכלים באוצר [מחסן] של עצים. לזמן החורף דואגים ומחפשים מקום בעד המסעדה.
בקובנה נתקבלו אתרוגים במספר מצומצם, מחירם 4 או 5 מאות, הרבה עירות קונים ומשלמים מחיר כזה.

ניכר שהשפעתה של אשכנז על בולגריה מתגברת, מנסטרי [שרי] בולגריה באו לאשכנז להתיעצות. האנגלים הודיעו כי הטילו הרבה פצצות על מרכזה של ברלין, גם על שערבורג. אחרי שנודע להם ע"י האוירונים כי שם מתרכזים הרבה צבא, באו באניות צבא והתקיפו את הנמל והעיר.
רוסיה הודיעה כי בים השחור שבגבולה אין רשות לאניות אחרות לבא, וכפי הידיעה כבר לקחו אניה של רומניה ויוגסלויה בשביל זה.
רוזבלט נשיא אמריקה נאם דברים חריפים נגד אשכנז ויפאן, הוא אמר שאנגליה היא כעת היחידה המגינה בעד הקו הישר והדמוקרטי באירופה ואסיה. בתוך יתר דבריו אמר שאמריקה תסיע בסיוע שיש בו ממש לאנגליה, גם כי אמריקה נכונה להגין ולהתקומם נגד כל מי שינסה להשפיע בעניניה. נאומו עשה רשם חזק כי רואה בזה צעד להכנס במלחמה.[40]

וחשיפה ניכרת למידע על מהלך מלחמת העולם השנייה וגרמניה הנאצית.

38 כמקובל בישיבות, סוף ה"זמן" ותחילת "בין הזמנים" חלים אחרי יום הכיפורים, והבחורים נסעו הבייתה לחג הסוכות. כאמור, רוב בני הישיבה גרו בחדרים שכורים וחששו מהפקעתם.

39 המטבע הליטאי, ראו מחברת ב', הערה 197.

40 בשלב זה דובר אך ורק בנכונותו של רוזוולט לסייע לאנגליה. לפי התיעוד המצוי עכשיו בידי החוקרים, רוזוולט סבר בתקופה זו שעל אמריקה להימנע מלהיכנס למלחמה, אלא אם כן תותקף בידי יפן או גרמניה.

היום ראיתי שבחצר הישיבה הראו קיניו [סרט קולנוע], ובתוך הישיבה סדרו מטות בעד החולים. אני חושב להשאר פה לימי החג אי"ה.

15 - 16 אוקט[ובר]. בני הישיבה נוסעים הביתה. הנהלת הישיבה דאגה שבעת כזו לא יושפעו בני הישיבה בהיותם הביתה להשאר שם או ללמוד מלאכה, ולכן חזקו את בני הישיבה שלא יעזבו את משמרתם, ודרשו שכל אחד יבטיח שתיכף בר"ח חשון עליו לבא לטלז בכל אופן, היינו אפי[לו] אם יהיה אצלו מעין החלטה שלא להשאר בישיבה בזמן החרף, עליו לבא ולהתיעץ דבר זה עם ההנהלה. מאחדים - ביחוד מאלו שיש מקום להסתפק שבהיותם הביתה יושפעו לרעה - דרשה ההנהלה תקיעת כף[41] על הבטחה הנ"ל, ואחרי כל החזוקים יש לקות שלזמן הבעל"ט [הבא עלינו לטובה] יתכנסו כמעט כל בני הישיבה.[42]

שאלת האתרוגים הוקלה ע"י שבקובנה נתקבלו כ-20 ועוד. הסוחרים העלו את המחיר עד 400 או 500 ליט, והרבה עירות שלמו מחיר זה. במקומות אחדים השתתפו ב' או ג' עירות יחד וע"י שליח המציאו זה לזה. כן נסדר בסלנט יחד גם דרובין [Darbėnai], שקודביל יחד עם אופינע [Upyna] ועוד.[43] כמעט כל עיר ועיר שהשתדלה להשיג אתרוג מצאה סוף סוף.

מתחלה כשחשבו שלא יהיו אתרוגים. בהרבה עירות נתעוררה שאלה אם מותר לנסוע מטלז ועי"ז לבטל מ"ע [מצות עשה]. הרב שליט"א פלפל בזה הרבה ולא הכריע להלכה, אבל דעתו נוטה שמותר לנסוע ע"י צירוף, ששם בעירו ילמוד עם תשב"ר [תינוקות של בית רבן].[44]

17 - 18 - 19 אוקט[ובר]. בעירות אחדות החליטו המורים ללמוד בימי החג. במקומות אחדים באו הרבה ילדים לימי החג והש"ק בוטלו וחוללו בפומבי, אוי לאזנים שכך שומעות.[45]

האשכנזים הטילו הרבה פצצות בלונדון וסביבותיה. מספר ההרוגים והפצועים מתרבים מיום ליום. גם האנגלים הטילו הרבה פצצות בערי אשכנז.

---

41 לפי ההלכה, תקיעת כף מחייבת כמו שבועה (שלחן ערוך, יו"ד סי' רלט ס"ב).

42 הדאגה לנטישת הישיבה כדי ללמוד מקצוע לפי צו השלטון, או מתוך היסחפות אחר רוח הסביבה, הביאה לכך שהנהלת הישיבה דרשה מהבחורים בעת יציאתם לחופשת "בין הזמנים" לחתום על התחייבות לשיבתם לישיבה, דרישה חריגה ביותר.

43 מדובר בעיירות הסמוכות זו לזו, סלנט עם דרוּבֶּין ושקודוויל עם אופינה.

44 כאן מובאת דעתו של הרב אברהם יצחק בלוך בשאלה ההלכתית לגבי ארבעה מינים. הרב נטה לפסוק שאפשר לנסוע הביתה, בתנאי ששם יעסקו במצווה של תלמוד תורה לטף.

45 המחבר מביע מעט מרחשי לבו, תופעה נדירה במחברת זו. הביטוי על פי מדרש תהילים (פרק יז).

רחל בת הרב נתארסה.[46]
בישיבה שמחו בשמחת החג כנהוג.[47]

20 - 21 אוקט[ובר]. מפני סיבות שונות החלטתי לנסוע הביתה לימי החג האחרונים, גם מהבית דרשו ממני לבא. נודע לי כי גם בסלנט למדו בביה"ס ביו"ט ובש"ק, הרבה נצטערתי, ותיכף הודעתי ע"י הטלפון לאחי שידע כי בשאר העירות לא לומדים בש"ק, וגם שאין שום חק שיכריח את זה, ולכן יעמדו בפרץ[48] להגן על הש"ק. ענין זה השפיע שהרבה ילדים לא באו ביו"ט האחרונים, אבל עצם הלמוד מתקים עוד הלאה.

המחירים על כל דבר, ביחוד על כל מיני ארג [אריג], עולים מיום ליום. כל החנויות שהוחרמו נכנסו תחת רשות של קופרטיב.

22 - 23 אוקט[ובר]. נסעתי הביתה. בבואי לשם מצאתי שכל בני הבית מבוהלים ואין יודעים איך להתנהג, אם כדאי לקנות סחורה או לא, כי חוששים בכל יום שלא יושיבו קומיסר.

בנוגע נסיעתי כבר עשיתי כל ההכנות להגיש בקשה אודות רשיון לעזוב את הארץ, ובדעתי לנסוע אחרי החג לקובנה לדבר זה.[49]

השמועות שנפוצו כי ביום ה19 לח.ז. [לחודש זה] יתבטל הליט לא נתאשרו. היסוד לשמועה היתה החק שמיום זה יוכנסו כל הביינק תחת רשות של הממשלה המרכזית, אח"כ נפוצו עוד הפעם שמועות כי בימי החג של המהפכה ביום 8-9 לח[ודש] נובמבר יתבטלו הליטאס, אבל אין לעמוד בשרש דבר.

24 - 25 - 26 אוקט[ובר]. שמע"צ [שמיני עצרת] שמחת תורה. מתחלה חשבו הכל שבשנה זו לא תתקים שום שמחה, מפני שלפי המצב א"א לשמוח, כי הלא הכל, ובעיקר מצב הרוחני, הוא בשפל המדרגה. אבל למרות כל החשבונות נהפוך היה, שהשמחה היתה יותר מבכל שנה. בעיקר גרמו בני הישיבה שנכנסו לכאן מטבריג, ישיבת תורת חסד מברנוביץ,[50] כולם חסידים מלאי שמחה, שמחו

46 מדובר באירוסיה של רחל בלוך, בת הרב אברהם יצחק בלוך, לרב ברוך סורוצקין, לימים ראש ישיבת טלז בקליבלנד. אבי החתן, הרב זלמן סורוצקין, היה בן דודו של הרב אברהם יצחק בלוך, שימש כרבה של לוצק ומראשי ארגון ועד הישיבות, והיה ממנהיגי הציבור החרדי בארץ לאחר שנמלט מליטא בשנת ת"ש.

47 גם כאן נרשם ביטוי להמשכיות בחיי הישיבה כבימים עברו, חרף המצב שתואר בבהירות.

48 מתוך אחריות לציבור, שהיא חלק מהתפיסה הטלזאית, המחבר משתף גם את אחיו במאבק למען השבת.

49 בקובנה, ששימשה בין המלחמות בירתה של ליטא, ישבו עדיין הקונסולים ובה התרכזה הפעילות לקבלת ויזות.

50 ישיבת חסידי סלונים שהוקמה על ידי רבי אברהם וינברג (השני) מסלונים בין מלחמות העולם. בראש הישיבה עמד הרב אברהם שמואל הירשוביץ (נכדו של הרב אליעזר גורדון, רבה של טלז וראש ישיבתה). הם נתקבלו באהבה וזכו לדאגה ולסעד מצד הקהילה, והם מצדם נפחו בעיירה

בעצמם והשפיעו על כל בני העיר שיקחו חלק בהשמחה. בש"ת [בשמחת תורה] בערב סדרו אחרי האכילה עוד הפעם הקפות, וכל בני העיר רקדו ושרו עד שעה מאוחרת בלילה, וכן בבקר. גם כל הילדים נשתתפו ברקידות ובשירות, וקידוש השם גדול היה עי"ז. ובכלל היה נראה שאפי[לו] הריקים שבך מלאים[51] רגשות קדושות, ובשעה שרואים שמחה של מצוה מתעוררת אצלם תשוקה ושאיפה לקדושה ולרוחניות.[52] גם בשאר עירות, וביחוד מקום שם ישנן ישיבות, היתה השמחה שלמה בהשתתפות כל בני העיר, אפי[לו] החפשים והשמאלים. בימי חוה"מ [חול המועד] למדו בהרבה ביה"ס, גם בשקודביל למדו, בטבריג לא למדו. אחי מר אבא נ"י היה בכל ימי החג הביתה. בשקודביל נתקימה אספת ההורים בביה"ס, אחדים רצו שבועד ההורים יהיה דוקא עובדים קומ[וניסטים], אבל ההמון הבין ששאלת השבת תלוי בזה, ולכן עמדו על דעתם לבחור בחברי הועד אנשים חרדים שיגינו על קדושת השבת.

---

27 - 28 אוקט[ובר]. אטליא מסרה דרישה אולטימטיבית לארץ יון שימסרו לרשותם נמלים אחדים ובכלל יעמדו תחת השפעתם. ארץ יון מאנה לקים את הדרישה ואטליה התחילה במלחמה מצד אלבניה וע"י האויר. יון התגיסה ועמדה להגין על קיומה, היא הכינה לזה מכבר, בנתה מבצרים לארך כל הגבול, מבצר טעקסם.[53] יוגסלביה ובולגריה ג"כ התגיסו כדי להיות מוכן להגין על קיומם הם.

29 אוקט[ובר]. אנגליה שלחה לממשלת יון שתתחזק להחזיק מעמד כי אז תקבל עזרה וסיוע מאנגליה. האנגלים תפסו להם תיכף אי קרפו [קורפו] ששייך ליון כדי להתבצר שם, גם בסלניקי הושיבו חילים. לפי ידיעות היונים עולה בידם להדוף את האטלקים, ובמקומות אחדים מתקיפים הם את האיטלקים. מהידיעות שהאיטלקים מפרסמים גם ניכר שלא כל כך בנקל עולה להם לכבוש ארץ יון.

נודע כי בורשא גורשו כל היהודים לגיטו, הגזר דין נתפרסם ביום הכפורים

"רוח חיים ושמחה". ראו: פנקס הקהילות ליטא, שקודוויל, עמ' 698; הרב חיים שטיין, שקודוויל און איר אומקום, בתוך: ספר ליטע, עמ' 1863.

51 הביטוי עפ"י "כפלח הרמון רַקָּתֵך" (שיר השירים ד, ג), ובגמרא: "אפילו ריקנין שבך מלאים מצוות כרימון". המחבר התרשם מהשתתפותם של מי שאינם שומרי מצוות בשמחת התורה.

52 זהו תיעוד נדיר של שמחת תורה בעירו שקודוויל, ובה נטלו חלק מרכזי בני הישיבות הגולות והפליטים.

53 זהו שמו של הגנרל יואניס מֶטָאקְסָס (1871-1941), המפקד היווני ששימש כראש ממשלה בעת מלחמת איטליה ביוון. ייתכן שהמחבר קרא למבצרים בשמו של המפקד.

בשעת נעילה. גם בשער עירות נסדר גיטות [גיטאות].[54]

30 אוקט[ובר]. תורכיה מתכוננת לעמוד נגד כל התקפה, הי[א] גיסה לשם זה הרבה חילים.

נסעתי לקובנה דבר עניני נסיעתי.

בהתפרצות המלחמה שבין אטליה ויון רואים אחדים סימני גאולה, כי הלא כתוב שבא יבאו לא"י [לארץ ישראל] ושם יפלו, וע"י דרך זה יבאו השונאים לא"י ושם יפלו בב"א [במהרה בימינו אמן].[55]

31 אוקט[ובר]. היום נתפרסם חק שכל בית שגדלו יותר מ220 מטר בקובנה, וילנה, שבלי, ו170 בשאר עירות, יחרמו לטובת הממשלה. חק זה הביא לידי בהלה, כי כמעט כל הבע"ב [בעלי הבתים] יאבדו עי"ז את ביתם. ביתנו אין לה שיעור זה ובע"ה תשאר אצלנו.

לא הגשתי בקשה אודות וויזע מפני טעמים שונים, בכלל נראה כי קשה מאד מאד לקבל וויזע בעד אזרח ליטאי.[56]

בהיותי בקובנה התענינתי אודות מכונת טויה.[57]

בקובנה מתכוננים הרבה לימי החג של הריבלוציה.[58]

1 נובמבר. המחירים על הרבה סחורות הועלו. בהיותי בקובנה נפגשתי עם

54 הידיעה על הקמת גטו ורשה וגטאות אחרים הגיעה לידיעת המחבר כשבועיים לאחר פרסום הצו הראשון, שניתן בעיצומו של יום הכיפורים תש"א, 12 באוקטובר 1940.

55 המחבר מוצא במקורות רמז לזמן הגאולה על פי פסוקי הגאולה בנבואת יחזקאל. על מלחמת גוג ומגוג, שהיא המלחמה קודם הגאולה העתידה, נאמר ביחזקאל (לט, א-ה): "ואתה בן אדם הנבא על גוג ואמרת כה אמר ה'... הנני אליך גוג נשיא ראש מֶשֶׁך ותובל... והעליתיך מירכתי צפון והביאותיך על הרי ישראל... על הרי ישראל תיפול אתה וכל אגפיך ועמים אשר אתך". העיסוק בעת הגאולה באמצעות פסוקים מופיע במקומות נוספים ביומן, ראו במבוא ליומן וכן במחברת ב הערות 168-170.
משך ותובל מופיעים בספר בראשית בין בני יפת, יחד עם יוון (בראשית י, ב), וייתכן שלפיכך ניסו לזהות אותם כמדינות יוון ואיטליה המודרניות.

56 המחבר אינו מפרט את נימוקיו. ייתכן שחשש מפני תגובת השלטונות על בקשה כזאת, בהיותו בעל אזרחות ליטאית ולפיכך נחשב בעיני השלטונות הסובייטיים כאזרח סובייטי, זאת לעומת פליטים מפולין שנחשבו אזרחים זרים.

57 ההתעניינות במכונה זו באה כדי ליצור מקור פרנסה. השימוש במכונות טווייה אִפשר לעבוד מהבית ולהגיע למכסה הדרושה גם בלא עבודה בשבת. ראו על כך: זיכרונות אברהם לנגלבן, בתוך: גיטה לנגלבן-קליבנסקי, מירכתי צפון, עמ' 53; גיברלטר, יסור ייסרני, עמ' 443-444.

58 כוונתו ל-6 בנובמבר, התאריך המציין את תחילת המהפכה הקומוניסטית בשנת 1917. התאריכים לציון המהפכה הקומוניסטית הפכו לימי מועד בחיים הציבוריים ובמערכת הלימודים, כגון יום מהפכת אוקטובר (7 בנובמבר לפי הלוח החדש); יום הזדהות הפועלים (1 במאי); חג הצבא האדום (23 בפברואר); יום הבחירות לסובייט העליון (12 בינואר); יום החוקה של ברית המועצות (5 בדצמבר) המוזכר בהמשך, ועוד. ראו: דב לוין, מערכות החינוך היהודי בליטא הסובייטית, עמ' 79, וראו הערה 87 .

הגאב"ד דקובנה שליט"א.[59] הוא אמר לי כי קבל ממני תשובה בענין גלוח הפאות, ומפני הטרדות לא השיב לי אז ועכשיו נאבד לו הכת"י [הכתב יד], ולכן בקש ממני להמציא לו עוד הפעם את התשובה ואז ישיב לי. הוא כבדני בספרו ח"א [חלק א]. נודע כי ר' אלי[הו] מאיר ור' מרדכי[60] נתעכבו ביאפן, מפני שהוויזעס שלהם בתור אורחים (טוריסטן) אבדו את כחם. שושנה בת ר' זלמן שנסעה אתם יחד כבר הגיעה לאמריקה ביום ערב סוכות. מקווים שגם הם ישיגו רשיונות לכניסה.[61]

---

2 - 3 - 4 נובמבר. המלחמה שבין אטליה ויון הולכת ומתגברת. האיטלקים מטילים פצצות בהרבה עירות. על החזיתות אין להם נצחונות, להיפוך, במקומות אחדים חדרו היונים לתוך ארץ אלבניה, אוירוני אנגליה הטילו פצצות בנעאפאל [נפולי] וביתר ערי אטליה.

---

5 - 6 - 7 נובמבר. מטעם הממשלה עושים הכנות גדולות לימי החג. באמריקה מתקימות הבחירות לנשיא. המועמדים הם רוזבלט ווילקי.[62]

8 - 9 נובמבר. בימי החג היו סגורים כל החנויות, גם בש"ק שהוא יום ה9 לחודש היה סגור, מפני שהיה יום המנוחה הרשמי במקום, אבל נפוצו שמועות שמכאן ולהבא יהיה תמיד יום השביתה בש"ק. ידיעה זו עוררה שמחה גדולה בחוגי היהודים, אבל לבסוף נתברר שרק בשבוע זו קבעו כן.

מר רוזבלט נבחר לנשיא. הוא קבל ב11 מליון קולות יותר מהשני. דבר זה הוא חשוב מאד בעד אנגליה, כי כידוע נוטה רוזבלט לסיע לאנגליה בכל מאי דאפשר [מה שאפשר] עד השתתפות במלחמה אם יהיה צורך לזה. האנגלים שמחים בזה מאד. האנגלים הטילו הרבה פצצות באטליה ובברלין. כנראה תיכף אחרי נצחונו של רוזבלט בטוחה אנגליה שתקבל אוירונים, ולכן אינה חסה על זה ומתקיפה בחזק.

59 גאב"ד - גאון אב בית דין, כינוי לרב העיר, העומד בראש בית הדין. זהו אחד מהתיאורים האחרונים מחיי השגרה של רבה של קובנה, רבי אברהם דוב כהנא-שפירא. הסוגיה ההלכתית שביקש הכותב לברר לא זכתה למענה, אך ניכר שהפגישה והספר שקיבל הרשימו אותו. ראו על הרב שפירא במחברת ב הערה 214.

60 ראו עליהם במחברת ב הערות 314, 261. הפעם שמותיהם כתובים במפורש, בניגוד לפעמים הקודמות, שכן השניים כבר היו מחוץ לתחומי ברית המועצות.

61 ראו מחברת ב' הערה 315.

62 בניגוד למסורת אמריקאית, בנובמבר 1940 התמודד נשיא ארצות הברית, פרנקלין דילנו רוזוולט, על כהונה שלישית כנשיא וניצח את יריבו הרפובליקני וונדל וילקי.

היטלר נאם[63] ואמר שבטוח הוא בנצחון, וכלפי אמריקה אמר שבאירופה אין לה להתערב כלל. לא שכח גם להתקיף את היהודים.

כנהוג - אחי ר' ליב ורעיתו בנסעם מקובנה באו לימים אחדים.

10 נובמבר. נסעתי לטלז יחד עם אחי ר' לייב ורעיתו.

מולוטוב הקומיסר לעניני חוץ נסע לברלין לדון בהרבה שאלות, כנראה יהיה שוב חוזה בין שני הארצות אשר יהיה מכוון נגד אנגליה.[64] צמברלין מת. היונים מודיעם שכבשו הם חלק גדול מאלבניה.

11 נובמבר. משערים שאחרי שנבחר רוזבלט לנשיא, רצונו של היטלר לעשות קשר חדש בין ד' [4] הארצות, אשכנז אטליה יאפן ורוסיה נגד אנגליה ואמריקה. ברומניה היתה רעידת אדמה גדולה היו הרבה קרבנות.

ר' ישראל ארדמן התחיל היום להגיד שיעורים בישיבה הק[דושה].[65]

12 נובמבר. בני הישיבה נתכנסו במקצת, אבל חלק גדול חסר עדין, בעיקר חסירים הצעירים. במכינה חסרים הרבה.

המחירים עולים שוב והרבה סחורות קשה להשיג. המסעדה של הישיבה מסתדרת בבנין חדש וכעת עוד לא נגמר.

הספרדים הושיבו את עיר טנזר [טנגי'ר] שהיתה עד עתה עיר משותפת לאנגליה ופרנציה [צרפת] ועוד. אנגליה מחתה נגד זה. גענ[רל] דעגאל [דה-גול] העומד בראש צבא הפרנצים שעברו על צד של אנגליה הושיב דעסאנט [כוח צנחנים] בעיר טנזשער [טנגי'ר], ואין ידוע איך יפול דבר, אם ספרד תתחיל מלחמה דבר זה או לא.

נודע כי באשכנז גורשו הרבה יהודים מעריהם לבנות מבצרים על גבול הרוסי, גם נשלחו לסלק את החורבות שנעשו ע"י הפצצות, וכל היהודים מהולנד בלגיה

63 לרגל יום השנה ל"פוטש במרתף בירה", ניסיון הפיכה כושל שארגן היטלר ב-1923 ושהפך לחג בגרמניה הנאצית.

64 המשא ומתן בברלין הסתיים ללא שום תוצאה. בזמן הזה קיבל כפי הנראה היטלר את ההחלטה לתקוף את בריה"מ בשנה הבאה.

65 העובדה שיש בישיבה מינוי חדש מצביעה על שגרת החיים בה גם בתנאים החדשים. הרב ישראל אורדמן היה ממצויני הבחורים בישיבה, אמר חבורות בטלז ונישא לחסיה, בתו של הרב זלמן בלוך, המנהל הרוחני בישיבה. על אישיותו ועל ההערכה העמוקה כלפיו ראו גם בעדות ר' משה פורטמן, גנזך קידוש השם, מספר 36936 קלטת B3 (שם מובא גם תיאור רציחתה של חסיה). ראו גם דף עד ביד ושם.

נורבגיה דניה ופרנציה שולח הוא לארץ פולין.[66]

13 - 14 נובמבר. מולוטוב נתקבל בברלין ברב פאר והדר, נפגש עם היטלר גערינג ויתר החשובים. פרטי המו"מ אינו ידוע אבל ההשערה היא שאשכנז משתדלת לעשות שלו[ם] בין רוסיה ויפניה, גם שרוסיה לא תתערב בתרכיה כשאשכנז תתקיף אותה. הקונסול היפני במוסקבה בא ג"כ לברלין. האנגלים מודיעים כי בים התיכון אצל נמל טורנטי בא לידי מלחמה חזקה על הים בינם ובין האטלקים, ועלתה בידם להטביע ג' אניות צבא גדולות והרבה אניות משא. לפי דבריהם של האנגלים יש בזה נצחון גדול. בעצם אמרו שמולוטוב בשמעו אודות מפלתם של האיטלקים יתישב אם כד[א]י בעדו להתאחד עם האשכנזים והאטלקים.

נפוצו שמועות שביום ה15 לח.ז. יתבטל ה"ל"[ליט]. כמעט שכבר אין משימים לב לשמועות כאלו, כי הרבה פעמים נתברר ששקר יסודן, וחושבים שסוחרי הכסף מפיצים שמועות כאלו כדי שיעלה מחיר סחורתם.

15 - 16 נובמבר. השמועה לא התקימה וה"ל" לא נתבטל ב"ה.

טאסס[67] פרסמה כי העתונים בחו"ל כתבו שבברלין נחתם שלו[ם] בין רוסיה ויאפן, ומכאן ולהבא לא תסיע עוד רוסיה את סין במלחמתה נגד יאפן, גם חלק מארץ סיביר תתן רוסיה ליאפן, ורוסיה תקבל ארץ אנדיה [הודו] אחרי מפלתה של אנגליה.[68] טאס מצדה הכחישה את כל השמועות. האנגלים אומרים כי רוסיה הסכימה לסיע את אשכנז במלחמתה נגד אנגליה ע"י כלי זין ושאר מכשירים, ולשם זה תיצור בתי חרושת לזין שיעברו בעד אשכנז מיני זין שונים. אנגליה מצדה מוספת כי נגד הסיוע שתקבל מאמריקה אין זה כלום, ולכן אין לה לירא. האשכנזים באו בהרבה אוירונים על עיר קאוונטערי [קובנטרי] והטילו שם הרבה פצצות, כמעט שהחריבו כל העיר עד היסוד בה. היו שם בתי חרושת לאוירונים. מספר ההרוגים והפצועים עולה למאות. האשכנזים מצינים את זה לנצחון גדול, כי עלתה בידם להחריב מרכזה של בתי היצירה לאוירונים. האנגלים מודים בעצם העובדא ומדגישים את האכזריות שהראו בזה בהטילם פצצות על תושבי העיר.

העתונים באמריקה כותבים כי הבטוי "בארבאריזם" הוא די מְצָעֵר למעשה

66 שמועות אלו מקדימות בהרבה את המציאות, שכן בשנת תש"א (1941) לא היו גירושים ממקומות אלו.

67 סוכנות הידיעות הסובייטית.

68 ידיעות מוזרות שלא היה להן בסיס במציאות. כנראה פרסום זה נועד להסיח את דעת הקהל ברוסיה ובעולם מכישלון השיחות בברלין.

אכזריות זו. האשכנזים אומרים שהתקפה במדה כזו לא הי[תה] עדין, ומבטיחים שלעתיד יהיו ההתקפות עוד יותר חזקים.

17 - 18 נובמבר. האנגלים הטילו הרבה פצצות בעיר המבורג ועשו שם שמות. כנראה היה זה נקמה בעד קאנוועענטרי. היונים מתקיפים את האיטלקים בארץ אלבניה, וכבר כבשו להם חלק גדול מארץ אלבניה והתותחים שלהם כבר נתקרבו לעיר קורצ'יא [Korce].

נודע שבשבת זו למדו בכל בה"ס בקובנה עפ"י צויו של האינספקטור [פקח], רק ניתן להם הרשות שלא לכתוב ביום הש"ק, וביום א' שבתו. חוששים שלא תתפשט הגזרה בכל הארץ, גם שלא יהיה זה התחלה לחילול ש"ק גם ע"י כתיבה, כי ע"י פשרה זו יתחילו כל המורים והתלמידים ללמוד בש"ק ואח"כ יכריחו גם לכתוב.[69] גם את החנויות צוו לפתוח ביום הש"ק, ואלה שלא פתחו נעשה עליהם פרטיכל. משלחת של חנונים הלכו להשתדל דבר זה ולא נתקבלו באמרם "שעל דברים קטנים וקלי ערך כאלו אין להם פנאי", והוסיפו עוד שגם הם מלמדים ביום השביתה שלהם כשיש צורך. התחילו להושיב קומיסרים בחנויות מסוג הג' זה מעורר פחד אצל כל אחד. היום נתקבלה ידיעה מר' א. מאיר ור' מרדכי כי הגיעו לאמריקה. היה להם הרבה טרח ועכובים בדרך, אבל סוף סוף הצליח ד' בידם. שאלת ההגירה מפה נעשית חמורה מיום ליום.

19 נובמבר. היום לקחו עוד הרבה חנויות. דבר זה עורר שוב בהלה ודאגה בין כל החוגים. בעת האחרונה התחלנו להתענין ברכישת מכונת סריגה. הרבה רוכשים להם מכונות כאלו, בתקוה שיהיה אפשרות להסתדר בעבודה זו, וביחוד נתפשט זה בחוגי החרדים,[70] ובשביל זה עלו המחירים על המכונות פי ד' וה' משווין. כתבתי דבר זה לדודי מר אבא בקובנה, שישתדל דבר זה. קבלתי היום גלויה ממנו שנודע לו ממכונה ראויה בעדנו היינו על צמר פשוט. נסעתי תיכף לקובנה וחשבתי שבמשך יום או יומים יעלה בידי לגמור את הדבר. היה בדעתי תיכף בעוד להתענין בזה אבל מפני שהרכבת נתאחרה לא עלה זה בידי.

20 נובמבר. בבקר השכם הלכתי למקום שם נמצאים המכונות ופגשתי שם סוחר אחד והקדים אותי. מתחלה חרה לי הדבר עד מאד, אבל אח"כ נודע לי

69 בשלב זה התקיימו לימודים בבתי הספר בשבת בלא שהיו אנוסים לכתוב, אך המחבר הכיר את התהליך ובצדק חשש שבהמשך יוכרחו גם לכתוב. ראו: דב לוין, "מערכות החינוך היהודי בליטא הסובייטית", בעיקר עמ' 87.
תהליכים אלו שכוונו בידי השלטונות לעבר תלמידי בתי ספר, ובכלל זה בתי ספר יהודיים, מוזכרים בתיעוד של נ.ק.וו.ד. ליטא כ"השכלה וחתירה מבפנים". ראו: Dyukov, Nakanune Kholokosta, p. 47.

70 ראו לעיל הערה 57.

שלא היה טוב ויפה, חשבתי לנסוע תיכף לטלז אבל שמעתי אודות הצעות אחרות והחלטתי לחכות עוד.

האשכנזים התקיפו בחזקה את עיר בירמינגהם, האנגלים ענו בהתקפות חזקות על ערי אשכנז.

בחזית היוני נראה שאין האטלקים מצליחים כלל. האנגלים מסיעים אותם ובכחות המים והאויר כפי ידיעות היונים צועדים הם קדימה, ובסביבות עיר קארידא מתקימת מלחמה חזקה, והאיטלקים מוכרחים לעזוב עמדה אחר עמדה. מינסטרי אונגריה באו לברלין ואחרי מו"מ נתאחד לה"ציר". גם סלובקיה שעמדה מכבר כולה תחת השפעתה של אשכנז נתחברה לה"ציר".[71]

---

21 נובמבר. היום טלפנתי הביתה להתיעץ אם לקנות מכונה גדולה או לא. חכיתי על הטלפון יותר מד' שעות, וע"י הטלפון הודיע לי אבי שליט"א כי בשעה זו באו אצלנו שוטרים וחברי הקומ' פארט [המפלגה הקומוניסטית] לעשות בדיקה, ובתוך הבדיקה נתקבלה ההזמנה לטלפון. ואחרי שבדקו את כיסו וכל אשר לו הרשוהו לצאת. תשובה ברורה לא קבלתי ממנו ולא ידעתי איך להתנהג. במקום אחד מצאתי מכונה והלה בקש קרוב ל2 אלפים, ומכונה מסוג זה היה באפשרותי לקבל בשבוע העבר בעד י"ד מאות, לכן צלצלתי לשבלי להודע אם אפשר שם לקבל או לא, ונודע לי כי הלה מכר כבר את שלו, מיד החלטתי כי נחוץ לקנות מכונה זו, חכיתי לידיעה מהבית אודות תוצאות הבדיקה, בערב קבלתי הזמנה להטלפון אבל חכיתי עד הלילה ולא קבלתי את הטלפון, החלטתי להשאר פה עד אחר הש"ק ולגמור את הענין.

22 נובמבר, ערש"ק. בבקר הלכתי להמוכר ונתתי לו דמי קדימה. מהבית קבלתי ידיעה ע"י הטלפון, כי ב"ה לא מצאו כלום רק דברים קטנים אחדים, לקחו להם כמו 15 קידובר 3 מט[ר] סַטין וכדומה, וחושבים שיחזירו את זה. בינתים נודע לי אודות מכונה אחרת, ונסעתי יחד עם הדוד להודע ונתאחרנו שם עד קרוב לש"ק.

23 נובמבר, ש"ק חיי שרה. היום קבלתי כבר גלויה מפורטת מהבית אודות הבדיקה שעשו, חפשו ובדקו משך של ד' שעות בכל חור וסדק. בעיר מתהלכות שמועות כי מחר או מחרתים יתחיל הרוב[ל] להיות יחדיו בהוצאה, והליט או שיתבטל או שיהיה יוצא בהוצאה יחד עם הרוב[ל], וגם שהמחירים יעלו על כל הדברים. כשמוע ידיעה זו רציתי לגמור תיכף אודות המכונה ותיכף אחרי הבדלה

71 על ההסכם בין הונגריה לגרמניה הנאצית חתם ראש הממשלה ההונגרי פאל טלקי ב-20 בנובמבר 1940. הונגריה וסלובקיה נחשבו לגרורות של גרמניה הנאצית, והיו שותפות זוטרות בציר.

התחילו להתעסק בזה, קראתי למבין שיעיד לי על טיב המכונה, ומעדותו נודע לי כי אף שהיא ישנה היא עדין ראויה לעבודה. סמכתי עליה אף שידעתי כי המחיר הוא יקר, מפני שידעתי שאם לא עכשיו אימתי, ונתתי להמוכר אלף ליט.

24 נובמבר. בבקר נודע כי הידיעה אמתית והרוב[ל] והליט יצאו בהוצאה יחדיו והמחירים יעלו, כל המחירים על הסחורות יהיה מכאן ולהבא ברוב[ל].[72] בצהרים כבר נתפרסם זה ע"י הרדיו. בראותי את זה לויתי את יתר הכסף המגיע לו, וסלקתי לבעל המכונה והביתה. שלחתי טלגרמה שיבא א' עם מעות. בעיר היתה בהלה גדולה ולא היה ידוע עדין אם הרוב[ל] והצרבניץ יהיה חדשים או ישנים. בערב חכיתי שיבא מישהו עם הכסף ולא בא מפני שהטלגרמה נתאחרה. היום בבקר נתתי שלו[ם] לר' אברהם[73] אחרי ששמעתי שכבר שאל אודותי שהנני בסלבודקה ולא נפגשתי עמו, הזמין אותי לבקרו בבית, בערב בקרתי אותו ואמר לי להשאר בישיבת סלבודקא, אמרתי לו שעכשיו אין הזמן מתאים לזה.

מבוטו סקירוס[74] צלצלו להרב בקובנה שיודיע להם מספר כל הישיבות בקובנה וסביבותיה. אח"כ באו לבקר את הרבנים ואת כל חברי הנהלת הישיבה ורשמו את קורותם. גם בישיבה נכנסו ודרשו ליתן להם רשימה ממעונות בני הישיבה. כונתם אינו ידוע, אם רצונם לגרש מן העיר או לדבר אחר מתכונים.[75]

25 נובמבר. היום פתוחות הרבה חנויות. אצל החנויות ישנם שורות אנשים לקנות סחורה, וכבר נודע כי כעת הרוב[ל] והצרבני הוא הישן בלי שינוי וחילוף. הקורס [שער החליפין] הרשמי הוא שהרוב[ל] הוא 1 ליט 11, ומי שטרח והכין לו מקודם צרה יהיה לו. עכשיו מחיר הצרבני התחיל לעלות עד 13-12. בבקר בא שלו[ם] אחי עם המעות, שלחתי תיכף את ההלואה ואת המכונה הבאתי בביתו של הדוד שלו[ם], ספר פרטי הבדיקה גם כי הפחד בעד קומיסר וכדומה היה אתמול גדול, ולכן מצא הרבה סחורות בזול.

המחירים עלו הרבה. סחורות עלו עד 200 אחוזים ועל אחרים גם ב 400 אחוזים. שלו[ם] נסע תיכף הביתה. ואני החלטתי ליסע תיכף בערב טלזה. בערב קבלתי הזמנה לטלפון מהבית, ובשביל זה נתאחרתי עד 10, ואעפ"כ הספקתי להרכבת

72 המשך למגמות שניכרו כבר קודם. כלכלת ליטא הסובייטית השתלבה במהרה בכלכלה הסובייטית עם כל הפגמים האופייניים לה: מחסור בסחורות ומחירים גבוהים. תושבי ליטא, ובכלל זה המחבר, מצליחים לשרוד בינתיים רק בזכות החסכונות שלהם. בהמשך הוא מתייחס למטבע שהונהג בליטא לצד הרובל - הצרבניץ (צרבני). אלה היו שטרות בני ערך של 1, 3, 5 ו-10 צ'רבונצים שהונפקו בברית המועצות ב-1937 עם תמונתו של לנין, ונקראו על שם המטבעות מתקופת הצאר.

73 הרב אברהם גרודזנסקי, המשגיח הרוחני של ישיבת סלבודקה. ראו עליו: מחברת ב, הערה 65.

74 מחלקת הדיור.

75 המחבר מביא מידע על מצב הרבנים תחת הכיבוש הסובייטי שעברו חקירות על אודות קורותיהם האישיים ועל אודות המוסדות.

ונסעתי ברכבת, נכנסתי לחדר השנה בעד 5 ליט וישנתי.[76] זוהי הפעם הראשונה שמרשה אני לעצמי ענין כזה והוא מפני שאין שום חשיבות להליט.

26 נובמבר. באתי לטלז ומצאתי בהלה בחנויות ובשוק וגם בישיבה. צרכי אכילה כמו חמאה ועוד קשה להשיג. בישיבה יצא קול [שמועה] עלי שמשתדך אני עם בתו של ר' זאב מבריסק.[77] גם חברי ההנהלה גם הגאב"ד דברו ודנו אודות קול זה, ואיני מבין מה היה היסוד לקול כזה. הרבה שאלו אותי אם אמת ונכון הדבר. הממלא מקום של הקומיסר לעניני חוץ ברוסיה מר דעסקנוסוב נבחר לציר בברלין, רואים בזה מעין התקרבות לאשכנז, ומאידך גיסא ניכר שאודות הבלקן ישנם סכסוכים בין רוסי ואשכנז, וביחוד ארץ בולגריה.[78] המחיר בצרבני עולה משעה לשעה. מחירו מגיע עד יח' [18] ויותר.

27 נובמבר. הבהלה גדולה עוד יותר, כי שמועות מהלכות שעוד מעט ויתבטל הליט כליל. בישיבה גרם כל העסק בטול [תורה] קצת.

28 - 29 - 30 נובמבר. מתרגלים להמצב החדש והשמועות שעוד מעט שיתבטל הליט הן מתמעטות, וזה גורם שהליט מקבל שוב חשיבותו ומחיר הצרבני יורד. מסים וארנוניות אפשר לסלק את [עם] הליט. נתפרסם החק שבעלי המסחר שחנויותיהם הוחרמו צריכים לשלם את המסים לש.ז. [לשנה זו] מכיסם. סכום המסים הוכפלו. כמובן זהו גזירה חמורה שישנם הרבה שאין להם אפשרות לסלק סכום כזה. נתפרסם חק שהבתים הגדולים יותר מ170 מט[ר] מרובע יוחרמו, ועד ח' מטר כבר יהיה החק עובדה.

במלחמת היונים והאיטלקים ניכר שיד היונים על העליונה, צועדים קדימה באלבניה ולקחו הרבה חילי אטליה בשבי, גם הרבה מהם הוכרחו לברוח ביוגסלביה. בין אשכנז ואנגליה מתנהלת המלחמה באויר בכל תקפה, אלו מטילים פצצות ומחריבים ואלו מטילים פצצות ומחריבים, פעם זה מצליח להרוג ולאבד ולשרוף ופעם האחר.

היום קבלתי את הש"ס שהזמנתי בוילנא. בהרבה עירות התחילו ללמוד בבה"ס בש"ק. בשבלי לומדים כמעט בכל ביה"ס רק הרבה משתמטים מלכתוב.[79]

76 הכוונה לקרון שינה ברכבת.

77 ראו עליו מחברת ב הערה 63. הוא נחשב מגדולי הרבנים ותלמידי החכמים בדורו, ועצם השמועה מעידה על מעמדו של הכותב בעולם התורה בליטא.

78 בדיעבד, מינויו העיד רק על חשדנותה ההולכת וגוברת של ברית המועצות כלפי גרמניה. השגריר החדש שמר גם על תפקידו כסגן המחלקה לריגול נגדי בנ.ק.וו.ד.

79 המחבר ממשיך לעקוב אחר ההתמודדות עם גזרת הלימוד והכתיבה בשבת, ומביא מידע ממקומות שונים.

1 - 2 דצמבר. ר"ח כסלו. המחירים על צרכי אכילה כמו בשר אוזים וכדומה עולים מיום ליום. חלב כמעט שא"א [אי אפשר] להשיג. הלוותי לא[חד] סך 5 מ ע"מ [על מנת] לשלם עבור ח' בצרבני. אחר ההלואה התחלתי לפקפק שיהיה בזה חשש של אבק ריבית.[80] נודע כי אפשר להניח פקדון באוצר החסכון (שפארקאס) ואח"כ ישלמו ברוב[ל], משערים שיתנו זה רק לעובדים אבל לא לבעלי מסחר, ולכן הרבה בעלי מסחר מניחים על שמות של ענים ועובדים.

בחורף הנוכחי לומד אני עם הרב שליט"א[81] רמב"ם הל[כות] שבת ושוננים אנו כל פ[רק] על פה,[82] גם מס[כת] יבמות דף היומי יחד עם מר א. ברלין ומס[כת] כתובות, גם במכינה לומד אני שיעור עם תלמידי מחלקה הא'.[83] אחי שלו[ם] ושמואל שיחיה נשארו בשביל הבהלה והטרדות הרבות שישנן בבית לע"ע [לעת עתה] בשקודביל. בעוד שבועות חושבים לבא א[חד] מהם או לכאן או לקלם.

היוונים לקחו אחרי מלחמה חזקה ברמחים וחרבות זה מול זה עיר פגדרץ ששם התבצרו האיטלקים. כבושה של עיר זה היתה לפלא בעיני העולם, כי שם בנו האיטלקים מבצרים וחשבו להחזיק מעמד. נראה שהאיטלקים אינם מוכשרים לעמוד בקשרי מלחמה, גם כי היונים מקבלים סיוע מהאנגלים וחושבים שעוד מעט והאשכנזים יבואו לעזרתם ואז ישתנה המצב.[84] הפרנצים הדביקו אל גבולם שבין אטליה כרוז "פה הוא הגבול הצרפתי", זוהי ליצנות מהאיטלקים שעוד מעט ויכבשו להם כל ארץ איטליה.

3 - 4 דצמ[בר]. היוונים צועדים עוד קדימה. האשכנזים הודיעו כי הצליחו להטביע הרבה אניות מסחר של אנגליה.

פה בגמנסיון הליטאי צוה הציר לכל התלמידים היהודים שמכאן ולהבא עליהם

80 השינוי במטבעות ובערכם יצר סוגיה הלכתית של "אבק ריבית". בשלחן ערוך (יו"ד סי' קסא ס"ה) מבואר שריבית האסורה מן התורה היא רק "ריבית קצוצה", כלומר ריבית שפסקו את שיעורה הברור בשעת ההלוואה. חכמים אסרו מדרבנן נתינת ריבית גם כשנוצרה רק בדיעבד, מכוח שינויים בשערי מטבע בין ההלוואה לפירעון. ריבית זו, ואופנים נוספים שאינם אסורים אלא מדרבנן, מכונים "אבק ריבית".

81 ראש הישיבה, הרב אברהם יצחק בלוך.

82 זו תכנית לימוד יוצאת דופן. ייתכן שהשינון בעל פה של הלכות שבת ברמב"ם מצביע על דאגתו לנושא השבת ולחששותיו שבעתיד יהיה עליו לזכור את ההלכות בעל פה.

83 ייתכן שהמחבר לימד גם תנ"ך בשיעור ג במכינה (עדות ר"מ פורטמן בגנזך קידוש השם).

84 ניתוח מצב המלחמה הוא מדויק. המתקפה האיטלקית נבלמה והיוונים, בסיוע האנגלים, פתחו במתקפת-נגד. בחלוף הזמן הביאה הסתבכותה של איטליה ביוון לכניסת הגרמנים, וזו הכריעה את הכף במערכה.

לכתוב ביום הש"ק, ואם לא לא יוכלו להמשיך למודם. דבר זה עורר רעש גדול בעיר. הרבה תלמידים מתכוננים להתקומם נגד גזרה זו, ע"י שלא ישמעו לקולו ולא יכתבו, וחושבים שהרבה תלמידים לא ישלחו מהגמנסיון.[85]
נתפרסם שכל מי שרוצה להחזיק בית מסחר לשנה החדשה עליה להגיש בקשה. כמעט הכל הגישו בקשה, וחושבים שיתנו רק לאחדים שימצאו חן בעינם, ובכלל מסתפקים אם יהיה כדאי כי המסים גדולים והרוח הוא מצער, וגם חוששים שלא יכריחו לחלל את הש"ק ח"ו, גם אני הגשתי בקשה ואיך שיהיה נאמר גם זו לטובה.[86] מה שלקחו אצלנו [בבית ההורים] בעת הבדיקה החזירו. היום הביאו אצל הרבה בעלי בתים פתקאות כי בתיהם יוחרמו (נאשנאליזציא) [הלאמה].
5 - 6 דצמ[בר]. היונים צועדים קדימה, כבשו להם עוד ערים אחדים סאנטא-קראנטא ועוד. האיטלקים מוכרחים ליסוג אחור.
ביום ה5 היה חג הקאנסטיטוציע.[87] החנויות והמשרדים היה סגורות. בקשר עם החק, בא לכאן ראש הקומיסרים מר געדאוולס ונאם אודות הבחירות למועצה העליונה שיתקיימו בחדש ינואר, בתו"ד [בתוך דבריו] הזכיר כי המתאוננים על זה שחסר הרבה דברים נחוצים וצריך לעמוד בשורה [בתור], ידעו כי לעתיד לא ישיגו כלל כל אלו הענינים שהם לוקסוס, כמו משי וצמר מחו"ל שאין לנו צורך בזה, גם אמר שאלו שמכינים להם הרבה בגדים ושאר ענינים, סוף סוף אקח הכל מהם.
אודות גזרת השבת בגמנסיון מתכוננים הרבה תלמידים שלא לשמוע לצוויו של הציר. ולא יכתבו בשום אופן.
7 - 8 דצמ[בר]. שאלת השבת בגמנסיון לא באה למעשה, מפני שהפעם לא צוו עדיין לכתוב.

ראש הצבא באטליה התפטר ממשרתו, לונדון אומרת שזהו מפני הכשלונות ביון, ועוד שמוסליני בדעתו לפנות לעזרה לאשכנז, והוא בתור איש הצבא לא הסכים לזה. אם תהיה אטליה מוכרחת לפנות לעזרה, אז תפול כליל תחת אשכנז, וכנראה אשכנז מחכה לזה כדי שתוכח אטליה שבלתי עזרתה אינה מוכשרת לשום נצחון. האשכנזים הטילו הרבה פצצות באנגליה וגם האנגלים באשכנזים מטילים פצצות.

85 החששות שהובעו לעיל אכן התממשו, והכתיבה בשבת נעשתה חובה.

86 ביטוי בגמרא (תענית כ.), מקורו בסיפור על נחום איש גם זו שהיה אומר כך על כל דבר שאירע לו, וזכה לראות שהכול לטובה. הביטוי שגור בפי המחבר; למרות הקשיים הוא מרבה להודות על מצבם.

87 5 בדצמבר, יום החוקה של ברית המועצות, היה אחד מהחגים החדשים לציון אירועי המהפכה. ראו לעיל הערה 58.

בלמדי עכשיו יחד עם הרב רמב"ם הל' שבת, עלה בדעתי לרשום כל מה שיתחדש לי בעניני המלאכות בסדר מיוחד, אברר כל הט"ל[88] מלאכות ויצליח ד' בידי להוציא את זה אל הפועל.[89]
הפאלקסבלט שינה את שמו ל"עמעס".[90]

9 דצמ[בר]. היונים מודיעים אודות נצחונות חדשות. כבשו להם עוד עירות הרבה. גענ[רלים] ואנשי הצבא באטליה נתפטרו ממשרותם בשל כשלונם באלבניה.
היום התחילו לעזוב את העיר צבא האדום. עובדא זו היתה סיבה לשמועות שונות, כמו שהרוסים בדעתם אם ליתן ארץ ליטא לאשכנז והיא תקבל בעד זה ארץ פולין ועוד בדותות ושטויות כאלו, בין ההמון וביחוד בין אנשי הכפר נפוצו שמועות אלו במהירות והתחילו להתלחש כי עוד מעט והיטלר יבא, כמובן אין בזה אפי[לו] קורטוב של אמת.[91] שמועות אלו גרמו לירידת השער של ה"צ" [הצ'רבניץ].

10 דצמ[בר]. היום עזבו עוד חילים את העיר, גם מערים אחרים נוסעים הם ואינו ידוע לאן, גם אין ידוע אם יבאו אחרים למלא מקומם או לא. אחרים אמרו שנוסעים הם לגבול הפיני או הבולגריה, ואפשר שאין בזה רק ענין סטרטגי שמחליפים את המשמרות ופה יבאו אחרים. האנגלים הודיעו כי במצרים התקיפו את האיטלקים במקום שהתבצרו להם אצל סאלים וסידים בארי, והצליחו בידם להכותם ולהדופם וגם ליקח מהם הרבה בשבי והרבה שלל.

11 דצמ[בר]. בערב נפוצה שמועה שהליט מתבטל. ידיעה זו עוררה כמובן בהלה גדולה, ובשעה מאוחרת בערב הלכו הרבה לחפש להחליף את הישן בחדש.

12 - 13 דצמ[בר]. נודע כי השמועה מתהלכת בכל העירות וממילא יש מקום לתפוס שיש בהן קורטוב של אמת. הבהלה והמבוכה היתה גדולה. כולם השתדלו להחליף בחדש וזה גרם לעלות השער, ביום ו' עש"ק חששו שביום הש"ק או למחרתו יחול הביטול, ולכן בערו הכל את ה"חמץ" ולא שיירו כלום,

88 שלושים ותשע [כמנין ט"ל], ל"ט מלאכות האסורות בשבת.

89 בתוך לחץ הימים בתכניתו לערוך חיבור על ל"ט אבות המלאכה האסורות בשבת. גם כאן מובע יחסו המיוחד לשמירת השבת.

90 בכך יישר קו עם העיתונות הכללית וכן עם שאריות עיתונות היידיש שעדיין יצאו לאור בבריה"מ ערב המלחמה. מסוף 1940 פעל העיתון "עמעס" כעיתון יחיד וכנושא דברה של המפלגה הקומוניסטית. הוא יצא לאור עד יוני 1941, בעריכת דוד אומרו. ראו: דב לוין, תקופה בסוגריים, עמ' 140-141 והערה 16; מחברת ב הערה 219.

91 חצי שנה לפני הכיבוש הנאצי, השמועות על אפשרות כזו נראו בעיניו מופרכות לחלוטין.

דומה ממש לער"פ [ערב פסח] שחל להיות בשבת שמבערים הכל בע"ש [בערב שבת] ומשיירין מזון ב' סעודות.[92] וכמעט שהיה הדבר ברור שביום א' ה15 לח.ז. יחול הביטול.

האנגלים הודיעו כי אחרי התקפה חזקה הדפו את האיטלקים ולקחו בשבי יותר מ20 אלף והרבה כלי זין.

14 - 15 דצמ[בר]. השמועה לא נתקימה, הליט לא נתבטל, וחושבים שבעוד ימים אחדים יחול הביטול. השער ירד תיכף.

האנגלים הודיעו כי מספר השבוים נתרבה עד קרוב ל40 אלף איש, גם כלי זין הרבה לקחו, כמו טנקעס כלי תותח ועוד. מלך אנגליה שלח ברכתו להגענ[רל] העומד בראש הצבא במצרים. בחזית היונים מודיעים האיטלקים כי בנמל צוצרא [?] הושיבו כ80 אלף איש. בחזית המלחמה צועדים היונים קדימה.

היום כתב ר' זונדל רזניק מכתב לר' אלי[הו] מאיר באמריקה ב"ענין" הנוגע לו.[93] היום נודע כי הרבה פליטים קבלו רשיונות לעזוב את הארץ ביחוד אלו שאינם אזרחים מארץ מיוחדה[94] (נאנסיסטן סאוו-קאנדעס) [דרכוני ננסן].[95] ידיעה זו

92 החלטתם למכור את המטבעות לפני השבת שמא מטבע "ליט" יתבטל ביום השבת, דומה בעיני המחבר לדין שמצאנו לגבי ערב פסח שחל בשבת. במקרה כזה, מכיוון שלא ניתן לבער את החמץ בערב פסח, מבערים אותו לפני שבת ומשיירים ממנו שיעור שתי סעודות - ללילה ולבוקר (או"ח סי' תמד ס"א).

93 כמובא לעיל, "ענין" - הצעת שידוך.
הרב זונדל רזניק נולד בטווריק בתרס"ו, 1906, למד ב"כולל הרבנים" שעל יד ישיבת טלז, נספה בטלז בתמוז תש"א. על פי אשרי, שו"ת ממעמקים א, עמ' רפ.

94 לפי דיווח נ.ק.וו.ד. ליטא מ-29 בנובמבר 1940 נמצאו בליטא 373 איש (363 מהם יהודים) שהיו ברשותם כל התעודות. מתוך האנשים האלה היו ל-193 אשרות כניסה לאמריקה ול-164 לפלשתינה. 37 מהם היו רבנים. בנוסף, ל-1,618 איש, מרביתם פליטים יהודיים מפולין, היו אשרות כניסה למדינות שונות, אך היו חסרים להם מסמכי מעבר. ל-990 מהם היו אשרות כניסה לפלשתינה. 484 איש הוגדרו כרבנים.
ב-12 בדצמבר 1940 התיר הפוליטביורו (הגוף העליון במפלגה הבולשביקית) את יציאתם של 1,991 פליטים שהיו ברשותם אשרות-כניסה, פרט לאלו שהוגדרו כ"קצינים, שוטרים, בעלי אחוזות, בעלי מפעלים" שאמורים היו להישלח לגירוש לקזחסטן. ראו: Dyukov, Nakanune Kholokosta, pp. 64–66.

95 דרכון ננסן - תעודות זיהוי שהונפקו ע"י חבר הלאומים החל ב-1921 ונועדו תחילה לפליטי מלחמת האזרחים ברוסיה. לבעלי תעודות אלו שנקראו גם Sauf-Conduit הייתה הגנה יחסית ועדיפות בהגירה. אחד מהם היה ר' שמואל רוטשטיין, עיתונאי ידוע ועורך הטאגבלאט האגודאי בפולין, שאחיו היה מאורש לאחותו של הרב שטיין (ראו להלן 17 בדצמבר ועוד). ייתכן שקיבל אותו בתפקידו כעיתונאי בפולין. בבואו לארץ כתב בעיתון "שערים" סדרת כתבות, "מתוך ספר נדודי", אשר פורסמו בין 16.8.45-12.4.45, וכמה מהן הקדיש לתיאור קורותיו כפליט בווילנה.

עוררה תקוה שסוף סוף ישיגו כולם רשיונות לעזוב את הארץ.

---

16 דצמ[בר]. האנגלים מודיעים שוב אודות נצחונות במצרים ואפריקא, גם כי היונים צועדים קדימה לאט לאט, ואמרו כי בלי עזרתה של אשכנז לא תוכל אטליה להחזיק מעמד נגד היונים, ואם אשכנז תצא למלחמה על יון דרך ארץ בולגריה, בטח יהיה זה סבה למלחמה חדשה. גם אמרו שחשבונה של אשכנז שאחרי החוזה שחתמה עם רוסיה לא תצטרך להחזיק צבא על הגבול לא התקים, כי סוף סוף מוכרחים הם להחזיק הרבה צבא על הגבול.

טאסס הודיעה כי נחתם חוזה בין רוסיה ואשכנז לקבוע את הגבולות בדיוק. העתונות הודיעו כי האשכנזים יוכרחו לעזוב ארץ ליטא ותושבי ליטא יוכרחו לעזוב ארץ אשכנז.[96] ידיעה זו הרגיעה גם את הפחדנים והמבוהלים.

17 דצמ[בר]. מהבית הודיעו לי ע"י הטלפון שהענין שנמשך אצל אחותנו מרת שושנה תחיה עם ב"ג [בן-גילה] מר ישראל לייב ראטשטין מורשא קרוב להגמר, ואחיו הגר כעת בוילנא בדעתו היה לבא לשקודביל לגמור את הענין במז"ט, ורק היות שקבל רשיון לעזוב את הארץ ולנסוע לא"י לכן אינו בכדי שיעשה שיספיק עוד לבא לשקודביל. והמדובר[97] מר לייב נסע לוילנא להפרד ממנו, ובקש שאאמו"ר [שאדוני אבי מורי ורבי] יסע אתו יחד לגמור את הדבר, אבל מפני סיבות שונות קשה לאאמו"ר לנסוע בשעה זו, ומסר לי לנסוע לדבר עמהם. החלטתי תיכף לנסוע ובשעה זו נסעתי לוילנא, והגעתי לשם בשעה 12. על התחנה נפגשתי וכן המדובר והלכנו תיכף לחדרם, שם נפגשתי עם אחי[ו] ר' שמואל עורך הטאגבלט בפולין,[98] הוא עשה עלי רושם טוב. דברנו בפרטי הענין עד שעה מאוחרת בלילה וגמרנו את השיחה בהפתגם שאם מד' יצא הדבר[99] יגמר בכי טוב. אחת משאלותי[ו] היתה אם היא מסכמת לנסוע בשעה שתהיה האפשרות לזה, אמרתי לו שאף שעד עכשיו הינו תושבים ומעולם לא עלתה על דעתנו להגר, אבל עכשיו נשתנו העתים ובלי תלונה תסכים לנסיעה אם יהיה האפשרות לזה.[100] בבקר השכם נסע ר' שמואל לקובנה אודות הכרטיס מסע, ובדעתו היה לנסוע מחר ישר מקובנה למוסקבה דרך וילנא, ועל התחנה נפגש

96 עיקר הדבר היה בשובם של גרמנים אתניים (פולקסדויטשה) לרייך. הסדר זה הונהג גם ביתר האזורים המערביים שסיפחה בריה"מ בשנים 1939-1940.

97 הבחור המועמד לשידוך.

98 שהוזכר בהערה 95.

99 עפ"י הפסוק (בראשית כד, נ) "ויען לבן ובתואל ויאמרו מה' יצא הדבר לא נוּכַל דַּבֵּר אליך רע או טוב".

100 שינוי במגמה לצאת מליטא בעקבות הכיבוש הסובייטי.

להפרד ממנו.
בכל יום ויום שומעים מאורעות חדשות שנתפסו אנשים בחטא של הטמנת סחורות, הפקעת שערים וכדומה. המשפט הוא חמור מאד 5 שנה בבית הסהר. ואחד ידידנו מר מיכה יהודה נתפס גם כן בחטא זה ע"י מלשינות. בדקו ומצאו בביתם הרבה סחורות מוטמנים בקיר כפול, מתחלה נאסרו חמותו וחמיו ואח"כ בא גם הוא לוואגידה ואסרוהו. הושיבום כולם בשבילו ומחכים עכשיו על משפטם, ד' ירחם.

18 דצמ[בר]. מתחלה חשבתי להיות בוילנא עד הערב ובחזירתי להתעכב בקובנה. בצהרים הלכנו כולנו יחד על התחנה כדי להפגש עם ר' שמואל, בבואנו על התחנה מצאנו שם הרבה אנשים, מהם נוסעים ומהם מלוים. המלוים הביטו בקנאה גדולה על הנוסעים. ידידנו ר' שמואל לא בא. נתקבלה ממנו טלגרמה שיסע מחר. חשבנו שבטח יצא מחר מקובנה בשעה 1, לכן החלטתי לנסוע תיכף בבקר ולהפגש עמדו בקובנה על התחנה. בערב בקרתי את קרובנו מר סגל ושם קבלתי מקום לינה.
מפני טרדות שונות לא הספקתי ללמוד את הדגל[101] שעה שלמה.
האנגלים מודיעים אודות נצחונות. גם היונים צועדים קדימה.

19 דצמ[בר]. בבקר השכם נסעתי לקובנה, והיות שנסעתי עוד טרם עלות השחר למדתי כדי לצאת חובת דגלי מאתמול. ובזה נודע בבואי לקובנה כי ר' שמואל כבר נסע לוילנא, מאד חרה לי על שלא נזדמן לי להפגש עמדו, ע"י אחיו שלחתי לו ברכת פרדה ע"י כתב. בבואי אצל הדוד בסלבודקה ארזנו יחד את המכונה [מכונת הסריגה] בתיבה. המדובר עם אחותו חשבו לנסוע לבא לקובנה בשעה 7 ולנסוע אח"כ בשעה 11 עד טבריג, ומשם באוטו לשקודביל. בשעה 7 באתי יחד עם הדוד לקבל פניהם, אבל הם לא באו, רק אחיהם הצעיר בא, ומסרו לנו שהם יבאו בשעה 9. בשעה זו באתי עוד הפעם לקבל פניהם. הרכבת נתאחרה בשעה ו20 רגעים ובשעה 10:30 באו. ישבנו בבית הנתיבות כחצי שעה, ואח"כ נסעו לטבריג ואני נשארתי כדי לנסוע מחר בבקר עם האויטא יחד עם המכונה. עצם הדבר היה עוד בספק אצלי אם כבר מוחלט אצלו ענין או לא.[102]

101 המחבר מדגיש את הלימוד הקבוע ("קביעות", המכונה כאן "הדגל") שקיבל על עצמו ואת השמירה המוקפדת על ה"סדר" - לוח הזמנים למהלך היומיומי שנקבע מראש.
הימים שבהם לא שמר את קביעותו הם נדירים, והמחבר מציין אותם וגם את הסיבה לכך. כך בתאריכים שבהם היה טרוד בווילנה וכאשר ברח מליטא לברית המועצות (18 בדצמבר, 23 ביוני, 26-28 ביוני 1941, במחברת זו).
הכתיבה משמשת לו דרך לחשבון הנפש, שהוא חלק ממאפייני שיטת המוסר. ראשי התנועה ותלמידיהם היו מחשבים את מעשיהם בעל פה וגם בכתב, בפנקסים מיוחדים. על "קביעות" ו"חשבון הנפש" ראו במבוא ליומן ובנספח 2, מושגים בהלכה.

102 לא ברור מדוע הרבה המחבר בפרטים לגבי פגישה זו. שינוי תכנית הנסיעה של ר' שמואל

20 דצמ[בר]. ערש"ק. נסעתי לשקודביל, ובשעה 12 הגעתי לשם. בבית כבר חכו עלי ועל האורחים, אבל הם באו אח"כ מטבריג. בבואי ראיתי שאחותנו שבעת רצון ב"ה ונהנית מזה עד מאד. בשעה 2 באו המדובר ואחותו, הם באו תיכף אצלנו בבית.

האנגלים מודיעים כי הצליח בידם לחדור בים האדריטי ומשם ירו על הרבה ערי אלבניה ואטליה. האשכנזים הטילו הרבה פצצות באנגליה והאנגלים באשכנז.

21 דצמ[בר]. ש"ק. בליל ש"ק ויומו בלינו כולנו יחד, אחותו מרת עלא היא עליזה וילדותית ומוצאת חן בעיני רואיה, ותיכף התרגלה אצלנו בבית. בואה של אחותו אצלנו גרמה שהענין נתפרסם קצת בעיר. במוצש"ק נדברנו כולנו, היינו המדובר ואחותו ואאמו"ר ואני הקטן, אודות פרטי הענין למעשה, ובתוך הדברים מסר שזה כב' חדשים שהענין מתנהל, חכה לתשובה והסכמה מהוריה וגם להסכמה מהרבי כפי מנהגם של החסידים שאינם גומרים שידוך בלי הסכמת הרבי,[103] וזה ביום ו' ערש"ק וישב קבל גלויה שהוריה וגם הרבי מסכים. גם בהיותו נכנס אצל הרבי מאמשינוב[104] וגם הוא הסכים. בראותי שהענין מוסכם אצלו קמתי ממקומי ואמרתי שעכשיו יש לברך שקוב"ה יסכים על ידינו וברכתי ברכת מז"ט להחתן והכלה ולאאמו"ר, ותיכף התחילו כולם לברך זה את זה בברכת מז"ט. החתן ואחותו התפרצו בבכי בזכרם כי בשעה זו הוריהם נמצאים רחוק מהם בורשא תחת האשכנזים ימ"ש. המחזה היתה משונה ונהדרה, רגשות של שמחה יחד עם רגשות צער וגעגועים התבוללו והיה לאחת. החתן כמעט התעלף אבל תיכף שב לאיתנו ב"ה, אמא באה במשקה ומיני מטעמים. ברכנו זה את זה עוד הפעם ברכת מז"ט על הכוס, ואף בא גם ידידנו מר שלו[ם] לליגדרום וברך אותם ברכת מז"ט, ובאופן זה נגמר הדבר אצלם וחשבנו עוד לא לפרסם בעיר מפני טעמים שונים, ונמצא כי הענין נגמר במוצש"ק פ[רשת] וישב, כ"א כסלו תש"א. גם מר "ר"', שנמשך הענין עמדו זה כמה, נתארס זה לא כבר. אצל השכנים שגרים אצלנו בעליה חולה אביהם הזקן זה כמה [ימים]. היום בערב אמרו שהוא גוסס ר"ל [רחמנא ליצלן, ה' יצילנו], ובאמצע הלילה שבק חיים לכל חי, ראיתי בזה מעין "אין מלכות נוגעת בחברתה אפי[לו] כמלא נימא",[105] כי החדר ששם

רוטשטיין, ו"היעלמותו" בטרם נפגש עם המחבר, הטרידה את המחבר ("מאוד חרה לי").

103 לא ידוע באיזה רבי מדובר, היכן שהה, וכיצד ניתן היה להעביר אליו שאלה בענייני שידוך.

104 הרבי מאמשינוב, הוא רבי שמעון שלום קאליש, הקים חצר חסידית באוטבוצק שבפולין המרכזית. עם פרוץ המלחמה ברח לווילנה ואף שם ניהל את חצרו במסורת המקובלת באמשינוב. משם יצא ליפן, יחד עם תלמידי ישיבת מיר ואחרים. היה מהפעילים למען הפליטים בשנחאי שהייתה אז תחת שלטון יפני, ואחרי המלחמה הקים בניו יורק את חצר אמשינוב.

105 ביטוי המציין שיש סדר בעולם והוא נקבע משמים, וכל דבר מתוזמן על פי תכנית מדויקת בזמן מסוים. על פי הגמרא (יומא לח:), ובמפרשים: "משהגיעה זמן מלכות חדשה למלוך, אין המלכות

שכב נחוץ עכשיו בעד הזוג הצעיר.

22 דצמ[בר]. בבואני לתפלת שחרית כבר דברו בני הישיבה אודות המאורע, ואחדים ברכו את החתן בברכת מז"ט. גם בני העיר דברו דבר זה, ובאותו היום נתפרסם הענין. בכל העיר דברו דבר זה ובאותו היום נתפרסם הענין בכל העיר. ביום א' בבקר כתבנו לאחינו ר' לייב בסלנט ולהדוד בסלבודקה והם כתבו להוריהם בורשא.

אחי מר אבא התאהב זה כבר במורה העובדת אתו יחד בטבריג, ולגמור את הדבר חכה עד שתבא שושנה בברית האירוסין, ולכן הודיעו לו מהבית כי אם רוצה יוכל לבא יחד עם ב"ל [בחירת-ליבו] אצלנו ולגמור את הדבר, המכתב נתקבל אצלו באחור ולכן נסעה לפוניבז, אבל אצלם הדבר כמעט נגמר והלואי שיהיה הכל במז"ט.

היום נתקים פה בשקודביל בחירות לשופטים בבית משפט העממי. התוצאות היה שאפי[לו] יהודי אחד לא נבחר. בכל המו"מ היה ניכר אנטישמיות.

צרציל נאם והתרה שגם אחרי הנצחונות לא יחשבו הקהל שהדבר ברור שינצחו, כי עוד יהיה להם מלחמות קשות מכל הצדדים. אגב הודה שעל הים היה צרות בעת האחרונה, הזיקות גדולות ע"י הצוללות.

היוונים צועדים קדימה. באפריקה מתקרבים האנגלים לעיר בארדי.[106]

---

23 דצמ[בר]. היום נגשנו להתדבר עם החתן ואחותו אודות הפרטים, ובבאנו לפרט של סכום הנדוניה אמר שהוא חשב לקבל יותר. אאמו"ר הוסיף לו, והכל נכתב ונחתם ע"י ב' הצדדים. זמן החתונה טרם הוקבע, אבל חושבים שתתקיים אי"ה בח' שבט הבעל"ט.

24 דצמ[בר]. היום נתפרסם בחק כי החנונים יקבלו רשיונות ומסחר לשנה החדשה, וכולם מוכרחים ליקח את הרשיונות, ומי שרוצה להפסיק צריך להגיש בקשה מיוחדה.

ציר האנגלי באמריקה מחכה כבר. על מקומה נתיחד מר האליפקס. בשביל זה נשתנה הרכב הקבינט, מר אידן נעשה למיני חוץ.[107]

הקודמת נוגעת בה אפילו כחוט השערה".

106 בלוב.

107 ב-23 בדצמבר התמנה אנטוני אידן כשר חוץ (פעם שנייה) בממשלתו של צ'רצ'יל, ובתוקף זה גם כיהן כחבר בקבינט המלחמה, עד שנת 1945.

אחינו מר אבא בא היום לשקודביל, כי בכל בתי הספר הותחל עכשיו חופש החורף. בכלל נתפרסם כי בימי ה[חגא] יהיו החנויות וכל המוסדות והלשכות סגורות. ענין זה היה חידוש גדול, כי בשעה שלוחמים נגד הדת ומכריחים לחלל ש"ק ויו"ט, עושים את יום חגם ליום מנוחה רשמי. ניכר שאינם רוצים לילך נגד דעת הקהל, ואצל היהודים החסרון שאינם תובעים ועומדים על דעתם.[108]

25 דצמ[בר]. יום א' חנוכה. נסעתי היום לטלז. נתעכבתי בשבלי כדי להפגש עם משפחת נוסלוביץ,[109] להודע מצב המשפט ולסיע בעדה ובכל מאי דאפשר. נודע לי כי המשפט יתקיים ביום ב' הבעל"ט ביום ה30 לח.ז.[לחודש זה], גם כי מר' מיכה יהודה יושב בבית הסהר תחת ההאשמה שהוא סיע ועזר בהטמנת הסחורות, ולפי נוסח של האשמה צפוי להם עונש חמור, ד' ירחם. חושבים לשכור ב' עורכי דין, אחד בעד מיכה יהודה וא' בעדם. נתעוררה שאלת הכסף. הבטחתי לסיעם ע"י קבלת הלואה על משכון. בערב באתי לטלז. ההלואה לא קבלתי. כתבתי להם לזרז שישכרו עו"ד טוב ומומחה גדול.

היונים כבשו עיר כימרא וצועדים עוד הלאה. האנגלים באפריקה כבשו וצרו על עיר בארדי. שמועות מתהלכות כי אטליה פנתה לאנגליה בשלו[ם], אבל כנראה אין בהשמועות אמתות.

---

26 דצמ[בר]. מהפליטים ובני הישיבות הפולנים נוסעים הרבה ליפן וא"י. הרבה שולחים מברקים ליפן.[110]

בישיבה לומדים ב"ה בהתמדה רבה ובשמחה, בקשר עם ימי החנוכה שררה שמחה בישיבה, שרו ורקדו בערב עד שעה מאוחרת יותר מבכל חנוכה.

---

27 - 28 דצמ[בר]. האנגלים באפריקה לקחו בשבי הרבה חילים וכלי תותח וזין שונים, מהקומינקטים [הודעות לעיתונות] שמפרסמים האטלקים ניכר כשלונם.

בשאלת ההגירה מפה נעשתה עוד קולא [הקלה] לגבי הפליטים, שגם אלו שאין

108 המחבר סבר שתגובה חריפה יותר של ההנהגה הדתית הייתה עשויה לשנות את הגזרה.

109 חמיו וחמותו של מיכה יהודה, הנזכרים ב-17 בדצמבר.

110 בתקופה זו עזבו את ברית המועצות מאות מבני הישיבות שקיבלו ויזות דרך יפן לקורסאו, רובם בעזרת ועד ההצלה של הרבנים בארה"ב. הוויזות ניתנו לבעלי אזרחות פולנית, אך לא לבעלי אזרחות ליטאית. לנושא בריחת היהודים דרך יפן ראו לדוגמה: זורוף, "הצלת תלמידי ישיבות פולין דרך המזרח הרחוק"; ורהפטיג, פליט ושריד, עמ' 163-231; באואר, "פעולות הצלה דרך וילנה"; פרבשטין, "אגרות מווילנה".

להם סאוף-קאנדוס,[111] רק תעודה פולנית לחו"ל, מקבלים רשיונות להגירה. גם אודות אזרחי ליטא מתהלכות שמועות כי יעשו קולות [הקלות]. מאידך גיסא עלו המחירים להוצאות הדרך, כי תחת שמקודם לקחו את המחיר ברוב[ל], דורשים כעת דוקא דולרים, ועד יאפן נחוץ 170 דל[ר], ודבר זה כמובן מכבדת את הנסיעה לאמריקה, ולכן נשתנה ההשקפה בנוגע א"י, שלהתם [לשם] נקל ביותר לגשם את הנסיעה מפני שאלת הכסף, וגם רשיונות לעזוב נותנים בקל יותר לא"י מליפאן.[112] גם בשביל מפלות האיטלקים באפריקה הוטב המצב הפוליטי והאקונומיה בארץ. מפני כל זה נתעוררה השאלה איך לקבל סרטיפיקט בעד בני הישיבה, כי שמועות מתהלכות שבא"י ישנן הבטחות ליתן סרטיפיקט בעד הישיבות. גם אומרים כי ישיבת סלבודקא כבר קבלה מספר מסוים של סרטיפיקט. מפה נשלחו טלגרמות לא"י וללונדון בנוגע זה, ועורכים רשימות מבני הישיבה להמציאם לא"י.[113]

29 דצמ[בר]. נודע כי המסים הגדולים שהושמו על בעלי המסחר שחנויותיהם הוחרמו הוקלו במקצת, היינו שא"א ליקח בתור גביה מטלטלין וחפצים מהבית, רק אם יהיה לו ממון אז אפשר לגבות. אחדים רואים ממון פטור גמור מהחוב, ואחדים אומרים שזהו רק קולא זמנית, אבל בכל אופן יהיה זה הרוחה גדולה בעד אלו וידיעה זו עוררה שמחה רבה בין כל החוגים.

אחותי שושנה תחיה והחתן מר לייבל ראטשטיין המיועד להיות גיסנו עשו היום בינותם ברית נשואי אזרחיים במז"ט ובשטו"מ [ובשעה טובה ומוצלחת] ונסעו באותו יום לקובנה בשביל תפירת הבגדים, גם בעניני הגירה.

בערב טלפנתי לשבלי לקרובֵי מיכה יהודה משפחת נוסלביץ, בהצעה שהיות שהעו"ד אינה מהמצוינים, אפשר כדאי לדחות את המשפט על משך שבוע או יותר. הם לא הסכימו להצעה זו.

מר רוזבלט דבר דברים חריפים נגד אשכנז ואמר שהם מחריבי עולם, ואמריקה תסיע בכל מילי דאפשר לאנגליה במלחמתה נגד הרשעה. דבריו עשו רשם כביר בכל הארצות. גם היטלר נאם לכבוד שנה החדשה. הוא התגאה בנצחונותיו

111 Sauf-Conduit - דרכון ננסן, ראו הערה 95.

112 ייתכן שמדובר פה בניסיונותיו של הרב הרצוג להשיג 1680 סרטיפיקטים לא"י כמכסה מיוחדת לרבנים ובני ישיבות, ולשם כך נפגש בארץ ובלונדון עם אישים בריטיים. מאמציו לא נשאו פרי. ראו: ורפהטיג, פליט ושריד, עמ' 141-146. ראו גם מחברת ב הערה 30.

113 האפשרות לעלות לא"י נראית לבני הישיבה בליטא יותר מעשית מאשר לארה"ב. לפי השמועות שהגיעו אליו מתעתדים לתת סרטיפיקטים לבני ישיבה לעלות לארץ. למעשה מספרם היה מוגבל ביותר. כפי הנראה מדובר בעלייה שבה הגיעו לארץ כמה רבנים וראשי ישיבות שברחו מפולין לליטא. ראו: ורהפטיג, פליט ושריד, עמ' 136-140, רשימת הרבנים בעמ' 139. ראו גם מחברת ב הערה 30.

הרבים שפעל במשך שנת 1940 ואמר שבטוחים הם בנצחונם הלאה. סטלין אמר שאף שרוסיה היא כעת במצב נטרלי, בנוגע להמלחמה צריכים אנו להיות נכונים לקדם פני הרעה שתוכל לבא מכל צד. צרציל אמר כי עוד הרבה ימים קשים נכונים לפניהם, אבל סוף סוף מקוים הם בבטחה שינצחו.

יחד עם הגאב"ד ור' עזריאל[114] שלחתי טלגרמה ליאפן להקומוטט דשם,[115] שימצאו לנו טרנזיט ויזא [אשרת מעבר][116] לארה"ב. גם החלטתי לשלוח את דרשתי, שקבלתי זה כבר מאמריקה מישיבת שיקגו, להקונסול האמריקני במוסקבה.

היום נתקיים סיום מס[כת] יבמות מדף היומי. הוחלט כי הועלנ"ה [הועד לענייני הגירה] יתעסק כעת בעניני ההגירה של הישיבה, ותיכף התחלנו בעבודה ממשית.

1 ינואר 1941. בקשר עם השנה החדשה חכו כל הקהל להרבה שנים [שינויים] בנוגע סדר הפנימי, כמו החנויות וכדומה, אבל כנראה לא נתקימו השמועות וכעת הכל כדאשתקד. עכשיו אומרים שהשנוים יחולו אחרי הבחירות, היינו ביום ה12 לח.ז. [לחודש זה].

היום הציע לי מר מרקין "ענין" מוילנא הבטחתי לו להתענין בזה, אבל למעשה מסופקני אם באמת אתענין בזה כי לפי המצב מי יודע אם כדאי להתקשר.[117]

---

2 - 3 ינואר. לונדון מודיעה כי אטליה פנתה בבקשה לעזרה לאשכנז ותיכף באו לאטליה הרבה אוירוני אשכנז, וחושבים שעוד מעט יתחילו לסיעם בסיוע ממשי בכל החזית. לונדון הדגישה כי בעד אטליה זהו מפלה גדולה, אבל בשביל כשלונותיה הרבים הוכרחה להתנהג כן, כי הרבה אבדה במשך זמן קצר זה. גם הודיע כי אוירונים אנגלים הטילו הרבה פצצות בעירות שונות. כן הטילו בברמן

114 ראשי הישיבה הרב אברהם יצחק בלוך והרב עזריאל רבינוביץ, בנו של ר' חיים רבינוביץ "טעלזר". ראו במבוא ליומן.

115 ועדה של בני הישיבות שפעלה ביפן ואחר כך בשנחאי בתיאום עם ועד ההצלה. ראו: זורוף, פרשת היתרי הכניסה לשנחאי ב-1941.

116 כדי לצאת מליטא היה עליהם להצטייד באשרת יעד, אשרת מעבר ואישור יציאה דרך ברית המועצות. כדי להשיג אשרת יעד נדרשו גם לכתב בקשה, "דרישה". המחבר מתאר בתאריך זה את העברת הטיפול בוויזות לידי ועד בחורים, כפי הנראה כדי לצמצם את המתח שנוצר סביב הדרישה לוויזות וכדי לדאוג לכלל הישיבה. פעילות של ועדי בחורים לענייניים שונים הייתה תופעה מקובלת בישיבת טלז, ראו על כך במבוא ליומן.

117 בעוד שלפני כן ציין המחבר את עיסוקו ב"ענינים" - בשידוכים, לאור המצב הוא דחה את העיסוק בשידוך כדי שלא לפגוע בסיכויו להגירה. עם זאת היה שותף פעיל באירוסי אחיו ואחותו, שהקשרים ביניהם ובין בני זוגם נרקמו קודם לכן.

יותר מ20 אלף פצצי שרפה והחריבו הרבה נמלים. האשכנזים מצדם הטילו הרבה פצצות בלונדון וסביבותיה והטביעו אניות אחדות. באירלנד הוטלו הרבה פצצות, והיות שעד עתה עמדה אירלנד מן הצד נטרל להמלחמה, לכן שלחה מחאה חריפה לאשכנז.[118]

4 ינואר. האשכנזים כמבן אין דעתם נוחה מנאומו של רוזבלט, וכתבו כי לדעתם בין כה וכה אנגליה תפול בידם, ודרשות וצעקות מעין אלו לא יועילו לה כלל.

היום נתקבלו טלגרמות מאמריקה מר' אלי[הו] מאיר ור' מרדכי כי עלתה בידם לקבל מספר מסוים של ויזות בעד תלמידי הישיבה, ובכלל הם כותבים כי בשאלת ה"הוצאה" עיקר הקושי הוא בענין "עקירה" כי בענין ה"הנחה"[119] סוף סוף ימצאו ויזות בע"ה.

5 - 6 ינואר. שאלת ההגירה עלתה על סדר היום בישיבה בכל תקפה. נתעוררה התקוה, גם מפה נשמעו הבטחות שיהיה אפשרות לנסיעה.

האנגלים הודיעו כי מבצר בארדי שהאטלקים אמרו והתפארו בו שהוא מבצרה של הפשיזם נפלה כליל, והרבה החילים וכלי זין נפלו בשבי. מספר השבוים עולה ל70 אלף. האיטלקים עוד לא הודו בזה, אבל גם מדבריהם ניכר שנחלו מפלות גדולות. גם היונים צועדים לאט לאט קדימה וכובשים להם עמדה אחר עמדה.

ביום א', ו' טבת בא אחי מר אבא מאיר נ"י בברית האירוסין עם ב"ל מרת שרה ליפקין תחיה, ובו ביום עשו בינותם ברית נשואי האזרחים[120] ויהיה הכל במז"ט.

---

7 - 8 ינואר. רוזבלט נאם לפני הקונגרס כי אמריקה צריכה שתהיה בית היוצר לנשק ולזין בעד אנגליה, לסיע לה סיוע ממשי במלחמתה נגד העריצות, ודרש מאת הקונגרס ליתן לו את היפוי כח ליתן לאנגליה כל מיני נשק, אפי[לו] מאלו שהוכנו לטובת אמריקה עצמה. גם דרש שבתי החרשת של אויטא ועוד יתחילו

118 ייתכן שהייתה זאת אחת הטעויות הגדולות של הגרמנים, שכן עד ההפצצות נטתה דעת הקהל באירלנד בבירור לטובת הניטרליות.

119 ראו עליהם במחברת ב הערה 314 ובמבוא ליומן. שני הרבנים שיצאו ראשונים לארצות הברית השקיעו מאמצים להשגת ויזות לכל בני הישיבה. המושגים מהלכות שבת היוו מילות צופן לאשרת יציאה ולאשרת כניסה. מלאכת "הוצאה" מורכבת מ"עקירה" ו"הנחה", ולדבריו "עקירה" - היא היציאה מליטא - נראית בעיניו סבוכה יותר מאשר ה"הנחה" - קבלת ויזה לארה"ב.

120 ככל הנראה מחשש מפני השלטון. הואיל ולטקס דתי לא הייתה משמעות מבחינת הרישום האזרחי, נדרש כל זוג לנישואים רשמיים כדי לזכות ברישום אזרחי. כך נהגו גם בנישואי אחותו, כפי שתיאר ב-29 בדצמבר.

לעבור וליצור כלי זין. בדבריו רואים מעין התחלה לכניסתה של אמריקה במלחמה.
האטלקים כבר הודו בנפילתה של בארדי. האנגלים מודיעים כי תיכף אחרי כבוש בארדי התחילו להתקיף מבצר טאברוק ולסובב אותו מכל הצדדים.

בארץ [בליטא] מנהלים תעמולה גדולה והבחירות שיתקימו ביום ה12 לח.ז.. מהישיבות של הפליטים ישנם הרבה שנוסעים בכל יום. מישיבת מיר ישנם יותר מ150 שיש להם האפשרות לנסיעה. שאלה גדולה היא שאלת הכסף, שסכום ההוצאה מכאן ליפאן הוא 180 דל [דולר].

---

9 - 10 ינואר. האנגלים מודיעים כי מצליחים הם בהתקפתם על טאברוק. סענאטר אחד באמריקה נאם ברדיו נגד רוזבלט, ואמר שאין כדאי לאמריקה לסיע לאנגליה, כי בין כך ובין כך תאבד ותפול במלחמה, ובכלל אין לאמריקה להתערב בעניני אירופה, כי אף אם אנגליה תפול אין בזה סכנה לאמריקה. דעת הקהל באמריקה נוטה לרוזבלט.

11 - 12 ינואר. היום נחתם חוזה חדש בין רוסיה ואשכנז אדות קביעת הגבולים המוחלטים. בתחלה נפוצו שמועות כי לפי החוזה תוחזר ממל לליטא,[121] אבל תיכף נתברר כי זהו טעות ושינוים עקריים לא נעשו ע"י החוזה. נתקימו הבחירות, כל הקהל הולך אל הבחירות בשמחה.[122]
היונים מודיעים אודות נצחונות. גם האנגלים מודיעים כי הטילו הרבה פצצות בעיר טברוק גם מכלי תותח וכן הרבה על המבצר, גם על ברלין הטיל הרבה פצצות ועשו שמות וחרבות.

---

13 - 14 ינואר. אצל אחי מר אבא נקבע זמן החתונה ביום ו', עש"ק שמות, ח"י טבת. קבלתי ממנו הזמנה להשתתף בחתונתו. החלטתי לקבל הזמנתו ולנסוע.

האשכנזים מודיעים כי אחר ששלחו אוירונים לאטליה באו לעזרתם במלחמתם

121 העיר ממל, כיום קלייפדה, הייתה נקודת מחלוקת היסטורית בין הליטאים לגרמנים בהיותה עיר נמל בעלת חשיבות מסחרית וצבאית לשתי המדינות שביקשו מוצא לים. במרץ 1939 היא סופחה לגרמניה ללא שפיכות דמים, לאחר שליטא חששה מהאיום הגרמני על הפעלת כוח נגדה. ליטא לא פסקה מדרישתה להשיב אליה את העיר, וקרבות עליה ניטשו מסוף 1944. היא נכבשה על ידי הצבא האדום בינואר 1945 וניתנה ל"רפובליקה הליטאית הסובייטית". ראו גם מחברת ב הערה 19.

122 נ.ק.ו.ד. רשם לא מעט גילויי אנטישמיות ביום הבחירות בליטא. Dyukov, pp. 77, 85. על מעורבות היהודים בבחירות בליטא ובהכנות אליהן ראו: לוין, פנקס הקהילות, ליטא, מבוא, עמ' 79–82; Dov Levin, "The Jews and the Election Compaigns in Lithuania", 1940–1941, pp. 39–51.

בים התיכון, וכבר הצליח בידם להטביע הרבה אניות. גם נתפרסמו מספרים מההזיקות שסבלו האנגלים על הים והם באמת גדולים, והרבה מומחים בעניני הצבא התחילו לפקפק אם אנגליה תוכל להחזיק מעתה על הים אחרי כל ההיזקות שסבלה, ורק באופן שאמריקה תכפיל עזרתה פי ב' או ג' אז תוכל להחזיק מעמד. מיני[סטר] הול באמריקה נאם על הקונגרס בדברים חריפים נגד אשכנז, וקרא לעם האמריקאני ליתן עזרה וסיוע לאנגליה בכל מאי דאפשר.

---

15 - 16 ינואר. קבלתי היום גלויה שזמן חתונתו נדחתה ביומים, יום ג' שבוע הבעל"ט, בכ"ב טבת. שלחתי טלגרמה יחד עם ידידי לידיד באמריקה הרב נפתלי קרליבך.[123] גם ליאפן שלחתי למר גוטווירד[124] אודות טרנזיט, גם שלחתי טלגרמה לר' אלי[הו] מאיר שליט"א יחד עם ידידי, בטלגרמה הזו צרפתי גם את אחי מר שלו[ם] נ"י.

אצל בת הרב מרת רחל תתקיים החתונה ביום ו' שבוע דנא [זה].[125]

מהבית בקשו ממני לבא על יום הש"ק, היה ספק אצלי אם מן הראוי לנסוע מטלז ביום החתונה, אבל לסוף החלטתי לנסוע ליום ש"ק להתיעץ אודות הרבה שאלות הנוגעות למעשה, ואח"כ ליסוע תיכף אחר החתונה משם לטלז.

17 - 18 ינואר. נסעתי לשקודביל. באתי הביתה וב"ה מצאתי כולם בריאים שמחים ועליזים. בעיקר היה לי נחת רוח מזה שאחותי מרגשת עצמה שבעת רצון ומאושרת מזווגה החתן מר לייביל. נדמה הוא אצלנו כבן בית ממש.

מצאתי שהחניות מתרוקנת מיום ליום וכמעט שאין ממה להרויח. עכשיו כשיש לנו מכונות סריגה חושב גם אני ליקח אומנת [טווה] שתעבוד בביתנו, ועי"ז יתרגלו ב"ב [בני ביתנו] באומנות זו. ביום הש"ק דנינו אודות זמן ומקום החתונה של אחותנו תחיה, חזרנו על כל הצדדים ולבסוף הוחלט לסדרה בע"ה בשקודביל בזעיר אנפין בלי פרסום, להזמין רק את הקרובים ולא יותר, והזמן נקבע ביום ו' ערש"ק שירה י' שבט בשטו"מ.[126]

---

123 כפי הנראה מדובר ברב נפתלי קרליבך, רבה של ליבק, שברח לווינה ומשם היגר לארה"ב ב-1939 ונתמנה לרב קהילת שארית יעקב במנהטן. בהיותו רב בליבק ביקר לפרקים בישיבות ליטא ושמע שיעורים מגאוניה, וייתכן שבעקבות מפגשים אלו נרקמה ביניהם ידידות.

124 נתן גוטווירט, תלמיד בטלז שהיה אזרח הולנד, הוא שיזם את הרעיון לקבל אישור כניסה לקורסאו, בעזרת הקונסול ההולנדי יאן צוורטנדיק. בנוסף הייתה יזמה לקבל ויזות מעבר דרך סורינאם, כדי לממש את הוויזות לארה"ב. ראו: ורהפטיג, פליט ושריד, עמ' 100-102.

125 כאמור לעיל, רחל בלוך, בת הרב, עמדה להינשא לרב ברוך סורוצקין. ראו הערה 46.

126 ניכרת התחלה של הסתגלות למצב הן מבחינת מציאת אלטרנטיבה לקיום והן מבחינת רצף החיים - ההכנה לחתונה.

באטליה כנראה רבו המתנגדים למלחמה, וגם להממשלה ומוסאליני בשביל כל הכשלונות. אשכנז שלחה לרוים [לרומא] הרבה פקידים מגסטאפו כדי להחזיק את הסדר. אחרים רואים בזה מעין כבוש של אטליה תחת אשכנז.
ביום הש"ק היתה סופה וסערה גדול. הרבה שלג נפל והדרכים נתקלקלו.

האויטאבוסים לא באו ונתעוררה הדאגה איך לנסוע לטבריג על החתונה.
ביום ה15-16 נתקבלו הזמנות לאלו שנולדו בשנת 19-20-21 לבא לקומיסיה דבר חובת הצבא. עובדא זו עוררה רעש גדול בחוגי הישיבות ובפרט בישיבת טלז, שענין זה נוגע לשמונים ועוד יותר.
ביום הש"ק באו להקומסיה וכולם הובאו ברשימה, אבל חושבים שהגיוס יהיה עוד בסוף הקיץ. בני הישיבה, ביחוד אלו שקבלו הזמנות, קבלו על עצמם ללמוד לא פחות מב' שנים בישיבה, ובמשך ב' שנים אלו קבלו לשמור חובת השעה. גם קבלו על עצמם ללמוד בלילה עד יום הש"ק.[127]

19 - 20 ינואר. נודע שבשביל יום הזכרון של לענין [לנין] שחל להיות ביום ה21-22 יהיה בימים אלו ימי אבל, ושום שמחות לא יתקימו. חששנו שזה לא תהיה הפרעה בשמחת החתונה שצריכה להתקים ביום ג' בערב, ובעיקר שרוב המשתתפים הם מורים אשר הם חרדים לדברים אלו. דברנו עם אבאלה [האח] ע"י הטלפון, ואמר שבטבריג לא נשמע כזה ואין בזה שום חשש. ביום ב' התחילו האוטובוסים לנסוע עד טבריג, בצהרים נסעתי אני ואמא, פגשנו את החתן ואת הכלה. מצאה חן בעיני בפשטותה וזריזותה. בדברי עמה נוכחתי כי מלאה רגשות של יר"ש [יראת שמים], גם זהירה וחרדה. חשבתי תיכף שע"י יהיה באפשרות להשפיע גם על אבאלה שביתם יבנה עפ"י רוח התורה.

22 ינואר. אבא ואמא נסעו תיכף בבקר הביתה מפני שחששו שלא יתקלקלו שוב הדרכים. גם אני נסעתי בשעה 1:30 לטלז, אחרי שאכלנו כולנו סעודת הבקר אצל הזוג הצעיר. נתתי להם תשורה לחתונתם חמשה חומשי תורה, ודברתי עמהם וביחוד עם שרה שיקבעו להם בכל יום ש"ק ללמוד יחד פרשה חומש ורש"י, היא הבטיחה לי. לייבל ורייזל[128] נשארו עוד בטבריג עד הערב.
את הרשימות ביומן מיום ה-15 רשמתי בנסעי ברכבת לטעלז. בבואי לטלז ראיתי את הרושם שעשתה הידיעה אודות השגת מספר של וויזעס, עוררה התרגזות גדולה אצל אלו שלא נתקבלו בעדם עדין, וביום ב' ג' היתה הישיבה כמרקחה, אבל ביום ד' כבר נחה הסערה אחרי שההנהלה הודיעה כי מנוסח הטלגרמות

127 נושא הגיוס לצבא הליטאי התעורר, והתגובה הייתה חיזוק סדרי הלימוד.
128 אחותו שושנה-רייזל וחתנה לייב רוטשטיין.

ניכר כי יש תקוה להשיג עוד, והעולם[129] התחיל שוב ללמוד בהתמדה.[130] הרבה שולחים טלגרמות לקרובים ולר' אלי[הו] מאיר באמריקה.
נוצרה חבורה לחד"ת [חידושי תורה] מבין חשובי הישיבה.

23 - 24 ינואר. מתקבלים ידיעות כי ישיבת סלבודקה ג"כ קבלה מספר מסוים של וויזעס.[131] אודות רשיון הנסיעה בעד אזרחים[132] ישנן הבטחות אי רשמיות כי ירשו לנסוע.

האנגלים מודיעים אודות נצחונות, מבצר טאברוק נפלה כבר ע"י, והרבה שבוים יותר מעשרים אלף והרבה זין ומחסני אכילה נפלו בידם. הם צועדים הלאה לנמל האחרון בנגזי, בדרכם לבנגזי יש עוד לפניהם מבצר דערנא אשר חושבים לכבוש אותו בנקל. גם היונים מודיעים דבר נצחונות.

---

25 - 26 - 27 ינואר. נתקבלה עוד רשימה של ויזעס בעד בני הישיבה, בס"ה ישנו כבר קרוב ל80, מודיעים הם כי בעד 105 חוץ מחברי ההנהלה כבר קבלו, בישיבה מתגברת ההתמרמרות מאלו שלא זכו עדין לקבל.[133]

בסנט האמריקני נאמו אחדים לטובתה של אנגליה, וכנראה מכל המצב מתקרבת אמריקה להכנס במלחמה ממש. מר וילקי, הקנדידט [המועמד] לנשיא, מתנגדו של רוזבלט, נסע לאנגליה להודע מצבה הצבאי והפוליטי של אנגליה.
האיטלקים מודים כי באפריקה מקבלים הם מכות גדולות ונאמנות. האנגלים כבשו כבר חלק מארץ אבסיניה [אתיופיה] והביאו את הנעגוס,[134] והוא קרא בקריאה לעמו שיתקוממו נגד האיטלקים, דבריו עשו רושם אחרי שהאנגלים הבטיחו להם שיבאו לעזרה, והאיטלקים יש להם שדה מלחמה בג' וד' מקומות כן ירבו.

---

129 בלשון יידיש: הציבור, כלומר תלמידי הישיבה.

130 שאלת חלוקת הוויזות והעובדה שרבים לא קיבלו עוררה סערה. עם זאת, הישיבה נעה בין ניסיונות יציאה ובין השתדלות לשמור על הלימוד כסדרו, ולא עוד אלא שנוצרת חבורה חדשה בקרב המצטיינים, לעידוד חידושי תורה.

131 ראו מחברת ב הערה 30 ובמחברת זו הערות 110; 112.

132 דהיינו אזרחי ליטא (הסובייטית).

133 כפי הנראה בעקבות המאמצים שעשו הרבנים בלוך וכץ כשכבר שהו בארה"ב. ראו במחברת ב הערה 314. זהו מידע מכלי ראשון על ניסיונה של ישיבת טלז לצאת מליטא יחד כישיבה. בפועל, רק ישיבת מיר הצליחה לצאת עם תלמידיה. המחבר מודע מאוד לתסיסה בישיבה ולביקורת שעורר הנושא.

134 כינוי לקיסר אתיופיה, היילה סלאסי.

ועד לעניני הגירה שנוצר בישיבה - שגם אני בתוכו - יש לו עבודה בסידור הרבה ענינים כלליים ופרטיים.[135] חניה בת ר' לייב גרדוביץ נפטרה מתוך חולי בקיבתה.

---

28 - 29 ינואר. בסנט האמריקני נתקבל חק לשלוח לאנגליה כלי זין בהקפה וגם באניות של אמריקה. ענין זה יוכל להיות סבה לסכסוך בין אשכנז ואמריקה.

היום הגדתי חד"ת בחבורתנו בענין "תנאי".[136] נהניתי מחידושי כי לדעתי הם חידושים ישרים ונכוחים.
פה בטלז באים מהרבה מקומות להשתדל בגין וויזעס. בישיבה דנים ומפלפלים אודות אפשרות של הנסיעה וחוששים ששאלת ההוצאות שהוא חמורה מאוד לא תהיה ח"ו עכוב גדול בנסיעה, כי לע"ע אין עוד ידיעות אם ישנן הוצאות.

---

30 - 31 ינואר. היטלר נאם לרגלי יום שעלה על הכסא, בנאומו הביע את בטחונו כי בלי ספק ינצח בקרוב את אנגליה ובשום אופן לא ינוצח, התקיף בדברים חריפים את אמריקה וכמעט שהתרה שביום תבא לעזרה לאנגליה מיד תראה אשכנז את אגרופה נגדה, כנהוג לא שכח להזכיר לרעה את היהודים כי הם אשמים בכל דבר, וכי חוב קדוש על כל העמים להתאחד יחדיו כדי ללחום נגד שונאם הכי גדול, היהודים. רוזבלט הזמין תיכף ציר אנגליה מר הליפקס והבטיח לו להכפיל את העזרה לאנגליה, ואמריקה לא תחת מפני איומה של היטלר, ואם רק תנסה אשכנז להתקיף אנית אמריקה תראה אמריקה את כחה.
באנגליה מתכוננים לקבל בימים הקרובים התקפה גדולה וחזקה מצד אשכנז, וביחוד ניכר זה מה שבימים האחרונים לא התקיפו האשכנזים כלל את אנגליה וחושבים שזה ה"שקט לפני הסער הגדול".[137] מינ[יסטר] יפוניה [יפן] נאם דברים חריפים נגד אמריקה. אמר שכל זמן שאמריקה תאמר שגבולותיה מגיעים עד סין,[138] לא יהיה שלום בינותם, גם אם אמריקה תתערב במלחמה הארופאית תצא יפוניה לעזרה לאשכנז כפי הבטחתה.
דברים אלו עוררה דאגה בנוגע לשאלת ההגירה.[139]

135 הוועד הוזכר לעיל בסוף חודש דצמבר 1940 (ראו הערה 115) והמחבר מדגיש את פעילותו בוועד זה.

136 המושג "תנאי" בהלכה הוא נושא מורכב - מה כוחו של התנאי, כיצד הוא פועל ובאילו אופנים הוא מועיל. גם אירוע זה מציין את המשכיות הלימוד והסיפוק בחידושי התורה בזמנים של לחץ ודאגה.

137 באמצעות המשך ההפצצות ביקשה גרמניה (וגם הצליחה בצורה לא מבוטלת) להטעות הן את אנגליה והן את ברית המועצות שעיקר המהלומה הגרמנית, כולל המערכה הקרקעית, יכוון ב-1941 נגד אנגליה.

138 זאת בטענה שהפיליפינים היו בשליטה אמריקאית.

139 מכיוון שעד כה ניתנו רוב אשרות המעבר דרך יפן.

1 - 2 פברואר. מר וילקי נסע לפתע פתאום לאמריקה. הוא אמר לפני עתונאים כי לפי דעתו אנגליה די חזקה להדוף התקפה הכי חזקה מצד אשכנז. חושבים שנסיעתו הפתאומית לאמריקה הוא משום שאחרי נאומו החריף של היטלר נתקרבה דעת הקהל באמריקה להכנס במלחמה כליל, חוששים לזה הרבה. אמריקה גיסה הרבה מחיליה.

בני הישיבה שולחים טלגרמות לרוב. ההנהלה מצדה מבטיחה לדאוג בעד יתר בני הישיבה, ואם לא יעלה בידם להשיג רשיונות לאמריקה ישתדלו אודות א"י.[140] הממשלה פרסמה חק שכל הפליטים שהגישו בקשה לעזוב את הארץ עליהם לעזוב את הארץ עד יום ה10 לח.ז. לא יאוחר.

בגן הילדים שקים כאן התנהל עד היום בכשרות, בשבוע דנא [זה] לקחו מבשלת והנהיגו שם טרפה ובב"ח [ובישולי חלב-בשר]. הרב נאם בשבת בביה"מ ואמר שאסור לשום אב ליתן את בנו במקום שמאכילין טרפות.[141] דבריו עשו רשם גדול והעיקר עמידותו שלא חת לומר את האמת. בגמנסיון הליטאי הכריח המנהל לתלמידים יהודים לכתוב בשבת, אחדים לא עמדו בנסיון וכתבו, ואחדים עמדו על דעתם ולא כתבו בשום אופן. המנהל לא ענישם כלום דבר זה. הקומ[וניסטים] רוצים ליקח בית המדרש החדש (יוני) בעד קלוב.[142] הם דרשו מהמתפללים שיתנו אותו ברצון הטוב. אחדים התנגדו לדבריו ועוד אין הדבר ידוע איך יפול דבר.

מהבית כתבו כי בשביל סבות טכניות נדחתה חתונתה של רייזל תחיה ליום "טוב" שבט,[143] ערש"ק יתרו בשטו"מ.

3 פברו[אר]. הקומ. פארטי [המפלגה הקומוניסטית] הזמינה את הרב אודות ביהמ"ד החדש, ואמרו לו שאצלם כבר מוחלט הדבר ליקח אותו אחרי ש"רובם ככולם הסכימו לזה", גם הזכירו לו אודות נאמו שדרש בביה"מ דבר גן הילדים, והתרו בו שעוד הפעם בל יהין לדבר דברים כאלו, שזה יחשב כתעמולה נגד

140 ניכר שנושא הוויזות עורר מתח מסוים בין הבחורים להנהלה, וזו ניסתה להרגיע כי תפנה גם לכיוון הארצישראלי.

141 שלב נוסף בסובייטיזציה - הכנסת מאכלי טרפות למוסדות היהודיים.
הדרשה הפומבית של הרב הנה אחד הביטויים לנחישות ולהתנגדות היהודית למגמה להעביר את היהודים על דתם. ראו גם בהמשך, ב-3 בפברואר.

142 זה היה חלק מתהליך הפקעה שרירותי של בתי כנסת ומבני קהילה למטרות שונות - משרדי קואופרטיבים, מחסני רהיטים, תאטרון או מועדון - כפי שהציעו לעשות בישיבת טלז. בסופו של דבר הפכה הישיבה למוסד רפואי, והמכינה - בית ספר למלאכה. בדומה, את ישיבת וולוז'ין הפכו למסעדה, את ישיבת מיר - למועדון למקהלה וללהקת מחול, ישיבת קלצק הפכה למועדון עירוני, ועוד. דב לוין, תקופה בסוגריים, עמ' 182.

143 י"ז בשבט.

הממשלה והעונש ידוע. ביחוד הצטין בזה יהודי אחד מפלונגה.[144] הרב שליט"א לא פחד ממנו וענה אותו על כל שאלותו, שלפי החק מותר לו להודיע ברבים איסור אכילת נו"ט [נבלות וטרפות].
היום באה קאמיסיה [ועדה] להמסעדה והחליטה ליקח את כל הבנין, וכל הטענות שהישיבה הוציאה הרבה כסף כדי לגמור את הבנין לא פעלו, ושוב נהיה מוכרחים לזה ולנוד במ"א [במקום אחר].

האנגלים מודיעים כי בעריטריי [אריתריאה][145] "אפריקא" התחילו התקפה חזקה וכבר עלתה בידם לכבוש כמה עמדות. גם בליביע [לוב] הולכים קדימה בכל יום ויום, כבר קרובים הם למבצר בנגזי.
בסנט האמריקאני דנים אודות הצעות שונות בעניני המלחמה לטובת אנגליה.
4 - 5 פברו[אר]. היחסים שבין אמריקה ויאפן מתמתח מיום ליום. מאלבניה מודיעים כי לאט לאט צועדים קדימה.

הרבה פליטים נוסעים עכשיו ליאפן וא"י, וכולם מזדרזים להגיש בקשות עד יום הי10 כי חוששים שאח"כ יהיה עוד גרוע גורלם משל האזרחים, בשאלת ההוצאות מוצאים הם עצות שונות, מקבלים הם כרטיס מסע מברנוביץ ובמקום המחיר של 180 דאלאר פה, משלמים הם שם 251 רוב[ל].[146]
שלחתי טלגרמה לר' א.מ. [אליהו מאיר בלוך] בשם אחי ר' יהושע לייב.
6 - 7 פברואר. היום נקראו כל הפליטים שעליהם במפגיע לבא בהמשטרה ליקח תעודות.[147] אלו שיש להם תקוה להגירה השתמטו מזה והגישו בקשה להגירה על סמך של ויזות מהולנדישע אינדיע [הודו ההולנדית], אומרים שיש גם זיופים.[148]
מאמריקה נתקבלו ידיעות כי יש תקוה לאט לאט לקבל עוד ויזות. נתקבלו -40

144 יהודים קומוניסטים נטלו חלק חשוב בכפייה לעבור על הדת ובחקירות נגד יהודים.

145 חלקה הצפון-מזרחי של אתיופיה.

146 הפליטים הם הראשונים שחששו למצבם, בשל החוק החדש שאסר את שהייתם אחר תאריך זה, ולכן ביקשו כל דרך לצאת מליטא. כדי להוזיל את הוצאות נסיעתם מצאו פתרון יצירתי של נסיעה לעיירות ששכנו על דרך היציאה, ושם מחירי הנסיעה עדיין היו נמוכים בהרבה מאשר בקובנה ובווילנה.

147 הכוונה לתעודות אזרחות סובייטית.

148 מדובר בויזות שאישר הקונסול ההולנדי בקובנה יאן צוורטנדיק, ולאחר מכן הקונסול ההולנדי בשוודיה דה יונג. הוויזות ניתנו לשתי מושבות הולנדיות, קורסאו וסורינאם, שבעצם לא נדרשו אליהן ויזות אלא אישור המושל, אך הקונסול שיתף פעולה ורשם אותן כוויזות. ראו: פרבשטין, אגרות מווילנה.

50 ויזות בעד רבנים.[149] מיאפן נתקבלה ידיעה כי לע"ע קשה להשיג טרנזיט, חוששים שזהו בשביל המצב הפוליטי. הישיבה שלחה רשימה מכל בני הישיבה לשודיה שישתדל שם להשיג ויזות או מהודו ההולנדית או מחיני [סין].[150]

האנגלים מודיעים בשמחה רבה כי מבצר בנגזי[151] נפלה בידם כמעט בלי מלחמה. מספר השבוים אינו ידוע עדיין, טאסס משער שהמספר יגיע עד 50 אלף. גם בערוטריי כבשו עוד עירות.

בקובנה מחכים כעת אספת הקומ' פארטי [המפלגה הקומוניסטית], חושבים שיחדשו שם הרבה חידושים. בימים האחרונים פרצו שרפות בכמה בתי חרושת, ואחרי החקירה ודרישה שזה נעשה במזיד ע"י מזיקים ומחבלים. הממשלה אחזה באמצעים נגד זה.[152]

מהבית קבלתי מכתב, ודורשים הם ממני לבא על יום הש"ק. לא מלאתי בקשתם מפני שחס אני על בטול הזמן.

מתהלכות שמועות כי בעוד זמן יתקבלו מספר של סרטיפיקטן בעד הישיבות. מפה נשלחו טלגרמות לא"י דבר זה. שלחתי היום מכתב לאחד בשודיה שימציא

149 בפרק הזמן שבין יולי 1940 - סוף מאי 1941 יצאו לארה"ב 356 פליטים, ביניהם הרבנים גרוזובסקי, קוטלר ועוד. ורהפטיג, פליט ושריד, עמ' 294. הוויזות לרבנים נשלחו בעזרת ועד ההצלה של הרבנים שבתקופה זו פעל בעיקר למטרת הצלת רבנים ובני ישיבות. פרבשטין, בסתר רעם, עמ' 181-183.

150 בשוודיה פעל הרב שלמה וולבה כנציג ועד ההצלה של הרבנים שהוקם בניו יורק. הרב וולבה (תרע"ד-תשס"ה, 1914-2005) היה תלמיד ישיבת מיר. הוא גורש מפולין ב-1938 בהיותו "נתין גרמני", בצער רב עזב את הישיבה ונסע לשטוקהולם, ולא ידע כי למחיה שלחו האלוקים. מאז פרוץ המלחמה שימש כתובת חשובה למען הצלת רבנים ובני ישיבות שנתרכזו בעיקר בווילנה, באמצעות קונסולים שעדיין פעלו בשטוקהולם. אל הרב וולבה פנו בשעה קשה זו רבנים ובני ישיבות שלא הספיקו לקבל את האשרה ההולנדית בקובנה. לאלה מצא הרב פתח הצלה: הוא יצר קשר עם הקונסול ההולנדי בשוודיה, דה יונג, וביקש ממנו לתת אישורים לקורסאו, כמענה לבקשות שהופנו מליטא מיחידים או מפעילי הצלה. באמצעות פעולה זו נשלחו לליטא כאלף אישורים לבני ישיבות, וכמספר הזה לאחרים. אולם, רק מעטים הצליחו לקבל אשרת יציאה מרוסיה ולצאת מליטא. בינתיים נכבשה ליטא ע"י הגרמנים ביוני 1941, ורובם נהרגו ע"י הנאצים והליטאים, הי"ד. ראו: ארכיון יד ושם, עדות הרב וולבה; יעקבזון, זכרונות, עמ' 170-175, 164-165. בסוף המלחמה ואחריה עסק הרב וולבה גם בהצלה רוחנית ובשיקומן של פליטות השואה שהגיעו לשוודיה, בעיקר בבית הספר לידינגה. הרב וולבה נחשב לאחד מגדולי המוסר בדור האחרון, ממקימי דור חדש של מנהלים רוחניים - "משגיחים" - בישיבות. ספרו המפורסם: "עלי שור". ראו על כך: פרבשטין, אגרות מווילנה.

151 העיר השנייה בחשיבותה בלוב האיטלקית.

152 לפי נתוני נ.ק.וו.ד. של ליטא, בתקופה שקדמה ליום השנה של עצמאות ליטא גברו גילויי עוינות שונים כלפי השלטון הסובייטי מצד הלאומנים הליטאיים. Dyukov, Nakanune Kholokosta, pp. 101-108.

בעדי ובעד אחי ויזות להודו ההולנדית.

8 - 9 פברואר. הפליטים מתקדמים להגיש בקשה להגירה על איזה סמך שהוא, על טלגרמות שיש בעדם ויזות או סרטיפיקט וכדומה. מפני קוצר הזמן התירו אחדים לחלל את הש"ק, וביום הש"ק נסעו הרבה בני הישיבה וחרדים להגיש בקשות. אחדים התירו גם את הכתיבה. הרבה בקרו את הדבר שהשבת נעשה הפקר עי"ז, והחילול השם הוא איום ונורא ד' ירחם, גם טענו שבכלל אין הדבר ברור אם זה חשוב פקוח נפש.[153] גם פה בטלז נתקבלה ביום הש"ק טלגרמה שאחד מפה יסע תיכף לקובנה להשתדל בענין חשוב. למעשה לא סמכו על זה לחלל את הש"ק.

הממשלה הכניסה תחת רשותה כל המסחר וכן בשר, ובשר כשר עומד בשביל זה בסכנה גדולה, כי המחירים צריכים להיות שוה בין כשר וטרפה, וגם מצב שכירות הרבנים והשוחטים נתקלקל בזה כמעט לגמרי.

היום נתקבל מכתב מפורט מאמריקה אודות הויזות עם רשימה מלאה של כל אלו שזכו לקבל וביניהם נמצא גם אחי ר' יהושע לייב נ"י. בכלל נודע מהמכתב כי כל הויזות הם על חשבון ה"קוואטע" [המכסה] שניתן להם למפרע, וכי כל ויזה צריכה אפידייוויד.[154] חוששים שבשביל זה יתעכב הענין הרבה. היום קבלתי מידידי הרב קרלבך[155] דרישה ואפידייויד מישיבת "מתיבתא ברוקלין", מסתמא ימציא עוד אפידייווידס.

היום נאם צרציל, עשה ס"ה מכל הנצחונות באפריקה ואמר שעוד ידם נטויה לכבוש כל ארץ אפריקה. גם אמר שבטוח הוא שסוף סוף יעלה בידם לנצח את היטלר אף אם יכבוש עוד ארצות על הבלקן. נאומו הצטין הפעם באמיצות ובטחה.

153 קבלת הוויזות עוררה שאלה הלכתית לגבי נסיעה או כתיבה בשבת, ואף על פי שהמצב הוגדר כפיקוח נפש חש המחבר עגמת נפש בשל האווירה של חילול השבת.
עדויות על פסיקה לחלל שבת לצורך בריחה מן הגרמנים ואחר כך מן הרוסים מצויות במקורות נוספים, לדוגמה: א' אפין תיאר כי בעת הבריחה מביאליסטוק לליטא הורה המשגיח, הרב ישראל מובשוביץ, לברוח גם בשבת ולשאת עמם את התפילין והדברים הנחוצים ביותר. אפין, בתוך שמך לא שכחנו, עמ' 439-440. הרב אברהם שפירא מקובנה פסק בצורה נחרצת כי יציאה מליטא היא פיקוח נפש המתיר חילול שבת ותמה: "איזו שאלה היא זו?!", ראו עדות הרב מ' מור שהגיע מגיטסהד שבאנגליה ללמוד בישיבת מיר, ובפרוץ המלחמה למד בטלז. בתוך: אליאך, שמך לא שכחנו, עמ' 78. כן פסק גם לרב חיים דב סילבר, שהיה נתין בריטי, ולבחורים נוספים. ראו: למברסקי, מחנך לדורות, עמ' 396.

154 כלומר, דרישה או הזמנה אישית מארצות היעד, במקרה זה ארה"ב, שמשמעה בד"כ גם קבלת אחריות לקיומו של המהגר.

155 הרב נפתלי קרליבך מליבק, ראו הערה 123.

מהבית צלצלו ע"י הטלפון לבא תיכף החלטתי ליסע ביום ב' או ג'.

10 - 11 פברואר. היום נתקבלה ידיעה כי במוסקבה אין עדין ידיעה מהויזות, גם כי טרנזיט מיאפן קשה לקבל וביחוד עכשיו שנתברר שהויזות אינם בטאקיא [טוקיו], כי ויזות של "קוואטע"[156] בטח יהיה בעיר הבירה ולא בארץ אחרת.

מהבית צלצלו לי עוד הפעם לבא וכבר גמרתי אמר ליסע תיכף בלילה, אבל מפני כאב הראש מוכרח הייתי לדחות נסיעתי עד יום ג' בבוקר, ומעשה אירע שלא נתעוררתי משנתי בזמן המיועד וכבר היתי מוכרח ליסע בצהרים, והנני נוסע עכשיו ביום ג' עם הרכבת עד ורלווקע [Varlaukis]. את הרשימות כותב אני ברכבת. רצוני הפנימי היה באמת ליסע היום ולא אתמול, מפני שלא לבטל למודי עם הגאב"ד[157] שהוא מקפיד מאד על זה, ורואה אני שרצון הפנימי פועל על האדם יותר מהחלטותי[ו] למעשה, שהם נגד רצונו, כי בלי ספק שזה היה סבת איחורי היום בבקר, כי זולת זה לא קרה עוד אצלי שלא אתעורר לזמן המיועד בשעה שצריך ליסע.[158]

טאסס מודיעה כי יאפן מוציאה את אזרחיה מארה"ב. ידיעה זו מראה שיש חשש של מלחמה בינותם וכמובן עורר זה דאגה יתרה בנוגע לשאלת ההגירה.

אנגליה נתקה יחסיה הדפלומטים עם רומניה אחרי שהיא כולה תחת השפעת אשכנז. אניות אנגליה נתקרבו לעיר גֶנוָא (אטליה), ירו שם מכלי תותח, הטילו שם ג' מאות טון חומר פצצה ועשו שם שמות גדולות. האטלקים בעצמם מודים כי ישנן הרבה הרוגים ופצועים. הם אומרים שבשביל החשך והאפלה לא הרגישו בביאתם, ובשביל זה לא פגשו שום התנגדות. האנגלים אומרים שעשו כן אחרי שנודע להם כי האשכנזים מתכוננים לשלוח דרך שם עזרה לאפריקה.

הרכבת היוצאת משבלי לרדבילישקי [רדווילישוק, Radviliškis] נתאחרה ב20 רגעים, והרכבת היוצאת מרדבילישקי לטבריג לא חכתה, ובשביל זה אחרתי את ההתקשרות ומוכרח היתי לחכות בבית הנתיבות כל הלילה. בבקר נפגשתי עם אחי ר' יהושע לייב ורעיתו שבא אז מסלנט, ויחד נסענו לרדווילישקע.

12 - 13 פברואר. בבקר באנו לשקודביל, מצאנו שכל בני הבית טרודים ועסוקים בהכנת צרכי החתונה. הוחלט אצלם להזמין רק קרובים וידידי משפחה. לפי

156 מכסות הגירה שנקבעו ע"י ארה"ב.

157 הרב אברהם יצחק בלוך.

158 המחבר נותן ביטוי להרהוריו, כי ייתכן שהאיחור בקימתו - שהוא תופעה יוצאת דופן - נבע מפני שרצונו האמתי היה לא לנסוע, כדי לא לבטל את לימוד הקבע עם הרב. הבדיקה אחר מניעים שבתת-מודע היא מיסודות תנועת המוסר.

החוזה שנחתם זה כבר בין רוסיה ואשכנז מעבירים את האשכנזים מפה לאשכנזים והליטאים משם להכא [לכאן], ואף שאין נסיעתם של האשכנזים מכאן הכרחית, כמעט כולם שיש להם איזה שייכות לאשכנז משתדלים לעזוב את הארץ, ולמאות ואלפים נוסעים להתם.

בישיבה נתקבלה ידיעה מיאפן שיש סכוים לקבל טרנזיט בעד 60.

14 - 15 פברואר. ערש"ק וש"ק יתרו. ימי החתונה של אחותנו שושנה תחיה. בבית מכינים ומסדרים הכל, כי בשביל שלא יהיה פרסום יותר מדאי הוסכם לעשות את הדבר בצנעה והחופה תתקים בחצר הבית. באו מחותנים, גיסו של החתן, אחותו באה זה כבר, אחיו הודיע כי בשביל נסיעתו לא"י בימים הקרובים א"א [אי-אפשר] לו לבא. הדוד מטבריג ור' יהושע העשל ואחינו אבא ורעיתו תחיה, גם ידידיו וריעיו של החתן באו. בשעה 4 הותחל הקבלת פנים. באו כל החשובים. החתן דרש בענין הלכה. בשעה 5:30 נתקימה החופה בשטו"מ ובמז"ט. אמא תחיה הורידה הרבה דמעות של שמחה ותפלה גם יחד, ושומע קול בכיות[159] יקבל דמעותיה הטהורות. הכלה תחיה ב"ה שבעת רצון וכנראה מאושרה. התפללנו יחד תפלת ערבית בבית, ולסעודת הערב היו 25 מחותנים, אחרי האכילה באו הרבה אנשים מבני העיר לשבע ברכות. היה ניכר דוחק במקום אבל כידוע "אגרא דכלה דוחקא",[160] ועד שעה מאוחרת נמשכה השמחה בשירים ורקודים ובנאומי ברכה. נאמו ר' משה ראבקין ואחי ר' יהושע לייב.

ביום ש"ק התפללנו כולנו בביהמה"ג [בבית המדרש הגדול]. בסעודת הצהרים נאם החתן במילי דאגדה, גם הרב ר' אברהם ש. הירשוביץ[161] נאם ואחד מחבריו של החתן. הסעודה נמשכה עד שעה 3. אחרי תפלת המנחה נתקימה ג' סעודות בשירים ורקודים, ואני אמרתי נאום ברכה. הסעודה נמשכה עד אחרי תפילת ערבית, ובשעה 9 נערך סעודת מלוה מלכה לפני כל בני הישיבה. השתתפו גם הרבה בני העיר, בשירים מחולות ורקודים נמשכה השמחה עד שעה 1 בלילה. מפני הטרדה לא הספקתי ללמוד ביום הש"ק חובת הדגל.[162]

ביום ו' ערש"ק לקחו את בנין המסעדה וצוו לעזוב את הבנין במשך שעות אחדות. כל השתדלות להאריך את הזמן לכה"פ [לכל הפחות] עד אחרי [שבת] לא הועילה, ובאותו היום העבירו את הכלים והאוכלים במקומות אחדים ובני

159 עפ"י סליחות, "יהי רצון מלפניך שומע קול בכיות, שתשים דמעותינו בנאדך להיות, ותצילנו מכל גזירות אכזריות, כי לך לבד עינינו תלויות".

160 גמרא (ברכות ו:), ובתרגום מילולי: שכר כלה - הדוֹחַק. הכלה במקור היא השבת, רש"י מבאר שעיקר שכרם של האנשים המתאספים בשבת - שהיא שבת שקודם הרגל, לשמוע מפי החכם את הלכות הרגל - הוא על הדוחק והצפיפות שבאותו מקום. המחבר שאל מושג זה לגבי שמחת כלה.

161 ראש ישיבת תורת חסד של חסידי סלונים שברחו מברנוביץ, ראו הערה 50.

162 הלימוד הקבוע שקיבל על עצמו.

הישיבה בג' מקומות לאכילה, כי אין להשיג מקום מתאים בעד כולם. בכלל ניכר שינוי לרעה ביחוסם של המשטרה לגבי בני הישיבה. לקחו הרבה חדרים ומעונות של בני הישיבה ואמרו שבעד בני הישיבה אין נותנים חדרים, כי אפשר להם ליסע כל אחד בעירו או לגור מחוץ לעיר.

האנגלים מודיעים אודות נצחונות בליביע [לוב] ואבסיניה. מכל המצב ניכר שתבוסת ומפלת האיטלקים באפריקה היא גדולה מאד. כן הודו בעצמם וכן כותבים האשכנזים.[163]

---

16 - 17 פברואר. תיכף בבקר נסעו אבא'לה ורעיתו לטבריג, גם אחותו וגיסו של החתן נסעו ללות את אחיהם בדרכו לא"י. בבית נמשכה עוד השמחה, סעודת הצהרים נערכה בחגיגיות. בערב נסעו הדוד ור' יהושע העשל. בערב קבלנו ידיעה מאבא'לה שקבלו צוו מהאנספקטור [המפקח] להעתיק מושבם לניישטאט [ניישטוֹט-טבריג, Žhemaičių Naumiestis], משום שבטבריג יש אשת של פקיד חשוב שתשמש במשרת מורה בביה"ס. נצטערנו מזה כי בטבריג כבר הורגלו, וגם שאלת השבת כעת אינה שם, ובכלל סמוך לשקודביל, חפשנו תיכף להודע מצב השבת בניישטט ונודע לנו שב"ה גם שם השבת משתמר הלואי שיהיה כן גם הלאה. צלצלנו תיכף לאבא'לה וזרזו שינסה עוד להשתדל להעביר את הגזירה, ובשביל סבות טכניות לא בא אל הטלפון. מחר בבקר נסע אמו"ר לטבריג לסייעם בזה, ובערב בא בידיעה כי עלה בידם להשפיע על האנספקטור שישאירם על מקומם. שמחנו כולם לקראת הידיעה.

יום ה16 הוא חג החירות של הליטאים. כמובן לא היה בשנה זו שום חג ביום זה, אחדים תלו דגלים לאומיים, גם הטילו כתבים בקריאות שלא להתיאש מהתקוה להשתחרר. השמירה היתה חזקה בימים אלו.[164]

מיאפן נתקבלה ידיעה כי לע"ע [לעת עתה] נתבטלו הטרנזיט בשביל מצב הפוליטי שבין אמריקה ויאפן.

אוירוני אשכנז הטילו פצצות בבנגזי שכבשו האנגלים.

163 הדבר הביא את היטלר לשלוח יחידות של צבא גרמניה לאפריקה ("הקורפוס האפריקני") בפיקודו של מרשל ארווין רומל, כדי שיסייע לאיטלקים. בכך החליש היטלר את כוחותיו שניצבו בגבולות בריה"מ.

164 לפי דיווח נ.ק.וו.ד. ליטא, מאותו יום הפיצו לאומנים ליטאיים בקובנה כרוז שבו היו גם הצעות שנגעו ליהודים. בין היתר הוצע: "9. לגרש את כל היהודים לאזרבאידז'ן [קווקז] כדי שהם לא יפגעו בתעשיית ליטא, לא ינצלו ולא יסיתו ליטאים [...] 10. להוציא יהודים מתפקידי המורים בבתי ספר ליטאיים [...] 11. לא לאפשר כניסת יהודים נודדים מגרמניה לליטא". בכרוז אחר נכתב ש"יהודים הציפו את כל המשרדים בליטא הסובייטית". Dyukov, Nakanune Kholokosta, pp. 101-102.

18 פברואר. נסעתי לטלז. אמא תחיה כבר נמצאת תחת הרושם של אפשרות פרידה בקשר עם הנסיעה לאמריקה, וכל פרידה קלה מעורר אותה לבכי ודמעות.
בבואי אל הישיבה מצאתי שתקות ההגירה נחלשה בימים האחרונים בשביל מצב המתוח שבין יאפן ואמריקה, ובכלל נתברר שהויזות אינן מספיקות עדין, וצריך לזה אפיידאווידס, וזוהי שאלה חמורה בפ"ע [בפני עצמה]. בינתים נתקבלה טלגרמה מאמריקה כי קבלו עוד ויזות בעד רבנים, ובין המנויים ישנו עוד הפעם אחי ר' יהושע לייב. בישיבה יצא קלא דלא פסיק[165] [קול שלא פסק] כי גם אחי שלו[ם] ושמואל קבלו ויזות אבל למעשה אין זה אמת.
בימים אלו שלא היתי בטלז אירע פה מעשה, שיהודי אחד עמד לשמירה אצל מחסן צבאי, בדרך נסעה טנק. הוא האיר בפנסו, החילים חשדו אותו שרצונו להפריעם וירו אותו על אתר ומת. עוד חיל ירה באשה נכרית באמצע הרחוב ומתה, הוא נאסר וחוקרים ודורשים. עוד אירע שבלילה הלכו ב' אנשים אצל תחנת האלקטרי ונחשדו שכוונתם להבעיר את התחנה, ונורו ע"י חילים על אתר. בכלל נתחזקה השמירה בעיר, משערים שזהו אחרי שאירע שבכמה עירות עשו כמה הזיקות.
בנסעי שכחתי להתפלל תפלת המנחה. גם בהתפלל תפלת ערבית שכחתי להתפלל תפלת תשלומין,[166] רק בסוף הלילה אירע שהייתי מוכרח לקום ממטתי ואז נזכרתי ששכחתי להשלים ותיכף התפללתי תפלת תשלומין.

---

19 - 20 פברואר. האנגלים מודיעים כי כבשו להם כמה עירות באבסניה וכי כבר כבושה להם הדרך לאדיס-אבבה, עוד הודיעו כי שלחו חילים ואניות לסינגפור כי להתחזק נגד היאפנים. גם מאמריקה הודיעו כי נכונים הם להגין נגד כל התקפה מצד יאפן על זכיותיה.[167] אנגליה ואמריקה התחילו להעביד את אזרחיהם מיאפן, מכל הדברים ניכר שמיום ליום השלו[ם] שבין אמריקה ויאפן נעשה חלש ורפוי ובעוד זמן אפשר שתתפרץ מלחמה בינותם. בנוגע לאנגליה קבל הנשיא רוזבלט רשות מאת הסנט להחליט לפי דעתו ליתן להם כל עזרה נחוצה אפי[לו] לשלוח חילים. האנגלים כמובן שבעי רצון מזה עד מאד. מאנגליה

165 כלומר: שמועה שאינה פוסקת. על פי גמרא (מועד קטן יח).

166 גם ציון שכחת התפילה הוא חלק מחשבון הנפש של המחבר ביומנו. הוא דואב על כך ששכח גם להשלים את החסר ("תשלומין") בתפילה הבאה. לפי ההלכה (שלחן ערוך סי' קח ס"א) אדם ששכח ולא התפלל תפילה כגון שחרית מתפלל תפילת מנחה פעמיים, כתשלומים על התפילה שהחמיץ.

167 יפן יצאה במתקפה נגד אמריקה ובעלות בריתה, ובשלהי 1941 התחילה להתקדם נגד מטרות אמריקאיות ואנגליות באזור. למרות ההכנות מצד האמריקאים והבריטים, נפלו מעוזים רבים שלהם במזרח הרחוק ובמזרח אסיה.

הודיעו כי מיני[סטר] לעניני חוץ של יפוניה פנה בדברים למיני[סטר] אידן שמוכן הוא לתווך בכל סכסוך שיהיה בין אנגליה ובין שאר הארצות. כונת הדברים אינו מובן כעת, אם הדברים מכוונים כלפי הסכסוך שבין אנגליה ואשכנז או לענין אחר. בכל אופן ניכר שיאפוניה אין רצונה להתערב במלחמה, ומאידך גיסא ניכר שאמריקה ואנגליה די חזקים ללחום נגד יפוניה. בלי ספק יפעול המצב על ענין הטרנזיט'ס. איך יפול דבר קשה לידע כעת.

בערב נקראתי אל הטלפון משקודביל בשביל ידיעה נחוצה, אגב הודיעו לי כי סוף סוף הוכרחו אבא'לה ושרה'לה לעזוב את טבריג ולנסוע לניישטאט, ואף שמתחלה נצטערתי מזה, אמרתי עכשיו "גם זו לטובה", כי באמת מי יודע איפה טוב יותר בנוגע לשאלת השבת, ואפשר שבעירה קטנה יעלה בנקל יותר לשמור את השבת, כי בכלל ישנו חשש שיכריחו לחלל השבת ח"ו. פה בגמנסיון הכריחו לכתוב בש"ק ואחדים שעמדו על דעתם נתגרשו מהגמנסיון. גם בשקודביל הנהיגו בבי"ס הליטאי שכל היהודים השומרים שם מוכרחים לכתוב בשבת. בטבריג צוו בשבת העבר לפתוח את החנויות.[168] הודיעו לי ע"י הטלפון כי חוגגים היום שבע ברכות ביום האחרון של ז' ימי המשתה.
שלחתי היום מכתבי להרב קרליבך באמריקה אודות אפידיוידס.

---

21 - 22 פברואר. ההצעה שהציעה יאפן מעורפלת ואינה ברורה, אם כונתה לתוך בין אנגליה ואשכנז ועשתה כן בידיעתה של אשכנז או לא, בכל אופן לא התחשבו אנגליה ואמריקה עם זה כלל ובכל יום ויום שולחים הם אוירונים ושאר כלי זין[169] ואניות לסינגפור. מאפריקה מודיעים האנגלים אודות נצחונות במקומות שונים. מוסליני נאם והוא בעצמו הודה על כל המפלות והכישלונות שנחל באפריקה ומתנחם הוא שסוף סוף ינצח יחד עם אשכנז את אנגליה.

היום צוה מנהל ביה"ס דפה, שבקשר עם זה שביום א' יהיה חג צבאי, לכן על התלמידים לבא לביה"ס ביום הש"ק. חושבים שזה הוא רק התחלה ונסיון, ואם

168 המידע על השבת ושיקול הדעת איזה מקום מגורים עדיף לשם שמירת השבת, מאפיינים את תגובתם של יהודים רבים לגזרות נגד השבת בתקופה זו.

169 בתקופה הזאת מצבה הכלכלי של אנגליה לא אפשר לה לשלם לאמריקה על הספקת הנשק המאסיבית. הפתרון שהמציאו האמריקאים כדי להמשיך לתמוך צבאית באנגליה מכונה Land-Lease, הלוואה בריבית נמוכה בערבות הממשל שהתפרסה לתקופה ארוכה. שיטה זאת הונהגה רשמית החל באפריל 1941 והייתה למעשה כאוויר לנשימה שאפשר לאנגליה להמשיך לעמוד בחזיתות שונות. אחרי הפלישה הגרמנית לברית המועצות הרחיבה ארה"ב את התכנית והושיטה סיוע צבאי רב בדרך זו גם לבריה"מ.

יצליח הפעם בידו אז גם להבא יקבע כן כי הלא זה מגמתו וחפצו. הרבה החליטו שלא להניח את בניהם לילך לביה"ס אפי[לו] בלא ספרים ומחברות, אבל חלק הכי גדול באו לביה"ס, הרבה ברצון והרבה באונס, קצת מפני החשש שבשביל זה לא יאבדו משרתם. בחוגי החרדים ובישיבה עוררה מעשה זו צער גדול, בראותם שהש"ק מתחלל וילדי ישראל מוכרחים לחלל את השבת ואין לאל ידם להפריע בזה. בטבריג ורפיון [?] הכריחו לפתוח את החנויות בש"ק, ואלה שלא שמעו בקולם אימו בקנסות ועונשים שונים.
המחירים על פלפולין ומלח חומץ עלו פי עשרה, גם על שאר מיני כעמיקלן [כימיקלים] הועלו המחירים.

---

23 - 24 פברואר. האשכנזים מודיעים כי בולגריה נותנת רשות לחיליהם לעבור דרך ארצם.[170] מסתמא יעברו דרך בולגריע ליוון. תורכיה פרסמה שהיא תגן על גבולותיה.
היום היה חג צבאי של צבא האדם.

נתקבלה ידיעה מבהילה ומדהימה שר' משה מעזיגל אב"ד קלבריה [Kalvarija] מת במיתה חטופה פתאום, יהא זכרו ברוך.[171]

היטלר נאם. בדבריו אמר שצוללות אשכנז עושים בכל יום ויום הזיקות גדולות לציא אנגליה ובימים הבאים עוד יגבירו פעולתם. בכלל הדגיש כי בטוח הוא בנצחונו.

היום בא לכאן אחי ר' יהושע לייב בדרכו משקודביל.
מאמריקה נתקבלה טלגרמה כי האפידייוידס נחוצים בושינגטון, ועוד אין הענין ברור כל צרכו, אם בכלל לא יתקבלו פה אפידייוידס, או גם פה נקבל העתקה.
היום הפסיק הליעטיקיס[172] ליתן סחורה לחנונים. רואים בזה כי גורלם של החנויות כבר נחתם לסגירה.

---

170 למרות הצטרפותה הרשמית של בולגריה ל"ציר" היא שמרה על מידה רבה יחסית של עצמאות. צבא בולגריה לא נטל חלק בלחימה במערכות נגד יוגוסלביה ויוון, אם כי הוא נכנס לשטח המדינות האלה אחרי שנכנעו לגרמניה. כמו כן נמנעה בולגריה מלהכריז מלחמה נגד בריה"מ אחרי הפלישה הגרמנית לשם.

171 הרב משה מזיגל היה הרב האחרון של קלווריה. פנקס הקהילות ליטא, עמ' 592.

172 לייטוקיס - איגוד קואופרטיבי שהוקם בקובנה ב-1923 בידי משרד החקלאות, ובמקורו נועד לסייע לאיכרים במימון ובציוד. במרוצת הזמן הוא התרחב גם לענפים אחרים, וסיפק סחורה לחנויות.

המצב בבולגריה אינו ברור. כעת לא נכנסו עדין האשכנזים, אבל כנראה עומדת היא תחת השפעתה של אשכנז. האנגלים מודיעים כי כבשו עירות אחדות באבסיניה [אתיופיה] וארץ סאמאלי [סומלי].

25 - 26 פברואר. תורכיה פרסמה כי מוכנה היא להגן על גבולותיה.[173] מיני[סטר] אידן נסע לאנקארא.

בקשר עם המצב בכלל ומצב השבת בפרט נתעוררה השאלה לחזק את בני הישיבה ביר"ש שידאגו להשפיע. רבים הציעו לקבוע את יום ער"ח אדר לתענית, ואחרי דיון בזה הוחלט שאחרי שתענית מביא לידי בטול תורה, לכן כדאי יותר להתחזק ע"י לימוד התורה, היינו שכל בני הישיבה יבואו שעה שלמה קודם התפלה של שחרית ללמוד וגם לאמור מזמורי תהילים קודם התפלה, ובצהרים לומר תפלת יו"כ קטן.[174]

היום נודע כי מנהל ביה"ס צוה להתלמידים שגם בשבת זה עליהם לבא לביה"ס. דבר זה עורר רעש גדול בכל העיר.

בקובנה התחילו לקבל בקשות מאזרחים, כעת הבקשה היא על תעודת חו"ל והמחיר הוא 250 רוב[ל].[175] אבל יש תקוה בע"ה שירשו גם לעזוב את הארץ.

האנגלים מודיעים כי עיר הבירה של ארץ סאמאלי בראורא [Berbera, ברברה][176] כבר נפלה בידם. גם כי כבשו להם אי אטלקים שבין תורכיה ואטליה, ראדוס [רודוס].

---

27 - 28 פברואר. א' וב' דר"ח אדר. מינ[סטר] אידן חתם באנקארא חוזה חדש בין תורכיה ואנגליה שמחויבים לסיע זה את זה במלחמתם נגד השונא, כנראה

173 תורכיה הפכה בתקופה הזאת למחוזרת מאוד ע"י אנגליה מחד גיסא וגרמניה מאידך גיסא. היא נמצאה בצומת דרכים חשובה מכמה בחינות. דרכה יכול היה צבא גרמניה להגיע למזרח התיכון ובפרט לעיראק (שבתקופה זו הייתה הכוח המוביל בעולם הערבי במפנה מאנגליה לגרמניה הנאצית). בנוסף, תורכיה יכלה להיות בעלת ברית חשובה למהלומה של גרמניה נגד ברית המועצות במלחמה הצפויה. לנושא זה ראו, למשל, Roth Karl, "Berlin-Ankara-Baghdad", pp. 199-203.

174 כאמור לעיל נחשב יום כיפור קטן - ערב ראש חודש - ליום של תפילה, כפרה והתחזקות ברוחניות, וגם כאן ביקשו הכותב וחבריו להתחזק בלימוד התורה כדי להקל את רוע הגזרות. ראו במבוא ליומן ובנספח 2, מושגים בהלכה.

175 סכום גבוה בהחלט. השלטון הסובייטי ניצל עד תום את רצון התושבים, בראש ובראשונה יהודים, לעזוב את הארץ.

176 ברברה הייתה בירתה של המושבה סומלילנד הבריטית מייסודה של המושבה בשנות השמונים של המאה ה-19 ועד לשנת 1941.

אין התורכים מוכנים לילך לעזרה להיונים רק אומרים שיגינו על עצמם בכל מאי דאפשר [מה שאפשר].
אשכנז פרסמה כי ביון נחתם חוזה בין בולגריה והציר מהג' מלוכות היינו אשכנז, יאפן ואטליה, ובזה נפלה בולגריה תחת השפעה של אשכנז לגמרי. חושבים את זה לנצחון גדול מצד אשכנז, כי עי"ז נכבשה בעצם ארץ בולגריה בלי מלחמה, ועכשיו יוכלו להפיל חיתתם על ארץ יון, דרום סלביה ותורכיה.[177]

---

1 - 2 מרץ. היום באו לביה"ס מספר קטן מהתלמידים, מ270 תלמידים באו 37. זה מראה בעליל שישראל קדושים הן,[178] ואינם רוצים לחלל את הש"ק, ואף שהמורה אמר שהרשות ביד כל אחד שלא לכתוב, בכל זאת לא רצו לילך ולישא את הספרים אחרי שהעירוב מקולקל ואסור לטלטל.[179] לענין זה נתפרסם בביה"מ [בבית המדרש] כי אסור לטלטל.
לונדון הודיעה אודות בולגריה כי נפלה תחת אשכנז. חילי אשכנז כבר נכנסו לבולגריה. אידן נסע לאטן [אתונה].
בקובנה ווילנא נתפסו זייפני הויזות והתעודות. הרבה מהפליטים נאסרו במאסר תחת ההאשמה כי זיפו ויזות יפניות ותעודות שונות.
מיום ה1 בחודש זה נתבטלו כל ההנחות על הרכבת ומהיום ולהלאה לא יקבל תלמידים הנחות.
בישיבה נתעוררה, בקשר עם זה שהתחילו לקבל בקשות מאזרחים, תנועה ושאלה מאלו שלא קבלו ויזות, שההנהלה תבטיח שלא תשאיר את הנשארים יחידי בלי חברי ההנהלה. גם דרשו שההנהלה תדאוג יותר למצא מקום להגירה בעד השאר לא"י או לקבל ויזות ממ"א [ממקום אחר]. לשם זה נתקימה אסיפה ודרשו דו"ח מעבודתו של הועד לעניני הגירה. בתור חבר של הועד הוכרחתי

177 בפועל ב-1 במרץ 1941 חתם בוגדן פילוב (ראש הממשלה שמונה על ידי המלך בוריס השלישי) על הסכם שלפיו הפכה בולגריה לבעלת בריתן של גרמניה ומדינות הציר. למרות זאת שמרה בולגריה על יחסים דיפלומטיים עם אויביה של גרמניה, כגון בריה"מ. בבוא הזמן בחר הצבא הגרמני, שלא כפי שכתב המחבר, להלום בברית המועצות.

178 על פי מסכת חולין ז:, כלומר: ישראל קדושים ונמשכים בטבעם אחרי רצון אביהם שבשמים.

179 למעשה, זאת הייתה מחאה מצד ההורים. המחבר מתרשם מהמספר הגדול יחסית של תלמידים שלא הגיעו ללימודים כדי למנוע חילול שבת. זו הייתה תגובה יהודית עממית רחבה לגזרות אלו: "התנגדות עקבית לכתיבה בשבתות גילו במיוחד תלמידי מוסדות חינוך דתיים לשעבר, אך גם אחרים הוכיחו אומץ לב, אם בהשפעת הוריהם ואם מתוך מוטבציה עצמית" (דב לוין, מערכות החינוך היהודי, עמ' 87). ההיעדרות הגבוהה הטרידה את המנהלים, אבות רבים נקראו לתת הסבר לכך אך ההיעדרות לא פסקה למרות איום בגירוש ובענישה. לוין מציין ריבוי תקריות של היעדרות בחג הפסח, גם בקרב אלו שלא שמרו מצוות, וכן תופעות של תלמידים שבאו לבושים בגדי חג או שהביאו מצות ואפילו אכלו אותן בפרהסיה (לוין, שם). תגובתו המחמירה של השלטון הקומוניסטי לא איחרה להגיע, ראו בתאריך הבא. על נושא העירוב ראו בהערה 370 ובנספח 2, מושגים בהלכה.

למסור את הדו"ח. אחרי הדו"ח נשמעו הרבה טענות ותביעות, והרבה האשימו את הועד באי קביעות, ביחוד נתברר כן בשאלת הקאראסא ויזות, שלא נתקבלו עד היום בעד בני הישיבה. הוחלט שמלאַכוּת [משלחת] של בני הישיבה יבקרו את הגאב"ד לדון בשאלות העומדות על הפרק, גם הוחלט לבחור ועד חדש.[180]

3 - 4 מרץ. היום הוזמנו כמעט כל חברי ההנהלה להמשטרה נ.ק.וו.ד., שם נדרשו ונחקרו אודות הישיבה, ביחוד חרה להם מה שבשבת לא באו התלמידים לביה"ס, חשדו שזהו בשביל שהיתה תעמולה מהחרדים, גם חשדו שהמודעא שנתפרסמה שאסור לטלטל בשבת מפני שהעירוב מקולקל, ולכן חובה מוטל להזהיר את הקטנים שלא יכשלו בעון זה, היתה תעמולה כדי למונעם מלבקר ביה"ס. והיות שהמודעא נכתבה על מכונת הכתיבה של הישיבה, גזרו להחרים את מכונות הכתיבה, ותיכף שלחו ליקח את המכונות. בהפרוטקול כתבו שלוקחים את המכונות משום שאין הישיבה קימת יותר. התרו ואימו את הרב שלא ישתדל להשפיע על הילדים בשאלת השבת, גם דרשו וחקרו מהיכן מתפרנסת הישיבה, ומאין מקור הכנסתה. ענין זה עורר פחד ורעש גדול.[181]

בימים אלו בא לכאן הרב מסאקאלקין,[182] בקי נפלא ועילוי עצום, לפנים למד בישיבת טלז. דברתי עמו בהלכה, לסוף בקשתי ממנו כתב סמיכה. הוא הסכים תיכף לבקשתי וכתב לי כתב סמיכה בתוארים גדולים ומשונים. בקשתי ממנו את זה בידעי שבאמריקה הוא מפורסם גדול.[183]

בבחירות שנתקימו היום נבחרו בהועד החברים שהיו מקודם, ואחדים נתוספו עליו.

טאסס פרסמה היום כי כניסתה של אשכנז לבולגריה אינו אלא הרחבת שדה המלחמה, ועל דבריה של אשכנז ובולגריה שזה נעשה מפני חזוק השלום, מוספת טאסס כי אינה מסכמת להסכמה זו. כנראה אין דעתם של הרוסים נוחה מזה.[184]

180 התסיסה בעניין קבלת הוויזות וחלוקתן הביאה גם לתסיסה נגד עבודת ועד הבחורים, שהמחבר היה אחד מהם, ולדרישה להתערבותו האישית של הרב. ניכרת כנותו של המחבר בהצגת הביקורת שנמתחה בין היתר גם עליו.

181 השאלות ששאלו החוקרים מצביעות על כך שהיה להם מידע מועט יחסית על אופן תפקוד הישיבה. ייתכן שהדבר מראה שלנ.ק.וו.ד. לא היו סוכנים בקרב אנשי הישיבה.

182 לא זוהה. ייתכן שמדובר ברב יעקב ראלבע, אב"ד סלוק, יליד קובנה, שנרצח באלול תש"א. שמו הוזכר ברשימת הרבנים ותלמידי ישיבת טעלז שנרצחו בשואה, ראו בנספח 5. ראו גם: כהן, יידישע שטעט, עמ' 317.

183 ניכרת צניעותו של המחבר, שהיה כבר אז מבחירי תלמידי ישיבת טלז, וכן תושייתו בקבלת סמיכה מרב שהוא מוכר גם בארה"ב, מתוך תקווה להגר לשם.

184 זהו אחד מסימנים רבים שהצביעו על הקרע ההולך ומתרחב בין רוסיה לגרמניה.

אנגליה נתקה יחסיה המסחריים עם בולגריה. ציר בולגריה בלונדון התפטר. אנגליה פרסמה שמהיום והלאה תפול בולגריה תחת חק הבלאקאדע [בלוקדה, ההסגר הימי].

---

5 - 6 מרץ. שאלת המעונות נעשה חמורה מיום ליום, כי עכשיו לוקחים הם מעונות של בני הישיבה בלי שום חשבון, באמרם שבני הישיבה יכולים ליסע כל אחד לביתו. בכל יום אובדים בני ישיבה את מעונם, וקשה להשיג בעדם מקום ללון. גם אצל ר' איפין לקחו ב' חדרים, וחדרי עומד בכל יום בסכנה שלא יקחו אותו.[185]

היטלר פנה בדברים לתורכיה שלא תתערב במלחמה ותשאר במצב נטרלי. איך תנהוג תורכיה באמת אינו ידוע עדין.[186] יון פרסמה שנכונה היא ללחום נגד כל הקמים אפי[לו] אם תדע שתאבד עי"ז.

---

7 - 8 מרץ. היום ש"ק כבר בקרו הרבה תלמידים את ביה"ס.
בשאלת ההגירה נתחדשו קושיים שכעת אינם נותנים אנקטס [שאלונים]. מבשרים הם שבעוד ימים יתנו, אבל כידוע אין בדבריהם כלום.

האנגלים התקרבו לאיי נורבגיה שהתבצרו שם האשכנזים, ויצרו שם בתי תעשיה לחמרי פצצה משומן דגים (גליצרין),[187] והושיבו שם חילים, והחריבו את כל בתי התעשיה, גם לקחו בשבי כל החילים שהיו שם, והנורבגים שהיו שם באו לעזרה להאנגלים. האנגלים הודיעו על זה בשמחה כי זהו נצחון גדול בעצם, ומכעסם של האשכנזים ניכר שזהו מפלה גדולה בעצם.
בחזית אלבניה נתחדש הקרב והיונים מודיעים אודות נצחונות. באפריקה מתקרבים האנגלים לאדיס אבעבא [אדיס-אבבה], גם בשאר המקומות צועדים קדימה. האשכנזים מטילים הרבה פצצות בליביע [לוב], וביחוד מסיעים הם להאיטלקים להתבצר בטריפאליס [טריפולי].

185 ר' איפין השכיר חדרים לבני הישיבה. המחבר מתאר עוד שלב במאבק נגד הישיבה - פינוי הבחורים מחדריהם.

186 מבחינת התורכים היה לדברי היטלר משקל מיוחד מכיוון שכוחותיו יכלו לפלוש לתורכיה דרך בולגריה, ואחרי כיבוש יוון באפריל 1941 גם דרך יוון.

187 נראה שמדובר בדיווח אמת על התקפה אנגלית, אך יעדי ההתקפה הוסוו. כפי שניתן לשפוט עכשיו, היה זה אחד מהמבצעים של הכוחות המיוחדים של אנגליה בסיוע של גורמים נורבגיים מקומיים שכוונו נגד מפעלי "מים כבדים" שייצורם היה חיוני בייצור פצצת אטום. לנושא זה, ראו למשל: Dahl, Heavy Water and the Wartime Race for Nuclear Energy, pp. 103-108.

---

9 - 10 מרץ. מכירת הבשר נכנסה כליל תחת רשות הממשלה, והם הפסיקו לשלם שכירות להשוחטים והרבנים, ואומרים הם שבכלל לא ירשו להחזיק חנות לבשר כשר דוקא. גם את בית הטבילה לקחו תחת רשותם ולמפקח העמידו נכרי אחד.[188]

ביום הש"ק העבר הכריחו בגמנסיון לכתוב,[189] ואלו שסרבו לזה נצטוו לעזוב את הלמודים, ולהבא עליהם לחתום כי יכתבו בש"ק, ואם לא יסלקו אותם מהגמנסיון לגמרי. אחדים נתפסו וחתמו על כתב כזה, ורק יחידים עמדו בנסיון.

תורכיה דחתה את תשובתה להפנאתו [פנייתו] של היטלר ובכלל הכרעתה בכל סבך השאלות.

באמריקה נתקבל הצעת החק של רוזבלט בסנט ברוב מוחלט, היינו לתת לאנגליה כל מיני זין ואניות בתור הלואה ושאלה, וכשיהיה נחיצות הרשות ביד הנשאל לשלוח אניות צבא ללות אניות מסחר של אנגליה.[190] אומרים שזהוא צעד הראשון לכניסתה בתוך המלחמה.

11 - 12 מרץ. המינסט. לעניני חוץ ביפוניה נוסע לברלין ורוים [רומא], בדרכו חוצה בעיר הבירה מוסקבה להתיעץ בענינים שונים. רואים בזה שאשכנז רצונה שיאפן תתחיל מלחמה עם אמריקה, כדי שאמריקה תפול טרודה בהגנתה ולא תוכל לבא לעזרה להאנגלים.[191]

האנגלים מודיעים שוב אודות נצחונות באפריקה. האשכנזים הודיע כי הטילו הרבה פצצות על לאנדון ואגפיה.

בישיבה נתעוררה השאלה אם לחוג השתא [השנה] את חג הפורים בפומבי או לא, נאמרו סברות לכאן ולכאן, וההכרעה היתה שבישיבה אין לחוג בפומבי מפני כמה טעמים, ורק כל חבורה בפ"ע [בפני עצמה] תחוג את חגה. בערב בשעת קריאת המגילה באו שובבים ופרחחים להפריע, זרקו אבנים ושברו זכוכית החלון, גם החשמל נכבה באמצע, ואין ידוע אם עשו זה במכוון או לא, לבסוף נכבה החשמל עוד הפעם ע"י השובבים, הלב כאב לראות איך ילדי ישראל

188 המחבר מתאר את החרפת הסובייטיזציה ומאבקה בדת - בכשרות ובמקוואות, שני יסודות של קיום החיים הדתיים. זאת בנוסף לשבת ולמוסדות החינוך.

189 התהליך של מתן פטור מכתיבה ולאחר מכן כפייה לכתוב - מוכר ממקומות שונים בליטא, כפי שהיה בכל אזורי הכיבוש הסובייטי.

190 זאת משום שהגרמנים נרתעו מלתקוף אניות אמריקאיות, והדבר היה ידוע לאמריקאים.

191 אכן, ניתוח זה תואם את דעתם של חוקרים בנושא גם היום.

משתדלים להפריע בקריאת המגילה. אחרי תפלת ערבית שמחו ורקדו.[192]

13 מרץ. פורים תש"א. בחבורתנו שנתקימה בביתו של ר' איפין נאמתי מענינא דיומא, וב"ה שהצליח בידי לדבר ענינים רציניים בטון קל ונוסח של פורים, כי בכלל דאגנו שהשתא תהיה השמחה יותר רצינית, ומשום זה לא היה יי"ש כנהוג רק נערכה סעודה חגיגית. באמצע השמחה התחילו השכנות החדשות לצעוק שלא נשיר כי עי"ז מפריעים להם משנתם, גם אימו שילכו אצל הקומיסר בתביעה על זה, ובינתים בא הקומיסר ואמר שחדרנו יקחו ג"כ, משום כל זה הינו מוכרחים להפסיק באמצע השמחה וגומר בביה"מ. כן עברה השמחה בכל החבורות בסדר נכון ובשמחה אמתית.

האנגלים הודיעו כי הטילו הרבה פצצות על ברלין, המבורג וקלן ולפי דבריהם עשו שם חורבנות נוראות, גם האשכנזים הודיעו כי באו הרבה אוירונים בלילה וביום ועשו הזיקות גדולות.

---

14 - 15 מרץ. היום באו לקחת את חדרנו. ע"י השתדלות עלתה בידנו לדחות את הגזרה עד אחר הש"ק, ומרגיש אני שמתקים בנו הקללה של התוכחה "והיו חייך תלואים לך מנגד",[193] כי ממש בכל שעה ושעה עומדים אנו בחשש שיבואו ויעתיקו כל אשר לנו מחדרנו וממש אין מקום ללון.
בערב נתקיים חג שושן פורים כנהוג.[194] נמשך עד שעה 4 בלילה.

האיטלקים התחילו התקפה חזקה בחזית אלבניה, זה נעשה לפי פקודתו של מוסליני בעצמו. היונים ענו תיכף בהתקפה נגדית, ולבסוף נחלו היונים נצחון גדול, כי אחר מעשה אלף איטלקים נפלו בחרב וחיל של ט"ו דיויזיס [דיויזיות] נהדפו לאחור.

היום הכריחו שחנות המוכרת בשר שחוטה תהא פתוחה ביום הש"ק, נתעורר שאלה אם מותר לקנות אצלם בשר מכאן ולהבא.[195]

192 ההחלטה לחוג את החג בצנעה היא ראשונה מסוגה בישיבה. "ילדי ישראל" שאותם הוא מאשים בהפרעות הם, כפי הנראה, צעירים יהודים קומוניסטים בליטא.

193 ביטוי מתוך הקללות שבפרשת כי תבוא, (דברים כח, סו), ופירושו - סכנת חיים מתמדת.

194 ציונו בישיבה של יום "שושן פורים" (ט"ו באדר שבו נחוג פורים בערים שהיו מוקפות חומה, שלא כרוב המקומות שבהם חל פורים בי"ד באדר) היא תופעה יוצאת דופן.

195 על פי ההלכה, מחלל שבת בפרהסיה, בציבור, שחיטתו פסולה, (שלחן ערוך יו"ד סי' ב ס"ה). השאלה היא מה הגדרתם של אלו שפתחו חנויות בלחץ השלטון, האם דינם כמחללי שבת ושחיטתם פסולה, או שהם נחשבים כאנוסים ודינם כמומרים לתיאבון, ששחיטתם מותרת בתנאים מסוימים.

בשאלת ההגירה נתקבלה ידיעה כי בעד חלק מישיבת טלז נתקבלו טרנזיט מיאפן. כעת אינו ידוע עדין בעד מי הם בכלל. חושבים כי כבר הגיע העת להגיש בקשות כי כבר התחילו לקבל מנתיני ליטא.

16 - 17 - 18 מרץ. עכשיו, כשהתחילה תנועה בהגשת בקשות מנתיני ליטא, נתעוררה שוב השאלה אודות אפידייוויטס, היינו אם כבר יש אצל הקונסול או לא, וע"י מר מנס נתקבלה הידיעה כי הקנסול קבל רק רשימה מהויזות, אבל אפידייוויטס לא נתקבלו עדין. מר מנס לא קבל ויזה אצל הקנסול, ורק ע"י השתדלות עלה בידו ליסע עד ולדובוסיק [ולדיווסטוק], ובשביל זה חושבים שכל זמן שלא יהיה האפידיאוויטס אין כדאי להגיש.[196] ר' אפרים[197] והגאב"ד דפלונגין[198] נסעו לקובנה בדבר זה. אנקטסי [שאלונים] אמר להם הממונה שאפשר להדפיס על מכונת הכתיבה. הרב דפה נסע לקובנה להשתדל יחד עם עוד רבנים בשאלת השחיטה והשבת.[199]

אודות חדרנו הלכנו להשתדל אצל הווירשינינקס של בוטו סקירוס,[200] והוא דחה אותנו באמרו שאין לנו רשות להיות בחדר, ורק ע"י שהחדר לא מצא חן בעיני השכן החדש נשארנו עד ר"ח. השתדלנו עוד הפעם אצל הווירשינינקס שירשה לנו להיות פה לכה"פ [לכל הפחות] עד יום ה1 לח[ודש] הב[א] וכמעט שהבטיח לנו, אבל היות ש"פיהם דבר שוא וגו'"[201] חזר בו, ולמחרתו שלח שכן חדש, וע"י השתדלות מרובה אצל השכן החדש הרשה לנו להשאר עד יום ה1 לח[ודש] הב[א].

יוגסלביה נופלת תחת השפעתה של אשכנז.[202] בחזית אלבניה נמשכת עוד ההתקפה והמלחמה שם חזקה עד מאד. באפריקה כובשים האנגלים עיר אחרי

196 לפני הגשת בקשת היציאה הם מבקשים לוודא כי יש בידם גם ויזה וגם "דרישה" - אפידייויד, כי כפי הנראה בעצם בקשת הוויזה יש סיכון שאינם רוצים ליטול בלא לוודא את שני התנאים ההכרחיים.

197 הרב אפרים הלפן, מזכיר ישיבת טלז. נרצח עם בני משפחת הלפן עם הכיבוש הנאצי. אחיו משה היה בארה"ב בשליחות ישיבת פוניבז', הצטרף לצוות משרד ישיבת טלז בקליבלנד והקים בשנית משפחה.

198 גאב"ד פלונגיאן. הכוונה לרב אברהם מרדכי וסלר שעמד בראש הסמינר למורים "יבנה" בטלז, ושימש כרב בפלונגיאן, עבר התעללות קשה עם כניסת הגרמנים ונרצח בתמוז תש"א, 1941. ראו: פנקס הקהילות, ליטא, עמ' 154, 489; אשרי, חורבן ליטע, עמ' 199, 285.

199 רבני ליטא עדיין ניסו לפעול כקבוצה נגד הצווים האנטי דתיים.

200 מנהל מחלקת הדיור.

201 על פי תהילים קמד, ח, מזמור המדבר על בני נכר הבאים לפגוע בעם ישראל כשטף מים רבים, ועליהם נאמר "אשר פיהם דיבר שוא וימינם ימין שָׁקר".

202 זאת הייתה תחילתה של התפתחות דרמטית ביוגוסלביה שהביאה בתוך שלושה שבועות לפלישה גרמנית לתוכה.

עיר, רק מבצר קערן לא לקחו עדין והמלחמה שם חזקה עד מאד. גם בטריפליס מתבצרים האטלקים יחד עם האשכנזים. גם באבסניה צועדים קדימה. האשכנזים הטילו בימים האחרונים הרבה פצצות בכמה עירות, גם עלה בידם להטביע ע"י צוללות הרבה אניות מסחר וצבא. אמריקה ממציאה אניות וכלי זין.

19 - 20 מרץ. יוגסלביה חתמה חוזה עם אשכנז שתרשה להעביר דרך אוצרה כלי זין נשק ואכל. אשכנז מצדה מבטיחה לשמור גבולותיה. רואים בזה נצחון גדול לאשכנז.

מיני[סטר] תורכיה נפגש עוד הפעם עם מיני[סטר] אידן ושניהם פרסמו שמאוחדים הם בשאלות הצבא.

בחזית ההגירה נתקבלו ידיעות כי יאפן מחמירה שבנתינת הטרנזיט, וגם כי בלי אפידיאיט כמעט א"א לנסוע אפי[לו] עד ולדיבוסטוק.

נתקבלה ידיעה כי מא"י נתקבלו מאה רשיונות בעד כל הישיבות. טלז מסתמא תזכה בעשרים. הוטל גורל ולדאבוני לא זכו אחי שלו[ם] ושמואל בזה, בישיבה אומרים מכבר שיש להם ויזות ורבים הרעישו ונתקנאו בזה. ר' זלמן נסע לשם זה לוילנא.[203]

מהבית כתבו לי כי התחילו לעבוד על מכונת הסריגה, נכרית אומנת מלמדת אותם האומנות, והלואי שיהיה בהצלחה.

בשאלת המצה יש דוחק גדול בקמח ורבים התירו קמח מן השוק.[204]

האשכנזים הטילו הרבה פצצות על עיר פלימוט[205] וכמעט שהחריבוה כליל, גם האנגלים הטילו הרבה פצצות בעירות שונות. ביוגסלביה כנראה ישנם הרבה מתנגדים להחוזה שנחתם עם אשכנז.

היום באו לראות את ביה"מ ואמרו שביה"מ אחד יקחו להם לצורך טָאַטָר [תאטרון].[206]

21 מרץ. היום נתקבלה ידיעה מאמריקה כי הצליחו לקבל 15 רשיונות לארגנטינה, המציאו רשימה מהזוכים ושוב לא זכו אחי לזה. נצטערתי מזה.

203 הרב זלמן בלוך, אחיו של ראש הישיבה והמשגיח הרוחני בישיבה.

204 בשלחן ערוך (או"ח סי' תנג ס"ד) כתוב: החיטים שעושים מהן מצת מצוה, טוב לשמרן שלא יפלו עליהן מים משעת קצירה, ולפחות משעת טחינה, ובשעת הדחק מותר לקחת קמח מן השוק. במשנה ברורה (שם ס"ק כד) מבואר שבשעת הדחק סומכים על כך שכנראה לא נפלו עליהן מים.

205 עיר נמל בדרום-מערב אנגליה.

206 זאת בהתאם למסורת הבולשביקית ארוכת-השנים להשתמש במבני דת שהוחרמו באופן שישים ללעג את הדת. בערים סובייטיות אחרות שימשו מבני בתי-כנסת שהוחרמו למשל כדירי חזירים.

ישיבות קמניץ וקלעצק קבלו ויזות מארץ צ'ילי, גם פה התחילו להשתדל בזה.[207] ממנס ועוד ידידים שנסעו על סמך הויזות מאמריקה נתקבלה טלגרמה מולדיבוסטוק כי אין להם האפשרות לנסוע ליאפן והם בסכנה גדולה. תיכף נשלחה טלגרמה לר' א.מ. שיתענינו בזה. ידיעה זו עוררה פחד, וכל אלו שחשבו להגיש בקשות החליטו לחכות עוד.

---

22 - 23 מרץ. אמריקה שלחה הרבה אניות צבא בים הפציפי לאוסטרליה ועוד, כנראה זהו נגד יאפן. גם יאפן שלחה הרבה אניות למים הסמוכים לסינגפור. האשכנזים מודיעים כי הטביעו ע"י צוללות הרבה אניות מסחר וצבא. אם יהיה אמת מה שאומרים, נמצאת אנגליה בסכנה גדולה בשביל הצוללות. צרציל בנאומו האחרון הודה על הסכנה הגדולה המרחפת על ראשם. בחזית האפריקני כבשו האנגלים עוד הרבה עירות.

באו עוד הפעם לביה"מ במחשבה לקחתו בעד הצבא. אומרים הם כמעט בפירוש שרצונם להצר את הישיבה. מקוים עוד לדחות את הגזרה בע"ה.

ביוגסלביה מתגברת התנועה נגד אשכנז, אבל סוף דבר לא יצא מזה כלום, אחרי שחתמה חוזה עם אשכנז.

24 - 25 מרץ. האנגלים הטילו הרבה פצצות בחוצות ברלין. ביוגסלביה מתגברת ההתנגדות לחתימת החוזה. באלבניה נמשכת ההתקפה וכנראה נופלים הרבה קרבנות מב' הצדדים ומצד האטלקים יותר.

היום נתקבלה ידיעה בעד אחדים שנשלח בעצם אפידייוויטס ע"י מברק, ודנין מזה כי בעד הכלל כולו לא קבלו עדין.

היום נערך מספד מר על ר' משה מעזיגל ז"ל אב"ד קלבריה ליום השלשים להסתלקותו.[208]

בישיבה התחילו כבר לנסוע לאט לאט.[209]

207 בדברי המחבר נשמע הד למאמצים הנואשים להשיג ויזות ממדינות דרום אמריקה, וכן לכך שחלוקת הוויזות הפכה להיות בהגרלה. כך גם בעדותו של הרב א' אפין, שבווילנה הצטרף לישיבת קלצק בראשות הרב אהרן קוטלר, לפני שנדדה לעיירה ינובה. ראו: אפין, אספר בגבורות, עמ' 45. בשל הקושי בהשגת תעודת יציאה לא מימשו כולם את הוויזה לצ'ילי. את העלות שילם ועד ההצלה של הרבנים בארה"ב. ורהפטיג סיפר כי הוויזות לצ'ילי היו יקרות, ולדבריו בתקופה שבין יולי 1940 למאי 1941 יצאו לצ'ילי דרך המשרד הא"י רק 11 איש. אולם ויזות נוספות הושגו לדבריו על ידי צעירי אגודת ישראל בארה"ב. ורהפטיג, פליט ושריד, עמ' 294-297.

208 ראו הערה 171.

209 הכוונה היא לנסיעה לבתיהם בסוף ה"זמן".

26 מרץ. במכינה נתקימו היום הבחינות, ובאותו יום נתנה הרשות לנסוע. בסוף הזמן היו יותר מחמישים תלמידים כ"י [כן ירבו] ומי יודע אם לזמן הקיץ הבעל"ט יהיה מספר זה.
היום נתפרסם חק כי כל החנויות צריכים להגיש בקשות עד יום ה15 לח[ודש] הב[א], ואם יקבלו רשיונות אם יוכלו להתקים הלאה, ואם לאו אין להם רשות להתקים, והסחורה צריך להביא להקופרטיב. מי יקבל רשיון ובמה תלוי, הדבר אינו ידוע, אבל כנראה רצונם לסגור את החנויות, וד' יודע מה יעשו כל החנונים שעד היום הי[תה] חנותם מקור פרנסתם.

היום באו מינסטרי יוגסלביה לווין [וינה] כדי לחתום על החוזה להתחבר להחוזה שבין אשכנז אטליה - יפן. החתימה נתקימה בחגיגיות יתירה, נשתתפו הצירים מרומניה, אונגרן, ובולגריה. ביוגסלביה נתקימו הפגנות נגד אשכנז.
מיני[סטר] לעניני חוץ מיפן התעכב דרך נסיעתו לברלין במוסקבה, ושם נפגש עם מר מולוטוב וסטלין. היום הגיע לברלין.
27 מרץ. היום נודע כי בשעה שמינסטרי יוגסלביה חתמו על החוזה בווין, נתקימו בכל המדינה אספות מחאה נגד אשכנז,[210] וע"י הצבא יחד עם המלך פאטר נום[ר] 2 נעשה מהפכה ליצור קבינט חדש. הריגנט שנהל עד עתה בכל עניני המלוכה עזב את הארץ, והמלך הצעיר לקח את רסן המלוכה בידו,[211] והרשה לגיני[רל] ליצור ממשלה. דבר זה היתה חידוש וסנסציה גדולה, כי כנראה לא פללו האשכנזים על זה, והדבר היתה גם בעצם הפתעה בלתי נעימה. מר צרציל ברך אותם, וחזק ועודד את רוחם שאנגליה תסיע אותם בכל מאי דאפשר. לונדון שמחה בזה כי עלתה בידם להשפיע על יוגסלביה שתתקומם נגד אשכנז, הם מצינים בזה מפלה גדולה להדפלומטיה האשכנזית, כי בה בשעה שחשבו את זה לנצחון גדול, ויאפן ששלחה ברכה בקשר עם נצחון זה, וכל העתונות מלאים בשמחה, נהפך הדבר מן הקצה אל הקצה. ביוגסלביה נתקימו הפגנות גדולות, וכשבאו ההמונים לציר אנגליה יצאו בקריאות של תחיה אנגליה ואמריקה, וכן קראו כשנתקרבו לציר רוסיה. המינסטרים שנסעו לווין לחתום על החוזה,

210 אספות שאורגנו במידה לא מבוטלת בידי המפלגה הקומוניסטית המקומית.

211 העוצר שניהל את ענייני המלוכה היוגוסלבית בפועל מ-1934. תפקידו אמור היה להסתיים עם הגיעו של המלך לגיל הבגרות (18 במקרה של יוגוסלביה). פטר השני, מלך יוגוסלביה, הומלך על ידי המורדים אף שהגיע רק לגיל 17, לאחר שהוכרז ע"י המורדים כבוגר וזכאי למלוכה. הוא מלך רק תקופה קצרה, עד לפלישת הגרמנים ליוגוסלביה. הוא נמלט ללונדון ולא שב לארצו. המלוכה ביוגוסלביה בטלה בסוף המלחמה.

מר מרקוביץ[212] וצבטקביץ,[213] נתקדמו בבואם אחרי החתימה בהפגנות מחאה, ותיכף נאסרו וקבינט חדש נוצר בו ביום, והמלך פרסם שבהתחשבו עם המצב הקריטי לקח רסן המלוכה בידו.
בחזית אלבניה מקבלים האטלקים מכות רצח נאמנות ומספר החללים רב מאד, פנו ליון לעשות שלום זמני כדי לקבור את הפגרים. האנגלים הודיעו בשמחה כי מבצר קערן נפל בידם, גם עיר האראר [Harar] באבסיני [אתיופיה] נכבשה. בטריפליס נתבצרו האשכנזים וכבר עלה בידם לכבוש עיר אשר כבר היה ברשותם של האנגלים.

היום נתקבלה ידיעה מיאפן כי יש תקוה לקבל ויזות לארץ, אולי בעד כל הישיבה, גם נודע כי יש אפשרות לקבל טרנזיט ע"י כיניה [סין]. שלחתי מכתב להקונסול הסיני במוסקבה.[214]

28 - 29 מרץ. נודע כי הקונסול האמריקאני במוסקבה מסר את הרשימה מאלו שזכו להיות מהקודמים ברשימת הקוואטע לעסקני הדזוינט [ג'וינט], והבטיח שע"י [שעל-ידם] ימציא את השאלונים והאנקטות. מקוים שעי"ז יהיה באפשר לזרז את הדבר קצת.[215]
נסעו לקובנה להשתדל בשאלת השחיטה בשר כשר, שבת, שכירות בעד השוחטים. בהבקור מהרבנים אצל המינ[סטרים] נאמר להם שיגישו תזכיר מפורט מכל השאלות, תזכיר כזה הוגש וכבר נתקבלה תשובה כי "לפי דעתם אין ראוי אפילו לדון בזה". תשובה כזו עשתה רושם מדוכא, כי זה מראה בעליל על יחוסם לכל עניני הדת.[216]
בחבורה נדון איך צריכים אנו להתיחס לאלו שמחללים את השבת בשביל אונס ממון, שלא יאבדו משרתם אם נחשבם כמחללי שבתות גמורים, אחרי שעפ"י דין אסור להם לחלל את הש"ק, או אפשר כיון שלפי דעתם אנוסים הם, אין הם בגדר מחללי ש"ק שהם כמומרים לכל דבר, רק כמומרים לתיאבון בשאר עברות.[217] ומה שנוגע לנאמנות, הוכרע שאין להם בדבר הצריך נאמנות גמורה,

212 צ'ינצ'אר מרקוביץ' היה שר החוץ של יוגוסלביה.

213 דראגישה צבטקוביץ' היה ראש ממשלת יוגוסלביה.

214 מעניין לעקוב כיצד המחבר מנסה לנצל כל אפשרות של קבלת ויזה ובאופן מידי.

215 כלומר, נתעוררה תקווה כי תוחש יציאתם של אלו שקיבלו ויזה במסגרת המכסה האמריקנית, בעזרת הג'וינט והקונסול האמריקני במוסקבה.

216 מסתבר מדבריו כי רבני ליטא ניסו ליצור מו"מ עם השלטון הקומוניסטי בליטא, אך בתהליך קשה הפנימו כי זו מדיניות אנטי-דתית נחושה. יחד עם זאת, בשנה אחת של השלטון הסובייטי בליטא לא הגיעה המדיניות הסובייטית בנושא הדת למצב הדברים בבריה"מ עצמה, שבה רוב המכהנים בשירותי הדת, לרבות רבנים, הושמו במחנות או הוצאו להורג.

217 התרחבות התופעה של חילול השבת מתוך אונס של השלטון יצרה שאלה הלכתית-חברתית,

אבל בכלל צריכים אנו לקרבם בזרזם לקים שאר מצות התורה ולהזהר בחילול ש"ק לכה"פ [לכל הפחות] בענינים שאינם מוכרחים.[218]

אשכנז פנתה בשאלה ליוגסלביה אם מסכימים הם להחוזה שחתמו המיני[סטרים] הקודמים. יוגסלביה שכנראה אין רצונה להתגרות עם אשכנז, ענתה תשובה דיפלמטית שהחוזים הצריכים עוד קיום ואישור לא יאשרו.

---

29 - 30 מרץ. ש"ק פ[רשת] החודש, ר"ח ניסן. היום בסוף תפלת שחרית באו לביה"מ קומיסיה עם כתב שיש להם הרשות ליקח את ביה"מ לצרכם, והנימוק לזה היה שבביה"מ לומדים בני הישיבה וזהו בלתי-ליגאלי, ובשביל זה החליטו להחרים את כל הרכוש,[219] ותיכף נגשו לרשום כל הספסלים והארונות. גם בעזרת נשים עלו והביאו ברשימה כל ארונות העז"ת [עזרת תורה[220]]. מעשה זו עוררה רעש גדול בחוגי הישיבה והעיר, ותיכף הלכו בע"ב [בעלי בתים] וגדולים להשתדל דבר זה. הם, הרשעים, אמרו להם שעיקר רצונם הוא להצר להישיבה עד שתהיה מוכרחת להסגר ח"ו.[221]

בישיבה נתעוררה שאלה אודות משכנות הגמ"ח וגם אודות ספרי העז"ת. נתעוררה שאלה אם לפי המצב כדאי שחלק חשוב מהישיבה ישארו פה לכל משך בין הזמנים, או אדרבא טוב ליסע מפה כדי שלא יראו אותנו. נאמרו צדדים לכאן ולכאן, ולידי הכרעה לא בא הדבר.

קבלתי היום טלגרמה מהקונסול ההולנדי בשודיה כי שלח רשיון כניסה לקראסו בעדי ובעד אחי ר' לייב ורעיתו, ובעד גיסי ר' ישראל לייב ואחותי.[222] כנראה פעל זה מכתבי לקרובנו מר בלוך, שכתבתי לו זה כבר, ואף שלפי המצב ספק גדול הוא אם ויזה כזו תוכל להועיל דבר מה, בכ"ז טוב שתהיה מן המוכן, ובכלל

כיצד להתייחס ליהודים אלו. האם ייחשבו למחללי שבת גמורים, שדינם בהלכות שונות כדין מומרים ועובדי עבודה זרה? יש לציין שהפוסקים נחלקו לגבי מחלל שבת בפרהסיא לתיאבון, האם דינו כמומר לתיאבון ששחיטתו כשרה (אגרות משה או"ח ח"א סי' לג) בתנאים מסוימים, או כמומר לעבודה זרה ששחיטתו פסולה (אחיעזר ח"ג סי' כה, שם הוא דן לגבי פותחי חנויות בשבת ונטה להתיר רק מטעם תינוקות שנישבו).

218 נראה כי במצב שנוצר בליטא הוחלט כי יש לקרבם אף על פי שנאמנותם אינה מלאה, ולעודד אותם לשמור לפחות על השבת ומצוות אחרות כשאינם אנוסים לחללן, כדי שיישארו בתוך המסגרת של שומרי מצוות.

219 בשלב זה של ההלאמה כבר לא נזקקו לתירוצים אלא אמרו במפורש שהלימוד בישיבה אינו לגלי.

220 כינוי מקובל בישיבות ליטא ל"אוצר הספרים" - הספריה - של הישיבה.

221 השלב הקריטי בנישול הישיבה הגיע למגינת לבם - והמחבר מתאר את התפתחותו הטרגית. המחבר רושם את התאריך העברי שהוא משמעותי - שבת, ראש חודש ניסן תש"א.

222 המחבר נטל אחריות מצד אחד על בני הישיבה ומצד שני על בני ביתו.

נהניתי מזה שהקרוב התענין כראוי.

האנגלים הודיעו כי כמעט כל החילים שהיו בקרן[223] עזבו את העיר בדרכם לאסמאר [אסמרה].[224] הודיעו עוד כי בים התיכון סמוך לאי קרטי [כרתים] נתקימה מלחמה חזקה בין אניות אנגליה ואניות אטליה. אנית קרב גדולה של אטליה נזוקה וגם ב' קרייסע"ס [סירות קרב] וב' מחבלים דעשטטערעס [משחתות] נזוקו קשה, בים האטלנטי תפשו ב' אניות משא של אשכנז. רוזבלט פנה ליגוסלביה שתעמוד להגן על קיומה וכן תקבל סיוע שיש בו ממש מאמריקה.

מיני[סטר] יאפן שנמצא כעת בברלין דבר עם היטלר משך של 2 שעות וחצי. משם נסע לרוים [רומא]. האנגלים הודיעו כי מוסליני חולה קצת במחלת העצבים. האנגלים הודיעו כי האשכנזים התחילו להתבצר בים השחור בחופי בולגריה ורומניה, מובן שענין זה לא ימצא חן בעיני הרוסים.[225] איך יגיבו על זה אינו ידוע.

31 מרץ - 1 אפריל. אודות המלחמה בים התיכון מודיעים האנגלים הרבה פרטים, ושמחים הם בנצחונם הגדול. מתחלה נתקרבו בערמה קרייסערס אחדים למקום שם נמצאו אניות צבא של אטליה, וכל האניות שהיו שם התחילו להתקיף את הקרייסערס, והם השתדלו להשתמט מבעת ערב, ואז נתקרבו אניות צבא גדולות הרבה והתחילו התקפתם, וג' קרייסערס נטבעו תיכף, ואח"כ הטביעו ב' מחבלים, "ולינקארן" [ספינת קרב] אחד נזוק קשה. האנגלים באו שם גם באוירונים והטילו הרבה פצצות על ה"לינקארן". הרבה מלחים וספנים נטבעו. האנגלים השתדלו להציל, ורק מפני חשכת הליל לא יכלו להציל את כולם, ולעת בקר, כשרצו להציל את יתר הפליטה, באו אוירוני אשכנז והפריעו את העבודה, אעפ"כ עלה בידם להציל אחד מאלף, ולפי השערתם נטבעו מב' עד ג' אלף מלחים ואנשי צבא. מפלת האטלקים על הים היא גדולה עד מאד, כי חוץ מה שאבדה הרבה אניות בפעם אחד עליו, לא הצליח בידם להזיק את האנגלים כמעט כלום, כי כל האניות נשארו שלמים.

מיני[סטר] יאפן הגיע לכלים ונתיעץ עם מוסליני. האנגלים אומרים כי מפלתם על הים תוכיח את יאפן שאין כדאי בעדה להתקשר עמהם במלחמה. באפריקא צועדים קדימה מקערן הולכים הם על אסמארין, ובאבסיניה לקחו עיר דירידבא [דירה דאווה] כמעט בלי מלחמה. רק בטריפאליס מתבצרים האשכנזים וגם

223 קרן אפריקאית היא חצי-אי שבו נמצאות כיום המדינות אריתריאה, אתיופיה וסומליה.

224 יישוב בצפון מזרחה של אתיופיה. כיום - עיר הבירה של אריתריאה.

225 זאת הייתה כנראה הטעיה מכוונת מצד האנגלים שנועדה לתקוע טריז בין גרמניה ובריה"מ.

הצליח בידם לכבוש עיר סמוך לטריפאליס.
יוגסלביה מגיסת הרבה חילים וכבר מגייסים יותר ממליון צבא. אשכנז מנהלת תעמולה נגד יוגסלביה באמרם כי הם רודפים אשכנזים.[226] ניכר מזה שרצונם להתקיף את יוגסלביה, וכנראה נכונה יוגסלביה להגן על קיומה. כל העם והצבא מאוחדים בזה, המינסטרים שנתפטרו נסעו ליון. אמריקא הודיעה כי כל אניות אשכנז ואטליה הנמצאים בחופי אמריקה יוחרמו עפ"י חק ישן וקדום, שאחרי שנודע שהמלחים עשו נסיון לעשות היזקות באניות ובכלל בתקוני הנמל, יש להם רשות להחרים את האניות. אחדים נסו גם אח"כ להבעיר את האניות. מספר האניות עולה עד ששים. גם בשאר ארצות אמריקא כמו ארגנטינא פערו [פרו] ועוד נהגו כן.

בחוגי הישיבה נתעוררה עוד הפעם השאלה אם לפי המצב כדאי ליסע [הביתה] או להשאר פה. הרבה כבר נסעו והרבה נוסעים, וחלק ישאר פה עד הפסח, ותיכף אחר החג יבאו פה. כעת לומדים בעזרת נשים. גם אני החלטתי להשאר פה עד אחר ש"ק אי"ה.[227]
---
2 - 3 אפריל. האנגלים הודיעו כי כבשו עיר אסמארא, גם כי האטלקים מעתיקים מושבם ממסוא. האשכנזים שלחו מחאה לאמריקה בדבר האניות, אמריקא ענתה על זה בשלילה. האשכנזים שלחו עוד הפעם מחאה, ושוב ענו בשלילה. אמריקא צותה על ציר צבא האטלקי שיעזוב את הארץ מפני שיש חשד גדול שיש לו שייכות למעשי ההיזקות שנעשו ע"י המלחים.
ראש המיניסטרים באונגרן מת באופן סודי.[228] מתחלה נפוצו שמועות של אמת במיתה טבעית, ואח"כ נתברר שיש אמתות בשמועות אלו, כי הוא אבד עצמו לדעת. סבת הדבר טרם ידוע אבל משערים שזהו תוצאה מפני דרישתם של האשכנזים שיתערבו במלחמה, והם יהיו המתחילים במלחמה על יוגסלביה. האנגלים מודיעים כי הטביעו 2 קרייסערס וצוללת אטלקי בים סוף, גם כי האטלקים בורחים ממטסוא [?], ואבסניה כבשו עוד עירות. העתונים בתורכיה כותבים כי תורכיה תלחם גם חוץ מגבולותיה. רואים בזה שינוי בהשקפתם, היינו כי נכונים הם לבא לעזרה ליון ויוגסלביה.

226 ביוגוסלביה היה מיעוט גרמני גדול.

227 המחבר דן בשאלה שעלתה ימים מספר לפני כן, האם יציאת כל הבחורים לחופשת בין הזמנים של פסח היא רצויה או שמא חשוב שיישארו לפחות חלק מהם באזור הישיבה.

228 פאל טלקי, ראש ממשלת הונגריה, התאבד ב-3 באפריל 1941, כשהודיעו לו שלמרות התנגדותו החל מעבר הצבא הנאצי בהונגריה לצורך כיבוש יוגוסלביה. הוא ידוע כמחוקק החוקים האנטי יהודיים, ומאידך גיסא הטיל ביקורת על גרמניה הנאצית והתנגד לפלישה ליוגוסלביה.

מינ[יסטר] יאפן נוסע תיכף ליאפן בשל ענינים פוליטיים נחוצים.

בחזית ההגירה המצב מעורפל וכולם נמצאים במבוכה גדולה, כי מיום ליום מתברר יותר ויותר כי אין להם אפידייוויטס בעד בני הישיבה, וגם כי בלי אפידיאויטס א"א ליסע בשום אופן.[229] הרבה מתקדמים להגיש בקשות לנסיעה. גם אני חושב להגיש בקשה על סמך הדרישה שיש לי מהישיבה, אבל דא עקא [הבעיה היא] שהמחיר הוא כעת 330. מאמריקא הודיעו כי יש להם תקוה לקבל עוד 30 ויזות מעין אלו שקבלו. רשימה עוד לא המציאו. חושב אני שהפעם יהיה מסתמא גם אחי בין המנוים.

---

4 - 5 אפריל. האשכנזים הודיעו כי באפריקע התחילו להתקיף את האנגלים וכבר הצליחו לכבוש עירות אחדות, והיום הודיעו כי מבצר בנגזי נכבשה לפניהם.[230] ידיעה זו הפתיעה את כולם כי כבר חשבו לדבר מוסכם כי ליביע [לוב] נכבשה כמעט כולה לפני האנגלים, וכנראה הצליחו האשכנזים להביא הרבה צבא לטריפליטניה מאי סיציליה עד טוניס דרך הים, ומשם ביבשה הביאו לשם הרבה טנקס ואוירונים, והאנגלים העבירו את כל החילים לאבסניה, והמעט שנשארו בליביה לא היה בהם די כח להתקומם נגד כח החזק של האשכנזים. היחסים בין יוגסלביה יון ואשכנז מתוח עד מאד וכנראה חסר רק מעט להתפרצות המלחמה בינותם.

ביום הש"ק בא שליח מהמשטרה לביה"מ באמצע דרשת הרב להודיע כי עד יום ג' צריך למסור את ביה"מ לרשותם. שוב הפעם נראה כי רצונם לדחוק את הישיבה, אבל יש עוד תקוה לדחות את הגזרה.[231]

---

6 אפריל. היום הודיעו האשכנזים כי התחילו ללחום נגד יוגסלביה ויון, ודרך ארץ בולגריה התחילו לחדור לתוך ארץ יוגסלביה והמלחמה החלה בכל תקפה. הסרבים לחמו בחרף נפש, אבל לפי מצב גבולותיה שהיא מוקפת מכל צד

229 למרות כל המאמצים להוציא את בני הישיבה כקבוצה, מסתבר שלא השיגו "דרישות" עבור כולם. תחושת התסכול הולכת וגוברת. המחבר עצמו ממשיך לפעול ללא לאות בכיוונים שונים. המכשול הגדול ביותר בפני היהודים שביקשו לברוח מליטא הוצב, לדעתו, לא על ידי הסובייטים אלא על ידי האמריקאים.

230 האירועים קשורים לקרבות בצפון אפריקה בעקבות מתקפת נגד של הגרמנים על בעלות הברית. הגרמנים הגיעו ללוב בפברואר 1941 והמחבר מתאר את ניצחונותיהם באזור זה. עד ל-15 ביוני נהדפו הבריטים חזרה לגבול מצרים-לוב (מלבד מובלעת טוברוק שהושמה במצור).

231 גם שליח זה בא בעיצומה של תפילת השבת, אך בני הישיבה עדיין קיוו כי ניתן לדחות את הגזרה.

משונאים, מצד אחד אטליה ואשכנז ואח"כ אונגריה רומניה ובולגריה, קשה יהיה בעדה להחזיק מעמד נגד כל מחריביה, ואיך תוכל בשביל זה להחזיק את החזית אחרי שאין לה רק צד אחד.[232] רוסיה חתמה חוזה עם יוגסלביה שתהיה נטרלי, גם אם אחד יפול עליה תבוא בידידות עליה. נוסח כזה כמובן אין אומר כלום, אבל עובדא זו, שבו בשעה שיוגסלביה היתה מטרא לחיציה של אשכנז חתמה רוסיה חוזה כזה, מראה שאין דעתה ורוחה נוחה ממעשיה של אשכנז. חתימת החוזה הביא לידי השערות משונות, ויחד עם זה אירע שרוסיה התחילה לרכז הרבה צבא בגבולותיה אצל אשכנז, וכל זה הביא לידי שמועות כי עוד מעט ורוסיה תכנס במלחמה, אבל כנראה אין בכל השמועות שום יסוד.[233]
האנגלים הודיעו כי הגיעו לאדיס אבעבא. ידיעה זו היתה הפתעה נעימה בעד כולם, גם הודיעו כי בכל כחם יסיעו את יגוסלביה ויון.

---

7 - 8 אפריל. היום נסעתי לשקודביל. בבואי מצאתי כולם טרודים בהכנות החג, גם דואגים קצת אודות גורל החנות.

האשכנזים מודיעים אודות נצחונות. ביוגסלביה כבשו להם כמה עירות, כנראה לוחמים הסרבים בחוזק והרבה קרבנות נופלים מכל הצדדים, אבל לפי דרכם של האשכנזים, שאין שמים לב לשום קרבנות, בטח יעלה בידם לכבוש את כל הארץ.[234] גם הודיעו שבאפריקא מתקרבים הם לטברוק.

9 - 10 אפריל. כובשים הם להם עיר אחר עיר ביוגסלביה.

היום באה אצלנו מרת ראטשטין אחותו של ליבל. מכינים הכל לחג הפסח וב"ה האפשרות לכל זה. אבא'לה א"א [אי-אפשר] לו לבא אצלנו לימי החג.

11 - 12 אפריל. בלינו את הסדרים מתוך שמחת החג והרחבת הנפש.[235]
השמועות שמגיעות מהחזית אינן משמחות ביותר, הן באפריקא והן ביוגסלביה

232 המחבר מביע הערכה פסימית לגבי סיכוייה של יוגוסלביה לעמוד במערכה רבת חזיתות.

233 עניין ההיערכות הרוסית בתקופה הזאת הוא סלע מחלוקת בין ההיסטוריונים, וכל עוד המסמכים הסובייטיים השמורים בארכיונים הרוסיים נותרים מחוץ להישג ידם של החוקרים, אין לדעת מה תכנן סטלין לעשות.

234 היתרון הבולט של הגרמנים במערכה הזאת היה ביכולתם לנהל מלחמה מודרנית. בנוסף, כפי שהתברר עד מהרה, הפצצות מסיביות על בלגרד, עיר הבירה, הביאו לפגיעה קשה מאוד באוכלוסייה האזרחית ושיתקו למעשה את פעולות הממשלה היוגוסלבית. כמו כן, גם המדינה היוגוסלבית וגם צבאה התפוררו מבפנים מכיוון שהקרואטים, האומה השנייה מבחינה מספרית, חברו לגרמנים. לפן הצבאי של המערכה ראו: Krzak, "Operation 'Marita'", pp. 543-600.

235 המחבר נותן ביטוי להשפעת הסדר שנחוג מתוך "שמחה והרחבת הנפש" - חרף המצב הכללי והאישי.

צועדים הם קדימה. לזה מתעוררת התקוה שבאם יעלה בידו של אותו רשע לנצח את תורכיה ולהגיע עד שערי א"י, אז יבא מלך המשיח לגאול אותנו. הרבה סימנים ורמזים ישנם לזה.[236]

---

13 - 14 אפריל. אונגריה יצתה במלחמה נגד יוגסלביה. נפוצה שמועה כי רוסיה מחתה נגד זה ושלחה דרישה אולטימטיבית לאונגריה שתחדול ממלחמתה. נתברר שדרישה אולטימטיבית לא נשלחה, רק הביעה דעתה שלא יפה עשתה אונגריה בהכנסה במלחמה נגד יוגסלביה, אחרי שזה לא כבר חתמה חוזה של שלו[ם] עולמי עמדה.

היום נתפרסמו כי כל הנולדים בשנת 19-20-21-22 עליהם לבא עד יום ה-15 בח[ודש] הב[א] לקומסיות [ועדות] של גיוס הצבא.

---

15 - 16 אפריל. האשכנזים מודיעים כי בלגרד נכבשה. כנראה נתקימה שם מלחמה חזקה וארוכה, ופעמים אחדים נהדפו משם לאחור, והרבה קרבנות נפלו מהאשכנזים עד שסוף סוף עלתה בידם לנצח. גם הודיעו כי טברוק נסבבה [כותרה] ע"י [על ידם] והגיעו למבצר ברדי, וידם נטויה בעוד ימים להגיע עד גבול מצרים סאלים.

היום באו לפה הקומסיה מטבריג לדון בשאלת החנויות. עברו בכל החנויות, וההכרעה הבטיחו לאמר למחר. אנו כבר חשבנו שבטח נקבל לכה"פ [לכל הפחות] על חדשים אחדים, כי כן הבטיחו.

---

17 אפריל ד' דחוהמ"פ [חול המועד פסח].[237] היום הודיעו האשכנזים כי כמעט כל ארץ יוגסלביה נכבשה לפניהם.

בין יפוניה ורוסיה נחתם חוזה המבטיח שב' הממלכות לא יתערבו בגבולותיה של השניה, ואם ממלכה שלישית תתנפל על אחת מהם אז תעמוד השניה מן הצד ולא תתערב כלל. חתימת חוזה זה היתה סנסציה גדולה בכל העולם ממש, רואים בזה כיון נגד ענינים של אמריקה ואנגליה, כי עד עכשיו לא יכלה יפוניה להתנפל על האמריקה מפני החשש שאז תתערב רוסיה ותתנפל על יפוניה, ועכשיו אחרי הבטחתה, תוכל יפוניה להתנפל על אמריקה. בכלל רואים כי כל

236 ראו במבוא ליומן ולעיל הערה 55.

237 הכתיבה בחול המועד מותרת רק במקרה של "דבר האבד", והמחבר ייחס חשיבות רבה לכתיבה בו ביום ולא רצה לדחות את החדשות לאחרי החג.

חתימת החוזה היתה מיזמתם של האשכנזים. אמריקה ואנגליה אין דעתם נוחה כלל מהחוזה.[238] העתונות פה כותבים כי חתימת החוזה יועיל הרבה לחיזוק השלו[ם] בין ב' הממלכות ובכלל בכל העולם. בהחוזה הבטיחו ב' הממלכות שלא לנגוע בגבולות ארץ מונגוליה ומנדזוקאת.[239]

בימי החג הכריחו הצבא לבתי המאפה של היהודים לאפות בעדם לחם.[240] בבואי לפה סדרתי דף גמרא בעד תלמיד טלז. התחלנו מפ[רק] ערבי פסחים למדנו בכל יום בקביעות.[241]

היום בצהרים הודיעו לכל אחד בגורל חנותו. כל היום היה מעין ערב יום הדין. כל אחד חכה בחרדה על ההחלטה שתחתום את גורלו במקור פרנסתו שהיה לו עד עתה, ובצהרים הודיעו לנו שחנותנו נסגרה, ותיכף צריך לסגור את הדלתות ולמסור את כל הסחורות להקופרטיב. רוב החנויות נסגרו ורק אחדים נשארו עוד קימים. תיכף הותחלה בהלה גדולה במכירת הסחורות. אמא תחיה נצטערה מזה הרבה וממש לא יכלה מהתאפק להוריד דמעות, כי במשך עשרות שנים נתקשרה עם החנות וסגירתה הפתאומית עשתה קרע בגופה ונפשה.[242] אצלנו הצעירים לא עשה הדבר רשם כה רע, כי כבר התרגלנו לזה שסוף סוף נהיה מוכרחים לחפש אחרי דרכים אחרים, והרבה שלוחים למקום[243] להמצא לכל איש ואיש את פרנסתו[244] בהיתר וברוח,[245] שכן השערות כי אצלנו יסדרו קופרטים [קואופרטיבים], וסברא גדולה שיהיה אפשרות לקבל שם משרה.[246]

238 חתימת החוזה בין שתי המדינות מהווה תעלומה ומעוררת מחלוקות בין ההיסטוריונים עד היום. בדיעבד נראה כי רוסיה הייתה המרוויחה הגדולה מההסכם, היות שיפן לא פתחה חזית שנייה נגדה אחרי הפלישה הגרמנית לבריה"מ ביוני 1941. יחד עם זאת, שתי המדינות לא התייחסו לחוזה כאל דבר שלא ניתן להפר, אלא קיבלו את החלטותיהן לא בהתאם לחוזה אלא לפי מכלול השיקולים שחוזה זה היה רק אחד מהם. החוזה היה תקף עד תחילת אוגוסט 1945 כאשר בריה"מ ביטלה אותו באורח חד-צדדי והצטרפה להתקפה של בעלות-הברית על יפן. לנושא זה, ראו: Slavinsky, The Japanese-Soviet Neutrality Pact.

239 ככל הנראה מנצ'וריה, מדינת החסות שהקימו היפנים במהלך שנות ה-30 בצפון מזרחה של סין הכבושה.

240 צו חדש שהיו לו השלכות קשות על היהודים.

241 קביעת דף לימוד יומי היא חלק מהנהגתו גם בביקורו בביתו. החברותא - תלמיד מטלז.

242 המחבר מעביר את תחושתה של האם בעת הלאמת החנות, עד כדי שבר. תגובת הצעירים שונה, והיא אופטימית יותר, מתוך תקווה להסתגל לסדר החדש ולהשיג משרה כלשהי.

243 עפ"י תענית יח:, מסכת שמחות פ"ח, מדרש רבה איכה פ"א, נ.

244 עפ"י "יהי רצון" שאומרים לאחר אמירת תהילים: "ותן לכל איש ואיש די פרנסתו".

245 עפ"י "ברכת הבנים" שאומרים קודם יום כיפור: "ויזמין לך פרנסתך בהתר ובנחת וברוח", וכן בתפילה על הפרנסה שאומרים בתפילת "שמונה עשרה" בברכת "שמע קולנו".

246 זוהי עדות חשובה המצביעה על הצלחה מסוימת של המהלכים ההדרגתיים הסובייטיים שהביאו

אבל כידוע קשור הכל בשאלת השבת. רק המשרה בתור שומר אפשר יהיה לקבל.[247]

18 - 19 אפריל. ימי החג הביא את כולנו לידי מצב ורגשות שמחת החג, וכמעט שכל צער ודאגת החנות נשכחה.

האנגלים הודיעו כי בטברוק התקיפו את האשכנזים והרבה מהם נהרגו ונלקחו בשבי. בכלל אומרים הם כי מה שהגיעו לגבול מצרים אין בזה עוד נצחון,[248] כי סוף סוף יעלה בידם להדפם אחור. חושבים שעוד יעלה בידי האשכנזים לחדור לתוך ארץ מצרים עד מערסא מאטריק [מרסא מטרוח], ושם יתבצרו האנגלים וינצחום.

בארץ יון מתנהלת המלחמה בכל אכזריותה. קרבנות נופלים למאות ולאלפים. היונים לוחמים על כל צעד ושעל יחד עם צבא האנגלית. מלחמות גדולות מתקימות סביבות ההרים אלימפ[וס] ועוד. היונים הודיעו כי יותר מצ' [90] דיביזיות של צבא אשכנז.

האשכנזים הטילו הרבה פצצות על לונדון. האנגלים השיבו מיד תשובה נמרצה והטילו הרבה פצצות על ברלין, ועשו שם שמות גדולות בהחריבם כמעט את כל מרכז העיר.

יוגסלביה כמעט נכנעה כליל תחת עולה של אשכנז ואטליה, ורק במקומות אחדים עוד הם מחזיקים מעמד ולוחמים בחרף נפש. מארץ אלבניה הוכרחו ליסוג אחור חיל היונים.

---

20 - 21 אפריל. תיכף אחרי החג הותחלה שוב השאלה אודות החנות. בשביל זה שהגשנו בקשה לקובנה, יש לנו רשות להחזיק עוד את הסחורה עד שנקבל תשובה מהתם [משם], אבל למכור אין לנו רשות. במקומות אחרים הרשו לאלו שהגישו בקשות גם למכור, אבל פה הנהיגו לחומרא. בטבריג הרשו כל החנויות להיות פתוחות עד יום ה-1 לח[ודש] מאי.

למצב שבו הפרנסות תלויות בקשר עם הממסד, לאחר שכל השוק הפרטי הולאם או נסגר, וגם המשרות של מורים, פקידים וכו' עברו לידיהם. חוגים רחבים בקרב האוכלוסייה המקומית, ובכלל זה יהודי ליטא, השלימו עם הגזרות הסובייטיות הבלתי-פוסקות, או כלשון המחבר, התרגלו אליהן בכורח המציאות. יש לציין כי יחד עם זאת, לפי דיווחי נ.ק.וו.ד. ליטא, היו ליטאים, לרבות אלו המזוהים עם הכנסייה הקתולית, שהתנגדו למדיניות הסובייטית הן במישור הכלכלי והן בתחום הדתי. ראו למשל: Dyukov, pp. 114–115.

247 שוב בולטת נאמנותו לשבת, מתוך מודעות שלא יהיה ניתן להשיג משרה אחרת ללא חילול שבת, מלבד שמירה.

248 טיעונים מעין אלו נועדו להסיח את דעת-הקהל מהידרדרות חמורה ביותר במצב הכוחות הבריטיים בצפון אפריקה מתחילת מלחמת העולם השנייה.

הממשלה פרסמה חק כי כל האכרים יהיו מוכרחים למסור להממשלה חלק מתבואתם, בהמתם, צמרם, ועוד, בעד מחירים נמוכים מאד. כמובן אין דעת האכרים נוחה מזה.
מטלז קבלתי ידיעות כי שאלת סידור הישיבה בעתיד הכי קרוב היא חמורה מאד בשביל שאלת המעונות וביהמ"ד, ד' ירחם. בדעתי לנסוע אי"ה ביום א' הבעל"ט.
הדוד אליעזר קבל מכתב מבנו אודות המברק ששלחתי לו זה כבר, וכנראה שלח את הסכום שאסף מכל הידידים והקרובים על אדריסתם של ראב"מ [ר' אליהו מאיר] בניו יארק. כן הוא השערתי אבל חוששני שלא תצא ח"ו תקלה ע"י הרב ג.[249]

ישנן שמועות כי אשכנז דורשת מתורכיה שתרחק את הצבא מגבולות יון ובולגריה במרחק של 15 ק"מ. איך תתנהג תורכיה טרם ידוע, אבל כנראה תותחל בקרוב מלחמה בין תורכיה ואשכנז. בכלל המצב האקונימי [הכלכלי] נעשה חמור מיום ליום.

22 - 23 אפריל. ביון נמשכת המלחמה בכל תקפה. האשכנזים מודיעים אודות נצחונות, חבל מקדניה נכבשת לפניהם, והאנגלים יחד עם חיל האוסטרלים ויון מוכרחים ליסוג אחור. הרבה קרבנות נופלים מצד אשכנז, אבל כדרכם אינם משימים לב לזה ומתקיפים הלאה.

מטלז קבלתי ידיעות כי הרשעים[250] דוחקים ומצירים מכל הצדדים. את הביהמ"ד כבר לקחו, וגם צוו להרבה משפחות לעזוב את העיר עד יום הא' לח' מאי.

---

24 - 25 אפריל. האשכנזים מתקרבים לאטן [אתונה], עיר הבירה של יון, וכנראה עוד מעט ויכבשו את כל הארץ. הממשלה העתיקה מקומה לאי כריתי (קרעט) [כרתים]. ראש המינסט[רים] מת פתאום. המלך ג"כ העתיק מקומו לקרעט ושם יצר ממשלה חדשה.[251] הרבה פליטים מיון בורחים לקרעטא.

249 מדובר בגיוס כסף למען הגירת המשפחה, וכפי הנראה המחבר חושש שישמש ליעד אחר. שמו של ג' לא זוהה, וכן שמו של "הדוד אליעזר".

250 כינוי גנאי קיצוני המבטא את מידת התמרמרותו של המחבר על השלטון הסובייטי. שלא כמו מילות צופן שבהן השתמש לעתים קרובות בעבר ושניתן היה לפרש אותן בדרכים שונות, ציון כזה עלול היה להביא עליו בנקל את חמתם של השלטונות אילו יומנו היה נתפס. "רשעים" הוא כינוי נפוץ לשונאי ישראל מהעבר הרחוק והקרוב ("המן הרשע", "טיטוס הרשע" ועוד).

251 ראש הממשלה אלכסנדרוס קוריטיס התאבד בירייה. המלך גאורגיוס השני עזב את יוון ב-23 באפריל ועבר לאי כרתים שהוחזק על ידי בעלות הברית, עד שנכבש על ידי גרמניה.

האנגלים מתחזקים בטברוק וכבר עשו נסיונות להתקיף עמדתם של האשכנזים. בסאלים הצליחו האשכנזים לעבור גבול ארץ מצרים בשטח של 8 ק"מ, ושם נתעכבו ע"י האנגלים שמתבצרים שם בחזקה.
באבסניה אחרי שכבשו עיר דעסיא אין להם להאיטלקים שום מבצר, והמלחמה שם כמעט מגיע לקצה. האנגלים מעבירים שם את החילים למצרים. המלחמה בים ובאויר הולכת ונמשכת בין ב' הצדדים.

26 - 27 אפריל. רוזבלט, נאקס המינ[יסטר] לציא,[252] והמינ. לעניני הצבא נאמו אודות המלחמה, וכולם הביעו דעתם כי אמריקה תסיע את אנגליה בכל מאי דאפשר, כי גורלם קשורים זה בזה, ומהיום ישמרו אניות אמריקה על ים האטלנטי שלא ימצא שם אניות וצוללות של השונא.
ארץ יון נכבשה כמעט כליל. האנגלים הצליחו ליסוג אחור, וכמעט העבירו את כל הצבא לליביע [לוב]. גם צבא יון ברחו לאי קרעט וליביע.

---

28 - 29 אפריל. היום נסעתי לטלז. בבואי מצאתי שם עולם הפוך,[253] ועצב ודאגה שורר בכל העיר. ביהמ"ד נסגר, והרשעים התרו שבאם יקבעו ללמוד בבימ"ד אחר יקחו גם אותו, ולכן א"א להסתדר בשום אופן ומוכרחים לעזוב את העיר ולהעתיק את הישיבה למ"א [למקום אחר]. והיות שאין מקום מתאים להעביר את כל הישיבה למקום אחד, יהיה בהכרח לחלק את הישיבה בב' או ג' מקומות, וכבר מחפשים אחרי עירות מתאימות.[254] יחד עם זה דואגים למצוא גם מקום מתאים בעד המכינה. הגזרה שנגזרה על הרבה משפחות, וביחוד על חברי ההנהלה לעזוב את העיר נדחתה, אחרי שהרבה חדרים מדירתם נלקחו ומוכרחים להתישב בדוחק. בני הישיבה דנים ומתישבים איך ואיפה להסתדר. כעת לא נקבעו המקומות.
במצרים ובלוביה מתקימת המלחמה, האנגלים מחזיקים את עמדתם.
בשאלת ההגירה אין כל חדש. מתברר המצב יותר ויותר כי בלי אפידיאוויטס אין הויזה שוה כלום, ואפידאויטס אינם מצוים וגם אין ניכר שידאגו לקבל את זה בעד בני הישיבה. שלחתי מכתב לקרובי בשיקגו בגין זה. קבלתי הויזות לקאראסא בעדי ובעד אחי ר' לייב ורעיתו. קבלתי מהקונסול הסיני[255] מכתב,

252 מזכיר (שר) לענייני הצי.

253 עפ"י הגמרא (פסחים נ.) "עולם הפוך ראיתי".

254 בנוסף לנישולם מבית המדרש אין עוד אפשרות ללמוד בטלז עצמה, והישיבה החליטה להתפזר לכמה עיירות.

255 מדובר על השגריר היפני במוסקבה (ראו 27.4.1941). צ'יונה סוגיהארה, הקונסול היפני המפורסם, חסיד אומות העולם, עזב באוגוסט 1940. ראו עליו: הלל לוין, רשימת סוגיאהרה; Levine, In the Search of Sugihara.

ואין אנקטע [שאלון] כדי לקבל טרנזיט. בכלל נתעוררה שוב התקוה שסוף סוף ירשו מפה לעזוב את הארץ.[256]
קבלנו כבר תשובה שלילית מקובנה בנוגע להחנות.
---
30 אפריל - 1 מאי. האשכנזים באו באוניות לחופי פינלנד והושיבו שם הרבה צבא, וכנראה עשו את זה בהסכמתם של הפינים. רואים בזה כשלון בעד רוסיה שעי"ז הם מסבבים [מכתרים] אותם כליל.
הרדיו מלונדון מסרה כי בעתונות האשכנזית נדפסו מאמרים חריפים נגד הקומוניזמוס,[257] ושוב רואים בזה סימן כי "השלום בית" בינם מתחיל קצת להתמוטט.

בכל הארץ מתכוננים הרבה לחג ה-1 מאי. וג' ימים רצופים יהיה ימי שביתה ממלאכה.
החלטתי לנסוע יחד עם ר' אבנר[258] לטרישיק כדי להוכח אם אפשר לסדר שם את המכינה.
2 - 3 מאי. נסעתי לטרשיק ובאנו לידי החלטה שבע"ה יש אפשרות לסדר שם את המכינה. נשארתי שם ור' אבנר נסע לטלז לסדר את הענין.
הרדיו מלונדון מסרה כי באשכנז נוצרה מועצה ליטאית בראש עם גינ[רל] שקירפו אשר מגמתה ליצור ליגיון ליטאי. כן נוצר שם מועצה לטבית, גם מועצה אוקרינית, כל זה נעשה כמובן ע"י האשכנזים.[259] ידיעה זו עוררה רעש גדול, כי זה מראה בעליל שהשלו[ם] בינותם תלוי בחוט השערה. למחרתו נתפשט קול כי מועצה זו מסרה דרישה אולטימטיבית לקובנה, אבל אח"כ נתברר שכל זה שקר.
עיר טרישיק מצא חן בעיני, האנשים שם תמימים וישרי לב וכולם מחכים על

256 שוב עולה בעיית האזרחים הליטאים, שאינם מורשים לצאת בעוד שהפליטים הפולניים יצאו. המחבר סבור כי הדבר תלוי ב"דרישה", אולם כפי הנראה לא זו הייתה הבעיה העיקרית.

257 תעמולה שקטה נגד הקומוניזם לא פסקה בגרמניה גם אחרי החתימה על הסכם מולוטוב-ריבנטרופ באוגוסט 1939. ראו למשל: Behrends, Back from the USSR, pp. 549-556.

258 הרב אבנר אקליאנסקי, חתן הרב יוסף ליב בלוך, בעלה של מרים בלוך וגיסו של הרב אברהם יצחק בלוך, ראש הישיבה בתקופה זו. משנת 1927 כיהן כראש המכינה. בדף עד שנמסר ביד ושם נרשם כי נרצח ביער ריין ב-15 ביולי 1941, בהיותו בן 52. יציאתו של הרב שטיין עמו לתור אחר מקום מתאים ללימוד מעידה על מעמדו של הרב שטיין במכינה.

259 גופים אלה הוקמו בחסות הגרמנים בראשית 1941 במסגרת הכנותיהם למבצע ברברוסה, אך דבר פעילותם נשמר בסוד. חשיפתם נועדה לתקוע עוד טריז בין רוסיה לגרמניה. יש לציין כי נ.ק.וו.ד. עקב מקרוב אחרי פעילותם ע"י החדרת סוכנים לשורותיהם ומאסר אנשיהם שניסו לחדור לשטח המדינות הבלטיות באביב 1941, ערב הפלישה הגרמנית לבריה"מ. ראו: Dyukov, pp. 149–154, 215.

בואם של בני הישיבה. ביום הש"ק היתי אצל הרב.[260] גם בתים וחדרים יש שם במספר מספיק.

4 - 5 מאי. היום דברתי ע"י הטלפון עם טלז ומסרו לי שבשביל טעמים שונים לא נתקבלה הצעתי, וחושבים לסדר את המ[כינה] ביעלק [יֶלוֹק], ובקשו ממני במפגיע לבא לטלז ומשם ליסע ליעלק להמשיך את העבודה במ[כינה]. כשאני לעצמי אין לי חפץ ורצון הפעם בעבודה זו, אבל לא אדע איך להכריע.

ביום ב' סדרנו את בני הישיבה. אמרתי לפני בני הישיבה התחלה על מס[כת] פסחים, וקבענו את הסדרים, וככה סדרתי גם את עצמי. גם לשדלובה נסעו חלק מהישיבה, שם נמצא כעת ר' מרדכי פוגרמנסקי שליט"א.[261]

6 - 7 מאי. נסעתי לטלז. בבואי העתירו והפצירו ממני ליסע ליעלק לנהל את עבודת המכינה, ואני טרם החלטתי בזה כי הרבה ספיקות יש לי בזה.[262]

באירק [עירק] מתנהלת זה כבר מלחמה חזקה בין התושבים ובין חילי אנגליה, כי התושבים עשו מהפכה, ותחת השפעתם של האשכנזים[263] התחילו מלחמה

260 רבה של טרישיק היה הרב אליהו בן ציון פון (פוהן), על פי פנקס הקהילות, ליטא, עמ' 316. מאור הפנים והסיוע שנתנו יהודי עיירות בליטא לישיבות שנדדו אליהן מוזכרים גם בעדויות אחרות. הרב א' אפין תיאר את פיזורה של ישיבת קלצק שנדדה לינובה ומשם לשלוש עיירות בקצה השני של ליטא. בספרו מצוי תיאור מרגש של מאור הפנים של יהודי ינובה ושל הפרידה המרגשת מעיירה זו: "העיר כולה יצאה ללוות אותנו לקראת עלותנו על המשאיות [...] בלילה שלפני הנסיעה היתה בעלת הבית ערה כל הלילה, אפתה והכינה עבורי מזון וצידה לדרך [...] בעל הבית שלי פשט את פרוותו והושיט לי אותה כדי שיהיה לי במה להתכסות בדרך [...] כאלה היו בעלי הבתים היקרים והלבביים של יאנובה". (אפין, אספר בגבורות, עמ' 42). עם ישיבת קלצק הגיע לינובה גם הרב אלעזר מנחם מן ש"ך ששימש כר"מ בישיבה ויצר בתקופה זו קשרי לימוד עם רב העיר, הרב נחום ברוך גינזבורג, ה"מקור ברוך". ראו עליו במחברת ב בסוף הערה 283.

261 הרב מרדכי פוגרמנסקי (תרס"ה-תש"י, 1905-1950) התפרסם בגאונותו ונחשב לעילוי מטלז. נולד בטווריג, עבר לישיבה בטלז בעידודו של הרב אליהו לופיאן, ושם כונה "העילוי מטווריג". התפרסם בשקידתו ובעבודתו המוסרית, ותקופה קצרה כיהן גם כראש ישיבת היידה בבלגיה. בעת השואה שהה בגטו קובנה, שם נודע כדמות מוסרית, מדקדק בהלכה ושוקד על תלמודו, והיווה כתובת לבני התורה בגטו. הוא ניצל בעת חיסול הגטו יחד עם שניים מחבריו שהסתתרו בבלוקים בשולי הגטו. לאחר השואה עבר ללודז' ומשם לצרפת, והיה ממחדשי עולם התורה יחד עם הרב גרשון ליבמן והרב חיים יצחק חייקין באקסלבן ובביי. נישא לאחר המלחמה אך נפטר בשווייץ ממחלת השחפת וגופתו הועברה לארץ. ראו עליו: אלחנן פרסון, חיי הדת בגטו קובנה, יהדות ליטא כרך ד עמ' 142; הרב ביטון, רבי מרדכי פוגרמנסקי.

262 ייתכן שהספקות האלה נבעו מחששות המחבר לביטחונו האישי, היות שמעורבות בולטת כזאת כניהול הישיבה הייתה יכולה "להקפיץ" אותו ברשימה השחורה של נ.ק.וו.ד. ובה מועמדים לגירושים ומעצרים. ראו על כך גם בהמשך, ב-10-11 במאי.

263 הידיעה נכונה. גם המופתי הירושלמי, חאג' אמין אל-חוסייני, היה מעורב בהפיכה לצד הכוחות הפרו-גרמניים. לנושא זה, ראו: שאול ברטל ורבקה שפק ליסק, אמין אל חוסיני: פתרון סופי בשיתוף הנאצים, אתר e-mago, כתב עת בנושאי תרבות ותוכן, 2 בספטמבר 2010; Mattar,

ממש בחיל האנגלים. האנגלים הוכרחו ללחום בכל תכסיסי המלחמה ועד היום עוד לא הצליחו להשקיט את הסער.

היום הודיעו כי הקומס[ר] לעניני חוץ ויו"ר כל הקמיס[רים][264] מר מולוטוב נתפטר ממשרתו בתור יו"ר, ומקומו מלא הח[בר] סטלין.[265] הרבה רואים בזה סימן לשינוי גדול ביחסים שבין רוסיה ואשכנז, כי מולוטוב הוא ניהו [זה] שחתם את החוזה עם אשכנז, ואז נתפטר ליטבינוב, בכלל זהו הפעם הראשון שהח[בר] סטלין יקח לו משרה ממשלחות רשמית.[266]

המצב האקונומי מתדלדל מיום ליום. מחוסרי עבודה מתרבים כי כמעט כל החנויות נסגרו, ועבודה אין, בשר קשה להשיג.[267] בהרבה עירות קשה להשיג חלב כשר.

8 - 9 מאי. סדור הישיבה במקומות החדשים עולה בקושי רב.[268] ביחוד קשה לסדר ביעלאק מפני ריחוק המקום, ומתלמידי המכינה מסרבים הרבה לנסוע שם, ובשביל זה הוחלט היום לחזור מיעלאק לגמרי ולבחור במקום זה בפאפולן [פופליאן] שקרובה יותר. כמובן יש בחזרה זו קושי, אחרי שר' פנחס כבר נסע לשם יחד עם תלמידים אחדים, אבל הוחלט שלא להתחשב עם זה ולהציע כן להר"פ [להרב פנחס],[269] אבל הלה בשמעו הצעה זו התנגד מאד לזה והבטיח לבא יחידי ולברר את הדבר. מצדי כבר החלטתי לנסוע לטרי[שיק]. בכל אופן רק מפני עכובים שונים חשבתי להתעכב עד אחר השבת.

."Amin al-Husayni and Iraq's Quest for Independence, 1939–1941", pp. 267-281

264 יושב-ראש מועצת הקומיסרים, קרי ראש הממשלה.

265 המחבר משתמש כאן בניסוח שהיה נהוג בתוך בריה"מ: "חבר סטלין".

266 זהו אחד המהלכים התמוהים, שכן המינוי וההתפטרות לא שינו את מאזן הכוחות ברוסיה שבו נהנה סטלין משליטה מוחלטת גם לפני המהלך הזה וגם אחריו. אך הופעתו הפומבית הראשונה של סטלין בתור ראש הממשלה הייתה בהחלט אירוע חשוב וראוי לציון. ב-5 במאי 1941 הוא נאם נאום ארוך בפורום סגור בפני קצינים סובייטיים, מסיימי אקדמיות צבאיות שונות. הוא הדגיש את ההרעה ביחס לבריה"מ מצד גרמניה הנאצית ורמז לאפשרות שבקרוב תפרוץ מלחמה בין שתי המדינות. תוכן הנאום לא דווח בעיתונות הסובייטית. לניתוח הנאום הזה, ראו: Förster and .Mawdsle, "Hitler and Stalin in Perspective", pp. 81-102

267 ההחמרה המתמשכת במצב הכלכלי תרמה רבות להתמרמרות האוכלוסייה המקומית כלפי השלטון הסובייטי.

268 הישיבה התפצלה לחמש קבוצות: הנשארים בטלז, טרישיק הסמוכה לטלז, שידלובה הסמוכה לרסיין, ילוק הסמוכה למז'יק, ופופליאן הסמוכה לשאוול. בטקטיקה זו נקטו גם ישיבות אחרות, כגון ישיבת מיר שפוזרה בין כמה עיירות, ישיבת קלצק ועוד. התאריך העברי הוא י"א-י"ב באייר תש"א; הישיבות החלו להתפצל בערך בר"ח אייר ולמדו בצורה זו עד הכיבוש הנאצי.

269 הרב פנחס הלפן היה הר"מ הבכיר במכינה לאחר ראשה, ר' אבנר אקליאנסקי.

האנגלים מודיעים כי מצליח בידם להתגבר על המתקוממים באירק,[270] באפריקא מחזיקים הם את עמדתם ומפעם לפעם מתקיפים הם בהצלחה את האשכנזים, גם מטילים הם הרבה פצצות בערי אשכנז ביחוד בערי החוף.

---

10 - 11 מאי. נחתי קצת ובשביל זה נדחתה נסיעתי, בינתים בא הר"פ [הרב פנחס] וצדד הרבה בעד יעל[אק], ועל טרי[שיק] נתעוררו חששות שונות, ובשביל זה נשתנתה שוב ההחלטה שהמכינה תדור בע"ה ביעלק. כל בני העיר הפצירו ממש לזה. מה שנוגע לי נשארתי בהחלטתי שלא לנסוע שם. עיקר נמוקי הוא מפני שיודע אני שבנסעי לשם תפול כל אחריות המכ[ינה] עלי ועל צוארי, וכמעט שלא יהיה לי פנאי ללמוד בעצמי, ובשביל זה ותרתי על רוח הממון הקשור בזה, ויתן ד' שבטרי[שיק] אזכה לעסוק בתורתו הק[דושה] בשלוה ובמנוחה בלי מפריע וטורד.[271]

העתונים כותבים כי אשכנז פנתה בדרישה לסיריון [סוריה] שתרשה לה לסדר שדה תעופה בעד אוירוני[ם], כדי להתקרב יותר לאירק [עירק] ליתן להם סיוע נגד אנגליה. כנראה יסכימו לזה.[272]

12 - 13 מאי. היום אירע מאורע שהיתה סנסציא והפתעה בעד כל העולם כולו, ואפשר שתהיה מאורע זו חשובה ומכריעה בתוצאת המלחמה. מר רודאלף העס, יד ימינו ואיש סודו ממלא מקומו של היטלער,[273] בא באוירון לשקאטלנד (סקוטלנד), ומגבה של 3000 מט[ר] נפל ע"י פראשוט [מצנח],[274] מתחלה ראהו אכר אחד וחשב אותו למרגל אשכנזי. נגש תיכף אליו כדי למוסרו לצבא, הוא אמר לו שם אחר. אח"כ בקש ממנו לנהלו עד נקודת צבא, ושם מסר את שמו האמתי ועוד הובל לבית חולים, מפני שבנפלו נשבר רגלו.

תכלית נסיעתו ומה ראה על ככה ומה הגיע לו[275] טרם ידוע, אבל השערות שונות

270 אחת הסיבות המרכזיות להצלחת הבריטים נבעה מכישלונה של גרמניה לארגן מידית סיוע אווירי מאסיבי לבעל הברית החדש.

271 המחבר מתאר את הספקות שעליהם רמז קודם לכן, ומסתבר שמניעיו היו לקבל תפקיד שלא יפגע בלימודיו.

272 סוריה הייתה בתקופה הזאת מדינת חסות של צרפת.

273 סגנו במפלגה.

274 המחבר מתייחס לאירוע המפורסם של בריחתו ללונדון של רודולף הס, סגנו של היטלר, ומעלה השערות לגבי מטרתו. עניין זה נותר מעורפל עד עתה. ייתכן שהיטלר ביקש באמצעות הס לגשש אצל האנגלים פעם נוספת האם יהיו מוכנים להתפייס עם גרמניה. אחרי שהס נכשל במשימתו זו הוא הוכרז בגרמניה כפועל על דעת עצמו וסובל מאי-יציבות נפשית. לניתוח מניעיו האפשריים של הס על רקע מצבה של גרמניה בתקופה הזאת, ראו: Pick, The Pursuit of the Nazi Mind.

275 עפ"י הפסוק (אסתר ט, כו) "ומה ראו על ככה ומה הגיע אליהם".

מתהלכות בדבר זה. ישנה השערה שבשביל סכסוך ומחלוקת עם היטלר ירא שלא יארע לו סופו של רעם[276] וסיעתו, ולכן ברח על נפשו, והשערה שניה היא כי כונתו לעשות שלו[ם] בין אשכנז ואנגליה, אחרי שרואה שקשה לה לאשכנז לנצח במהרה, וכמובן יש לו הרבה מסיעים לזה, כי שם באשכנז ישנה תנועה גדולה שמגמתה לעשות שלו[ם] בעוד מועד. עוד ישנה השערה רחוקה כי באמת שטות הוא מצד היטלר לעשות שלו[ם] לנסות דבר שלו[ם], אבל זהו דבר רחוק ואינו מתקבל על השכל. האשכנזים פרסמו תחילה כי יצא מדעתו ואבד עצמו לדעת, אח"כ אמרו שזה כבר תקפה אותו מין טירוף הדעת ומשוגעת לעשות שלו[ם] ובשביל זה טס לאנגליה. איך שיהיה נבוכים הם האשכנזים עד מאד ואינם יודעים איך לתרץ את הדבר, ובכלל ניכר כי שורר שם מבוכה גדולה בין כל החוגים.

היום נתקבלו הויזות לצילי מיאפן עם תמונות.[277] גם אני קבלתי ויזה אבל יש שם טעות שבמקום 1914 כתוב שם שנת הלידה 1916. לפי נוסח הויזה יש לי רשות ליסע יחד עם משפחה.[278]

14 - 15 מאי. נסעתי היום לטרי[שיק]. מצאתי שב"ה הסתדרה הישיבה באופן טוב, התחלתי תיכף לסדר את יומי ללמוד, וב"ה שלפי המצב השורר פה אפשר ללמוד פה לע"ע בשלוה ובמנוחה.

מעשה העס אינו יורד מסדר היום בכל העולם ממש. האנגלים מוסיפים בכל יום פרטים חדשים, והעיקר שהוא אמר שלפי דעתו אין שום תקוה בעד אשכנז לנצח, וכי הוא נוכח לדעת כי ארץ אשכנז נחרבת מיום ליום ע"י הפצצות ושאר הפורעניות, וגם הרעב שם כבד עד מאד, ולכן רצונו למצא פתח איך לעשות שלו[ם].

האנגלים מדברים בגין מאורע זו כמעט בלי הרף, וזה משמש בעצם חמר לתעמולה נגד אשכנז, באמרם כי מפלתם של האשכנזים כבר התחילה, ועל אמרם של האשכנזים שהוא חסר דעה מביאים לכאו[רה] לסיוע מה שהיטלר אמר זה לא כבר "כי הוא מיחד את מר הס למו"מ ומצוה שישמעו לקולו בכל אשר יפקד". אגב מודיעים האנגלים אודות נצחונות בסאלים, שם הצליח בידם

276 ארנסט רהם, ראש הס.א., היה חברו של היטלר ובין אלה שהובילו לעלייתו של היטלר לשלטון בינואר 1933. כעבור כשנה וחצי נרצחו רהם ומקצת מאנשיו בהוראתו של היטלר בטענה שקשרו קשר לסלק את הפיהרר מן השלטון. על מבצע חיסול זה, המכונה "ליל הסכינים הארוכות", ראו למשל: Gallo, The Night of long Knives.

277 על הוויזות לצ'ילי ראו הערה 207.

278 המחבר אינו מסביר מדוע לא מימש את האפשרות הזאת מיד.

להדוף אותם אחור, גם בטאברוק הצליח בידם להדוף אותם.

16 - 17 מאי. הרדיו מלונדון מודיעה כי מר צרציל שלח שליח מיוחד להעס להודע ממנו כל הפרטים, ואומרים שבקרוב ידבר העס בעצמו ע"י הרדיו לעם, ואח"כ ידבר גם צרציל אודות בואו של העס.

האנגלים שלחו מחאה חריפה לממשלת פרנציה [צרפת] בוישי נגד זה שהרשו לאשכנז לחדור לתוך סיריה, וע"י התקרבותם לאירק נתגברו המתקוממים שם והמלחמה נתחדשה שוב בכל תקפה.

בעירות הגדולות בתוכם גם טלז התחילו כבר ליתן תעודות (פעסר) לכל האזרחים.[279] נתעוררה מבוכה גדולה אם כדאי לקבל תעודות כאלו ואם כדאי להתקדם לזה או לא, גם ישנה שאלה מה לכתוב בתוך התעודה אחרי שאין לנו שם פועל.[280]

מאלו שנקראו לצבא מבני הישיבה, נתפשו אחדים בימים האחרונים בשביל העינים.

18 - 19 מאי. הסתדרתי פה בטרי[שיק]. וב"ה שהנני כעת שבע רצון. נכנסתי אצל בע"ב תמימים וישרי לב. לומד אני יחד עם כל הישיבה. הקשישים[281] משימים לב על כל הנהגת הישיבה, וב"ה שכולם לומדים בהתמדה. מזמן לזמן בא לכאן ר"מ מטלז, היום בא לכאן ר' עזריאל נ"י.

העתונים מודיעים כי אמריקא תחתום בעוד ימים חוזה של שלו[ם] עם יאפן. יש בזה ב' גרסאות, אם יאפן פנתה בהצעה כזו לאמריקה או להיפוך,[282] ומסתברא כהצד הא'.

מקוים שבשאלת ההגירה יקל קצת עי"ז. הבטיחו לקבל בקשות להגירה על סמך הויזות לצילי. חושבים להגיש בקשות. המשרד לענינים אלו העתיק עצמו לוילנא.

20 - 25 מאי. בימים אלו, היינו מיום ה-20 עד יום ה-8 לח[דש] יוני, הפסקתי כתיבת היומן מפני שטרוד הייתי בעניני הישיבה, כי מפני חזוק הסדר והמשמעת מדקדק אני לשמור את הסדרים בדיוק נמרץ, וגם בין הסדרים, שכן טרדות שונות בסדור עניני הרוח והגשם, וב"ה שכמעט רובם ככולם לומדים בהתמדה,

279 הכוונה היא לתעודות-זהות סובייטיות.

280 הם נדרשו לרשום בתעודות מוצא ומקצוע. ברור שרישום בתור "רב" או "כהן דת" ללא ציון מקצוע היה פוגע בסיכויו לשרוד בבריה"מ.

281 כוונתו לשכבת הגיל הגבוהה של הבחורים.

282 שמועה זו אינה נכונה. היחסים בין שתי המדינות הגיעו בתקופה הזאת לשפל העמוק ביותר.

ורוח של יר"ש ושקידה שורר בישיבה. נסדרו חבורות שונות, הקשישים לומדים בחבורה רמב"ם חו"מ [(הלכות) חובל ומזיק], והצעירים לומדים בחבורה שאגת אריה, ועם התלמידים החדשים לומד אני פעמים בשבוע ר"ן ושאג"א [ושאגת אריה],[283] וגם חד"ת [חדושי תורה] אני מגיד לפני חבורה מתלמידי שיעור הא'.[284]

בינתים ארעו חידושים שונים. האשכנזים התחילו התקפה עצומה על אי קראטאי [כרתים]. מתחילה הורידו הרבה חילים ע"י פאראשוטים (מצנחים), ואח"כ כשכבשו להם פנה באו באוירונים למאות, ומפני קירוב המקום בנקל עלה להם דבר זה. האנגלים יחד עם היונים נלחמו בחזק, אבל תוקף הי[ד] ניכר שבאויר ידם של האשכנזים על העליונה.

באפריקא אצל סאלים הצליח בידי האשכנזים להדוף את האנגלים, וחלק גדול מסאלים נכבשה תחת ידם.

האשכנזים נסו לחדור באניות עד גרינלאנד,[285] ושם נתקימה מלחמה חזקה על הים והצליח בידם להטביע אנית צבא הכי גדולה של האנגלים "הוד" שהיתה בת 42 אלף טון, ויותר מ17 אלף איש ירדו לעמקי תהום,[286] ועוד אניות קטנות נזוקו ונטבעו. האנגלים הצליחו להטביע אנית צבא גדולה של האשכנזים "ביסמרק", גם שם ירדו לעמקי התהום הרבה אנשים.[287]

26 - 30 מאי. המלחמה על אי קריטא נמשכת, והאשכנזים כבר הצליחו להביא שם ע"י אוירונים קרוב ל-30 אלף איש, ובכח חזק כזה כבר יהיה בידם להדוף את האנגלים שקשה להם להביא עזרה מפני האוירונים ששומרים את החופים מכל הצדדים, וכמעט שכבר ברור הדבר שגם פה ינחלו נצחון, ובעד האנגלים זהו תבוסה, כי חוץ מה שיש להאי ערך סטרטגי גדול, הראו בזה האשכנזים שאפשר להם לחדור בארץ ע"י אוירונים, והסכנה לחדירה בתוך אי הבריטי ויתר האיים נתחזקה ומרחפת על ראשם בכל שעה.

המרד והמלחמה באירק מצליח בידי האנגלים להשקיט, אף שהמתקוממים משיגים עזרה תמידית מהאשכנזים בסיריה.

283 הר"ן הוא רבנו נסים בן ר' ראובן גירונדי שחי במאה ה-14, מגדולי הראשונים ומחשובי מפרשי התלמוד.
הספר שאגת אריה חובר בידי רבי אריה ליב ב"ר אשר במאה ה-18, נכתב בדרך שאלות ותשובות ודן בנושאים הלכתיים.

284 בהמשך לתיאור הלימוד בטרישיק, המחבר מתאר כי נוצרו "חבורות" לנושאים מסוימים, וכי הלימוד פורה וכולל אמירת חידושי תורה, והוא נושא באחריות לקבוצה כראש ישיבה.

285 האי גרינלנד היה בבעלות דנמרק. בתקופת המלחמה שלטה בו ממשלת דנמרק הגולה, שנסתייעה בכוחות צבא אמריקניים שהוצבו שם.

286 לפי הנתונים הידועים היום ניספו בתקרית זאת 1,415 מאנשי צוות האנייה הבריטית.

287 הבריטים לקחו בשבי כ-100 מלחים גרמניים, ובנוסף טבעו כמה מאות מלחים.

מיתר המקומות שנסתדרה שם הישיבה מגיעים ידיעות כי הסתדרו בע"ה באופן טוב, ביחוד הצליח זה בשדלובה. גם המכינה הסתדרה בטוב ביעלק, ואף שמספר התלמידים הוא מצער, המוסד קים ועומד ויש תקוה שאחר החג יתרבו התלמידים.

לחג השבועות רצו הרבה ליסע הביתה, אבל עפ"י החק שהקבענו בריש [בתחילת] הקיץ, שבלי רשות אין ליסע מפה, עלתה בידנו לעכב את כולם.[288]

---

31 מאי - 4 יוני ימי השבועות. אי קרעטא נכבש בידי האשכנזים והרבה חילי אנגליה נפלו שם בשבי, האנגלים מקוננים ומצטערים הרבה על מפלה זו. מתנחמים רק בזה שבהרבה קרבנות ואבדות עלתה לו להיטלר נצחון זה. באירק כמעט שכבר הצליח בידם להשקיט את המרד, כבר הגיעו לעיר הבירה בגדד ומאסול [מוסול] מקור הנפט.

פה בארץ ניכר מיום ליום אחר ואחר הדוחק בדברים שונים, כמו בקמח חטים קשה להשיג, גם בלחם ישנן מקומות שקשה להשיג, ובשביל זה הועלה המחיר שלא כדין עד 80 ק[ופייקות] לקג', כי המחיר הרשמי הוא רק 50 ק. פה בטרי[שיק] משלמים אנו 80 ק[ופיקות] ובני העיר בעיקר הנכרים אומרים שאנו בני הישיבה אשמים בזה, ובשביל זה נמצאים כאלו שמסיתים לשלחנו מזה,[289] אבל בע"ה לא יצליחו בזה.

בליל השבועות היינו נעורים כל הלילה. כל בני הישיבה למדו כל הלילה ובבקר נסדר אחה"צ קאפע עם עוגות, וזכרנו אז מה שעבר עלנו בשנה זו, כי אשתקד היינו ביחד במקום מקדשנו בטלז, ועכשיו אנו מפורדים בארבע פנות. אבל ב"ה שבכל פנה ופנה קים ועומד שארית הפליטה.[290]

5 - 8 יוני. נפוצו שמועות כי בקרוב יתנו רשיונות לעזוב את הארץ לנסוע לחו"ל. אלו שיש להם אפידייוויטס וגם השיגו מפה מהקונסול מגישים בקשות, גם אפשר שעל סמך הויזא לצילי יהיה באפשרות להגיש בקשה. כעת אינו מבורר עדין אם יפן תתן על סמך זה טרנזיט.

בנוגע לי נודע לי כי ה"צ"[?] קבלו המלאכות [השליחות] שלנו בארה"ב,

288 בשלב זה ארבעת מקומות הפזורה של תלמידי הישיבה שמרו קשר ויידעו זה את זה על הקורות אותם. גם האחריות לסדרים ולחופשות הייתה משותפת.

289 גם דיווחי נ.ק.וו.ד. ליטא מצביעים על ההחרפה בגילויי האנטישמיות בתקופה הזאת, חלק מהם התפשטו בהשפעתה ובהשראתה של גרמניה הנאצית. Dyukov, pp. 407-408.

290 בתיאור זה בולטים האחיזה והשמחה בתורה, ומאידך גיסא - צער וגעגועים לישיבה המאוחדת "במקום מקדשנו בטלז".

ומחזיקים את זה בעדי להוצאת הדרך. גם הודיעו שבשיקגו משתדלים ליצור בעדי אפידייוויט, והלואי שיהיה הכל לברכה ותועלת. בטלז התחילו לקרא לעבודה ומלאכה בשדה התעופה. נקראו לזה בני הישיבה וחברי הכולל. הרבה בני הישיבה עזבו את העיר בשביל זה. חוששים שגם בשאר עירות לא תתפשט מחלה זו. גם פה בטרי[שיק] יש חשש לזה ואנו תפלה לאל שיעביר ממנו עול מלכות ועול ד"א [דרך ארץ] בקבלנו עלנו עול תורה.[291]

האשכנזים מתבצרים בסיריה והשפיעו על ממשלת צרפת בוישי שתצא במלחמה נגד אנגליה. אנגליה פרסמה כי תצא במלחמה נגד סיריה וחוקי הבלאקאדע כבר חלים על סוריה ולבנון.

היטלר נאם. בדבריו פנה לנשיא אמריקא שישתדל לעשות שלו[ם] בין אשכנז ואנגליה ובכלל להביא סדר חדש באירופה. רוזבלט ענה תיכף שכל זמן שהיטלר יעמוד בראש, א"א לו להתחיל בעובדא כזו. חושבים שזהו רק נסיון מצדו טרם שיתחיל התקפה חזקה ועצומה על אנגליה. האנגלים מודיעים כי יחד עם חיל הפרנצי הנמצא תחת געגן[רל] דע גאל [דה-גול] חדרו לתוך ארץ סוריה[292] ופנו להתושבים שבאים הם לעזרה להם. כעת הדבר טרם ידוע, אם הפרנצויזים יתחילו מלחמה גלויה נגד האנגלים תחת השפעת האשכנזים או לא, וימים ידברו.[293]

9 - 11 יוני. הפרנצים פרסמו כי האנגלים חדרו לתוך ארץ סוריה שלא כהלכה, ולכן עליהם ללחום נגדם ויחד עם האשכנזים מנהלים הם מלחמה עם חיל הפרנצי אשר תחת דיגאל [דה-גול] וחיל האנגלי. האנגלים מודיעים כי בהרבה מקומות הצליח בידם לחדור תוך הארץ, מתקרבים הם לעיר הבירה דמשק. אמריקה נתקה יחסיה עם פרנציה אחרי שהיא מנהלת מלחמה נגד אנגליה.[294] העזרה שאמריקה נותנת לאנגליה מתגדלת מיום ליום.

הרדיו מלונדון מודיע כי האשכנזים מרכזים הרבה צבא אצל גבול הרוסי, גם כי העמידו דרישות שונות לרוסיה. גם רוסיה מקרבת הרבה צבא אל הגבול, ובמקומות שונות גיסה הרבה שנים.[295]

291 כאן מתואר שלב חדש - גיוסם של בני הישיבה לעבודה, והחשש שנוצר כי הדבר יתפשט והלימוד יופסק. המחבר בטוח כי יתר לימוד יצמצם את הגזרה, עפ"י המשנה באבות (פ"ג מ"ו) "כל המקבל עליו עול תורה, מעבירין ממנו עול מלכות ועול דרך ארץ". תחושה זו ליוותה אותו גם בהמשך נדודיו, והוא חזר למקור זה כדי לחזק את סביבתו בלימוד התורה. כפי הידוע, דרישת השלטונות הסובייטיים לגייס אנשים לעבודת חובה נבעה מצרכים ביטחוניים (בניית מתקנים צבאיים וכו') וכוּוָנה לא רק ליהודים אלא גם לאוכלוסייה הלא יהודית.

292 הכוחות האנגליים יצאו מפלשתינה שהייתה בשליטת האנגלים.

293 עפ"י הפסוק באיוב לב, ז.

294 זו הייתה תעמולה בריטית. צרפת ניתקה את יחסיה הדיפלומטיים עם ארה"ב ב-1942.

295 הכוונה היא לשנתוני גיוס. אכן, הדיווח האנגלי, למרות מניעיו הברורים לזרוע איבה בין גרמניה

12 - 13 יוני. היום הודיעו כי אנית מסע של ארה"ב נטבעה ע"י צוללת, וישנן השערות חזקות כי נעשה זה ע"י צוללת אשכנז. מובן שמאורע זו עלולה להמשיך את אמריקה בתוך המלחמה. האשכנזים אומרים זה עשו האנגלים כדי לעשות עלילה עליהם. שם האניה הוא "ראבינו".[296] תוצאת הדבר עוד טרם ידוע.

שאלת העבודה עלתה גם פה [בטרישיק] על סדר היום וחוששים שעוד מעט ויתחילו ליקח לעבודה.

---

14 יוני יום ש"ק. היום נתמלאה שנה לנפילתה של פריז. צרציל נאם נאום חזק מלא בבטחון לנצחון, לקרא את הכל העמים המשועבדים תחת עולה של אשכנז שלא יאבדו תקותם בשחרורם במהרה.

היום היה בהלה גדולה. הממשלה אסרה הרבה אנשים הנחשדים למתנגדים ומתקוממים נגד הממשלה, ובמשך זמן קצר צוו לעזוב את ביתם יחד עם כל משפחתם וחלק מרכושם, והובילו אותם במקלות אל התחנה ומשם יוליכו אותם במהרה אל ארץ רוסיה.[297] הבהלה היתה גדולה עד מאד, בעיקר נאסרו

לרוסיה, היה מדויק, כפי שהתברר כעבור שבועיים בלבד עם פלישת הגרמנים לברית המועצות.

296 אנייה בשם זה אינה מופיעה ברשימת האניות האמריקאיות שטבעו או ניזוקו ב-1941. http://www.usmm.org/sunk39-41.html

297 המחבר מתאר את ראשיתו של הגירוש ההמוני מליטא ומשכנותיה לפנים ברית המועצות. תחילת הגירוש נקבעה לשבת, בעלות השחר של ה-14 ביוני 1941. על המבצע בארצות הבַּאלטיות, ובכללן ליטא, ניצח סגן הקומיסאר העממי לביטחון המדינה (כלומר סגן ראש הנ.ק.וו.ד.), איוואן סאָרוב. במסגרת הוראות חשאיות של סארוב על אופן ביצוע הגירושים של היסודות האנטי-סובייטיים מליטא, לאטביה ואסטוניה, צוין במיוחד שהמבצע חייב "להיעשות בעלות השחר". בהמשך ההוראות נאמר: "עם הכניסה לביתו של האיש שיש לגרשו, חייב החבר הבכיר של הצוות המבצעי לרכז את בני משפחת המגורש לחדר אחד תוך כדי נקיטת אמצעים מתאימים נגד כל התפרצות אפשרית". לאחר ביקורת זהותם של בני-המשפחה, בהתאם לרשימה, מחייבות ההוראות לבצע גם חיפוש קפדני אחר נשק, ספרות קונטרבולוציונית, מטבַּע-זר ודברי-ערך בכמויות גדולות, ולאחר החיפוש להודיע למגורשים שלפי החלטת הממשלה, עומדים לגרשם לאזורים אחרים של בריה"מ. לפי ההוראות הללו, הורשו המגורשים לקחת עמם "בכמות שלא עולה על 100 ק"ג מצרכים וחפצים". שלא כצפוי, היהודים שנחשבו לאויבי הקומוניזם במונחים הסובייטים, וגורשו לפנים רוסיה, הצליחו ברובם לשרוד, ואילו היהודים שנותרו ונחשבו לחסידי המשטר או לניטרליים כלפיו, נרצחו בהמוניהם כעבור זמן קצר בידי הגרמנים. בסך הכול נעצרו בליטא במהלך המבצע הזה למטרות מאסר או גירוש 15,851 איש. תיאור המעצרים ההמוניים והפתאומיים בעיצומה של השבת מופיע בספרי זיכרונות רבים - הדפיקות הפתאומיות על הדלת והריכוז ההמוני והפתאומי של היהודים ושל בני הישיבה שרוכזו בפתאומיות במשטרה. היו שניסו להימלט, רובם נתפסו. "כל העיירה [סאלוק] בכתה עם הבחורים, התושבים היהודים באו ללוות אותם, הביאו חבילות מזון וזרקו אותן לתוך האוטובוס". אפין, אספר בגבורות, עמ' 48. ראו עדויות ותיאורים על תהליך הגירוש בתוך: אליאך, שמך לא שכחנו, עמ' 116-117; 199; 248. המידע נרשם ברישומי הנ.ק.וו.ד.:

ה"פריצים" ובעלי גופים. פה בטרישׁ[יק] נאסרו כעת רק אינם בני ברית,[298] מאנשי העיר לא נאסר אף אחד.
לעת ערב נודע כי אין מעשה זו מקרה פה, רק זה נעשה בכל קצה ארץ ליטא, ובשבלי נאסרו הרבה יהודים בינותם גם משפחת ליפקין[299] זלמנוביץ ועוד. אימה ופחד נפלה על כל בני העיר כי שמועות יצאו שבלילה ויום המחרת יקחו עוד. הרבה התחילו להכין עצמם לדרך. הרבה היו נעורים הלילה, כי האימה והזועה היתה גדולה ונוראה.[300]

15 יוני. היום נתוספו הרבה ידיעות מכמה עירות. בטלז נאסרו הרבה נכרים, מיהודים נאסר רק אחד מר ולפרט.[301] בקובנה נאסרו הרבה רופאים וסתם אנשים. רציתי להודע מהנשמע בעירנו [שקודוויל], אבל מאידך גיסא לא רציתי להטריחם בהזמנה אל הטלפון, והחלטתי לחכות עד שיודיעו לי, כי מלא תקוה אני לאל עליון שיצילנו מכף כל אויב ואורב.[302]
בישיבתנו הי[תה] היום מבוכה גדולה מפני שמועות שונות שנפוצו בעיר

Dyukov, p. 429. תרגום מלא לעברית של מסמך סאָרוב: לנגלבן-קליבנסקי, מירכתי צפון, עמ' קד-קי. היו שניסו להתחמק מן הגירוש, אף על פי שהדבר היה כרוך בחילול שבת, וקיבלו היתר לכך. ראו: הרב שבתי שצ'יפנסקי (תלמיד קמיניץ), שארית ישראל, מבוא.

298 כלומר, שאינם יהודים.

299 לא זוהו. ייתכן שמדובר במשפחת ר' אלכסנדר ליפקין, מנהל בית הספר לבנים בשאוול, אולם מורים ומנהלים בלא פעילות ציונית מובהקת לא גורשו לבריה"מ, יהא מעמדם הפדגוגי רם ככל שיהיה. אולי מדובר במשפחת שרה ליפקין; אמנם היא הייתה מורה בטווריג, אבל ייתכן שמשפחתה הייתה משפחת סוחרים משאוול.

300 אף על פי שהגירוש לברית המועצות ולסיביר יצר חרדה בטרישיק, המחבר פתח בנאומו של צ'רצ'יל - ולא בנעשה סביבו. נראה כי הוא נאמן למניעי הכתיבה, לרשום את קורות המלחמה, ויתר הדברים מופיעים ברמה משנית. בכך חל שינוי ביום שלמחרת, ראו להלן.

301 כפי הנראה ד"ר שמעון וולפרט, שבביתו היה מרכז תרבות ובו שכן גם מוזאון יהודי שהקימו יהודי שאוול. מבחינת הליטאים, שלא כמו במבצעי מאסרים קודמים שנעשו לעתים תכופות על בסיס השיקול המעמדי, מבצע זה נעשה בראש ובראשונה מתוך שיקולים ביטחוניים וכוון נגד לאומנים ליטאיים שנחשבו עתה כאיום הגדול ביותר על יציבות השלטון הסובייטי באזור. Statiev, "Motivations and Goals of Soviet Deportations", pp. 981-982.
בקרב היהודים יועדו למעצר אנשים שהשתייכו לקבוצות הבאות:
"1) הנהלת כל הגופים הציוניים ועובדים קבועים בעיתוניהם.
2) הנהלת הבונד ועובדים קבועים בעיתוניו.
3) הנהלת גופים יהודיים צבאיים למחצה ופשיסטיים.
א) איגוד היהודים שהשתתפו בקרבות על עצמאות ליטא.
ב) איגוד הלוחמים היהודים.
ג) בית"ר.
ד) "אל-על".
Dyukov, p. 294.

302 עפ"י תפילת הדרך, "ותצילנו מכף כל אויב ואורב".

אודותנו, אבל יש לקות לד' שלא יארע לנו כל רע. מיעלאק נסעו אחדים מפני חשש עבודה.[303] בפאפילן צוו להם להביא רשיון משבלי. פה ב"ה הכל כשורה, רק בשביל המאורעות ומדת הדין השולטת בכל הארץ חוששים שלא יתפשט גם עלנו. גם אצל ההמון נתגברה ההתמרמרות מה שכל הנאסרים הם דוקא נכרים ומיהודים אין אף אחד,[304] ולכן מסיתים שיש צורך לשלוח את הישיבה מכאן ומנמקים את דבריהם בזה שבני הישיבה קונים לחם וחמאה.[305] מאידך גיסא התחזקנו בישיבה ללמוד ולשמור את הסדר בדיקנות יתירה. אמרתי היום חד"ת בישיבה בענין "ביעור חמץ".[306]

טאסס פרסמה כי כל הידיעות אודות סכסוכים בין רוסיה ואשכנז הם שקר, אמת הדבר שאשכנז רכזה הרבה צבא אצל הגבול, אבל אין זה נוגע להיחסים שלא נשתנו, ושום דרישות לא העמידו.[307] הרדיא מלונדון מסר עוד הפעם אודות מצב מתוח בין ב' הארצות. אמריקה פרסמה חק כי כל הכסף של אשכנז אטליה ויתר הארצות העומדים תחת רשותם הנמצאות באמריקה, לא יחוזרו להם. כעת זה מגיע לסך של 90 מליון דולר.

---

17 יוני. נתוספו ידיעות כי בהרבה מקומות מחפשים אחרי הפליטים [מפולין] שהגישו בקשות לעזוב את הארץ. הרבה מהם מתחבאים. מפני זה נפל פחד ואימה גם על אזרחים [של ליטא] שהגישו בקשות לנסיעה, כי רואים שכל ההתראות שהתרו בנו תושבי פולין, כי אין כדאי להגיש בקשות מפני שמתנקמים באלו, מתקימות. הגאב"ד ושאר חברי הנהלה הגישו בקשות זה לא כבר, וכמובן גם הם מתיראים מאד ד' ירחם.[308]

303 עבודות חובה לפי דרישת השלטון הסובייטי.

304 התמרמרות הליטאים נגד היהודים, שהיו מזוהים עכשיו בצורה כמעט ודאית עם שלטון האימים הסובייטי, הגיעה בימים אלו אולי לשיאה וההסתה הלכה והצטברה כחומר נפץ. אליה נוספו האנטישמיות הליטאית המסורתית, תאוות הרכוש והתעמולה מגרמניה השכנה - כל אלו הביאו לפוגרומים האכזריים ולרצח ההמוני של יהודי ליטא לאחר הכיבוש הנאצי, כפי שמתואר בהמשך. על תופעות אלו ראו: Dieckmann and Suziedetis, The Persecution and Mass Murder, p. 100.

305 וגורמים בכך למחסור במוצרים הבסיסיים ולעליית מחירם.

306 למרות הכתיבה ה"אגבית" בולט המקום המרכזי של לימוד התורה בחייהם, והניסיון לשמור על ה"סדרים" בעולם שהולך ומתמוטט לנגד עיניהם.

307 בהודעה פייסנית זאת ביקשה ההנהגה הסובייטית לאותת לגרמניה שאין היא רואה בהיערכות גרמנית משום מעשה תוקפנות. לניתוח מצב הדברים בין בריה"מ וגרמניה ביוני 1941, ראו: Lukacs, June 1941: Hitler and Stalin.

308 המצוד אחרי פליטי פולין עורר חששות גם בקרב אזרחי ליטא, לכן נמנעו רבים מהם מלבקש ויזות זרות. ראו אצל אפין, אספר בגבורות, עמ' 46.

הרדיו, ביחוד הזענדער המסתתר [שידורי המחתרת] מודיע אודות דרישות שונות ומשונות שאשכנז העמידה לרוסיה, כמו כל יבול ארץ אוקרינא וגם הספקת נפט בכמות גדול ועוד שתרשה לה לעבור דרך ארצה על ארץ תורכיה.[309] אם ידיעות אלו הן אמיתות, אז כמעט אין מנוס ומפלט בין ב' הארצות, כי בשום אופן לא תוכל רוסיה להסכים על דרישות כאלו.

משקודביל קבלתי היום ידיעה כי ב"ה שם הכל בשלו[ם]. פרטים טרם ידוע לי.

18 יוני. היום נודע לנו כי מתכוננים לשלוח אותנו בני הישיבה לעבודה. בהתאספנו לדון דבר זה באנו לידי החלטה כי באופן שיבא לידי כך אין לנו לנוס מפה, כי אז עלול שכל הישיבה תחרב ח"ו, וכל זמן שיש אפשרות להחזיקה ולקימה מחויבים אנו בכל מאמצי כחנו להחזיק, ולכן עלנו למלא חוב זה.[310] אם החוב יהיה לזמן ידוע 8 או 10 ימים גם אם יהיה באפשרות לשמור את הש"ק, וכדי לקבל החלטה גמורה בזה איך להתנהג באופן זה. החלטנו שא[חד] מאתנו יסע לטלז להתישב עם ההנהלה בדבר זה. נפל עלי החובה ליסע. אחרי הצהרים נסעתי לשם. בהגיעי על הרכבת נפגשתי עם אחדים מישיבת פאפילן שעזבו את העיר, מפני שהם מן הגיל 16-15 שמזמינים אותם בבתי ספר למלאכה. נפגשתי גם עם בני ישיבה משדלובה, ומשם נודע לי כי בני ישיבת קמניץ נאסרו כמעט כולם ונשלחו אל ארץ גזירה, והכל רק בשביל זה שהגישו בקשות יותר מ120.[311] בני תורה אחדים [מקמניץ] השתמטו, אבל מחפשים אחריהם. גם בשדלובה באו לחפש אותם, ועל שעות אחדות נלקחו גם הם [בני ישיבת שדלובה] והיה להם פחד ואימה, ומפני כל זה החליטו לעזוב את העיר לזמן ידוע עד יעבור זעם.[312] נודע לי שגם בני ישיבת ביליסטוק בבירז' (Biržhai) ועוד נאסרו, ד'

309 שמועות אלו היו פרי תעמולה בריטית. הגרמנים לא העמידו דרישות כדי לא לגרום לרוסים להיערך למתקפה הגרמנית.

310 המחבר וחבריו התמודדו עם הדילמה הקשה, האם בשעה זו לברוח ולהציל את נפשם מן העבודות, או להישאר עם הישיבה ובכך להגדיל את הסיכוי שאותו חלק שבאחריותם, הלומד בטרישיק, יישאר ללמוד והישיבה לא תיחרב. הוא עצמו התמנה כשליח לטלז כדי להיוועץ עם ראש הישיבה, ובהמשך הוא מתאר את הדילמות של הפזורות האחרות של בני הישיבה. מדהים לראות עד כמה ראו את השלטון הסובייטי כיציב, ולא שיערו מה מצפה להם כעבור שלושה ימים עם פלישת הנאצים.

311 חלק מהם אכן גורשו לסיביר, אך חלק הצליחו לצאת בוויזות לארצות הברית דרך שנחאי או לא"י, ואילו רבים נותרו בליטא ונרצחו. ארץ גזרה - כינוי לסיביר, ביטוי לגורל של גלות קשה, עפ"י הפסוק (ויקרא טז, כב) המדבר על שעיר המשתלח ל"ארץ גזרה", היא הר עזאזל.

312 עפ"י הפסוק (ישעיה כו, כ) "לך עמי בֹּא בחדריך... חבי כמעט רגע עד יעבור זעם". הגמרא (בבא קמא ס:) למדה מכך שבזמן פורענות צריך להיחבא. נראה שבני הישיבות לא זיהו אז את ההבדל בין גורלם של בני ישיבות הפליטים, שנידונו לגירוש, ובין גורלם של בני ישיבות ליטא, שלא התכוונו לגרשם אלא לקחתם לעבודות כפייה.

ירחם. בפאפילן ישנן עוד קושיים בדבר בסדור הישיבה אבל יש תקוה להתגבר על כל המכשולים.
בבואי לטלז מצאתי שם כולם במצב רוח מרוגז, ממש ערב מלחמה, כי הצבא הודיעו שהמצב הוא די רציני ומתכוננים הם היום בערב ליסע אל הגבול, וחושבים שהדבר קרוב מאד.
היום מסר כבר הרדיו מלונדון אודות דרישות שהעמידה אשכנז ברוסיה. מתחלה נבהלתי גם אני מידיעות אלו, אבל אח"כ נרגע רוחי, כי לדעתי לא יארע זה בימים הקרובים, כי אין זה אלא איום מב' הצדדים.[313]
נפגשתי עם הגאב"ד שליט"א והוא כדרכו בקודש תמיד שמח וטוב לב, אינו דואג ומיצר, אופטמיסט במלא מובן המלה. ובשאלה זו הכריע ג"כ שמקומך אל תנח,[314] ואם יהיה [העבודות] רק בזמן מוגבל צריך למלא את החוב ולהחזיק את הישיבה בכל אופן.
לעת ערב נסעו הרבה צבא בכוון אל הגבול, ובמשך כל הלילה נסעו טנקס למאות, אבל בכיון הפכי להתרחק מהגבול. בבקר נסעתי עם הרכבת לטרישיק, ובבית הנתיבות הוכרחתי לחכות על העגלה המובילה אל העיר משך שעה שלמה, ושם רשמתי את הרשימות מיום ה-16 לח[ודש] זה.
אתמול הודיעו לי מהבית, עפ"י בקשתי ע"י הטלפון, כי ב"ה הכל בשלו[ם], וכנראה לא נפגעו מאנ"ש [אנשי שלומנו] בעירנו, חוששים הם רק בעדי, בחשדם אותי כי הגשתי [בקשה] לנסיעה. הודעתי להם תיכף כי אין להם לחשוש.

19 - 20 יוני. את הרשימות מיום זה כותב אני ביום ה-10 לח[דש] יולי טו תמוז בצפונה של רוסיה, בכפר בידעווא על נהר מעלמא, סמוך לכפר דאראווסק, רחוק ממסלת ברזל 120 ק"מ עד קטעלניץ ומעיר קיראוו [קירוב] 90 ק"מ,[315] אחרי טלטולים ונדודים קרוב לג' שבועות בדרך רגלי ועם עשאלאן [רכבת].

313 הערכה זו הייתה שגויה.

314 כלומר, לא לברוח אלא לנסות להחזיק את הישיבה במקומה, מתוך תקווה שהגזרה זמנית. גישתו זו לא השתנתה עם הכיבוש.
הביטוי עפ"י הפסוק (קהלת י', ד) "אם רוח המושל תעלה עליך מקומך אל תנח". במקור - לא לברוח מחמת המושלים (מצודות), ואולי גם מחמת הקב"ה (רש"י). המחבר השתמש בפסוק זה בהשאלה להחלטת בני הישיבה שלא יניחו את מקומם ויברחו.

315 קירוב - העיר הגדולה בפלך קירוב ברוסיה המרכזית. נמצאת במרחק של כ-800 ק"מ ממזרח למוסקבה. בידב (בידעווא) - כפר על נהר מולומה (Moloma).
מכאן והלאה נכתבו הדברים בגלותם של המחבר וקבוצתו למרכז ברית המועצות, באזור קירוב, לאחר כשלושה שבועות מאז הרישום האחרון ביומן. המחבר משחזר את האירועים במשך שלושת השבועות שחלפו מאז בריחתם, כיוון שלא יכול היה לכתוב בתקופת הבריחה.

בימים הנ"ל התמתחו היחסים בין רוסיה ואשכנז במדה יתירה. מלונדון מסרו גין רכוז צבא על הגבולים מב' הצדדים, אבל עוד לא ידענו את המצב על נכון, אם באמת קרוב הדבר שתתפרץ מלחמה בינותם או השלו[ם] המדומה ימשך עוד איזה זמן.

מאנגליה מוסרים כי בזמן האחרון אין האשכנזים באים באוירונים במספר גדול על אנגליה, וכנראה הם מכינים זה על ארץ רוסיה.[316]

---

21 יוני ש"ק. השבת למדנו עוד בשקידה יתירה, התחזקנו ביתר עז ואמץ, והחלטנו לסדר דף כללי בעד כולם. בין מנחה למעריב למדנו בחבורה "חובת הלבבות".[317]

22 יוני. כז סיון. א' לס[דר] קרח.[318] התפרצה המלחמה לפתע פתאום. האשכנזים לא הודיעו שום דבר ע"י נאטע [הודעה] או דרישה, רק באמצע הלילה בשעה 4 בבקר התחילו לירות בכל ערי הגבול מכלי תותח ואוירונים, ביחוד החריבו את טבריג וכמעט כל העיר נשרפה.[319] הבהלה בין התושבים היתה נוראה ואיומה. ברחו על נפשותם ערומים בלי בגדים, אבות אבדו את בנים בדרך, והרבה משפחות נקרעו לגזרים.

גם הצבא הרוסי נפתע מהתקפה פתאומית זו, וכמעט שלא היו מוכנים לקדם את פני הרעה, ובשביל זה הצליחו [הגרמנים] תיכף לעבור את הגבול במקומות אחדים, ובכדי להגדיל את המהומה והרעש הטילו תיכף פצצות בהרבה עירות כמו שבלי קובנה מינסק, קיוב ועוד.

אח"כ בבקר נאם היטלר וריבנטרפ ע"י הרדיו, והצהירו כי רוסיה לא קימה באמנה את החוזה, ולכן הוכרחו לצאת למלחמה, וכדרכם אמרו הרבה שקרים. מולוטוב[320]

316 הערכה נכונה.

317 אחד מספרי המוסר הנודעים והבסיסיים שחוברו בימי הביניים. נכתב בשנת 1080 בערבית בידי רבינו בחיי בן יוסף אבן פקודה ותורגם ללשון הקודש בידי רבי יהודה אבן תיבון בשנת 1161. הספר עוסק בחובות הלב של היהודי, והוא נלמד בסדרי המוסר בישיבות הליטאיות.

318 המחבר מתאר מנקודת מבטו את היום הטרגי של פלישת הנאצים לברית המועצות, ראשיתו של "מבצע ברברוסה". במישור האישי, תקפה עדיין ההחלטה לא לעזוב את טרישיק ואת קבוצת הלומדים שם. וכן, הנחישות להתחזק בלימוד ולשמור על הקביעות עם החברותא שלו.
מתאריך זה והלאה חל שינוי גם בתיארוך היומן. עד הפלישה לברית המועצות השתמש המחבר בעיקר בתאריך האזרחי, ורק במועדים מיוחדים (חגים או אירועים דרמטיים) הוסיף תאריך עברי. מכאן ולהבא התיארוך הוא אזרחי, עברי וגם מניין הימים מאז הפלישה. לעתים חסר אחד מהם. מכל מקום, בולטת הוספת התאריך העברי. המספור לפי ימי הפלישה מדגיש את אסונם של יהודי ליטא.

319 טווריג קרובה לגבול עם גרמניה.

320 העובדה שסטלין, מנהיגה הבלתי-מעורער של בריה"מ, לא נאם, אלא מולוטוב שר החוץ, העידה יותר מכל דבר על המבוכה ששררה בצמרת השלטון הסובייטית בשעות האלה.

ענה תיכף והאשימם בשקריהם ובעלילותם, והראה בעליל שהם אשמים בכל זה, וסים שעתה תראה הצבא האדום את ידה החזקה לשבור את הפאשיזם. האשכנזים מצדם התחילו תיכף תעמולה חריפה נגד הקומוניסטים והיהודים, וקראו להתושבים שיסיעום להשתחרר מעולם של היהודי והקומ[וניסטים]. ולדאבוננו מצאו דבריהם אזן קשבת בין הליטאים שונאי ישראל.

אנו בטרישיק נודע לנו דבר המלחמה בשעה 1:30 בצהרים ע"י הרדיו. באותו יום היתי קצת חולה ונשארתי כלוא בבית, ורשמתי שם חד"ת בענין בטול חמץ ובעורו. באמצע בא המגיד[321] למסור את זה, תיכף התחילה בהלה גדולה בין אנ"ש [אנשי שלומנו]. אחדים רצו תיכף לנסוע הביתה. הסמוכים היה בידם לקים את זה, אנו מצדנו עשינו עוד נסיון להחזיק מעמד והחלטנו להשאר פה על אתר כ"ז [כל זמן] שאפשר. הטלזאים והלוקניקאים ועוד נסעו תיכף.[322] הלכנו אל הדאר לצלצל לשקודביל ולטלז אבל כבר לא קבלנו, גם טלגרמה לא היה באפשר לשלוח, המבוכה - באמצע הכתיבה אפס הדיו ופה הדבר יקר המציאות[323] - גדלה משעה לשעה. לעת ערב באו הרבה פליטים לטרישי[ק] מעירות הסמוכות אל הגבול, קרטינגה סלנט, ומסרו כי קרטינגה נחרבה כמעט ע"י פצצות. מהבית מסלנט, גם מאחי מר אבא נ"י שלפי ידיעותי נמצא הוא בניישטאדט ממש על הגבול, אין לי שום ידיעה. לעת ערב באו אחדים משבלי ומסרו ששם הטילו הרבה פצצות. גם מסר לי אחד ידיעה מאחי מר אבא כי עוד ביום ו' כבר עזב את ניישטאט, כי שם על הגבול כבר הרגישו כי המצב רציני. ביום הש"ק היה בטבריג, ובאמצע הלילה, כשהתחילו לירות, ברח על נפשו עם אויטא של צבא האדום עד שקודביל, ומשם נסע תיכף עד שבלי כדי ליסע משם לפוניבז' לרעיתו מרת שרה. אם הספיק ליסע לשם אינו ידוע לי, כי בהרבה מקומות כבר נתקלקלו מסה"ב [מסילות הברזל].[324] מהבית מסר כי נשארו בשקודביל וחשבו ליסע לכפר, ועוד ידיעות לא קבלתי מהם עד הנה, אבל בטוחני בחסדי ד' כי שמרם וישמרם מכל פגע רע,[325] "ויפול מצדם אלף ורבבה מימינם ואליך לא יגש".[326]

321 על פי שמואל ב טו, יג, "ויבא המגיד אל דוד".

322 טלז ולוקניק סמוכות לטרישיק.

323 עד כה לא התייחס המחבר לתנאי הכתיבה, מכאן המחברת נכתבת בעיפרון והמחבר רומז לקשיים הטכניים שבכתיבת היומן.

324 בעקבות הפצצות, הפגזות ומעשי חבלה של לאומנים ליטאיים שפעלו בשירות הגרמנים.

325 עפ"י פסוק (מלכים א, ה, יח).

326 עפ"י הפסוק (תהילים צא, ז) "יִפֹּל מצדך אלף ורבבה מימינך אליך לא יגש". בגמרא (שבועות טו:) מבואר שהוא נאמר כדי להינצל מן הפגעים ומפני דבר רע.

בתוך המהומה הלכתי עוד לביה"מ ללמוד יחד עם ידידי ש. זקס ירושלמי.[327] את קביעותי כבר למדתי בבקר.

23 יוני. כח [סיון]. ב' למלחמה. המבוכה גדולה, ידיעות מגיעות כי כבר הצליחו לכבוש יותר מ30 ק"מ סמוך לגבול וסלנט כבר נכבשה לפניהם. גם אצל גרודנא עברו את הגבול. כל בני העיר מכינים עצמם לצאת מהעיר בכפרים הסמוכים, והרבה נכרים אינם מניחים לבא אצלם מפני התעמולה שמנהלים שונאי ישראל, כי במקום שימצאו האשכנזים יהודים יענשו את הנכרים. חלק גדול כבר ברחו אל הכפרים. גם אנחנו חשבנו ליסע יחד עם מכירנו. ידיעות מגיעות כי הטילו פצצות בטלז, ובכלל כי מתקרבים הם לפלונגין טלז. בטרישי[ק] התחילו לחשוש שלא ינסו לפוצץ את הגשר. בערב הגיעו הרבה פליטים מסלנט פלונגין טלז ועוד, ביחוד באו חברי הפרטי. [המפלגה הקומוניסטית]. כונתם היא לברוח עד גבול ארץ לטביה ומשם הלאה בארץ רוסיה. בתוך המבוכה התחלנו גם אנו לחשוב דבר זה שכדאי לעשות כן.[328]

מהחזית א"א לידע ידיעות ברורות. הרדיו החשאית פרסמה כזבים כי קובנה כבר נכבשה,[329] וגם כי שם כבר נוצרה קבינט חדש, וע"י הרדיו מנהלים תעמולה חריפה נגד היהודים, והחשש גדול מאד שתושבי הארץ לא יתחילו בפוגרומים ח"ו, אחרי שהצבא האדם יעזבו את העירות.[330] מהרבה עירות עזבו המיליץ

327 ר' שלום זקש עמד בראש אחת הקבוצות שלמדו בטרישיק (קרנו, אמרי ישראל, עמ' לא). הוא עמד על דעתו שלא לברוח מזרחה לברית המועצות (ראו הערה 333), שב לטלז ושם נרצח בתמוז תש"א בהיותו בן שלושים ושלוש (אשרי, שו"ת ממעמקים א, עמ' רעו). ראו דף עד עליו ביד ושם. לפי עדות ר"מ פורטמן בגנזך קידוש השם, יחד עם הרב שלום זקש שבו לטלז תלמידים אחדים, ביניהם אברהם פורטמן, אחיו, ואף הם נרצחו ברצח ההמוני של יהודי טלז.

328 כאן עולה בדעתם לראשונה שייתכן כי כדאי לברוח לברית המועצות, וזאת אף על פי שכבר חשו על בשרם את נחת זרועו של השלטון הסובייטי.

329 לאמתו של דבר, באותו יום החלה בעיר התקוממות רבת-היקף נגד השלטון הסובייטי אשר פגעה אנושות ביכולתו של הצבא האדום להגן על העיר מפני הכוחות הגרמניים המתקרבים. ב-23 ביוני הכריזו הלאומנים הליטאיים על הקמת ממשלת ליטא העצמאית. המורדים ניהלו את העיר עד כיבושה בידי הגרמנים כעבור יומיים, ב-25 ביוני. הגרמנים לא הכירו בעצמאות ליטא.

330 חשש זה אכן התקיים. ההסתה הליטאית התפרצה כעבור ימים אחדים, ועוד לפני שנכנסו הנאצים פרץ נחשול פרעות במקומות שונים שהמשיכו לאחר הכיבוש, כשהנאצים והליטאים מעודדים זה את זה. הפוגרומים האכזריים של הליטאים נחקקו בספרות הזיכרונות לא פחות מאשר הזוועה שערכו הנאצים. לימים כתב יושב ראש היודנרט בגטו קובנה, אלחנן אלקס, לבנו ולבתו: "אדמת ליטא הורטבה מדמנו על-ידי הליטאים עצמם, שעימם חיינו הרבה מאות שנה ובכל חילנו עזרנו להם בשעתם לקומם את מדינתם העצמית. שבע אלפים של אחינו ואחיותינו הומתו פה על-ידי הליטאים בכל המיתות היותר קשות בימים האחרונים של יוני 1941 ובערי השדה הוציאו הם ולא אחרים להורג את כל הקהילות הקדושות על-פי פקודת הגרמנים. בהנאה מיוחדת בדקו הם, מדעת עצמם, במערות וקירות, בשדה וביער והוציאו משם את שרידי הפליטה ומסרו אותם להרשות, אל תדרשו בשלומם כל ימי חייכם. מקוללים ומנודים יהיו הם ובניהם לכם ולהדורות

והקום. פרטי'[331] את מקומם.
בכל היום עסקתי לארוז את חפצי, תפרתי לי שק על הכתפים ושמתי בו דברים הנחוצים לי ביותר. את המזוודה הנחתי בלילה במרתף. גם מעיל החורף שלי הנחתי שם. הכרים וכסתות הנחתי אצל מר פין. גם בטלז נשאר מזוודה מלאה עם חפצים עם האנציג [חליפה] של ש"ק. גם כל הספרים נשארו אצל מר פין. בערב התפללנו ערבית בצבור ושפכנו שיח לפני אדון כל. הלילה היתה ליל שמורים.[332] עפו הרבה אוירונים אבל לא הטילו פצצות. בבקר השכם היתה מהומה גדולה, כי הגיעו הרבה פליטים ושמועות נפוצו כי החזית מתקרב, גם אויטאס עם חיילים הגיעו לשם והכל התחילו לברוח מהעיר. אנו התאספנו כלנו יחד לטכס עצה איפה לברוח עם השק על הכתף, וקשה היה לנו להחליט אם לעזוב את העיר ולילך בדרך או לא, דעת הקהל היה נוטה להחזיק בדרך, רק ידידי האהוב מר ש[לום] זקס היה אמיץ בדעתו שלא לילך מפה, והוא באחד[333] להשאר פה בכפר. אחדים נגררו אחריו, וכה נפרדנו ביום ה-24 כט- ג' למלחמה בבקר בשעה 7. הוא חזר לעיר ואנחנו הלכנו מחוץ לעיר, בלי שום החלטה לאן ולהיכן, רק בטחוננו חזק שיורנו ד' בדרך אמת.[334]
באותו יום לא למדתי קביעות במלואו.[335]
24 יוני. כט [סיון]. ג' למלחמה. עזבנו את העיר ב' ק"מ, שם ישבנו ביער, התפללנו תפש"ח [תפילת שחרית], אכלנו ארוה"ב [ארוחת הבוקר] ודנינו עוד הפעם לאן ולהיכן, עד שסוף סוף החלטנו לחזור לעיר להודיע המצב, ומשם לכפר ללון

הבאים!" (אלה דברי האחרונים, עמ' 75). ראו גם: דב לוין, "העם הליטאי והיהודים בשואה", בעיקר עמ' 218; Dieckmann, "Lithuania in Summer 1941", pp. 355-385.

331 המשטרה והפעילים הקומוניסטים שנתנו הגנה יחסית מפני גילויי אנטישמיות אלימה.

332 המחבר שאל מונח זה מליל ראשון של פסח הנקרא "ליל שִׁמּוּרִים" (שמות יב, מב). הדגש כאן אינו על השמירה אלא על העירנות, "שהיה הקב"ה שומר ומצפה לו לקיים הבטחתו להוציאם מארץ מצרים" (רש"י שם). כוונתו שהיו ערים באותו הלילה כדי לשמור ולהיערך נכון לקראת המתרחש.

333 עומד על דעתו, עפ"י איוב כג, יג: "וְהוּא בְּאֶחָד וּמִי יְשִׁיבֶנּוּ". על הרב שלום זקש ראו בהערה 327.

334 המחבר מתאר את תהליך ההחלטה הקשה, לברוח או להישאר. המחבר ושישה עשר מהבחורים החליטו לברוח, בלא לדעת לאן וכיצד. בין הבורחים היו גם ידידו הרב יצחק אייזיק אוזבנד, ששימש אחר כך עמו כראש ישיבה בטלז קליבלנד וזיכרונותיו שימשו אותנו בהבנת היומן, וכן הרב ישראל קרנוביץ (לימים קרנו). שניהם אינם בין החיים, אך הותירו עדויות כתובות ומוקלטות המאששות את הכתוב ביומן (ראו עליהם בנספח 6, החברים מטלז). קרנוביץ סבר שההחלטה לברוח לרוסיה לא הייתה הגיונית וסיכוייהם להישרד ברוסיה בלא תעודות היו נמוכים ביותר, אך "מאת ה' היתה זאת" (קרנו, אמרי ישראל, עמ' לב). בקבוצה שלמדה בטרישיק היו גם שני אחיו הצעירים של הרב שטיין, שלום בן ה-26 ושמואל זלמן בן ה-24, שהחליטו לא לצאת עמו אלא לחזור הביתה. שניהם נרצחו עם יהודי טרישיק תוך זמן קצר. ראו: אשרי, שו"ת ממעמקים א, עמ' רעד-רעה; ריאיון עם נתן צבי ברון, אחד מבני החבורה שיצאה עם הרב שטיין, בגנזך קידוש השם בני ברק.

335 כאמור, הערה זו מופיעה פעמים אחדות בלבד ביומן, בימים יוצאי דופן.

[Leilėnai], שם נמצאים הרבה יהודים. כשהגענו לשם ראינו שא"א להשאר שם, כי הנכרים אינם מניחים בשום אופן. נכנסנו אצל המבשלת מרת דוויק, שם הנחתי הרבה חפצים כי קשה היה לי מאד לילך רגלי עם חבילה זו, מקטורן עם מכנסים, נעלים עם קאלאשן [ערדליים] ועוד, ומשם הלכנו לפאפילן 20 ק"מ. הדרך הי[תה] קשה מאד כי עוד לא הורגלנו לילך רגלי.[336] לעת ערב בשעה 6 הגענו לשם עיפים, שמענו כי כל בני העיר עזבו את העיר. נכנסנו לביה"מ, שם אכלנו ולמדנו דף בצבור, שמענו כי הולכים קדימה ולכן התחלנו לחשוב לנסוע לזגר [Žhagarė][337] ומשם הלאה, אבל שמענו כי הדרך לשם בחזקת סכנה, כי בקרוף [Kruopiai][338] עשו התושבים מהפכה ואינם מניחים לפליטים ליסע דרך שם.[339] בכלל יש בכל הארץ פרטיזנער[340] העומדים על צד השונא, גם קשה להשיג עגלה, ולילך רגלי עד זגר 40 ק"מ אינו לפי כחנו. הלילה בלינו בביה"מ. בבקר הגיעו הרבה פליטים עם עגלות מלוקניק ועוד, ספרו כי החזית מתקרב, וצוו להתושבים לעזוב את העיר. מתחלה פקפקו אם כדאי ליסע דרך זה. בצהרים מסרו מהמיליץ כי כבר עלה בידם להרגיע את התושבים וכבר אפשר לנסוע. העגלות נסעו, ואחדים מאתנו, מישיפין ועוד, החליטו לחזור לטריש[יק]. אחדים הלכו רגלי לזגר.[341] לסוף נשארנו 11 והחלטנו גם אנו לילך, ולא ידענו אם כדאי לילך דרך קרוף או דרך קמין [אוקמיָן, Akmenė]. הגורל הראה לנו כי "חסד ד' מעולם עד עולם",[342] והלכנו לילך רגלי עד זגר. בלכתנו בדרך נזדמן לנו לשכור

336 המחבר קיצר בתיאור הדרך, השלמה לכך ניתן למצוא אצל חברו הרב קרנוביץ. הוא תיאר את ההליכה הארוכה והמייגעת ואת השלכת החפצים שנשאו בזה אחר זה (קרנו, אמרי ישראל, עמ' לב-לג). רק את התפילין ואת המעיל שמר לעצמו. אפיזודה יוצאת דופן בזיכרונותיו של הרב קרנוביץ נוגעת לצרור תמונות שהשליך ביער בדרכם. לאחר כעשרים שנה שמע מחיה בלוך, בת ראש הישיבה, שכאשר ברחה ליער והייתה במצב של עייפות וייאוש מצאה ביער צרור תמונות וביניהן תמונת אחותה רחל באירוסיה לרב ברוך סורוצקין. היא ראתה בכך אות וסימן, וגם כיוון דרך, ואזרה כוח להמשיך בדרכה. קרנו, אמרי ישראל, עמ' לג.

337 עיירה על הדרך מפופליאן, והסמוכה לגבול הלטבי.

338 עיירה על אם הדרך בין פופליאן לז'גר.

339 כפי שהתברר עד מהרה, האיכרים לא אפשרו לפליטים שהיו ברובם יהודים ו/או אנשי השלטון הסובייטי לברוח, על מנת לבוא אתם חשבון.

340 כינוי לחברי התנועה הלאומנית הליטאית, שקיבלו את הגרמנים בשמחה ונטלו חלק גדול ברצח היהודים.

341 המחבר מתאר מבוכה גדולה וחוסר-אונים בקרב הפליטים (סביר להניח שברובם הגדול היו יהודים). מערכת השלטון הסובייטית חדלה למעשה להתקיים. המבוכה הזאת עלתה ביוקר רב לפליטים ורק מעטים מהם הצליחו לברוח מפני הגרמנים ומשתפי הפעולה המקומיים.

342 הבחורים משתמשים לראשונה בגורל המכונה "גורל הגר"א", שבו מתקבלת הכרעה על פי פתיחת התנ"ך באופן מקרי ואיתור פסוק שעולה בדרך המקובלת בגורל זה. במקרה זה המחבר מביא ציטוט מהפסוק (תהילים קג, יז) "וחסד ה' מעולם ועד עולם על יראיו...". לא ברור איזו משמעות מצאו בפסוק זה לגבי החלטתם. ייתכן שהבינו ממנו כי יינצלו באשר ילכו. הרב אוזבנד אמר כי

עגלה בעד 25 לכל אחד ולעת ערב הגענו לזגר, היינו ביום ה-25, א' דר"ח תמוז, ד' למלחמה.

25 יוני. א' דר"ח תמוז. ד' למלח[מה]. בהגיענו לזגר מצאנו פליטים למאות ולאלפים מכל קצוי ליטא. הגבול הלטבי סגור.[343] עדין הידיעות מהחזית הן כי אחרי קרבנות גדולות כובשים הם עיר אחר עיר. שקודביל בטח כבר נכבשה. אומרים שסמוכים הם לשבלי. קבענו מקומנו בביה"מ, התפללנו וסדרנו לישן על הספסלים.

26 יוני. ב' דר"ח תמוז. ה' למלחמה. מספר הפליטים מתרבה משעה לשעה וכולם מחכים על פתיחת הגבול. ידידנו מר טנקל קבל אותנו בסבר פנים יפות ושם מצאנו מרגוע לנפשנו העיפה. ביום באו אוירונים וירו על העיר גם הטילו פצצות, וגם פה התחילה המהומה לעזוב את העיר. המשטרה אמרה שאם יהיה סכנה יפתחו את הגבול. בערב נפוצה השמועה כי הגבול נפתח, זרם של אנשים ועגלות התחיל לשטוף דרך שם, גם אנו שמנו חבילתנו על הכתף לילך, אבל תיכף נתברר כי הדבר שקר. נפוצו רק שמועות כי החזית מתקרב. הלילה היינו בביה"מ ובאמצע הלילה שמענו כי הגבול נפתח והכל נוסעים, גם החילים נוסעים הרבה דרך שם למיטוי.[344] החלטנו לילך, ובבקר השכם בשעה 5:30 עזבנו את העיר. בשעה 6 הגענו אצל הגבול.

ביום זה לא למדתי קביעות במלואו.

27 יוני. ב' תמוז. ו' למלחמה. הדרך מלאה עם פליטים רגלי ועגלות למאות ולאלפים.[345] השמש בוער כתנור. בעברנו את הגבול באו אוירונים, נכנסנו אל היער ושם ירו, אבל ב"ה לא ניזוק אף אחד, בדרכנו הלאה פגשנו הרבה אוירונים, ותיכף נכנסנו ביער או בחרש עד שלבסוף התרגלנו כבר לזה. בשעה 9 נכנסו ליער להתפלל תפש"ח [תפילת שחרית] בצבור, ואכלנו ארוה"ב [ארוחת הבוקר]. שם היה לנו פחד שוא, אוירון עף ממעל לראשנו אבל ב"ה. באמצע הדרך הגיעו

פעמיים עלה בגורל פסוק זה. על הגורל ועל מופעיו ביומן ראו במבוא ליומן ובנספח 2, מושגים בהלכה.

343 אחרי סיפוח המדינות הבלטיות המשיכו הסובייטים לשמור גם על הגבול הישן, בנוסף לגבול החדש. כפי הנראה עשו זאת כדי למנוע הסתננות אנשים מהשטחים המסופחים שנחשבו לספק מהימנים אל תוככי ברית המועצות.

344 מיטוי או מיטאו היא עיר בלטביה, קרויה גם ילגבה, שוכנת דרומית לריגה. הדרך צפונה מז'גר הובילה למיטוי.

345 ההערכה היא כי כ-15,000 יהודים מליטא שהו בבריה"מ בתקופת השואה, ועוד כ-7,000 גורשו לעומק ברית המועצות, כולל סיביר. ראו: פנקס הקהילות ליטא, מבוא מאת דב לוין, עמ' 82. (כיום יש נטייה לומר שמספרים אלו הם מוגזמים; מספר הבורחים היה 8,000-10,000, ומספר המגורשים כ-2,500. ראו דיון במספר הפליטים אצל קליבנסקי, "חיסול יהודי עיירות השדה בליטא, התנגדות בלתי אפשרית", עמ' 11 הערה 3.)

שמועות כי במיטוי מטילים הרבה פצצות ואחדים אמרו כי החזית מתקרב לשם, ושוב נתעורר ספק אם כדאי לילך הלאה או לחזור. עיפים הינו עד מאד. הטלנו גורל ושוב נפל "אדנ' מעון אתה היית לנו בדר ודר".[346] בשביל זה החלטנו לילך הלאה. בהגיענו סמוך, כמעט כבר אפס כח ביחוד מהצעירים, ושם נזדמן לנו לשכור עגלה בעד 13 רוב[ל] לכל א[חד].[347] הנכרי מסר לנו כי אין כדאי ליסע בתוך העיר מפני הפצצות. גם מרחוק ראינו הרבה שרפות, גם כי יש עשאלן[348] מוכן בעד פליטים ולכן הוביל אותנו ישר למסה"ב [למסילת הברזל], בהגיענו לשם מצאנו עשאלאן מלא עם פליטים מליטא וכמעט כל בני עיר מיטוי. היו עוד 2 שעות עד ש"ק, נפשנו קצת, ואחרי ישוב הדעת ראינו כי אין לנו מוצא כי אם לנסוע, כי להשאר בעיר הוא פקו"נ [פיקוח נפש] ממש.[349] קבלנו את הש"ק והיה לנו עוד פרורי פרורים לאכילה. אח"כ הודיעו כי ע"י פצצה נתקלקל הדרך ונחוץ לתקן, וצוו לילך לעבוד שם. מפני הש"ק השתמטתי, גם היתי עיף מאד. אחדים מאתנו עבדו. בשעה 12 התחלנו ליסע. קול הפצצות והאוירונים נשמעו כמעט בלי הרף. באמצע הלילה נפלה הפצצה סמוך להרכבת, אבל ב"ה בבקר הגענו לריגא.[350]

גם היום לא למדתי קביעותי במלואו.[351]

ש"ק. 28 יוני. ז' למלחמה. הדרך לאן אנו נוסעים אינו ידוע, הלחם שהיה אצלנו כבר אפס, וגם יתר הנוסעים אין להם לחם, אבל מהמעט שהיה לנו חלקנו

346 מעניין כי הטילו גורל בפעם השנייה תוך יומיים, אולי כדי לוודא את כיוון הבריחה. לפי עדות הרב קרנוביץ גם גורל זה נערך על ידי הרב חיים שטיין "שהיה מומחה בעניין". הרב קרנוביץ לא זכר איזה פסוק עלה, אך זכור כי גם פסוק זה נפח תקווה כי יינצלו (קרנו, אמרי ישראל, עמ' לב). מדובר בתהילים צ, א, "תפלה למשה איש האלוקים ה' מעון היית לנו בדר ודר". למרות זאת לא הייתה הסכמה כללית, וכידוע הקבוצה גדלה רק בחמישה בחורים, כך ששישה עשר מהבחורים יצאו לדרך מטרישיק. בז'גר ניסו להשפיע על עוד תלמידים מטלז לבוא עמם, אך לא הצליחו.

347 אנשים מקומיים הרוויחו ממצוקת היהודים שהיו מוכנים לשלם כמעט כל סכום על מנת לברוח מפני הגרמנים.

348 שרשרת קרונות, ("אשלונים"), רכבת שהשלטון הרוסי העמיד כדי להוביל את הפליטים והמפונים לפנים המדינה.

349 בשאלה הלכתית זו, האם מותר לנסוע ברכבת בשבת, הכריעו בחיוב משום שהעריכו שזהו מצב של פיקוח נפש. ראו גם לעיל הערה 153. לעומת זאת המחבר השתדל להשתמט מעבודה שהוטלה עליהם בדרך.

350 בירתה של לטביה. על התוהו ובוהו ששררו בבריחתם סיפר גם קרנוביץ. הוא תיאר את הבריחה ללטביה, כאשר בהיותם בחבל קורלנד החליטו להצטרף לצבא הרוסי הנסוג. ברכבת הצפופה שהועמדה לרשות חיילים ואזרחים נסעו שלושה שבועות, ללא מים ומזון. הבחורים הורדו בתחנת קסטלניץ, עיירה רוסית בעומק השטח הרוסי, ליד פסקוב. לאחר חקירה קצרה במשטרה, מאחר שהיו תלמידי דת ולא "פושעים" פוליטיים, נשלחו לעבודה ביער ליד כאלטרין בקרבת קירוב. קרנוביץ, ריאיון; קרנו, אמרי ישראל, עמ' לג-לד.

351 כפי שכתב לעיל, ב-23 וב-26 ביוני.

לכל אחד, בכל היום נסענו דרך לטביה לאוסטיה [אסטוניה]. מספר הפליטים מתרבה. בהרכבת ישנם יותר מחמישים איש נשים וטף, והמקום דחוק. מנחה התפללנו בצבור.[352]

29 יוני. ד' תמוז. ח' למלחמה. שמועות מגיעות כי כמעט כל ארץ ליטא כבר נכבשה. נוסעים אנו לאסטיה. הלחם כבר אפס והרעב התחיל להציק, ופה התחלנו להרגיש חשיבותו של פרוסת לחם. בצהרים הגענו לאוסט[יה] ולעת ערב קבלנו לחם ודגים מלוחים, כל הנוסעים שהיו רעבים התנפלו על הלחם בתאבון ממש כחיות, גם מים קבלנו שם. לעת ערב עברנו דרך אסטו[ניה] עד גבול רוסיה והגענו לעיר פסקוב [Pskov].

מדקדקים אנו להזהר בנט"י [נטילת ידיים] ובתפלה בצבור.[353]

30 יוני. ה' תמוז. ט' למלחמה. נוסעים אנו דרך ארץ רוסיה בלי שום ידיעה לאן ולהיכן. פת ומים מקבלים אנו שמזמן לזמן על התחנה.

1 ביולי. ו' תמוז. י' למלחמה. הנסיעה נמשכת.

מדקדק אני ללמוד קביעותי במלואו.[354] סובלים אנו פעם מצמאון ופעם מרעבון כי נזהרים אנו מחלב עכו"ם, וכדומה.

2 ביולי. ז' תמוז. י"א למלחמה. סטלין נאם[355] ומסר כי ליטא נכבשה כולה וחלק מלטביה וחלק מרוסיה הלבנה וחלק מאקראינה, אבל עוד מעט יתחילו בהתקפה חזקה ויראו את כחם. אחדים מאתנו נחלו. בתחנת בעלאגאלי ירדתי

352 המחבר ושותפיו הצליחו לברוח, או במונחים סובייטיים "להתפנות", תוך היעזרות במערכת פינוי האוכלוסייה האזרחית. היא הוקמה בידי הממשלה הסובייטית המרכזית ב-24 ביוני 1941 ומיד נכנסה לפעילות. על המערכת הזאת ראו, למשל: Feferman, "A Soviet Humanitarian Action", pp. 814–816.

ההסעה לפנים בריה"מ בוצעה על ידי הסובייטים בצורה מתוכננת ותוך כדי הבחנה בולטת בין רכבות האסירים מקבוצה א' (החשודים מבחינה פוליטית) לבין רכבות המגורשים מקבוצה ב', שאליהם הצטרפו המחבר וחבורתו באקראי. אולם בשל לחץ ההמונים לנדוד מזרחה נוצרה מהומה ורבים נטמעו בקהל הבורחים. בנסיעה הממושכת קיבלו מנת מזון יומית, ובעיקר סבלו מהצפיפות ומהיעדר תנאים סניטריים בקרונות שנועדו להובלת משא ובהמות. מה עוד שהיו עמם תינוקות, זקנים וחולים. הנסיעה ארכה ימים או שבועות, והגולים פוזרו בעשרים תחנות. כשני שלישים מבין המגורשים היו בעיקר משפחות שלמות ובני-משפחה (של ראשי המשפחה העצורים), כלומר המשתייכים לקבוצה ב'. חלק ניכר מהם הוגלה למרכז ברית המועצות (בציר נובוויליייקא-אורשא-ירוסלב-סוורדלובסק) למקומות שונים בחבל אלטאי כגון ביסק, בארנאול, קאראסוק ועוד, וכן לחבל נארים ולמקומות אחרים. קבוצה א' הובלה ברובה לסיביר. ראו עוד אצל דב לוין, לקורותיהם של יהודי ברית המועצות שגורשו לליטא במלחמת העולם השניה. על תחנות לחלוקת מים ומזון בדרך, ראו: דב לוין, "בריה"מ והצלת יהודים", עמ' 187-192.

353 אלו שתי המצוות היחידות שהתאפשר, כפי הנראה, לקיימן בתנאים אלו.

354 לאחר שימים מספר לא יכול היה לשמור על קביעות הלימוד, כפי שציין.

355 סטלין נאם ב-4 ביולי 1941. קטעים אלו נכתבו ברטרוספקטיבה, ראו בתאריך 19-20 ביוני, וייתכן שנפלה טעות בתיארוך.

לרחוץ נט"י של שחרית, ונכנסתי לבית הנתיבות לקנות לחם, ובנתים התחיל הרכבת לנסוע ועוד מעט נשארתי, רק בחסדי ד' עלה בידי לעלות על אחד מהרכבות האחרונים.[356] כבר התרגלנו לחיי העשאלן, לישן על הקרשים בלי מצע ולאכילת לחם ומים במשורה.[357]

3 ביולי. ח' תמוז. י"ב למלחמה. מספר הנוסעים מתרבה וברכבת שלנו כבר ישנו 75 איש. האויר מחניק, והחם חזק מאד, וקשה לסבול כל זה. בדרך פגשנו עוד עשאלנים מריגא דווינסק ועוד. אחדים אומרים כי עוד מעט ונגיע למקומנו. חששנו רק שלא נגיע ביום הש"ק שאז יהיה שאלה איך להתנהג.[358]

4 ביולי. ט' תמוז. י"ג למלחמה. ערש"ק. נוסעים אנו לצפונה של רוסיה בכוון של גארקי.[359] בערב הגענו לירסלב,[360] שם הכינו בעדנו ארוחה, כמובן לא אכלנו את זה רק שתינו טי [תה] וכדי שלא ירגישו בנו אמרנו שחולים אנו. כן אירע אח"כ בכמה מקומות. החום גבר ומגיע עד 40 ג[רד] [מעלות] והאויר מחניק וכמעט שאין אויר לנשימה. פה קבלנו חלב כשר אצל הפינים שנוסעים יחד עם בהמתם.[361]

5 יולי. י' תמוז - יד למלחמה.ש"ק. ב"ה נסענו כל היום ולא נזדמן לנו שום חילול ש"ק. לע"ע אפס הלחם ובמוצש"ק הגענו לתחנה ששם נתנו ארוחה. אכלנו את הלחם יחד עם טי [תה], גם קנינו שכר ועשינו הבדלה בבית הנתיבות.

6 ביולי. יא תמוז. טו למלחמה. נסענו דרך גארקי לקיראוו [קירוב]. היום נסענו כמעט בלי הפסק, כה אירע שעמדנו במקום אחד יום שלם, וכבר אמרו שהיום נגיע למקומנו המיועד. לפנות ערב הגענו לתחנת קטעלניץ, משם הובילו אותנו לדאראווסק, שם קבלו אותנו בתור אורחים ונתנו לנו ממון. בביה"ס אמרנו להם שאין אנו מבינים לשון רוסי, וא[חד] פליט מפולין מר באר נתחבר עמנו והוא מבין בלשון, לכן בקשנו שנהיה תמיד יחד בחבורה. דאראווסק רחוק ממסה"ב [מסילת הברזל] 70 ק"מ. תיכף נתנו לנו ארוחה ושוב נתעוררה שאלת הכשרות. אמרנו שאין אנו רוצים אכילת בשר כלל רק לחמא [לחם] עם טי או קישעל,[362]

356 כוונתו לאחד מהקרונות האחרונים באותה רכבת.

357 עפ"י המשנה (אבות ו, ד) "פת במלח תאכל, ומים במשורה תשתה, ועל הארץ תישן, וחיי צער תחיה".

358 כפי הנראה חששו מאיסור תחום שבת, שאם יגיעו בשבת לא יוכלו לרדת מן הרכבת. על תנאי המסע הקשים ראו גם: אליאך, שמך לא שכחנו, עמ' 118-119.

359 עיר גדולה השוכנת במרחק למעלה מ-400 ק"מ ממזרח למוסקבה.

360 העיר ירוסלב נמצאת במרחק של כ-240 ק"מ ממוסקבה.

361 כפי הנראה הרשו להם הפינים לחלוב את הפרה בעצמם, ולפיכך הוא נחשב ל"חלב ישראל". בתנאי הנסיעה הקשים עדיין שמרו על מאכלות כשרים ואף על חלב ישראל. ראו בנספח 2, מושגים בהלכה.

362 לפתן העשוי משקה פֵּרות ומעובה בעמילן.

אח"כ הובילו אותנו לבית המרחץ, וזה יותר מב' שבועות שלא רחצנו כהוגן אח"כ הלכנו לישון.

7 יולי. יב תמוז. טז למלחמה. הידיעות מהחזית הן כי לע"ע מתקדמים האשכנזים בכל העירות.

בבקר השכמנו להתפלל תפש"ח [תפילת שחרית] בצבור, גם בכל הימים דקדקנו לשמור את הקביעות. עם האכילה היה לנו עסק, כי כבר היה לפלא בעיניהם זהירותנו מאכילת בשר, ואחינו בנ"י התחילו לדבר עלינו כי בני הישיבה אנו וכדומה, עד שהדבר הגיע לאזנם. בכלל מצינו פה מרגוע לנפשנו העיפה, וברוך ד' שלא הסיר חסדו מאתנו[363] כי בכל הדרך ראינו חסד ד' על כל צעד ושעל. חקרו אותנו אם יש לנו איזה אומנות.[364] אמרנו להם שמוכנים אנו לכל עבודה שיתנו לנו אחרי שאין לנו אומנות.

8 יולי. יג תמוז. י"ז למלחמה. היום הזמינו אותנו באספאלקום [הועד הפועל] ושם היה אחד לטאי שמסר להם כי בני הישיבה אנו, הדבר הזה לא מצא חן בעיניהם, ובשביל זה אמרו שצריכים אנו לנסוע לעבודה אל היער. מתחלה הציעו לנו לילך בקאלכאז [קולחוז], אבל מפני חשש הש"ק לא הסכמנו, כי חשבנו שביער יעלה לנו בנקל יותר לשמור את הש"ק, אבל אח"כ שאמרו לנו כי שם העבודה קשה, בקשנו מהם להחליף על קאלכאז אבל הם לא הסכימו לזה.[365] מתחלה נצטערנו הרבה מזה, אבל אח"כ אמרנו גם זו לטובה. בהיותנו שם הלכנו לבית הדאר לשאול אם אפשר לשלוח מכתבים לאמריקה או לשודיה, כי דרך זו חשבנו להודיע לאבותנו איפה אנו, אבל אמרו לנו כי לע"ע אין שום קשר מכתבים עם חו"ל, ונמצא כי לע"ע אין לנו שום דרך איך להודיע אותם אודותנו.

9 יולי. יד תמוז. י"ח למלחמה. בבקר התפללנו ואכלנו את הארוחה. אחדים מאתנו התחילו להקל בחלב עכו"ם, אבל אני לא הקלתי עדין ובע"ה אשמור ואזהר בל"נ [בלי נדר] בכל זה.[366] אח"כ הגיעו אצלנו במכונה [מכונית], והובילו אותנו אל היער מרחק של 40-50 ק"מ בכפר בידעוו על נהר מעלמא, שם קבלו אותנו בסבר פנים יפות, נתנו לנו מעון עם מטות מוצעות, גם נתנו לנו כלים

363 עפ"י הפסוק (תהילים סו, כ) "ברוך אלוקים אשר לא הסיר תפילתי וחסדו מאִתִּי".

364 בגלל האינפלציה נוצר בבריה"מ מחסור חמור בכסף, והקצבאות שניתנו לאוכלוסיות מסוימות לא הספיקו כדי להתקיים. לכן השיטה העיקרית שהונהגה במדינה בשנות המלחמה הייתה לחלק מזון לאנשים עובדים, לפעמים בהתאם לתרומתם, במיוחד לעשייה הביטחונית, לעתים נדירות יותר על בסיס שווה. לנושא זה, ראו: Moskoff, The Bread of Affliction.

365 ההכרעה לגבי מקום העבודה נקבעה על פי הסיכוי לשמור את יום השבת. עוד עדויות על כך ראו: אליאך, שמך לא שכחנו, עמ' 212-213.

366 הימנעותו של המחבר משתיית חלב עכו"ם המשיכה עד שלב מסוים, ולאחר מכן קיבל על עצמו להימנע מחלב עכו"ם כל יום עשירי. ראו בהמשך היומן ובנספח 2, מושגים בהלכה.

וצרכי אכילה בתור קדימה על העבודה. תושבי המקום אמרו שביער העבודה קשה עד מאד, והעיקר מפני הזבובים הנמצאים שם בהמונים. פה בעיר קשה לקבל עבודה. המשטרה אמרה שיתנו לנו בגדים ונעלים לעבודה, ואמרו שמחר ניסע אל היער כ-8-9 ק"מ מפה. ועיקר הדאגה היתה שאלת השבת והבריאות, אבל בטוחים אנו באל עליון שלא יסיר חסדו מאתנו, כי עד עתה יש לנו להודות לשמו הגדול על חסדו אשר הפליא עלינו.

10 ביולי. טו תמוז. י"ט למלחמה. בבקר השכמנו בשעה 4:30 בבקר להתפלל תפלת שחרית בצבור, ועשינו כל ההכנות לנסיעה. אח"כ באו ואמרו שהיום נתנו לנו עוד חפש, ובכלל אינו מבורר אם ניסע אל היער או אפשר נקבל פה לע"ע עבודה. בכלל ניכר כי מצאנו חן בעיניהם, נתנו לנו בתור קדימה לחם, סוכר, טי וכל מיני כלים, בגדים. עיקר הדאגה הוא עכשיו שאלת השבת, אבל בטחוננו חזק שגם בזה יסיע לנו ד'.[367] לע"ע באו [?] לנו להכין לנסיעה [?] לכל אחד, והבטיחו לנו גם נעלים. עגלות טעונות עם המטות והחבילות נסעו אל היער, ואנחנו הלכנו רגלי עד שבערב באנו אל מקומנו החדש, שם מצאנו מוכן בית דירה נאה לפי המצב, ועיקר המעלה שאין שם אנשים אחרים לא מיהודים ולא מנכרים, והמפקד שלנו כנראה הוא באמת ישר ותמים, וכבר מצאנו חן בעיניו, ויש תקוה שלא יפריע לנו בשמירת השבת ובכלל לא יכביד עלנו עול העבודה. הלכנו תיכף לישן כדי לקום בבקר השכם להתפלל ואח"כ לצאת אל העבודה.

11 ביולי. טז תמוז. כ' למלחמה. בבקר השכמנו, התפללנו בכונה ויצאנו אל העבודה. עבודתנו היא קלה, לפי ערך קליפת הקליפה מהעצים. התחלנו עבודתנו בשקידה ובדאגה, כי היום הוא ערש"ק, אבל ב"ה לפנות ערב אמרנו לו כי יום המנוחה שלנו הוא ביום הש"ק והוא נענע בראשו בתמיה, כי מעולם לא שמע דבר זה, אבל לא הפריע לנו. ידיעה זו שהשבת ניתן לנו בלי נסיונות ובמנוחה, הביא אותנו לידי שמחה, ובחזרתנו שבנו ברנה על שפתנו ובהודאה לד'. הרגשנו את המתנה הטובה שקבלנו את הש"ק.[368] באנו תיכף להכין לכבוד שבת, ומתוך שמחה קבלנו את הש"ק, ואכלנו סעודת שבת בשמחה, שרנו זמירות והודאות

367 גם בזיכרונותיו של קרנוביץ בולטת ההתמודדות עם סוגיית השבת. לדבריו, בשלושת החודשים הראשונים עדיין הצליחו לשמור שבת, לאחר שבחרו בה כיום המנוחה, ואז קיימו סעודות וזמירות, למדו תורה מתוך הזיכרון ושמרו יחסית על מנוחה. אולם לאחר מכן הדבר דרש התמודדות ומאבקים קשים. קרנו, אמרי ישראל, עמ' לד.

368 עפ"י הגמרא (שבת י:) "אמר לו הקדוש ברוך הוא למשה, מתנה טובה יש לי בבית גנזי, ושבת שְׁמָהּ". מרכזיותה של השבת בחיי הקבוצה בולטת לא רק באיסורי המלאכה אלא בניסיון ליצור אווירה של קדושה בתנאים פיזיים וסביבתיים של שפל המדרגה. תופעה מאפיינת יהודים רבים, אך בהקשר של הרב שטיין ייתכן שהיא נעוצה גם במקום שייחד לשבת הסבא מקלם שהשפעתו בלטה בישיבות ליטא. כמעט בכל הקבלות שקיבל על עצמו מופיע עניין הנוגע לקדושת השבת במעשה, בדיבור, במחשבה וכו'. ראו על נושא השבת גם במבוא ליומן.

לד' על אשר גמלנו כל טוב,[369] עשינו צוה"פ [צורת הפתח] להתיר את ההוצאה מרשות לרשות,[370] ומתוך כל המנוחה היה נדמה לרגעים כאלו אנו בנאות דשא[371] ביער סמוך לשקודביל, רק תיכף באותה רגע עולה בזכרון אודות שלו[ם] בני הבית ומצבם ודאגה זו מפרעת את המנוחה, אף שבטוח אני בחסדי ד' כי כולם שלמים חיים וקימים. מפני מראית העין שרנו את הזמירות של "יה רבון" ו"צור משלו"[372] בנגון שלהם של "טרי טאנקיסטאי" ו"קאטיושא".[373]

12 ביולי. יז תמוז. ש"ק. כ"א למלחמה. התפללנו בצבור וקרינו בתורה פרשת השבוע, יש לי תנ"ך שלם,[374] חלקנו את הפרשה לז' קרואים,[375] וכל אחד קרא את הפרשה בעצמו, והמפטיר ברך ברכות הפטרה. אכלנו סעודת שחרית בשמחה ומנוחה ובלינו כל היום בתורה ובאמירת מזמורי תהלים, מתוך הודאה ושבח לד'. צרכי אכילה ממציאים הם לנו לחם, חלב, סכר ועוד, יתר החברים הקילו על עצמן מפני הדחק בחלב עכו"ם, ואני ועוד שנים החמירו שלא לשתות, אף שבאמת קשה הדבר, כי הרי אין בשר וכמעט שום דבר, ועוד צריכים לעבוד

369 עפ"י "ברכת הגומל": "ברוך... שגמלני כל טוב", שחייבים לאמרה אלה שעברו במקום סכנה וניצלו.

370 בשבת נאסר להוציא חפץ מרשות היחיד לרשות הרבים, וכן להפך (שבת עג.). כדי לאפשר העברה מבית לבית גודרים את השטח במחיצות או ב"צורת הפתח" כך שכולו נחשב לרשות היחיד, וזהו "עירוב". ראו בנספח 2, מושגים בהלכה.

371 "נאות דשא" הוא מקום נופש באוצר המילים הישיבתי, עפ"י הפסוק (תהילים כג, ב) "בנאות דשא ירביצני על מי מנחות ינהלני", מתוך מזמור שכלול בזמירות השבת.

372 מתוך זמירות לליל שבת.

373 עוד ביטוי לתושייה ולחוש המעשי של המחבר וקבוצתו. גם קרנוביץ מתאר את שירת זמירות השבת במנגינה של שירי לכת רוסיים. קרנו, אמרי ישראל, עמ' לד; ראו גם במחברת ד הערה 33.

374 בדרכי הנוד צמצמו הבחורים את החבילות ובידם נותרו מעט ספרים, ביניהם תנ"ך, סידור אחד וספר אורחות חיים לרא"ש, וממנו למדו יום יום (ראו עליו בנספח 2, מושגים בהלכה). היעדר הספרים הקשה מאוד על חייהם, וכל ספר שנתקלו בו הביא שמחה והקלה. רבים ידעו קטעים של משנה, גמרא וסימנים ב"קצות החושן" בעל פה - ובעזרתם עסקו בסוגיות שונות גם בתוך שעות העבודה (קרנו, אמרי ישראל, עמ' לד. "קצות החושן", ובקיצור "קצות", הוא ביאור חריף ועמוק לשלחן ערוך, חלק חושן משפט, שנכתב על ידי הרב אריה לייב הכהן הלר בסוף המאה ה-18 והשפיע רבות על צורת הלימוד בישיבות). יש לציין כי כאשר הישיבה פוזרה עקב הגזרות של השלטון הרוסי דנו גם בהלכות קידוש השם מחשש מפני הרוסים שיגזרו לעבור על הדת. הרב נתן צבי ברון סיפר כי שנה קודם המלחמה הורה ראש הישיבה ללמוד דווקא מסכת חולין, שלא נחשבה למסכת "ישיבתית", באמרו שאדם צריך לדעת אותה בחייו. לימוד זה עזר להם מאוד בדרכם, בשאלות של שחיטה וטרפות, תערובות וכו'. הרב ישראל מאיר קרנוביץ התנסה גם בשחיטה הלכה למעשה. בתוך: קרנו, אמרי ישראל, עמ' לה.

375 בשבת קוראים לשבעה אנשים שיעלו לקריאת התורה. מכיוון שלא היה בידיהם ספר תורה אלא תנ"ך שלם, עשו זכר לקריאת התורה, קראו כמקובל לשבעה קרואים ולא בירכו, ובירכו רק על ההפטרה - שאותה אפשר לקרוא מתוך התנ"ך. לימים, בעודם בדרום אסיה, קיבל הרב שטיין מכתב מהרב אוזבנד (שדרכו נפרדה מן הקבוצה) ובו העיר לו שאין לברך על הפטרה כאשר אין קריאת התורה כהלכתה. ראו מחברת ו, בתאריך אסרו חג שבועות תש"ד.

יותר מכדי הרגיל, אבל בטוחני להנותן ליעף כח[376] שיאמצנו וכ"ז [וכל זמן] שלא ארגיש צורך גדול בזה לא אקל בל"נ [בלי נדר] על עצמי. לעת ערב בין מנחה למעריב דרשו החברים להגיד שיחה מוסרית.[377] נעתרתי לבקשתם, ודברתי מענין היום, מתפקידנו וחובתנו לפי המצב החדש בו אנו נתונים, וב"ה שהצליח ד' בידי לבאר ולברר שאלה זו וכנראה עשו דברי רושם, עיקר דברי היה כי יש בכחנו להפוך את הקללה לברכה,[378] אם נקח תועלת ונלמוד מכל המאורעות לחזק אמונתנו ובטחוננו בד', ושאר הלמודים שתנאי החיים מורים לנו על כל צעד ושעל.

13 ביולי. יח תמוז. כ"ב למלחמה. יצאנו לעבודתנו בבקר. תושבי המקום הביטו עלינו בתמיה שעובדים אנו ביום המנוחה, היום הוא י"ז תמוז נדחה.[379] אמרנו סליחות והתפללנו בלב נשבר ונדכא.[380] השתדלתי להתענות לכה"פ תענית שעות.[381] מתחלה היתה העבודה קשה עלינו, אבל ברבות הימים התרגלנו לאט לאט.[382] השתדלנו לשמור את קביעות השעה בכל יום ע"י שיחה בד"ת [בדברי תורה] ועיון בכתבי בשעה ההליכה וחזרה מן העבודה.

14 - 15 ביולי. יט-כ תמוז. כ"ג-כ"ד למלחמה. הימים מתגלגלים, לרגעים מרגישים אנו חסד ד' שבשעה שכל העולם נמצא באימת מות ובפחד אנו במנוחה ושלוה, ממציאים לנו דרכי אכילה. ולרגעים מתעוררים מחשבות נוגות אודות שלו[ם] בני הבית והידידים שנשארו במקומם, וגם במצבנו אנו שהשליך ה' אותנו

376 עפ"י הפסוק (ישעיהו מ, כט)" נֹתֵן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה". ובברכות השחר: "ברוך... הנותן ליעף כח".

377 מושג מהישיבות הליטאיות שאימצו את שיטת המוסר. המחבר וחבריו עוסקים בשיחות מוסר בתנאים שבהם היו כדי להפיק לקח מהאירועים ומהמציאות הסובבת ולשמור על רמתם ועל העבודה הפנימית על עצמם. הוא מציין בד"כ גם את השפעת השיחה על הסובבים, משום שיסוד ה"הרגש" הוא תנאי יסוד בשיחות המוסר. ראו בנספח 2, מושגים בהלכה.

378 על הקללות שרצה בלעם לקלל את ישראל נאמר (דברים כג, ו): "ולא אבה ה' אלקיך לשמֹע אל בלעם, ויהפֹך ה' אלקיך לך את הקללה לברכה כי אהבך ה' אלקיך", והמחבר הסביר כי תפקידו של האדם להפוך את מאורעות חייו הקשים לברכה, בכך שהם מביאים תועלת ולימוד באמונה וביטחון בה', ולקחים נוספים.

379 יום י"ז בתמוז הוא יום צום (אחד מארבעה צומות לזכר חורבן בית המקדש), ואם חל בשבת, הצום נדחה ליום ראשון.

380 עפ"י הפסוק "לב נשבר ונדכה אלוקים לא תִבזה" (תהילים נא, יט).

381 תענית שעות - תענית בחלק מן היום בלבד (שלחן ערוך אורח חיים, סימן תקסב סעיף י).

382 הרב ישראל קרנוביץ סיפר בזיכרונותיו על האחריות ההדדית בתוך הקבוצה: הבחורים חילקו ביניהם את העבודה באופן שהחלשים יקבלו את העבודה הקלה יותר, כמו גיזום הענפים, והחסונים יכרתו את העצים. את חלוקת הלחם מסרו לידיו של חברם מאיר זליג מאן (ידידו של הרב שטיין, עמו עבר את כל שנות הנדודים, לימים מנהל ישיבת טלז בקליבלנד), וכל אחד ניסה להגדיל את חלקו של חברו. קרנו, אמרי ישראל, עמ' לד.

במקום ציה מדבר באין יושב, ואין לנו זמן ללמוד, כי כל היום טרודים ועסוקים אנו בעבודה, ומי יודע עד מתי? אבל מלאי תקוה שבמהרה תבא הגאולה ע"י משיח צדקנו, או לכה"פ נגאל מפה ונזכה להפגש עם הורנו היקרים שליט"א ועם ב"ב [בני ביתנו] בב"א [במהרה בימינו אמן].[383]

16 - 17 ביולי. כא-כב תמוז. כ"ה-כ"ו למלחמה. מהחזית אין לנו כמעט שום ידיעות,[384] כי אין לנו שום קשר עם כל העולם, רק ע"י המפקד מר מקסים, שהוא באמת אדם ישר וכבר זכה לידידות מאתנו, שהוא מביא לנו חדשות נושנות שהוא יודע.

מהעתונות ומהחדשות נראה שהאשכנזים יש להם נצחונות אחרי קרבנות גדולות, וכובשים להם עמדה אחר עמדה, ובמקומות אחדים כבר חדרו לתוך ארץ רוסיה ממש.

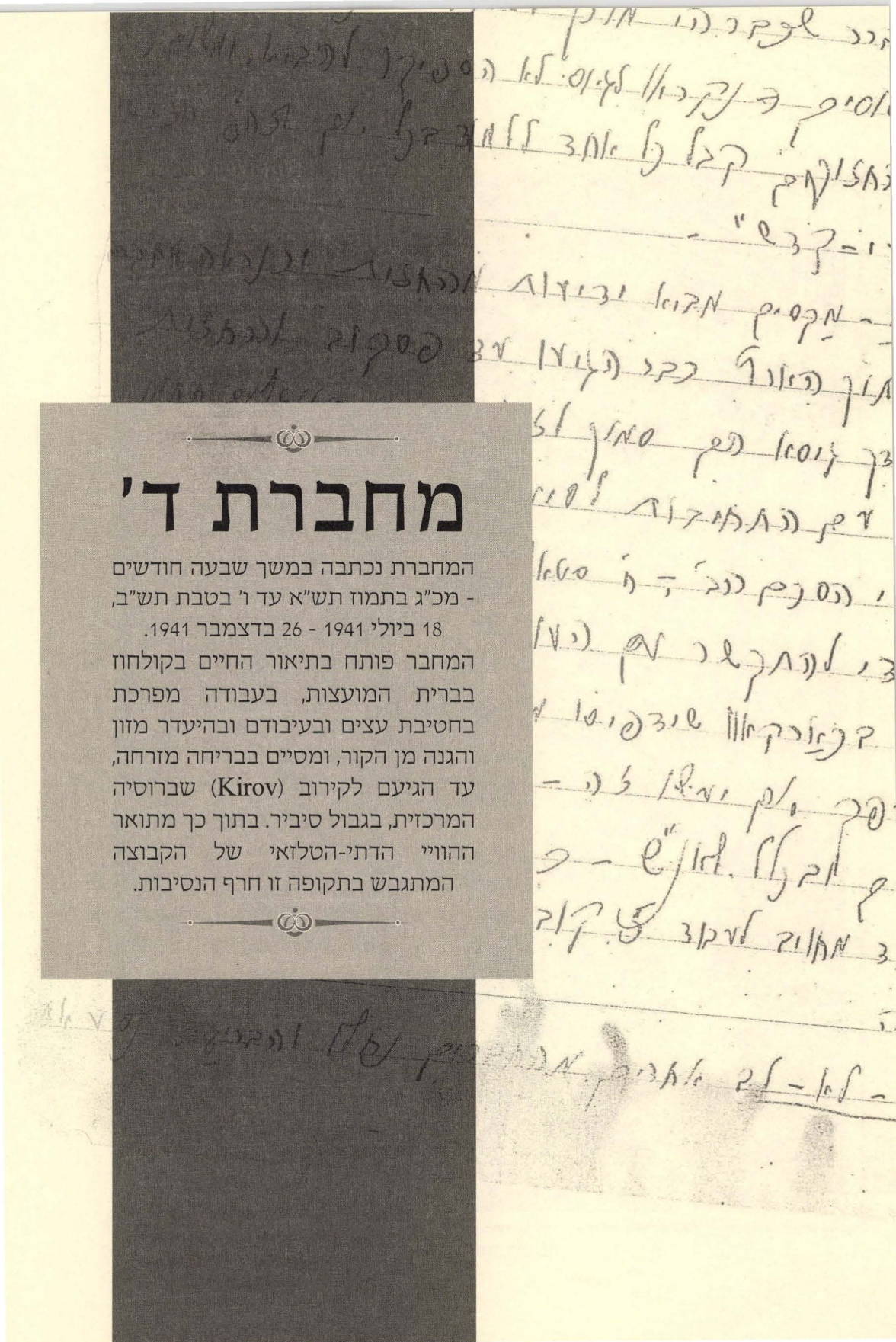
18 ביולי. כה תמוז. כ"ז למלחמה. היום הוא ערש"ק וכבר שמחים על יום המנוחה שבו נמצא מרגוע ומנוח לגופנו העיף מהעבודה, ולנפשנו הצמאה לדבר ה'.[385] ובליל שבת הרגשנו את המנוחה והקדושה הספון וטמון בשבת קדש, ואת הנשמה יתירה[386] הרגשנו הפעם יותר מהרגילות. התושבים מסביב כבר התרגלו שאצלנו יום השביתה הוא ביום השבת.

383 רק לעתים רחוקות המחבר מבטא את תחושותיהם האישיות, וזו אחת מהן. הוא מביע רגשות מעורבים של הודיה, געגועים למשפחה וצער על אי יכולתם ללמוד תורה במשך היום. למעשה, לאחר חמישה ימים נערך הרצח ההמוני שבו נרצח אביו עם יהודי שקודוויל. רק לאחר המלחמה נודע לו כי בכ"ז בתמוז, 22 ביולי, נרצחו הגברים מקהילת יהודי שקודוויל. לאחר שהופרדו מהאוכלוסייה בידי הליטאים, הם הובלו בעגלות למרחק ארבעה ק"מ ליער פוז'אי, ולמחרת נורו ונקברו בצד הדרך משקודוויל לטווריג. הליטאים תפסו את הבורחים. נשים, זקנים וילדים הובלו לתחנת הרכבת בבטקאי, עבדו תקופה קצרה בסביבה ונרצחו באכזריות בכ"ג באלול, 15 בספטמבר 1941, ביער גריבאיקיס, צפונית לטווריג. בתום המלחמה רשם הרב שטיין בלוח השנה את תאריכי ה"יארצייט" שלהם. ראו: פנקס הקהילות ליטא, שקודוויל, עמ' 695-698.

384 בעומק רוסיה היה המחבר מנותק מרדיו לונדון ומ"חדשות יהודיות", קרי המידע שיכול היה לדלוף מיהודים אחרים, במיוחד פליטים, ואפילו מחדשות סובייטיות.

385 עפ"י הפסוק "לא רעב ללחם ולא צמא למים כי אם לשמוע את דבר ה' " (עמוס ח, יא.).

386 גמרא (ביצה טז.): "אמר ר' שמעון בן לקיש נשמה יתירה נותן הקב"ה באדם ערב שבת, ולמוצאי שבת נוטלין אותה הימנו".

מחברת ד'

המחברת נכתבה במשך שבעה חודשים - מכ"ג בתמוז תש"א עד ו' בטבת תש"ב, 18 ביולי 1941 - 26 בדצמבר 1941.

המחבר פותח בתיאור החיים בקולחוז בברית המועצות, בעבודה מפרכת בחטיבת עצים ובעיבודם ובהיעדר מזון והגנה מן הקור, ומסיים בבריחה מזרחה, עד הגיעם לקירוב (Kirov) שברוסיה המרכזית, בגבול סיביר. בתוך כך מתואר ההוויי הדתי-הטלזאי של הקבוצה המתגבש בתקופה זו חרף הנסיבות.

מסלול הבריחה והנדודים: ליטא - בריה"מ - אוזבקיסטן
באדיבות גב' גיטה לנגלבן

18 ביולי. כג תמוז. כ"ז למלחמה.

19. כ"ז-כ"ח למלח[מה]. ש"ק [שבת קדש].[1] ביום הש"ק בלינו בתורה בפלפול הלכה, ולפנות ערב הגדתי שיחה מוסרית.

היום הביאו צרכי אכילה ובקשו מאת הבריגדיר מר יוסף באר[2] שיחתום על אישור הקבלה, אבל ע"י תי[רוצים] שונים עלה בידו להשתמט. נתעוררה שאלה אם מותר לאכול את הלחם שהובא מחוץ לתחום,[3] וע"י שנתברר שכבר היה מוכן לשלוח בעדנו מערש"ק [ערב שבת קודש], ורק ע"י סיבה טכנית שכל הסוסים נקראו לגיוס לא הספיקו להביא, ומשום כבוד שבת, התרנו.

בתוך כל החזוקים קבל כל אחד ללמוד בכל יום לכה"פ [לכל הפחות] חצי שעה, וגם קביעות של יום "עשירי קדש".[4]

20 - 21. כ"ה-כ"ו-כ"ט-ל' [לפלישת הגרמנים לליטא]. מקסים[5] מביא ידיעות מהחזית וכנראה מתקרבים הם וחודרים יותר ויותר לתוך הארץ. כבר הגיעו עד פסקוב[6] והחזית בסביבות העיר, ומאידך גיסא הם סמוך לזיטאמיר.[7]

האנגלים חתמו חוזה צבאי עם רוסיה[8] עם התחייבות לסיע זה לזה, ושלא לחתום על שלום עם השונא בלי הסכם הב' [השתיים].

ח[בר] סטאלין קבל על עצמו הנהגת וראשות הצבא.[9]

כדי להתקשר עם העולם כתבנו למערכת ה"אמעס" [עמעס] במוסקבה וה"שטערן" בחארקאוו[10] שידפיסו מודעה כי מחפשים אנו את הורנו, אף שהדבר

1 כ"ד בתמוז תש"א, למחרת הרישום האחרון במחברת ג.

2 כפי שנכתב במחברת ג, באר היה פליט מפולין שהצטרף לחבורתם, ובהיותו דובר רוסית ושומר מצוות שימש בתפקיד ראש הקבוצה. במקרה זה הוא השתמט מכתיבה בשבת.

3 על פי ההלכה, אוכל שהובא ליהודי על ידי נכרי בשבת מחוץ לתחום, אסור באכילה בשבת, ובמוצ"ש יש להמתין עד לאחר שחלף משך זמן שעל פי ההערכה יספיק כדי להביאו. (שלחן ערוך או"ח סי' שכה, ס"ח).

4 "העשירי קודש" - מנהג קדום שאומץ בתנועת המוסר, ובמיוחד בקלם, להתחזק בעניין רוחני בכל יום עשירי. זהו האירוע הראשון שבו קיבלו עליהם את המנהג, כפי הנראה כדי לסגל לעצמם אורח חיים שישמר את רמתם הדתית. מכאן ואילך חוזר העיסוק במנהג "עשירי קודש", כמו גם הנהגות אחרות שהיו מקובלות בישיבת טלז. ראו במבוא ליומן ובנספח 2, מושגים בהלכה.

5 מפקד רוסי שהביא להם ידיעות מן החזית, ראו במחברת ג 16-17 ביולי, כ"א-כ"ב בתמוז תש"א.

6 בירת הנפה במחוז לנינגרד ברוסיה, ב-1939 חיו בה 1,068 יהודים. נכבשה ב-9 ביולי 1941.

7 בירת המחוז באוקראינה. ב-1939 חיו בה 29,503 יהודים. נכבשה ב-9 ביולי 1941.

8 נחתם ב-12 ביולי 1941. לנושא זה, ראו למשל: Miner, Between Churchill and Stalin.

9 הוא עמד בראש "הוועד הממלכתי להגנה" שהוקם ב-30 ביולי 1941. לגוף זה הוכפפו יתר גופי השלטון בברית המועצות במשך כל תקופת המלחמה. לנושא זה, ראו Lieberman, "Crisis Management in the USSR: Wartime System of Administration and Control".

10 במקביל לעיתון היהודי-קומוניסטי "דער עמעס" - "האמת" - (ראו מחברת ג הערה 90) יצא בחרקוב העיתון "דער שטערן" ("הכוכב"). שני העיתונים שימשו כשופר אידאולוגי קומוניסטי

ספק אם יעשו זה. מזמן לזמן מתעוררים געגועים חזקים לב"ב [בני-ביתנו], לידידים ובכלל לאנ"ש [אנשי שלומנו].
כדי לזרז לעבודה תקן הבריג. נארמעס [נורמות], היינו שכל אחד מחויב לעבוד 5 קוב. מעט [מטר מעוקב]. תקון זה הועיל הרבה לידי זרוז בעבודה.

22 - 23. כ"ז-כ"ח-ל"א-ל"ב. אחדים מהחברים נחלו והבריגדיר נסע אתם לקאברע אצל הרופא. חששנו שלא יצוו להשאיר אותם בבית החולים, אבל ב"ה שלא אירע כן שבו הביתה וא[חד] צווה שלא לעבוד כלל, רק עבודת המסעדה ובשול.
הביאו חדשות כי החזית התקרב עד סמאלענסק[11] שזהו כ500 קמ. ממוסקבה. גם אפשר שבשביל החולה יהיה הזדמנות לנסוע לקיראוו-וויאטקע [קירוב],[12] ושם אפשר נפגש עם יהודים, וגם אפשר שנקבל שם ספרים וגם שופר, כי אף שבטוחים אנו בחסדי ד' שבמהרה נזכה לצאת, בכ"ז מחויבים אנו להכין את זה כדי שלא יחסר לנו ח"ו מצות תרועה [שופר] ביום הדין.
היום בא המפקד מר מקסים בצווי שעלינו להעתיק מושבנו במ[קום] בכ-2 ק"מ רחוק ממקומנו. אנו מתחלה חששנו שלא יהיה לנו שם קושיים ביום הש"ק ובתפילות וכדומה, כי חשבנו שנהיה שם יחד עם עוד פועלים. דחינו את ההעתקה ליום המחרת. ביום ד' בבקר העברנו את כל המטלטלין למקומנו החדש, ושם נוכחנו כי שם יהיה לנו יותר טוב בסדור כל הענינים, כי קבלנו ב' חדרים גדולים, ובאותה שעה שבאנו לשם עזבו כל הפועלים את המקום ונשארו שם יחידים. שוב ראינו חסדי ד' כי ממש "חסד ה' מעולם ועד עולם".[13]
גם ראינו שבתוך הגלות יש לנו עוד לגלות גלות בתוך גלות, והלואי שיהיה זה כפרה על חטאתנו.
במקומנו החדש אמר לנו שנהיה פה משך י' ימים. ביום ג' היה יום "עשירי קדש", השתדלנו ללמוד בצבור קצת, וכל אחד השתדל לשמור ולמלא קבלתו בלמוד החצי שעה. אחד הציע שבעשירי קדש יזהרו כל החברים מחלב עכו"ם, כי

ולחמו בדת היהודית, בציונות ובבונד. עם זאת לחמו גם באנטישמיות בברית המועצות ומחוצה לה. "דער שטערן" חדל להופיע כבר בראשית המלחמה, בדומה לעיתונים רבים אחרים במדינה, מפאת מחסור חמור בנייר וכן בשל התקרבות הגרמנים.

11 בירת המחוז ברוסיה. ב-1939 התגוררו בה 14,812 יהודים. נכבשה ב-16 ביולי 1941. מתקפות הנגד שיזם הצבא האדום באזור בשבועות הבאים בלמו במידה מסוימת את התקדמות הגרמנים לעבר מוסקבה.

12 קירוב, בירת מחוז קירוב, נמצאת במרחק של כ-900 ק"מ ממזרח למוסקבה. בעבר נקראה ויאטקה, על שם הנהר העובר בה.

13 תהילים (קג, יז). ההודאה לה' בכל מצב היא אחת מתגובותיהם הבולטות של המחבר וחבריו לאורך היומן.

מאכלות אסורות נכללים בכלל קדושה,[14] גם שלא תשתכח עצם האיסור ח"ו. הצעה זו נתקבלה ובע"ה בעשירי קודש הבעל"ט שחל בעש"ק ח[דש] אב יתנהגו כן.

עבודתנו כלינו ועברנו במקום חדש. בימים החמים ביותר נהגנו לחלק את היום לשלש, לעבוד ד' שעות ולהפסיק ד' שעות, ובאותו הזמן רחצנו בנהר ואכלנו אחה"צ, ושוב עבדנו ד' שעות. גם מפני הזבובים הוכרחנו לעשות כן. פה במקום החדש הוחלט שלא לחלק את היום כדי לגמור את המלאכה בעוד מועד.

24 - 25 JULI.[15] **כט-ר"ח מנ"א [ראש חדש מנחם אב]. ל"ג-ל"ד למלחמה.** היום ער"ח סדרנו יוכ"ק [יום כפור קטן].[16] שפכנו שיח לפני אדון כל שיאזין שועתנו, ובתוך כל התפלות התפללנו שלא נשאר פה ח"ו עד יו"כ גדול. באמצע התפלה, בשעה שכל הצבור התלהב, נכנסה הנכרית ותיכף הוכרחנו להפסיק. באותה שעה הרגשנו מרירות הגלות, דומה למצב האנוסים בספרד שהתפללו בחשאי. אחרי יציאתה גמרנו וזעקנו בזעקה חשאית ז' פעמים ד' הוא האלקים[17] בכונה עצומה. למחרתו התפללנו תפלת ר"ח וקרינו את ההלל.

בעבודתנו התרגלנו, וכמעט שאינה מכבידה עלנו.

26 - 27 JULI. ב-ג מנ"א. ל"ה-ל"ו למלחמה. ש"ק. מהחזית מסר לנו כי מהאויר התקיפו בחזקה לעניגרד, והחזית מתקרב לשם וכבר נמצא בסביבות העיר. גם עיר הבירה מוסקובה התקיפו מהאויר. הרבה אוירונים מהשונא נירו.

היום הוא כבר שבת הג' [השלישית] שאנו פה. גם פה סדרנו צוה"פ [צורת הפתח] להתיר את ההוצאה,[18] ואת השבת בלינו בחדרנו מתוך שמחה ומנוחה מתוך ד"ת [דברי תורה].

28 - 29 JULI. ד-ה מנ"א. לז-לח למלחמה. בימים אלו גמרנו את עבודתנו במקומנו החדש וחסר רק עבודת הגמר, לנקות את היער מהקליפות. המפקד כבר צוה כי מכאן ולהבא נעבוד בתקון דרכים. חוששים אנו שהעבודה תכבד עלנו, אבל כבר ראינו שעד כה לא עזב ה' אותנו, וכל מה דעביד לטב עביד.[19]

14 הקבוצה קיבלה על עצמה להימנע ממאכלות אסורות ב"עשירי קודש", מפני שאכילה היא בכלל קדושה, שעל כך נאמר בתורה "והתקדשתם והייתם קדושים" (ויקרא יא, מד, וכן כ, כה), וגם כדי שלא יתרגלו לאכילת מאכלות אסורות.

15 משום מה בימים אלו המחבר רשם את החודש האזרחי באותיות לועזיות.

16 סדר תפילות ומנהגים לערב ראש חודש, ראו בנספח 2, מושגים בהלכה.

17 קריאת "ה' הוא האלוקים" היא ביטוי פומבי לקבלת עול מלכות שמים. היא נאמרת בסיום תפילות יום הכיפורים וגם בערב ר"ח - יו"כ קטן, וכן בהזדמנויות לא שגרתיות של התעוררות ציבורית לחיזוק האמונה. מקורה במעשה אליהו בהר הכרמל נגד נביאי הבעל שבסופו קראו כל העם את הקריאה הזו (מלכים א יח, לט).

18 כלומר להימנע מאיסור טלטול בשבת. ראו בנספח 2, מושגים בהלכה.

19 כל מה שעושה הקב"ה - לטובה עושה, ברכות (ס:).

בימים אלו חלמתי כי נתהוו שינוי ערכין, ובאנו להרבה ערים להשפיע בעניני יהדות והרבצת תורה. נהנתי הרבה מחלום זה.[20] גם חלמתי שהיתי בליטא ושם הכל במצב ממוצע, היינו כולם חיים בריאים ושלמים ויש להם חיונה[21] בדוחק. וכן חלמו אחרים כי בליטא המצב אינו רע כל כך.

בימים אלו קבענו סדרים ללמוד בכל יום שעה שלמה, חצי שעה הלכה ברבים וחצי שעה מו"מ [משא ומתן, דיון] בהלכה או למוד בחברותא או ביחידות.[22] כמו זה נקבע ללמוד בכל סעודה י' פסוקים "ארחות חיים" להרא"ש.[23]

30 - 31 JULI. ו-ז מנ"א. לט-מ למלחמה. בימים אלו התחלנו כבר בעבודת תקון הדרכים ועקירת שרשים, וחלק מאתנו עבדו בעבודה לקבץ את קליפות העצים ולכסותם בעפר.

כבר התחלנו לדאוג איך לסדר את יום "תשעה באב" שנוכל להתענות ולשבות ממלאכה, ביחוד גדלה הדאגה בזה שבימים האחרונים היה אצלנו דוחק גדול בלחם, וביום ה' כמעט שהוכרחנו להתענות.

1 - 2 AUG. ח-ט מנ"א. מ"א-מ"ב למלחמה. קבלנו ב"ה מזון לצורך הש"ק וסעודה המפסקת,[24] היה בידנו להכין סעודה מספקת. ביום ו' היה עשירי קודש, הרגשנו את בדידותנו וצערנו בהתקרב יום ת"ב [תשעה באב].

בש"ק הגדתי שיחה לפני הציבור. בתוך הדברים הזכרתי שכל הפרטים הפוגעים אותנו בחיינו יש ללמוד דבר מה, כי כל דבר מרמז לנו, כי כן דרך השגחה לרמז לכל אדם, וכמו שבכל דבר תורה ישנו פשט רמז דרוש וסוד, כן גם בכל מאורע ישנו הפשט והרמז. ובקליפת העצים יש להבין הרמז, כי יש צורך להפשיט את הקליפות מאתנו. כי כל אדם לבוש בכמה מיני קליפות, ופה שנשארנו ערומים בלי מכיר ובלי מחסה, ומרגישים אנו היטב "כי אין להשען אלא על אבינו

20 לאורך היומן מוזכרים חלומות אחדים שהמחבר ייחס להם חשיבות. החלום הנוכחי שיקף את השאיפה להרבצת תורה, אחד מהערכים הבולטים של ישיבת טלז, ואת משאלת הלב לגבי קרוביהם שנותרו בליטא. חלום דומה הוזכר גם בהמשך, הערה 44. על החלומות ביומן ראו במבוא ליומן.

21 ביטוי ביידיש: כדי קיומם.

22 מושגים ישיבתיים אלו נראים הזויים בתנאי חייהם בברית המועצות, אולם האחיזה בהם יצרה סדר בחייהם והעניקה להם כוח להתמודד עם המציאות. ראו במבוא ליומן ובנספח 2, מושגים בהלכה.

23 הספר אורחות חיים לרא"ש, שאותו נטלו עמם בדרכם, הנו ספר יסוד בתנועת המוסר. הבחורים הקפידו על לימוד יומיומי מתוכו. בכל הישיבות למדו את "אורחות חיים" לרא"ש בחודש אלול ובעשרת ימי תשובה, אך בקלם למדו זאת כל השנה, אחר התפילה, כאשר שליח הציבור אומר את הקטעים בקול. ראו: זיכרונות הרב שמואל שכטר, תלמידו של הרב דניאל מובשוביץ מקלם, בתוך: אליאך, שמך לא שכחנו, עמ' 156. ראו גם במבוא ליומן ובנספח 2, מושגים בהלכה.

24 סעודה אחרונה לפני הצום.

שבשמים",[25] יש בידנו הזדמנות להפשיט את הקליפות מאתנו, וזוהי עבודתנו ותפקידנו.

עבודתינו השניה, עקירת השרשים, מרמזת לנו כי בכל מדה רעה חובתנו לעקרה עד שרשה הפנימי, שלא תשאר "שרש פרה ראש ולענה".[26] כי עיקר העבודה היא לעקור את השורש, כי לפעמים האדם מתקן מדה רעה והתיקון נוגע רק בענפיו אבל לא בשרשו הפנימי, וכן במדה טובה צריך לדקדק שתגיע עד שרש נשמתו.[27] עצם השיחה הצליחה בידי לברר את הדבר על כל צדדיו, ודברי עשו ב"ה רושם על הצבור, בזכרי [בהזכירי] כי הפעם אין לנו קינות לת"ב ואין לנו מלים ותיבות להביע ע"י את צערנו, ולכן עלינו לדקדק כי רגשות אלו יחדרו עמוק לתוך נפשנו, ויעשו רושם בשורש נשמתנו.

י [אב]. מ"ב [למלחמה]. ת"ב נדחה.[28] לפי המצב הוכרחנו לגמור את עבודתנו ביום ת"ב. החלטנו לשמור את הדין שלא לעשות מלאכה עד חצות,[29] ועד חצות בלינו בקריאת איכה ובאמירת קינות מתיקון חצות ועוד, ואחר חצות התחלנו במלאכה. וב"ה עלה בידנו להתענות וגם לעבודה, וכולנו התענו עד גמירא.

ביום התענית שפכנו שיח לפני אדון כל על כל צרותנו, ותפלתנו ותקותנו נתחזקה שבמהרה נזכה לגאולה שלמה. לערב היה בידנו להכין סעודה מפסקת.

יא-יב [אב]. 4 - 5 [באוגוסט]. מ"ג-מ"ד [למלחמה]. בימים אלו עבדנו וגם גמרנו את עבודתנו בתקון הדרכים ועקירת השרשים, וביום ג' צוו עלינו לנסוע לבידעווא. יחד אתנו עזבו הרבה פועלים את מקומם העתיק ונסעו לבידעווא לעבודת עקירת אילנות. עבודה זו חשובה מעבודה קשה שביער, והם אמרו שגם עלינו יהיה החוב לעבוד עבודה זו. עובדא זו עורר אצלנו מתחלה דאגה יתרה.

בערב הגענו לבידעווא. כל הדרך הלכנו רגלי ודברנו בד"ת לקיים את ה"בלכתך בדרך",[30] ולעת ערב כשהיה כבר חושך ואפלה הגענו לבידעווא. תיכף הסתדרנו במקומנו החדש. התפללנו תפלה בצבור. שמענו חדשות כי על החזית נחלו

25 עפ"י הגמרא בסוטה (מט.).

26 דברים (כט, יז).

27 שיחה זו מאפיינת ביותר את עקרונות תנועת המוסר, התובעת מן האדם להתבונן בכל מצב ככלי לשיפור המידות ולחיזוק האמונה. העבודה המפרכת בעקירת עצים ובקילוף הגזע, הופכת להיות משל לעבודת הנפש המוסרית - להשיל את המוחצנות - החיצוניות, ולעסוק בעבודה פנימית. עקירת השורשים הופכת להיות סמל לחריש עמוק בנפש, לעקירת המידות הרעות משורשיהן, במודע ובתת מודע. ראו על כך במבוא ליומן.

28 תשעה באב חל בשבת ולכן נדחה ליום א, י' באב.

29 כדעת הרמ"א (או"ח תקנד, סעי' כב).

30 כלומר העבירו את הדרך בדברי תורה, על פי דברים (ו, ז).

שלנו נצחון בגבולות אסטוניה, במקומות אחרים אין חדש.[31]
פגשנו שם ב' פליטים מלטביה, והם מסרו כי העבודה בבידעווא קשה מאד, ובכלל אין להם כסף לשלם. והם חפשו עצות ותחבולות לנסוע לדאראווסקאי ואחרי עמל רב הצליח זה בידם.

יג [אב]. 6 [באוגוסט]. מ"ה [למלחמה]. היום השכמנו בבוקר כדי להתפלל שחרית בצבור. בשעה 10 שלחו אותנו לעבודה, חלק לעקירת אילנות ביער וחלק לחטיבת עצים. העבודה ביער היא באמת קשה, והשיעור ליום הוא גדול יותר מכפי כחותינו. בכלל היחס מכל המושלים לנו היא בעין זעומה ורעה, וכבר התחלנו לדאוג כי החליפין לא עלה לנו יפה.

יד [אב]. 7 [באוגוסט]. מ"ו [למלחמה]. היום שלחו ביער רק 5, וחלק שלחו לקלף קליפות, וחלק נסעו על טראקטאר לטעינת ופריקת אילנות. כולם באו מהעבודה עיפים ויגעים, ונוסף לזה אמרו כל המושלים כי אחרי כל היגיעה לא עלה בידנו למלא את השיעור אפילו למחצה ולשליש, ולזה התרו כי באם לא נמלא את השיעור המיועד, לא נקבל לחם ושאר צרכי מזון. והמנהל בכבודו, אשר מתחלה התיחס אלנו ברחמים ובכבוד, פנה אלינו בדברים קשים ובטון גס, כי לא נקבל אפילו פרוסה לחם. ובכלל אמר כי עצלים אנו בעבודתנו, ונוסף ליגיעתנו ועיפותנו הביא זה אותנו לידי מצב רוח מדוכא, אבל תיכף התאוששנו והתחזקנו, כי בשום אופן אין אנו מסורים בידם ובטוחים אנו בחסדו כי יוציאנו מצרה לרוחה.[32]
שינוי היחס אלינו עורר אצלנו דאגה שלא יעשו לנו קושיים במנוחת הש"ק הממשמש ובא, ומשום כל זה עלה בדעתנו כי יש לנסות לאחוז באמצעים לעזוב את המקום ולבא בעיר. התפלות נערכו בחשאי ובהסתר כי חששנו מפני השכנים.

טו מנ"א. 8 [באוגוסט]. מ"ז [למלחמה], ערש"ק. היום הלכנו שוב אל עבודתנו. התאמצנו בכל כחותנו לעבוד ולמלא את השיעור המיועד. חוטבי העצים מלאו את חובתם כמעט, ובמשך היום נתהפך יחוסם אלנו, כי לפנות ערב אמרו שיתנו לנו לחם וצרכי מזון.
בעת עבודתנו ביער אמרנו להם כי מחר יהיה אצלנו יום המנוחה. הם לא התנגדו לזה כלל. דבר זה הביא אותנו לידי שמחה יתירה, ובמרץ רב עבדנו לגמור את המלאכה. גם אצל הממונה על היער נתהוה שינוים ביחסו אלינו. ראינו בזה חסדי ד', והרגשנו ביום הש"ק הנאה מיוחדת שאחרי הפחד שיהיו לנו קושיים

31 מאז הפלישה הנאצית לליטא, שהביאה למנוסתם, המחבר משתמש במושג "שלנו" בהתייחסו לצבא ברית המועצות.

32 עפ"י לשון התפילה "המקום ירחם עליהם ויוציאם מצרה לרווחה", ראו הערה 45.

בשמירתו, עלה לנו בנקל הלכנו לרחוץ בנהר וקבלנו את השבת בשמחה יתירה.

טז [באב]. 9 [באוגוסט]. מ"ח [למלחמה]. ש"ק. כל היום בלינו בשמחה בד"ת ובאמירת מזמורי תהלים, שרנו זמירות. בסעודה ג' נכנסו אצלנו הרבה מתושבי העיר לשמוע זמירות. לכבודם שרנו זמירות של שבת "י-ה רבון" ועוד בנגון שלהם. כנראה מצאה זה חן בעיניהם והמחזה היתה נהדרה.[33]

ביום הש"ק נודע לנו כי חושבים הם לשלוח אותנו שוב לסמאלניק מקומנו הא' [הראשון], לע"ע [לעת עתה] ראינו בזה חסד ה' כי ננצל מרשותם והשגחתם, כי שם ישגיח עלינו כאוער [חבר] מאקסים, רק אמרו שחלק מאתנו ישאירו לעבודת היער. החלטנו תיכף שלא להסכים לחלוקה זו, אבל בכלל לא דאגנו כבר כלל, אחרי שראינו שחסד ד' חופף עלינו להצילנו מכף כל אויב.[34]

בין מנחה למעריב הגדתי שיחה בענין בטחון, איך שבכל מצב ומצב צריך להיות הבטחון באופן מיוחד, ובכלל ישנו מדרגה של שכר בטחון, היינו שבשביל בטחונו בד' בעת שחסד ד' מגיע לו ע"י צנור טוב ומתוק מתחלתו עד סופו, זוכה להגיע למדרגת הבטחון גם בעת שהשפעת ד' מגיע לו ע"י צנור שלא טוב, שבתחלתו מרגיש בו מרירות וצרה. אמרתי זה עה"פ [על הפסוק] "קוה אל ד' חזק ויאמץ לבך וקוה אל ד'",[35] שבשביל תקותו בד' זוכה לקות לד' בכל מצב ומצב. דברתי גם אודות קבלת עול התורה במלואו, שאז נזכה שלא יהיה להם שליטה ליתן עלינו עול ד"א [דרך ארץ],[36] ואף אם נהיה מוכרחים לעבוד עבודתנו, אבל בכל זאת עול העבודה שבזה תלוי עיקר הקושי, לא יהיה להם שליטה.

דברי עשו הפעם רושם ומכל הצבור נשמע קבלה להתחזק בלמוד התורה כמה שאפשר, כי רק עי"ז נזכה להיות דבוק בד', כדכתיב "ואתם הדבקים בד' אלקיכם חיים כולכם היום",[37] וחז"ל משלו בזה לא[חד] שמושלך בים ואוחז חבל בידו, כ"ז [כל זמן] שאחוז בחבל דבוק אל החיים. כן אם אפילו האדם מושלך בים של צרות ומוטל בסכנה, אם דבוק הוא בד' יש לו חיים ואם לאו ח"ו אין לו חיים.[38]

יז [באב]. 10 [באוגוסט]. מט [למלחמה]. היום נסענו כולנו לסמאלניק. הלכנו רגלי, קיימנו בדרך לדבר בתורה "ובלכתך בדרך". בכלל שמחנו עם החזרה, וכל החבורה היתה נכרת כי כולם נכונים לקבל להבא את העול תורה ביתר עז,

33 תיאור יוצא דופן של שירת זמירות שבת בקולחוז במנגינות מקומיות, מתוך רגישות לבני המקום או מתוך חשש מפניהם. ראו גם מחברת ג הערה 373.

34 עפ"י תפילת הדרך, "ותצילנו מכף כל אויב ואורב".

35 תהילים כז, יד.

36 אֲמרה מן המשנה שהייתה שגורה בפיו כל עת שהתנאים הורעו, על פי המשנה באבות (פ"ג מ"ו): "כל המקבל עליו עול תורה, מעבירין ממנו עול מלכות ועול דרך ארץ".

37 דברים ד, ד.

38 במדבר רבה, שלח, פרשה יז.

וביתר מרץ לחזק את הסדרים.
בהגיענו פה התחלנו תיכף בעבודתנו החדשה, תיקון הדרך, עקירת שרשים ואילנות.
יח-יט [באב]. 11 - 12 [באוגוסט]. נ'-נ"א [למלחמה]. עבדנו את עבודתנו וכמעט שעול העבודה סר מעלנו, כי המפקד שלנו כאוער מאקסים אינו דורש בגסות, ובכלל העבודה אינה כ"כ [?].
באספקת המזונות נתהוו שינוים גדולים. מהיום והלאה אין להשיג רק לחם וחלב, ארז, דגים קטנים. סכר שהיה עיקר המזון אצלנו נפסקו מהיום, ואני, שכעת אני זהיר בחלב עכו"ם, וחלב כשר א"א להשיג פה, מוכרח אני להתפרנס מלחם צר עם מים. גם הלחם ניתן עכשיו בשיעור קצוב, ולפעמים סובלים רעב ממש.
אבל אין זה כלום, כי למרות זה ניתן לנו ההזדמנות לעסוק אחר כך בלמוד התורה. קבענו לנו סדר של שעה ומחצה או שעתים. בערב הגדתי לפני חלק מהחבורה חד"ת [חדושי תורה] בענין "דבר שיש לו מתירין".[39]
היום נסעו מר פאקטאר[40] יחד עם מר יוסף באר אצל הרופא בקאברע ושם קבלו פתקא לנסוע לקיראוו. חושבים הם בעוד ימים לנסוע לשם. חושבים אנו להפגש שם עם יהודים ולקבל אצלם ספרים ושופר וידיעות שונות.
כ-כא. 13 - 14. נ"ב-נ"ג. ממשיכים אנו את עבודתנו למרות זה שהמזונות מתמעטים ועיקר האכילה היא לחם עם יאגדעס [אוכמניות]. בערב היה לנו הזדמנות ללמוד בחבורה. הגדתי לפני חלק מהחבורה בענין "המקדש עובר" בדברי הרמב"ם ובתשו[בות] רע"א [רבי עקיבא איגר]. הרגשנו כי אחרי שקבלנו עלנו עול תורה ביתר עוז, סר מעלנו עול ד"א [דרך ארץ], ונקוה שגם להבא נזכה לכך.
מהחזית מוסרים כי שלנו מחזיקים עמדתם בכל המקומות, והקרב נמשך יום ולילה בלי הרף. קרבנות נופלים מכל הצדדים לאין מספר. מאקסים מסר לנו כי על מוסקבה מטילים פצצות בכל לילה. גם שלנו יחד עם האנגלים הטילו הרבה פצצות על בערלין,[41] גם מסר שבין היטלער וגערינג [?], היטלער אסר את גערינג, אם אמת הדבר, יש לקוות כי מהמחלוקת הרשעים תצא ישועה, והרבה דרכים למקום.
היחס שבין רוסיה ויפוניה מתמתח מיום ליום, יפוניה רכזה אצל הגבול הרבה צבא. גם רוסיה מעמידה צבא גדול אצל גבול יפוניה. כנראה רצונה של יפוניה לסיע בזה את אשכנז, עי"ז שרוסיה תהיה מוכרחת להעביר חלק גדול מהצבא

39 מושג בדיני "ביטול ברוב" שמשמעותו - דבר שהאיסור עליו הוא זמני, אינו מתבטל ברוב (ביצה ג:).
40 כפי הנראה יעקב פאקטאר, תלמיד ישיבת טלז, יליד אלסיאד, בן 23. נעלם בגלותו בברית המועצות. שמו מצוי ברשימת תלמידי הישיבה שנספו, ראו בנספח 5.
41 הכוונה היא כנראה להפצצות שהטילו הסובייטים על ברלין בראשית המלחמה ביניהם. לפעולות האלו, כמו גם להפצצות של הבריטים בתקופה זו, הייתה השפעה בעיקר מבחינת התעמולה.

לגבולות יפניה.
אם באמת תצא יפוניה למלחמה, אז מסתמא גם אמריקה תתערב והמלחמה תקיף את כל העולם כולו, ואז תצמח הגאולה, כי הרבה סימנים ואותות יש שבאמת אנו חיים בתקופה של עקבתא דמשיחא.[42]

כב-כג, ש"ק. 15 - 16. נ"ד-נ"ה. שמענו כי בהעתונות כותבים אדת [אודות] אכזריותם של האשכנזים במקומות הנכבשים.[43] ידיעות אלו עוררו אצלנו דאגה ועצב. בעתונות כתבו ממינסק ולעמבערג ששם קברו יהודים וקומ[וניסטים] חיים באדמה.
בימים אלו חלמו הרבה מחבורתנו אדת בני ביתם, וכמעט כולם ראו בחלומם שב"ב מתקיימים.[44]
בש"ק התפללנו בשמחה ובקול רם בלי מפריע והתענגנו ממנוחת השבת. למדנו כל היום תורה והלכה ומזמורי תהלים, ואף שלא היה לנו לאכול רק לחם עם יאגדעס, שרנו זמירות בשמחה עצומה והודינו לד' על חסדו, כי לפי המצב גם זהו חסד גדול שיש לנו לחם לשבור הרעבון, ומי יודע אם אחב"י [אחינו בני ישראל] הנתונים תחת עולם של האשכנזים יש להם לחם כדי שביעה.
בימים האחרונים קבענו לנו לומר מזמורי תהלים בכל יום אחרי תפלת מנחה לשלום אחב"י הנתונים בצרה ובשביה.[45]
אדת שופר התחלנו לדאוג אחרי שבשבת זה כבר ברכנו ר"ח אלול, ויום הדין ממשמש ובא, ולקים המנהג צריך לנו שופר תיכף מר"ח אלול. נתעורר לנו תכנית לקבל אצל האכרים ראש איל עם קרן ולתקן ממנו שופר כדין וכדת, והלואי יצליח ד' בידנו לגשם [להגשים] את זה.

כד. 17. נ"ו. שמענו כי המצב בין רוסיה ויפניה נעשה חמור מיום ליום, ורוסיה שולחת אל גבול יפוניה הרבה צבא, ובשביל זה גיסה כל האנשים עד 40 שנה.[46] היום ירד גשם, ונוסף לזה שהספקת המזון נתאחר עד אחר הצהרים, הפסקנו באמצע היום מעבודתנו.

42 בפסקה הנ"ל הוטמעו שני קטעים שנקרעו ונמצאו בנפרד.

43 ידיעות אלו נוגעות בעיקר ליחסם האכזרי של הגרמנים כלפי כלל האוכלוסייה הסובייטית, אולם במקצתן דובר מפורשות על מדיניות של יד קשה, לרבות מקרי רצח, שהגרמנים נקטו כלפי היהודים.

44 כזכור, חלום זה הופיע גם קודם לכן ויצר הרגעה מסוימת. ראו 28-29 ביולי.

45 על פי לשון התפילה הנאמרת בציבור במצבים של צרה לכלל, ופותחת במילים "אחינו כל בית ישראל הנתונים בצרה ובשביה... המקום ירחם עליהם ויוציאם מצרה לרווחה". למרות הנתק והיעדר הידיעות, המחבר וחבריו חשים צורך להתפלל על אחיהם שבארצות הכבושות.

46 אחרי הפלישה הגרמנית לבריה"מ ב-22 ביוני 1941 התלבטה יפן האם לחבור לגרמניה ולתקוף את בריה"מ, או להתחיל במבצע שברובו יהיה ימי ויכוון נגד ארה"ב, אנגליה ובעלות-בריתן באוקיינוס השקט. לבסוף, כידוע, החליטה ההנהגה היפנית לנקוט במבצע הימי. בכך נמנע מהסובייטים להילחם בשתי חזיתות, נגד גרמניה הנאצית ונגד יפן.

אני התחלתי להרגיש בימים האחרונים כאב גדול בגוי וקשה היה לעבוד בכפיפה וכדומה, ולכן שכבתי היום במטה, ובכלל מרגיש אני חלישות בכחותי, אבל מקוה אני להנותן ליעף כח[47] שיאמצני ויחזקני לעבוד וגם להזהר מחלב עכו"ם.[48] אתמול אכלתי מעט מהבשר המעושן שנתנו לי מבית פיל בטרישיק טרם נסעי. לפנות ערב כשנשארתי בבית בשביל הרגשת הכאב, עברה נכרית עם פרה חולבת ונזדמן לי לקנות חלב כשר, קניתי בעדי ובעד ידידי מר אייזיק[49] הזהיר ג"כ בחלב עכו"ם. ראינו בזה חסדי ד' הממציא מזון וטרף לכל בריה בהתר ולא באיסור,[50] בעת שהיתה נפשנו כבר עיפה מאכילת לחם ומים.

היום הגיעו לאזנינו שמועות אי-מוברורות עדיין כל צרכן,[51] כי יפוניה התחילה במלחמה אתמול, ובשביל זה נתפרסם בכל ארץ רוסיה גיוס כללי עד 40 שנה, כי מעכשיו יהיו ב' חזיתות.

אם אמת הדבר בטח גם אמריקה תתערב מהר במלחמה, והמלחמה תקיף את כל העולם כולו, ואז יגלה משיח צדקנו, ואפשר שעוד בשנת תש"א נזכה לזה או ראש תש"ב, כי יש לזה רמז "תשב אנוש עד דכא",[52] ובתרגום יונתן בן עוזיאל בפ[רשת] בלק יש כי ממלכה בקצה העולם תצא למלחמה, ואז יעבור כב' או ג' חדשים ותהי הגאולה. ועל תקופה זו נאמרה "אוי מי יחיה משומו קל".[53] ד' יזכנו להנצל מחבלי משיח.

כה. 18. נ"ז. היום לא הלכתי אל העבודה מפני הרגשת הכאב בגוי, אמרתי הרבה מזמורי תהלים עם מעמדות,[54] שם מצאתי הרבה משניות ודבר גמ[רא], אשר מפני חוסר הספרים כבר צמאה נפשי לדף גמ[רא].[55] עיינתי בחד"ת ורשמתי במה שנתחדש לי אתמול בערב בהציעי לפני החבורה בענין "הבא במחתרת" סנהדרין עב.[56] אתמול נהנתי הרבה מהדברים שהצעתי לפניהם, והיום אמשיך

47 עפ"י ברכת השחר "הנותן ליעף כח".

48 גם בתפילה לבריאותו מובעת שאיפתו להיזהר בהלכה.

49 הרב יצחק אייזיק אוזבנד, ידידו, מהבולטים בישיבת טלז, שיצא עמו לדרך והיה מראשי הקבוצה. ראו לאורך היומן ובמבוא ליומן.

50 מתוך תפילה על הפרנסה הנאמרת אחרי תפילת שחרית.

51 מסתבר שהמחבר ניסה לאמת את השמועות שהגיעו לאוזניו במהלך המלחמה.

52 "תשב אנוש", תהילים (צ, ג) - רמז לשנת תש"ב. זהו אחד המקרים שנרשמו ביומן שבהם המחבר מתייחס לרמזים לגאולה הקרובה. ראו במבוא ליומן.

53 פסוק המבטא את הקושי לשאת בחבלי משיח. במדבר כד, כג.

54 קטעים מהתנ"ך וממקורות נוספים המסודרים לפי ימי השבוע, ומובאים בסידור לא כחלק מהתפילה אלא כהוספה.

55 עפ"י תהילים סג, ב, "צמאה לך נפשי", ובגמרא: "ואין מים אלא תורה שנאמר (ישעיה נה) הוי כל צמא לכו למים" (בבא קמא יז.).

56 סוגיה הדורשת עיון עמוק. היא דנה בשאלה האם מותר לפגוע במי שבא במחתרת כדי לגנוב,

בל"נ את הדברים בענין הנ"ל. הרגשתי בחוש את הפסוק "לולי תורתך שעשועי אז אבדתי בעניי".[57]

כתבתי ג' גלויות להמערכות במוסקובה, כרקוב, קיוב, בבקשה שידפיסו בעתונם מודעה אדתינו.[58] זה כבר כתבתי להם ותשובה לא קבלנו. עשינו עוד הפעם נסיון בזה. בקשנו גם שימציא לנו עתונות, כי במחוז זה א"א להשיג עתון יהודי.

ע"י הכאוער מאקסים נתברר כי הידיעה אדת יפוניה אינה נכונה לע"ע. אמת הדבר כי המצב מתוח עד מאד וב' הצדדים מרכזים הרבה צבא אצל הגבולים, ובכל יום ויום מתחשבים עם אפשרות זו.

הכאב בגוי לא הוטב עדיין, בכל זאת הלכתי אחרי הצהרים לעבודה.

כו. 19. נ"ח. היום הבטיחו להביא לחם וצרכי מזון תיכף בבקר, ולא הביאו עד שעה 7 בערב. לארוה"צ [לארוחת הצהרים] כבר לא היה לנו שיעור לחם הקבוע. לע"ע כשהגיעו הודיעו כי מאקסים נקרא אל הצבא ועליו תיכף לנסוע. נצטערנו מתחלה על זה כי הוא באמת התנהג אתנו בחסד והשתתף בגורלנו להבין את מצבנו, אבל תיכף אמרנו "גם זו לטובה",[59] כי מי יודע אפשר יצא בקרוב טובה מזה. ידידינו מר באר נסע לבידעווא להודע מי יהיה מהיום והלאה המפקד אצלנו, ובכלל איזה עבודה עלינו לעבוד. לע"ע קבענו את הסדר.

גמרתי את החד"ת בענין "הבא במחתרת".

כז. 20. נ"ט. היום שב מר באר ועמו בא המנהל הטכני, אשר אצלנו זכה כבר לשם רשע, תכלית ביאתו היא לראות אופן עבודתנו. צרכי מזון לא הביאו עדיין רק לחם וחלב, ואני עיקר אכילתי היא לחם ומים ופטריות. אחרי הצהרים הלך למקום עבודתנו וב"ה שעבודתנו מצאה חן בעיניו, ודבר עלינו דברים טובים ממש היפך כפי תכונתו. ראינו בזה חסדי ד' להפוך מחשבתם לטובה. ביום זה גמרנו כל עבודתנו.

כח. 21. ס'. היום כמעט שגמרנו כל עבודתנו ועבודה חדשה לא הוקבע עדיין בעדנו, ולכן היה היום אצלנו יום מנוחה ושביתה. שעות אחדות עבדנו ואח"כ הלכנו ללקוט פטריות כי בקשר עם "עשירי קודש" שחל היום, אין כל החבורה שותים חלב, וזהו עיקר האכילה.[60]

מתוך הנחה שכוונתו להרוג אם לא יפיק את זממו.

57 תהילים קיט, צב.

58 כפי הנראה בעתונים "עמעס" ו"שטערן" שהוזכרו לעיל, ראו הערה 10. המחבר לא נלאה מחיפוש דרכים יצירתיות ליצור קשר עם המשפחות ולהודיע על גורלם.

59 על פי תענית כ. דברי נחום איש גמזו. הביטוי שגור בפי המחבר כדרך להודות גם על הרעה וגם על הטובה.

60 רוב חברי הקבוצה קיבלו את ההחלטה להימנע מחלב עכו"ם ב"עשירי קודש", ראו על קבלת ההחלטה הזו בתאריך 22 ביולי. אך המחבר וחברו יצחק אוזבנד נמנעו בשלב זה לגמרי משתיית

תיכף בבקר למדנו הלכה בצבור, ומר באר הלך לבידעווא להודע מה עלינו לעשות הלאה.
חששנו שעוד היום בערב יהיה עלנו לנסוע ולכן הקדמנו להתפלל מנחה ויו"כ קטן שחל היום לומר תיכף בצהרים, ובשעה 3 4 אמרנו יוכ"ק בהתלהבות עצומה.
כל בני החבורה הרגישו את ח[ודש] אלול ואת יום הדין הממשמש ובא, ומקירות לב שפכו שיח לפני אדון כל שירחם עלינו להוציאנו מצרה לרוחה, מחשבות שונות נתעוררו היום בנו וזכרונות מימי קדם.[61]
כבר התחלנו לדאוג אדת ימים הנוראים וימי החג המתקרבים ובאים, אף שתקותנו חזקה כי עד היום נזכה להתבשר בבשורות טובות.
בדקתי באמתחותי ומצאתי בהם תמונת אחותי וגסי. נהנתי לעיין בהתמונה וזכרון כל ב"ב [בני-ביתי] והורי שליט"א נתעוררו אצלי לטובה, וגעגועים חזקים להתראות ולהודע מכל אשר אתם נתעוררו אצלי לטובה.
לאחר התפלה נקבע סדר למוד בצבור. למדתי פרשה חומש לפני הצבור.
בערב בא מר באר וידיעה כי מחר עלינו לנסוע לבידעווא ושם שוב בעבודת תקון הדרכים, והיות שמחר ערש"ק, חששנו מאד שלא יתאחרו בהעגלות ויהיו לנו קושיים בדבר הש"ק ח"ו.
כט. 22. ס"א. היום שוב יום מנוחה אצלנו. תיכף אחרי ארוה"צ למדנו הלכה, וכל אחד ארז את חבילתו מוכן לנסיעה והעגלות כנראה מתאחרים.
כבר השעה קרוב ל-12 ולא באו עדיין. חושבים אנו לילך לשם רגלי ולזרז אותם שיבואו תיכף, כי זולת זה יש חשש שלא יבואו בערב ח"ו, וגם יש חשש שלא ירצו להעתיק אותנו ביום המנוחה. בדעתי לילך לשם תיכף אם לא יבואו העגלות.
כבר התרגלנו לטלטול הדרך להיות נע ונד מהכי להתם ומהתם להכי [מכאן לשם ומשם לכאן], והלואי שהפעם כבר יהיה זה התחלה טובה ליציאתנו מיון המצולה[62] לרוחה.
בזה שדוקא ביום "עשירי קודש" ויוכ"ק [ויום כפור קטן] וער"ח [וערב ראש חודש] אלול יש לנו ימי מנוחה, ראינו חסד ד', שבאם נהיה פה עד ימי החג, נקבל אותם בנקל לימי מנוחה ויו"ט.

חלב עכו"ם, למרות הקושי בדבר. ימים אחדים קודם לכן, בכ"ד באב, 17 באוגוסט, כתב: "נזדמן לי לקנות חלב כשר, קניתי בעדי ובעד ידידי מר אייזיק [אוזבנד], הזהיר גם כן בחלב עכו"ם".

61 חודש אלול בישיבה היה פסגת העבודה הרוחנית באווירה של התעוררות, לימוד מוסר והכנה לימי הדין. בישיבות המוסר הייתה השפעה רבה לאיגרת המפורסמת של רבי ישראל סלנטר, מייסד תנועת המוסר, שפתחה במילים: "מלפנים כאשר ידעתי כל איש אחזו פלצות מקול הקורא קדוש אלול" (ר"י סלנטר, אור ישראל, מכתב י"ד). הסבא מקלם כתב: "על אלול עומד בית התלמוד הזה" (בית קלם ב, עמ' נ), ובכתביו מצוי גם מכתב מיוחד לחודש אלול (כתבי הסבא מקלם מד-מה).

62 כלומר בעומק הצרה, עפ"י הפסוק "טבעתי ביון מצולה ואין מעמד" (תהילים סט, ג).

בלילה הזה חלמתי כי הנני יחד עם כל בני החבורה בסלנט, ומצאתי את אחי נ"י ורעיתו תחיה בקו הבריאות והשמחה, וגם חמיו הרב שליט"א וכל ב"ב בשמחה ובחגיגיות, וכל בני העיר נאספו לשם לשמוח באיזה שמחה, ושתו משקה ומיני מטעמים. ראיתי בזה סימן לטובה כי בע"ה הם כולם שלמים וקימים, וגם כי נפקדו בזרע חיי וקיימי בן זכר, ושמחה זו היתה שמחת ברית מילה, היינו שבקרוב תפקד בע"ה בבן זכר.[63]

בשעה 2 הלכתי רגלי יחד עם ידידי מר אייזיק [אוזבנד] לבידעווא. כשבאנו לשם אמרו לנו שתיכף ישלחו ב' עגלות להביאם. השתמשנו בתכשרה[64] זו לקנות לחם, שלפי המצב שאוכלים אנו לחם בשיעור מצומצם, יש בזה ענין גדול.

הלכנו בכפר לחפש אחרי קרן של איל לצורך שופר אבל לא השגנו.

התרחצנו בנהר לכבוד השבת. בינתים באו חברנו והודיעו לנו כי באו לשם קיני [סרט קולנוע] ורצונם לכונן את זה בביתינו.

בקשר עם יום השבת נתעוררו הרבה קושיים. סדרנו כל החבילות בתוך החדר כדי שלא להכשל ח"ו בעון הוצאה.[65] בקושי עלה בידנו להחליף בגדי שבת ולקבל את השבת. יצאנו אל היער הסמוך, קבלנו את השבת בחרדה ואימה, ועשינו קידוש בסעודתנו המצומצמת ואח"כ טילנו ודברנו בחד"ת.

אח"כ כשבאנו אל החדר היה החדר מלא עם כל התושבים, ובקיני הראו את הספור של "רב החובל גרנט". בהכרח ראינו את התמונה והרבה פרטים נדמה לנו כי קרובים לנו, כי בנים מבקשים בגעגועים את הוריהם ונכשלים במכשולים ובקושיים לאין שיעור עד שסוף סוף מוצאים זה את זה.[66] עד שעה 7 נתאחרנו בשביל הקיני, אח"כ הלכנו לישון.

ל' ר"ח אלול, ש"ק. 23. ס"ב. ביום זה ארעו אצלנו כמה מאורעות, תיכף בבקר באו אצלנו המפקדים בצווי שעלנו לעבוד היום כי לפי החוק צריך הפעם ז' ימים[67] בלי הפסק של יום מנוחה. בשמענו דברים אלו נבהלנו ורעדנו וחיל ורעדה אחזה

63 גם חלום זה מבשר טוב ומבטא את משאלות לבם, והמחבר נאחז בו ומקווה כי אמנם כן יהיה.

64 שעת כושר, אחד מחידושי הלשון של המחבר.

65 איסור הוצאה מרשות לרשות בשבת. ראו בנספח 2, מושגים בהלכה.

66 באירוע חריג זה צפו בני הישיבה בסרט "ילדי רב החובל גרנט", שבויים על פי ספרו של ז'ול ורן. הספר מתאר את הניסיונות לחלץ את רב החובל גרנט לאחר שספינתו נטרפה באוקיינוס, ומשלחת, ובתוכה ילדיו, יוצאת להצילו. הרב שטיין וחבריו הזדהו עם רגשות הבנים שחיפשו אחר אביהם, והתעודדו מהסוף הטוב של הפגישה בין האב לבניו.

67 בשנת 1940 נחקק בבריה"מ חוק שלפיו היו אזרחי המדינה חייבים לעבוד שבעה ימים בשבוע. בראשית המלחמה עם הגרמנים נחלש השלטון המרכזי במדינה והחוק הזה לא יושם תמיד בקפידה. אך כעבור כמה חודשים חזרו הדברים לקדמותם ואף הוחמרו העונשים בגין אי ציות לחוק. לנושא זה ראו Kragh, "Soviet Labour Law During the Second World War", pp. 531–546.

כולנו, כי חשבנו שנתחדש בזה חק חדש מטעם הממשלה שמחויבים לעבוד ז' ימים, ואז השאלה כבדה. אמרנו להם כי בשום אופן א"א לנו לעבוד בש"ק, אבל הם ענו כי א"א לשנות וצוו עלינו להכין לעבודה.

בצאתם התפללנו כולנו ושפכנו שיח לפני אדון כול שירחם עלינו ויצילנו מידיהם. כולנו אמרנו מזמורי תהלים וכל בני החבורה געו בבכי מר, חשבנו לגזור תענית תיכף, ובחוץ ירד גשם גדול. התפללנו שהגשם לא יחדול ואז נשתמט מהם, אבל לדאבונינו חדל הגשם ושוב נכנס המפקד בצווי לילך אל העבודה. כל החבורה געו בבכי ומעמקי הלב התפללו לד', ואנכי יחד עם מר באר הלכנו אל הנאטשאלניק [מנהל העבודה] להשתדל דבר זה, ואצלנו כבר היה מוחלט שבשום אופן לא נשמע להם. הוא אמר לנו תיכף, שהיות שבכל ארץ רוסיה עובדים הפעם ז' ימים, א"א לשנות. הסברנו לו שאצלנו אין זה יום מנוחה לבד אלא צווי דתי, והדבר נוגע לנו בחיים, ובתוך דברנו התפרצנו שנינו בבכי מר עד שממש נשתתק ולא היה בכחו לענות לנו מטוב עד רע, והמחזה היתה באמת נוראה ונהדרה, הבכי מתפרץ מאתנו ולא יכולנו להבליג על הדמעות, וכנראה עשו דמעותנו רושם גדול עליו, ואחרי ששמע מאתנו כי נכונים אנו להוסיף בכל יום ב' שעות על משך זמן העבודה, ענה לנו כי יתדבר עם המשטרה בדאראווסקיא דבר זה. הצלה פורתא ראינו תיכף בזה. שבנו הביתה. המפקדים כבר חכו שנלך אל העבודה. אמרנו להם כי לע"ע הסכים עמנו שלא לעבוד היום כלל.

בני החבורה שמחו והודו לה' על חסדו הגדול שעשה עמנו, השכמנו כולנו להתפלל תפלת שחרית, אבל דא עקא, אלו שסדרו את הקיני באו לסדר את החפצים ולא היה באפשרותנו להתפלל בבית.

הלכנו אל היער הסמוך, בלא התחשבות עם זה ששם רטוב והגשם דולף מהאילנות, להתפלל, באמצע התפלה ירד גשם והספקנו לגמור רק חזרת הש"ץ. בינתים בא לשם עכו"ם קטן והסתכל בסקרנות רב על תפלתנו, אבל לא הפסקנו את התפלה, כי בין כה וכה כבר נודע הדבר אצל כל בני הכפר כי דתיים אנחנו. לקריאת הלל וקריאת התורה באנו הביתה,[68] אנשי הקיני כבר יצאו ושם התפללנו בכוונה ובהתלהבות עצומה. אחרי התפלה הצעתי שהיות שמחשבה עברה אצלנו לקבל תענית,[69] אבל אחרי שלפי שעה נתבטלה הגזרה, וגם ביום ש"ק אסור להתענות, לכן עלינו להחליף את התענית בתענית של דבור,[70] היינו

68 על סדר קריאת התורה מתוך תנ"ך שלם ראו מחברת ג, הערה 375.

69 יש החוששים שנדר חל גם אם עלה במחשבה בלא אמירה.

70 תענית דיבור. מנהג מתקופת האחרונים להימנע מדיבור דברי חולין בזמנים מסוימים. במשנה ברורה (תקעא ס"ק ב) נכתב: "וראיתי כתוב בספר אחד שכשאדם רוצה להתנדב תענית טוב יותר שיקבל תענית מן הדבור ממה שיקבל עליו מן האכילה, כי ממנו לא יהיה לו נזק לא בגופו ולא בנשמתו, ולא יחלש על ידי זה".

להזהר ביום זה מדבורים אסורים וסתם דברים בטלים.
בסעודתנו למדנו "חיי אדם" הל[כות] קר"ש [קריאת שמע] ששם מפורש דיני מסי"נ [מסירות נפש],[71] כי לפי המצב נוגע זה למעשה, עד כמה מחוייבים אנו למסור בעד הש"ק. כל היום בלינו בד"ת [דברי-תורה] ובמזמורי תהלים.
בצהרים קראו מהמשטרה את מר באר שיחתום על איזה ניר. הוא אמר להם כי ביום הש"ק אינו חותם וכותב, הם בטלו מתחלה את זה, אבל סוף סוף היה נראה שיש להם דרך ארץ בראותם עמדתנו החזקה בנוגע עניני הדת והשבת.
לפנות ערב באו והודיעו כי ח' [8] מאתנו מוזמנים לנסוע ביום ב' בבקר לדאראווסקיא בעניני הצבא. מתחלה חשבנו שרצונם לגיס אותנו בצבא, ובכל זה לא פחדנו, כי בין כה וכה אנו ביד ד', וגם פה חיינו תלוי בנס בכל יום ויום, ורק עיקר הדאגה היה אצלנו איך להתפרד מיתר בני החבורה, ובעיקר שהם כולם צעירים ואינם מבינים בלשון רוסיא כלל.[72] התפללנו תיכף לד'. מאידך גיסא קוינו שאפשר תצא הצלה ורוח מנסיעתנו.
בערב קראו את כל הפועלים לאסיפה, והנאטשאלניק הציע לעבוד ביום המנוחה כי יום זה נקבע ליום תעמולה בכל הארץ.[73] מדבריו נתברר לנו שכל השאלה עם יום השבת נתעוררה רק הפעם. כל הנאספים כמובן הסכימו לעבוד ביום המנוחה. בין השמשות הגדתי לפני החבורה שיחה ודברי התעוררות בקשר עם ח[דש] אלול ויום הדין ובקשר עם המאורע בשאלת הש"ק. דברי עשו רושם גדול כי באמת יצאו הפעם מלבי. הרבה פעמים בכיתי, וחלק גדול מבני החבורה בכו בדמעות שליש. לסוף הזכרתי כי ממחרת נרגיש חוסר השופר שקולו נשמע בכל תפוצות ישראל, והוספתי שאנו לפי מצבנו אין לנו צורך בקול השופר שעקרו בא לעורר את האדם מתרדמתו,[74] והאדם שהשרפה כבר אחזה קירות ביתו אין לו צורך בקולות וצעקות לעוררו משנתו. נתונים אנו בדין, הורינו ומשפחתנו

71 הלכות קריאת שמע וברכותיה (כלל כא, סעי' יג), שם מופיעות המילים "ובכל נפשך" - אפילו הוא נוטל את נפשך. מסירות נפש הנה מילה כללית לגבי מסירות למען התורה או המצווה, ובהלכה היא מוגדרת כמצב שבו "ייהרג ואל יעבור", ימסור נפשו ואל יעבור על מצוות התורה, זאת כשמדובר באחת העברות החמורות - עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים - או כאשר המצב מוגדר כ"שמד", כשיש רדיפות נגד הדת, ואז יש למסור את הנפש על כל מצווה ובכך לקדש את השם. בירור מצוות קידוש השם נלמד בישיבה מאז הכיבוש הרוסי של ליטא, ראו מחברת ב, הערה 179.

72 זהו ביטוי נוסף לאחריותו כלפי הקבוצה.

73 אספות כגון זו היו דבר שכיח בברית המועצות בתקופה זו. באופן רשמי היה בסמכותן לבטל את הוראות השלטונות ואף הממשלה המרכזית. אולם מימי המהפכה הבולשביקית הפכו האספות הללו לגושפנקא לאישור הוראות השלטונות, וכל החלטותיהן נתקבלו פה אחד.

74 עפ"י דברי הרמב"ם (הל' תשובה פ"ג ה"ד): "אעפ"י שתקיעת שופר בראש השנה גזירת הכתוב, רמז יש בו, כלומר: עורו ישנים משנתכם ונרדמים הקיצו מתרדמתכם, וחפשו במעשיכם וחזרו בתשובה וזכרו בוראכם".

נתונים בארץ גזרה, ואין אנו יודעים מאומה מהם ובכלל כל מצבנו.[75] תוכן שיחתי היה שבכלל צריך להשתדל שמכל מאורע ומאורע ילמד האדם ליראה את ד', להתחזק באהבת ד' ואמונתו ולדבקה בו, שלא יעשו רק רושם חולף שבין רגע אינו ניכר מקומו, אלא יעשו חריץ עמוק בנפשו, כי רק אז חשוב שהאדם יפתח לו פתח כפתחו של מחט וד' יפתח לו פתח כפתחו של אולם.[76] כן פירש ר' יוזל ז"ל.[77] ומאידך גיסא הזכרתי כי אף שבאופן הרגיל קשה לקנות יר"ש, וכמעט שמרגיש אני שדברו של ר' ישראל סאלאנטער[78] בנוגע מדות, כי נקל לו לאדם ללמוד חצי הש"ס מלשנות אצלו מדה רעה אחת,[79] כן הדבר בנוגע יר"ש, נקל לו לאדם כל הש"ס מלהוסיף אצלו יר"ש ואהבת ד' טהורה, אבל יש בחינה שיש שקונה עולמו בשעה אחת, שבשעה אחת יתרומם למדרגה עילאה ומשם לא ירד,[80] וזה אפשר ע"י מאורעות יוצאות מגדר הרגיל, ולזה נתכונו חז"ל והקרא [המקרא] באמרם "מה ד' שואל מעמך כי אם ליראה אותו",[81] ושאלו, אטו יראה מלתא זוטרתא? והשיבו: אִין [כן], לגבי משה מלתא זוטרתא,[82] היינו שבמקום א[חד] הראו לנו כי באמת יראת ואהבת ד' מלתא זוטרתא, כי יש בחינה של קונה עולמו בשעה אחת.[83] הארכתי בענינים אלה.[84]

75 בתאריך זה, ראש חודש אלול, הפתיח לחודש התשובה ולהכנה לימים הנוראים, המחבר הקדיש את שיחתו להתעוררות לתשובה, כמקובל בישיבות.

76 עפ"י מדרש רבה שיר השירים (פ"ה, ג).

77 רבי יוסף יוזל הורביץ (תר"ח-תר"פ, 1850-1919), התפרסם בכינוי "הסבא מנובהרדוק". מגדולי המפיצים של תנועת המוסר, תלמידו של רבי ישראל סלנטר, ומייסד ישיבת נובהרדוק ושיטת המוסר הנובהרדוקאית. מחבר ספר "מדריגת האדם".

78 רבי ישראל ליפקין מסלנט (תק"ע-תרמ"ג, 1810-1883), מייסד תנועת המוסר ותלמידו של רבי חיים מוולוז'ין. פעל להחדרת לימוד המוסר כחלק מסדר הלימוד, והקים גם "בתי מוסר" למטרה זו. קרא לעיסוק קבוע בחובותיו המוסריות של היהודי מתוך ספרות המוסר של היהדות ובעזרת שיחות התעוררות. תלמידו רבי יצחק בלאזר הוציא לאור את כתביו ומאמריו בספר "אור ישראל".

79 ראו כץ, תנועת המוסר, ח"א, עמ' 279.

80 עפ"י גמרא (ע"ז י:). המשמעות, כפי שאמר בהמשך - יש זמנים המסוגלים להעלות את האדם בבת אחת למדרגה גבוהה.

81 דברים י, יב.

82 גמרא (ברכות לג:), תרגום: ושאלו: וכי יְרָאָה דבר קטן היא? והשיבו: כן, לגבי משה זהו דבר קטן.

83 כוונתו שלכאורה יש סתירה, מצד אחד קשה לקנות יראת שמים, ומצד שני הפסוק מציג זאת כדבר של מה בכך. "מה ה' אלוקיך שואל מעָמך כי אם ליראה את ה' אלוקיך", ואם מדובר רק לגבי משה, שהדבר היה קל לגביו, מדוע נכתב הדבר בצורה כוללת. אלא שלכל אדם יש בחייו שעות כושר ללמוד ליראה את ה' ולפתוח בלבו פתח כפתחו של מחט, ואזי ה' יפתח לו פתח כפתחו של אולם, ונמצא קונה עולמו בשעה אחת. שעת הכושר היא כאשר מתרחשים דברים יוצאי דופן, כפי שאירע להם.

84 גם שיחה זו יונקת מתנועת המוסר התובעת להתבונן בסביבה כדרך לתיקון עצמי, ובעיקר - לעסוק בעבודת עומק של תיקון המידות ויראת השמים, של השורשים והפנימיות, בלא להסתפק

א אלול. 24. ס"ג. השכמנו להתפלל בבקר לצאת אל העבודה. ביום נודע לנו כי הזמנתנו לבא לדאראווסקיא אינו אלא לשם רוגיסטראציע [רישום] בעלמא, והדבר ברור כי נחזור בו ביום, לכן הוחלט אצלנו שלא ליקח את החבילות. היום עבדנו ביער ושוב הרגשנו עול של מלאכה, כי המפקד עמד על גבנו והכריח אותנו לעבודה. חלק מאתנו עובדים אצל עבודה אחרת.

ב אלול. 25. ס"ד. היום השכמנו בבקר השכם כי אמרו שהאויטא תסע בשעה 6. התפללנו אחרי עמוד השחר, לסוף יצא האויטא בשעה 9. בדרך נשברה והגענו לשם בשעה 3. בבואנו לשם נתברר הדבר כי באמת אין זה אלא רעגאסטראציע, נכנסנו שם ברעסטארן [במסעדה] לאכול, קבלנו שם קשואים,[85] לחם קישעל[86] ועוד, אחרי הרעב לכל דבר היה לנו כל זה למשיב נפש.

נפגשנו עם הרבה יהודים מלטביה. הם מסרו לנו כי אינם שבעים רצון ממצבם ומעבודתם. כשמסרנו להם כי ב"ה שובתים אנו ביום הש"ק וכי יש לנו דירה מיוחדת להתפלל, מיטות כרים וכסתות, אמרו לנו שכל זה אין להם. במיני אכילה יש להם הזדמנות לקנות הרבה דברים מה שאין מצוי אצלנו.[87]

פגישתנו עם יהודים היתה לנו למשיב נפש, אחרי שכבר עברו שבועות שלא ראינו פנים של יהודי. גם הם שמחו לקראתנו. הרבה שאלו אצלנו את היום בו חל ר"ה ויו"כ ורשמו להם. בכלל היה זה קידוש השם.[88]

כבר הגיעו עד דבינסק.[89] לע"ע ישבנו באויטא לנסוע לבידעווא. הנהג היה שכור קצת, הסתובב עמנו בכל העיר כמה פעמים. כל היהודים נפגשו שוב עמנו, והרבה מהם שאלו אצלנו אדת ר"ה ויו"כ.

סוף סוף נסענו. בדרך ראינו כי אין הנהג נוהג כשורה בנסיעתו, פעם אחד נפל בבור ואח"כ עלה על עצים. נוכחנו שסכנה גדולה לנסוע עמו והחלטנו לירד מהאויטא. כשהנהג ראה את זה הבטיח לנו שישים עין שלא יארע שום דבר, אבל אנו חששנו כי יש בנסיעה כזו חשש של סכ"נ [סכנת נפשות], והחלטנו לחזור להעיר. הגענו לעיר בערב.

בדרך התפללנו מנחה, ותיכף נתעוררה השאלה איפה ללון בלילה. חפשנו אחרי

בשינוי שטחי. המחבר מוסיף נקודת מבט אקטואלית על כוחם של אירועים משמעותיים ליצור שינוי מהותי באדם, אם ייתן לבו לכך.

85 ייתכן שכוונתו למלפפונים, וכך גם בהמשך כשמזכיר "קשואים".

86 סוג משקה פֵּרות.

87 על פליטים מלטביה בברית המועצות ראו: דב לוין, "יהודים אסטוניים בברית המועצות".

88 מפגש בין יהודים היה רגע חווייתי, לאחר הבידוד שהגלות בברית המועצות גזרה עליהם. גם בהמשך הותיר כל מפגש כזה רשמים על המחבר.

89 דבינסק הייתה העיר השנייה בגודלה בלטביה, כ-230 ק"מ מצפון-מזרח לעיר הבירה ריגה. ב-1935 גרו בה 11,106 יהודים. היא נכבשה בידי הגרמניים ב-26 ביוני 1941, כך שהמידע שמסרו הפליטים על כיבושה לא היה עדכני.

מקום לינה, ובשום אופן לא מצאנו אפי[לו] מקום כל שהוא, אפילו לישב בלילה, ולפי המצב היינו מוכרחים ללון ברחובה של העיר, והגשם יורד ודולף. בשעה 10, שכבר חשבנו שממש אין מקום בעדנו, בא נכרי א[חד] פשוט מליטא,[90] והראה לנו על בית העומד באמצע עבודת הבנין בלא חלונות ובלא רצפה, ששם אפשר להשאר הלילה. לפי המצב היה בזה רוח והצלה. הסתדרנו שם תיכף לישן על הארץ, ואחרי תפלת ערבית שכבנו.

נצטערתי הרבה מזה כי בשביל כל הטלטולים לא למדתי את הקביעות.[91]

ג. 26. ס"ה. בבקר השכם הזדרזנו להניח תפילין ולהתפלל, ותיכף התחלנו לחפש אחרי אויטא או עגלה לחזור לבידעווא אבל לשוא, וא[חד] מהם אמר לנו כי אין לנו עצה אחרת כי אם ללכת רגלי. הסתובבנו בכל המשרדים לבקש אחרי אויטא ולא קבלנו, ובצהרים החלטנו ללכת רגלי. בינתים נפגשנו עוד הפעם עם הפליטים מליטא ולטביה. אחדים הבטיחו לנו לכתוב ולהודיע לנו מכל המתרחש במחנה הפליטים ובעולם, הנחנו אצלם גלויות מוכנות. בצהרים כשישבנו על אם הדרך וכבר החלטנו להתחיל בדרך פגשנו באויטא וכ10 קמ. הובילו אותנו, ואח"כ היה עלינו לילך כ20 קמ. הלכנו דרך הכפרים והקאלזאך [והקולחוז]. בהרבה מקומות קנינו אצל תושבי הכפר קשואים ושאר צרכי אכילה.

מנחה התפללנו בדרך, וכשחשכה היה עלינו לילך בדרך בביצות ורפשים. ובשעה 12 הגענו למקומנו עיפים מלוכלכים בטיט ורפש.

בדרך קיימתי את קביעותי, דברתי בחד"ת בענין שמיטה.[92]

ד. 27. ס"ו. בבקר באו להאיץ אותנו אל העבודה. מפני עיפותינו אחרנו כ2 שעות ובשעה 10 התחלנו שוב עבודתנו תחת השגחתו התמידי של רשע מידאלעוו.[93] השגחתו היה עלינו למעמסה ועול בלתי נשא, כי לא התחשב כלל וכלל עם אפשרותנו, רק תמיד האיץ לעבוד במרץ ובלי הפסק. הרגשנו כי עול העבודה מוטל עלינו, והצדקנו עלינו את הדין, כי מסתמא לא קבלנו עלינו את העול תורה כהוגן.

בהספקת המזונות לא הכל משיגים אנו, רק בעד מ"מ [מקח וממכר] ומעות קשה לקבל אצלם, ולכן המצב דחוק אצלנו מאד, וכמעט שחיים אנו בלחם גרידא, כי לא בכל יום מקבלים חלב, ודחן או גרופין [גריסים] ג"כ אין נותנים לנו כי הם אומרים שעלינו לילך במסעדה הכללית, ואנו כמובן א"א [אי אפשר]

90 סביר שהיה מקרב המגורשים שהשלטונות הסובייטיים גירשום מליטא בשנים 1940-1941. לנושא זה ראו למשל: Statiev, "Motivations and Goals of Soviet Deportations", pp. 977–1003.

91 ציון עובדה זו - בתוך מסכת הטלטלה והגשמים - הנה לא רק ביטוי לצערו על כך, אלא גם דרך של חשבון הנפש באמצעות הכתיבה. כך רשם גם במנוסתו מליטא ובעוד מקרים בודדים.

92 חלק מהקביעות בלימוד בוצע בעת ההליכה על פי זיכרונם, כפי שנרשם כאן.

93 בהמשך נכתב שמו: מארדאלעוו.

מפני הכלים ובשולי עכו"ם, וכבר התרגלנו לחיות בלחם גרידא ובמשך כל היום אין אנו טועמים אפילו טעם של מים מבושלים, וגם הקלג[רם] לחם אינו מספיק אחרי שאין לנו מזונות אחרים, ולקבל יותר מכפי שעור זה אין לנו אפשרות, והרבה מאתנו אומרים שהם סובלים רעב ממש.[94]

ה. 28. ס"ז. בעבודת כריתת העצים ביער עובדים אנו שבעה, היינו הגבורים שבנו, גם אני בין "הגבורים", ויתר החברים עובדים בחטיבת עצים ותקון דרכים. למעשה המצב משונה, עבודתם קלה ביותר מעבודתנו והם מרויחים הרבה יותר מאתנו, כי אלו משלמים בעד קוב. מט. [מ"ר] 1.30 וכעת אין אנו מספיקים לעשות אפילו קוב. מט. שלם והעבודה קשה. אבל מה נעשה שכן מנהג המקום. בצהרים בא אצלנו ידיעה שהפתיעה כולנו, כי נתקבל מדאראווסקאי פקודה מאת הוואיענקאמאט [לשכת הגיוס] כי כל הפליטים עליהם לבא תיכף לקטעלניץ. ידיעה זו, אף שלא ידענו פתרונה, שמחנו לקראתה, כי משתחררים אנו מפה. הוא צוה עלינו לגמור את העבודה בהקדם, ואח"כ נבא אל המשרד לעשות החשבון, ומחר בבקר נסע כולנו.

הזדרזנו לגמור את העבודה ובינתים נזכרנו כי מחר הוא ערש"ק, ושיש חשש ח"ו של חילול שבת. גמרנו את העבודה וכבר הלכנו בדרך, ושם באו להודיענו כי נתברר הדבר שטעו, כי הפקודה חל רק על פליטי לטביה. הידיעה הכוזבת צערה אותנו, כי כבר הרגשנו מעין חרות מעול העבודה. שוב חזרנו למקום העבודה.

ו, ש"ק. 29 - 30. ס"ח-ס"ט. בשביל טלטול הדרך ויתר הטרדות נחלש סדר הלמוד בחבורתנו בשבוע דנא. גם שמירת סדר התפלה בדיוק נחלש קצת בימים אלה. התדברנו בינינו להתחזק הן בלמוד והן בתפלה.

היום נודע כי הרשע המשגיח על עבודתנו מארדאלעוו הוזמן לצבא ונסע כבר לשם. שמחנו מאד בזה כי נשתחררנו מעולו, ויתן ד' שנזכה בקרוב להשתחרר מעול גלותנו.

ידיעה זו הביאתנו לידי הרהור שצריכים אנו לקבל עלנו ביתר עז עול תורה ויר"ש. ימי הדין והמשפט מתקרבים וכבר התחלנו לדאוג אדת ימי החג ואדת שופר, אחדים הבטיחו לנו להביא קרן של איל אבל למעשה לא הביאו, האכרים מתפלאים על בקשתנו שצריך לנו קרן של איל על מה ולמה.

בש"ק דנא דבר ידידי מר אייזיק אויזבנד דברי התעוררות בעד החבורה.

ח-ט. 31. ע'-ע"א. א[חד] מחבורתנו נחלה מר י. באר, והוא האחד המבין ויודע לדבר בלשון רוסי, והעבודה לקבל אצלם כסף ולדבר עמם הוטל עלי, באשר

94 לראשונה מתוארת בפירוט מצוקת המזון עקב הימנעותם ממאכלות אסורים ומבישולי עכו"ם. לנושא הספקת המזון וחלוקתו בתקופת המלחמה ראו למשל: Moskoff, The Bread of Affliction.

שלע"ע אני מבין ומדבר קצת בלשון רוסי יותר מאחרים, והמצב אצלנו דחוק מאד, כי אין נותנים לנו כסף, ובלי כסף אין להשיג לחם. בכל יום יש להשתדל בזה ומקבלים 30 או 15 שזה מספיק רק על לחם לחוד, וכמעט שכל בני החבורה נזונים בלחם ומים ובצל, רק אחדים שיש להם קצת מ"מ [מקח וממכר] קונים קצת חלב, ולפי המצב שאוכלים לחם לחוד אין הקג. מספיק וכמעט שהרבה סובלים רעב, והעבודה ביחוד כריתת העצים קשה מאד, כי אנו מצדנו משתדלים לעבוד הרבה. היום נזדמן לי לקנות ככר לחם בחנות, זה היה אצלי שמחה גדולה כי עכשיו יהיה לי להוסיף על הארוחה, ראיתי בזה חסד עליון שהזמין לי צדה ברוח. ראיתי שהרבה קנאו לי, כי לפי המצב הלחם הוא דבר יקר וחשוב מאד, וכבר ניכר שמקפידים מאד על כל פרוסה ופרוסה, אפילו אם הוא כפול[95] אין נותנים לנו, באמרם שאפשר לנו לאכול במסעדה הכללית, ואם רוצים אנו נכונים הם לבשל ביחוד בעדנו, וכמעט שהיתה אפשרות להקל בזה כי יהיו להם כלים מיוחדים, אבל מפני בשול עכו"ם אין להקל בזה.

הם שואלים ואומרים שאינם מבינים בשום אופן מדוע אין אנו רוצים לאכול אצלם. הדבר כבר נתפרסם בין כל תושבי הכפר שאין אנו אוכלים בשר, ובכלל אין אנו אוכלים במסעדה, והכל יודעים שאנו חרדים.[96]

היום קבלתי גלויה מדראווסקאי מפלוני שהבטיח לנו לכתוב. הוא כותב כי מפליטי לטביה נתגיסו הרבה לצבא אחרי החזית, וגם כי במהרה חושבים לגיס פליטי ליטא. הטעם מפני מה הקדימו פליטי לטביה לליטא אינו מובן לנו לע"ע.[97]

י-יא. 3 - 2. ע"ב-ע"ג. בזה שנפטרנו מהמשגיח שלנו על העבודה, הוקל עלנו עול העבודה, ובכלל ע"י ההתרגלות לעבודה זו ג"כ הוקל עלנו הדבר.

מצב החומרי נעשה דחוק מיום ליום, אני מצדי קניתי לי בשבוע זו חלב וגם השגתי ביצים, אבל החבורה בכלל חיים רק בלחם ומים, ואי נעים לי להתפרד בזה מכל החבורה, אבל מה אעשה.

במשרד מבטיחים הם שעוד מעט ויהיה כסף. בימים אלו נתגבר הקר ובלילה מרגישים אותו הרבה. התושבים אומרים שעוד מעט ומתחיל החורף, ודאגה אחרת התחילה לנקר את מוחנו, איך נוכל לחיות בשעה שהקר יתגבר כשאין לנו

95 כגודל פול, ביטוי שאול מהגמרא פסחים ג:, "הגיעני כפול", וברש"י שם: מין קטנית. כוונתו שאינם מקבלים לחם אפילו בשיעור מזערי.

96 הסירוב להשתמש במטבח הציבורי נבע מהקפדתם להימנע ממאכלות אסורים, וכפי הנראה היה יוצא דופן. בשלב זה עדיין עמדו בו.

97 בראשית המלחמה חששו הרשויות הסובייטיות לגייס את הפליטים מליטא ומלטביה (שנחשבו אזרחי בריה"מ), שמא יתגלו מקצת הפליטים כמרגלים גרמניים, אולם בשלב זה שינו את דעתן והתחילו לגייס בהדרגה גם את הפליטים. השינוי נבע ממחסור חמור בכוח האדם שהלך והחריף בשל התבוסות שנחל הצבא האדום בראשית המלחמה. לנושא זה ראו למשל: Ismailov, "On the Issue of Human Losses During the Great Patriotic War", 1941–1945.

בגדים חמים. להרבה מאתנו אין אפי[לו] כתונת, מעיל ועוד, וגם כסף אין, וגם בעד כסף אין להשיג. מהמשרד מבטיחים הם ליתן בגדים חמים, אבל מי יודע מתי? אגב מוסרים התושבים, [הקור] מגיע פה עד 40, והעבודה נמשכת ביער גם בשעה שהקר הוא יותר מ30, ומי יודע איך נוכל לסבול את כל זה? גם בבית קר לע"ע כי אין שם תנור, כל זה הביא הרבה מחברותנו לידי מצב רוח מדוכה.
סדרי התפלה והלמוד נתחזקו, אמרתי לפני החבורה חד"ת בענין ע"ע [עבד עברי], ובענין ע"א [עד אחד] בהזמה.

יב-יג. 4 - 5. ע"ד-ע"ה. היום נתעוררה אצלנו שוב השאלה כי כדאי לנסוע יחד עם החבר מר יעקב פקטור שהוא חולה וצריך נתוח בחוטם - לקיראוו, ושם יהיה אפשרות להודע משאר הפליטים, אם אפשר וכדאי להעתיק את עצמנו לעיר אחרת, וגם להשיג שופר, סליחה ומחזור, כי ימי הדין מתקרבים ואתנו אין כל. כולם נתנו עיניהם בי להתנדב לנסיעה זו. השתמטתי מפני הקושיים התלויים בזה, ידידי מר אייזיק הסכים לנסיעה זו, אבל לסוף לא נסע האויטא לקטעלניץ והנסיעה נדחתה.
היום השגתי תשובה ממערכת ה"עמאס" במוסקבה. הם כותבים כי אין דרכם להדפיס בעתונם מודעות כאלו, רק מראים לנו אדריסה לביורא [כתובת למשרד] במוסקובה המתענינת בענינים כאלו, לשם שלחנו תיכף מכתב ודרשנו מאתם תשובה.
היום בא א[חד] מהמשרד ומסר לנו שהמשרד הצבאי בדורבסקיא מציע לכל הפליטים שיגישו בקשה להיות מתנדבים בצבא.[98] מתחלה הביא אותנו שאלה זו במבוכה, כי סוף סוף רצוננו להפטר ממקום זה, ומאידך גיסא יודעים ומכירים אנו הקושיים התלוים בזה שנתנדב לצבא.
השאלה הוכרעה אצלנו אחרי שנזכרנו כי אסור לנו להתנדב בשביל חלול הש"ק התלוי בזה.[99] את המציע אמרנו כי בעוד ימים נשיבו תשובה על זה. בינתים חשבנו להודע פרטים דבר זה, איך מתנהגים יתר הפליטים בדורובסקיא ושאר הערים. חשבתי לנסוע לשם דבר זה. תיכף כתבתי לידידנו שיודיענו פרטים ע"י הטלפון או ע"י מכתב. גם להמערכת במוסקובה כתבתי שיואילו לשלוח לנו עתון יהודי. היום בא הנאטשילניק והביא עמו כסף. השגנו 300 רוב. שלפי המצב היתה בזה הרוחה קצת.
על שבת הספקנו להכין עוד קצת צרכי אכילה.

יד, ש"ק, טו. 6 - 7. ע"ו-ע"ז. ביום הש"ק מרגישים אנו ממש מעין גן עדן,

98 את ההצעה הזאת יש לראות על רקע השיטה הסובייטית לשאוף לכך שהגיוס (וכל פעולה כפויה) ייראה כנובע מתוך רצון ורוח התנדבות.

99 גם במקרה זה האפשרות לשמירת השבת היא שהכריעה בקבלת החלטות.

מנוחתנו היא מנוחה שלמה,[100] מנוחה חיובית, וב"ה שכמעט כל היום חולף אצלנו בדברים רוחניים, בלמוד אורחות חיים, הלכה, פרשת השבוע, נגון וזמרה, תפלה בצבור ואמירת מזמורי תהלים. בסעודה ג' אחרי לימוד פרשת השבוע, ששם פלפלנו בדברי הלכה, ואחרי שאמרתי לפני החבורה חד"ת בענין "איסור אלמנה לכה"ג",[101] ומזה נמשכנו בנגונים עד סמוך לחשכה. אח"כ אמרתי דברי חזוק עה"פ "מי את ותראי מאנוש ימות וגו'",[102] כי בשום אופן אין לנו לירא משום איש כי ד' אתנו, וזוהי היפוך תכונת וצביון ישראל, וכשישראל מתירא ומתפחד, צועק הנביא כי אין מכירו, "מי את"?[103] הבאתי דברי הרבינו יונה כי מפסוק "כי תצא למלחמה וראית סוס ורכב עם רב ממך לא תירא מהם",[104] אלפינן [למדנו] כי כשאדם רואה כי צרה קרובה עליו, אין לו לירא ולהתפחד, ואם מתפחד עובר בלאו,[105] ואף שמצינו אצל יעקב אבינו כי "וירא ויצר לו"[106] מיד גם אחרי שהבטיח לו ד' שישמור אותו,[107] היינו בשביל שמא יגרום החטא.[108] ואף שהמורא אחת היא, הסבה אחרת לגמרי, ושונים הענינים מהקצה אל הקצה. גם אנו צריכים להתפלל מיום הדין ומהחשש שמא ח"ו גרם וגורם החטא, ומורא זה תביאנו לידי תשובה, אהבה ודבקות בד' וגם לשמחה, כי שובע שמחות את פניך ד'.[109] אבל בשום אופן אסור ואל לנו לירא מפני צרה זו או אחרת, אפילו אם בדרך הטבע קשה להנצל ולסבול אותה, כי ד' הוא המוליך אותנו.[110] בדברי הזכרתי כי יש לנו להתפלל תפלה מיוחדת שיזכנו ד' שנזכה לחוג את ימי הדין במנוחה ובשלוה שלא יפריעו לנו ח"ו.

100 עפ"י תפילת מנחה בשבת "מנוחה שלמה שאתה רוצה בה".

101 אלמנה אסורה לכהן גדול בלאו שנאמר: "אלמנה... לא יקח... ולא יחלל זרעו בעמיו" (ויקרא כא, יד), והוולד הנולד הוא חלל (כלומר שכהונתו חוללה ואינו כהן).

102 ישעיה נא, יב. אחת מהפטרות הנחמה ("שבעה דנחמתא") שנקראות באותם שבועות.

103 לפי פרשנותו הפסוק מתייחס למצב שבו יהודי מפחד מבן אנוש, והנביא מוכיח אותו באמצעות השאלה הרטורית: "מי את?!" (ראו ביאור המלבי"ם שם).

104 דברים כ, א. הפסוק מפרשת השבוע של אותה שבת.

105 כך כתב רבנו יונה מגירונדי (שערי תשובה שער ג לב): " 'כי תצא למלחמה וגו' וראית סוס ורכב... לא תירא מהם' (דברים כ, א), הוזהרנו בזה שאם יראה האדם כי צרה קרובה, תהיה ישועת ה' בלבבו ויבטח עליה. כענין שנאמר 'אך קרוב ליראיו ישעו' (תהילים פה, י), וכן כתוב 'מי את ותיראי מאנוש ימות' (ישעיה נא, יב)".

106 בראשית לב, ח.

107 "והנה אנכי עמך ושמרתיך בכל אשר תלך" (בראשית כח, טו).

108 כמבואר בגמרא (ברכות ד.).

109 עפ"י תהילים טז, יא.

110 כלומר יש הבדל במניעי הפחד. יעקב פחד למרות הבטחת ה' שישמור עליו, אך פחדו נבע מהחשש מחטאיו, וזו יראה חיובית המביאה לידי תשובה, אהבה, דבקות ושמחה בה'. שיחה זו הוקדשה כולה לחיזוק הביטחון בה' בכל מצב.

ביום א' ירד גשם טורד ואעפ"כ המשכנו עבודתנו, כי בימים האחרונים שוב התחילו להתרות בנו, שאם לא נעבד כדי השיעור המסוים, לא נשיג לחם כפי הצורך.

טז-יז. 8 - 9. ע"ח-ע"ט. מהחזית ניכר כי המלחמה נמשכת בלי הרף וקרבנות נופלים מב' הצדדים לרבבות. סמאלנסק עברה מיד אל יד פעמים אחדות.[111] האשכנזים מתקרבים לאדעס [אודסה],[112] באוקראינה כבשו להם כמה עירות. לע"ע לא השגנו ידיעות אדת המתנדבים, ותשובה לא השבנו עד עתה. היום נתקבל גלויתי ששלחתי למערכת ה"שטערען" בכרקוב. טעם הדבר מפני מה נשלח בחזרה אינו מובן לנו.[113] עשיתי נסיון ושלחתי גלויה כתובה עברית לאמריקה לר' אלי' מאיר שליט"א,[114] אף שדבר רחוק אם יקבל גלויה זו.[115] ביום ב', כשישבתי עד שעה מאוחרת בלילה, נכנס אצלנו נכרי אחד ובתוך הדברים שאלתי אותו אם יש לו קרן של איל, והוא הבטיח להביא את זה ביום א הבעל"ט, והלואי שיתקימו דבריו ואז נספיק לקים עוד מצות שופר ביום הדין. היום נזדמן לי לקנות תפוחי אדמה כ4 קג. בעד טבק שזה דבר חשוב פה. לפי השער קניתי מציאה גדולה, ושמחתי מאד עם זה כי יהיה לי לשבור רעבוני. אח"כ עוררו לי חברי שמן הראוי למסור את זה בעד הכלל, אף שלהם יספיק זה רק לסעודה אחת, ובעדי אפשר זה להספיק על שבועות אחדות, בכל זה הסכמתי למסור להצבור.[116] בימים אלו הצעתי לפני החבורה חד"ת בענין יהרג ואל יעבור בדברי הגר"ח מבריסק זצ"ל על דברי התוס[פות] יבמות ריש פ' הבע"י [ראש פרק הבא על יבמתו] דדימו דין עריות באשה לדין אם משליכין אותו על תינוק.[117] עוד

111 זו הייתה הטעיה מכוונת של העיתונות הסובייטית. למעשה בקיץ 1941 הצליח הצבא הגרמני להדוף את כל מתקפות הנגד של הצבא האדום באזור סמולנסק והעיר הייתה בידו.

112 אודסה הייתה בירת המחוז באוקראינה, ובה קהילה יהודית חשובה שמנתה בשנת 1939 למעלה מ-200,000 יהודים. העיר הייתה תחת מצור גרמני-רומני החל מ-5 באוגוסט 1941, ונכבשה בידי הכוחות הגרמניים והרומניים ב-16 באוקטובר 1941. קייב, עיר הבירה של אוקראינה והמרכז החשוב ביותר של יהדות אוקראינה (224,200 יהודים ב-1939), נכבשה ב-19 בספטמבר 1941.

113 עיתון זה חדל להופיע כבר בראשית המלחמה, ראו הערה 10.

114 אחיו של ראש הישיבה שיצא לארה"ב, ראו עליו במחברת ב הערה 314 ובמבוא ליומן.

115 הסיכוי שהגלויה תצא את גבולות ברית המועצות היה נמוך מאוד. הצנזורה הסובייטית אמנם התרופפה במקצת בראשית המלחמה, אך במהרה חזרה לפעול במשנה מרץ. עיקר מאמציה כוונו נגד הפצת כל מידע שעלול היה להתפרש כמידע מציאותי על אודות המצב במלחמה.

116 פעמים אחדות ביומן נרמזו לבטיו ביחס למחויבות להתחלק עם הציבור במצרכים שרכש בעצמו לצורך קיומו.

117 יבמות (נג:) תוספות, שם מבואר שדין "יהרג ואל יעבור" על שלוש העברות החמורות הוא דווקא ב"קום ועשה", כלומר כשהוא פעיל, ואילו ב"שב ואל תעשה", כשהוא סביל, אין לו ליהרג, כגון במקרים שהובאו לעיל.

בדברי הרע"א [רבי עקיבא איגר] ענין מאנס קטנה שהיא אסורה עליו דנימא [שנאמר] בזה עדל"ת [עשה דוחה לא תעשה], אחרי שעליה אין איסור לפי דברי התוס[פות] כתובות מ. פלפלנו בזה הרבה.[118] כבר התחלנו ללמוד הלכות ר"ה. נתעוררנו שמן הנחוץ לכל א[חד] שאין לו סדור לתפלה, יעשה העתקה מכל התפלות לימי ר"ה ויוה"כ ועם תפלת זכה מס[פר] חיי אדם.[119]

יח-יט. 10 - 11 . פ'-פ"א. מתרגלים אנו אל העבודה, ובכריתת העצים השיעור מתרבה מיום ליום עד שכמעט הם שביעי רצון מאתנו. אין דעתנו נוחה מזה כי סוף סוף חושבים אנו שבימות החורף נהיה מוכרחים לעזוב את המקום, שאי אפשר יהיה בעדנו לעבוד ביער בשעה שהקר יתגבר, ואם יהיו שביעי רצון לא יאבו להרשות אותנו לעזוב את המקום. דורשים אנו מאתם שיכוננו אצלנו תנור, כי בלילה קר אצלנו.

כ-כא. 12 - 13. פ"ב-פ"ג. היום הודיעו כי שלשה מאתנו מוזמנים לעמוד לצבא, היינו אותן שנולדו בשנת 19-20-21.[120]

היום בא אצלנו א[חד] והציע לקנות אצלו תפוחי אדמה. שאלנו אותו אם אפשר להשיג אצלו קרן של איל והוא הבטיח להביא. שמחנו לקראת זה.

בש"ק בלינו בד"ת ומוסר, ובתפלה שירחם ד' עלינו להוציאנו מצרה לרוחה.

כב. 14. פ"ד. בבקר נכנס אצלנו מנהל המשרד ואמר שאלו הג' [השלשה] שהוזמנו לצבא עליהם ליסע היום. גם צוה במפגיע שהחולה מר פקטור עליו לנסוע לקירוב בבית החולים. אמרנו לו שיחידי בשום אופן א"א לו ליסע, והסכים לזה שא[חד] מאתנו ילוה אותו עד קירוב, כולם נתנו עיני[הם] בי שעלי לנסוע, ויחד עם זה להפגש עם יהודים לדרוש ולחקור אדת פליטי ארצנו ומאנ"ש [אנשי-שלומנו], ולבקש אחר שופר מחזור ובכלל ספרים. ואף שמראש ידעתי כי לא דבר קל הוא נסיעה כזו, הסכמתי לבקשת חבירי לנסוע לקירוב. כולם הלכו אל העבודה ואני יחד עם הג' נשארנו בבית לחכות על המכונה [המכונית]. במשך שעות אחדות נתברר שהמכונה תיסע למחר. הנכרי הביא תפוחי אדמה ואת השופר הבטיח להביא ביום ג'.

היות שלא הלכתי כבר אל העבודה, החלטנו לילך בכפר הסמוך בורדאניק להפגש עם היהודים לדרוש ולחקור אצלם אדת המצב, וגם אפשר שימצא אצלם ספרי קדש. לשם קבלנו עגלה. כשבאנו לשם נפגשנו עם היהודים וכנראה הם שביעי רצון יותר מאתנו, מפני ששם משיגים הרבה צרכי אכילה כמו סכר

118 גם זו סוגיה מורכבת שנלמדה מתוך הזיכרון, ראו עוד על כך במבוא ליומן.

119 תפילה זכה - כינוי לתפילת יחיד שנהוג בקהילות אשכנז לאמרה בשקט בפתיחת יום הכיפורים לפני "כל נדרי". חוברה על ידי הרב אברהם דנציג והובאה בספרו חיי אדם (כלל קמ"ד, סימן כ'). כוללת בעיקר דברי וידוי וחרטה, ובקשה להיטהרות.

120 גם באוכלוסייה הכללית הקיף הגיוס הכללי בראשונה את שנתוני הגיוס האלו.

[סוכר], דגים מלוחים ועוד, אבל לעומת זה אין להם מנוחה ביום הש"ק, וזה שוה בעדנו כל הון דעלמא [כל הון שבעולם].[121] קבלנו אצלם דגים מלוחים בעד הצבור ובשביל זה נתאחרנו עד הערב, ובדרך הלכנו בחשכה והדרך היתה קשה מלאה בצה ורפש.

ספרים לא השגנו אצלם. היום אמרנו סליחות והיות שאין לנו ספרים אמרנו מסליחות בה"ב[122] ומזמורי תהלים.

כג. 15. פ"ה. בבקר השכמנו לומר סליחות, ואחרי התפלה חכינו על המכונה. בשעה 11 יצתה המכונה, בדרך דברנו בחד"ת. בדורובסקאי הגענו בשעה 2. הג' עמדו תיכף אצל הקומיסיה וכולם הוכרו לראוים [לגיוס], אבל מתי יצטרכו לילך לא אמרו. נצטערנו הרבה מזה, אבל בטוחים אנו בד' שסוף סוף יעלה בידם להשתמט מחוב זה.[123]

נכנסנו בבית החולים לקבל רשיון בעד החולה ובעדי בתור מלוה, ושם אמרו שאחרי שהחולה הוכר לראוי לצבא אין לו רשות לנסוע. אגב, רושם משונה עשה עלי מה שהרופא לבדיקת המגוייסים היא אשה. נצטערנו מה שהתכנית לנסוע לקירוב לא נתקיים. נתישבתי שאחרי שהתחלתי בנסיעה עלי לנסוע אפילו יחידי לכה"פ עד קטלניץ. כשנכנסתי במכונה לנסוע אמר לי מנהל הפנקסים שבלי רשות מיוחדת אסור לנסוע, ואפשר שיהיה לי אי נעימות מזה. מתחלה נבהלתי ויצאתי מן המכונה, אבל אח"כ אמרתי לו שעלי להפגש שם עם קרובים וידידים, ואמר לי שבאם אחזור באותה המכונה יש לי רשות לנסוע.

החלטתי לנסוע עד קטלניץ לכה"פ, ואפשר שיזמין לי ד' שופר וספר וכדומה, באתי לקטלניץ בשעה 10 בערב. נכנסתי לבית הנתיבות, שם פגשתי כי כל החדרים מלאים מפה אל פה עם פליטים מעירות שונות, כמו לנינגראד סמלנסק ועוד. מתחלה לא פגשתי מאחב"י, כעבור חצי שעה פגשתי אשה יהודית מלטביה, וע"י [ועל ידה] נודע לי אדת יתר היהודים המתגוררים פה. הרבה לנו כבר יותר משבוע בבית הנתיבות מאפס מקום.

במשך הלילה נפגשתי עם הרבה מאחב"י הנוסעים מקירוב והנוסעים לקירוב. הם מסרו לי כי בקירוב אין נמצאים הרבה פליטים, ויהודים תושבים כמעט שאין שם. תקותי למצא שם ביה"מ [בית המדרש] ויהודים חרדים כמעט שנתבטלה.

121 זהו ביטוי נוסף למסירות הנפש למען השבת.

122 בה"ב - תעניות בימי שני, חמישי, שני. ראו בנספח 2, מושגים בהלכה. על פי מנהג האשכנזים מתחילים בסליחות בשבוע שלפני ראש השנה, ומאחר שלא היה בידיהם ספר סליחות אמרו את אלו הנאמרות בתעניות בימי בה"ב מתוך סידור התפילה שהיה בידיהם.

123 המחבר מתהלך כאן על חבל דק מאוד. אילו היה יומנו נתפס יכלו החוקרים לפרש את דבריו לא רק כחוסר התלהבות להתגייס (תופעה מוכרת ורחבת היקף, שסופה עונש) אלא כקריאה להימנע מהגיוס, שעונשה כבד עד להוצאה להורג.

הם יעצו לי שאין כדאי בשביל זה לנסוע לקירוב. הם מסרו לי אדריסיות [כתובות] למשרדים בקירוב, גרקי, ופענזע, המשתדלים בחיפוש קרובים מפליטי ליטא. בקירוב מנהל המשרד הוא יהודי. כתבתי לו תיכף גלויה, בפענזע המנהל הוא מר געדווילא מנהל המניסטרים בליטא. נודע לי שבקטלניץ נמצא שוחט מלטביה, החלטתי להפגש עמו.[124]

במשך הלילה נתברר לי כי שאלת הלחם היא באמת קשה, כי בשום אופן אין לקבל לחם בבית הנתיבות. אפשר לקבל 200 גרם לחם רק אם קונים ארוחה, ואז המחיר 2 רוב[ל] לקג. אני לקחתי עמדי 3 קג. לחם.

בבקר נפגשתי עם השוחט. נכנסתי אצלו להתפלל שחרית. הוא מסר לי שיהודים חרדים נמצאים פה אחדים מהומל וזיטמיר.[125] ספרים אין לו, יש לו סכין לשחיטה, אבל מתוך דבריו נתברר לי שחשוד הוא על אכילת נו"ט [נבלות וטרפות] ויש ספק על שחיטתו. גם הוא לא יעץ לי לנסוע לקירוב.

מסרתי לו כי מתפללים אנו בכל יום בצבור ושובתים אנו ביום ש"ק, ועל ר"ה [ראש השנה] בדעתנו בע"ה לשבות ולהתפלל כדבעי, ורק עיקר דאגתנו היא אדת מצות שופר. הוא התפלא מאד על זה, ואמר שאפשר גם אצלם לסדר מנין על ר"ה, רק מפני אפס מקום קשה הדבר. דברתי עמו שישתדל הרבה בזה. גם מסרתי לו רשימה מכולנו שישתדל לדרוש ולחקור אצל הפליטים אדת הקרובים וידידים מאנ"ש.

במשך הלילה נודע לי שאלו שנאסרו בפולין ונשלחו לארקנגלסק[126] נשתחררו עכשיו אחרי שפולין ורוסיה חתמו על חוזה הדדי[127] וכולם נוסעים לטשקנט

124 לאחר שמילא את משימתו בליווי חבריו הוא נרתם למשימה השנייה - יצירת קשר עם קבוצות של שומרי מצוות ויצירת קשר עם בני המשפחה.

125 הומל וזי'טומיר, שתי קהילות בבלורוסיה.

126 מדובר באלו שגורשו ע"י הרשויות הסובייטיות בשנים 1939-1941, בגלי הטיהור שפקדו את השטחים המסופחים - מערב בלורוסיה, מערב אוקראינה, המדינות הבלטיות ובסרביה. על הגירושים ראו במחברת ג, וכן: "Statiev, Motivations and Goals of Soviet Deportations".

127 בעקבות מבצע ברברוסה - הפלישה לברית המועצות ביוני 1941, חל שינוי במדיניות הסובייטית כלפי פולין ואזרחיה, בעיקר על רקע הרצון לפייס את דעת הקהל באנגליה ובארה"ב. כאן מדובר בחוזה שנחתם בין ולדיסלב שיקורסקי, ראש ממשלת פולין הגולה, לבין סטלין, ובו הוסכם על הקמת צבא פולני בברית המועצות וכן על חנינה לאזרחים הפולניים שהיו אסורים ברחבי ברית המועצות. צו החנינה פורסם ב-12 באוגוסט 1941. הסכם זה אִפשר למאות אלפי פליטים פולניים להשתחרר ממחנות הגולים ולנוע בברית המועצות, ואלפים מהם נעו דרומה, מסיביר וממרכז בריה"מ לאזורי אסיה המרכזית, בעיקר לעריה הגדולות של אוזבקיסטן - טשקנט וסמרקנד (על מניעים נוספים ראו להלן בהערה 128). חלק מיהודי פולין גויס לצבא אנדרס (צבא פולין הגולה בראשות הגנרל ולדיסלב אנדרס) ואחדים זכו אף להגיע לארץ ישראל בימי מלחמת העולם השנייה, ביניהם "ילדי טהרן". הידיעה על השחרור לא הגיעה למקומות הנידחים או הרחוקים ביותר, ויהודים רבים לא ידעו על חוזה זה ונשארו במקומם עד תום המלחמה ואף לאחר מכן. גם רבים מיהודי ליטא שגלו לברית המועצות נספחו להמונים שנעו דרומה, אף על פי שהחוזה לא נגע

ששם חם גם בחורף.[128] נפגשתי עם הרבה מהם, ביניהם יש הרבה חרדים. הם מסרו כי הרבה סבלו במשך היותם שם, א[חד] הבטיח לי לכתוב משם אם אפשר וכדאי להסתדר שם, כי תיכף עלה במחשבתי שכדאי בעדנו לנסוע לשם, אחרי שבחורף הקר יהיה קשה בעדנו לעבוד ביער.

אחרי התפלה עוד פקפקתי אם לנסוע לקירוב או לא. הלכתי להודע מתי תחזור המכונה, ענין זה שהה אצלי הרבה זמן עד הצהרים, בינתים נכנסתי אצל אומן יהודי לתקן שעוני, הם מתושבי רוסיה, מסרתי להם כי מחפש אני אחרי ספרים לר"ה, ואף שהם חפשים לגמרי נתעורר אצלם רגש היהודי ודברו דבר זה ברצינות. אדת קירוב אמרו לי שאין כדאי לנסוע לשם כי מעולם לא היו שם יהודים.

דברתי עמם שיתפללו בר"ה ויוה"כ וא[חד] אמר לי שביוה"כ שובת הוא בכל פעם, וגם הפעם אם יהיה מנין בודאי יבא, נתברר לי שדעתנו על יהודי רוסיה, שהם כבר נתרחקו לגמרי ממקור היהדות, אינו נכון.[129]

אגב מסרתי להם לתקן שעוני בעד 25 רוב[ל]. אדת שעון היד אמרו לי שאין כדאי לתקנו ואינו שוה כלום.

אחרי הצהרים ביום כד. 16. פ"ו. הלכתי לחפש אחרי היהודי החרדי מהומל. כשמסרתי לו תכלית בקורי אצלו ובכלל מצבנו, כי משתדלים אנו פה להזהר בכשרות שבת ותפלה בצבור ועוד, עשה עליו הדבר רושם חזק. הוא מסר לי

אליהם. על פי היומן מסתבר שחודש לאחר חתימת החוזה התפשטה הידיעה והגיעה גם לאוזני המחבר וחבריו. על החוזה והשלכותיו ראו: דב לוין, "לקורותיהם של יהודי ליטא שגורשו לברית המועצות במלחמת העולם השניה". על השינויים במדיניות הסובייטית כלפי פולין ב-1941 ראו Akulov, The Soviet Union and Formation of the Grand Alliance.

128 טשקנט, בירתה של רפובליקת אוזבקיסטן במרכז אסיה הסובייטית, הפכה מראשית המלחמה לאחד היעדים המרכזיים, אם לא העיקרי שבהם, של אזרחים סובייטיים מתפנים ונמלטים, ובכלל זה גם יהודים. באזור זה היה שובע יחסי (במונחים הסובייטיים) ואקלים נוח וחם, לאחר הסבל באקלים הרוסי הקר, בלא תנאים נאותים של לבוש וחימום הבית. בנוסף, האזור נמצא רחוק מאוד מקו החזית וקרוב לגבול עם תורכיה וארץ ישראל. לבסוף, באוזבקיסטן התקיימה עוד משנות השלושים רשת מסועפת ומחתרתית למחצה של לימוד התורה, שהועתקה לשם מאזורי תחום המושב לשעבר שבהם הגיעה רדיפת הדת היהודית לשיאה. דבר קיומה של הרשת הזאת נשמר בסוד, אך היה ידוע למקצת הפעילים היהודיים בבריה"מ, אם כי אין ודאות שהרב שטיין הספיק לבוא אתם במגע ולדעת על קיום הרשת בטרם הגיע לאוזבקיסטן. מאידך גיסא, באזור זה נפוצו מחלות רבות שנבעו מהאקלים החם ומתנאי החיים, והתמותה בקרב הפליטים הייתה גבוהה יחסית. כפי הנראה, על כך טרם שמעו. על הפינוי והמנוסה למרכז אסיה בכלל, ולטשקנט בפרט, ראו Manley, To the Tashkent Station: Evacuation and Survival in the Soviet Union at War.

129 זו קבוצה שנייה של פליטים שהמחבר עודד אותם לשמור על יהדותם, במקרה זה להתפלל בראש השנה וביום הכיפורים.

כי בהומל התקיים עד יום האחרון[130] ביה"מ והרבה באו עוד להתפלל. הוא כנראה יהודי חרדי אבל במשך הזמן לא עמד בנסיון וכבר התרגל לחילול ש"ק ואכילת נ"וט [נבלות וטרפות], אבל בתוכו נשאר חרדי, וכששמע דברי נתמלאו עיני[יו] דמעות, וגם פחד שכנראה אצלם האימה גדולה עד מאד לשמור חוקי היהדות,[131] וביחוד כלתו היא חפשית לגמרי, הזהירה אותי כמה פעמים שנזהר שלא להתנהג בפרסום בשמירת הש"ק וכדומה.[132] מצאתי אצלו מחזור לר"ה ויו"כ. ששתי על זה כמוצא שלל רב.[133] נגשתי תיכף לעבודת ההעתקה, העתקתי כל המקומות החשובים ביותר, גם מזה התפעל מיד על טרחתי והשתדלותי בדבר זה.

במשך היום נפגשתי עם הרבה יהודים השבים מהקולזוך [מהקולחוז] מפני שאין דעתם נוחה מהם, מחפשים אחר מ"א [מקום אחר]. כששמעו ממצבנו אנו, נמצאו אחדים שקנאו אותנו בשביל שיש לנו הזדמנות לשמור את הש"ק ותפלה בצבור, ואחדים אמרו שלו לא היה כה רחוק היו באים על ר"ה אצלנו להתפלל. בלילה ישנתי בדומקולכוז[134] בעד 3 רוב[ל]. יחד עם הרבה אנשים. שם התפללתי ערבית וגם למדתי את השעה. שלחתי גלויה להמשרד בקירוב בלשון יהודית.[135]

כה. 17. פ"ז. בבקר השכמתי. בשוק פגשתי שורה של אנשים המחכים לקנות דבש. עמדתי גם אני בשורה לקנות לכבוד ר"ה, לקים המנהג של סימנא מילתא,[136] עמדתי יותר משעה, וכשנתקרבתי סמוך להמוכר נוכחתי שבבקבוק לא יתן לי, וכן העומדים בשורה אמרו לי שאך למותר הוא מה שאני מחכה, כי בשום אופן א"א לו לשפוך בבקבוק. עכ"ז [עם כל זה] חכיתי בתקוה שלכבוד ר"ה יזדמן לי איך לקנות, וכשהגעתי אצל המוכר ואמר לי שבשום אופן א"א

130 כלומר, עד כיבושה בידי הגרמנים ב-19 באוגוסט 1941. במפקד האוכלוסין ב-1939 נרשמו בעיר הומל 40,880 יהודים.

131 זהו מקרה פרטי שאפיין את אשר עבר על יהודים מהעיר הומל; הם חוו על בשרם את רדיפת הדת היהודית בבריה"מ שהלכה והתחזקה בשני העשורים שלפני המלחמה. ניתן לראות כי בדור זה, למרות נטישת אורח החיים הדתי, נותר בלבם חום למסורת ולאחיהם שומרי המצוות. על כך מצביעה גם שמירת הסידור והמחזור. מאידך גיסא בולט פער הדורות בנושא הדת כפי שבא לידי ביטוי במשפחה אחת מני רבות. לנושא זה, ראו למשל: Greenbaum, "The Jewish Religion in the Soviet Union in the 1930s", pp. 120; 153.

132 דבר שיהודים מאמינים "בעלי ותק סובייטי" של עשרים שנה התרגלו אליו מזמן.

133 עפ"י תהילים (קיט, קסב): "שש אנכי על אמרתך כמוצא שלל רב". בכך מילא המחבר מטרה נוספת של שליחותו. תיאור היהודי נכתב מתוך אהדה והבנה למצבו.

134 "בית קולחוז", אכסניית קולחוז.

135 יידיש עדיין הייתה שפת דיבור של המוני יהודים, בשפה זאת נתפרסמו גם ספרים, ושליחת מכתב ביידיש לא נחשבה לעברה, לעומת השפה העברית שהוראתה נאסרה בבריה"מ עוד מראשית שנות ה-20.

136 מאכלים הנאכלים בר"ה כסימנים המרמזים לשנה טובה, עפ"י גמרא (כריתות ו.).

לו לשפוך בבקבוק, נצטערתי שלא נזדמן לכבד את החג. באותה שעה נזדמנה אשה אחת עם משפך (למקע) ונתנה לי, ודרך המשפך נתן לי הדבש. ראיתי בזה ס"ד [סיעתא דשמיא]להדר את החג בסימנא מילתא לחדש עלינו שנה טובה ומתוקה.

בעמדי בשורה קראתי ק"ש [קריאת שמע] והלכתי אצל היהודי מהומל להתפלל ולהניח תפילין אצלו, גם לגמור את ההעתקה מהמחזור. כשבאתי אצלו אמר לי שחושש מפני בעלת הבית הנכרית שתביט על זה כעל דבר מוזר, וביחוד חששה לזה כלתו.[137] [לא] התחלתי בעבודת ההעתקה עד שכלתו הלכה בשוק ורעיתו נשארה יחידה בבית, והיא באמת אשה כשרה, מכנסת אורחים וחרדה, והיא אמרה לי שאין לי מה לחשוש. הנחתי תפילין והתפללתי. אכלתי שם ארוה"צ, וכשגמרתי עבודת ההעתקה הלכתי לדרוש ולחקור אחרי המכונה, ונתברר לי כי המכונה נתקלקלה ועלי לנסוע בעגלה. נצטערתי הרבה מזה כי הגשם ירד וגם בלילה קר מאד, אבל לחכות על המכונה לא יכולתי מפני יום הש"ק ור"ה הממשמש ובא.

בשוק פגשתי עגלות אחדות ובעד 13 רוב[ל] לקחו אותי. יותר מג' או ד' שעות חכתי על העגלה, בתוך הזמן נזדמן לי למכור את שעון היד שנתקלקל ע"י מר י.פ. בעד 100 רוב[ל]. לו לא נתקלקל אז היה באפשר לקבל בעדו ג' או יותר, חבל. בעד תקון השעון שלי שלמתי 25 רוב[ל].

בהיותי בקטליניץ נודע כי האשכנזים כבשו להם עיר קרמנציג באוקרינה,[138] ובכלל הם צועדים קדימה בכל החזיתות. בשביל זה הוכרז עוד הפעם גיוס חדש בכל הארץ ואנשים למאות נוסעים יום יום מכל קצוי הארץ להחזית. נזדמן לי לראות איך נשים, אמות ואחיות מלות אותן בבכי ומספד.

בשעה 6 לפנות ערב ישבתי בעגלה, התפללתי תיכף מנחה, עשיתי נסיון ללמוד את השעה ע"י הרהור, אבל מפני הקר והגשם הדולף לא יכולתי להתגבר ולהרהר שעה שלמה,[139] התפללתי ערבית ואמרתי מזמורי תהלים. בשעה 1 בלילה הגענו לכפר ושם קבלנו מקום לינה, זה היה בעדי ממש הצלה אחרי שנתקררתי. בשעה 5 בבקר הגיעו באותו הכפר הרבה מגוייסים שנסעו לקטליניץ, ושוב שמענו בכיות ויללות. ואז נסענו הלאה.

כו. 18. פ"ח. בדרך התפללתי תפלת שחרית כי הנכרי מסר לי הנהגת הסוס

137 כל חשד היה עשוי להביא את בעלת הבית לדווח על כך למשטרה החשאית (נ.ק.וו.ד.). מבחינה זו היה הרב שטיין צריך לחשוש יותר מיהודים מאשר מלא יהודים, זאת משום שלא יהודים (במקום שבו לא היו לפני כן קהילות ישראל מאורגנות, כמו בקירוב) לא היו בקיאים באורח חיים יהודי.

138 קרמנצ'וג נכבשה ב-9 בספטמבר 1941. ב-1939 גרו במקום 19,880 יהודים.

139 כאשר לא התאפשר שיח בלימוד או עיון בספר, נשמרה הקביעות שקיבלו על עצמם על ידי "הרהור" בדברי התורה.

ונשארתי יחידי, רק תפילין כמובן קשה היה לי להניח שם.
בשעה 8 הגענו לכפר מאקאריע, שם נכנסתי במסעדה לאכול, קבלתי שם לחם וטיי. אחרי אכלי נכנסתי במחסן של ספרים. קניתי שם ספר החוקים קאנסטיטוציע, כדי שיהיה מוכן בידנו להראות את הסעיף 124, שרשות לנו להתנהג בכל הנהגות דתיות ביחוד אם ינסו להפריענו במנוחת ר"ה.[140] בהיותי בחנות נוכחתי כי המוכרת היא יהודית. היא אמרה לי שהיא מלטביה וישנם פה פליטים מליטא. נכנסתי תיכף אצלם, קבלתי אצלם אדריסיות שונות להודע אדת קרובים, גם מסרתי להם שחושבים אנו בשביל הקר לנסוע לטשקנט או אסטרחן,[141] הם ספרו לי כי אחדים מאתם כבר עשו נסיון זה וחזרו בפחי נפש מפני ששם מצוים חוליים שונים, וקשה להשיג עבודה ולחם ודירה. הם יעצו גם אותנו שלא לעזוב מקומנו, שאחרי כל הקושיים יש לנו מקום מנוחה ולחם.
בשעה 10 נסענו הלאה ובשעה 5 הגענו לדורובסקיא עיף ומצונן.
נכנסתי תיכף אצל הפליטים מלטביה להניח תפילין ולהתפלל מנחה, חפשתי אחר עגלה לקאברא או לבידעווי ולא קבלתי, והיות שמחר הוא ערש"ק החלטתי להשכים בבקר ולילך רגלי. מקום לינה קבלתי אצל משפת מוזאר. במסעדה קבלתי לקנות לחם קצת. שם אצל היהודים קבלתי פרוסות לחם על הדרך.
את השעה לא למדתי גם היום מפני עמל וטורח הדרך.
בהיותי שם כתבתי בלשון רוסי מכתב לר' אלי' מאיר באמריקה, גלויה לידידי מר מאנעס בשאנכאי, ואף שכולם אומרים פה אחד שמכתבים לחו"ל אינם יוצאים,[142] בכל זאת עשיתי נסיון. ישנתי בלילה על ב' ספסלים.

140 מקוריותו, אומץ לבו ותושייתו באים לידי ביטוי ברכישת ספר החוקים (קונסטיטוציה), שיסייע בידם לעמוד על זכויותיהם לחופש דת. החוקה הסובייטית נחקקה בשנת 1936 והייתה מכונה "חוקת סטלין". בסעיף 124 הובטח לאזרחים הסובייטיים שייהנו מחופש דת. חופש זה התווסף לעוד כמה חירויות בסיסיות שמעולם לא כובדו. הוכחה בולטת לכך שהחוקה הסובייטית שימשה רק ככלי תעמולה בידי השלטון, ניתן לראות בכך שמיד אחרי שהחוקה נכנסה לתוקף הגיעו לשיאם מעצרים המוניים והוצאות להורג של אזרחים סובייטיים. כאשר בריה"מ סיפחה את ליטא נרגעו מעט הרוחות, אך לכל מי שנתקל אז במציאות הסובייטית היה ברור שהחוקה הייתה אות מתה. קשה להאמין שהרב שטיין לא הבין זאת בקיץ 1941, על כן יש לראות את ניסיונו להיעזר בחוקה כתרגיל מבריק, שכן אף פקיד סובייטי לא יכול היה להשיב לו בגלוי שהחוקה לחוד והמציאות לחוד. יחד עם זאת ניסיון כזה, להעמיד את הרשויות על טעותן, טמן בחובו סכנה רבה במשטר העריצות הסובייטי. מובן גם שמתוך החשש שמא ייפול היומן לידיים לא נכונות לא יכול היה המחבר לפרוס את שיקוליו במקרה הזה. על החוקה הסובייטית והשפעתה על דעת הקהל בבריה"מ ראו למשל: Davies, Popular Opinion in Stalin's Russia, pp. 102–113.

141 עיר בדרומה של הרפובליקה הרוסית.

142 מטעמי צנזורה. הרב שטיין אמנם נהג בתבונה בכך שכתב את מכתבו לחו"ל ברוסית, על מנת להפיג את חששות הצנזורה, אך קשה להאמין שמכתב כזה יכול היה לעשות את דרכו לחו"ל בעיתוי זה. לא רק שהצנזורה הוחמרה בראשית המלחמה, אלא שהיא התקשתה להתמודד עם זרם המכתבים שהלך וגבר, מכיוון שאלפים ורבבות אנשים נעו ממקום למקום בתקופה זו וביקשו

כז. 19. פ"ט. בבקר השכמתי, הנחתי תפלין והתפללתי, אכלתי ארוה"ב ויצאתי לדרכי, בתפלה שיסייעני ד' להגיע למחוז חפצי בעוד מועד ליום הש"ק. כל הדרך אמרתי מזמורי תהלים וגם למדתי שעה שלמה. הלכתי ג' שעות בלי הפסק ואח"כ נזדמן לי עגלה עד קאברא, שם נזדמן לי קשואים ופאמיד [מלפפונים ועגבניות] בעד הצבור, ובשעה 3 הגעתי הכפרה. כולם כבר חכו לבואי בכליון עינים.

ראשית כל שמחתי מאד לקראת הידיעה שזה ביום ד' הביא הנכרי קרן של איל וכולם מתעסקים בתקון השופר, והלילה היה להם למשמר,[143] שבשלו אותו במים כדי לרככו, אבל עד עתה לא נתרכך, אבל יש לקות שאחרי שעזרנו ד' לקבל את הקרן, יעזרנו לתקנו כהלכתו וכדינו, כי בכלל כשמשתדלים בדבר מצוה יש ס"ד [סיעתא דשמיא].

הם שמחו מיד עם העתקת המחזור ועם כל הידיעות שמסרתי להם, ביחוד עם זה שיש אפשרות לנסוע בכל מקום והרבה נוסעים למקומות החמים, ידיעה זו עוררה כמעט אצל כולם רצון חזק לנסוע תיכף לשם, וביחוד אחרי ששמעו שבשעה זו אפשר שיזדמן עשאלאן [רכבת].

במשך היום הספקתי עוד לגמור העתקת תפלת מוסף ואחרים העתיקו את המחזור. בערב הרגשתי הנאה מיוחדת מהתפלה בצבור ובכלל מהסביבה, שזה כבר ה' ימים שלא היה לי כל זה. למדנו על השלחן ד"ת, גם מסרתי פרטים מנסיעתי.

בני החבורה הביעו עוד הפעם את רצונם לנסוע מכאן, אני מצדי פקפקתי הרבה אם כדאי זה בעדנו.

כח, ש"ק. 20. צ'. בסעודת שחרית שוב דברנו אדת אפשרות של נסיעה. בהיותי בקטלניץ קניתי מפה מכל ארץ רוסיה, שם עינו כולם איפה נמצאת טשקנט,[144] וביחוד הצעירים דרשו לגשת תיכף לדון בשאלת הנסיעה.

ביום הצעתי לפני החברים דבר הלכה בענין ביעור מעשרות ותרומות.[145] ביה"ש [בין השמשות] הגדתי שיחה מוסרית ודברי התעוררות ליום הדין.

במוצש"ק קימנו סעודת מלוה מלכה ואח"ז [ואחרי זה] התחילו כולם להתעסק בתקון השופר ובהעתקות התפלות והמחזור. במשך כל הלילה היינו נעורים

לשמור על הקשר עם קרוביהם. על הצנזורה הסובייטית בתקופה הנ"ל ראו Goryaeva, Political Censorship in the USSR, pp. 284; 316.

143 על פי נחמיה ד, טז: "והיה לנו הלילה משמר והיום מלאכה".

144 החוש המעשי ורוחב האופק של הכותב באו לידי ביטוי גם במעשה זה.

145 מצוות ביעור תרומות ומעשרות נוהגת בארץ ישראל בערב יום טוב שביעי של פסח שבשנה הרביעית לשמיטה ובשנת השמיטה. למחרת, במנחה של יום טוב, קוראים בפרשת "וידוי מעשר" (דברים כו מפסוק יב עד פסוק טו). ראו רמב"ם (הלכות מעשר שני פי"א ה"ח).

בשביל זה והקרן לא נתרכך, וכבר התחילו להתיאש ולפקפק אם יעלה בידינו לתקנו. אצלי היה הדבר ברור שבלי ספק יעזור ד' שנוכל לקים את המצוה אחרי שהשתדלנו זה כמה.

כט. ערב ר"ה תש"ב. 21. צ"א. ביום זה נזכרנו הרבה אדת ב"ב ובפינו תפלה ובקשה שיחדש ה' עליהם שנה טובה ומתוקה להוציאם מצרה לרוחה.

בבקר אמרנו סליחות, ואחרי התפלה הלכנו לעבודתנו, ואחדים נשארו בבית להתעסק בתקון השופר, בראותי שאין השופר עולה נצטערתי הרבה, כי ראיתי מעין הסתרת פנים כמ"ש [כמו שאמרו] רז"ל במי שרוצה לקיים מצות סכה והגשם יורד, שדומה למביא דורון לפני המלך והוא שופכו על פניו.[146]

ביום באו אצלנו הפליטים מכפר הסמוך והביאו לנו דגים מלוחים לכבוד החג, שמחנו שיהיה לנו ראש וסימן טוב.[147]

הגשם ירד ובשביל זה הפסקנו עבודתנו בהקדם וכשבאנו ומצאנו שהשופר לא עלה עדיין, נצטערנו הרבה, אף שתקותי היתה עדין חזקה שסוף סוף יצליח ד'. עשינו כל ההכנות לצורך לכבדו בכל מילי דאפשר.

בין מנחה למעריב בזמנו נתקיים סדר הלכה ומוסר, ומחשבות שונות נדנדו במוחו של כל אחד אדת מצבו ומצב ב"ב, ואימת הדין היתה מתוחה על הכל. התפללנו בערב בגילה וברעדה.[148] סמוך לשקיעת החמה נגמר תיקון השופר וכבר נשמעו ממנו קולות, אבל עדיין היה מוטל הדבר בספק אם יהיה באפשרות לקים ע"י מצות שופר, השמחה גדלה אצלנו. קימנו בתוך הסעודה כל המנהגים כמו דבש וראש [של דג], למדנו מס[כת] ר"ה, פרסנו על השלחן מפה, ורוח של קדושה ומנוחה היתה שפוכה על הכול, ואנו חשבנו רק מי יודע אם ב"ב [בני-ביתנו] יש להם מנוחה ביום זה.

א' דר"ה תשב. 22. צ"ב. התפללנו שחרית בכונה ובמתינות, ממש תפלה כמו בישיבה בכל הפרטים.[149] אחרי קה"ת [קריאת התורה] סעדנו לבנו לחם וקפע,[150]

146 כלומר, על ידי הגשמים הקב"ה כביכול דוחה מעל פניו את מעשה המצווה. עפ"י המשנה (סוכה כח:).

147 טעימה מראש של דג היא אחד הסימנים לשנה טובה, "שנהיה לראש ולא לזנב". לפני כן הוזכר הדבש. במעשה זה יש ביטוי לאחווה בין קבוצות היהודים בגלותם.
תיאור ראש השנה בגלות ברית המועצות הוא ייחודי. למרות העבודה הפיזית שנכפתה עליהם גם ביום זה, הצליחו להגיע גם למעמד רוחני ולשמר את דיני החג ומנהגיו: שופר, תפילה, סעודה, סימנים, תשליך, ואף שיחת מוסר. לגבי התפילה המחבר משתמש בביטוי המפתיע "ממש תפילה כמו בישיבה".

148 על פי תהלים ב, יא: "עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה".

149 בסוף מחברת זו (מחברת ד) רשם המחבר (על פי הזיכרון, או העתיק) פיוטים לתפילת שחרית ומוסף של ראש השנה, וכן תפילת כל נדרי, מנחה ונעילה של יום הכיפורים.

150 כמקובל במנהג ישיבות ליטא לקדש לפני תקיעת השופר.

אח"ז נגשנו לתקיעת שופר ובשמחה ובאימה. ברכנו את הברכות, וב"ה שהקולות יצאו כהוגן.[151] אני הייתי המקריא ושמתי לבי לכל קול וקול אם הוא כדין. תפלת מוסף התפללנו בכונה, ובשעה 3 גמרנו את התפלה, וב"ה ששום איש לא הפריע אותנו בתפלתנו ובתקיעתנו. אחרי התפלה הודינו לד' על חסדו שנתן לנו את המנוחה בלא הפרעה ועכוב, גם הרגשנו שאפשר שאנו היחידים מהפליטים שיש להם הזדמנות להתפלל בצבור ולקים מצות שופר כמאמרה. אחרי תפלת [מוסף] השלמנו ק' קולות.[152] לפנות ערב התפללנו מנחה, ואח"כ הלכנו שנים שנים אצל הנהר לקים מנהג של תשליך. אמרנו מתוך הסדור כל התפלות. התושבים כמעט כולם ידעו שאצלנו חג של ר"ה. בין מנחה למעריב נתקים סדר של הלכה ומוסר.

ב' דר"ה. 23. צ"ג. מתחלה חשבתי להיות ש"ץ לתפלת מוסף, אבל כשראיתי שישנו רגיל ומתפלל נעים, מסרתי לו.[153]

קודם תקיעות הגדתי דברי התעוררות. נתעוררתי עד בכי ודמעות, וגם הרבה מבני החבורה הורידו דמעות, ביחוד כשהזכרתי אדת מצב ב"ב וידידינו. תוכן דברי היה שעיקר תפלתנו אינו על חיים ומזון, כי אין לו לאדם לבא תיכף בתפלות ובקשות אלו, כי אז דומה לכלב הצוח הב הב [תן תן] כמ"ש [כמו שכתב] הזוהר,[154] רק מתחלה צריך לעלות למדרגה יותר גבוה בהכרת מלכות ד', ולהרגיש שגם בשעה שדנים אדת חייו וחיי ב"ב עליו להתפלל אדת מלכות ד' שתתפשט על כל יושבי תבל,[155] וזה אפשר רק אחרי שמרגיש כי עיקר תכלית חייו הוא קדושת שי"ת [שמו יתברך], ור"ה הוא יום שצריך להמליך את ד' על עצמו על כל אבריו ושס"ה גידי[ו], כי לא סגי [לא די] בזה שבשכלו ובדעתו מכיר וממליך ד', רק צריך שמלכות ד' תחופף על כל מהותו, ששום אבר מאבריו לא יניע את עצמו לעבור ח"ו על רצון ד', וזה צריך שלא לשכוח בשעה שמתפלל "ובכן תן פחדך על כל מעשיך ואימתך על כל מה שבראת", שמתחלה צריך להשתדל ולהתפלל שפחד ד' יהיה על כל מהותו ורוחו, ובשעה שאומר "וידע כל

151 התוקע היה חברו למסע הנדודים, הרב ישראל קרנוביץ, אשר עסק גם בהכנת השופר ותיאר זאת בזיכרונותיו. ריאיון עם קרנוביץ; אמרי ישראל עמ' לה.

152 מנהג לשמוע מאה קולות של שופר, שלוש פעמים שלושים במהלך תקיעת מוסף ועוד עשר תקיעות בסיום התפילה.

153 כלומר, מי שראוי להיות שליח ציבור. עפ"י תפילת "הנני העני ממעש... וקבל תפלתי כתפלת זקן ורגיל... וקולו נעים" שאומר הש"ץ בתחילת תפילת מוסף של ימים נוראים.
שליח הציבור היה הרב ישראל קרנוביץ שהוזכר לעיל. גם הוא ציין בזיכרונותיו כי תפילה זו השאירה בו רושם עמוק (ראו קרנו, שם). כך גם בזיכרונותיו של הרב אייזיק אוזבנד.

154 זוהר, פרשת נשא.

155 עפ"י תפילת "עלינו לשבח", תפילה מרכזית בתפילת "מלכויות" המתארת את המלכת ה' בעולם: "יכירו וידעו כל יושבי תבל... ויקבלו כולם את עול מלכותך".

פעול כי אתה פעלתו", יכון ג"כ שכל גופו ונשמתו ידע וירגיש "כי אתה פעלתו", וכל חלק וחלק ממנו יהיה חדור בידיעה והכרה זו. הזכרתי כי עלינו להיות שלוחי צבור בעד אחנו שבשדות[156] שמוכרחים לעבוד היום ואין להם ההזדמנות לשפוך שיחם ולהתעורר ולהתבסם מקול השופר, ובתור ש"ץ עלינו להתפלל ולהתחנן בעד כולם.

הדברים עשו רושם חזק. אחרי האכילה הלכנו להתישב בשאלת הנסיעה,[157] ואחר מו"מ הוחלט שעלנו תיכף להגיש את זה, ואם לא יהיו מניעות עלינו ליסע תיכף עוד קודם יוה"כ מפני שלא לאחר את הזמן.

אני נשארתי יחידי בהצעתי לחכות עדין.

במוצי"ט [במוצאי יום טוב] מסרנו לכל בני החבורה את ההחלטה לגשת תיכף לגשם [להגשים] שאלת הנסיעה. הצענו לפניהם את הקושיים הקשורים כמו לילך רגלי, ואפשר גם להיות רעב, וגם מי יודע אם שם יהיה טוב לנו, וגם כל אחד צריך להיות מוכן למכור כל אשר לו על הוצאת הדרך כולם הסכימו פה אחד.

צום גדליה. 24. צ"ד. אכלתי קודם עמוה"ש [עמוד השחר][158] והתעניתי עד אחר חצות.[159] התפללנו תפלת מנחה בצבור ואח"כ אכלנו.

אחרי האכילה הלכנו להציע בקשתנו לנסוע לפני מנהלי המשרד. המנהל בעצמו לא היה כאן, חשבנו לנצל הזדמנות ולנסוע תיכף, אבל מ"מ [ממלא מקומו] עכב בעדנו, הוא הבטיח ליתן לנו בגדים חמים וצרכי אכילה ובלבד שלא נסע מפה.

היום נודע כי אדעס [אודסה] וקיוב כבר נפלו בידי השונא[160] ומתקרבים הם ללנינגרד,[161] ובכלל מתגברים הם בכל החזיתות. ענין זה עורר אותנו עוד יותר בנחיצות הנסיעה.[162]

ד' תשרי תש"ב. 25. צ"ה. בעשי"ת [בעשרת ימי תשובה] משכימים אנו לסליחות.

156 אחינו שבשדות - מושג המציין יהודים שאינם יכולים לבוא לבית הכנסת והמתפללים כוללים אותם בתפילתם. מקורו בהלכות ברכת כהנים, ושם הביטוי הוא: "עם שבשדות": "אם הם אנוסים, כגון עם שבשדות, שהם טרודים במלאכתן ואינם יכולים לבא, הם בכלל הברכה" (שלחן ערוך או"ח סימן קכח). הכותב מרחיב את משמעות המושג ומתייחס ליהודים המצויים במצבים שונים תחת הכיבוש הנאצי או הסובייטי, והוא חש במחויבות להתפלל גם עבורם.

157 מדובר בנסיעה דרומה לכיוון טשקנט. על הדיון בכך ראו גם אצל קרנו, אמרי ישראל, עמ' לו.

158 בכל תענית (חוץ מיום כיפור ותשעה באב) מותר לאכול ולשתות עד עלות השחר של יום התענית (שו"ע או"ח סי' תקסד סעי' א).

159 כפי הנראה עקב חולשתו והמאמץ שנדרש בעבודה.

160 ראו על אודסה בהערה 112.

161 כוחות גרמניים סגרו על העיר החל מ-8 בספטמבר 1941. המצור על לנינגרד נמשך עד 27 בינואר 1944.

162 המחבר רומז כאן כי הישיבה באזור קירוב, השוכן מאות קילומטרים מזרחה ממוסקבה, כבר לא נחשבה בטוחה בעיניהם, מפני התקדמותם המהירה של הגרמנים.

העבודה ביער קשה עכשיו מפני הקר המתגבר מיום ליום. ביום הש"ק שעבר ירד השלג הראשון, ובר"ה ירד ג"כ שלג חזק. ביום ה' דברנו עם הנאט[שאלניק] אדת הנסיעה, והוא אמר לנו שמבין את מצבנו ומצדו אינו מפריע, רק יודע שאין הדבר תלוי בו ובלא רשות ממשטרת המחוז א"א לנו לנסוע. הוא הבטיח לנו לפנות עליהם ע"י הטליפון, אחרי שאמרנו לו כי חוששים אנו שלא לאחר את העשאלאנען [הקרון]. מכל הדברים נתברר לנו שאין הדבר פשוט כ"כ, וזקוקים אנו לחסדי ה' לצאת ממסגר זה, בינתים שמענו כי הרבה פליטים מכאלארין נסעו לשם.

ה'. 26. צ"ו. היום ירד גשם ושלג. הנאט[שאלניק] בא לזרז אותנו אל העבודה. אמרנו שבשום אופן א"א לילך אל העבודה בנעלים קרועים ובכלל בבגדנו הדקים. הוא התכעס על זה ודו"ד [ודין ודברים] הותחל בינותינו, צלצל ע"י הטליפון לדורובסקאי, והם השיבו שצריך רשות מיוחדת לחילוף המקום. בכלל הנאט[שאלניק] הוא איש הפכפך עד מאד, וכבר ניכר שרוצה דוקא לעכבנו פה. דברנו עמו בכוח וקשות והוא באחד. בצהרים הציע אותנו ליקח [לקנות] אצלו מגפים חמים, וכונתו היתה שאחרי שנקח את זה שוב לא יהיה באפשרות לעזוב את המקום, כי הסך בעד זה הוא עצום. אנו מצדנו אמרנו לו שא"א לנו לקבל את זה בעד מעות. אחרי חצות היום עבדנו שעות אחדות.

ו', ש"ק שובה. 27. צ"ז. בכל היום השתדלנו ודברנו אדת רשות הנסיעה. נודע לנו שמגיע לנו סכום של 600 רוב. ועי"ז רצונו לעכב אותנו. כבר החלטנו לנסוע אחרי שנקבל מאת מנהל הפנקסים חשבון ברור כמה מגיע לנו, ואז נשיג נעלים ומגפים בעד סכום הנ"ל.

התרנו לעצמנו לדבר ולחשוב חשבונות אלו ביום הש"ק מפני הנחיצות, כי הזמן קצר מאד.[163]

ביום ד' חל יוה"כ ואח"כ תיכף יום הש"ק וחג הסוכות, וכבר חשבנו ביום א' בבוקר לגמור הכל ולצאת רגלי עד דורובסקאי. במוצש"ק חזרנו על פרטי נסיעתנו. נבחרה ועדה מיוחדת לסדר עניני הכספים שהיא חמורה מאד.

ז'. 28. צ"ח. בבקר כבר עשינו כל ההכנות לנסיעתנו, אבל כשנפגשנו עוד הפעם עם הנאט[שאלניק] נוכחנו שאין הדבר פשוט כל כך, כי הוא באחד שאינו מרשה בשום אופן לנסוע אחרי שמדורובסקאי אינם מרשים לעזוב את המקום. בתוך המו"מ עִמָּדוֹ באנו לידי דברים חריפים וגדופים. הוא יצא כנגדנו בכינוי של "יעווריאסקי מארדע".[164] אנו מצדנו צעקנו עליו שאינו רשאי לדבר כן, ואם נגיש

163 בשבת אסור לדבר על דברים שאסור לעשותם בשבת, גם אם מתכוון לבצעם לאחר השבת. המקור בפסוק "וקראת לשבת עונג... וכבדתו מעשות דרכיך ממצוא חפצך וְדַבֵּר דָּבָר" (ישעיה נח, יג) - "שלא יהא דבורך של שבת כדבורך של חול" (שו"ע או"ח סי' שז סעי' א).

164 "פרצוף יהודי" - כינוי גנאי כלפי היהודים שהיה נפוץ ברוסית. במקרה זה הושמעו הדברים בנימה

עליו משפט יענש על זה. הוא צלצל עוד הפעם לדורובס[ק] ומשם ענו שוב שאין לנסוע, אחרי כל הצוחות וצעקות בקש מאתנו סליחה על הכינוי, והרשה לשני חברים שיסעו לדורובס[ק], להשתדל בדבר זה, תיכף הלכו שנים רגלי להשתדל בזה, ואנו כבר נוכחנו שקודם יוה"כ לא תצא נסיעתנו אל הפועל, ובכלל ראינו שאין הדבר נקל לסדר את הנסיעה מכמה צדדים, וזקוקים אנו לרחמי שמים שיוציאנו מצרה לרוחה. באותו יום היינו מוכרחים להמשיך את עבודתנו.
בהתקרב יוה"כ התחזקנו בתפלה ואמירת סליחות ועם סדר הלימוד. גם התחלנו לדאוג להכין צרכי אכילה לעריו"כ [לערב יום כפור] ומוציו"כ [ומוצאי יום כפור].
ח-ט, עריו"כ תש"ב. 29 - 30. צ"ט-ק'. חכינו לידיעה טובה ומשמחת מדורובס[ק] ע"י השלוחים.
בעריו"כ השכמנו להתפלל תפילת שחרית ולאכול סעודת שחרית, שדינה כמו סעודת יו"ט, קימנו גם מנהג של כפרות, והמעות הנחנו בקרן מיוחד לעת צורך,[165] ותיכף נזדרזנו אל העבודה כדי שנוכל לגמור בהקדם להתפלל מנחה ולאכול בעוד מועד. עלה בידינו לסדר עניני האכילה שנוכל לאכול ביום זה עוד הרבה יותר מכפי שיעור הרגיל, וגם נזדמן לנו לקבל תפוחי אדמה בנדבה אצל תושבי הכפר, וסעודת המפסקת היתה באמת סעודת יו"ט.
בבקר שבו השלוחים בתשובה שלילית, שזה לא כבר יצא חק חדש שאין רשות לפליטים להעתיק מושבם ממקום למקום.[166] ידיעה זו העציבה אותנו, אבל התחזקנו שעוד טרם החתימה, וביוה"כ יחתם הדבר.
בעריו"כ ביחוד בסעודה המפסקת עלה בזכרוננו מצב ב"ב ומצבנו. נזכרתי בדמעותיה הכשרות והטהורות של אמי תחיה שדרכה להוריד בשעה זו, גם חשבתי שבלא ספק מורדת הרבה דמעות בשעה זו על גורלי ועל מצבי,[167] ומתוך קירות לבי התחננתי ששומע קול בכיות ישים דמעותיה בנאדו להיות[168] ויחזיק תפלתה ונאקתה, כי לפי תכונתי קשה לי להוריד דמעות, הלב מלא ומתכוץ והעינים אינם מתפעלים כל כך להוזיל דמעות, ולכן צרפתי בתפלתי דמעותיה של אמי תחיה.

מתונה יחסית. בשנות העשרים והשלושים היו בבריה"מ לא מעט מקרים שבהם נענשו אזרחים סובייטיים שהשמיעו מילות גנאי כגון אלה, מכיוון שרשמית האנטישמיות נאסרה.

165 בדרך זו קיימו את מנהג ה"כפרות", שבימים כתיקונם נעשה בתרנגול או בכסף שניתן לצדקה.

166 כפי הנראה משום שלא היו אזרחי פולין, והחוק הרשמי חל על גולי פולין בבריה"מ.

167 כפי שנודע לו אחר המלחמה, בתאריך זה כבר לא היו הוריו בין החיים. בלוח שנשא עמו רשם בדיעבד, על פי הבירור שעשה, כי אביו נרצח בכ"ו או בכ"ז בסיוון תש"א, ברצח ההמוני של הגברים היהודים בשקודוויל.

168 עפ"י הפיוט בסליחות בה"ב ובתפילת נעילה: "יהי רצון מלפניך שומע קול בכיות, שתשים דמעותינו בנאדך להיות, ותצילנו מכל גזירות אכזריות, כי לך לבד עינינו תלויות".

עשינו כל ההכנות ליום הקדוש והנורא, התפללנו תפלת "כל נדרי" והרגשנו בדידותנו, שבשעה נוראה כזו שבכל שנה נצטרפנו לתוך ציבור של מאות מתפללים, והשתא [והשנה] אנו יחידים ובודדים בין נכרים. ומאידך גיסא הכרנו את החסד, שבתוך מדבר כזה זוכים אנו לפנה מיוחדת לסדר ולערוך תפלתנו כדבעי [כראוי]. תפלת מעריב התפללנו בכל הפרטים, שרנו כל הפזמונים וכל הסליחות בנוסח של הישיבה.

יוה"כ תש"ב. 1 [באוקטובר 1941]. ק"א. התפללנו כל התפלות בכונה עצומה, כל תפלה ותפלה הרגשנו אותה כמו שהיא. כשבאנו לתפלת "ונתנה תוקף"[169] הרגשנו את ה"מי יחיה ומי ימות" ואת ה"מי ברעב" בכל תקפו יותר מבכל שנה, ומקירות לבנו שפכנו שיח לרחם עלנו ועל משפחתנו ועל כל כלל ישראל. עצם התענית עבר עלי בנקל עד שכמעט לא הרגשתי. ע"י ההעתקה שלי מהמחזור כמעט שאמרנו כל הפיוטים שאומרים בישיבה, גם את העבודה סדרנו הכריעות,[170] אף שחסר לנו הרבה פיוטים ותפלות.[171]

תפלת נעילה התפללתי בתור ש"ץ, ונזדמן שהמשרתת הדליקה את הנר, שזולת זה כמעט לא היה באפשרות להתפלל. התפללתי בהתלהבות ורעד. תפלת נעילה נגמרה באיחור כשעה אחרי צה"כ [צאת הכוכבים]. תיכף התפללנו ערבית וקדשנו את הלבנה, שרנו אתה בחרתנו ועוד נגונים ובשמחה וטוב לבב, שבלי ספק זכינו לחתימה טובה. נגשנו לסעוד מוציו"כ [מוצאי יום כפור]. בתוך הסעודה נזכרנו אדת המנהג להתעסק תיכף במצות סוכה,[172] אבל כולם אמרו אומר שלדאבננו לא נוכל לקיים מצוה זו, רק אני לא יכולתי בשום אופן להסכים לזה שלחג הסוכות יחסר לנו ב' מצות יקרות אלו, ד' מינים וסוכה, והתחלתי לחשוב שרק מפני שחסר לנו אמץ ומרץ בקיום מצות ד', לכן חושבים אנו את הדבר לאי אפשר, אבל באמת אם רק נחליט, נוכל לבנות סוכה כדין וכדת אצל דירתנו, ואם יהיה הדבר לפלא ולתמהון בעיני כל הרואים, אין לנו להתחשב עם זה כלל וכלל, וגם בטח לא יפריעו אותנו. כשהצעתי את זה לפני החברים הביטו עלי בבטול ותמהון, אחרי שלדעתם הדבר מן הנמנע.

ראינו חסד ד' בזה שלא באו היום אפי[לו] לשאול אדת העבודה, וזכינו שלא יפריעו אותנו בתפלתנו.

169 ראו מחברת ג הערה 37.

170 בסדר עבודת כהן גדול ביום הכיפורים, שהוא חלק מרכזי בתפילת מוסף של יו"כ, המנהג לקיים "כריעות" כזכר לעבודה בזמן בית המקדש. בישיבות ליטא זהו אחד המעמדים המרגשים, המזכיר לציבור את מעמד יום הכיפורים בבית המקדש.

171 כאמור לעיל (הערה 149) המחבר רשם לעצמו את תפילות יום הכיפורים בסוף מחברת ד.

172 מתוך הידור המצוות וחיבתן, יש נוהגים להתחיל בעשיית הסוכה במוצאי יום כיפור, כדי לצאת ממצווה אל מצווה, "מחיל אל חיל" (שו"ע או"ח סי' תרכד סעי' ה).

שאלת הנסיעה עלתה עוד הפעם על סדר היום, ודברנו שאין לנו להתחשב עם זה שמרשים אותנו או לא, רק צריך לנסוע בלי רשותם.

יא תשרי. 2. ק"ב. הלכנו אל העבודה, הרגשנו חלישות מהתענית, אני הצעתי עוד הפעם הצעתי בגין הסוכה, ובאנו לידי החלטה שיש צורך לנסות דבר זה. תיכף נזדמן לי לדבר עם המושלים, ומסרתי להם שבעוד ימים יהיה לנו חג כזה שבונים אנו סוכה. מצדם לא הראו שום התנגדות לזה. כשראינו את זה, החלטנו שלא לחכות עוד ולגשת תיכף אל העבודה, היינו להכין קרשים שזה לא כל כך נקל לקבל.

יב תשרי. 3. ק"ג. התכנית לבנין הסוכה כבר נגמר. נבחרה לזה ועדה מיוחדת.[173] התחילו להשתדל אדת קרשים אבל ללא הועיל, הנכרי שאצלו מונחים קרשים הסתרב [סרב] לזה. ימי החג והשבתים שבאים תכופים זא"ז [זה אחר זה] כבר התחילו להרגיז אותם, וכבר אמרו שמבלים אנו כל הימים בחגים ומועדות.

יג תשרי, ש"ק. 4. ק"ד. היום בקרנו עוד הפעם את הנכרי, ואחרי הרבה השתדלות הרשה לקחת את הקרשים לצורך הסוכה. תיכף במוצש"ק נגשנו אל העבודה בחביבות של מצוה יתירה. הלבנה האירה בחשכת הליל וסיעה אותנו בעבודתנו הק[דושה], ושמחה יתירה הרגשנו בכל פרט ופרט של העבודה.

יד תשרי. ז. ק"ה. ערב סוכות עבדנו את עבודתנו בזריזות כדי לגמור אותה בהקדם. באותו יום נזדמן שאחדים מאתנו עבדו בהובלת פסולת של עצים ממקום למקום, לקחו את העגלה והביאו מהיער ענפים לסכך בהם את הסוכה, ובמשך שעות אחדות נגמרה עבודת הסוכה וממש עם בא החג נגמרה. שמחתנו היתה גדולה כשראינו אותה כשהיא נגמרת והולכת, כי מתחלה בעצמנו לא היתה אמונה גדולה בזה אם יש אפשרות להוציא את זה אל הפועל. השכנים הביטו על זה בתמהון רב. ביום ירד מעט גשם, אבל בערב האירה הלבנה והאויר היה זך ונקי, ובשמחה עצומה ויתירה שלא הרגשנו זאת מעולם קימנו מצות סוכה בכל פרטיה ודקדוקיה, ותכתב זאת לדור אחרון,[174] כי בארץ רוסיה בתוך סביבה של נכרים, עלה בידינו לבנות ולקים מצות סוכה כדין וכדת.[175]

טו תשרי, יום א' סוכות. 6. ק"ו. התפללנו שחרית. באמצע התפלה בא א[חד] מהמשרד והתרה בנו שנלך תיכף אל העבודה, כי שאל בראיקאם [הוועד הפועל][176]

173 ההתנהלות דרך בחירת ועדה הוזכרה לעיל גם לגבי תשלום החובות והיציאה לדרך, תופעה המבטאת נשיאה משותפת באחריות בקרב קבוצת בני הישיבה.

174 עפ"י תהילים קב, יט.

175 המחבר מתאר בלשון פיוטית את האווירה ואת שמחת המצווה, מתוך מודעות למשמעות של מעשה זה בתוככי ברית המועצות הקומוניסטית שלחמה בגילויי הדת. גם כאן נראה כי האוכלוסייה המקומית הביטה בהם בתימהון אך לא הביעה שנאה לדת.

176 raikom, ועד פועל אזורי (או מחוזי) של המפלגה הבולשביקית אשר שימש כגוף עליון באזורו.

ואמרו שאין לנו רשות לחוג את חגנו. אח"כ הביאו כתב מהנאט[שאלניק] שבאם לא נלך אל העבודה יגיש אותנו אל המשפט. לא דאגנו מהתראה זו כי "שומר מצוה לא ידע דבר רע".[177] ימי החג בלינו בד"ת ובתפלה, וב"ה שצרכי אכילה נזדמן לנו יותר מבכל יום, והסעודות היו בחגיגיות, בחג זה נזכרתי הרבה אדת בני הבית, והגעגועים נתגברו ונתחזקו עד שקשה היה לי להתאפק מלהוריד דמע לפעמים.

יום ב' סוכות. 7. ק"ז. התרו עוד הפעם לילך אל העבודה, וכבר ראינו שא[חד] ממנהלי המשרד, ה"רשע" לפי כינוינו, הוא נרגז מיד על החגים התדירים שחוגגים אנו בריש גלי ובפרסום. כשישבנו בסוכה באו הרבה מהתושבים לראות ולשמוע את הזמירות.

א' דחוהמ"ס. 8. ק"ח. עפ"י ההיתר של "פועל שאין לו מה שיאכל" התרנו לעצמנו לעבוד בחוהמ"ס[178] [בחול המועד סוכות]. אחרי החג אמרו לנו שהגישו אל המשפט בעד שביתתנו בתוך ימי החג. אנו מצדנו [השבנו] שאחרי שאין לנו שום חוזה אין להם רשות לכוף אותנו לעבוד. הם אמרו שעוד הפעם לא יתנו אותנו לחם אם לא נעבוד. ביום ב' דסוכות הונהג שיעור חדש בשיעור הלחם במקום קלג. נותנים רק ח' מאות גרם. ידיעה זו העציבה אותנו קצת, כי לפי המצב עיקר סעודתנו הוא לחם, והקטנת השיעור הוא בעדנו באמת דבר לא טוב.

ב'-ג' דחוהמ"ס. 9 - 10. ק"ט-ק"י. מהחזית נשמע שהאשכנזים צועדים קדימה בארץ אוקראינה, כובשים להם עמדה אחרי עמדה ועיר אחרי עיר, כבשו פולטבה[179] ועוד עירות וכנראה עיקר כונתם לכבוש ארץ אוקראינה שם מקום הלחם.[180] אצל לנינגראד המלחמה חזקה עד מאד, אבל לא הצליח השונא להתגבר.[181]

177 קהלת ח, ה.

178 מי שאין לו מה לאכול, רשאי לעשות מלאכה האסורה בחול המועד לצורך פרנסתו (שו"ע או"ח סי' תקמב סעי' ב).

179 עיר מחוז בדרומה של אוקראינה. ב-1939 חיו בפולטבה 12,860 יהודים. העיר נכבשה בידי הכוחות הגרמניים והרומניים ב-18 בספטמבר 1941.

180 המחבר מודע לתפיסתו של היטלר לגבי אוקראינה. אכן, אחרי התייעצויות ממושכות עם הפיקוד הגרמני העליון בראשית אוגוסט 1941 הציב היטלר את כיבוש אוקראינה כמטרה החשובה והדחופה ביותר של המערכה, גם משום שנחשבה "אסם התבואה" של אירופה, זאת בניגוד לתכנית המבצעית המקורית שעיקרה היה להנחיל מהלומה מכרעת לצבא האדום ולכבוש את מוסקבה. על התפנית הזאת ראו למשל: Hürter, Hitlers Heerführer, pp. 292–293.

181 הגרמנים לא תכננו לכבוש את לנינגרד בשלב הזה אלא ביקשו להכניע את העיר ותושביה באמצעות מצור, הפצצות והפגזות. המחבר אסף מידע על החזית הרוסית, אך כפי הנראה השיג פחות מידע על החזיתות האחרות. כזכור, הוא תיאר את מצוקתו בהיעדר עיתונים וכו'.

בימים אלו התגבר הקר, השלג יורד, הקר מטיל עלינו אימה יתירה שלא נוכל בשום אופן להיות פה בחורף, והמחשבה לעזוב את המקום בכל אופן גם בלי רשות מהם מתגברת, אף שידוע לנו כמה קושיים קשורים בזה.
הטלנו גורל ויצא הפסוק בישעיה "ירדפם יעבור שלו[ם] אֹרַח ברגליו לא יבוא".[182] ראינו בזה סימן שבאם נצא אל הדרך נעבור בשלו[ם].
במשך הימים באנו לידי התנקשות עם מנהלי המשרד, והם התרו בנו עוד הפעם בכל מיני התראות שלא נחוג את החגים, וגם אמר שאת הסוכה יסתור. עניתי לו שלפי החק אין לו להפריע אותנו בקיום מצות סוכה, כי החפש לחיות לכל אחד כפי דעתו ורצונו,[183] אבל ראינו שהכעס אצלו כבר הגיע לידי מדרגה גדולה.
בעד ג' מאתנו, מן מר פקטור ובאר, נתקבלה הזמנה לבא לעבודת הצבא. ביום ו' הוכרחו לצאת רגלי לדורובס[ק], כי ביום הש"ק עליהם לעמוד לפני הקומ[יטט]. מר באר החליט לנצל הזדמנות זו ולעזוב את המקום, לנסוע משם לקטלניץ ולראות אם יש אפשרות לנסוע לטשקנט.
ביום ב' דחוה"מ קימנו שמחת בית השואבה.[184] אמרנו "שיר המעלות",[185] זמרנו ושרנו שירים ותשבחות, ולמרות כל המצב זכינו לקים מצות "ושמחת בחגך",[186] כי שמחנו בזה שזכינו לקים מצות סוכה כדין ולשבות בימי החג כדבעי וכדחזי [כראוי], ויחד עם זה אנו תפלה לקל שינחילנו בשמחה וששון[187] ב' ימים האחרונים של החג.
ביום ו' ירד שלג, וכל אלו שלא קבלו ווילקעס [מגפיים] ויש להם רק נעלים קרועים, לא הלכו אל העבודה.
שבת חוהמ"ס [חול המועד סוכות]. 11 - 12. קי"א-קי"ב. את יום הש"ק בלינו במנוחה בד"ת. בשחרית קראנו קהלת, וביום למדתי לפני החבורה קהלת.[188]

182 הקבוצה שוב השתמשה בגורל הגר"א, כדי להכריע האם לצאת לדרך בלי רשות חוקית. הפסוק שיצא הנו ישעיה מא, ג, שמשמעו: ירדוף ויעבור בשלום, דרך אוֹרַח שלא היה רגיל לעבור בו (על פי פירוש מצודת דוד, שם). על מהות הגורל ועל אזכוריו ביומן ראו במבוא ליומן ובנספח 2, מושגים בהלכה.

183 כפי הנראה שאב את האומץ לכך גם מספר החוקים שקנה ושנשא עמו במסע. ראו לעיל הערה 140.

184 בבית המקדש חגגו את שמחת בית השואבה בזמן ששאבו מים ממעיין השילוח כדי לנסכם על גבי המזבח (מסכת סוכה נא. רש"י שם נ. ד"ה בית), ועל כך נאמר: "מי שלא ראה שמחת בית השואבה לא ראה שמחה מימיו" (משנה סוכה ה, ד). כזכר לכך נוהגים לחגוג בחול המועד סוכות מעין "שמחת בית השואבה" שעיקרה שירה ודברי תורה.

185 חמישה עשר מזמורים בתהילים, כנגד חמש עשרה מעלות שבמקדש, שעליהן עמדו הלווים וניגנו בזמן שמחת בית השואבה (שם).

186 דברים טז, יד.

187 עפ"י תפילת יו"ט, "והנחילנו ה' אלוקינו באהבה וברצון, בשמחה ובששון שבת ומועדי קדשך".

188 בשבת חול המועד סוכות נוהגים לקרוא את מגילת קהלת.

לפני הלמוד אמרתי הקדמה קצרה בכלל אדת ס' קהלת, שעיקר תוכנו להראות שכל העולם וכל החיים מלא סתירות וקושיות, וא"א לאדם להגיע לידי דבר ברור, ואחרי כל המחשבות והרהורים מגיע לידי "הבל הבלים אמר קהלת",[189] ורק אם הסוף דבר הוא "את האלקים ירא ואת מצותיו שמר",[190] שעי"ז מקבל כל החיים צורה אחרת וכל הסתירות מוצאים פתרונם הנכון. וכפי הציור ששמעתי שאם יכתב אדם הרבה פעמים אפס אין זה כלום, ורק אם יודע להוסיף בתחלה מספר אז מקבלים כל האפסים ערך ושיווי, כי כל אפס מכיל ומורה על אלף או מליון, כך הדבר כל העולם הוא באמת הבל ואפס ואין, ורק אם יודע לצרף "את האלקים ירא", אז הכל מקבל ערך ושיווי, וכל החיים שהוא הבל עם כל תענוגיו מקבל חשיבות מיוחדה. בארתי גם על שייכות קריאת קהלת לחג הסוכות, כדי שבשעה שמשתדל לקים מצות שמחה תהיה השמחה שלמה, שמחה היוצא אחרי חשבון הנפש והתבוננות בעולמו ע"י שפופרת השקפה של קהלת, ואז אם יגיע לידי שמחה תהיה השמחה שלמה, כי זולת זה אפשר שהמחשבה תצא מכח אחר שמתעורר אצלו, ולא ממצב של שמחת הנפש שיגיע עי"ז לידי "עבדו את ד' בשמחה",[191] כי כל התעוררות אצל האדם ראוי שיוצא מכל נפשו אחרי התבוננות, כמו שמצינו בדוד כשהתפלל מתוך צרה ומצוקה שכתיב "משכיל לדוד",[192] שהשכיל במצבו ואחרי התבוננות אמר "אמרתי אתה מחסי חלקי בארץ החיים",[193] ואם לא היה זה אחרי התבוננות, אז אפשר שקריאה כזו לא היתה יוצאת מעמקי נפשו.[194]

בין השמשות דברתי עוד הפעם לפני החבורה דברי התעוררות בקשר עם הושע"ר [הושענא רבה] שהוא יו"כ בזעיר אנפין וקבלת הפתקא,[195] ואפשר עוד לכל אחד להמתיק את הדינין. בכלל אמרתי שעיקר עבודת האדם בכל הכנותיו ליום הדין מח' אלול ר"ה עשי"ת ויו"כ הוא להגיע לידי מחשבה של

189 קהלת א, ב.

190 קהלת יב, יג, הפסוק האחרון של המגילה. ספר קהלת משמש למחבר הזדמנות לחזק את השקפת עולמם על המתרחש סביבם, ולהבין כי לכל דבר, גם לאירועים הבלתי מובנים, יש משמעות פנימית, בתנאי ש"את האלוקים ירא ואת מצוותיו שמור".

191 תהילים ק, ב.

192 תהילים קמב, א.

193 שם ו.

194 הדגשת ההתבוננות פנימה והביקורת העצמית היא משורשי תנועת המוסר.

195 הושענא רבא נחשב ליום אחרון של כפרה, ובו נחתם סופית דין האדם. בזוהר (פרשת צו לא:) מבואר שהוא יום שבו פתקי גזר הדין יוצאים כביכול מן השמים. עם זאת, מכיוון שהוא חלק מחג הסוכות, המחבר וחבריו נוהגים בו גם שמחה.

תשובה נכונה, שבוחן כליות[196] יעיד עליו,[197] ומחשבה זו אפשר גם להגיע בשעה אחת, ורק כדי להגיע לידי שעה זו נחוץ כל ההכנות, ובשביל זה אפשר שגם אחרי כל ההכנות לא זכה להגיע לידי זה ועיקר העיקרים חסר לו, ולכן האריכו חז"ל את הזמן עד הושע"ר, שאפשר ע"י מצב של שמחה יזכה יותר להגיע לידי שעה זו. דברתי דברים מלהיבים אדת מצבנו, שצריכים אנו לפנות לקל עליון שימתיק וייטיב לנו את החתימה,[198] כי זקוקים אנו לרחמי שמים להנצל מתוך צרה ומסגר. דברי עשו רושם, אח"ז התפללנו ערבית. אחרי התפלה עשינו כל ההכנות לליל הושע"ר. אמרנו כל ס[פר] תהלים בחבורה ובין ס[פר] לספר[199] שתינו קפה במקום משקה, ושרנו לקיים מצות שמחה.

מפני דוחק הזמן החלטנו לקום בהושע"ר קודם עמוה"ש [עמוד השחר] ולומר הושענות קודם התפלה, כדי שנספיק לצאת אל העבודה בעוד מועד. בבקר כשהשכמנו מצאנו שב' מהחבורה יצאו בלילה עם בגדים החמים שקבלנו מהמשרד ושאר דברים לקחו אתם.[200] מתחלה כבר שערנו שעשו כן להתגנב בסתר ולצאת יחידי לחפש אחרי מקום אחר. מתחילה הפתיע הדבר את כולנו וגם כעסנו על האפן לעשות את זה דרך גנבה, גם נצטערנו מזה שלקחו את הבגדים, ועלינו יהיה מוטל לשלם בעד זה. אח"כ הביא אותנו מעשה זה לידי מחשבה שגם עלינו לעשות כן, לצאת בלילה מהכא [מכאן] וד' יצליח דרכנו.

אחר התפלה קבלנו מהמשרד בגדים חמים, אדרת, ולאפדעס נאגמעס [?] בלע"ז, על הרגלים עם סמרטוטים, ויצאנו לעבוד ביער. המחזה היתה משונה, איך הבגדים וכל הלבושים הלמו את כל אחד מאתנו.

מוסף התפללנו בצהרים. חכינו שהחברים מדורובס[ק] ישובו אל חג שמע"צ [שמיני עצרת], אבל לא באו.

בליל שמע"צ קימנו מצות סוכה, ושמחנו שכבר זכינו לקים את מצות סוכה מה"ת [מהתורה] בזהירות, שלא אכלנו בשום פעם חוץ לסוכה.[201] אחרי כל האיומים ששמענו מהם אדת החגים, פחדנו שהפעם לא ינסו להפריע אותנו ממנוחתנו. ב' החברים שהתגנבו חזרו בו ביום בפחי נפש, כנראה התיישבו שאין

196 עפ"י התפילה "אתה יודע רזי עולם... אתה חופש כל חדרי בטן ובוחן כליות ולב".

197 עפ"י הרמב"ם (הל' תשובה פ"ב ה"ב): "ומה היא התשובה... ויעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם".

198 עפ"י "יהי רצון" שאומרים לאחר ה"הושענות" בהושענא רבה, "יהי רצון מלפניך... שתקבל ברחמים וברצון את תפילתנו והקפותינו... ותסיר מחיצת הברזל המפסקת בינינו לבינך, ותאזין שוועתנו ותיטיב לנו החתימה, תולה ארץ על בלימה".

199 ספר תהילים מחולק לחמישה ספרים.

200 המחבר לא נקב בשמם, כפי הנראה כדי להימנע מלשון הרע.

201 הרב קרנוביץ רשם בהקשר זה כי משגבר הקור עלתה הדילמה ההלכתית האם הם פטורים מן הסוכה משום דין "מצטער", אך הם החליטו שלא לוותר על המצווה. אמרי ישראל, עמ' לו.

כדאי בעדם להפרד מאתנו.

שמע"צ, ש"ת. 13 - 14. קי"ג-קי"ד. בשמע"צ בבקר באו מהמשרד להזמין אותנו אל העבודה לנסע אצל הנהר במרחק של מ' קל"מ להוציא משם עגן מהנהר. אמרתי להם שהיום הוא החג האחרון אצלנו ורצוננו לשמור, ואח"ז לא יהיו לנו חגים במשך של ו' חדשים. הם לא רצו להסכים לזה, כי העבודה נחוצה, ואימו במשפטים ולחם,[202] אבל כשנוכחו שלא יפעלו כלל בדבריהם שתקו.

התפללנו בשמחה ובאימה. אחרי תפלת גשם[203] קימנו מצות סוכה, וביום אכלנו סעודה קטנה להפרד מתוך הסוכה שהיתה חביבה עלינו ביותר.[204] שאלת הלחם עמדה על הפרק מפני שליום ש"ת [שמחת תורה] לא היה אצלנו מן המוכן, והנאט[שלניק] צוה שלא ליתן לנו.

בערב התחלנו בשמחת החג להכין לשמחת הקפות. בליל ש"ת, הלכנו הקפות עם החומשים[205] והשמחה היתה שלמה ונהדרה בכל הפרטים ודקדוקים. שרנו ורקדנו לכבוד התורה עד שעה מאוחרת.

גם בעניני האכילה נזדמן לנו לכבוד יו"ט להכין כדבעי. לכבוד החג קנינו קאשע [כוסמת] ואני הלכתי לבית התבשיל להיות שם בעת הבישול, ובשלו בעדנו תוך קדרה שלנו גם כף ומגיס שלנו וגם בישול עכו"ם לא היה, מפני שסיענו בעצם הבישול. וגם בזה יש לציין חסד ד', שפה ברוסיה יהינו דבר כזה להניח אותנו לבשל דוקא בקדרה שלנו ולהיות עומד ע"ג [על גבם].

שחרית ש"ת התפללנו בכונה עצומה. אחרי התפלה באו להזמין אותנו אל

202 בהתאם לחוק מ-26 ביוני 1940 שהיה מיושם גם בסתיו 1941, היעדרות מעבודה נחשבה כעברה פלילית ודינה יכול היה להגיע לעונש מאסר בפועל בכלא או במחנה, או בענישה של הורדת כמות הלחם שהייתה מינימלית ממילא. Krag, "Soviet Labour Law during the Second World War", p. 534.

203 תפילה על ירידת גשמים שנאמרת בחג שמיני עצרת, היום האחרון של סוכות, ואחריה מוסיפים בתפילת שמונה עשרה "משיב הרוח ומוריד הגשם". הוספה זו נאמרת עד תפילת מוסף ליו"ט ראשון של חג הפסח.

204 מנהג להיפרד מן הסוכה באכילה קלה ובתפילה לזכות לחסות לעתיד לבוא בסוכת עורו של לווייתן. המחבר וחבריו אינם מוותרים גם על המנהג הזה.

205 מדובר במנהג ההקפות - בשמחת תורה נוהגים להקיף את בימת בית הכנסת עם ספרי התורה תוך ריקודים ואמירת פסוקי "הקפות". בהיעדר ספרי תורה ערכו הקפות סמליות בחומשים שהיו בידיהם.

יום שמחת תורה היה בישיבות ליטא יום מיוחד של שמחה וריקודים, ונחוג גם בשנה האחרונה לקיומה של ישיבת טלז. במחברת ג תיאר המחבר את שמחת התורה בעירו שקודוויל תחת השלטון הרוסי: "24 - 25 - 26 אוקטובר. שמיני עצרת שמחת תורה. מתחלה חשבו הכל שבשנה זו לא תתקים שום שמחה מפני שלפי המצב אי אפשר לשמוח, כי הלא הכל, ובעיקר מצב הרוחני הוא בשפל המדרגה. אבל למרות כל החשבונות נהפוך היה, שהשמחה היתה יותר מבכל שנה [...] גם כל הילדים נשתתפו ברקידות ובשירות וקידוש השם גדול היה על ידי זה, ובכלל היה נראה שאפילו הריקים שבך מלאים רגשות קדושות".

העבודה וכששמעו ששוב אצלנו [חג] כבר כעסו והנאט[שלניק] אמר שרמיתי אותו באמרי שזהו החג האחרון. אני אמרתי שאמת דברתי שזהו החג האחרון, אבל החג הוא ב' ימים.

אחרי תפלת שחרית אכלנו קצת, ובמקום משקה שתינו קפה מבקבוק של יין, ואח"כ הלכנו הקפות, שרנו ורקדנו הרבה עד שהרבה תושבים באו סביבות החלונות לראות כיצד מרקדין.[206] כבר התרגלנו לזה עד שכמעט לא הפריע אותנו כל זה.

השמחה יחד עם תפלת מוסף נמשכה עד שעה 3 בצהרים. וגם זה תכתב לדור אחרון,[207] שבתוך מדבר שממה זה זכינו לשמוח בשמחת התורה כראוי. בתוך תפלתנו נזכרנו אדת ב"ב ועשינו להם מי שברך,[208] שירחם ד' עליהם להוציאם מתוך צרה ומצוקה, ונזכה בקרוב לשמוח ביחד. במקום נדרים של צדקה נדבנו כל אחד לשנן משניות מס[כת] שבת ע"פ [על פה] וכל א[חד] נדב או פרק א' או ב' וג' פרקים לשנן ע"פ, ונמצא שכל המס[כת] תהיה שגורה ע"פ אצלו כולנו יחד.[209]

אחר הצהרים באו להאיץ אותנו להכין לנסיעה ליום המחרת. מתחלה חשבנו שזה יהיה הזדמנות בעדנו לבא לקטלניץ, כי משם לא רחוק עוד לקטלניץ, אבל הם אמרו שנחוץ רק ח' או ט' מאתנו והשאר עליהם להשאר פה, חשבנו שאפשר יהיה זה הזדמנות לאחדים מאתנו לבא עד קטלניץ ולהודע אדת אפשרות של נסיעה.

הלילה נתעורר אצלנו שאלת השבת, כי לפי דבריהם יהיה נחוץ ביום הש"ק לחזור. הוחלט אצלנו שלא להתחשב עם דבריהם כלל, וביום הש"ק נתעכב בכפר ונגיע לכאן ביום א'. מתחלה חשבתי גם אני לנסוע, אבל אח"כ החלטתי להשאר כאן יחד עם עוד 4 מהצעירים.

כד-כה. 15 - 16. קט"ו-קט"ז.[210] היום נסעו אל העבודה ואנו נשארנו פה. עבדנו בהובלת עצים. הנאט[שלניק] בהיותו מלא כעס מהחגים אמר שמהיום והלאה לא ינתן לנו לחם למפרע, רק בכל יום נקבל אחרי העבודה. ענין זה הטריח לנו הרבה. קבלנו לחם על כל סעודה וסעודה, ובכל פעם אחר הפצרות ופיוסים.

206 השאלה מתוך "כיצד מרקדין לפני הכלה" (כתובות טז:), ביטוי לריקוד מתוך שמחה גדולה.

207 עפ"י תהילים קב, יט.

208 "מי שבירך" - נוסח תפילה שהעולה לתורה מברך לפי בקשתו וצרכיו.

209 במקום שהעולה לתורה ינדב סכום כסף לצורכי הציבור, כמקובל בבתי כנסת רבים, העולים לתורה קיבלו על עצמם מחויבות של לימוד, ולכך יצקו גם את הכוונה שצירוף סך הלימוד בעל פה של הכלל יכיל את כל המשנה. מנהג מכירת העליות לתורה תמורת לימוד דפי גמרא היה נהוג משכבר בישיבות ליטא.

210 מתאריך זה (כ"ד-כ"ה בתשרי תש"ב, 16 באוקטובר 1941) נכנסו לשגרת החיים שאחרי הימים הטובים תש"ב, לאחר שחלפו כ-116 יום מהפלישה הנאצית לליטא.

בימים אלו קבלנו קצת כסף. למחרתו עבדתי בהשחזת קרדומים. היום שבו החברים מדורובס[ק] שניהם נשתחררו מעבודת הצבא, ורק ידידנו מר באר הוכר לראוי, הוא לא בא עדיין ובדעתו משם לנסוע לקטלניץ. מנהל המשרד התרה בנו שאם לא נעבוד יגיש אותנו למשפט, ואמר שמכאן ולהבא יהיה עלינו לעבוד ביום הש"ק. כל אלו הדברים הביאו אותנו עוד הפעם שעלנו לחפש עצות לעזוב את המקום ברשות או שלא ברשות. השנים שבאו מדורובס[ק] מסרו כי הרבה פליטים נוסעים לטשקנט.

אחרי עבור החגים הרגשנו כמה הרגשות של שמחה ותודה לקל עליון, שזכנו לשבות ולחוג את כל החגים כדינם וכדתם בכל הפרטים והדקדוקים, ובדברי לפני החבורה אמרתי שעי"ז רואים אנו הארת פנים מאת ד', אחרי הסתרת פנים הפרושה עכשיו על פני תבל. וקרן אור פני ד' שזרח לנו ע"י חסד זה, שזכנו לחוג את החגים ולקיים מצות שופר וסוכה, מראה לנו שכל הנהגתו אתנו היא בהשגחה פרטית ובבחינת עין ד' אל יראיו,[211] כי גדול זכות הרבים. והבאתי דוגמא לזה מיוסף, שכשהורידוהו למכור במצרים, הובילו הישמעאלים אתם נְכֹאת צְרִי ולוט[212] כדי שלא יריח אותו צדיק ריח רע,[213] ומקשים, בשעה כזו שמובילים אותו למכור לעבד במצרים, מאי איכפת ליה הרגשה קלה כזו. ושמעתי מפי ר' מרדכי פוגרומנסקי שליט"א[214] שעיקר הדבר להראות לצדיק שגם בעת הסתרת פני ד' אליו ישנו השגחה מיוחדת ואור פני ד' הזורח עליו, ואור זה ראה דרך הנכאת צרי ולוט. כן אנו, דרך קיום המצות והחגים שקימנו אותם עפ"י נס, רואים אנו קרן פני ד', והתקוה מתחזקת שהכל לטובה עלנו ובמהרה נושע. ועוד זאת, שחוץ מה שרואים אנו ע"י הארת פני ד', הדבר בעצמו חשוב עד מאד.

יחד עם זה הננו מרגישים הרגשה שניה, שהשתחררנו וניטל מעלנו משא כבדה, כי בשבועות האחרונים היה עלינו דאגה זו של חגים כנטל משא שהעמיקה על גבנו, ובהרבה דברים היה זה לנו לעכוב, ועכשיו ב"ה שעברו בשלום, מרגישים אנו מעין חפש להעתיק מקומנו, כי בשמירת הש"ק מקווים אנו שבכל מקום יעלה בידנו אם רק נתאמץ בע"ה לקימו ולשמרו, ולכן עכשיו הועלתה שאלת ההגירה על סדר היום.

למעשה הנסיעה אל העבודה במרחק כזה אפשר לקרב וגם לרחק את רצוננו. עכ"פ זה הסכמנו שעלנו להשתדל בכל מאמצנו לנסוע מכאן, לבא בין יהודים פליטי העירות או אפשר אצל התושבים בבוכארא, כדי שנוכל להשפיע ולפעול

211 עפ"י תהילים לג, יח.

212 בראשית לז, כה, כלומר מיני בשמים המדיפים ריח טוב.

213 מדרש רבה (בראשית פפ"ד, יז).

214 מגאוני טלז, ראו עליו במחברת ג הערה 261.

למען קדושת שמו ית[ברך], שזהו תפקידנו שא"א למלאותו פה בשום אופן. ואם סוף סוף לא נצליח, נאמר על זה "גם זו לטובה", כי מי יודע איזה מהם יוכשר,[215] ואפשר יש שם רעב או חולאים שונים, כי זה כבר שמענו שבעירות משיגים רק 400 גר[ם] לחם ופה נותנים 800, ורק עיקר הקושי תלוי בקר ובכפור.

מדורבסק מסרו שהמזכיר אמר להם שאתנו מתנהגים אחרת כמו עם כל הפליטים, מפני שהננו רבנים ודתיים ולכן צריכים אנו לרשות מיוחדת מנ.ק.וו.ד.[216] אם נכון, בודאי טוב יהיה בעדנו לעזוב את המקום בעוד מועד, ד' ירחם.

כו-כז. 17 - 18. קי"ז-קי"ח. מפני הגזרה החדשה שגזר עלינו הנאט[שלניק] בנוגע הלחם, שצריך בכל פעם רשות מיוחדת ממנו, לא היה לנו ביום ו' עש"ק לחם מן המוכן. והיות שהחנות נפתחה באחור קצת, לא הספקנו ליטול אפילו מה שמגיע לנו בעד ליל ש"ק. הספקתי רק ליתן לה את הכסף. גם למחרתו לא השגנו לחם מפני אסור הוצאה,[217] ורק ת"ל [תהילה לא-ל] שהיה לנו מן המוכן לחם מקודם, וגם באותו יום נזדמן לקנות תפו"א.

בליל ש"ק למדנו בחבורה. הגדתי לפניהם פ[רק] במה מדליקין עם חד"ת. מפני נסיעתם של החברים לא היה לנו מנין, וניטל מאתנו תפלה בצבור. הרבה נצטערתי מזה, כי בתוך ענינו ומרודנו היה זה לנו למשיב נפש. למחרתו קרינו פ[רשת] בראשית. נזכרנו שבשבת בראשית המנהג לשמוח בהתחלת התורה, השתדלנו גם אנו לקיים את זה, והדבר עלה לנו בקושי רב, כי אחרי שחסר מאתנו ח' חברים, מורגש קצת שהשכינה השרויה בתוך עדה[218] חסר לנו.

למדנו פ[רשת] בראשית והתעמקנו בסדר הבריאה. חומש בראשית יש לנו עם פירש"י.[219]

215 עפ"י קהלת יא, ו.

216 הקומיסריון העממי לענייני הפנים. במחצית השנייה של 1941 הייתה מחלקת ביטחון המדינה, שהיא המשטרה החשאית, חלק מהגוף הזה, וכל אזרח סובייטי השתדל להימנע ממגע עם הגוף מטיל האימה הזה. מעבר לכך, עצם פנייתם לנ.ק.וו.ד. הייתה עלולה למשוך את תשומת לבו של הנ.ק.וו.ד אליהם. נראה שגם הרב שטיין ואנשיו הבינו זאת היטב, למרות ה"וותק הסובייטי" הקצר, יחסית, שלהם.

217 ראו בנספח 2, מושגים בהלכה.

218 גמרא (ברכות ו.): מניין לעשרה שמתפללים ששכינה עמהם? שנאמר "אלוקים ניצב בעדת א-ל" (תהילים פב, א), ושם (כא:) כתוב שעדה היא בעשרה, שנאמר "הבדלו מתוך העדה הזאת" (במדבר טז, כא).

219 היעדר הספרים בולט ביומן, ומתוך הרשימות ניתן להניח שהיו בידיהם רק תנ"ך ואורחות חיים, וכן ספרים שקיבלו מיהודים שפגשו בדרך. כמה ימים לאחר מכן, בכ"ט בחשוון, כתב: "הרגשתי גם חסר הספרים, שרק חיי אדם וחומש יש לנו ואין לנו אפילו גמרא אחת להשביע נפשנו הצמאה בדף גמרא". זו אחת הסיבות לכך שהם ביקשו לצאת למקום ששוהים בו יהודים. ראו במבוא ליומן וכן במחברת ג הערה 374. על שמחתם בקבלת ספר החינוך וספרים נוספים בהשאלה מיהודים מקומיים בשאבאז ראו מחברת ה, אלול תש"ב ובמבוא ליומן.

מפני דוחק הלחם לא היה אצלנו סעודה שלישית לחם משנה, זהו הפעם הראשון שחסר לנו בגלותנו ענין זה. בתוך הסעודה באה אצלו מוכרת הלחם בשאלה למה לא באנו ליקח את שיעור הלחם המגיע לנו בעד אתמול והיום, אמרנו לה שמפני קדושת השבת אסור לנו, היא הבטיחה להשתדל להמציא לנו. ע"י נכרי לא היה כבר בכדי שיעשה. אחרי צה"כ [צאת הכוכבים] הלכתי בעצמי וקבלתי את המגיע לנו בעד ש"ק, וגם קבלתי את השיעור ליום המחרת. אגב קבלתי אצלה 2 קלג. בעדי חוץ לחשבון. לפי המצב זהו ענין גדול. אדת אחנו שבשדות[220] נזכרנו הרבה פעמים איך הם שובתים את שבתם, ותפלה מיוחדת התפללנו בעדם שינחילם ד' את הש"ק באהבה וברצון.[221]

מהחזית נשמע כי האשכנזים[222] צועדים קדימה בחזית אוקראינה, וסביבות מוסקבה לקחו להעיר בראינסק[223] ועוד עירות.

בימים אלו קבלנו תשובות מקיראון ומגרקע שאין להם שום ידיעות אדת הקרובים שלנו,[224] ורק על קרובו של ידידינו מר הרץ יחנין,[225] שהוא מהעומדים בראש בקום. פרטי [במפלגה הקומוניסטית] הליטאית. מר פרידמאן "לאטוויס" כתבו שהוא נמצא במוסקובה. יחנין קבל גם תשובה מדודו בלנינגרד. דודו הוא כנ[י]כר מדור הישן, ירא וחרד. כותב הוא שלע"ע אין לאל ידו להושיעו ברב או במעט,[226] מקוים אנו שע"י יזדמן לנו אפשרות למסור בליטא מקום מושבנו, באופן שלנינגרד תכבש ע"י האשכנזים ח"ו.

ביום הש"ק ברכנו ר"ח מרחשון. הרגשנו שצועדים אנו כבר לזמן החורף, וכבר עבר קיץ ועדין לא נושענו. ר"ח חל להיות ביום ג' וד', חשבנו לערוך תפלת יו"כ

220 המחבר שואל את הביטוי "אחינו שבשדות" לגבי יהודים שטרודים בעבודת הכפייה ואינם יכולים להשתתף בלימוד ובתפילה. ראו הערה 156.

221 עפ"י תפילת שבת: "והנחילנו ה' אלוקינו באהבה וברצון שבת קדשך".

222 המחבר דן בחופשיות בכל התחזיות האפשריות ובכך נוטל סיכון לא מבוטל, משום שאילו היה יומנו מגיע לידי שירות הביטחון הסובייטי היה הדבר יכול להתפרש כ"הפצת ידיעות תבוסתניות".

223 בריאנסק, עיר חשובה במערב רוסיה, ב-1939 גרו בה 5,012 יהודים. נכבשה ב-5 באוקטובר 1941. רוב יהודי העיר לצד הפליטים היהודים הוצאו להורג כבר בנובמבר 1941. אולם אחרים, וכן רבים מיהודי מחוז בריאנסק, הצליחו לעשות את דרכם ליערות, שם נלחמו בשורות הפרטיזנים הסובייטיים שהיו רבים, ונהגו לקבל יהודים לשורותיהם.

224 במחצית השנייה של 1941 ברחו והתפנו מהאזורים המאוימים למעלה מ-10 מיליון אזרחים סובייטיים. עקב תוהו ובוהו שליווה את מנוסתם איבדו רבים מהם קשר זה עם זה, ולעתים תכופות לתמיד. בנוסף לכך, עד לשחרור השטחים הכבושים, לא ניתן היה ללמוד בוודאות על גורל אלו שנשארו שם. על הבעיות שליוו את הפליטים היהודיים בקיץ-סתיו 1941 ראו למשל: Feferman, "A Soviet Humanitarian Action?", pp. 813–831.

225 הרב הרץ יחנין היה מתלמידי טלז, יליד קעלם בן 27. נפטר בתחילת קיץ תש"ב, 1942, בסוורדלובסק. שמו מופיע ברשימת תלמידי טלז שנספו בגולת רוסיה. ראו נספח 5.

226 עפ"י הפסוק (שמואל א יד, ו) "כי אין לה' מעצור להושיע ברב או במעט".

קטן אבל ראינו שאין נוהגין כן.[227] מפני התראותיו שלא יניח לנו ביום הש"ק חשבנו שבלי ספק יבא להטרידנו, אבל ב"ה לא בא שום א[חד] מהם, כנראה אין להם שליטה על ש"ק שלנו.

כח. 19. קי"ט. היום נתן לכולנו עבודה קלה, תקון הדרך אצל היער. גמרנו את העבודה. חכינו לבואם של אחינו שבשדות אבל לא באו. הנכרי שנסע אתם בא ומסר לנו שהעבודה בהוצאת העגן נגמרה ביום ו', ומפני קדושת הש"ק נשארו שם בכפר ויבואו תיכף אחרי השבת, רגלי מרחק של 15 ק"מ. איך יתנהגו למעשה, אם כולם יחזרו או אחדים מהן ילכו לקטל, או לכלטורין שרחוק מהם רק 20 קלמ., איני יודע. חכינו עליהם עד הלילה ולא באו.

בימים אלו יש לנו תפו"א לרב, ואוכלים אנו לשובע, מרגישים אנו טעם של שובע, וכנגד זה חסר לנו ההנאה של אכילה אחרי רעבון ותאבון. מפני הדוחק עשו אחרים נסיון לחזור בכפרים אצל הנכרים לבקש מאתם תפו"א בצלים וכדומה, הנסיון הצליח ואחדים התרגלו לקבץ נדבות כאלו מזמן לזמן, עד היכן הדברים מגיעים!!![228]

שאלת הנקיון היא אצלנו שאלה חמורה מאד. אין לנו לבנים להחליף וגם קשה להשיג כובסת לכבוס אותן, ובכן סובלים אנו ממכה הג'.[229] ביום זה היה לי קצת פנאי, נכנסתי לבית המרחץ וגם כבסתי לי כתונת.

כט, ער"ח מרחשון. 20. ק"כ. היום השכמנו בבקר עם עלות השחר כדי לגמור ארוה"ב עד שעה 8.

באמצע התפלה כשהתפילין הא[חד] על ראשנו נכנס הנאט[שלניק] בפקודה שו' הצעירים יסעו לסמאלניק להבעיר את הענפים היבשים, שם ישנו עבודה למשך של ד' או ה' ימים, ואותי צוה להשאיר פה ולחכות עד שיבואו מהנהר, ואז נלך כולנו לעבודה ביער.

אני וגם הצעירים עשינו נסיון להשתמט מנסיעה זו, כי קשה עלינו הפרדה, וביחוד קודם שבאו החברים משם, אבל הם באחת שראוי במפגיע לנסוע תיכף. רצינו לכה"פ לדחות את הנסיעה עד יום מחר אבל ללא הועיל, הוא איים עלנו וביחוד עלי שבאם נסרב ימסור אותנו אל המשפט. אחרי כל האיומים הסכמנו, ובשעה 9 נסעו עם המטות והחבילות. ניתן לכולם אדרת שער וכסית יד [מעיל וכפפות].

227 בחודש תשרי נוהגים שלא לקיים יום כיפור קטן.

228 בגלל גלי הפליטים והעוני המחפיר התפשטה מאוד תופעת קיבוץ הנדבות ברחבי בריה"מ בתקופת המלחמה. ב-1941 היה המצב יחסית סביר והיה לאנשים מקומיים מה לתת. הדברים החמירו עד מאוד החל מ-1942. המחבר מיצר על כך שחבריו הפכו למקבצי תפוחי אדמה, בניגוד לדמותם של בחורי הישיבה בישיבות ליטא, ששמרו על מכובדותם ודאגו לקדש את השם בכל הליכותיהם. ראו על כך במבוא ליומן.

229 כינוי למכת כינים, שהיא המכה השלישית שבה הוכו המצרים, והסבל ממנה היה קשה ביותר.

ואני נשארתי לבדי יושב בטל בבית, מחכה לבואם של החברים מהנהר. השעה כבר 3 אחרי הצהרים ועדין לא באו.
פירוד החבורה ובטול המנין והתפלה בצבור הטיל עלי עצב, שכל זה היה לנו לשעשועים לחזק ולעודד זא"ז, והתפלה בצבור הפיח בנו בכל פעם רוח חיים. הרגשנו שקשורים אנו בתוך כלל ישראל ע"י תפלתנו הצבורית, ו"הן אל כביר לא ימאס" תפלת רבים,[230] ועכשיו ניטל ממנו לע"ע [לעת עתה] ענין זה. מאידך גיסא מתנחם אני שענינים אלו הם רק חבלי גאולה, שכל גאולה באה ע"י חבלי לידה, ואם אפילו לא נזכה עדין לגאולה שלמה, גם העתקת מקומנו הוא לפי המצב גאולה בזעיר אנפין, וגם גאולה זו תבא אצלנו במהרה אחרי חבלי גאולה. בהיותי היום לבדי התחלתי להרגיש יותר געגועים לב"ב לאבי ולאמי תחיה, ובכלל לסביבה משפחתית, וכמדומה שאם נמצא בסביבה יהודית לכה"פ ימלא זה קצת את החסרון, ומפני זה הרגשתי עוד הפעם את הנחיצות להעתיק מושבנו במקום שם ישנם יהודים, ושלא להתחשב עם כל הקושיים התלוים בזה. הרגשתי גם חסר הספרים, שרק חיי אדם וחומש יש לנו, ואין לנו אפילו גמרא אחת להשביע נפשנו הצמאה בדף גמרא.
נזכרתי שמחר צריך להיות אצלנו יום "עשירי קדש". מפני החגים והימים נוראים שהיו כולם קדושים נשכח אצלנו חשבון ושמירת "עשירי קדש", גם בשביל זה שבעת האחרונה היה אחד מהדברים זהירת שתית חלב עכו"ם, וזה נתבטל מפני שלפי המצב אין שותים בכלל חלב, וכששותים אפשר להשיג בנקל חלב כשר, וכיון שפרט זה נתבטל נחלש כל הענין.[231] עכשיו, כשנכנסים אנו שוב לימי חול, צריך לחדש ולחזק את יום "עשירי קדש", שבתוך ימי החול יהיה לנו יום זה לקדושה לחשבון הנפש והתבוננות במצבנו הרוחני.
לע"ע שבו החברים מדרכם. הם מסרו שבע"ה הצליח בידם לשמור את הש"ק כראוי, את העבודה גמרו סמוך לשקה"ח [לשקיעת החמה], ואצל הנכרי אמרו שביום הש"ק אינם נוסעים ורצונם להשאר אצלו. הנכרי הסכים לבקשתם וכל יום הש"ק בלו בבית בתפלה ובזמירות.
ב' חברים, מר אייזיק אזבנד ומר ישראל מאיר [קרנוביץ] הלכו רגלי לכלטורין יחד עם הבגדים אשר עליהם. בדעתם לחקור את המצב ולחזור אצלנו או להודיע משם.[232]

א-ב דר"ח חשון [תש"ב]. 21 - 22 אקט[ובר]. קכ"א-קכ"ב. עול העבודה הותחל

230 איוב לו, ה. הגמרא (ברכות ח.) דורשת מפסוק זה שהשעה שהציבור מתפללים בה היא עת רצון "הן קל כביר ולא ימאס כביר כח לב".

231 כזכור אחת ההחלטות לגבי "עשירי קודש" הייתה הימנעות מחלב עכו"ם.

232 שני החברים - אייזיק אוזבנד וישראל מאיר קרנוביץ - לא שבו משליחות זו, ומכאן ואילך נפרדו דרכיהם עד שנת תש"ד, 1944. ראו קורותיהם בנספח 6, החברים מטלז.

שוב בכל תקפו. חברנו בסמילניק לא היה באפשרותם לעבוד מפני הגשם, גם לנו היה קשה להמשיך עבודתנו מפני הגשם. בכל יום מחכים אנו לידיעה מהם ואין קול ואין עונה. הם [הרוסים] לא שמו לב עדין שב' חברים חסרים, שואלים הם רק על מר באר.

ב-ג-ד-ה חשון. 23 - 24 - 25 - 26. קכ"ו. הימים נמשכים בספק אם לעזוב את המקום או לא. ביום ש"ק היה אצלנו חושך כי הפנס נכבה.

מהחזית נשמע שמתקרבים למוסקבה ואוקראינה נכבשת כמעט כולה.[233] אנגליה ואמריקה מבטיחים לסייע בכל מה דאפשר.[234]

ו-ז-ח. 27 - 28 - 29. קכ"ט. בימים אלו נתקבלה גלויה מישראל מאיר [קרנוביץ] שבאו לכלטורין, ומשם נסעו תיכף הלאה יחד עם ב' משפחות מקורשן, והם מיעצים אותנו לחכות על טלגרמה [מברק] מאתם כדי שעי"ז נוכל לקבל רשיון, או לנסוע בלי רשיון,[235]

חזרנו על כל הצדדים והחלטנו שלא לדחות את הנסיעה. הלכתי ביום ד' לסמילניק להודיע את ההחלטה לחברנו, וקבענו זמן יציאתנו באמצע הלילה מיום ד' לה'. ביום ד' עבדנו את עבודתנו כרגיל כדי שלא ירגישו שמתכוננים אנו לעזוב אותם.

ליל [יום] ה, ט. 30. כמעט כל הלילה אנו טרודים בהכנות לנסיעה ובשעה 4 הלכנו בתפלה על שפתותנו שנצליח דרכנו, ולבותנו מלאי חרדה ופחד שלא ירדפונו וישיגונו ח"ו.

באמצע הדרך נפגשנו עם החברים מסמילניק, התפללנו תפלת הדרך, ברכנו ברכת התורה ולמדנו בצבור פ[רק] משניות והחזקנו בדרך.[236] בשעה 10 הגענו

233 באמצע אוקטובר 1941 ניצב צבא גרמניה מול מוסקבה כאשר לרוסים אזלו הכוחות להגן על העיר. אילו המשיכו הגרמנים להתקדם היה ביכולתם כנראה להגיע למוסקבה. ברם, הגרמנים לא האמינו לדיווחים שלרוסים אין כוחות בקדמת מוסקבה. צבא גרמניה נעצר כדי לתגבר את כוחותיו לפני המתקפה על העיר. בינתיים הצליחו הרוסים להביא למוסקבה תגבורות מחזיתות אחרות, ובכלל זה מהמזרח הרחוק.

234 זאת למרות העובדה שארה"ב טרם הצטרפה למלחמה בגרמניה. יחד עם זאת, יש לציין כי מדיווחים פנימיים של אנגלים ואמריקאים שנחשפו לאחרונה אנו יודעים שלפני ההתקפה הגרמנית לא האמינו האנגלים והאמריקאים שהצבא האדום יוכל להדוף את ההתקפה הגרמנית ויצאו מתוך הנחה בסיסית שהמערכה תוכרע במהרה. לנושא זה ראו: Kahn, "'Russia Will Assuredly Be Defeated': Anglo-American Government Assessments of Soviet War Potential Before Operation Barbarossa", pp. 220–240.

235 למעשה תכננו בריחה לא חוקית. לפי החוק שחל באותה תקופה, כל נסיעה הצריכה רישיון או היתר פינוי מיוחד. הרשויות הסובייטיות חששו שמעבר חופשי של התושבים ייצור הזדמנויות נוחות לאויב להחדיר סוכנים במסווה של פליטים. על הבעיה הזאת ראו Feferman, "A Soviet Humanitarian Action", pp. 821–822.

236 מדיני תפילת הדרך לאמרה כשנמצאים כבר בדרך עצמה, "אומר אותה אחר שהחזיק בדרך".

לכפר, שם התפללנו בצבור, והיות שהיה תענית בה"ב,[237] אמרנו סליחות ואכלנו ארוחת הבוקר והלכנו הלאה. בדרך קבלנו אצל הנכרים לחם, החברים הקילו לעצמן מכבר לאכול פת עכו"ם, ואני החמרתי לעצמי כל זמן שיהיה באפשרותי להזהר. לפנות ערב, שהלכנו כבר יותר מ25 קלמ., הפתיע אותנו כשראינו פתאום שא[חד] מאנשי הכפר רוכב על הסוס ורודף אחרנו. כשהגיע אצלנו היתי ביחד עם ידידי מר ברוך בארן,[238] יתר החברים לא היו אצלנו בשעה זו. הוא בא עלינו בעלילה שכל הבגדים שהשארנו בבית לא נמצאו, ואחראים אנו בעד כל זה, ודרש מאתנו לחזור תיכף לבידעווא כי אמר שכבר הודיעו לנ.ק.[וו.ד] בכאלט[ורין] שיתפשו אותנו.

אימה ופחד נפל עלינו כי חשבנו כי כלתה עלנו ח"ו הרעה.[239] באותה שעה היינו רחוק מכפר כ3 קל"מ. הוא כתב ע"י נכרים שנסעו לשם להמשטרה שיסיעו אותו ועכב אותנו. בינתים נתחברו עוד אחדים. עיקר האשמתו היה אלי בתור בריגד[יר].[240] משום זה פחדתי יותר, הוא עמד והתוכח אתנו, ואני הלכתי להתדבר עם החברים. לא ידעתי מה עלי לעשות. דברתי עם הנכרים שלא ימסרו למשטרה שום דבר. נתתי להם טבק ובשכר זה הבטיחו לי שלא למסור.[241] הלכתי תיכף אל הכפר, ולבי מלא פחד ויראה שלא ישיגונו. שם נפגשתי עם ב' חברים ומתוך פחד ואימה הלכנו אחרי הכפר והסתתרנו ביער, שם התפללנו, אמרנו מזמורי תהלים, הרגשנו כל הסכנה המרחפת עלנו ובעת צרה ומצוקה זו השלכנו אל ה' יהבנו.[242] דאגנו שלא ירדוף אחרנו, גם דאגנו על גורל החברים שנשארו אצלו.

חשבנו שהגורל הראה לנו מכבר "ירדפם יעבור שלום". באותה שעה לא היה מובן אצלנו כל הדבר, עכשיו נוכחנו שה"ירדפם" נתקיים, וממילא היינו בטוחים שגם ה"יעבור שלום" יתקיים.[243]

(שלחן ערוך או"ח, סימן קי סעיף ז.)

237 על תענית בה"ב ראו הערה 122 ובנספח 2, מושגים בהלכה.

238 ברוך מאיר ברון, תלמיד טלז, יליד טווריג, נפטר בהיותם בסוורדלובסק בג' בניסן תש"ב. הוא מוזכר ביומן פעמים אחדות, ראו נספח 5. אחיו, הרב נתן צבי ברון, שהיה עמו בקבוצה, שרד את השואה. ראו עדותו בגנזך קידוש השם, ראו גם להלן הערה 255.

239 עפ"י שמואל א כ, ז.

240 ראש צוות ברוסית.

241 הקבוצה ברשותו של הרב שטיין הייתה נתונה לחסדיהם של איכרים מקומיים. כפי הנראה, במקרה הזה הפגינו האיכרים סולידריות עם קבוצת היהודים כנגד הרשויות. השוחד שקיבלו מהמחבר כנראה רק חיזק את נחישותם לא לשתף פעולה עם הרשויות.

242 עפ"י הפסוק "השלך על ה' יהבך והוא יכלכלך" (תהילים נה, כג).

243 מדובר בגורל הגר"א שערכו לגבי הבריחה, כפי שכתב בחול המועד סוכות: "הטלנו גורל ויצא הפסוק בישעיה "ירדפם יעבור שלו[ם] אֹרַח ברגליו לא יבוא" (ישעיה מא, ג). ראו במבוא ליומן

ביער חכנו עד ערב, וכשהשמש כבר נטתה לערוב, עזבנו את העיר מתוך אימה. הגשם ירד והדרך נתקלקל. הגענו לכפר הראשון ושם קבלנו מקום ללון. חששנו שלא ירדוף אותנו. בבקר השכמנו והתפללנו שחרית. בדרכנו פגשנו שגם החברים לא הלכו יחד עמו, ושמחתי מאד שב"ה הציל ד' אותנו מידו וכמעט שראינו בזה נסים גלוים, שאחרי שכבר רדף אותנו עזב אותנו, ורק "חסדי ד' כי לא תמנו"[244] קים אצלנו שנעבור בשלום.

י, עש"ק. 31 Oct. הלכנו בדרך מתוך פחד שבכפרים שישנו משטרה לא יעכבונו ח"ו.

מפני קדושת הש"ק התחלנו לחפש אחרי מקום מנוחה ולינה. בעוד יום סמוך לשקה"ח [לשקיעת החמה] השגנו מקום בב' מקומות. בכלל הנכרים הם מכניסי אורחים ורובם ככולם הם דתיים, וכשמתפללים ומניחים תפילין אצלם דעתם נוחה מזה.[245] בבואנו אל הבית התפללנו וקבלנו את השבת, קדשנו על הפת ואכלנו סעודת שבת, אח"כ למדתי שעה שלמה, וכך בלינו את יום הש"ק בבית. החברים קבלו אצל השכנים מידי דאכילה [משהו לאכול].

יא, ש"ק. 1 Novem. היום אמרנו להם שאצלנו ש"ק ולכן א"א לנו לילך. הם לא התנגדו לזה, ונשארנו בבית כל היום. התפללנו וקראנו את הפרשה, וחשבנו אחרי ההבדלה לילך בדרך כדי לעבור את כפר רוסאניווא בעוד לילה. הנכרים יעצו לנו שלא לילך בלילה מפני הרפש והטיט. הבדלנו על כוס חלב[246] עם ברכת מאורי האש, והחלטנו לילך בבקר השכם.

יב. 2. קל"ג. בבקר השכם בעוד חשכה הלכנו בדרך וממש טבענו ברפש וטיט. עברנו את הכפר, וכשהגענו לכפר שאחרי זה, התפללנו שחרית והלכנו בדרך. היום דנתי בעצמי שמה שנוגע לפת עלי להקל, והקלתי באכילת פת עכו"ם.[247] כשהתקרבנו לכלטורן עבר אצלנו הפחד שהמשטרה לא יחפשו אותנו, ולכן חשבנו להכנס. משחשכה בדרך שמענו ידיעות מהחברים שכבר נכנסו לכלטורין. לפנות ערב אחרי תפלת מנחה נכנסתי יחד עם עוד ב חברים בעיר, מתוך פחד מפני השוטרים. כשהגענו לעיר נכנסנו אצל מכירנו. בעוד שעה באו הנשארים. נודע לנו שכל החברים כבר ישנם בעיר. מקום ללון לא מצאנו ובלינו כל הלילה

ובנספח 2, מושגים בהלכה.

244 איכה ג, כב.

245 כפי הנראה, באזורים הכפריים היו גילויים של סולידריות בקרב אנשים השייכים לדת אחת כלפי אנשים דתיים השייכים לדת אחרת, זאת על רקע הרדיפות כנגד ביטוי פומבי של אמונה דתית באשר היא במסגרת המדינה הסובייטית.

246 לפי ההלכה (שו"ע או"ח רצ"ו) במקום שאין יין אפשר להבדיל על "חמר מדינה" - משקה מצוי, ובכלל זה חלב.

247 במשך כחצי שנה הצליח המחבר להימנע מפת עכו"ם, אף על פי שהתקיים בעיקר על הלחם.

בדאמקאלחאז [אכסניה] כשאנו עומדים כל הלילה. הודינו לד' על החסד שעד עתה, והפחד על העתיד לא עבר עדיין. חשבנו לנסוע בהקדם ליריץ.

יג-יד-טו. 3 - 4 - 5. קל"ו. נפגשנו עם הרבה יהודים והרבה יעצו לנו שלא להחזיק [להמשיך] בדרך, מפני שא"א לקבל כרטיס מסע, והרכבת מתעכבת בדרך, ואפשר שהנסיעה תמשך יותר מב' חדשים, והנוסעים צפוים לסבול קור ורעב, ולכן יעצו לנו לחפש אחרי דרכים להסתדר פה ללון. קבלנו מקום באפשעזיץ ובמשך הימים השתדלנו למכור חפצים אחדים. מכרו את השעונים. נפגשנו עם יהודים אחדים חרדים ממוסקובה וקיוב. גם הם יעצו לנו שלא להחזיק בדרך. עצות לקבל לחם נמצאו וקבלנו עפ"י דרכים שונים.

טז-יז-יח-יט. 6 - 7 - 8 - 9. ק"מ. החלטנו להשאר עד אחרי הש"ק. במשך הימים התפללנו בצבור. ביום השבת באו גם אחרים אצלנו להתפלל, כן בלינו כמעט כל היום במסעדה. כבר נתפרסם הדבר שנזהרים אנו במאכלות אסורות, וכל אכילתנו אינה אלא לחם עם טיי. ישנים אנו על הרצפה והבית הוא דומה כמעט ל"הקדש".[248]

ביום השבת בשלו והבעירו את התנור, ולא היה ידוע אפילו אצלם מיום הש"ק כלום. אנו הזכרנו להם דבר זה. בכלל לא היתה דעתנו נוחה מחיינו בשום פרט, לא היה לנו בית איפה להתעכב ביום ללמוד או להנפש, עיקר מקומנו היה במסעדה וגם שם כבר היינו כמיותרים, ולכן חשבנו שלא להתחשב עם כל הקושיים ולילך אל התחנה ביום ב'.

בכלל היה מצבנו משונה, נעקרנו ממקומנו וקשה לנו להמשיך דרכנו הלאה והננו כתלוים ועומדים.

כ-כא-כב-כג. 10 - 11 - 12 - 13. היום, כשהחלטנו כבר להחזיק בדרך, פגשו בנו ידידים והפצירו בנו שלא לילך אל התחנה בקר כזה, וכי עלנו להשתדל להסתדר פה עד שנידע שאפשר לקבל אשעלן [קרון]. ביום זה נתפרסם חק שלחם אפשר לקבל רק עפ"י כרטיס מיוחד. ע"פ השתדלות קבלתי כרטיס על 400 גר[ם] ליום. החברה התרגלו לקבל לחם אצל היושבים במסעדה, ובשביל כל זה נדחתה הנסיעה עד שיבורר המצב. התחלנו לחפש אחרי עבודה להרויח קצת, והעיקר לקבל כרטיס ל800 גר[ם].[249]

קבלנו עבודה לחטיבת עצים, ואני עם עוד ב' חברים קבלנו כרטיס על ח' מאות גר[ם]. העבודה היתה קשה מפני הקור. במשך ימים אחדים הרוחנו שלשתנו 39.50. כל הימים היינו במצב של ספק ופקפוק אם לנסוע או לא, כמה פעמים

248 מוסד קהילתי שהיה אמור להיות בית מחסה לנצרכים (זקנים, חולים, נוודים וכו'), אך ברבות הימים הפך שם נרדף למקום מוזנח ומופקר.

249 המגיע לאדם עובד.

כבר עשינו כל ההכנות לנסיעה, ולא היה בכחנו להוציא אל הפועל.

כד-כה-כו-כז. 14 - 15 - 16 - 17. קמ"ח. בש"ק התפללנו בצבור, ברכנו ר"ח כסלו. באו אצלנו יהודים חרידים אחדים מרוסיה שנזהרים כל ימיהם במאכל כשר. בכלל נודע לנו ע"י שברוסיה נמצאים עוד הרבה יהודים חרדים, וישנם בתי מדרשים ומנינים, שוחטים ובתי טבילה, ועוד לא אלמן ישראל.[250] בתפלת החודש בכו הם במר נפש שקוב"ה יחדש עלינו את החו[דש] הזה לטובה ולברכה.[251] גם אנו התפללנו בכונה עצומה שיוליכנו בדרך נכונה.

הידיעות מהחזית אינן משמחות כלל. אוקראינה נכבשה כולה, לפניה כרקוב נכבשה, ואצל עיר הבירה מתקרב הוא מיום ליום, ובשביל זה חוששים אנו שגם במחוז קירוב לא יתקרב החזית.

ביום הש"ק התבוננו עוד הפעם במצבנו ובאנו לידי הכרה שבאופן זה כמעט חיינו אינן חיים, אין לנו פה סכוים להרויח אפילו על לחם גרידא, אין לנו בית וא"א לישן ע"ג [על גבי] קרקע, התחלנו לסבול ממכה הג' ובכלל מנקיון, ובהתחשב עם כל זה כדאי במצבנו לסבול קור ורעב בדרך ח"ו כדי להגיע למקום מנוחה.

ביום א' המשכנו עוד את עבודתנו בחטיבת עצים, וביום ב' עבר הקר ולא הלכנו כבר אל העבודה. התחלנו להשתדל לקבל רשיון לנסוע, ואחרי השתדלות קבלנו רשיון כזה, וזה שמש בעדנו לדחיפה להחליט להחזיק בדרך בכל אופן. בעד הכסף שהרוחנו קנינו תפו"א מחיר הפוד.[252] המחירים על מידי דאכילה עולה מיום ליום. מחיר החמאה הוא 100 רוב לקג. בקירוב, מחיר פוד תפו"א 90. מטשקנט נתקבל מכתב ששם מקבלים לחם בלי שיעור קצוב, וגם המחירים אינם כ"כ גבוהים. וכבר החלטנו ביום ד' לילך אל התחנה. משפחה אחת מלטביה רצתה להשתתף עמנו ובקשו לחכות עד אחר השבת. במשך הימים באו אחדים מבידעווא, נפגשנו עמהם ומתוך הדברים נתברר לנו שבדיעבד אין מחפשים אחרנו, וכי כבר אין לנו לפחוד מהם כי ד' עזרנו.

כח-כט, א' וב' דר"ח כסלו. 18 - 19 - 20 - 21. ביום ד' ער"ח ערכנו יו"כ קטן. במשך הימים נתקבלו ידיעות כי מזמן לזמן נוסעים אשלאנען. ידידנו היהודי

250 זו ידיעה מעניינת מכלי ראשון: למעלה מעשרים שנה אחרי המהפכה הקומוניסטית עדיין התקיימו חיי דת אצל יהודים ברוסיה. עבור קבוצת בני הישיבה הייתה זו מחשבה מנחמת, לאחר מה שידעו על מלחמת הקומוניסטים בדת היהודית. אולם אין הפרט יכול ללמד על הכלל. היהדות הרוסית שהייתה ברובה מסורתית עם מרכיב חרדי לא מבוטל ערב המהפכה הבולשביקית, נשברה ברובה הגדול בשנות העשרים, ובמיוחד בשנות השלושים, לצד דתות אחרות, כתוצאה מלחץ הולך וגובר של השלטונות ובעיקר עקב חיסול פיזי מאסיבי של רבנים, שוחטים ופעילים קהילתיים רבים. אם כי מסתבר שהיו גם פרטים ששמרו על חיי הדת ככל שיכלו. ראו רייז כרמלה, "להשאר יהודי", על הרב יצחק זילבר.

251 מתוך ברכת החודש הנאמרת בשבת שלפני ראש חודש.

252 פוד הנו יחידת משקל רוסית השווה ל-16.38 ק"ג.

מקירוב בא מארודי ובשורה מפיו שכדאי לנסוע ויש אפשרות לקבל עשאלען בלי כרטיסי מסע. בינתים נתהוה בין פליטי לטביה יזמה לקבל רכבת מיוחדת עד טשקנט, הציעו גם לפליטי ליטא להצטרף. המשפחה מלטביה חשבה לחכות עד אשר יתברר המצב, אנו מצדנו החלטנו שלא לדחות את הנסיעה. ביום השבת היינו עוד הפעם אצל הפרעצעראטל [יושב-ראש][253] והוא הבטיח לתת לנו עגלות עד יריץ, ובש"ק לפנות ערב הודיעו לנו כי ביום א' בבוקר יהיו מוכן בעדנו עגלות.

במוצש"ק השתדלנו לקבל לחם על סמך הכרטיסים. קבלנו עד יום ה1 לח[ודש] דעצ[מבר], וכן קנינו מעט לחם וכל א[חד] מאתנו היה לו מן המוכן. אני הכנתי לי 13 קג. מפני אחור השעה לא הספקנו לקבל איספריקווע [אישור].[254]

ב-ג-ד. 22 - 23 - 24. אחרי תפלת שחרית באו העגלות, אבל מפני יום המנוחה לא הספקנו לקבל את האיספריווקע, והיות שכבר לא רצינו לדחות את הנסיעה, החלטנו שכל החבורה תיסע, ואני יחד עם ידידי מר ברוך[255] ישארו עד הצהרים ואח"כ נלך רגלי. בשעה 12 קבלנו את התעודה ובשעה 2 יצאנו רגלי. בדרך פגשנו בקאלינע [יחידה] של צבא הנוסעת לשם. מתחלה חשבנו לנסוע עם המכונות שלהם, אבל ראש הצבא אמר שא"א. קבלנו אצלם לחם ודגים מלוחים והלכנו רגלי. באמצע הדרך קבלנו מקום ללון, וביום ב' בבוקר יצאנו רגלי לאוריצה. הרגשתי חלישות ועיפות וסמוך ליריץ קבלתי עגלה. בהגיענו לשם שמענו שעשאלאנן [קרונות רכבת] הולכים. באותה שעה עומד עשאלן מוכן ליציאה. לא חכינו כלל ואחר השתדלות קבלנו בע"ה רכבת מיוחדה כמעט ריקנית בעדנו, ותיכף התחילה נסיעתנו. ראינו בזה שלא היה לנו טורח להתגולל בבית הנתיבות, סימן טוב שנסיעתנו תהיה בהצלחה.

בהכנסנו התפללנו תיכף תפלת המנחה בצבור והנחנו תפילין. בערב הגענו עד סמוך לקירוב ושם יצאו כמעט כל הנוסעים, וכמעט שנשארנו לבדנו.

ה-ו. 25 - 26. ביום ג' בבוקר הגענו לקירוב. מתחלה דאגנו מה שברכבת אין נוסעים יותר מאחב"י, ואחדים הציעו לילך ברכבת אחרת. בהגיענו לקירוב באו הרבה אנשים בבקשה להרשות להם להכנס אצלנו. נתנו רשיון לאחדים מליטא ולטביה ואחדים מחרקוב. עשינו נסיון לקבל לחם על סמך התעודות. פעם אחד

253 ביומן נכתב בצורות שונות: פרצדטל, פרדסל, פצדטול וגם פרצדי ופרעצדי. מונחים רבים ברוסית מופיעים ביומן בצורות ביטוי וכתיב שונים, ואפילו המושג קולחוז (קולכוז, קולזאך קאלכז, קולכ. וכו').

254 ככל הנראה מדובר ב"ספראבקה", אישור או תעודה. ייתכן שהכוונה כאן היא לאישור שהנסיעה דרומה נעשית עפ"י החוק.

255 ברוך מאיר ברון, אחד משני האחים ברון שיצאו עמם לדרך (ברוך מאיר ונתן צבי) ואשר נפטר בג' בניסן תש"ב. ראו לעיל הערה 238, ובמחברת ה הערה 6.

קבלנו, בפעם הב' אמרו שעל סמך תעודה זו אין לקבל.
הנוסעים אתנו הם חפשים לגמרי, אעפ"כ לא הפריעו אותנו בתפלתנו הציבורית כלל. בקירוב נצטרף אצלנו מר פקטור שנסע מתחלה. א[חד] רימה אותו ולקח ממנו שעון-יד ועוד דברים, ולא נתן לו כלום. נצטרף אלינו עוד א[חד] מבני ישיבת רסיין.[256]

256 ישיבת קמניץ שהתיישבה ברסיין בחורף ת"ש, 1940.

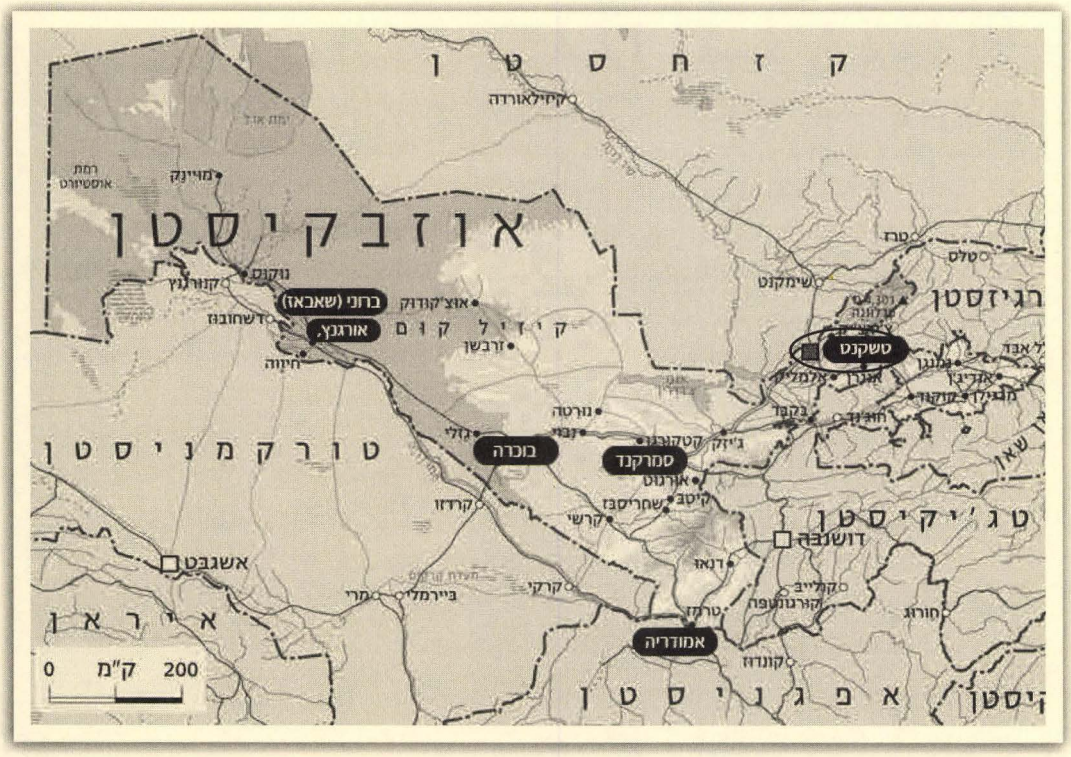
מחברת ה'

המחברת נכתבה בקולחוזים ליד שאבאז ואורגנץ' שבצפון מזרח אוזבקיסטן במשך כשנה, מאסרו חג פסח תש"ב - ה' באייר תש"ג אפריל 1942 - מאי 1943.

המחבר פותח בסקירה רטרוספקטיבית של קורותיהם באוזבקיסטן ובעיקר בעיירה סוורדלובסק, "עמק הבכא", בתקופה שבין ר"ח טבת תש"ב לפסח תש"ב. ההתעללות בהם ותנאי החיים הקשים הניעו אותם לחפש מקום אחר. מכאן ואילך נפרדו דרכי המחבר וחברו מן הקבוצה עד סוף המלחמה.

בהמשך נכתבו קורותיהם במשך שנה בקולחוזים בין שאבאז לאורגנץ'.

בנפרד מהמחברת נמצאו דפים נוספים עד אייר תש"ג, מאי 1943. לא נמצאו הדפים שנכתבו מאייר עד אב תש"ג, אוגוסט 1943, שהמחבר רומז אליהם בתחילת מחברת ו.

תחנות בנדודים באוזבקיסטן

המשך מרשימות היום יומיות שהפסקתי.[1]
זה כבר היום אסרו חג של חג הפסח, הנני בעיר שאבאז אחרי נסיעה בספינה, ונתפרדתי מחבורתנו בתור שליח ציבור לרגל את המקום, אם כדאי ואפשר בעד כל החבורה להעתיק את מקומם לכאן. בתוך זמן זה מר"ח טבת עד האידנא [עכשיו] הפסקתי את רשימותי מכמה הרפתקאות וצרות רבות ורעות[2] עברו עלינו, עד שעכשיו כבר אי אפשר להעלות על הכתב כל מה שעבר עלינו, ורק בקיצור אשתדל לרשום את ההרפתקאות.
מטשקנט[3] נסענו לבוכארא. תחנה לפני בוכארא נתעכבנו, ושם היה הנקודה לחלק לכל פליט את מקומו.[4] שם נפגשתי עם אחד מר שלו[ם] סוסציק נ"י, אברך מישיבת פינסק.[5] הוא השתדל להצטרף לחבורתנו. הסכמתי לזה ונצטרף לחבורתנו. שם חלה ידידינו מר ברוך בארן ברגליו, והוכרחנו להשאירו בביה"ח.[6] כולנו יחד קיבלנו פתקא להתישב במחוז שווערדלאווסק [סוורדלובסק] פלך בוכארא.[7] חכינו על הרכבת, וביום ה' כשנכנסתי אל הרכבת ארע אצלי אסון גדול אשר גרם לי הרבה צער ועגמ"נ [ועוגמת נפש]. [כהרף] עין לשעה קלה נגנב ממני התיק יחד עם כל התפילין שהיה מהודרים בתכלית ההידור וחביבים כנפשי, מכונת התספורת וכל המכתבים והסמיכות.[8] בעיקר נצטערתי על התפילין ומכונת התספורת. ברכבת נתעכבתי עד יום הש"ק ובבקר נסענו לשווערדלאווסק. עפ"י טעות לא התעכב הרכבת בתחנה של שווערדלאווסק ונסענו עד קאראקול. נסיעה זו גרם לנו חילול ש"ק. אח"כ הלכנו רגלי לשווערדלאווסק, משם נתיישבנו בקאלכאז [?], שם קבלנו בכל יום מרק שנתבשל בבישול עכו"ם והוכרחנו להקל בזה.[9] לא היינו שבעי רצון מזה שקבלנו.

1 באסרו חג של פסח תש"ב, אפריל 1942, בהיותו באוזבקיסטן, חזר המחבר לכתוב את קורותיו, לאחר הפסקה של חודשים מספר. במחברת ד הרישום האחרון הוא ב- ה-ו בכסלו תש"ב, 22-25 בנובמבר 1941, אולם לדבריו הוא כתב ביומנו עוד כשלושה שבועות, עד ר"ח טבת תש"ב, 21 בדצמבר 1941. ייתכן שדפים אחדים אבדו במהלך נדודיו.

2 עפ"י הפסוק "והיה כי תמצאן אותו רעות רבות וצרות" (דברים לא, כא).

3 טשקנט, בירתה של רפובליקת אוזבקיסטן במרכז אסיה הסובייטית, היוותה צומת דרכים לפליטים רבים מקצווי ברית המועצות. על הנהירה לאזור זה ראו במחברת ד הערות 127-128.

4 חלק ממערכת ענפה של פקידות סובייטית להכוונת פליטים למקומות יעד מסוימים.

5 בפינסק שכנה ישיבת נובהרדוק משנת 1927 עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

6 ברוך מאיר ברון נפטר בג' בניסן בסוורדלובסק בהיותו בן 25. ראו מחברת ד הערות 238; 255.

7 מדובר בעיירה בנפת בוכרה, להבדיל מסוורדלובסק, עיר מחוז גדולה שבהרי אורל ברפובליקה הרוסית. בשם זה המתייחס ליעקוב סברדלוב, יהודי, מגדולי המהפכנים הבולשביקים ונשיאה הראשון של רוסיה הסובייטית, כונו עוד ערים בבריה"מ.

8 תעודות ההסמכה לרבנות ("סמיכה") שהביא אתו מליטא.

9 איסור בישולי עובדי כוכבים הוא מדברי חכמים (חולין לח.). עד כה נמנעו מבישולי עכו"ם, ראו לדוגמה במחברת ד בתאריך ד' באלול, 27 באוקטובר. בתנאי החיים בקולחוז בסוורדלובסק

מישה'לה[10] חלה במחלת הדיזנטריה והוכרחנו ביום הש"ק להובילו לביה"ח. נולד חידוש שכולנו הינו מוכרחים לעזוב את הקאלכאז, מפני ששם באו גרמנים.[11] באנו לשווערדלאווסק, שם נכנס מישה'לע לביה"ח ובמשך ימים אחדים נסעתי לקאלאכז גוליסטאן. מתחילה קבלנו 1/2 קג. שעורים ליום. דעתנו לא היתה נוחה מזה, אח"כ הייתה במחוז מגפה של טיפוס. אחדים מהחברים חלו במחלה, הובילו אותם לביה"ח, שם היה אתנו במעוננו ב' שכנים. אח"כ נחלתי גם אני והובילו אותי ג"כ לביה"ח, שם שכבתי ערב פורים.

בינתים הורע המצב בקאלכאז שלא נתנו שעורים רק פראלנע ולא 500 גר[ם] רק 300 גר[ם], ואח"כ לא נתנו כלל בכלל. התחלנו לסבול מגנבות ונגישות מצד הפקידים.

בהיותי בשווערדלאווסק רכשתי לי ידיד, מר משה פריד, שהוא עשה לי הרבה טובות. בהיותי בביה"ח המציא הוא ורעיתו לחם ושאר צרכי מזון והרבה טרחות טרח בשבילי, וחייב אני להכיר לו תודה.

ערב פורים כשיצאתי מביה"ח התעכבתי בביתו, שם הספיק [סיפק] לי בלחם ובלינה. קריתי שם את המגילה, ואצל ידידי מר יאזעף, שכני מעיר קרטונגן, קריתי את המגילה ביום, ושם קימתי את סעודת פורים במשקה.

עד זמן זה נזהרתי בכל מאכלות אסורות, רק בהיותי בביה"ח אכלתי פעמים אחדות את המרק חוץ [ללא] מהבשר. גם בגעולי כלים[12] הוכרחתי להקל.

באתי לקאלכאז ומצאתי שכל החברים סובלים חרפת רעב ממש עד שהוכרחו לאכילת נו"ט [נבלות וטרפות], קבלו מהאוזבעקן כבשות שמתו מלידה או בן פקועה.[13] בראותי את זה לבי עלי דוי.[14] אבל לדאבוני לא היה ביכולתי לעזור להם, רק את עצמי שלא להשתתף בסעודתם, וע"י סיוע של הידיד ר' משה פריד, הצליח בידי להנצל מאכילה נו"ט. ישלם להם ד' משכורתם שלמה.[15]

הבוכרית לא יכלו להימנע מבישול עכו"ם, משום פיקוח נפש. ראו בנספח 2, מושגים בהלכה.

10 כינוי לנער מישאל קראם בן ה-15 משקודוויל, עירו של המחבר, תלמיד ישיבת טלז, אשר נפטר חודשים אחדים לאחר מכן, בסיוון תש"ב, בבוכרה. הוא הוזכר פעמים אחדות ביומן, וניכר שהמחבר מתייחס אליו באחריות ובחיבה כבוגר אל נער צעיר ואהוב. שמו מופיע ברשימת בני ישיבת טלז שנספו בגולת רוסיה, ראו נספח 5.

11 ככל הנראה מדובר בגרמנים אזרחי בריה"מ שבתחילת המלחמה גורשו ממקומות מגוריהם בידי הסובייטים.

12 כלים שהשתמשו בהם למאכלות אסורים (ראו נספח 2, מושגים בהלכה).

13 ולד שהיה בבטן אמו כשמתה (בלא שחיטה), ולכן הוא אסור באכילה.

14 עפ"י הפסוק "כי רבות אנחֹתי ולבי דוי" (איכה א, כב). המחבר אינו מבקר אותם לאור המצב, אך מיצר מאוד על התופעה.

15 עפ"י הפסוק "ישלם ה' פעלך ותהי משכֻרתך שלמה" (רות ב, יב).

בבואי עוד הפעם לקאלכאז בוכה על מר פנחס[16] ועל מושהל'ע היקר. ביום ד' כ"ב אדר הובילו אותו לביה"ח וב' חברים ליוו אותו בדרכו, אבל כנראה כבר היה חלוש מאד ובבואו לביה"ח התגברה חלישותו, וביום ה כג אדר בבקר נתעלף ויצאה נשמתו בטהרה, עם פרוסת לחם בפיו, תנצבה. [ינקום] נקמת דם עבדי[ו] השפוך[17] מהרשעים שהרעיבו אותם.

ידיעה זו מפנחס נודע לנו בקולכוז בליל ש"ק, כשבא א[חד] מהעיר ומסר לנו את הידוע, ואף שש"ק היה ואסור לקונן ולבכות, לא יכולתי להתגבר ולהבליג על צערי ובכיתי בדמעות שליש על האסון הגדול שקרה בחבורתנו.[18] חשבנו תיכף שביום א' נסדר לויה ונקברהו כדת וכדין, וכן הבטיחה [?] שישהו אותו עד יום א'. יחד עם זה מסר לנו ידיעה מעציבה כי בת מר"מ [מר משה] פריד נפטרה בביה"ח. מר פריד ידידי הנלבב נלקח לצבא ביום העבר.

ביום הש"ק לא קבלנו כלום והרעב התחיל להציק את כולנו, ביחוד פחד על מצב בריאותו של מושה'לה היקר, שחוץ מה שנחלש כבר ע"י הרעב, השפיע עליו הידיעה המרה אדת פטירת ידידי מר פנחס ז"ל. מפני זה הקלתי לעצמי לילך ביום הש"ק העירה להביא בעצמי לחם. בבואי העירה נכנסתי אצל מר יאזעף ושם קבלתי לחם. אח"כ נכנסתי לביה"ח לדרוש ולחקור אדת סדור הלויה מחר, ושם נודע לי כי כבר קברו אותו אתמול בערב עם עוד 13 מתים נכרים וישראלים בקבר משותף. הרבה צער גרם לי ידיעה זו, שאפי[לו] לקבר ישאל לא זכה, ואמרתי על זה "סימן טוב לאדם שלא נספד ולא נקבר כהלכה".[19] ומה שנוגע לנו, אמרתי שמסופקני אם אפשר לומר את המקרא "ידנו לא שפכו את הדם הזה",[20] כי אפשר יכלנו להקל את רעבונו ולהחיותו, ומפני זה זקוקים אנו למחילתו ולתשובה.

אח"כ תכפו עלינו צרות רבות ורעות.[21] תושבי [?] התחילו להתעולל בנו בתור יהודים. זרקו בנו אבנים וכן הציקו לנו הרבה. בליל אחד שברו את החלון וזרקו

16 ברשימת הנספים בגלות רוסיה מופיע פנחס ברוידע, יליד שקודוויל, עירו של המחבר. ייתכן שהכוונה אליו, משום ששמו הפרטי וגם מועד פטירתו בסוורדלובסק שבברית המועצות - באדר תש"ב - תואמים רשימה זו שביומן, אולם גילו שונה - ברשימה הוא נרשם כנער צעיר, ואילו מחבר היומן מתייחס אליו כאל אחד מתלמידי החכמים שבקבוצה.

17 עפ"י הפסוק "יִוָּדע בגוים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך" (תהילים עט, י).

18 אלו מקרי המוות הראשונים מקרב הקבוצה, והזעזוע בעקבותיהם גדול.

19 גמרא (סנהדרין מז.).

20 המחבר מבטא את רגשות האשם שניקרו בו, שמא הם אשמים במיתת חברם. המקור בחומש דברים (כא, ז), בעניין עגלה ערופה, לגבי הרוג שנמצא סמוך למקום יישוב, וזקני העיר הסמוכה אליו מתוודים ואומרים שאין הם אשמים במותו.

21 חלק מפיוט "סדר העבודה" שנאמר ביום הכיפורים.

אבנים ועפר לתוך החדר.[22] גם השכנים, ב' נכרים שגרו אתנו יחד בחדר, סיעו אותם בעבודתם. התחילו להתעולל בנו שנמכור להם חפצים ומלבושים בזול, גנבו ממנו את הנעלים והוומסעל [?], ואת העט נובע שמכרתי להמזכיר בעד 50 רוב[ל] איים עלי באיומים שונים בלילה עד שהוכרחתי להחזיר לו 30, וביום ה' ר"ח ניסן ערכו עלנו פוגרמים ממש. בערב זרקו אבנים, שברו את החלונות, נכנסו בחדרנו ורצו לחטוף ולגזול את החפצים, וגם דרשו שניתן להם מעות. הלילה עבר ואני באימת מות, ובבקר החלטנו שאסור לנו להשאר פה, כי סכנה גדולה נשקפה בעד חיינו. ביום ו' ערש"ק [ערב-שבת-קדש] עקרנו את דירתנו יחד עם כל החבילות והלכתי העירה, שם נכנסתי אצל הפרעצוטל[23] ומסרנו לו את כל המאורע. הוא הבטיח להגיב על זה תיכף, ושלח לשם אחד מהמשטרה לחקור ולדרוש. מאתנו צוה לחזור לשם, ובליל ש"ק הוכרחנו ליסע כולנו בעגלה אל הכפר ושם נמשכה החו"ד [חקירה ודרישה] עד שעה מאוחרת. בבקר ראינו שאף שעל אתר לא נאסר אף א[חד] מהם, לא נשתנה המצב וסכנה הוא להשאר שם, והוכרחתי לירד הפעם לחלל את הש"ק, ובו ביום הלכנו רגלי העירה.

בבואנו לשם פגשנו שוב בצרה גדולה, כי נודע לנו שידידינו היקר והמצוין מר ברוך ברן [ברון], ששכב זה בביה"ח, שבק חיים לכל חי ביום הש"ק פ[רשת] ויקרא ג' ניסן תש"ב. אסון זה הדמים אותנו לגמרי, כי ראינו שח"ו כלתה עלינו הרעה, תכפו עלינו צרות רבות ורעות. בלב נשבר ונדכה[24] התחלתי תיכף לדאוג אדת סדור הקבורה, שלא יארע ח"ו עמו כמו שאירע עם ידידינו מר פנחס ז"ל. אחיו הצעיר מר נתן צבי נ"י בכה בלי הפוגות, הרגיש את יתמותו העגומה.[25]

ביום א' התחלתי לטרוח בסדור הקבורה, ולפנות ערב נשאו את מטתו מביה"ח עד ביה"ק [בית הקברות] המשותף ליהודים ונכרים, שם ערכנו את הקבורה בכל מה דאפשר לפי מנהגי היהדות קדשים. א"א היה לקבל תכריכים, קבלנו מערלע [גזה] באפטיק [בית מרקחת], ואח"כ הקבורה היה מנין, וא[חד] מהחבורה אמר

22 בהיעדר פרטים נוספים, קשה לנחש מה עמד מאחורי ההתנכלות למחבר ולחבריו שהתרחשה בסוורדלובסק. ייתכן שהיה בכך ביטוי לאי-נחת שחשו אנשים מקומיים מהזרם הבלתי-פוסק של הפליטים שהם נאלצו לקבל. אך ייתכן גם שהיה בכך ביטוי לתחושות האנטישמיות שהחלו להתפשט באסיה התיכונה בקרב הפליטים הלא יהודיים, ובמיוחד בקרב נשות הקצינים של הצבא האדום ופולנים שהשתחררו החל מסתיו 1941 מבתי הכלא והמחנות הסובייטיים, במסגרת ההבנות שהושגו בין ממשלת בריה"מ וממשלת פולין הגולה. לנושא התפתחות האנטישמיות והאלימות כלפי היהודים בברית המועצות בתקופת המלחמה ראו: Grüner, "Did Anti-Jewish Mass Violence Exist in the Soviet Union?", pp. 359–364.

23 פרעצוטל - יושב ראש [של הקולחוז]. ראו מחברת ד' הערה 253, ונספח 4, מושגים ברוסית.

24 עפ"י הפסוק "לב נשבר ונדכה אלוקים לא תִבזה" (תהילים נא, יט).

25 ראו עדות נתן צבי ברון בגנזך קידוש השם.

קדיש והתפללנו מנחה, והיות שבניסן אסור להספיד,[26] מנעתי עצמי מלקונן ולהספיד, בכל זאת לא יכולתי להבליג ולעבור בשתיקה על האסון הגדול שקרה לנו, ומצאתי לו היתר ופתח, שבשעת צרה ומצוקה השורר בכל העולם וביחוד לעם ישראל ובפרט בחבורה, בטלה מגלת תענית[27] ואפשר להספיד.

ערכתי הספד קצר, גם ידידנו ר' שלו[ם] ערך הספד מר, וכה חזרנו מביה"ק אבלים. קבלנו עלינו אבלות שלא להתגלח עד הרגל [פסח] וללמוד בכל יום פ[רק] משניות לז"נ [לזכר נשמתו].[28]

בינתים קבלו ידידי מר יאזעף ועוד אחדים מהפליטים ידיעה שבקארקאלפאקא [Qaraqalpakia][29] המצב האקונימי [הכלכלי], לפי המצב השורר בשברדלוב, טוב, וכדאי להחליף את המקום. כמובן נסיעה כזו ברכבת ובאניה קשורה בשאלת כסף והוצאות וגם בשאלת לחם, והם יעצוני ליסע אתם יחד והם יסיעוני בשאלת הלחם, ושם על אתר אחקור אם בהקולכוז שם המצב טוב מפה, ואז כל חבורתנו יבואו לשם.

קשה היה עלי להכריע בזה להפרד מכל החבורה. גם כל בני החבורה התנגדו לזה, ושבועות שלמות דנתי בזה עד שלבסוף, שהמצב פה הורע לגמרי, כבר התחילו להסכים שכדאי לאחוז באמצעים לעבור את עמק הבכא שברדלוב שהביא עלנו אסונות אין מספר, ומשנה מקום משנה מזל.[30] מכרתי את שעוני האחרון להוצאות הדרך ויחד אתי החליט ידידי מר מאיר זליג מאן נ"י, שיצא זה עתה מביה"ח, לנסוע לשם בתור שלוחי צבור לרגל את המקום. החבורה קבלה כתב לקולכוז אחר וחשבו להתישב שם, ואפשר ירחם ד' ששם יקבלו די ספוקם, כי בינתים שהיינו הצלחנו לקבל לחם באופנים שונים, וראינו בזה סימן טוב שההשגחה פנתה על זו לטובה.

זה כבר בהתקרב ימי הפסח התחלנו לדאוג בשאלת המצה והחמץ שהן ב' שאלות, למנוע מאכילת חמץ ח"ו, שזה אפשר לקים ע"י אכילת תפו"א, לפת וכדומה, ולקיים מצוות מצה, שזה אפשר רק מא[חד] מה' מינין.[31] את זה החלטנו תיכף, שבשעת דחק כזה יש להקל במנהג שלא לאכול קטנית, ובלי ספק מותר

26 שו"ע סי' תכט סעי' ב.

27 מגילת תענית - בה כתובה רשימת ימים טובים לישראל, לזכר נסים שנעשו להם, ולפיכך אסרו חכמים להספיד בהם. אף על פי שלאחר חורבן הבית בטלה מגילת תענית, נותר המנהג שלא להספיד בחודש ניסן. כוונת המחבר היא להסביר את החלטתו להספיד את הנער: כשם שמאז החורבן בטלה מגילת תענית, כך בתקופת הצרה שבה הם שרויים אפשר להקל גם במנהג שלא להספיד בחודש ניסן.

28 עוד ביטוי לידידות העמוקה, שכן איסור הגילוח לאבל חל רק על בני המשפחה הקרובים.

29 במערבה של אוזבקיסטן, אליה מגיעים בדרך הנהר.

30 עפ"י ירושלמי שבת פ"ו ה"ט.

31 קמח למצות חייב להיות מאחד מחמשת מיני דגן: חיטה, שעורה, שבולת שועל, כוסמין ושיפון.

לאכול קטנית פראלנע [?] וכדומה,[32] וגם דזוגרי יש לחשוב שאינו מה' [חמשה] מינים, ואין על זה דין חמץ, רק אין הדבר ברור לי כשמש בצהרים כי המין החמישי של חמשת המינין הוא כוסמין, ואיני יודע כוסמין מה הוא. החיי אדם כותב כי במדינתנו אינו מצוי. וזכורני מטל ילדותי כי הרבי תרגם כוסמין דונקל וליוץ [?], ומסתמא אין זה דזוגרי, אבל אחרי כל הנַדָאוּת בזה שצ"ט אחוזים [99%] הוא אצלי שכוסמין אינו דזיגרי, לבי נוקפי קצת אפשר שזהו כוסמין.[33] דרשתי וחקרתי דבר זה ולא הגעתי לידי בירור, רק מפני הדוחק הגדול הוכרחתי להקל בזה לעצמי ולאחרים.

ידידי מר יאזעף הבטיח לי ליתן קצת קמח ולאפות מצה כדי לקים את המצוה, וטרחתי יחד עם ידידי מאיר זליג [מאן] לאפות מצת מצוה, אחרי שהגעלנו מחבת לאפות בו וקערה ללוש בה.[34] ואחרי כל זה נודע לנו שהקמח הוא מדזוגרי, ואין לקים בזה את המצוה כי אינו מחמשת המינין.

ביום ה' ח' ניסן בערב נתגשמה נסיעתנו, ובלב מלא תפלה לאל עליון שיצליח ד' דרכנו[35] לטובתנו ולטובת החבורה, וגם שיזכנו בחג כשר ושמח, התחלנו את דרכנו. מפני סבות שונות כבדה עלנו הדרך כי תעינו מהדרך הישר, וכמה פעמים עלה בדעתנו לחזור, עד שלבסוף החלטנו לגשם את הנסיעה ולבטוח בד'. על התחנה הגענו ביום ו' ערש"ק, אחרי שהלכנו רגלי 8 קלמ' עם החבילה. בדרך נאבד פופייקע [סוודר] שקבלתי בביה"ח, אחרי שגנבו שם כמעט כל מלבושי, מכנסים כתונת ועוד. כמעט כל החברים שלנו אבדו בביה"ח את בגדיהם. אצלי אירע בביה"ח עוד נזק אחד, שנגנב מתחת כר שלי פורטפל [תיק] מלא חפצים, והעיקר עם תפילי[ן] של מישה'לע וחוברת עם חד"ת [חדושי-תורה]. הרבה נצטערתי, וב"ה ששמע ד' לקול תחנוני[36] והגנבה נמצאה ביד הגנב.

שם על התחנה בלינו את הלילה, ובבקר ביום ש"ק נסענו עם הרכבת עד תחנה פאראב.[37] משם הלכתי רגלי אל החוף. בהיותי רעב הקלתי לעצמי לקנות ביום הש"ק תבשיל מבושל קמח עם מים.[38] לפנות ערב ישבנו באניה וביום א' בבקר הותחלה נסיעתי על המים. בלילה היה קר מאד. שאלת הלחם היתה באמת

32 על פי מנהג אשכנז אין אוכלים בפסח קטניות. שאלה הלכתית דומה הובאה לפני הרב דוב ב' ויידנפלד, הרב מטשיבין, ביערות באזור סוורדלובסק. ראו שר התורה, עמ' 124.

33 המחבר התחבט בזיהוי הכוסמין, בעיקר משום שלא הכיר את שמות הצמחים המקומיים.

34 כלומר, כלי החמץ הוכשרו על פי ההלכה כדי לאפות בהם מצות.

35 עפ"י הפסוק "וה' הצליח דרכי" (בראשית כד, נו).

36 עפ"י הפסוק "שמע קול תחנוני בשועי אליך" (תהילים כח, ב).

37 פאראב-פריסטאן (מקוצר).

38 למרות הקפדתו המיוחדת על קיום מצוות השבת, במקרה זה התיר לעצמו קנייה בשבת, משום פיקוח נפש במצב של רעב מתמשך. כך גם לגבי הנסיעה ברכבת בשבת.

כבדה, ורק ת"ל [תהילה לא-ל] שבדרך להאניה פגשנו בככר לחם, ובעד שמיכה שהי[תה] בידנו ששויה לא פחות רוב[ל] קבלנו ככר לחם, ואת זה צריך להספיק בעד שנינו עד יום ד' בבקר. עכ"פ אכלנו את הלחם בצמצום ובחשבון והספיק עד זמן הנ"ל, ומהקמח שהיה אתנו טרחנו הרבה, ועל התנור הקטן אשר באניה אפינו לנו מצות לקים את המצוה.

ביום ד' בצהרים בשלנו תבשיל מדזוגרי לקים בו את ה"שולחן עורך" לליל הסדר, ובלילה התפללנו תפלת ערבית וקימנו את הסדר בכל פרטיו עד כמה שהיה באפשרותו, רק מרור לא היה אצלנו, ולזכרון בעלמא אכלנו בצלים. אמרנו את כל ההגדה עד גמירא. אכלנו כזית מצה בהסיבה. הנשים שמעו בספור יציאת מצרים. באמצע הלילה הגיעה אצלנו אניה המיוחדה לנוסעים. העתקנו את דירתנו לשם ויום א' דפסח בלינו באניה החדשה. הצליח בידינו להשיג ק"ג דזיגרי וביצים.

את הסדר בליל ב' קימנו בחדרה של אשה מארץ רוסיה שזה כבר לא ערכה סדר, ורק בזכרונה שמור רשמי הסדר מהוריה. הם בכו למראה הסדר והלחם עוני שלנו.[39] ביום ו' ב' דפסח הגענו אל החוף ושם כבר כלה אצלנו כל המזון והוכרחנו להקל בגעולי כלים.[40] במסעדה אכלנו מרק של תפוחים ודג.

בערב ליל ש"ק הגענו לשאבאז, שם נכנסנו אצל ידידינו מארץ ליטא מר שלומוביץ. הסכמנו תיכף שימי הפסח עלינו לבלות פה בעיר, לקנות דזיגרי, לפתן, תפו"א ולהתפרנס מכל זה. כה עברו עלינו ימי החג. מובן שהרגשנו חלישות בלי פת, ומשום זה הוכרחנו גם פה להקל בגעולי חמץ שקנינו במסעדה מרק וקמפוט [לפתן פירות].

ידידי מר מאיר זליג חלה ברגליו והרופאים יעצו אותו להכנס בביה"ח, חכה עד כלות הפסח כדי שלא להכשל ח"ו באכילת חמץ ונכנס לביה"ח.[41] נשארתי לבדי. קבלנו כתב לקולכוז רחוק מהעיר, והיות שרגלי חולים וכאבים לי קצת, דחיתי את הליכתי לשם מיום ליום, עד שלבסוף הוכרחתי להלך שם ולהודע שורש דבר. ביום ג' כ"ז ניסן הלכתי לשם. בדרך קבלתי בהרבה בתים לחם בנקל, נוכחתי שהתושבים הם בתכונתם טובים מהתושבים במחוז, וזהו סימן טוב בעדני. לפנות ערב הגעתי לקולכוז "קאמונע"[42] שם קבלתי [התקבלתי] בסבר פנים יפות באכילה ובלינה, גם נוכחתי שאם נעבוד נקבל די ספוקנו. ביום ד' הוכרחתי לחזור העירה ולא היה אתי שום דבר וביחוד שגם תפילין לא היה

39 התיאור מבטא את החום והגעגועים לחגי ישראל שעדיין פיעמו בלב יהודים מברית המועצות.

40 כלומר, לאכול מכלים ששימשו לבישול מאכלות אסורים.

41 סירובו של זליג מאן להתאשפז מבטא את נחישותם לא לאכול חמץ.

42 אולי הכוונה לתיאור חיי השיתוף בקולחוז, וייתכן שזה כינוי המקום.

עמדי. שם בקולכוז אין אפי[לו] יהודי א[חד]. כבר הסכמתי לבלות יחידי בחברת הטורקמינער [טורקמנים], עד שידידי יצא מביה"ח.
חשבתי ביום ה' לחזור להקלכאז להתחיל בעבודה, אבל היות שרגלי כאב לי, וגם אין רצוני להתחיל תיכף בשאלת השבת, לכן דחיתי הליכתי עד יום א' הבעל"ט [הבא עלינו לטובה].
לחבורתנו כבר שלחתי ב' מכתבים שעליהם להכריע אם כדאי בעצם לטרוח בנסיעה אחרי שקשורה בקושיים שונות, שאלת כסף ושאלת לחם, וגם פה המצב הולך ורע מיום ליום. היוקר מתגבר על כל צרכי אכילה, ומאידך גיסא ביחס למחוז שברדלוב המצב פה טוב, כי שם כבר היה המחיר של קל"ג דזיגרי 35 ופה 10-12, לכן חושבני להודיעם שיכינו עצמם לדרך וד' יצליח דרכם, כי מהראוי שנהיה כולנו יחד, כי גם בעדי קשה להיות יחידי ומתבודד, ולהם בלי ספק חסר אי-השתתפותי בחייהם היום יומיים.[43]
אחרי שרשמתי מכל המאורעות שעברו עלינו בקצור נמרץ, בדעתי בע"ה לרשום שוב בכל יום בפרוטרוט מכל מאורעות החיים. כדי להשלים את הרשימות עד היום, ארשום בקיצור ממצב המלחמה על החזיתות.
בכלל יש לציין כי מאמצע החורף התחילו הרוסים לנחול נצחונות. עלה בידם להדוף את האשכנזים בכל החזיתות, וכן כבשו להם נקודה אחר נקודה. גם מצליח בידם להחרים ולהחריב הרבה צבא ולשלול רב. כמובן זהו תוצאה מסיועם של אנגליה ואמריקה שנתגברה בזמן האחרון בתוצאות המלחמה, ושגם מאמינים בכחם של הרוסים, וחושבים שאלו הנצחונות מראים על התגברותם של הרוסים וחלישותם של האשכנזים, ולכן יש לקות שעוד מעט ויהיה הנצחון כליל על צדנו.[44] וישנם שתולים כל הדבר בסבות אקלימיות, שבשביל הקר שהאשכנזים לא התרגלו לזה לכן נסוגו אחור,[45] ועוד מעט בסוף אפריל או תחלת מאי, יש לחכות על התקפה חזקה מצד האשכנזים, ואז נראה איך יפול דבר.
בין כה וכה הכל רוצים ומחכים שגלגל המלחמה יסתובב במהירות ויגיע עד קצו, כי אם יארכו הדברים לא יהיה בנו די כח לסבול כל אלה, כי הרעב מתגבר מיום ליום ויש מקומות שאנשים מתים מרעב ממש, ובימים האחרונים הועלו

43 המחבר מבטא את הצורך שלו ושל חבריו לשמור על החיים בקבוצה כמסגרת תומכת.

44 גרמניה הייתה בשיא כוחה, ולבעלות-הברית נדרשו עוד שלוש שנים וחצי כדי להביסה כליל.

45 ניתוח הקרבות תאם את המציאות שנוצרה בסוף 1941 בחזית הרוסית, ואשר הביאה לכישלון המצור על מוסקבה ולראשית הדיפת הגרמנים מברית המועצות. הגרמנים החלו בכיתור מוסקבה באוקטובר, במבצע שכונה מבצע "טייפון". אולם הם לא יכלו לעמוד נוכח החורף הקשה במיוחד בנובמבר ובדצמבר 1941, ולא היו ערוכים לכך מבחינת ביגוד ובגדי הסוואה לבנים. הכפור הקפיא את מנועי הטנקים והכלים הממונעים, ויצר אדמה קפואה כסלע, ובו בזמן, למרות מזג האוויר האיום הזה, הפגינו הסובייטים מלחמת גבורה. ב-5 בדצמבר פתח הגנרל ז'וקוב במתקפת נגד סובייטית שהביאה בסופו של דבר לנסיגה הגרמנית, תחילה ממוסקבה ואחר כך מאזורים נוספים.

המחירים על כל הדברים במאה אחוזים, וחושבים שזה יביא לעלות השער על כל צרכי אכילה, ואז א"א להתקים, ד' ירחם עלנו ועל שארית פליטת עמו בית ישראל.

לבי מלא געגועים ודאגה על בני חבורתנו שנשארו שם, וביחוד על מצבו של מושהלה היקר, ומזמן לזמן חושב אני שלא יפה עשיתי שעזבתי אותם, אף שלא היה לאל ידי לעזור להם בהיותי אתם, ובשליחותי אפשר אוכל להכין לפניהם הדרך.[46]

כעת אני נמצא בביתו של מר שלומוביץ. כספי כמעט כבר אזל מכיסי, ומוכרח אני לסמוך על הלואה מכספו של ידידי מר מאיר זליג נ"י. חשבני למכר את סדיני ולקנות נעלים.[47]

א' דר"ח אייר.[48] את הרשימות הנ"ל כתבתי בערש"ק תזומ"צ [תזריע ומצורע] וכבר החלטתי להמשיך בדיוק את הרשימות, רק הטרדות השונות בקאלכאז הפסיקוני, וזה עתה היום יז אייר ערב ל"ג בעומר רושם אני מיום הנ"ל. היות שידידי מר מאיר זליג שוכב עדין בביה"ח, לא רציתי לילך יחיד להקאלכ[וז] ונשארתי אצל ידידי בשאבאז עד יום ב' בבקר. ביום ב' כבר נודע לי שמביה"ח רוצים לפטור אותו, והחלטתי שלא לחכות יותר והלכתי. כשבאתי לשם קבלו אותי שוב בסבר פנים יפות. לכתחילה נתנו לי חדר ומקום אכילה אצל אשה אחת. ישנתי שם לילה הא[חד] ולמחרת לא רצתה, גם אני לא רציתי מפני האי נקיות השורר שם. בבקר הנחתי תפילין והתפללתי, והיה זה לפלא גדול בעיניה, וספרה את זה לכל השכנות. בין התושבים ישנם הרבה חרדים שמתפללים בכל יום ה' פעמים כפי חוק המוסלמני. אני מצדי איני מעלים כי חרד וירא אני ומתפלל בכל יום, גם כשאוכל אני בביתם מברך אני לפניה ולאחריה, ודבר זה מוצא חן בעיניהם.

למחרתו הלכתי לעבודה. העבודה בעצמה אינה קשה וכבדה, רק העול לבא בבקר עד הערב ממש, רק בהפסק של אחה"צ על משך ב' או ג' שעות. הבריגאד[יר] משים עלי עין לטובה להקל ממני עול העבודה. חדר ומטה נתנו לי בבנין הקנטרי [משרד], ובכלל המצב כך שבסכום הפראדוקטן[49] שנותנים

46 המחבר נע בין רגשות אשמה לתחושת אחריות, ודן בינו לבין עצמו האם יציאתו היא נטישה או שליחות.

47 פרטים אלו ממחישים מצב של חוסר כול, אך המחבר, כדרכו, הקדיש לכך רק משפטים בודדים.

48 בולט המעבר לתאריך העברי בלא מניית ימי המלחמה, לאחר ששבועות אחדים לא כתב. במשפטים הראשונים מוזכרים תאריכים אחדים המעידים כי הכתיבה נדחתה מפני טרדות שונות, ורק כשבועיים לאחר מכן השלים את החסר.

49 מוצרי מזון קצובים. מוצרים אלו שימשו לא רק למאכל אלא היו לאמצעי סחר מקובל בין אזרחי המדינה בתקופת המלחמה. כתיבת המילה ביומן אינה עקבית, כגון פרודוק, פראדוק ועוד.

א"א לחיות בהרחבה, רק היות שהשערתי שהאנשים הם טובים ומכניסי אורחים נתאמתה, ומקבלים אצלם בכבוד ובנקל לחם וטיי, ולפעמים גם מרק וכדומה, לכן שבע אני ב"ה כל צרכי, כי אוכל אני לחם בלי שיעור כמו שרגילים לאכול פה, ותודה להזן ומפרנס[50] שיש לנו מזונות בשפע, רק כל זה איננו שוה לי[51] בשעה שעולה על זכר כי ידידי שנשארו בשברדלוב, אפשר שהם רעבים לפסת לחם. אגב קבלתי ע"י אשה אחת שבאה משם כי עלתה בידם להסתדר באיזה אופן שהוא, ומקבלים את שיעור הלחם, ומאידך גיסא כי היוקר שם מתגבר, וכי נותנים שם בהרבה ימים רק 150 גרם לחם. שלחתי להם טלגרמה שיזדרזו לבא, אף ששמעתי כי עכשיו אינם מרשים ליסע ברכבת ובאניה בלי רשיון מיוחד.

כשהגדתי ליום הש"ק לפרצטל שהיום הוא יום מנוחה אצלי, מתחלה ענה לי שבקולכוז אין יום מנוחה, אבל כשראה שהדבר מוחלט אצלי ענה בע"כ [בעל כרחו] אמן,[52] וביום הש"ק נחתי כדין וכדת, שתיתי אצל התושבים טיי כשר לשבת.

ביום הש"ק אמר אלי הפרצטל שהיות שרועה החזירים חלה, עלי למלא מקומו ולרעות חזירים. נסיתי להשתמט מעבודה נכבדה,[53] אבל הוא באחד ומי ישיבנו,[54] ובע"כ [ובעל כורחי] הסכמתי לזה, וביום א' הלכתי אל השדה יחד עם ילדה פולנית לרעות את הד"א ["דבר אחר"].[55] העבודה אינה כבדה כ"כ כי כמעט אפשר לישיב על מקום אחד ולהשגיח עליהם, אבל לפעמים מטרידים הם לברוח אחריהם להשיגם.

בישבי על ידם עלה בדעתי שבעדי זהו עונש מן השמים עבור הכשלי בעת האחרונה במאכ"א [במאכלות אסורות], בישולי עכו"ם, געולי עכו"ם וגם בטעם כעיקר,[56] וגם פה בקאלכאז א"א לי להנצל מאסורים אלו,[57] וד' הטוב יכפר לנו

50 כינוי לקב"ה.

51 עפ"י אסתר ה, יג.

52 ביטוי המציין הסכמה בלית ברירה. עפ"י הגמרא כשאדם יוצא בליל שבת מבית הכנסת לביתו מלווים אותו מלאך טוב ומלאך רע, וכשבא לביתו ומוצא נר דלוק, שלחן ערוך ומיטה מוצעת, מלאך טוב אומר "יהי רצון שכך יהיה בשבת הבאה", ומלאך רע עונה "אמן" בעל כורחו (שבת קיט:).

53 לשון סגי נהור.

54 אינו חוזר בו, מתעקש, עפ"י הפסוק "והוא באחד ומי ישיבנו" (איוב כג, יג). במקור - דברי שבח לקב"ה. הביטוי מופיע לאורך היומן בקצרה: "והוא באחד".

55 דבר אחר - כינוי חלופי למילה "חזיר", מתוך מגמה לדבר ב"לשון נקייה". המחבר מבטא את הקושי הנפשי בתפקיד החדש והדוחה שנכפה עליו, ורושם תיאור חריג של הגיגים וחשבון נפש בעודו ממלא את התפקיד.

56 טעם ממאכל אסור אשר נבלע במאכל מותר - נחשב כעיקר ונאסר.

57 כדרכו, ועל פי תפיסתו המוסרית, אפילו עבודה בזויה זו מוליכה את המחבר להתבוננות ולהפקת לקח בדרך של "מידה כנגד מידה".

ויוציאנו מאפלה לאורה שנוכל לקים תורתו בכל הפרטים והדקדוקים.
ביום א' בערב בא ידידי משאבאז. שמחתי כי קשה היה לי להיות יחיד, אף שלפי תכונתי לא סבלתי הרבה מבדידותי. הוא הביא עמו פתקא מביה"ח כי פטור הוא מעבודה שבועות אחדות, וזהו יהיה לעזר שיוכל להכין צרכי אכילה. קבלנו פראדוק[טים] והוא באמת זריז להכין צרכי אכילה, ורק מקבלים אנו אצל התושבים לחם וכדומה וב"ה שבעים.
אני בכל השבוע עבדתי עבודתי אצל הד"א ["דבר-אחר"] ופחדתי שביום הש"ק לא יהיה לי עסק ביש כשארצה להנפש, אבל ב"ה ביום ו' נשתנה המצב, שהרועה שב לאיתנו, ובכלל לא רעה אותם בשדה רק נתן להם עשב על אתר. ביום ו' עבדתי קצת ביום. ש"ק נחתי ב"ה. עינתי בענין הלכה של פ"ש [פסח שני],[58] כי ביום ו' היה פ"ש, ביום א' וב' ג"כ לא עבדתי, מפני שהפצדטול צוה עלי לעבוד אצל הד"א, והרועה אמר שאינו צריך לי, בין כך ובין כך לא עבדתי.
במוצש"ק נסדרה ארוחת ערב בקשר עם חג מאי ובקשר שהבריגאדע [צוות] הג' גמרה שיעור העבודה בהצטינות. הם הזמינו אותנו לארוחתם. קבלנו שם הרבה לחם ואורז מבושל טוב. הם לפי מנהגם אוכלים את זה בלי כפות רק בהאצבעות, וגם היינו מוכרחים להתנהג כן. בכלל רכשנו לנו הרבה ידידים שרצונם לקרב אותנו ונותנים לנו לחם וטי וכדומה. מחר בדעתי לכבוד ל"ג בעומר לילך לעיר להסתפר ולהרחיץ כי סובל אני ממכה ג'[59] באופן מבהיל ד' ירחם, וגם רצוני לשמוע חדשות מהחזית, כי הימים נמשכים ועוד מעט חג השבועות בא, וכבר יגיע שנה תמימה להמלחמה ולגלותנו ד' ירחם.
שוב היה אצלי הפסק גדול ברשימת המאורעות מפני הטרדות ועול העבודה שהוכבד עלינו. בל"ג בעומר לא הרשה הפרצדי לי לילך לעיר והלכתי לשם למחרתו, הסתפרתי והתרחצתי. הייתי בגו [בתוך] דאר לדרוש [ב]גין מכתבים ונודע לי שלא נתקבלו, ומזה היה לי הרבה עגמ"נ [עגמת נפש], כי תאב אני מאד מאד לשמוע משלו[ם] אחינו בשברדלוב.
חדשות מהחזית כמעט אין. שלנו מתקדמים מעט מעט, ישנן שמועות שכבר כבשו הרבה עירות גדולות כמו קיוב כרקוב ועוד,[60] ורק מפני טעמים ונמוקים שונים מעלימים את הדבר. כמובן קשה להאמין בזה.
בימים האחרונים נתגיסו הרבה אנשים לצבא, גם מקולכ[וז] זה נתגיסו כ40

58 פסח שני - י"ד באייר. בזמן בית המקדש, במקרים מסוימים ניתן היה להשלים את קרבן הפסח בתאריך זה. מאז החורבן נוהגים להזכיר בו את הפסח על ידי מנהג אכילת מצה ועוד.

59 מכת כינים, המכה השלישית שבה הוכו המצרים. המחבר הקפיד לא להסתפר בימי "ספירת העומר" לפחות עד ל"ג בעומר.

60 יש לראות את השמועות האלה על רקע ניצחונות ראשונים של הצבא האדום בקרב על מוסקבה והמתקפה שבאה בעקבותיהם (דצמבר 1941 - ינואר 1942), ראו הערה 45.

איש.[61] בקשר עם זה סדרו חג פרידה, הזמינו אותנו להשתתף, לחם היה לרב גם בשר, כמובן לא אכלנו את הבשר.
העבודה כעת הוא נכוש הזרעים, ובעת שהשמש בוער מעל לראשך ואתה צריך להיות כפוף ומורכן, אין זה עבודה קלה. בעת האחרונה התחיל הפרצדי להשגיח עלינו בעין רעה, וכמה פעמים התרה בנו שמאחרים אנו זמן העבודה, כי שאר התושבים משכימים ממש עם אור הבוקר לעבודה, הוא אמר שזהו מצדנו פראגול,[62] ואם כך ננהוג, יפטור אותנו לשאבאז. השתדלנו שלא לאחר, אבל אחרי שדירתנו היא בקנטור [משרד] ובכל שעה ושעה פוגש הוא אתנו, א"א שלא יהיו עלינו טענות ומענות, אחרי שמחפש אחרי עלילה. ביום א' פגש אותנו ואמר לנו שאיחרנו זמן העבודה ולכן עלינו לילך תיכף לשאבאז, ותיכף נכנס לתוך חדרנו והתחיל לזרוק את כל החפצים החוצה בקולות וגדופים. אחרי שכח כעסו הסכים ליתן לנו דירה אחרת. השתדלנו כבר לשמור בדיוק זמני העבודה, והוא השתדל לחפש עלילות. בא פעם א[חת] אל השדה בתוך זמן העבודה, ואמר ששיעור עבודתי היא פעוטה.
וימי השבועות מתקרבים ולבנו מלא דאגה ופחד איך נעשה לנוח ב' ימים בשעה שהוא מחפש עלינו עלילות. החלטנו לאמר שאנחנו חולים חולי מעים וא"א לנו לעבוד.
לחג השבועות הצליח בידינו להכין צרכי אכילה כדי שלא נצטרך לילך ולחפש. בבקר אחרי תפלת שחרית נכנס אצלנו הפרצדי בכעס, מדוע אין אנחנו הולכים אל העבודה. אמרנו לו שאנחנו חולים. לא האמין לנו, וכבר התחיל לזרוק את החפצים החוצה ולצעוק שעלינו לעזוב תיכף את הקלכז. אחרי הפצרות רבות הצליח בידינו לבטל גזרתו, רק צוה עלינו לנקות היטב את החדר, והוכרחנו לכבד ולנקות את החדר ביו"ט.
בלינו את היום בלמוד מס[כת] בכורים, שרשום אצלי הערות על מס[כת] זו בעת היותי בביה"ח בשברדלוב. למחרת ביום ש"ק, אחרי שגמרנו תפלת שחרית ומגלת רות, בא הפרעצד[י], וכשראה אותנו בחדר נתמלא כעס, ותיכף התחיל לזרוק את כל החפצים החוצה, ולא שמע לכל התי[רוצים] והטענות. ואחרי שזרק את כל החפצים החוצה, צוה לאשה אחת להכנס בחדרנו, ואת החדר סגר, ואותנו צוה במפגיע לעזוב את הקאלכז ולילך לשאבאז.
אנו מצדנו החלטנו תיכף שביום הש"ק לא נעשה כלום כדי שלא לחלל את הש"ק. בתוך כל החפצים מצא מעט קמח, לקח את זה באמרו שאחרי שאין אנו עובדים

61 בעקבות מפלות קשות הגיעה בריה"מ במחצית השנייה של 1941 למיצוי משאבי האנוש שעמדו לרשותה. הפתרון שמצאה ההנהגה הסובייטית היה ביטול מסיבי של פטורים מחובת הגיוס וכן הרחבת גילאי הגיוס.

62 היעדרות מעבודה שבגינה היו המחבר וחבריו צפויים לעונשים כבדים ביותר.

אין לנו זכות לקבל הקמח. ראינו שהפעם כבר כלתה חמתו עלנו. בכל היום הינו החוצה ובלילה קבלנו מקום ללון בחדר קטן ואפל. למחרת אסרו חג ביום א' דברנו אתו, ואחרי הפצרות רבות עלה בידנו לקבל את הקמח, אבל בעצם הדבר הוא באחד, שעלנו לעזוב את הקאלכז, וכבר החלטנו שא[חד] מאתנו ילך לשאבאז להשתדל בראיספאלאם [ועד מקומי] או בנקאוודה [נ.ק.וו.ד.] שיצוו עליו שירשה לנו להיות בקאלכז או שיתנו לנו קאלכז אחר, רק היות שהיום יורד גשם, והדרכים נתקלקלו וכמעט שא"א לילך, נדחתה הליכתו למחר, ומחר נראה איך יפול דבר.

אסרו חג שבועות - 24 מאי.[63]

מפני טרדות היום-יומיות הפסקתי רשימת המאורעות עד היום, **י"ח תמוז 2 יולי**, ועכשיו ארשום בע"ה בקיצור כל המאורעות במשך זמן הנ"ל.

למחרתו הלכתי לשאבאז, נכנסתי לראיספאלקים[64] ושם קבלתי מכתב בעד הפרעצעד[י] שאין לו בשום אופן רשות לגרש אותנו מהקאלכז. הבאתי את המכתב והלה הסכים שנשאר פה לעבוד, אבל בחדרנו כבר נכנס אחר, ואנו נשארנו בחדר קטן ואפל בלי מטה ושולחן. כה חלפו יותר מב' שבועות. סבלנו הרבה ממכה הג' ובכלל מאי נקיות. אחרי עבור ב' שבועות אמר לנו הפרעצעד[י] שיש בעדנו חדר אחר, נכנסנו שם והיינו שם לילה אחת, ובבקר בא ואמר שחדר זה גדול הוא ונחוץ בעד משפחה פלונית ועלינו להלך לחדר אחר. אמרנו שאי אפשר לנו להתגורר בכל יום ויום בחדר אחר, ולכן אין אנו רוצים לעזוב את החדר. בתוך הדין ודברים בא ליצר ריב, והפרעצעד[י] התכעס ביחוד על ידידי מר מאיר זליג והרים עליו אגרוף, גם התחיל להשליך את כל החפצים החוצה. ידידי אימו שילך לנקווד למסור עליו שבא עליו באגרוף, וכנראה פחד מזה והסכים לדרישתנו והעתיק מושבנו לבריגאדע החמישית, וליתן לנו פראדוקטן בעד הימים שלא עבדנו בשביל העתקנו מחדר לחדר ומברגדע לבריגאדע. כה חולפים הימים והשבועות, מקצתן שבעים ומקצתן רעבים, קצת אבל ת"ל [תהילה לא-ל] בעד זה.

מהחברים בשברדלוב לא קבלנו שום ידיעה ותשובה על המכתבים. מצטער אני

63 התאריך נכתב ללא רישום, כפי הנראה הכתיבה נדחתה מפני טרדות שונות, ורק לאחר כשישה שבועות השלים את החסר.

64 המחבר וחבריו החליטו להסתפק בביקור בוועד המועצה האזורית. החלטה נכונה שהעידה על כך שהקבוצה הבינה כיצד פועלת מערכת השלטון הסובייטי ברמה המקומית. ועד המועצה היה מעוניין בשקט תעשייתי, לשם כך היה נכון לסגור את העניין מבלי שיינתן לו פרסום. לעומת זאת, הביקור בנ.ק.וו.ד., שתפקידו היה לחפש מרגלים ועבריינים, יכול היה לגרום לעניינים כבדה של יושב הראש, אך באותה סבירות יכול היה "לטפל" בזהות היהודים המתלוננים ובמעמדם המעורפל (מבחינת האזרחות וגם ביחס לשירות הצבאי).

הרבה מזה, וחושבני שאפשר לא יפה עשיתי בזה שנפרדתי מהם.
המצב על החזית אינו משתנה, המלחמה נמשכת ובקרב נופלים אנשים מכל הצדדים למאות ולרבבות, עכשיו החזית סביבות כרקוב לעיר קערץ[65] בקרים. מר מולוטוב בא ללונדון ואמריקה[66] ונחתם עוד הפעם חוזה בין המדינות הנ"ל לסיע זא"ז [זו את זו] במלחמתם. אנגליה ואמריקה הבטיחו לפתוח חזית חדש נגד אשכנז כדי להחליש כחם נגד [?], ואיך יפתחו את החזית טרם ידוע, רק מולוטוב אמר שבאם רצונם לסיע עליהם לעשות את זה בהקדם, כי הכחות והרכושים כלים והולכים וא"א להמשיך את המלחמה.[67] גם ליטבינוב, ציר רוסיה באמריקה,[68] אמר שעליהם להתקדם בעזרתם, כי חשש גדול הוא שלא יאחרו את המועד.[69]
ביום כז סיון נתמלא שנה ליום התפרץ המלחמה לפי לוח היהודי. נזכרנו בכל המאורעות וההרפתקאות שעברו עלינו מאז, וכי זה יותר משנה שאין לנו שום ידיעה משלוותם של הורינו אחינו ומשפחתנו.
בש"ק פ[רשת] שלח כ"ח סיון, בקראנו את הפ[רשה], נזכרנו שמחויבים אנו להפריש חלה,[70] דבר שעד כה שכחנו לגמרי.
ביום ו' תמוז רק אני הלכתי לשאבאז, כי בינתים נקרעו נעלי לגמרי עד שכמעט הלכתי יחף, והרבה נצטערתי מזה. הפרעצעד[י] הבטיח לי הרבה פעמים ליתן מעות לקנות נעלים, אבל דחה את הדבר מיום ליום, עד שנוכחתי שאך שקר דבר ושום דבר לא יצא מזה, והחלטתי לילך לשאבאז לקנות נעלים וללוות אצל ידידי מר מאיר זליג כסף על זה. באתי שאבאז ושם קבלתי לקנות נעלים ישנים בעד

65 עיר נמל חשובה בחצי האי קרים.

66 שר החוץ של בריה"מ ויאצ'סלאב מולוטוב ערך את הביקור הזה בשלהי מאי 1942.

67 אמירות אלו משקפות גם מה שנאמר בדיווחים הרשמיים בעיתונות (שהדגישו שחובה על בעלות הברית המערביות לפתוח בדחיפות חזית שנייה. יחד עם זאת, צוין שבריה"מ עומדת איתנה נגד גרמניה), והיו גם שמועות שטענו שהכוח הסובייטי נשחק עד מאוד.

68 מ-1930 עד מאי 1939 כיהן מקסים ליטבינוב, שהיה בין אחרוני היהודים בצמרת הסובייטית, כשר החוץ של בריה"מ. הוא הועבר מתפקידו לאור הברית שנוצרה בין רוסיה הסובייטית לבין גרמניה הנאצית, והוחזר לצמרת השלטון אחרי הפלישה הגרמנית לבריה"מ. שירת גם כשגריר הסובייטי בארצות הברית ב-1941-1943.

69 במילים אחרות, השגריר הסובייטי הזהיר את ההנהגה האמריקאית שבמצב שנוצר כוחות הצבא האדום אוזלים, וספק אם יוכל לעמוד מול המתקפה הגרמנית החדשה הצפויה בקיץ. כפי שהסתבר היה האיום הזה מוגזם, היות שהצבא האדום לא התמוטט גם אחרי שנחל הפסדים כואבים במערכה בקיץ-סתיו 1942, אך הוא גם היווה אמצעי לחץ שבו השתמשו הסובייטים כדי להאיץ את פתיחת "החזית השנייה", קרי נחיתת כוחות בעלות הברית באירופה הכבושה, או לפחות כדי להאיץ את הספקת הסיוע לבריה"מ.

70 מצוות הפרשת חלה היא הפרשת חלק מן העיסה או מן המאפה. מקורה בפרשת שלח - "ראשית עֲרִסֹתֵיכֶם חלה תרימו תרומה כתרומת גֹּרֶן כן תרימו אתה" (במדבר טו, כ).

42 רוב[ל]. קניתי את זה. גם המכנסים שלי נקרעו לגמרי והולך אני קרוע ובלוע. בבואי לשאבאז ולא מצאתי מכתב מהחברים בשברדלוב, נצטערתי הרבה מזה, והחלטתי לשלוח עוד הפעם טלגרמה להם משאבז. הלכתי לאורגעניץ[71] כי שמעתי שמשם יש אפשרות לשלוח מכתבים לא"י ואמריקה.

ביום ה22 ליוני נתמלא שנה להתפרצות המלחמה לפי חשבונם. ביום זה פרסם הטאאס[72] סטטיסטיקה כי במשך השנה נפלו מצדנו ד' וחצי מליון קרבנות, ומצד האשכנזים ח' מליון.[73]

מהחזית מסרו כי האשכנזים מתקדמים וכבר הצליח בידם לכבוש סבסטו.[74] זהו כמעט כל ארץ קרים. גם אצל כרקוב [חרקוב] מתקדם השונא לאט לאט.[75]

בימים אלו מתקיים גיוס גדול, הרבה אנשים נלקחים לצבא. מהקאלכאז שלנו נלקחו יותר מל' איש. אנו נותנים ת"ל [תהילה לא-ל] שברוב חסדו הציל מאתנו גם להבא.[76]

לאורגעניץ באתי ביום ב' בערב. נכנסתי אצל ידידי מר יאזעף, הם קבלוני בסבר פנים יפות, ומסרו לי שבבי[ת] דאר מקבלים מכתבים ומברקים לארה"ב וא"י, גם הם שלחו מברק לאחיהם בארה"ב. הם כבר קבלו גם תשובות. תיכף שלחתי משם מכתב לר' אלי' מאיר בניו ג'רסי, לקרובי יהשע אבני בהרצליה. ליתר הקרובים בארה"ב לא היה אצלי אדריסתם [כתובתם].

באורגניץ נפגשתי עם הרבה יהודים, בינותם הרבה חרדים, א[חד] שו"ב [שוחט

71 עיר עתיקה ובירת נפה במחוז חורזם באוזבקיסטן.

72 סוכנות הידיעות של ברית המועצות.

73 המחבר רומז על הסתייגותו מאמינות ההודעה הסובייטית. מספר האבדות הסובייטיות והגרמניות שסוכנות הידיעות הסובייטית נקבה בו היה תלוש מן המציאות. ההערכה כיום שכבר ב-1941 נשבו או נפלו בקרב כ-5 מיליון חיילים סובייטיים. לעניין זה ראו למשל: Ismailov, "On the Issue of Human Losses", 1941–1945, pp. 232–237.

74 כוונתו לעיר סבסטופול שבחצי האי קרים. בימים האלה פתח הצבא הגרמני במתקפה חזקה לעבר העיר שהסובייטים הפכו לאזור מבוצר. סבסטופול הייתה המעוז האחרון של הכוחות הסובייטיים בחצי האי. על ההיבט הצבאי של המערכה בקרים ראו למשל Wegner, "The War Against the Soviet Union, 1942–1943", pp. 929–941.

75 המערכה סביב העיר חרקוב הייתה אחת הקשות לצבא האדום. היא התחילה בקול תרועה בשלהי מאי 1942 עם התקדמותם המהירה של הכוחות הרוסיים. ברם, עד מהרה הם נבלמו ונהדפו בידי הגרמנים. המפלה הסובייטית באזור חרקוב סללה את הדרך למתקפה הרבתי שבה פתחו הגרמנים ביולי 1942 לעבר סטלינגרד וקווקז. לנושא זה ראו Glantz, "Prelude to German Operation Blau", pp. 171–234.

76 יש לשער שאף על פי שהגיוס הקיף הפעם חוגים רחבים מקרב האוכלוסייה הסובייטית, נמנעו הרשויות הסובייטיות גם הפעם מלגייס את המחבר וחבריו משום שזוהו כגורם זר ולא מהימן בשל מוצאם הליטאי, אך בעיקר עקב קשריהם עם חו"ל. אולם ייתכן גם שהם חששו מהגיוס החדש לדיוויזיה הליטאית ה-16, שהוקמה בשלהי שנת 1941, ראו עליה במחברת ו הערה 46; רודניצקי ושיין (עורכים), הדרך אל הניצחון - לוחמים יהודים בדיוויזיה הליטאית ה-16.

ובודק] מעיר קורסק, שנתפס עוד לפני שנתים בעון שלמד עם תשב"ר [תינוקות של בית רבן], ובעד זה נדון למאסר, ואח"כ שלחוהו לאורגענץ עם הגבאי מעיר הנ"ל. הרב שיפרין נ"י נדון על עונו שהשתדל הרבה שלא יקחו את ביה"מ [בית המדרש] האחרון בעירם, גם יש שם יהודים חרדים מרומניה, מזמן לזמן מסדרים הם מנין לתפלה בביתם של א[חד] מהם, שמחתי מאד בפגשי אותם.

אצל השו"ב קבלתי משניות ס[דר] נזיקין, קדשים, טהרות. ששתי על זה כמוצא שלל רב, כי באמת כבר היתי צמא לדבר ד', זו הלכה[77] ומשנה.

הרב שיפרין ראה את המכנסים שהם קרועים ונתן לי משלו מכנסים קצרים וישנים, גם מקטורן ישן נתן לי. לפי המצב היה זה בעדי דבר גדול. הם קרבו אותי בכל מאי דאפשר, דברו אתי שבדעתם בע"ה לסדר על ימים הנוראים מנין להתפלל. אמרתי להם שבדעתי בע"ה לבא. גם נזכרתי שהשופר שאשתקד עלה לנו בטורח גדול נמצא אצלי. אמרתי להם את זה והם שמחו לקראת זה, שגם אשתקד לא קימו מצות שופר. באורגענץ קבלתי לקנות סאדע [סודה] ושאר דברים קטנים, אשר בדעתי בע"ה לקבל בעד זה אצל תושבי הקאלכאז לחם וקמח, כי מעבודתי א"א לנו לחיות.

בבואי שוב להקאלכאז מצאתי את ידידי שהוא אינו עובד כלל מפני שלא קבל פראדוק[ט]. וכה חולפים והולכים הימים, עובדים אנו קצת ומקבלים אנו מעט קמח או חטים, והשאר מקבלים אנו אצל התושבים בתור נדבה או בתור מו"מ [מקח וממכר] בעד חפצים שונים, וב"ה בעד זה שבכללות אנו ב"ה שבעים.

בי"ז בתמוז צמנו עד חצות. ביום זה עשינו חשבון הנפש עד כמה ירדנו ממדרגתנו, שהקלנו והתרנו לעצמנו כמה אסורי דרבנן כגון חלב עכו"ם, פת ובישול עכו"ם וגם גיעולי כלים. החלטנו ש[עלינו] לשוב להתחזק בזהירות כל האיסורים עד כמה שאפשר לזה.

בכללות משתדלים אנו שלכה"פ יהיה מן המוכן דברי אכילה ליום הש"ק, ונמצא שעובדים אנו כל השבוע לכבוד ש"ק.[78]

ערכתי מכתב לדודי בארה"ב ולידידי הרב שנאור דוד בברזליה. גם ידידי ערך מכתב וטלגרמה לקרוביו בארה"ב וא"י, והוא הלך לשאבאז להוציא את זה לידידנו מר יאזאף באורגנץ. קוינו למצא תשובה מאחנו בשברדלוב, אבל אין

77 עפ"י הפסוקים בעמוס ח יא: " הנה ימים באים [...] והשלחתי רעב בארץ, לא רעב ללחם ולא צמא למים, כי אם לשמע את דברי ה' ". הגמרא (שבת קלח:) מבארת ש"דבר ה'" זו הלכה.

78 אחת המשמעויות של "זכור את יום השבת" היא להועיד במשך השבוע מאכלים לצורך השבת. המקור בברייתא: "תניא אמרו עליו על שמאי הזקן כל ימיו היה אוכל לכבוד שבת, מצא בהמה נאה אומר זו לשבת, מצא אחרת נאה הימנה, מניח את השניה ואוכל את הראשונה" (ביצה טז.). המחבר רואה בעבודתם במשך השבוע אמצעי להכין מזון לכבוד שבת, כחלק ממצוות "זכור את יום השבת".

קול ואין עונה. דבר זה גורם לנו הרבה צער ועגמ"נ [ועגמת נפש].
כה חולפים הימים והשבועות והקב"ה מזמין לנו פרנסתנו באופנים שונים, פעם בזה שתושבי הקאלכ[וז] חושבים אותנו למומחים בחכמת הרפואה ובעד זה נותנים לנו לחם, במקום אחד היה ילד חולה מוכה שחין על הפנים, נזכרתי שיש אצלי סם, הבאתי את זה אצל החולה, וב"ה שזה הועיל לו וקבלתי בכל יום ויום כשבאתי אצל החולה לחם ומרק.
אחרי שהבאתי את המשניות, לומדים אנו כמעט בכל יום. כבר סימתי מס[כת] עדיות. רשמתי הרבה הערות מס[כת] תמורה, מכות, בכורות, ועוד. יום הש"ק לומדים אנו מס[כת] אבות, גם קבענו ללמוד ס[פר] משלי בכל יום ש"ק, ולכונם כנגד סדרי הפרקים במס[כת] אבות.[79]
בחזית כנראה השונא מתקדם והולך, ביחוד בחזית באקו, כבר התחיל להתקיף את העיר והגליל מהאויר.[80]
סובל אני הרבה מזה שאין לי מכונת תספורת על הזקן וזקני מגודל, עד שאני מתראה כבן ארבעים, וכל התושבים מציעים לי לגלח בתער,[81] ולא אפשר רק בבואי לשאבאז ליטול את השער במכונה נומ[ר, מספר] 1.[82] ונוכחתי שבאמת זהו נסיון גדול ד' יצילנו.
בהיותי באורגענץ פגשתי באנשים חרדים שנזהרים בתפלה ויתר הענינים ונכשלים בעון גילוח, ד' הטוב יכפר בעדם.
מר"ח מנ"א [מנחם אב] עד ט' באב הקלנו לעצמנו הרחיצה בנהר, מפני שזהו נחיצות בעדנו לנקיות ולרפואה.[83] חושבים אנו להתענות ביום ט"ב [ט' באב] ולשם זה כבר התחלנו לדאוג להכין צרכי אכילה לערב ט"ב ולמוצאי ט"ב.
בימים האחרונים כורתים אנו עשב בשדה ומביאים אנו את זה בעד הבהמות,

79 תכנית לימוד מעניינת ומקורית. בחירת הספרים נובעת משאיפתו להתקדם בעבודת המידות ובהתנהלות מוסרית.

80 המחבר העריך נכונה שאזור באקו בדרומה של קווקז יהיה יעד להתקדמותו של הצבא הגרמני. במתקפה הגדולה שנערכה בקיץ וסתיו 1942 הגיעו הכוחות הגרמניים לנקודת ההתקדמות המזרחית ביותר בשטח הסובייטי, ובתקופה מסוימת איימו על השליטה הסובייטית בקווקז כולו. לעניין המערכה הצבאית בקווקז ראו למשל: Glantz, "The Struggle for the Caucasus", pp. 588–711.

81 בישיבות הליטאיות רוב הבחורים לא נהגו לגדל זקן עד לנישואיהם, ובשל איסור השימוש בתער התגלחו במכונות מיוחדות או במשחה. המחבר אינו מקבל את ההצעה להתגלח בתער, אף על פי שהדבר מהווה פיתוי ("ניסיון") גם עבורו.

82 מכונה שאינה מקצצת את שער הזקן בצורה מוחלטת. על גילוח הזקן כסוגיה הלכתית ראו גם פרבשטין, בסתר רעם, עמ' 251-252; הנ"ל, בסתר המדרגה, עמ' 80-81.

83 כחלק ממנהגי האבלות של תשעת הימים שבין ראש חודש אב עד תשעה באב נוהגים בני אשכנז שלא להתרחץ, אך מותר להתרחץ שלא לשם תענוג, כגון לשמירת הניקיון ולרפואה (שו"ע או"ח סי' תקנא סעי' טז).

ובעד זה מקבלים אנו לחם.

את הרשימות כותב אני ביום ת"ב [תשעה באב], וב"ה לע"ע התענית לא הזיקני ומרגיש אני את עצמי בטוב, וסיענו ד' להשלים כל החמשה ענוים[84] כדין וכדת. עבודה אין אנו עובדים, אך רק בדעתנו לילך לפנות ערב לקצור עשב כדי שיהיה לנו לחם לסעודת הערב. קינה לקונן אין לנו, רק קרינו מגלת איכה, אבל האמת ניתן להאמר, כי מעולם לא הרגשתי את האבל והחורבן כבשנה זו, כי כל מקרא ומקרא שבמגילת איכה מרגישים אנו אותו לא רק כדבר שעבר, אלא כדבר שחלף עלנו יום ויום.

בקראי את המקרא "כל עמה נאנחים מבקשים לחם וגו' ראה ד' והביטה כי הייתי זוללה",[85] הרגשתי שכל זה מתקיים בנו בכל הפֶּרֶשִׂים, ונוכחתי שכמו שכל דברי התורה חיים וקיימים נאמנים ונחמדים לעד ולעולמי עולמים,[86] כן גם הקינות שנאמרו בשעת החורבן נשנים וקימים בכל דור ודור, והקינות נאמרים על העבר וההוה עד ירחם ד' וישלח לנו ישועתו בב"א, ובאמת "כלו בדמעות עיני וגו' ובֶעָטֵף עולל ויונק ברחֹבוֹת קִרְיָה",[87] בהעלות על דעתי וזכרוני איך "בני ציון היקרים המְסֻלָאים בפז איכה נחשבו לנבלי חֶרֶשׂ",[88] איך "עוללים שאלו לחם פורש אין להם",[89] איך "האוכלים למעדנים נָשַׁמוּ בחוצות האֱמונים עַלֵי תוֹלָע חבקו אשפתות".[90] ובשעה זו נראה לי דמות של פנחס'ל היקר ע"ה, ששאל לחם ופורש לא היה לו, עד שממש גוע ברעב, ודמותו של מישה'לע היקר אשר כלו מחמדים,[91] הולך ערם ויחף מבית לבית בעד פרוסת לחם, ואיך שכולנו מחבקים אשפתות, כי לחם שכבר נפסל מאכילת אדם היה אצלנו מטעמים ומאכלי ערבות.[92] וכשהגעתי למקרא "ראה ד' והביטה למי עוללת כה אם תאכלנה נשים פְּרָיָם עוֹללֵי טְפָחִים",[93] נזכרתי באותה התמונה שהשאירה עלי רושם נצחי בבואי מביה"ח שברדלוב לקאלכ[וז] גוליסטן, ומצאתי כי בני ציון היקרים משהל'ה היקר נ"י ויזרח ויצחק אוכלים ומטפלים בפגרים מתים [של בהמות] שמתו מחמת

84 בתשעה באב אסורים בחמישה עינויים: אכילה ושתייה, רחיצה, סיכה, נעילת הסנדל ותשמיש המיטה (שו"ע או"ח סי' תקנד סעי' א).

85 איכה א, יא.

86 עפ"י ברכות קריאת שמע, תפילת שחרית.

87 איכה ב, יא.

88 שם ד, ב.

89 שם ד.

90 שם (ה), "האמונים עלי תולע", ורש"י ביאר: אותם שגדלו על בגדים צבועים.

91 עפ"י הפסוק "חִפּוֹ ממתקים וְכֻלּוֹ מחמדים" (שיר השירים ה, טז).

92 עפ"י הפיוט "ברוך א-ל עליון" שבזמירות ליום השבת: "במאכלי ערבות במיני מטעמים".

93 איכה ב, כ.

לידה, ואוכלים אותן על קרבן וחלבן נו"ט [נבלות וטרפות], ואמרתי אז שמתקים בנו קללות התוכחה. איני יודע כלל איך מתפרנסים בני ציון היקרים, רק בוטח אני ב"חסדי ד' כי לא תמנו כי לא כלו רחמיו",[94] שממציא להם ולכל אנשי ביתנו פרנסתם, ואני רק בתפלה לאל עליון שישקיף ממרום קדשו לרחם עלינו ועל פליטתנו, ויוציאנו מצרה לרוחה, מאפלה לאורה, משעבוד לגאולה, ויקוים בנו בב"א [במהרה בימינו אמן] "השיבנו ד' אליך ונשובה חדש ימינו כקדם."[95]

בת"ב זה עלה ברעיוני השאלה, מפני מה אין אומרים א"מ [אבינו מלכנו] ווידוי בת"ב, הרי כל עקרו של תענית הוא ההתעוררות לתשובה כמ"ש החיי אדם,[96] ומשום זה נתקן בכל ת"צ [תענית ציבור] סליחות א"מ ווידוי, ומפני מה נשתנה בזה ת"ב שהוא התענית החמור מכל התעניתים [התעניות]. ונראה שבת"ב נחשבים אנו כאבלים, והעיקר רצו חז"ל שירגיש האדם את האבלות בכל תקפה, ולכן לא הטילו עליו להיות חושב עם נפשו דבר עונותיו, כי זה גופא סבה להסחת דעת מהאבלות, והעיקר שיהיה לבו ומחשבתו פנוי מכל ורק יהיה עסוק וטרוד בהרגשת האבלות והצער, והרגשת האבלות כראוי תהיה סבה לתשובה ולחשבון הנפש.

עוד בי[אור] נראה, שאחר שדין מועד עליו כמ"ש "קרא עלי מועד לשבור בחורי",[97] ומשו"ה [ומשום הכי, ומשום כך] א"א [אין אומרים] תחנון,[98] כמו"כ [כמן-כן] אין מתודים, כי במועד אין וידוי.

ת"ב [הוקש] למועד ורגל כמו פסח וסוכות ולכן אין בו וידוי, והסבר הדברים שת"ב אקרי [נקרא] מועד, שמעתי ממרן הגר"י שליט"א,[99] מפני שבכל מועד כמו פסח שבועות סוכות היה הופעה מיוחדת של התגלות ההשגחה בעולם, כמו פסח ביצי"מ [ביציאת מצרים] שבועות במ"ת [במתן תורה], ולכן נקבע יום זה למועד, שבימים אלו תתגבר ההכרה בהשגחת ד', כן בת"ב נתגלה השגחה ומשפט ד' בעולם, כי אין חילוק אם מתגלה מדת ההשגחה ע"י מדת הרחמים, או ע"י מדת הדין, רק שתהא ניכר השגחת ד', וזה היה בשעת החורבן, ולכן נקבע

94 שם ג, כב. המחבר עוסק באסונות שנחתו עליהם בקולחוז, ואינו משער את גורלם המר של יהודי פולין וליטא באותה עת.

95 שם ה, כא. הפסוק שבו מסיימים את קריאת מגילת איכה.

96 "יש ימים שכל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שארעו בהם, כדי לעורר הלבבות לפקח על דרכי תשובה, ויהיה זה זכרון למעשינו הרעים ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה, עד שגרם להם ולנו אותן הצרות, שבזכרון אלו הדברים נשוב להיטיב" (חיי אדם, הל' תשעה באב, כלל קלג, א). מקורו ברמב"ם (הל' תעניות פ"ה ה"א).

97 איכה א, טו.

98 שלחן ערוך סי' תקנט סעי' ד.

99 ראש הישיבה הרב אברהם יצחק בלוך, שכינויו בישיבה היה ר' יצחק. המחבר הוסיף לשמו "שליט"א" כיוון שעדיין לא ידע על גורלו ועל גורל יהדות ליטא.

למועד. ולפי הסבר זה דמי [דומה] ממש למועד של רגל, ולכן אין לו בו וידוי.[100]

רשימת המאורעות הפסקתי שוב עד היום **ג' אלול, 16 לח[דש] אוגוסט**. את התענית השלמתי ב"ה בכי טוב. למוצאי ת"ב המציא לנו ד' צרכי אכילה ברווח, גם למחרתו, לצורך שבת נחמו, המציא לנו ד' צרכי אכילה ברווח.
ביום א' י"ג מנ"א הלכתי לשאבאז. חשבתי למצא הפעם תשובה מהחברים בשברדלוב, אבל לשוא, כי אין קול ואין עונה. גם חשבתי למצא מענה מאורגעניץ אם שלחו את הטלגרמה של ידידי מר מאיר זליג לאמריקה, כי הוא שלח להם זה כבר ע"י הדואר כסף ומכתב, אבל גם זה לא מצאתי, ולכן החלטתי לילך עוד הפעם לאורגעניץ. ביום ב' יצאתי לשם. הדרך מהנהר עד הפריסטאן [רציף] מלאה בצות ומים וצריך לילך עד הארכובה ממש בבצה ומים. לעת ערב הגעתי לשם, ונודע לי כי הכסף נשתהה בדרך קרוב לג' שבועות,[101] וגם הם לא קבלו עדין תשובה מאמריקה ולכן לא שלחו עדין את המברק, וגם אני החלטתי לחכות עד שתתקבל תשובה.
באורגעניץ בליתי איזה ימים עם ידידי הרב שיפרין והשו"ב, דברנו עוד הפעם אדת ר"ה ויו"כ, והם חושבים בע"ה לסדר מנין, וגם אני בדעתי בע"ה לבא לימים הנוראים לשם, אף שדבר זה קשור בקושיים שונים, כמו שאלת הלחם לי' או יב' ימים באורגניץ, וגם לצאת מהקולכז למשך זמן ארוך כזה.
בכל זה מלאי תקוה לד' שבחסדו הגדול יסיע לנו לגשם [להגשים] תשוקתנו וחפצנו להיות בימים הנוראים והק[דושים] בחברת יהודים חרדים, לחזק ולהשפיע עליהם מרוחנו ולקבל חיזוק מהם. הידידים שרכשתי לי שם הבטיחוני לסיע אותנו בכל מאי דאפשר.

100 המחבר מציע שתי תשובות מקוריות לשאלה שהציב, מדוע אין אומרים "תחנון" ו"אבינו מלכנו" בתשעה באב. הראשונה, משום שבתשעה באב אין להסיח את הדעת מן האבל עצמו, ומתוך כך מגיעים לתשובה. השנייה, כי גם בתשעה באב, כמו בכל המועדות, ניכרת התגלות ה', אף על פי שזו התגלות במידת הדין.

101 עדות זאת היא אחת המעטות המצביעות על האפשרות שבבריה"מ קיבלו תושבים כסף מחו"ל בדרכים רשמיות בתקופת המלחמה. בשנות ה-30 התרגלו תושבי המדינה שכל מגע עם חו"ל טומן בחובו סכנה ממשית של ענישה חמורה בחשד ל"סיוע לגורמים אנטי-סובייטיים" וכדומה, ובוודאי בחשד לקבלת כסף מחו"ל. ייתכן שהשינוי שחל, ושאת ממדיו קשה לשער - משקף תהליכים מספר: 1) פתיחותה היחסית של בריה"מ, שקודם למלחמה הייתה אחת המדינות הסגורות ביותר כלפי העולם. 2) מצוקה כלכלית קיצונית שפקדה רבים מתושבי המדינה, ושקבלת כסף מחו"ל אפשרה להם לשרוד כלכלית את הימים הקשים של המלחמה בעורף הסובייטי. 3) ירידה מסוימת במפלס הפחד מפני השלטון בחברה הסובייטית (בעקבות התרופפות המשטר בתקופת המלחמה, שהפנה את מרבית כוחותיו לצבא ולמלחמה). יחד עם זאת, ייתכן שהמחבר, בהיותו תושב סובייטי במשך תקופה קצרה בלבד, טרם הפנים את מלוא המורכבות שבפעולה פשוטה לכאורה כמו קבלת כסף מחו"ל.

מהחזית מוסרים כי השונא מתקדם והולך ביחד בסביבות מוסקבה[102] וקרים,[103] כבש לו עיר רוסטוב ע"נ דאן [על נהר דון][104] ונאווע צערקוסק [נובוצ'רקאסק, Novochyerkassk],[105] וסביבות עיר ווראנעז [וורונז'] הקרב חזק עד מאד.[106] גם בלבוע [לוב] ומצרים מצליח ביד האשכנזים, מבצר טאברוק שוב בידם.[107]

מאורגניץ יצאתי ביום ה', ולהקאלכז הגעתי בערש"ק. אצל הרב שיפרין נ"י קבלתי בתור שאלה [השאלה] ס[פר] החינוך וס[פר] דרכי חיים, שהוא קובץ של הנהגות וחזוקים טובים מצדיקים יסו"ע [יסודי עולם].[108] שמחתי על ב' ספרים הנ"ל, כי לח[דש] אלול ישמש זה בעדנו לעורר נפשנו לתשובה ולירא‌ה.[109]

אין אנו משלימים את שיעור העבודה ומקבלים אנו צרכי אכילה מעט,[110] ורק ע"י אופנים שונים ממציא לנו ד' ברב חסדו כדי ספוקנו, ע"י הבאת עשב לבתיהם של התושבים ומכירת כפתורים שהבאתי מאורגענץ וברוך ד' יום יום.[111]

עכשיו שיש לנו משניות וגם ס[פר] החינוך, לומדים אנו בכל יום וביחוד ביום הש"ק, שהוא כמעט כולו קדוש, כי בכל השבוע דואגים אנו לצורך השבת כדי שביום זה יהיה פנוי כולו לד'.[112]

כבר השלמתי כמה מסכ[כתות] בס[דר] קדשים ובס[דר] טהרות. הרבה הערות וחידושים נתעוררו לי בלימודי.

ביום הש"ק לומד אני ס[פר] החינוך. בש"ק פ[רשת] ראה ברכנו ר"ח אלול,

102 שמועה זאת איננה נכונה. היא משקפת את ההערכה הסובייטית שעיקר המהלומה הגרמנית במתקפת קיץ 1942 תופנה, כמו בסתיו 1941, נגד מוסקבה.

103 ב-4 ביולי 1942 השתלטו הכוחות הגרמניים על העיר סבסטופול ובכך השלימו את השתלטותם על חצי האי קרים.

104 במסגרת המתקפה לעבר קווקז. העיר נכבשה ב-24 ביולי 1942.

105 עיר במחוז רוסטוב, מרכז הקוזקים באזור הנהר דון.

106 הגרמנים לא הצליחו להשתלט על העיר וורונז' ששכנה בנתיב ההתקדמות לעבר סטלינגרד, אלא ניהלו קרבות עיקשים עם הכוחות הסובייטיים בתוך העיר במשך שבועות ארוכים.

107 ב-21 ביוני 1942 השתלטו הכוחות הגרמניים בפיקודו של רומל על המבצר טוברוק בלוב, השוכן קרוב לגבול עם מצרים. על המערכה באפריקה ראו למשל: Kitchen, Rommel's Desert War.

108 ספר החינוך - חיבור על תרי"ג מצוות לפי סדר פרשות השבוע הכולל את תוכן המצווה ואת טעמיה. הספר חובר בספרד במאה הי"ג ומחברו, המכנה את עצמו בהקדמה "איש לוי ברצלוני", אינו ידוע. ספר דרכי חיים - ייתכן שמדובר בספרו של הרב חיים ישעיה הכהן האלברסברג מראחוב שראה אור בלובלין תרמ"ו.

109 על היעדר ספרים ראו במבוא ליומן, במחברת ג הערה 374 ובמחברת ד הערה 219; על משמעות חודש אלול עבורם ראו מחברת ד הערה 61.

110 בהתאם למדיניות הסובייטית שקשרה בין תפוקת האנשים לבין הקצבת המזון שלה היו זכאים.

111 תהילים סח, כ. בכמה משפטים באות לידי ביטוי תגובות המאפיינות את הכותב וחבורתו: חיפוש דרכים לקיומם בתושייה ובאומץ; אחיזה בלימוד; הודיה לה' על כל צעד ושעל.

112 כולו לה' - ללימוד ולהתעלות רוחנית. עפ"י גמרא (פסחים סח:).

ומעומקא דליבא התפללנו לאל עליון שיתן לנו ויחדש עלנו את החודש לפרנסה וכלכלה, לחיים ולשלום, ושנזכה לגאולה במהרה,[113] קבלנו עלינו חזוקים שונים, גם חדשנו את "העשירי קודש" והוספנו עוד עשירי קודש, ועשירי ק"ק [קודש קדשים].[114] [?] בכל פעם צריכים אנו לקבל פראדוק מהקאלכאז.

בימים אלו עלה ברעיוני כי מהפסוק בישעיה (מ')[115] "דברו על לב ירושלים וקראו אליה כי מלאה צבאה כי נרצה עונה", יוצא לנו רמז להקץ שבו יבא משיח צדקתנו, הוא כי הגמטריה של "כי מלאה צבאה כי נרצה עונה" עולה לשנת תש"י, היינו שבשנה זו תתמלא הסאה ואז יבא בע"ה בכל אופן, ורק היות שה"ה של "צבאה" ושל "עונה" הוא במפיק, נרמז בזה כי באם יזכו תתמלא הצבא ה' שנים קודם, היינו בשנת תש"ה, ואם עוד יזכו תתמלא בעוד ה' שנים קודם, היינו בשנת ת"ש, היינו שבשנים אלו מת"ש עד תש"י עלנו לחכות בכל יום ויום להופעתו, ושנת תש"י תהיה שנת גאולתנו בב"א.[116]

בהיותי באורגעניץ שלחתי מכתב לדודי באמעריקא, ולידידי מר שנאור דוד בברזליה גם שלחתי משם מכתב, וכן לקרובי ידידי מר מאיר זליג. ישלח לנו ד' ע"י ישועה והרוחה.[117]

בשאבאז שמעתי כי א[חד] שהצליח לבא מארץ ליטא לכאן מסר כי האשכנזים סדרו בעד היהודים גיטו, ורשאים הם לילך רק עד שעה 6, גם טלאי על בגדם שם, ולחם הם מקבלים רק 150 גר[ם] ליום. ד' ירחם ויוציאם מצרה לרוחה.[118]

בגדנו הם נקרעים מיום ליום. נעלי שקניתי לי כבר קרועים הם, גם המכנסים

113 עפ"י תפילת ברכת החודש: "יחדשהו הקדוש ברוך הוא... לפרנסה ולכלכלה, לחיים טובים ולשלום... ולגאולה קרובה ונאמר אמן".

114 "העשירי קודש קדשים" - מקודש יותר מקדושת "העשירי קודש". הקבוצה חידשה את מנהג "עשירי קודש" שקיבלה על עצמה בראשית נדודיה, לאחר הפסקה של כמה חודשים בנסיבות הקשות בחורף תש"ב, 1942. ראו גם בנספח 2, מושגים בהלכה.

115 פסוק ב. מתוך אחת מהפטרות הנחמה, "שבעה דנחמתא", הנקראות בשבתות שלאחר תשעה באב.

116 במחברת ד מופיע רמז לגאולה בשנת תש"ב - "תשב אנוש עד דכא" (בעקבות הצטרפות יפן למלחמה לצד גרמניה, ראו במחברת ד הערה 52). כאן, בשנת תש"ג הוא מוצא רמז בפסוק המופיע בנבואת הנחמה "דברו על לב ירושלים... כי מלאה צבאה כי נרצה עוֹנה". המילים "כי מלאה צבאה כי נרצה עונה" הן בגימטריה 710 כמניין שנת תש"י, ומכך למד שזו שנה המסוגלת לגאולה. בנוסף, מתוך המפיק באות ה במילים "צבאה" ו"עונה" הסיק כי יש משמעות גם למספר 5, ואם יזכו - ייגאלו חמש שנים לפני כן - היינו בשנת תש"ה, ואילו הייתה זכותם גדולה יותר היו נגאלים חמש שנים לפני כן - בשנת ת"ש. את הרמז הזה הביא לפני יהודים שפגש במקומות אחדים. ראו גם במבוא ליומן.

117 המחבר וחבריו לא הרפו מן הניסיונות ליצור קשר עם העולם החופשי.

118 בניסיונו לקבל מידע על גורל יהדות ליטא וגורל משפחתו קיבל המחבר מידע לא מעודכן ולא רלוונטי. כבר ב-1941 רצחו הגרמנים ומשתפי הפעולה הליטאיים כ-175,000 מיהודי ליטא, ורק כ-43,000 יהודים נותרו בחיים בכמה גטאות בווילנה, קובנה, שאוול וסוונצ'יאן. ראו: ארד, "רצח היהודים בליטא", עמ' 135-156; Arad, "The 'Final Solution' in Lithuania", p. 238.

שקבלתי קרועים ובלוים, ועכשיו נקרעו ונתקלקלו לגמרי נעלי ידידי, ושאלת הבגדים היא אצלנו חמורה עד מאד ד' ירחם.
בהיותי באורגענץ קניתי טערמומוטר [מד-חום] וצרכי רפואה אצל התושבים. היה זה חידוש גדול ופעמים אחדות קבלנו ע"י זה לחם ושאר צרכי אכילה.[119]
בימים האחרונים אירע שידידי שבר אותו בשגגה. חושבים אנו לילך לשאבאז עוד הפעם אדת מכתבים משברדלוב, ואפשר שנשלח עוד הפעם טלגרמה או מכתב לשם.
בפעם האחרון שלחתי להעו"ד שם גם להודיע אם מאורגינץ שלחו את הטלגרמה לאמריקה, וגם לעורר את היהודים בשאבאז שיסדרו מנין לימים הנוראים.
מיום ב' דר"ח אלול תוקעין אנו בשופר. כעת אין השופר תוקע כראוי, נחוץ לצחצחו ביין ובחומץ. חושבים אנו בע"ה לתקן שופר חדש.

שוב הפסקתי רשימת המאורעות עד היום **יב תשרי תש"ג**, פה אורגענץ, והרבה הרבה יש לי לרשום, ביחוד הרגשות שונות שהרגשתי בהתחלפות השנים ובימים הנוראים.
עבודתנו בקולכוז נמשכת כמקודם. צרכי אכילה משיגים אנו מעט, שיעור שאינו מספיק בעדנו, אבל ב"ה הזן ומפרנס בריותיו,[120] שממציא לנו צרכנו ע"י אופנים שונים.
ידידי מר מאיר זליג הלך לשאבאז. תקותנו למצא איזה ידיעה מאחינו שבשברדלוב נתאכזבה עוד פעם, וכמעט שכבר אמרנו נואש. בהיותו שם דבר עם היהודים שיסדרו מנין לימים הנוראים, אף שהדבר קשה מאד מפני שאין להם מחזורים ואפי[לו] סדור להתפלל אין להם. אצלנו נתחזקה ההחלטה לילך בע"ה לאורגענץ ער"ה ויו"כ. ר"ה חל ביום הש"ק, ולזה חשבנו לצאת ביום ד' כדי לבא לשם בעוד מועד, שהתוקע יספיק להתרגל בתקיעות על השופר. בימים האחרונים הותחלה בהקולכוז עבודת אסיפת הוואטע [כותנה],[121] אשר לפי ערך היא מעבודות הקלות, ואפשר גם בעדנו להשלים את השיעור המינימלי. חשבנו לעבוד במרץ כדי שיהיה לנו לכה"פ מעט קמח או לחם על הדרך.
ביום הש"ק פ[רשת] תבא אירע שלא נזדמן לנו לחם כלל, ולא היה לנו אפי[לו]

119 זו דוגמה נוספת לתושייה ולמקוריות של המחבר במאבק על הקיום, מתוך הבנת הצרכים המקומיים.

120 עפ"י ברכת המזון: "כי הוא א-ל זן ומפרנס לכל ומכין מזון לכל בריותיו אשר ברא".

121 קטיף הכותנה העסיק באזור פועלים רבים. תנאי החיים בקולחוזים בקזחסטן ובאוזבקיסטן היו קשים בהרבה ממה ששיער, כפי שכתב גם בהמשך. על קטיף הכותנה ותנאי החיים ראו גם: דב לוין, מבוא לפנקס הקהילות ליטא, עמ' 83-92.

על מה לקדש, וכל היום כמעט שישבנו בתענית. נצטערנו הרבה מזה.[122]
מהחזית נשמע שהשונא מתקדם ובקבקז כובש לו עמדה אחר עמדה וכנראה מגמתו לכבוש באקו מקור הנפט.[123]
בש"ק פ[רשת] נצו"י [נצבים וילך], שבת האחרון של שנת תש"ב, הזמין לנו קוב"ה לחם ברוח ולשובע. למחרתו ביום א' א' דסליחות אמרנו סליחות בע"פ וחשבנו להתענות עד חצות,[124] אבל מפני חולשת הלב לא יכולתי להשלים. כבר התחלנו להתעסק בכל ההכנות הנחוצות לדרכנו, כמו כביסת הלבנים ותקון הבגדים שהם קרועים ובלואים. נעלים אין לנו כלל ומוכרחים אנו לילך יחף.[125]
להפרעצ[די] אמרתי שחושבים אנו לילך לאורגענץ בקשר עם חג ר"ה, הוא לא התנגד לזה.[126] ביום ג' לא הספקנו להשלים כל ההכנות הנחוצות לדרכנו ונסיעתנו נדחתה ליום ה'. ביום ד' אפינו לנו מעט לחם, לקחנו את כל רכושנו וביום ה' בבקר יצאנו לדרך. לע"ע [לעת עתה] הגענו לשאבאז, שם דברנו עם היהודים שישתדלו בסידור המנין. הם אמרו לנו שבאם אנו נשאר פה אפשר שיצא הדבר אל הפועל, ואם לאו לא יהיה המנין. הבנתי שלפי המצב אין כדאי בעדנו להשאר שם כי גם אם יהיה מנין יהיה בצמצום, וכבר חשקה נפשנו בתפלת רבים, כי נחוץ בעדנו התחזקות והתעוררות, ונפשנו יבשה וצמאה[127] לעבודה שבלב זו תפלה[128] בצבור, גם אפשר לזַכות במצות שופר צבור גדול של יהודים, כי אף שהשופר לא תקע עדין כהוגן, בכל זאת בטוח הייתי שסוף סוף יסיע ד' אותנו יחד עם כל הצבור לקים מצות שופר. ביום ו' בבקר ערב ראש השנה יצאנו לאורגענץ אחרי שחכינו שעות אחדות על חוף הנהר, שם התפללנו שחרית עם תפילין. קבלנו אניה ואחרי שנחנו קצת הלכנו רגלי עד אורגענץ, שם הגענו סמוך לשקה"ח [לשקיעת החמה] כב' שעות, הלכנו תיכף עם השופר לרי"ש [שיפרין]. הוא ניסה לתקוע והקול לא יצא כהוגן. הוא אמר שלפי דעתו לא יהיה באפשרות לתקוע בו. נצטערתי מזה, אבל מאידך גיסא היתה תקותי חזקה שבלי ספק יעזרנו עוד ד' לקים את המצוה כדבעי.

122 מצוקת הלחם החמירה עד כדי כך שכמעט נאלצו לצום בשבת, אך נראה שהיה זה מקרה חריג.

123 על חשיבותו של הנפט כהסבר למהלכים הגרמניים בקווקז ראו Hayward, "Hitler's Quest for Oil", pp. 94–135.

124 ביום הראשון לאמירת סליחות נהגו רבים להתענות (משנה ברורה סי' תקנד סעי' ב).

125 דלותם ומצוקתם הגיעו לשיאן עד למצב שבו הילכו יחפים, תופעה שלא הוזכרה קודם לכן.

126 בלא הסכמתו של יושב ראש הקולחוז הייתה הנסיעה לאורגנץ' עלולה להתפרש ע"י השלטונות כהיעדרות מהעבודה, על כל המשתמע מכך.

127 עפ"י הפסוקים "ועתה נפשנו יבשה אין כל" (במדבר יא, ו); "צמאה נפשי לאלוקים לא-ל חי" (תהילים מב, ג).

128 עפ"י הגמרא (תענית ב.): " 'ולעבדו בכל לבבכם' (דברים יא, יג), איזו היא עבודה שבלב, הוי אומר זו תפילה".

כל הידידים שמחו לקראת בואנו ובראותם שהולכים אנו יחפים המציאו לנו נעלים כל דהו [שהוא] שלא נלך בימי החג יחף. מר ומרת יאזעף יחיו קבלו אותנו בסבר פנים יפות, וכנראה עשו כל ההכנות הנחוצות לקבל ב' אורחים בעניני אכילה ושתיה.

בשעת התחלפות השנים נזכרתי אדת הורי היקרים יחיו בטוב ואדת כל ב"ב [בני ביתי], ורגשות ומחשבות שונות ומשונות חלפו ועברו במוחי, וחשבתי שבמה שנוגע יש לי תפלה קצרה בגשמיות, לחם לאכול ובגד ללבוש,[129] וברוחניות, והאר עינינו בתורתך ודבק לבנו במצותיך,[130] ולכל ב"ב חיים ושלו[ם].

כשבאתי לתפלת ערבית וראיתי צבור של יהודים עומדים בתפילה, נתעוררו אצלי רגשות של שמחה ותוגה ביחד, כי זה יותר מח' או ט' חדשים שלא התפללתי בצבור. גם נזכרתי אדת החברים שאין אנו יודעים מהם, וגם כי אשתקד היה לנו פינה מיוחדת להתפלל ולשפוך שיחנו לפני אדון כל. בתפילתי הורדתי הרבה דמעות, ביחוד כשהגעתי לתפלת ותן חלקנו בתורתך,[131] הרגשתי עד כמה נחוץ ס"ד [סיעתא דשמיא] בעת ובמצב זה לקבל את החלק שיש לכל אחד מישראל בתוה"ק [בתורה הקדושה], ובפרט לבן תורה שכבר התחיל וזכה ליהנות מאור התורה עד שנעשית תורתו.[132]

בבואנו להבית מצאנו שלחן ערוך שולחן של יו"ט. כמובן נזכרנו תיכף באבא יחיה ובשולחן היו"ט שלנו. אכלנו בשר כשר וטעים. במיוחד הרגשנו בזה, אחרי שזה כבר יותר משנה שלא טעמנו טעם בשר ולא ראינו בשר כשר כלל.

בב' ימי החג בלינו בתפלה, אמירת תהלים ולמוד. הסעודות היה באמת סעודות של יו"ט, ואסירי תודה אנו למשפחה יאזעף בעד כל זה. ישלם להם בעל הגמולות משכורתם שלמה.

ביום א' בין מנחה למעריב הגדתי לפני העולם [הציבור] פ[רק] משניות במס[כת] מכות, ונוכחתי כי נפשו של כל יהודי צמאה לדבר ד', זו הלכה.

המשך הרשימות היום יומיות

ח' כסלו תש"ג, פה קלקז "קאמונע".[133]

שוב הפסקתי לזמן ארוך את הרשימות וחבל על זה, כי סוף סוף אם נזכה בע"ה לשוב אצל ב"ב וידידינו בלי ספק יהיה כל המאורעות דעדו [שבאו] עלנו בכל יום

129 על פי תפילת יעקב (בראשית כח, כ).

130 מתוך ברכה לפני קריאת שמע המבטאת אהבת תורה ושאיפה לדבוק בה.

131 מתוך תפילת שמונה עשרה.

132 על פי המדרש לפסוק בתהילים א, ב: "כי אם בתורת ה' חפצו ובתורתו יהגה יומם ולילה". הגמרא דרשה (ע"ז יט.) "בתחילה היא נקראת תורת ה', ומשעמל בה היא נקראת תורתו".

133 רשימה זו מהווה סיכום המאורעות בחודשים תשרי וחשוון תש"ג, ספטמבר-אוקטובר 1942.

ויום מענינות עד מאד, וגם הרבה יש ללמוד מזה לחיים היום יומיים דלעתיד, כי אין חכמה כחכמת הנסיון.[134]
שאלת הניר ג"כ סיבה והפרעה להמשיך את הרשימות כסדרן, ובעיקר הטרדות השונות גוזלות מנוחת הנפש לגמרי, עד שאין פנאי ורצון להתרכז לזה.[135]
בכל זה התגברתי **היום טו כסלו**[136] להתרכז ולרשום בקיצור נמרץ מראש השנה עד היום.
ידידי מאיר זליג היום בשאבאז. באורגעניץ בלינו עשי"ת [עשרת ימי תשובה], ובאופנים שונים עלה בידנו לפתור שאלת הלחם ע"י סיוע של הידידים. ליום השבת הזמין אותנו ידידנו מר דוד ומאיר. ידידנו רי"ש המציא לנו מעט מעות וע"י סיוע של רעיתו תחיה קבלנו אצל מר ומרת מיאכאווסקי מכנסים ונעלים, גם נתן לנו עיו"כ [ערב יום כיפור] לחם וחלה. ישלם להם ד' משכרתם.
ביוה"כ נתוספו הרבה אנשים ונשים להתפלל בשחרית. לפני יזכור אמרתי לפני המתפללים דברים אחדים, דברי עשו כנראה רשם כביר, הרבה הורידו דמעות, כי כבר זה שנים הרבה שלא שמעו דברים כאלו.[137] תפילת נעילה התפללתי לפני העמוד, ואף שאיני רגיל בתפילה ובנגינה, בכל זאת מצאה תפלתי חן בעיני המתפללים, מפני שהיתה דברים היוצאים מלב נשבר ונדכה,[138] כי באמת הרגשתי באותה שעה אימת הדין בכל תקפו עלי ועל כל ב"ב, ומקירות לבי יצאו הדברים "כלה דבר וחרב ורעב"[139] וחתמנו בספר החיים.[140]
במוציו"כ אכלתי אצל מר יאזעף. לחם וחלה היו לו מן המוכן. מצדנו היה רצוננו חזק להתעכב פה עד אחר החג, ולכה"פ לימים הראשונים של חג הסוכות, כדי לקיים מצות [מצוות], כי בקלכז או בשאבאז א"א לנו לקיים את זה.
שאלת הלחם ושאלת המקום, כי הבע"ב [בעל-בית] של יאזעף כבר אמרו שלא ירשו לנו להתעכב פה, היתה סבה להחליט לילך מפה ביום ד'.
בימים האחרונים נזדמן לנו להרויח מדגים 20 רוב[ל] ומהתעסקות אצל מת

134 המחבר מציין את המניעים לכתיבתו אשר התפתחו במהלך הזמן: העניין שימצאו באירועים והלקחים שניתן יהיה להפיק מהם. המניע האחרון מעוגן בתפיסתו המוסרית הפרושה לאורך היומן.

135 המחבר מסכם את הקשיים בכתיבה היומיומית. הקושי הטכני - היעדר נייר, והקושי הנפשי - היעדר שלוות הנפש.

136 לעיל צוין התאריך ח' בכסלו. כנראה הפסיק את הכתיבה וחזר לכתוב בחלוף שבוע.

137 באורגנץ' היו פליטים מפולין ומליטא שלא הורגלו בשיחות מוסר כפי שנהגו בישיבות הליטאיות. האתגר להפיץ תורה ומוסר לא פג לאורך הדרך.

138 עפ"י הפסוק "לב נשבר ונדכה אלוקים לא תִבזה" (תהילים נא, יט).

139 מתוך חזרת הש"ץ לימים נוראים, "אבינו מלכנו זכור רחמיך וכבוש כעסך... וכלה דבר וחרב ורעב ושבי ומשחית".

140 מתוך תפילת נעילה: "זכרנו לחיים... וחתמנו בספר החיים למענך אלוקים חיים".

20.[141] ביום האחרון כשכבר היה מוחלט אצלנו לילך דברנו עם מר מיאכאווסקי והוא הבטיח לנו לתת לחם עד אחר החג, וגם בשאלת המקום הרשו לנו לימים אחדים, ובשביל זה החלטנו להשאר פה עד חוה"מ, ות"ל שזכנו לקים מצות סוכה, בליל א' של סוכות קימנו מצות סוכה אצל ידידנו רי"ש וביום ב' אצל דוד ומאיר, מזה נוכחתי עוד הפעם כי באם משתוקק האדם באמת לקים מצות ד' הקב"ה עוזרו.[142] כן ראיתי ממצות שופר וסוכה, אשתקד והשתא [והשנה]. כל ימי היותנו באורגענץ עלה בידנו להזהר ממאכ"א [ממאכלות אסורות] לגמרי, וגם להבא החלטנו עד כמה שאפשר ממאכ"א מנותן טעם[143] חוץ מאיסור בשולי עכו"ם[144] וכלים שאינן ב"י [בני יומם].[145]

תשרי-ניסן[146]

עד היום לא קבלנו תשובה אפשר נקבל עוד מהם נעלים ובגדים, כי באמת יחפים וערומים אנחנו והרבה שלוחים למקום.[147]

ביום ה' ד' חוה"מ [חול המועד] יצאנו מאורגענץ ולע"ע [ולעת עתה] הגענו לשאבאז. ביום הושע"ר [הושענה רבה] אמרנו הושענות והתפללנו לד' שייטיב לנו החתימה. החלטנו להשאר פה.

ליום שמע"צ [שמיני עצרת] וש"ת [שמחת תורה] השתדלנו לקבץ מנין לתפלה בצבור ולא עלה בידינו, נזכרנו כי אשתקד שהיינו בסביבת כל החברים שמחנו באמת בשמחת תורה, קימנו מנהג של הקפות והשתא [והשנה] בודדים ויחידים אנחנו, נזכרנו גם אדת ב' החברים ששבקו חיים לכל חי, וביוה"כ בעת הזכרת נשמות הזכרנו נשמותיהם הטהורות שינוחו בג"ע [בגן עדן].

ש"ת [שמחת תורה] הזמין אותנו מר סנדרוביץ לסעודה. מעט יי"ש לזכר שתינו, ושמחנו קצת בש"ת, והלוואי שלשנה הבאה נזכה לשמוח בשמחת החג בחברת ב"ב [בני ביתנו] וידידנו בירושלים הבנויה.

אחרי החג שבנו להקלק[וז]. הפרעצ[די] אמנם התרעם עלינו על שנתאחרנו זה זמן רב, אבל כבר נתרגלנו עם תרעומותיו וטענותיו.[148] אבל קושיים אחרים

141 נכתב בשולי הדף: "באורגנץ' הייתי ער כל הלילה לשמור מת והרווחתי מזה".

142 על פי: "הבא ליטהר - מסייעים אותו". שבת קד, א ועוד.

143 טעם ממאכל אסור אשר נבלע במאכל מותר.

144 איסור בישולי עכו"ם, שהוא מדברי חכמים (חולין לח.) ראו בנספח 2, מושגים בהלכה.

145 כלי שנבלע בו תבשיל אסור, אם עברו עליו 24 שעות שלא בישלו בו אינו כלי בן יומו ומותר לאכול את המאכל שנתבשל בו, משום שנפגם טעם המאכל האסור שנספג בו (שם סי' צג סעי' א).

146 תשרי-ניסן תש"ג, ספטמבר 1942 - סוף מרץ 1943. גם קטעים אלו נכתבו כסיכום במבט רטרוספקטיבי.

147 ביטוי נפוץ בספרות הפרשנים, על פי מסכת שמחות פרק ח, והכוונה היא, משמים תשלח עזרה.

148 למרות קשיחות החוקים הסובייטיים, בד"כ היו יחסי העבודה ותנאיה תלויים ביחסים עם המנהל

נתהוו בעדנו. חדרנו גדול מאד ובו ג' חלונות בלי זכוכית וגם תנור אין. דברנו עם הבריג[דיר] שיתקן את החלונות ויעשה תנור, והוא דחה את זה מיום ליום. נוכחנו כי אין לסמוך על דבריו ועלנו לעשות הכל בעצמינו בחמר ובלבנים.[149] סגרנו את החלונות ורק על חלק אחד מחלון אחד השגנו זכוכית, וכה נתרגלנו להיות בחושך קצת. דרשנו מאת הפרעצ[די] שיתן לנו שמיכה, אבל לא יצא מזה כלום. הוא צוה עלינו לעבוד בשדה בצלים. ביום ט' לח' חשון אירע שידידי מאיר זליג הלך אל העבודה באחור קצת. בדרכו נכנס לבית למכור כפתור בעד לחם, באותה שעה נזדמן לשם הפרעצ[די]. והתחיל לצעוק עליו על זה שאינו עובד, ובעלת הבית העלילה עליו שנכנס לגנוב דבר מה.[150] הפרעצ[די] נתכעס כדרכו והתחיל להכותו, מכל הענין נעשה סקנדל בכל הקאלכז. אצלנו היה מן המוכן קצת בצלים ותפו"א, חששנו שלא יעלילו עלנו שגנבנו, ולכן הלכתי מהרה אל חדרנו וטמנתי את זה בחוץ, לסוף אירע שהשכנים מצאו את המטמון ולקחו לעצמם. אחרי הסכסוך הנ"ל כבר חשבנו שלא תהיה בעדנו האפשרות להשאר פה, ונהיה מוכרחים להתעתק למ"א [למקום אחר].

ביום הש"ק פ[רשת] לך לך באמצע היום נכנס אצלנו הפרע[צדי] ברוגזה גדולה והתחיל לזרוק את כל החפצים החוצה. בקשתנו שיחכה לנו עד מחר לא הועילו, והוציא כל החפצים החוצה וסגר את החדר וצוה עלינו במפגיע לעזוב את הקאל[חוז].[151] כדי שלא לחלל את הש"ק עמדנו אצל החפצים בחוץ עד צה"כ [צאת הכוכבים], אח"כ הכנסנו אותם שוב במסדרון. בנתים אירע שא[חד] נטל את המנעול מהדלת וסגרו בחוט של ברזל. לא השגחנו על זה ופתחנו את הדלת, כי בין כה וכה חשבנו שהפעם כבר נהיה מוכרחים לעזוב את הקאל[חוז].

דברנו בינינו כי עלנו להסתכל כי זה הפעם הב' שהסכסוך עם הפ[רצדי] אירע דוקא בש"ק, וזה גורם לנו לחילול השבת. אמרנו שזה אות שאין אנו מכבדים את הש"ק כראוי בהכנת המאכלים לכבוד שבת, וגם בזה שאין אנו לומדים כל יום השבת.[152]

למחרת בבקר הלכתי אל המשרד לבקש מה שמגיע לנו באופן שנעזוב את

ובדרך שבה הוא פירש את החוקים.

149 במקור נכתב בהקשר של עבודת הפרך במצרים: "וימררו את חייהם בעבֹדה קשה בחֹמר ובלבנים... את כל עבֹדתם אשר עבדו בהם בפרך" (שמות א, יד).

150 ייתכן שהיה זה ביטוי להתמרמרות שחשו רבים מהתושבים המקומיים כלפי הפליטים. לתופעות כאלו נוסף לעתים גם פן אנטישמי, והן נרשמו גם באזורים סובייטיים אחרים שקלטו פליטים ומפונים. ראו למשל: Feferman, "A Soviet Humanitarian Action?", pp. 824–825.

151 כאמור, יושב ראש הקולחוז היה לסמכות המקומית העליונה, וניתן היה לערער על החלטותיו רק ברשות הנפתית שאליה היה כפוף, או ב-נ.ק.וו.ד.

152 בדרכו המוסרית, המחבר עסוק בהפקת לקחים רוחניים גם מאירוע זה. הלקח מאפיין את המרכזיות של השבת בחייהם, וכן את התפיסה של "מידה כנגד מידה".

הק[ולחוז]. שם נפגשתי עם המזכירה מהראיקים [ועד מקומי] בשאבאז וגם אפ[ילו] מסרתי לה את כל הנעשה, וכי לפי התנאים א"א לנו לעבוד כי אין לנו שמיכה להתכסות בלילה וגם תנור אין ועוד ועוד. היא אמרה שכעת נשאר הלאה בקל[חוז] ועלינו להטיב הנהגתנו, היינו לעבוד יותר, ועל הפ[רצדי] צותה שעליו למלא דרישותנו. בנתים באו אחדים ולקחו את המטות מחדרנו וכה נשארנו בלי מטות.

בבואנו אל הק[ולחוז] קבלו אותנו הידידים כאורחים. אצל ידידנו מר כאשמעד היינו פעמים אחדים, ובליל מוצש"ק הכין בעדנו ארוחת ערב מרק טוב, אבל בשעה שהגיש לנו ראינו כי בהדוד נתבשל בשר, וכמובן לא אכלנו. כה אירע כמה וכמה שלא אכלנו מצד זה שהיה בהדוד בשר. באותה שעה הרגשתי כי לפי תנאי החיים בארץ ליטא לא נכנס זה אפי[לו] בגדר נסיון להמנע מאכילת נו"ט [נבלות וטרפות], אבל לפי תנאי החיים דפה, שהרבה פעמים רעבים אנו ממש, יש בזה משום נסיון, ומובן דברי רז"ל שהמונע עצמו מאכילת מאכ"א [מאכלות אסורות] מקבל שכר.

כה חלפו הימים. עבדנו קצת, השגנו מעט חטים מהמשרד והשאר אכלנו מן המוכן שקבלנו מעט דזוגרי בעד פוזמקים, וסוף סוף שאלת האכילה נפתרת אצלנו יום יום, פעם אנו שבעים ופעם רעבים, אבל עיקר השאלה והדאגה היא בהתקרב החורף, מה שאין לנו נעלים ובגדים חמים, אבל מלאי תקוה אנו שקוב"ה יזמין לנו באיזה אופן שהוא.

בשלהי ח[דש] חשון החלטתי לילך לאורגעניץ, אפשר יזמין לנו ד' הרוחה וגם יראה לנו דרך איך לפתור שאלת המנעלים. באתי לשם ביום ב' ער"ח כסלו, כל הידידים קבלו אותי בסבר פנים יפות, מסרו לי שאחרי שהלכנו אחרי החג משם אירע שהשוטרים הלכו באמצע הלילה מבית לבית לבקש תעודות, וגם אצל ידידנו מר יאזעף, וטוב מאד שלא היינו בשעת מעשה,[153] ואמרתי על זה "שומר פתאים ד'".[154] גם ברדתי מהאניה המובילה משאבאז לאורגענץ עמד שוטר ובקש מכל אחד תעודה ועוד, וכשהגיע אצלי נטרד עם אחרים ושכח אודתי, והלכתי לי בלי הראותי לו כלל את תעודתי.[155] שוב ראיתי בזה את ה"שומר פתאים ד'". באורגענץ נזדמן לי לקנות מטפחת וגם מחטים, כי ראיתי שמזה אפשר לקבל

153 פשיטות מעין אלו היו תכופות בערים הגדולות אך מדי פעם הן התפשטו גם לאזורים אחרים. הן נועדו בדרך כלל לאתר אנשים ששהו במקום ללא רשות, ובתקופת המלחמה גם לאתר את משתמטי הגיוס.

154 כלומר, לא חכמתו של האדם מצילה אותו, שהרי בעצמו אינו יודע מה טוב עבורו. הפסוק מתוך תהילים קטז, ו.

155 המחבר חש אי נוחות במגע עם המשטרה, למרות שלא עבר על החוק, אולי בשל חששותיו מפני דרכונו הליטאי ולאור האפשרות שיגויס לצבא.

לחם. הייתי שם עד יום ה' וביום ו' ערש"ק תולדות הגעתי להקא[לחוז] מזוין עם לחם לכבוד ש"ק, כי בדרך קבלתי הרבה לחם בעד מחטים, גם היה אצלי לחם ממש מה'[5] מיני דגן, כי הרבה פעמים אירע אצלנו שהיה לנו לחם דזוגרי ולא היה לנו על מה לקדש.[156] מהמטפחת הרוַחנו בע"ה.

בהיותי באורגענץ שמעתי כי מהחזית כמעט שאין כל חדש, האשכנזים מתקדמים לאט לאט, אצל עיר סטלינגרד המלחמה כבדה עד מאד וזה יותר מג' חדשים המלחמה שם נמשכת, הגרמנים כבשו להם עיר נאלציק.[157] בצפונה של אפריקה ואצל מצרים מתקדמים הגרמנים והאטלקים מעט מעט.

בבואי הפעם מאורגנץ נתעוררתי שעלנו לקבוע בכל יום ללמוד פרשה חומש ואפי[לו] משניות, ומאז כמעט שלומדים אנו בכל יום את הפרשה ומשניות. למדנו מס[כתות] בכורות, תמיד, מדות, ע"ז [עבודה זרה] ועוד.

ידידי מר מאיר זליג הלך לשאבאז, שם שמע שמועות כי חיל אמריקאי ואנגליה הצליחו להדוף את השונא בצפונה של אפריקה,[158] וגם אצל סטלינגרד הצליח בידי חיל רוסי להדוף את השונא אחור וליקח בשבי כמה רבבות.[159]

מהמכה הג' סובלים אנו מאד. בהיותי באורגענץ היתי בביה"מ [בית המרחץ] ושם עשו דיזנפקציה [חיטוי] על בגדי.

בעת האחרונה מורגש פה דוחק גדול בנפט. מהמשרד אין נותנים לנו. מקבלים אנו מעט אצל התושבים.

בהתקרב ימי החנוכה התחלנו לדאוג שיהא אצלנו מן המוכן מעט נפט, כדי לקים את המצוה לכה"פ [לכל הפחות] על נר אחד.[160] יש לנו ב' מנורות. כה מתפרנסים אנו ממכירת מחטים[161] וגם מזה שהרבה תושבים מחזיקים אותנו לרופאים מומחים, ובאמת הצליח הרבה פעמים שהחולים נתרפאו ע"י הרפואות שנתנו להם,[162] והרבה שלוחים ודרכים למקום איך להמציא לאדם פרנסתו. החלטנו

156 בהיעדר יין ניתן לקדש על פת מאחד מחמשת מיני דגן בלבד.

157 העיר נלצ'יק, מקום מושבם של יהודים הרריים רבים, נכבשה ביד הגרמנים ב-28 באוקטובר 1942. אחרי כן התייצב קו החזית למשך חודשים אחדים.

158 כוחות בריטיים בסיוע של האמריקאים שנחתו בצפון אפריקה במסגרת 'מבצע לפיד' ב-8 בנובמבר 1942 הצליחו להכניע כוחות גרמניים ואיטלקיים באופן סופי ב-13 במאי 1943.

159 סביר שהמחבר מתכוון לסיום המערכה בסטלינגרד ב-2 בפברואר 1942, כאשר הצבא הגרמני נכנע לכוחות הסובייטיים שהקיפו אותו במשך למעלה מחודשיים.

160 בחנוכה מעיקר הדין אדם חייב בהדלקת נר אחד בכל יום לפרסום נס חנוכה. תוספת הנרות ומספר המדליקים במשפחה הנם הידור המצווה - מהדרין, ומהדרין מן המהדרין.

161 המחבר וחבריו הצליחו להבחין בהבדלי מחירים בין העיר (אורגנץ') לבין הכפרים שבהם חיו ולנצל את הפער לטובתם.

162 בתקופת המלחמה נוצר בברית המועצות מחסור חמור באנשי רפואה, היות שרובם הגדול, גברים כנשים, גויסו לצבא. ראו לעיל (סקירה כללית מסיוון) על הילד חולה מחלת העור שהמחבר סייע

שעלנו ללכת עוד הפעם לאורגענץ לקנות מחטים ועוד, וגם אפשר ימציא לנו ד' איך לפתור שאלת המנעלים, כי הקר מתגבר מיום ליום.
בהגיע ימי חנוכה ברכנו על הנר, וכמובן נזכרנו בבני ביתינו ההורים יחיו, וגם אדת הידידים והחברים שנשארו שם. ביום ג' דחנוכה הלכתי לאורגענץ. בהיותי בשאבאז קימתי מצות הדלקת נרות אצל ידידי מר שלומוביץ. ביום ב' ד' חנוכה הגעתי לאורגענץ. גם הפעם קבלו אותי בסבר פנים יפות, אצל מר יאזעף אכלתי כמה פעמים בשר עוף כשר, ואצל ידידי מר דוד ומאיר ישנתי ואכלתי אצלו, כמה פעמים יום הש"ק אכלתי אצלם.[163] בימים הראשונים לא נזדמן לי לקנות מחטים והחלטתי להשאר עד אחר ש"ק, בינתים נזדמן לי לקנות ערדלים בעד 130 רוב[ל]. שלפי המצב זהו בזול, דאגתי תיכף לקבל זוג שני בעד מאיר זליג וקוב"ה המציא לנו, לא היה לו די כסף לזה, ידידנו רי"ש נתן בעד הערדלים 75 רוב[ל] משלו. ישלם לו בעל הגמולות משכורתו שלמה.[164]
אחדים בקשו ממני להעתיק בעדם לוח, בעד רי"ש העתקתי לוח על ג' שנים, גם לדוד נתתי לוח, הוא נתן בעד זה 20 רוב.[165] אחר הש"ק הציע לי מר דוד שאתן לו את מעילי, ובעד זה יתן לי מעילו ופופייקע [סוודר] מכנסים ו400 רוב[ל]. הסכמתי לזה כי הפופייקע נחוצה מאד לימות החורף. מרת יאזעף נתנה לי פופייקע ישנה, וכה ראיתי שלאט לאט מסיעים לנו מן השמים שנוכל לסבול את החורף, כי כבר יש לנו מה לנעול על הרגלים ולכסות את גופנו, וב"ה שלא עזב חסדו מאתנו, ובלי ספק זכות אבות עומדת לנו שמצליח בידנו להנצל שזהו חסד ד' ממש בשעה זו, וגם ממציא לנו פרנסתנו.[166]
בשבת פ[רשת] מקץ הרגשתי את ה"יָרֹד ירדנו לִשְׁבֹּר אכל",[167] שפי[רשו] רז"ל ירידה היא לנו, שמתחילה הספקנו לאחרים ועכשו צריכים אנו לשולחן אחרים,[168] ואני הרגשתי את הירידה בכפלים, שבשביל ה"לשבר אוכל" ירדנו פלאים הן בזה שצריכים אנו לאחרים, ועיקר הירידה שבשביל האוכל מקילים אנו בבשול עכו"ם ועוד אסורי דרבנן, והרבה פעמים באים לידי מכשול לטעום טעם נו"ט

לרפאו.

163 נראה כי המצב באורגנץ' היה טוב יותר, ובנוסף, ריכוז יהודים שומרי מצוות הקל על החיים הדתיים.

164 עפ"י הפסוק "ישלם ה' פעלך ותהי משכורתך שלמה" (רות ב, יב).

165 המחבר נשא עמו לוח שנה ואותו העתיק עבור היהודים במקום, כתגמול על חסדם או תמורת תשלום. ראו צילום בעמ' 332.

166 הקטע האחרון נמצא בנפרד, ונמצא מתאים לכאן בשל תכנו והקשריו.

167 בראשית מג, כ, "לִשְׁבֹּר" פירושו לקנות. המחבר השתמש בפסוקים מפרשת השבוע בהשאלה למצבו.

168 כך אמרו האחים ליוסף. ובמדרש: "ירידה היא לנו, בארצנו היינו מפרנסים לאחרים, עכשיו צריכים אנו לפרנסתם" (מדרש רבה בראשית צב, ד). זוהי הירידה הכפולה, הדו משמעית.

[נבלות וטרפות]. ד' ירחם ויזכנו בקרוב לעלות מעלה מעלה ויתקים בנו העלה נעלה.[169]

הקר מתגבר, בבית קר מאד, שאלת העצים חמורה אצלנו. צריכים אנו לילך בכל יום ויום ללקוט עצים, אבל "ברוך ד' יום יום".[170]

מהחזית אין לדון חדשות. כנראה מפני הקר החזק השורר שם, כעת הכל כמעט בלי שנויים עקריים.

ביום ג' שבט הלכתי לשאבאז, שם מתהלכות שמועת כי בקרוב יש לחכות על שנוים בסדר הפנימי, כמו יחס המשטרה לשמירת הדת. אומרים שבהרבה עירות כבר נפתחו בתי התפלה.[171] גם בהצבא הונהגו שנוים, שהאפצרים [קצינים] והגנרלים יש להם עפאלאטן [כותפות], שיחס החיל להאפיצר יהיה כמו אצל צבא אנגליה ואמריקה, והכינוי של חברי "יטאווארים" ["חבר"] לא יהיה עוד. כמובן כל זה נעשה תחת השפעתה של אנגליה ואמריקה.[172] ישנן שמועות שגם בסדר הקאלכז יתהוו שנויים, אבל מי יודע אם יש ממש בשמועות אלו.[173]

הרעזערוו [רזרבה] של צרכי אכילה אפס אצלנו וגם ההכנסה בעד מחטים וצנורות נתקטנה, ולכן אירע ששבועות שלמות סבלנו חסר בצרכי אכילה, וכמעט שהרבה ימים עברו עלינו בתענית, ד' ירחם. רק לימי הש"ק מסיע ד' לנו לסדר צרכי אכילה ע"י אופנים שונים.

ביום ט"ו שבט נזדמן לנו לקנות שמיכה ישנה בעד 90 ר[ובל] וב"ה שעכשיו יש לנו במה לכסות את גופנו בלילות הקרים. הלכתי לשאבאז, נזדמן לי לקנות גפרורים בעד 4.50 התיבה. מוכרים אנו את התיבה בעד דזוגרי לחם וכדומה, והיות שאין לנו הרבה, מוכרים אנו 5 או 10 גפרורים. בעת האחרונה אירע שגנבו מחדרנו הרבה חפצים, כמו סכין של שחיטה, בורית, כתונת ועוד, חושדים אנו בזה את השכנים ואין לנו מה לעשות, ד' ירחם. מהמכה הג' סובלים אנו הרבה ד' ירחם.

169 עפ"י הפסוק "עלה נעלה וירשנו אותה" (במדבר יג, ל), וכמו כן הקדוש ברוך הוא הבטיח ליעקב אבינו ברדתו למצרים, "אנכי ארד עִמך מצרימה ואנכי אעלך גם עָלה".

170 תהילים סח, כ.

171 אכן, בשנים 1942-1943 הסתמן מפנה ביחס השלטון הסובייטי לדתות, בעיקר כלפי הכנסייה האורתודוקסית. המניע לשינויים נבע מצורך להתמודד עם חופש דת ניכר שהעניקו הגרמנים בשטחים הכבושים לכנסיות שונות ולדת המוסלמית. לנושא זה ראו למשל: Miner, Stalin's Holy War, pp. 79–89. בהשפעת השיפור במצב הכנסייה האורתודוקסית בברית המועצות חל שיפור גם במצב הדת היהודית. ראו אלטשולר, יהדות במכבש הסובייטי, עמ' 26-28.

172 ההערכה כיום היא שמהלך זה נבע משיקולי פנים, בעיקר - הרצון לשדרג את מעמדם של הקצינים הסובייטיים כמחווה לתרומתם למלחמה, וכן לבטל את תחושת השוויון בין הקצינים לבין פקודיהם, שהמשיכה רשמית להתקיים בצבא האדום מימי המהפכה הבולשביקית.

173 בניגוד לשמועות, לא התחוללו שינויים אלו.

בהיותי בשאבאז כתבתי עוד הפעם גלויות לשאבאז לידידנו מר יחנין וקראם ולמרת פריד, גם כתבתי למנהל הדאר דשם, שיואל נא להשיבני דבר אם המכתבים והטלגרמות ששלחתי נתקבלו או לא. היום הוא ד' אדר א', זה יותר מחודש ימים שמפני הקר לא הלכנו לשאבאז. מחר חושב ידידי מאיר זליג נ"י לילך לשאבאז, ואפשר שבשבוע הבעל"ט [הבא עלינו לטובה] אלך בע"ה לאורגענץ.

בהתקרב ימי הפסח התחלנו קצת לדאוג אדת הכנות להחג, אבל כעת אין לאל ידנו להכין דבר מה להחג, מפני שהדוחק בצרכי אכילה גדול אצלנו. קנינו 5 ק"ג דגים קטנים ומזה מתפרנסים אנו.

בינתים היה לנו איזה סכסוכים עם הפגע רע הפרעצ[די] ימ"ש [ימח שמו],[174] והוא התרה אותנו שמגרש אותנו מן הקאל[חוז]. כמובן בשעה שהקר כה גדול קשה מאד ההעתקה, וב"ה שבכל פעם ופעם חמתו שככה.[175]

אחרי הפסקה של יותר מחדש ימים ממשיך אני את הרשימות ביום ח' אדר ב'. בינתים הייתי כמה פעמים בשאבאז. הקר והשלג רב, הדרכים מקולקלים, לאורגענץ א"א לילך מפני כמה טעמים. כך היה בדעתי לילך לשם לחג הפורים לקים פ[רשת] זכור בעשרה [במניין] ולשמוע מקרא מגילה, כי שם יש מגילה כשרה, אבל לדאבוני מפני קלקול הדרך כמעט שא"א [אי אפשר].

בשאבאז קבלתי צבעים למסחר ועי"ז המציא לנו ד' רוח ופרנסה, וכה חולפים הימים. עובדים אנו קצת ומקבלים מעט פראדי[קט] מהקא[לחוז],[176] והשאר ממציא לנו ד' ע"י דרכים שונים, וב"ה שלימי השבתות מסיע לנו ד' להכין צרכי שבת כראוי לפי המצב.

בשבוע האחרונה ירד הרבה שלג, הדרכים נתקלקלו מאד ובשביל זה היינו ימים אחדים בלי עצים כלל, רק בערש"ק הצליח בידינו ללקט מעט עצים להכין צרכי שבת וב"ה בעד זה. בינתים קבלנו ידיעה כי באורגענץ נתקבלה טלגרמה על שמו של ידידי. מתחלה חשבנו שזה בטח מאמריקה, תשובה על המברק ששלחנו זה כבר, לסוף נודע לנו כי הטלגרמה מא"י נאבדה והרבה עגמ"נ [עגמת נפש] היה לידידי מזה.

מאורגענץ קבלנו ידיעות כי ידידינו מחכים עלנו שנבא לחג הפורים לשמוח יחד בשמחת פורים, אבל מה נעשה כי לפי המצב א"א לנו לילך, והלואי שלחג הפסח יהיה באפשרותנו לילך לשם. כתבתי להם שישתדלו להכין בעדנו לחג

174 יו"ר הקולחוז זכה כאן לכינויים שטרם נשמעו לפני כן. "פגע רע" - כינוי גנאי עממי עפ"י "אין שטן ואין פגע רע" (מלכים ה, יח), וכן תוספת ימ"ש המקובלת אחר שם רשעים.

175 עפ"י הפסוק "וחמת המלך שככה" (אסתר ז, י).

176 קיצורים מעין אלו מרובים לאורך היומן.

הפסח מצות ועוד ואנו ת"ל [תפילה לה'] שיזכה אותנו בחג כשר ושמח, שלא נהיה מוכרחים ח"ו להקל באיסור חמץ החמור אפי[לו] מגעולי עכו"ם ובמשהו. מהחזית נשמעו בינתים ידיעות כי הצבא שלנו הצליח להדוף את השונא מכמה עירות, כמו סטלינגרד קרסנאדר ראסטאוו כרקוב ועוד. הרבה אנשים שמחו מאד וחשבו שעוד מעט ויצליח להדוף את השונא כליל.[177] בסביבות סטלינגרד הצליח ליקח בשבי כמה רבבות מהשונא, אבל בשבוע האחרונה, היינו מא' אדר ב', נהפך המצב קצת ויד האשכנזים שוב על העליונה. כבשו להם שוב הרבה עירות סביבות חבל דאנבאס,[178] ומכינים התקפה חזקה על כרקוב.[179]

בשאבאז רכשנו לנו ידיד מר אלקנה לנדמן, סנדלר. בבואנו לשם מכבד אותנו באכילה, ובעד מאיר זליג עשו וואליקעס [מגפי לבד] מוואטע [כותנה או צמר גפן]. בכלל כל בני ביתו הם אנשים טובים וישרים. ישלם להם בעל הגמולות משכורתם שלמה.[180]

מבוגוסלורן [?] קבלתי תשובה שכדי להודע מהקרובים צריך לכתוב בפרוטרוט. שלחתי עוד הפעם גלויה מפורטת. משברדלוב קבלתי עכשיו גלויה ששלחתי זה כבר, ושם כתוב כי האדריסט [נמען] אין.

היום **כ"א אדר ב'**. ממשיך אני את הרשימות. הימים חולפים, חג הפורים הגיע ומשום קלקול הדרכים א"א לילך לאורגנץ לקים מצות קריאת מגילה כהלכתה, והלואי שנוכל לילך לשם לחג הפסח כי כפי הנשמע מבקשים תעודות, ותעודה מיוחדת נחוצה כדי לבא לשם, אבל בטחוננו כי בזכות מצות מצה ואיסור חמץ יזכנו ד' לבא לשם ושומר פתאים ד'.

על שבת פ[רשת] זכור וחג הפורים, שמתחלה נדמה לנו לפי ראות עינינו שלא יהיה לנו קמח להכין לחם לשבת ופורים, הצליח ד' שערש"ק קבלנו עפ"י ספראווקע [אישור] שהיה בידי מכבר קמח, ועלה בידינו להכין לכבוד שבת ולכבוד פורים לחם. גם אפינו המן-טאשן [אוזני המן] ממולאים בבצים ובצל. גם המנהג של קרעפליך [כיסנים][181] קימנו, ממולאים בביצים ובצל, קימנו

177 כלומר להדפו מחוץ לגבולות בריה"מ.

178 חבל באוקראינה המזרחית ומרכזו העיר סטאלינו (כיום דונצק).

179 המחבר מתייחס לאירועים הפכפכיים שהתרחשו בחזית בתקופה שלאחר הניצחון הסובייטי בסטלינגרד. הפיקוד הסובייטי הגיע למסקנה שמעתה ניתן לפתוח במתקפה כללית על הגרמנים, ושהגרמנים לא יוכלו כבר ליזום מהלכים התקפיים. בעקבות זאת החלו הכוחות הסובייטים במתקפה בחזית הדרומית, שעד מהרה נתקלה בהתנגדות גרמנית עזה, ואף למתקפת נגד שבה איבד הצבא האדום שטחים, ובכללם העיר חרקוב. לנושא זה ראו Glantz, "The Red Army's Donbas Offensive Revisited", pp. 369–503.

180 עפ"י הפסוק "ישלם ה' פעלך ותהי משכורתך שלמה" (רות ב, יב).

181 בצק ממולא בשר שנוהגים לאכול בחג הפורים. ניכר כי השתדלו למלא לא רק את ההלכות אלא גם מנהגים ומסורות מביתם.

מצות מגילה ושמחת פורים, וממעמקי הלב התפללנו לאל עליון שירחם עלינו להוציאנו מגלות זה.

בכלל רואים אנו חסד ד', שאף שבשאר ימות השבוע הרבה פעמים אין לנו מה לאכול ומתקים בנו מקצתן רעבים ומקצתן שבעים.[182] ליום הש"ק קוב"ה ממציא לנו שלא נסבול ח"ו רעב, ות"ל [תהילה לא-ל] שיום הש"ק שומרים אנו בכל דקדוקיה ופרטיה, וכשמשימים אנו את זה על לב כי בעירות א"א לשמור את הש"ק כראוי, אומרים אנו שכל מה שסובלים אנו פה שוה וכדאי הכל בעד הש"ק.

כה הצליח ד' בידנו להרויח מעט מצבעים.

בכלל מתכוננים אנו אל הדרך אי"ה ביום ג' ח' ניסן, כדי להגיע לשם לשבת הגדול. בינתים הייתי בשאבאז.

מהחזית נשמע כי האשכנזים מתקדמים שוב, כבשו להם כרקוב ועוד עירות. השלום בית ששרר בעת האחרונה בין רוסיה ובין פולניה בשביל החוזה שיש בין אנגליה ופולניה, והודות לזה קבלו אזרחי פולין הרבה הנחות,[183] נפרע בימים האחרונים, בשביל דרישתו של סיקורסקי[184] כי קיוב ועוד עירות ישתיכו לפולניה כמו שהיה לפני מאות שנים.[185]

המצב בקולכוז הורע, כי חוץ מה שהוקטן השיעור עד 500 גרם נותנים במקום חיטים דזוגרי טיורי [?], ובקרוב יתנו דזיגין שזה עוד גרוע.

היום **יום א' [לפרשת] שמיני**[186] אפס אצלנו כל צרכי אכילה ועכשיו כבר אחר

182 על פי משנה אבות, פרק ה משנה ז.

183 המחבר מציין, בנימה של קנאה מסוימת כלפי אזרחי פולין, שהם, בשונה מאזרחי ליטא, זכו להכרה מצד השלטונות הסובייטיים כאזרחי חוץ וקיבלו הטבות ניכרות. ההטבה הגדולה הייתה זכותם של גברים אזרחי פולין להתארגן במסגרת יחידות פולניות שהוקמו בבריה"מ ולעזוב את רוסיה כדי להשתתף בלחימה לצד בעלות הברית. מקצתם של יהודי פולין הצליחו לעזוב את בריה"מ בדרך זאת. המפורסם שבהם היה מנחם בגין, מראשי הרוויזיוניסטים, ולימים ראש ממשלת ישראל.

184 גנרל וולאדיסלב שיקורסקי היה ראש ממשלת פולין הגולה מ-30 בספטמבר 1939 עד 4 ביולי 1943.

185 אכן, המצב במלחמה הורע, אבל לא בשל הסיבות שמציין המחבר שהסתמך, כפי הנראה, על דיווחים סובייטיים בלבד. היחסים בין בריה"מ לבין ממשלת פולין הגולה הידרדרו כבר בשלהי 1942, מכיוון שהפערים בין שתי הממשלות לגבי הגבולות העתידיים ושטחי פולין היו גדולים ולא ניתנים לגישור. אולם מה שהצית את היחסים והביאם לנקודת אל-חזור היה גילוי קברות של כ-22,000 קצינים פולניים שנורו ב-1940 בידי נ.ק.וו.ד.. הגרמנים גילו את האתר באפריל 1943 באזור הקברות ליד הכפר קאטין שנמצא בשטח הכבוש. בעקבות הגילוי ניתקו הפולנים את קשריהם עם ממשלת בריה"מ, והגרמנים נצלו את האירוע כהזדמנות לתקוע טריז בין בעלות הברית. על השפעת פרשת קאטין ראו למשל: Bell, "Censorship, Propaganda and Public Opinion – The Case of the Katyn Graves, 1943", pp. 63–83.

186 כ"א באדר ב תש"ג, 28 במרץ 1943. נדמה כי מצוקתם אף גברה ביחס לתקופות קשות בעבר, עד כדי מצב של רעב מתמשך ותענית כפויה. מכאן ועד סוף מחברת ה הדפים נמצאו בנפרד, אך התאריך משייך אותם למחברת זו.

חצות היום ולא טעמתי מאומה, והיות ששרוי אני בתענית, התפללתי מנחה ואמרתי עננו וא"מ [אבינו מלכנו] שירחם ד' עלינו להמציא לנו מזונותנו ברוח ובהיתר.

היום **ב' [לפרשת] מצורע ז' ניסן**.[187] שבוע האחרונה של ח[דש] אדר חלפו עלנו ימים שאפשר לדינן במקצתן רעבים, אבל ב"ה שליום הש"ק המציא לנו ד' מזונות ברוח ולפי ערך. בכלל לא חלף עלנו ימי ח[דש] אדר בהצלחה, ולכן אמרתי שאף שח[דש] אדר נחשב לח[דש] שבו מזלו של ישראל על העליונה וישראל דאית ליה דינא בהדי עכו"ם ראוי שיכון לח[דש] זה מפני נס פורים,[188] מ"מ אחר שהמן ימ"ש הפיל פור באיזה ח[דש] יצליח לנצח את יש ראל ונפל הגורל על ח[דש] אדר, משום שבו מת משה מושיען של ישראל,[189] באמת לא טעה בזה, כי כנראה הח[דש] זה בשרשו ובמקורו הוא באמת אינו מוצלח לישראל, ומה"ד [ומידת הדין] שולטת בו נגד ישראל, רק ע"י התפילות והתענית נהפך ח[דש] הזה לרחמים, כמ"ד [כמו דכתיב, ככתוב] והח[דש] "אשר נהפך מיגון לשמחה ומאבל ליו"ט",[190] אבל גם אחרי שנהפך נשאר בשרש ובמקורו מר, כמו כשמהפכין דבר מצד אל צד, רק אחרי שנהפך נפגשים עם צד החסד תחלה, ולכן בשעה שבכללות שולטת מה"ד בעולם, כמו בשעת חירום וצרה זו המתוחה על כל העולם, פוגשת הנהגת העולם עם ישראל בשרשו ובמקורו הראשון שהוא דין ורע לישראל, רק סגולה זו יש בו שע"י תענית ותפלות אפשר להפכו מדין כלפי חסד, ויש שמצליח להפוך את כל הח[דש] כמ"ד והח[דש] אשר נהפך, ויש שכל יום ויום צריך לזכות מאחד כדי להפכו, ולכן רואים אנו שהיטלר שונא ישראל ימ"ש מצליח בח[דש] זה שבו עלה על כסא המלוכה, וזה משום שמה"ד שולטת נגד עם ישראל, ואז נפגשת ההנהגה העליונה עם שרשו ומקורו שהוא דין ורע. וזהו שאמרו חז"ל[191] שהמן לא ידע שבז' אדר נולד משה, היינו לא שטעה לגמרי, שבאמת אחרי שמת בח[דש] זה סימן הוא שהוא דין, רק שלא ידע שיש לח[דש] זה הסגולה שאפשר להפכו מדין לחסד.[192] וגם אצלנו נוכחתי בזה כי אשתקד היה הח[דש] הזה אצלנו אי מוצלח, בו אירע פטירת העלם היקר פנחס

187 ז' בניסן תש"ג, 12 באפריל 1943.

188 חודש אדר נחשב כחודש של מזל לישראל. על פי המנהג, מי שיש לו דין עם עכו"ם, כדאי שיביאו לדין בחודש זה (גמרא תענית כט:).

189 גמרא (מגילה יג:): "כיון שנפל פור בחודש אדר, שמח (המן) שמחה גדולה, אמר: נפל לי פור בירח שמת בו משה".

190 אסתר ט, כב.

191 גמרא, מגילה שם.

192 המחבר מתפלפל בסוגיה איך ייתכן שדווקא בחודש אדר, חודש של מזל לישראל, הגיע מצבם לשפל המדרגה, ומעלה את הסברה שבשורשו חודש זה הוא אכן חודש של דין (כפי שחזה המן), אלא שיש כוח מסוים להפכו לזמן של חסד.

נ"ע [נוחו עדן] ושאר צרות ומאורעות, וגם בשנה זו הרגשתי שזקוקים אנו להפוך כל יום ויום מדין לחסד, וב"ה שהצליח בידנו להפוך כלפי חסד.
ביום הזכרון, יום הקבורה של פנחס נ"ע שחל ביום כה אדר, הרגשתי כי יום זה הוא מצד דין, כי יותר מחצות היום עבר עלינו בתענית שלא לרצון מפני שלא היה לנו מה לאכול, כי סוף סוף מרגיש ומניח אני שאשמים אנו קצת בפטירתו, וביחוד בזה שלא נקבר ונספד כהלכה, וכ"פ [וכמה פעמים] התודתי ובקשתי ממנו מחילה על זה, וב"ה שסוף סוף הצליח גם את זה להפוך לחסד, וסוף היום עבר עלנו בכי טוב.
למדנו לזכרון נשמתו הטהורה משניות ומזמורי תהילים. ביום ג' ניסן יום הזכרון של ברוך מאיר נ"ע למדנו משניות לזכרון נשמתו הטהורה.[193]

יום ו' ערש"ק, [פרשת] אחרי, כו ניסן [תש"ג], שאבאז בבואנו מאורגניץ.
בהתקרב חג הפסח התחלנו לדאוג איך להכריע השאלה אם לילך להכרך או לא, אחרי שהדבר קשור בסכנה, ואף שבטוחים אנו שנחשבים אנו לשלוחי מצוה,[194] כיון שקיום מצות מצָה והזהירות באיסור חמץ תלוי בזה, וגם דנתי בזה שנחשבים אנו כעולי רגל, כי לדידן אורגינץ הוא כירושלים, ושלוחי מצוה אינן נזוקין, מ"מ חששתי שאפשר זה חשוב כשכיח היזיקא.[195] וגם אפשר שהליכתנו אינה לגמרי לשם מצוה, וכמד[רש] מפני מה אין חמי טבריה בירושלים, מפני שלא יאמרו שעולי רגל עולים משום חמי טבריה,[196] היינו שלא יתערב פניה של"ש [שלא לשם שמים].[197] וסוף סוף הכרענו כי צריכים אנו לבטוח בד' שישמרנו מכל פגע רע, והחלטנו לילך לשם לשה"ג [לשבת הגדול].
הטלנו הגורל ויצא המקרא שופטים ו' פ' יח, "אל נא תמיש מזה עד בא אליך, והוצאתי את מנחתי ויאמר אנכי אשב עד שובך".[198] מתחלה חשבנו כי זה מראה לנו שאין לנו למוש מזה, אבל אחרי ההתבוננות דנתי כי זה מראה לנו שאפשר לנו לילך, וחסד ד' כביכול ילוה דרכנו ויהיה עמנו עד שובנו. ביום ח' בערב בדקנו חמץ בחדרנו כדין ההולך מביתו קודם הפסח,[199] ורק נסתפקתי אם צריך לברך

193 הקבוצה עסקה באבל על שניים מחבריה, ולא העלתה בדעתה את האבדן הנורא של יהדות פולין-ליטא וכלל יהדות אירופה.

194 שעליהם נאמר הכלל: "שלוחי מצווה אינם ניזוקין" (פסחים ח.).

195 שכיח הזקא - מקום שנחשב למקום סכנה, ולגביו אין אומרים "שליחי מצווה אינם ניזוקים".

196 גמרא (פסחים ח:).

197 מכיוון שההליכה לשם מבטיחה גם סעודות חג וכו', חששו שמא יש להם גם "נגיעה" אישית ולא מניע צרוף לשם קיום מצוות. העיסוק במניעים תת-מודעים הוא ממאפייני חשבון הנפש בתנועת המוסר.

198 שוב ברגעי הכרעה השתמש המחבר בגורל הגר"א. ראו על גורל הגר"א ועל אזכוריו במבוא ליומן ובנספח 2, מושגים בהלכה.

199 שו"ע או"ח סי' תלו ס"א.

או לא, ועפ"י סברתי יצא לי שצריך לברך וכן נהגתי, ואח"כ מצאתי בסדורו של ר' יעקב עמדין כי אין לברך.[200] ביום ט' החזקנו בדרך ולע"ע הגענו עם חבילתנו לשאבאז. החלטנו לצאת ביום ה' בבקר קודם עמוה"ש [עמוד השחר], כי שמענו שבבקר אין מצוין כ"כ בדרכנו. תעינו קצת מהדרך, וסוף סוף כשהגענו להפערעפ [מעבורת] נודע לנו כי בשביל סבות שונות לא תיסע היום. היינו מוכרחים לחזור לשאבאז וביום ו' בבקר השכמנו שוב לדרך, בתפלה לאל עליון שיצליח דרכנו, וב"ה שהאזין לתפילתנו, ובדרכנו לא פגענו בשום פגע רע.

בישבנו באניה נדרנו ללמוד מס[כת] פסחים, תענית, והל[כות] ספה"ע [ספירת העומר]. קימנו נדרנו. לפנות ערב הגענו לאורגינץ. כל הידידם שמחו מאד לקראתנו כי כבר חשבו שלא נבא, מר יאזעף הזמין א[חד] מאתנו לכל ימות החג וידידנו מר דוד ומאיר הזמין את השני לכל ימות החג. אני אכלתי וישנתי אצלם ומ"ז [מאיר זליג] אצל יאזעף, מצות כבר היה מוכן בעדנו ובימי ער"פ [ערב פסח] טרחנו בהכשרת והגעלת כלים ובנקיון החמץ.

בזכרוני עברו ההרגשה הנעימה של ער"פ בבית [ערב פסח].

את הסדר הא' בליתי אצל מר יאזעף. כן דרשו - ובאמת היה הסדר יפה ונהדר בכל המובנים, הן באמירת ההגדה והן בהמאכלים. היה מן המוכן בשר עוף, וגם לכבוד החג נשחט איל, וטעמתי טעם של בשר כשר אחרי הפסקה של כמעט ב' שנים.

כמובן שתיכף בהתחלת הסדר נזכרתי בהורי היקרים ובכל ב"ב, ודמעות זלגו מעיני בזכרי שבלי ספק אמא תחיה דואגת ומורדת דמעות על גורלי.

את הד' כוסות קימנו בקמפוט [לפתן] של אורוך [משמש מיובש]. מרור לקחנו גזר בצל בלי ברכה. כמובן בלינו את הסדר עד שעה מאוחרת בשיר ותשבחות.

את הסדר הב' בליתי אצל דוד ומאיר, וכן עברו עלינו כל ימות החג ב"ה בכשרות ובשמחה והיינו שבעים מהמאכלים המוטעמים, הרגשתי שבאמת קטנתי מכל החסדים[201] שקוב"ה עושה עמדי, ולבי היה מלא תודות לד' ולשלוחיו הנאמנים שנותנים בשמחה ובטוב לבב, ובנתינתם ניכר שאינם מחשבים את עצמם לנותנים רק כשלוחים וכפורעי חוב המוטל עליהם, וזהו אל תצריכנו לידי מתנת בשר ודם,[202] היינו לידי נותן שמרגיש ומדגיש את עצמו לנותן, וזהו חסד מיוחד שאחרי שמתקיים בנו הירד ירדנו,[203] שזקוקים אנו לאחרים, קוב"ה מסיע אותנו שהנותנים יהיה אנשים מהוגנים.

200 המחבר לא נמנע מלתאר מקרה שבו טעה בהלכה.

201 מתוך בראשית לב, יא.

202 מתוך ברכת המזון: "ונא אל תצריכנו... לא לידי מתנת בשר ודם ולא לידי הלוואתם".

203 בראשית מג כ, ראו לעיל הערות 167-169.

ידידנו הרי"ש דאג שיהיה לנו נעלים וגם כתונת ומכנסים. ישלם להם ד' משכורתם שלמה. בימי החג למדנו משניות הלכה ועוד. בהיותנו באורגינץ התפללנו בצבור בימי החג בערבית, וז' וח' של פסח גם שחרית.

מהחזית כמעט אין כל חדש. באמריקה תתקים קונפרנץ של כל הממלכות לדון בשאלות שונות שיעמדו על סדר היום אחרי כלות המלחמה. מתחלה היה מיועד ליום ה 27 לח[דש] אפריל, ואח"כ נדחה ליום ה18 מאי. פרטי הדבר טרם ידוע אבל חושבים שחדשות גדולות יתהוו שם.[204] היחס שבין רוסיה ופולניה נתקלקל לגמרי, רוסיה חושדת את מלכות פולין שעומדת בקשרי ידידות עם גרמניה ובשביל זה דורשת חלק מרוסיה הלבנה, אוקראינה וליטא. מולוטוב פרסם שבשביל זה רוסיה מפסקת את הקשרים עם פולניה.[205] תוצאות הדבר טרם ידוע, כי אינו ידוע עמדתה של אנגליה לסכסוך זה. אזרחי פולין חוששים שהמשטרה לא תשלחם בשביל זה בבית האסורים מקום שהיה שם טרם שנשתחררו.

אחרי החג ביום ה' שבנו לשאבאז ושוב הצליח ד' דרכנו וראינו ששלוחי מצוה אינן נזוקין לא בהליכתן ולא בחזירתן.

בימים אלו מתקים גיוס לצבא ולעבודה עד חמשים וה' [חמשים וחמשה] שנים.[206]

בשאבאז בלינו יום ו' וש"ק פ[רשת] אחרי, התפללנו בצבור, כי ידידנו הסנדלר ר' אלקנה לנדמן נפטר, ובניו יושבין שבעה. שם קבלנו גם לאכול, למדתי שם משניות לע"נ [לעילוי נשמתו] עם הציבור.

ביום א' באנו להקלכז, פה מצאנו עולם הפוך,[207] היינו שישנו דוחק גדול בדרכי אכילה. ביום ה' המציא לנו ד' מה לאכול. לא עבדנו ביום זה כי היה עלנו עבודה קשה לנקות את החדר וגם את בגדנו, כי בעת האחרונה סובלים אנו הרבה ממכה הג', ד' ירחם, עד שזה משפיע לרעה על בריאותנו, כי אחרי שבהיותנו באורגינץ היה לנו אכילה לשובע דגם בשר ועוד מאכלים, ומראה פנינו רעים, וזה לדעתי תוצאה ממכה זו, כי פשוט מוצצים הם את דמנו.

ביום ג' ער"ח אייר סבלנו כבר קצת רעב וביום ד' א' דר"ח אייר אין כלל מה

204 במפגשים האלה המשיכו בעלות הברית לדון בין היתר בכינון "האומות המאוחדות" אחרי המלחמה. הצלחת הפגישות סללה את הדרך למפגש בין מנהיגי ארה"ב, אנגליה ובריה"מ בנומבר-דצמבר 1943 בטהרן.

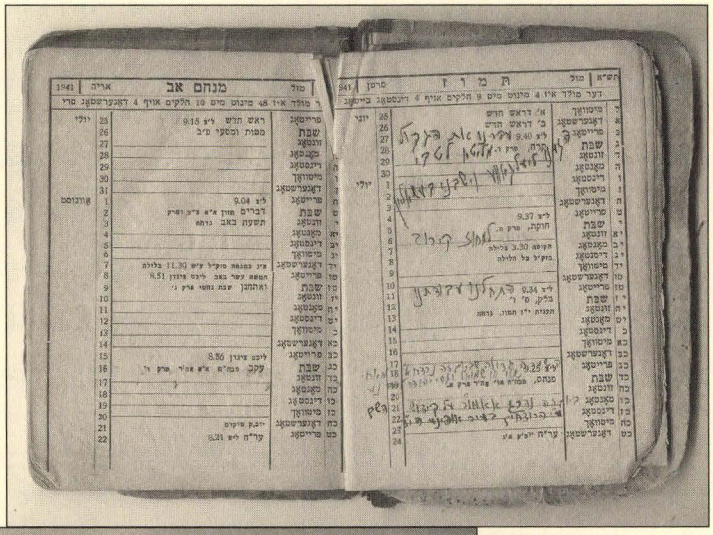
205 ראו הערה 185.

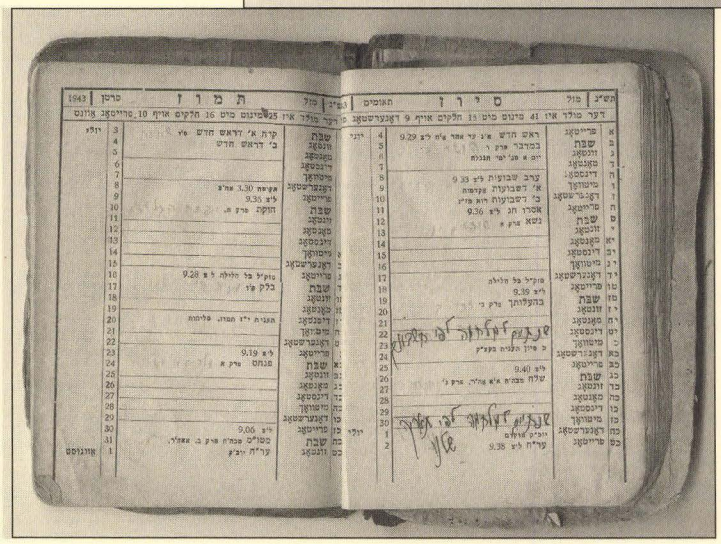
206 הדבר מצביע על היקף גיוס הגברים בבריה"מ בתקופה הזאת, וכן מראה עד כמה נדירה הייתה תופעת גברים בריאים בגילאי הגיוס באזור הזה. ללא ספק הרגישו זאת המחבר וחבריו, וזה יכול להסביר במקצת את גילויי העוינות כלפיהם מצד האוכלוסייה והרשויות המקומיות.

207 על פי גמרא (פסחים נ.).

לאכול. לקטנו עשב ששמו "גאק" ומזה אנו מבשלים מרק, אבל גם לזה נחוץ מעט קמח ואין, ד' ירחם כי...[?]

[הדפים האחרונים לא נמצאו, ועל פי הדברים שנכתבו בראש מחברת ו נראה כי חסרים הרישומים מאדר ועד אב תש"ג, פברואר עד אוגוסט 1943.]

דפים מהלוח
שנשא הרב בנדודיו

מחברת ו'

המחברת נכתבה בקולחוזים בשאבאז שבבוכרה במשך כשנה, מערב חג הסוכות תש"ד עד י"ב באלול תש"ד, ספטמבר 1943 - 31 באוגוסט 1944, והיא מסתיימת בהגעתו לסמרקנד.

בנוסף נמצא דף שנכתב בסמרקנד באדר ב תש"ו, מרץ 1946, אחרי הפסקה של שנה וחצי, ובו מסופר על ממדי האסון הכללי בשואה שאליו נחשפו בתום המלחמה, על האבל הכבד ועל אירוסיו.

גולים יהודים בשובם מסיביר ומאוזבקיסטן

יומן ו מתקופת הקולכוז, בין יוה"כ לחג הסכות תש"ד[1]

שלהי מנ"א [מנחם אב] תש"ג הפסקתי רשימותי, ועכשיו נזדמן לי נייר לכתיבה. בע"ה אשתדל למלא את החיסרון.

בהתקרב ימי חודש אלול כבר התחלנו לדאוג אודות ימים הנוראים, אם עלינו לילך לאורגינץ כדאשתקד. אף שהשתא [השנה] הדבר קשור בקושיים שונים - או יהיה באפשרותינו לערוך מניין לתפלה פה בשאבאז. כבר התחלנו לדבר עם יהודים אחדים. הם אמרו שלפי דעתם כמעט שא"א לקבץ פה מנין להתפלל. כתבנו לאורגינץ מכתבים אחדים שבדעתנו בע"ה לבא ימים הנוראים.

מהחבילה מכרנו דברים אחדים, ומעט היתה לנו הרווחה במצבנו. לימי השבת השתדלנו להכין יותר לחם ושאר מידי [דברי] דאכילה כמו פאמיד [עגבניות], ארבוז [אבטיחים] וכדומה, ויחד עם זה שבימים אלו מצוי הרבה דלועין (קאדי) אצל התושבים, אשר מקבלים אנו בעד מחטים בקבוקים וכדומה, לכן יש בכלל לציין שבשלהי שנת תש"ג אכלנו לשובע ות"ל [תהילה לא-ל] בעד זה.

הידיעות מהחזית משמחות הן בזה ששלנו מתקדמים הרבה והאשכנזים נסוגים אחור. הרבה עיירות כבר נשתחררו מהשונא בעת האחרונה. באטליה עבר מארשל באדאליע [בדוליו] שבא על מקומו של מוסאליני על צד האנגלים. יחד עמו עבר חלק גדול [?]. האשכנזים כבשו להם עיר הבירה רוים [רומא] והגליל, ושם המליכו שוב את מוסוליני והוא ממשיך את המלחמה הלאה.[2]

העבודה בקל[חוז] עכשיו היא אסיפת הוואטע [כותנה], והיות שאין לנו סינר ושק כראוי, לכן כמעט שאין אנו עוסקים בעבודה זו, ורק ע"י אמצעים שונים ממציא לנו קוב"ה מזונות, עי"ז שהמפקד (הטעבעלשציק[3]) נוטה כלפי חסד, בשביל שאנו נוטין לו חסד וצדקה.

כשהגיע ר"ח אלול התחלנו לתקוע בשופר, זה מונח אצלנו עוד מבידעווא. בראש חודש אלול בא אצלי בחלום הלילה אלקנה לנדמן ז"ל אשר נפטר זה לא מכבר, בבקשה שנשתדל לסדר מניין לימים הנוראים בביתו וגם שנשתדל שב"ב [שבני ביתו] יתענו ביוה"כ. כשבאתי אצל ב"ב מסרתי להם את החלום, ענו כולם פה אחד שישתדלו בכל כוחם לסדר מניין וגם יתענו ביוה"כ, רק בתנאי שאנו

1 13-10 באוקטובר 1943. במחברת זו התיארוך הוא עברי, שלא כמו במחברות הקודמות, והרשימה הראשונה נכתבה על פי הזיכרון, לאחר הפסקה ממושכת בכתיבה.

2 מדובר במרשל האיטלקי פיטרו בדוליו, שבין המלחמות התמנה למושל איטליה בלוב ואחר כך גם באתיופיה, שם כונה "דוכס אדיס אבבה הראשון". עם הדחת מוסוליני על ידי המלך ויטוריו עמנואל ביולי 1943 התמנה כראש ממשלת איטליה והכריז על משטר צבאי. שטיין מתייחס לכך שבדוליו ניהל מו"מ עם בעלות הברית לקראת כתב כניעה שנחתם בספטמבר, ואשר בעקבותיו פלשו הגרמנים לאיטליה, סיפחו חלקים מאיטליה הצפונית לגרמניה והקימו ממשלת בובות שבה שלט מוסוליני בחסותו של היטלר. ממשלה זו פעלה במקביל לממשלתו של בדוליו.

3 כנראה ממונה על מילוי המכסות של העובדים.

נסכים להיות פה ולא לילך לאורגינץ. כשנוכחנו שיש אפשרות לסדר מנין פה בשאבאז אם נשאר פה, חשבנו שבלי ספק זכות גדול יהיה בעדנו אם נזכה את כל תושבי העיר בתפלה, ובכלל שיתענו ביוה"כ, ולכן צריכים אנו לנסות לסדר פה את המנין, ואפשר ויצליח ד' בידנו.

ב"ב של ר' אלקנה רצו לבקר את קבר אביהם ז"ל, ובקשו ממני לילך אתם יחד ולהזכיר נשמתו שם. ואף שלפי המנהג אין הולכים בתוך השנה על קבר אבות,[4] בכל זה אמרתי שלפי המצב דהאידנא [הנוכחי] שבכל יום ויום אפשר להעתיק דירתנו, אין לדחות את הביקור, וגם בתוך י"ב חודש אפשר לילך על קברו.

הלכתי אתם יחד, בדרך דברתי עמם דברי מוסר ויר"ש [יראת-שמים], וכנראה עשו דברי רושם. כי בכלל נטוע בלבם אמונה חזקה ובטחון בד', אף שלמעשה אינם שומרים ויודעים דיני התורה. הם רצו ליתן לי מעות בעד הליכתי. לא לקחתי את המעות ונתנו לי מעט קמח.

בבואי להקולכ[וז] התחלנו להתרגל בתפילה ובתקיעה, כי באופן שנתפלל פה יהיה מוטל עלי להיות תוקע ומ.ז. [מאיר זליג מאן] ש"ץ [שליח-ציבור].[5]

לאורגינץ כתבתי שאפשר שנסדר פה מנין לתפילה, ובקשתי מהם שימציאו לנו מחזור, כי פה אין אפי[לו] מחזור. בהתקרב ימי החג נודע לנו כי אצל אשה אחת מבסרביה נמצא מחזור לר"ה יו"כ וג' רגלים.[6] דברנו עם כל היהודים אודות המניין וכולם הסכימו, רק הביעו דעתם שמסופקים הם אם יעלה בידנו לגשם את זה, כי אשתקד לא עלתה בידם. אצלנו נתעוררה השאלה איך נפתור את שאלת האכילה לימי החג.

מהחזית מגיעות ידיעות משמחות כי כבר הצליח לשחרר סמולנסק, פַלטַבה ועוד, ועכשיו המלחמה סביבות קייב, וויטבסק, הומל.

ביום ד' בבקר כ"ט אלול תש"ג ער"ה יצאנו מהקול[חוז] ואחר חצות היום הגענו לשאבאז. פה מצאנו שמחכים כבר עלינו, והמקום לתפילה מוכן, וב"ב לנדמן מכינים בעדנו לקבל אותנו לימי החג, וישלם להם ד' משכורתם שלמה[7] בעד טובתם.

לתפילת ערבית נתאספו יותר ממניין מתפללים והתפללנו בשמחה ובכוונה, ובת"ל שהצליח בידינו לסדר המניין, ואחרי שההתחלה הצליחה יש לקוות שגם בשאר הימים יצליח. אחרי התפלה בקשו המתפללים לאמור לפניהם דברים מענייני דיומא. דברתי לפניהם בעניין התפילה, כי עיקר הדבר תלוי בכוונה

4 ראו ספר פני ברוך (סי' לז ס"ב).

5 ידידו מאיר זליג מאן ישמש כשליח ציבור.

6 פסח, שבועות וסוכות.

7 על פי רות ב, יב. המחבר משתמש פעמים אחדות בביטוי זה.

ובלב ו"רַחֲמָנָא לִבָּא בָּעֵי" [הקב"ה מבקש את כוונת הלב],[8] ואף שבתוך הציבור נמצאים כאלו שאינם מבינים כלל להתפלל, בכל זאת אם יכינו לבם לאביהם שבשמים[9] יחשב להם כתפילה. ספרתי לפניהם המעשה הידועה עם בן הכפר שבא לביהכ"נ ולא הבין להתפלל, והוציא את חלילו ושרק מתוך התרגשות, ואמר הרבי שבשריקתו פעל הרבה אחרי שכוון בליבו. אחרי התפילה הזמינו אותנו ב"ב לנדמן לסעוד סעודת יו"ט שהכינו בכל מאי [מה] שאפשר להם.

בתוך הסעודה כמובן נזכרתי בהורי, אחי ואחותי היקרים, אשר מי יודע באיזה מצב הם נמצאים, ומקירות לבי שפכתי שיח לפני שומע תפילות, שיחתמם לשנה טובה ומתוקה.

ב"ב לנדמן הציעו שאפשר לנו גם לישון אצלם. למחרתו התפללנו שחרית. קראנו את הפרשה והעולים לתורה נדרו ב"מי שברך". אח"ז נגשתי באימה ויראה לקיים מצות תקיעת שופר, וב"ה שעזרנו ד' לקיים את המצוה כדין וכדת. לפנות ערב בין מנחה למעריב הגדתי לפני הציבור 'חיי אדם' הל' [הלכות] ר"ה, היה הרבה אנשים ונשים. ביום ב' דר"ה קיימנו מנהג של 'תשליך'. בשבת תשובה התפללנו ג"כ במניין.

אחרי השבת הלכנו לקולכ[וז] ושם הצליח ד' בידינו לקבל 8 ג. חטים. ביום ה' ח' תשרי בערב הלכנו לשאבאז. 4 ג. הבאנו אצל משפחת לנדמן. מתחלה סרבו לקבל את זה, אבל לבסוף הסכימו. בעריו"כ אכלנו אצלם ועשינו כל ההכנות ליוה"כ. לתפלת כל נדרי נתאספו הרבה אנשים ונשים במספר כזה שלא פללנו, גם באו כאלו שרחוקים הם לגמרי מהיהדות, א[חד] שיש לו אשה נכריה בא יחד עם אשתו ושניהם הורידו הרבה דמעות. בכלל הורידו כל המתפללים הרבה דמעות. גם נזדמן שיהודי מסמרקנד אשר הוא עובד כעת בניקוס[10] במשרת זַמנַרקאָם [סגן-שר] בא לכאן, ששמע שיש כאן מניין בא תיכף. הוא אמר קדיש בנוסח ספרדי, בלשון יהודי [יידיש] כמעט שאינו מבין כלל. הוא אמר שבדעתו להתענות ביוה"כ. בכלל התענו הרבה.

מ. ז. [מאיר זליג מאן] התפלל כל נדרי ותפלת שחרית. מוסף התפלל יהודי מוילנא, ונעילה התפללתי בתור ש"ץ. לפני הזכרת נשמות אמרתי דברי התעוררות לפני המתפללים, הרבה הורידו דמעות. תיכף אחרי תפלת ערבית הביא א[חד] ליארצייט של אביו משקה לברכה, הבדלנו על המשקה, ותיכף יצאנו החוצה לקיים מצות קידוש לבנה.

דברתי עם המתפללים שמן הראוי להשתדל לקיים גם מצות סוכה, הם כולם

8 גמרא (סנהדרין קו:).

9 עפ"י גמרא (ברכות לא.): "המתפלל צריך שיכוון את לבו לשמים, שנאמר (תהילים י, יז) 'תכין לבם תקשיב אזנך'".

10 כפי הנראה משרד הדואר.

ענו שכמעט א"א. אמרתי לפני תפלת נעילה, שבאם נקבל עלינו לקיים מצוה זו, יהיה זה בעדנו זכות גדול ליום הדין.

אנו מצדנו התחלנו לדאוג איך לקיים מצות סוכה. דברנו עם מר שמואל לנדמן בגין זה, והוא הסכים לזה. אמרנו לו שנכונים אנו להוציא ולשלם כל ההוצאות הקשורים בבנין הסוכה. הוא הלך תיכף על השוק וקנה מחצלאות לדפנות, ובע"ה נבנה היום, ומחר עריו"ט נברך על המוגמר.

באור ליל יום ב' י"ב תשרי נזדמן שבאמצע הלילה באו אנשי המשטרה לחפש בכל הבתים אחרי אנשים שאין להם תעודות צבא כראוי. נכנסו גם בביתם של לנדמן ושאלו אם ישנם אורחים, ואנו שכבנו על הרצפה, והם כנראה לא ראו אותנו ויצאו להם. ראינו בזה חסד ד' והבטחתו ש"שומר מצוה לא ידע דבר רע"[11] ו"שלוחי מצוה אינם ניזוקין",[12] כי בעת שבבתים אחרים דרשו וחקרו, לא שמו פה לב לדרוש ולחקור, רק חשכה עיניהם מראות. בשעה זו בטחתי בד' והתפללתי את התפילה, "תחשכנה עיניהם מראות"[13] ו"שומר פתאים ד'",[14] ופתי הוא המאמין בד' והוא תמים לד' אלהיו,[15] כמ"ד במד"ר עה"פ [כמו דאיתא, כנאמר במדרש רבא על הפסוק] "ויאמינו בד'", הה"ד [הדא הוא דכתיב, זהו שכתוב] "פתי יאמין לכל דבר".[16]

למחרת אמרתי הרבה מזמורי תהלים ופרשת תודה[17] לד' על החסד, גם ב' פרקים משניות במס[כת] סוכה ופרקים אחדים במס[כת] כלים. והיות שבין יוה"כ לסוכות הזמן קצר, החלטנו שלא לילך אל הקולכוז ולחזור, רק נהיה פה עד יום א' דחוהמ"ס [של חול המועד סוכות] בע"ה, כדי לקיים לכה"פ [לכל הפחות] מצות סוכה ה'חיובית', לאכול כזית פת בסוכה,[18] ועל שאר הימים יש לנו להקל בזה, שדומין אנו להולכי דרכים שפטורים מן הסוכה,[19] אבל על חיוב לילה ראשונה אין לדון מטעם זה, אחרי שחיוב מוטל עלינו כמו אכילת מצה

11 קהלת ח, ה.

12 גמרא קידושין לט:.

13 תהילים סט, כד.

14 תהילים קטז, ו.

15 עפ"י הפסוק (דברים יח, ג) "תמים תהיה עם ה' אלקיך".

16 משלי יד, טו.

17 כוונתו לפרשת קרבן תודה (ויקרא ז, יא-טו). רש"י (שם יא) כתב שמקריבים קרבן זה להודות על נס שנעשה להם, ובזמן שאין בית המקדש קיים קוראים את סדר הקרבת הקרבן, והדבר נחשב כאילו הקריבו אותו.

18 החיוב הוא לאכול כזית פת בסוכה בליל יום טוב ראשון של סוכות. ראו שלחן ערוך או"ח סי' תרלט ס"ג. ביתר ימי הסוכות אמנם אסור לאכול פת מחוץ לסוכה, אך האכילה בסוכה אינה חובה אלא נחשבת ל"מצווה קיומית", כלומר אם אוכל בסוכה מקיים מצווה.

19 השלחן ערוך (או"ח סי' תרמ ס"ח) פסק שהולכי דרכים פטורים מן הסוכה.

ועוד. בעד המחצלאות שלמנו 120.
מהחזית אין חדש, המלחמה סביבות קיוב ועיר וויטבסק.
בערב סוכות ירד בבקר גשם מעט, ואחדים אמרו שאין כדאי לבנות את הסוכה מפני הגשם והרוח, וגם שזה עלול לעורר עיני התושבים, ואז יגרום זה לידי דו"ח [דרישה וחקירה]. אבל אנו בידענו את הכלל כי "שומר מצוה לא ידע דבר רע" וכי "שלוחי מצוה אינן ניזוקין", לא שמנו לב לכל אלה והיקמנו את הסוכה, וכשנגמרה עבודתנו שמחנו מאד עם זה שזיכנו ד' לקיים את המצוה. הגשם חדל ובערב קיימנו את המצוה, שמחתנו היתה לאין קץ, כי ב"ה זיכנו ד' לקיים את המצוה.
כן קיימנו את המצוה בב' ימים הראשונים, ליום הש"ק עשינו עירוב חצרות וגם צוה"פ[20] [צורת הפתח], כדי שיהא מותר לטלטל מבית לסוכה. אגב נסתפקתי אם אפשר על פת א[חת] לעשות עירוב תבשילין ועירוב חצרות.[21] בתחילה חשבנו לחזור להקולכוז ביום ב' דחוהמ"ס, כי הלא עיקר המצוה כבר קיימנו ובשאר הימים אפשר לנו להקל מטעם עוברי דרכים, אבל מאידך גיסא חשבנו שאם נהיה פה הלא נקיים מצות סוכה, אחרי שכבר טרחנו וזכינו לקיים את המצוה צריך לגומרה כהלכתה, לכן החלטנו שבאם יזדמן לנו למכור את האריג ויהיה לנו כסף, אז נציע למשפחת לנדמן סכום של ג' מאות, ואם יסכימו ונראה שדעתם נוחה מזה אז נשאר פה. במוצש"ק נזדמן קונה על האריג ושילם בעד זה 2,000, ראינו בזה סימן שעלינו להשתדל להשאר פה, הצענו לפניהם את הדבר שיקבלו סכום של ג' מאות הם הסכימו לזה, וראינו שבאמת דעתם נוחה כי אנשים ישרים וטובי לב המה, ולכן הסכמנו להשאר לכל ימות החג.
בלינו כל ימי החג בתפילה, בלימוד ובשמחה. נוכחתי כי בשעה זו קשה לקיים המ"ע [המצות עשה] של "ושמחת בחגך",[22] שצריך האדם להיות במצב של שמחה, בכ"ז השתדלנו בכל מאי שאפשר לנו לקיים מצוה זו.

רשימת המאורעות הופסקו מפני סיבות שונות עד היום - **י"ח כסלו**,[23] ובינתיים עדו [באו] עלינו הרבה הרפתקאות ואציינם בקיצור.
תיכף אחר החג נחלה מ.ז. [מאיר זליג מאן] במחלת הקדחת (מאַלאַריי), ובשביל זה נדחתה הליכתנו עד יום ב'. ביום זה כבר חשבנו לחזור, אבל מ. ז. הרגיש עצמו חלוש וחששנו שלא יתקפנו הקדחת באמצע, ולזה נשארנו עד מחר. בערב תקף

20 דרכים הלכתיות כדי לאפשר טלטול בשבת מרשות לרשות. ראו בנספח 2, מושגים בהלכה.
21 עירוב תבשילין מתיר הכנת מזון מיום טוב לשבת. עירוב חצרות הוא דין נפרד, והמחבר הסתפק האם ניתן לקיים את שניהם בפת לחם אחת. ראו בנספח 2, מושגים בהלכה.
22 דברים טז, יג.
23 15.12.43.

אותי הקדחת והיה לי חום עד 41. למחר ביום ג' הלכנו להקול[חוז]. בבואנו מצאנו כי הדלת בחדרנו אָיִן והתנור נשבר, באין ברירה שכבנו שם. למחר בקשנו מהבריגד[יר] דלת והוא אמר שאין לו.
ביום זה תקפני עוד הפעם הקדחת והייתי מוכרח לשכב בחדר כזה. אחרי טרח גדול הצליח בידנו לתקן דלת כלשהוא, ואח"כ נגשנו לעשות התנור, כשנגמרה העבודה שמחנו בזה. אבל דא עקא שהעשן אינו יוצא לחוץ אלא לתוך החדר. סבלנו הרבה מזה אבל מה לעשות. בבואנו קנינו דזוגרי בעד 13 רובל לק"ג, אח"כ עלו ל-15 ו-18 ויותר.
ביום י' חשון הלכתי לשאבאז. בבואי לשם מצאתי כי למ. ז. [מאן] נתקבלו ב' חבילות קמח מא"י וכסף 50 ד[ולר] מארה"ב, ובשביל זה מוכרח הוא בעצמו לבא. גם מצאתי בעדי מכתב מא"י מבן דודי יהושע לייב, הוא כותב כי שלח בעדי חבילה וכשיודע לו שקבלתי, נכון הוא לשלוח עוד. החבילה טרם נתקבלה. שמחתי מאד מזה, כי סוף סוף נתקבלו מכתבי.
מהחזית מודיעים כי שלנו צועדים קדימה, כבר הצליחו לשחרר עיר קיוב ועוד. במוסקבה נתקיימה אסיפה מצירי אמריקה ואנגליה, והבטיחו לסייע ולעזור.
ביום ד' חזרתי להקל[חוז], וביום ה' בבקר יצא מאיר זליג, במחשבה לחזור ליום הש"ק. ביום ו' בבוקר אירע מאורע כזו בחדרנו. בא אחד ממשרד הצבא וו.ק [?] יחד עם הפנקסן, וביקש ממני תעודתי ותעודת הצבא. הראיתי לו והוא לא הבין בהם, כי הלא הם כתובים בשפת ליטאי. לזה צוה שעלינו לבא במפגיע לשאבאז להתרשם, אמרתי לו שהיום א"א לי, והסכים שאפשר לי לילך למחר. נדהמתי ממאורע ולא ידעתי איך להתנהג, רק התפללתי לד' שלא יעזוב חסדו מאתנו וישמור אותנו.
עשיתי כל ההכנות לכבוד השבת. לפנות ערב תקפני הקדחת. מאיר זליג לא בא. כן עבר עלי יום השבת מתוך פחד ודאגה. ביום א' תקפני שוב הקדחת. מסרתי ידיעה למאיר זליג שיבא תיכף. לפנות ערב החלטנו שכדאי שאחד מאתנו ילך להמשרד ואחד ישאר פה, חשבתי לילך. ביום ב' הוא תענית בתרא [האחרון],[24] מאיר זליג התענה ביום זה, אני לא יכולתי, מפני שכבר ג' ימים כמעט לא אכלתי. ביום ב' לא נזדמן לקבל מהקולכוז תעודה, ולכן נדחתה הליכתי ליום ג'. ביום זה התעניתי. בדרך תקפני שוב הקדחת, ובבואי לעיר לא יכולתי בשום אופן לילך להמשרד. כשמסרתי פרטי הדבר לידידנו, יעצו לי שלא לילך כלל להמשרד מפני שהוא בטח שכח כל הדבר, ולהפנקסן אוכל לומר שהייתי שם. נבוך הייתי ולא ידעתי איך להחליט, לסוף החלטתי שהיות שעד עכשיו נתקיים הנס אצלנו

24 יום התענית האחרון מתוך "תענית בה"ב", תעניות הבאות לאחר פסח וסוכות בימים שני, חמישי ושני, ראו בנספח 2, מושגים בהלכה.

באופן זה, צריך לנסות להמשיכו הלאה וד' יצליח. הטלנו גורל[25] ונזדמן המקרא. ביום ד' שבתי להקולכוז בתפלה שד' יצילנו מכל פגע רע.
אחר החג קנינו 10 ק"ג חטים לחג הפסח. כשקבלנו הקמח חשבנו שהקמח יהיה מהודר יותר לחג הפסח, אבל היות שהיה לנו קצת, לזאת החלטנו להחזיק החטים לחג הפסח.[26] בעד הקמח הציעו הרבה ליתן לנו בעד 1 ק"ג 2 ק"ג. חילקנו בין הידידים. למשפחת לנדמן נתן 11/2 בתור מתנה. מרת יאזעף ביקשה 2 מהקמח בעד בעלה שהוא חולה, הנחנו בעדה 2 ק"ג.
קיבלנו על עצמנו ללמוד מס[כת] נגעים עד חנוכה ג' פעמים,[27] גם קבלנו על עצמנו להיזהר מבישול עכו"ם לכה"פ עד זמן הנ"ל, וכעת אין אנו אוכלים אצל התושבים מרק. בקולכוז עובדים אנו מעט. בכ"ז הצליח בידנו לקבל פעם אחת 12 ק"ג דזוגרי, כה מתפרנסים אנו ממכירת בורית [סבון] וגופרית בעד דזוגרי.
ביום א' ר"ח כסלו הלך מאיר זליג לשאבאז. מרת לנדמן קנתה ערדלים ישנים עם התיקון, המחיר 92 רובל, שלפי המצב כדאי זה. בעדנו היא תיקנה כסיות, כן מהשקים שנתקבלו בהם הקמח תפרה כתונת ומכנסים, בעד מאיר זליג היא נכונה לתפור עוד זוג כסיות ומגפים מוואטע [צמר גפן], אבל א"א לקבל חוטים ולכן לא יצא זה עדיין אל הפועל.
מהחזית נשתנה המצב קצת, במקומות אחדים הדף השונא ושלנו נסוגו אחור, זשיטאמיר [ז'יטומיר], שכבר היתה בידנו, נכבשה שוב בידי השונא.
קבלנו דירה אחרת הרבה נוחה מחדרנו הראשון, פה אין עשן וגם חלון יש. בעת האחרונה עוסקים אנו בעיקר בהכנת עצים, עצי הפאכטע [?]. גם הצליח בידנו לטחון 12 ק"ג דזוגרי בטחנה עם חמור, ונמצא שיש לנו מן המוכן קמח ועצים ליום השבת. מכינים אנו הרבה לחם, גם ביצים ובצלים, צנון עם שמן. בכלל הוטב מצבנו ב"ה בהרבה ת"ל.
בהתקרב ימי חנוכה חושבים אנו לקיים הפעם את המצוה בהידור, היינו להדליק בכל יום נרות כפי הצורך,[28] משתדלים אנו בע"ה נפט לזה.
ביום א' ט"ו כסלו הלכתי לשאבאז. בבואי מצאתי כי בעד מאיר זליג נתקבל שוב 100 דולר, ומוכרח הוא בעצמו לבא. גם מצאתי תשובה מהמשרד בבוגורוסלן, והם מודיעים לנו אדריסתו של ידידנו מר אייזיק אזבנד ומר ישראל מאיר

25 שוב קבלו החלטה על פי גורל הגר"א, כפי שכבר עשו פעמים אחדות בדרכי נדודיהם. המחבר אינו מציין את הפסוק שעלה בגורל. ראו במבוא ובנספח 2, מושגים בהלכה.

26 כלומר, מאז חודש חשוון דאגו לקמח שמור לאפיית מצות לפסח.

27 זו מסכת הנחשבת למסכת קשה במיוחד, כפי שאמר רבי אלעזר לרבי עקיבא: "עקיבא, מה לך אצל הגדה, כלך מדברותיך אצל נגעים ואהלות" (גמרא חגיגה יד.).

28 על קיום מצוות נר חנוכה שנה קודם לכן בתנאים קשים, והדלקת נר אחד בלבד, ראו במחברת ה, כסלו תש"ג והערה 160.

קרנוביץ.[29] שמחנו מאד מאד מידיעה זו, כי סוף סוף עלה בידינו להודיע מהם, וגם ב"ה שהם זכו שיתקיים בהם מאמרם ז"ל "שכל המקבל וגו' מעבירין וגו' ",[30] וגם אפשר שמא יודע לנו גם אודות יתר החברים. כתבתי להם תיכף גלויות.
באירן נתקיימה אסיפה,[31] בא לשם סטלין מולוטוב ורשילובי[32] ונשיא אמריקה מר רוזבלט, עם נשיאי הצבא מר צרצ'יל ועוד, החליטו שגורל ג' המלוכות הם קשורים ותלויים זב"ז ולכן יעזרו בכל מאי דאפשר. מלך אנגליה מסר לחבר סטלין חרב של זהב בעד ניצחונות של צבא האדום. בעת האחרונה, בחג האוקטובר נאם סטלין ואמר, שבטוח הוא במאה אחוזים בניצחון שיבוא במהרה.
בהיותי בשאבאז כתבתי עוד הפעם לארץ ישראל ולאמריקה, גם כתבתי למר הלל מאנעס בשאנכאי.
ביום ג' בבקר חזרתי להקולכוז, ומאיר זליג הלך ביום זה העירה. פה בקולכוז נשתנה המצב לרע פה. הפרעצ[די] [ראש הקולחוז] אמר שלא יתן פרודוק[ט] כלל, ואחרי שהפולנים הביאו תעודה מראיקם [נציג המפלגה האזורי] שמוכרח הוא ליתן, אמר שיתנו ציגין [?]. הפולנים חדלו מלעבוד אחרי שאין נותנים פריודוק[ט], אנו אין עובדים כמעט כלל, ורק עוסקים בהכנת עצים ובמס[כת] נגעים.[33]
ביום א' טו כסלו חלמתי חלום לא טוב והפכו ד' לטובה. מתחלה חשבתי להתענות ת"ח [תענית חלום],[34] אבל אח"כ החלפתי את זה, בקבלי לימוד מס[כת] נגעים עוד הפעם ופרקי משניות כאותיות "חלמא טבא ליהוי" [יהא זה חלום טוב]. גם קבלתי בל"נ [בלי נדר] להיזהר מבישול עכו"ם עד אחר החנוכה.
כשהיה מאיר זליג בשאבאז קיבל אצל משפחת לנדמן מנורה לחנוכה, ובע"ה נקיים את המצוה בהידורה בשמן. נוכחנו עוד הפעם כי באם נקיים מצות עשה

29 בשלב זה, בכסלו תש"ד, דצמבר 1943, נוצר שוב קשר עם שני החברים, אייזיק אוזבנד וישראל מאיר קרנוביץ, שיצאו בשליחות הקבוצה בחשוון תש"ב, אוקטובר 1942, לבדוק האם כדאי לקבוצה לעבור לאזור טשקנט. במשך הזמן עשו מאמצים שונים ליצור עמם קשר ולקבל מידע על מקום הימצאם. על קורותיהם ראו להלן בהערות 45-46 ובנספח 6, החברים מטלז.

30 משנה אבות פ"ג מ"ו: "כל המקבל עליו עול תורה, מעבירין ממנו עול מלכות ועול דרך ארץ".

31 מדובר בוועידת טהרן שנערכה בין 28 בנובמבר ל-1 בדצמבר 1943, ובה דנו מנהיגי המעצמות בעלות הברית על פתיחת חזית שנייה בנורמנדי ועל עתיד אירופה לאחר המלחמה.

32 קלימנט וורושילוב, מראשי הצבא האדום לפני המלחמה ומנאמניו של סטלין, היה באותה תקופה חבר ב"פוליטביורו" (הלשכה הפוליטית) של המפלגה הבולשביקית, שהיה אולי הגוף החשוב ביותר במדינה.

33 לימוד במסכת נגעים כאמור לעיל.

34 "הטבת חלום": בגמרא ברכות (נה:) נכתב כי הרואה חלום אשר גורם לו צער ייטיב אותו בדרך המתוארת שם, בפני שלושה, ולאחר מכן יאמרו שלושה פסוקים שנאמר בהם שורש הפ"ך, כגון (תהילים ל, יב) "הפכת מספדי למחול לי", בתפילה שה' יהפוך את החלום לטובה. בגמרא שבת (יא.) נכתב שיפה תענית לבטל חלום רע, והיא נקראת "תענית חלום".

כפי הראוי, מן השמים מסייעין אותו.
בקולכוז אירע שהפולניות היו להם מריבה עם הפרעצ[די], ובא לידי גידוף והכאה שפצעה בפניה עד שפך דם. הפרעצ[די] מסר את זה להשופט. ראוי לציין את זה כי זה היתה סיבה להרווחה בעדנו, כי בשביל זה הוכרחו הפולניות לעזוב את הקולכוז, ועברנו בחדרם שהוא נוח הרבה משלנו, שם חם וגם קבלנו ב' מטות, ועיקר שהם הכינו להן הרבה עצים, ואת כל זה השאירו בעדנו. הרבה שלוחים למקום, וכשאדם זוכה מלאכתו נעשית ע"י אחרים,[35] וברוך ד' בעד זה. ואני קבלתי בל"נ שהיות שאסיפת העצים קשור בטרחא והרבה זמן, והרווחת הזמן שהיה לנו ע"י קבלת העצים, צריך ליתן כליל לשמים היינו בעסק התורה, כי הלא זה רכושנו.
בחנוכה קיימנו מצות נרות, וגם השתדלנו שבכל יום יהיה לנו סעודת פת כדי שנוכל לברך. גם עשינו מטעמים לכבוד חנוכה. ביום א' ה' חנוכה הלכתי לשאבאז, שם מצאתי בעדי מכתב מארץ ישראל מבת דודי מרת רבקה, גם היא כותבת ששלחו בעדי חבילה.
בהיותי שם נודע לי כי אצל אשה אחת נמצא זוג תפילין, והיא אמרה שמהרצועות רצונה לעשות רצועות למנעלים. תיכף שלחתי אצלה שליח שהתפילין נחוץ בעדנו והיא נתנה לי. ראיתי שהבתים קרועים, אבל הרצועות עוד טובים.
בהיותי שם קבלתי ק"ג סכר. הייתי בשאבאז עד יום ד', מפני שחיכיתי לקבל מכתבים מאורגינץ ע"י הזדמנות.
ביום ד' הביא בעד מאיר זליג מכתב מאפריקה מדודו, הוא כותב לו ששלח לו חבילה עם בשר ודגים וטיי. חוששים אנו שהבשר לא יהיה בהכשר. גם הביא בעדנו תרנגולת מבושלה מאורגינץ, מרת יאזעף הכינה את זה. במכתבה היא מתאוננת על מצבם החומרי וגם על מצב בריאותו יחזקהו ד'. ה-30 רובל שמונח אצלם זה כבר בעדנו, אין לאל ידם כעת להמציא לנו. אדריסתם של דוד ומאיר לא כתבה. הדבר תמוה לי מאד, וחוששני שלא יהיה ח"ו איזה ידיעה שאינה טובה מהם.
את התרנגולת הנחנו ליום הש"ק, ולכבוד ש"ק אכלנו בשר והודינו לד' על חסדו הגדול שעושה עמנו, וכן אנו תפילה שלא יעזבנו ולא יטשנו.[36]
הפסקתי את הרשימות עד היום **כ"ב שבט**,[37] ועיקר הסיבה מפני שאין לי ניר לרשימה, לא להחד"ת [חדושי תורה] וכל שכן לרשימות היום יומיות. ורק אחרי שאחד מידידינו מר מאמעט נתן לי ניר וגם עפרון טוב, אוכל בל"נ להמשיך את

35 עפ"י גמרא ברכות (לה:). את הזמן שחסכו הקדישו ללימוד התורה.
36 עפ"י הפסוק (מלכים א ח, נז) "יהי ה' אלוקינו עמנו כאשר היה עם אבותינו, אל יעזבנו ואל יטשנו".
37 16.2.44.

הרשימות בפרוטרוט יותר.
הימים חולפים. עובדים אנו קצת, ומהקולכוז מקבלים ציגין ע"י אופנים שונים, וטורח גדול הוא לנקות, וגם אח"כ אין זה מאכל מלכים, אבל ת"ל בעד זה. ליום הש"ק יש לנו פת לקידוש ולברהמ"ז [ברכת-המזון], כי חלף הקמח שנתקבל מארץ ישראל, קבלנו ב' ק"ג תחת ק"ג אחד, ואת זה מעכבים אנו לימי הש"ק.
מהחזית מוסרים ידיעות טובות, שלנו מתקדמים וכבר הגיעו לגבול פולניה. כנראה הסיוע מאנגליה ואמריקה עכשיו במידה מרובה.
מחכים אנו לשמועות ובשורות טובות, וגם על החבילות שלפי החשבון כבר הגיע זמנן לבא, הן החבילה בעדי מארץ ישראל, הן החבילות בעד מאיר זליג מאמריקה ואפריקה. הכסף שהיה לנו כבר אפס אצלנו. השכן שלנו, שהוא עובד בעבודת כוורות הדבש, הציע לנו שנעבוד אצלו להביא קוצים לגדור את הגן ועוד עבודות כאלו. מתחלה חשבנו שעבודה זו תהיה נוחה בעדנו, אבל תיכף נוכחנו כי היות שהוא רע בתכלית ורשע גמור, אין לקוות שיהיה לנו טובות ממנו, כי מאדם רע א"א לצאת טובה. אבל גם להשתמט מהצעתו א"א לנו, מפני זה שהוא רע ויכול להרע בדברים שונים, ולכן עבדנו עבודה זו.
ביום כ' טבת הלך מאיר זליג לשאבאז, לא מצא שם שום מכתב או חבילה מחו"ל בעדנו. חושבים אנו שמתעכבים הרבה בדרך כדי שלחג הפסח יהיה לנו ברווח, ואז יהיה באפשרותנו לחוגגו בהכשר ובשמחה, וגם לזכות יתר הידידים בחג כשר ושמח בע"ה. בהיותו שם נפגש עם ידידנו מר מאמעט, הוא הבטיח לסייע אותנו בכל מאי דאפשר, כעת נתן לו גפרורים, חוטי תפירה ועוד.
ביום ח' שבט הלכתי לשאבאז, ג"כ לא מצאתי חבילה רק מכתב בעד מאיר זליג מאמריקה, שנתעכב בדרך זה יותר מי' חדשים. [?]
לפלא בעינינו שמידידנו מר אייזיק וישראל מאיר ששלחנו להם טלגרמה והרבה גלויות, ועד הנה אין קול ואין קשב.
בהיותי הפעם בשאבאז אירע לי הפתעה, שברגע הראשונה נדהמתי מהשמועה. עפ"י טעות נתקבלה על שמי טלגרמה מעיירה בקזכסטן כי אבי דורש שאשלח לו דרישה לבא לכאן. נדהמתי מזה עד מאד, כי זה יותר מב' שנים שחי אנכי בהנחה זו שאבי ואמי, יחיו בטוב, בטח נשארו על מקומם וד' הצילם ויצילם מכל פגע רע, ופתאום ידיעה כזו שהנהו כאן. אבל ברגעים אחדים נתברר הטעות.
בהיותי הפעם בשאבאז נזדמן לי להיפגש עם מר מאמעט. דברנו בעניינים שונים ונוכחתי כי אף שחופשי הוא, בכ"ז רגש ולב יהודי לו. וכשהזכרתי לו דברים ועניינים שונים מדברי חז"ל ויהדות, נתעוררו אצלו כמה דברים שזה כבר שכח מהם, והוא מצדו הביע את רצונו להיפגש מזמן לזמן לעתים תכופות, כי נעים לו לשמוע ולהיזכר מענייני היהדות. הצעתי לו שבפעם הבאה אביא את התנ"ך

ונלמוד יחד פרק בתנ"ך, הוא היה שבע רצון מזה מאד.[38] אצלו היה גם שכנו מפולין מר צעמנט, הזכרתי לפניהם שנחוץ להתחזק באמונת המשיח, שהרי בכלל אמרו חז"ל אם ראית מלכויות מתגרות זו בזו חכה לו,[39] ובפרט ממלחמה גדולה ועצומה שכמעט הקיפה את כל העולם כולה. גם אמרתי את הקץ שנרמז לפי דעתי בדברי ישעיה בפסוק "כי מלאה צבאה כי נרצה עוונה", ונהיה שיוצא מזה תש"י,[40] שהוא ה' אלפים תש"ה. בכלל חושב אני שהחובה להזכיר לכל אודות אמונת הגאולה, ולכן נוהג אני שבכל פעם שמזדמן לי להיפגש עם יהודי, מדבר אני בעניין זה. אפי[לו] אם הוא חפשי ואינו מאמין, יש לעוררו לזה. כי סוף סוף בעמקי לבבו טמון נצוץ ורגש זה. מר מאמעט הביע עוד הפעם את רצונו לסייע אותנו בכל מאי דאפשר, נתן לי גפרורים, חוטי תפירה, טיי ועוד.

דברתי עימהם אודות חג הפסח שמתקרב ובא, ומהראוי לחוגגו בהכשר ובהידור. הוא אמר שמצדו מוכן הוא להשתדל בכל מאי דאפשר, היינו להכין קמח למצה וגם יין לקידוש ושאר צרכי אכילה, ואפילו להביא עופות שחוטות מאורגינץ. ויש לקוות שבע"ה יהיה לנו גם השתא האפשרות לקיים את החג בהכשר ושמחה, ואפשר שנצליח עוד לזכות עוד יהודים בחג כשר ושמח, כמו שהצלחנו בע"ה בר"ה ויו"כ.

בבואי להקולכוז ודברתי דבר זה עם מאיר זליג, עלה בדעתי שגם לחג הפורים אפשר לנו לילך יחדיו לשאבאז ולקרות את המגילה במניין, כי אף שאין לנו מגילה כשרה, מ"מ בלי ספק שדבר גדול וחשוב הוא לקרות בצבור לפרסומי ניסא,[41] וגם נזכה את כל תושבי העיר במצוה זו, ונקיים בע"ה שמחת פורים בהידור.

אצלנו אירע מאורע שהיינו מוכרחים עוד הפעם להחליף את דירתנו, כי אצל כוורות הדבורים בא שומר והפרעצ[די] ציוה לו להיכנס בדירתנו. זוהי כבר הדירה העשירית שיש לנו בקולכוז זה, והבה נקוה שאחרי עשר גלויות[42] שגלינו ממקום למקום, כבר תבוא הגאולה לנו ולכל ישראל.

מהחזית הידיעות משמחות. שלנו מתקדמים, כבר כבשו הרבה עיירות בפולניה.

38 מתוך אותה מגמה של אהבת ישראל, הפצת תורה וקירוב רחוקים שאפיינה את הליכותיו לאורך הדרך.

39 עפ"י המדרש (בראשית רבה מב, ד), ובדומה לכך בילקוט שמעוני (ישעיה רמז תצט).

40 ראו הסבר לרמז זה בחוברת ה הערה 116. על חישוב הקץ בתאריכים נוספים ראו במבוא ליומן.

41 קוראים מגילת אסתר בציבור משום פרסומי ניסא (גמרא מגילה ה. ורש"י שם). המחבר מסביר שטעם זה קיים גם במגילה שאינה כשרה, ולכן קראו בה בציבור, כמבואר בשלחן ערוך (סי' תרצא ס"י).

42 על פי המבואר בגמרא ר"ה לא. שעשרה מסעות נסעה שכינה וכנגדם גלתה סנהדרין עשר גלויות, ומשמע שלאחר גלויות אלו תבוא הגאולה.

שמועות מתהלכות כי עוד מעט וכל תושבי אוקרינה ועוד ייסעו מכאן לשם.
היום כ"ב שבט הלך מאיר זליג לשאבאז.

הפסקתי הרשימות עד היום **ט"ז אדר [תש"ד] 11.3.1944**. כשבא מאיר זליג משאבאז לא מצא שם כלום מחו"ל בעדנו, ובאמת הדבר כבר לפלא, כי זה ח' חדשים ששלחו בעדי החבילה מארץ ישראל וגם בעדו מאפריקה ואמריקה, ועדיין לא הגיעו. אפשר שיגיעו לכאן סמוך לחג הפסח, כדי שיהיה לנו האפשרות לחוג אותו בכשרות ובהידור.
מהחזית מוסרים כי שלנו מתקדמים בהרבה.
מידידנו מר אייזיק אזבנד נתקבל בעדי 54 רובל. מתחלה לא הבנתי את הסך של 54, ותליתי שזהו ג' פעמים ח"י. אבל אח"כ כשקבלנו מכתבו, שזהו בעד הטיי שנתתי לו למכור בצאתו מביצעווא. בכלל כותב במכתבו שהצליח ד' בידו להסתדר בעיירה בסביבה של יהודים, עובד הוא בארטל[43] ושובת בש"ק. לכל ימות החג ולכל שבת מברכין[44] יש לו מנין להתפלל, כן קיים אשתקד בחג הפסח מצות מצוה ולימים הנוראים שופר, ובסוכות סוכה, ויש שם שוחט. שמחנו מזה שב"ה הצליח בידו להסתדר באופן זה.[45]
ידידינו מר ישראל מאיר נתגייס לצבא העבודה,[46] הוא כותב לנו אדריסתו, כן הוא כותב לנו אדריסתו של ידידינו מר פסח קצב, גם כתב לנו ידיעה מעציבה

43 גוף קטן שאיגד בעלי מלאכה.

44 בשבת שלפני ראש חודש קודם תפילת מוסף אומרים "ברכת החודש", ולכן השבת נקראת "שבת מברכין".

45 בעדותו סיפר הרב אוזבנד כי בתקופה זו גר בקזחסטן, ויחסית נתאפשר לו לשמור על קיום המצוות ואף לשמר את זקנו. ראו בנספח 6, החברים מטלז.

46 הרב ישראל מאיר קרנוביץ-קרנו עבר נדודים שונים בדרכי ברית המועצות כשהוא נלחם על קיומו, ובסופו של דבר נתפס וגויס לדיוויזיה הליטאית בצבא הרוסי, דיוויזיית חיל רגלים מס' 16. דיוויזיה זו הוקמה בשלהי שנת 1941, במטרה להפגין את הזדהות הליטאים עם העם הסובייטי, והורכבה מן הלוחמים הליטאיים שנמצאו בגדודים הסובייטים ומהגולים מליטא, חלקם מרצונם וחלקם בעל כורחם. בשיאה מנתה כ-12,000 לוחמים, ומתוכם יותר מחצי יהודים. בפלוגה התהווה הווי יהודי ושפת היידיש הייתה שלטת בה, בעיקר לאחר הגליית היהודים מליטא והכיבוש הנאצי של ליטא. אלפים מחיילי הדיווזיה נפלו בשנת 1943 בחזית.
ליהודים בדיוויזיה זו הגיעו מכתבים מא"י, וכן חבילות של מזון, מצות ותשמישי קדושה, שגרמו להתרגשות רבה. ראו: רודניצקי ושיין (עורכים), הדרך אל הניצחון - לוחמים יהודים בדיוויזיה הליטאית ה-16. הרב קרנוביץ הצליח להשתחרר ממנה בגלל ראייתו הלקויה, אך נשלח לעבודת כפייה במכרות פחם בטיקולי, ליד גבול סין. שם חי יחידי בין נכרים בתחושה שהוא היחיד שנותר מהקבוצה. לאחר שנתיים של עבודה בטיקולי ברח לקזחסטן. באוזבקיסטן פגש את אחד מבכירי הבחורים מטלז, הרב חיים שכנוביץ, שארגן את בני הישיבות ודאג להם. על הרב קרנוביץ ראו לעיל הערה 29 ובנספח 6; זיכרונותיו הוקלטו בריאיון עם העורכת ונכתבו במבוא לספרו אמרי ישראל, עמ' לו-מז.

כי ידידינו מר זליג קירזנער נ"ע נהרג בשדה קטל תנצב"ה. גם כתב לנו כי שמע שבאלמא-אַטַא[47] נתקבלו 50 ויזות מארה"ב בעד בני הישיבה מפולניה, גם כתב לנו אדריסתו החדש של ר' אלי[הו] מאיר באמריקה. אנו כתבנו לו תיכף על אדריסתו החדש.

בקולכוז עובדים אנו כעת כמעט בכל יום ויום, מקבלים אנו ציגין, כן נתנו לנו אדמה כ"ו מאות מטר לזריעה. אין אנו יודעים אם כדאי בעדנו לזרוע, כי הלא שמועות מתהלכות שעוד מעט וכל התושבים יצטרכו להעתיק מקומם, ועוד, אם נקבל את האדמה אז לא יתנו לנו פראדוק.

בר"ח אדר הלכתי לשאבאז שם דברתי עוד הפעם עם הידידים, כי חושבים אנו לבא לחג הפורים. חששנו לעזוב את רכושנו, אבל בטחנו שבטח יקוים בנו, שההבטחה שנתנה לכל עולי רגל ש"לא יחמוד איש את ארצך",[48] ואנו דומים בזה לעולי רגל. בהיותי שם הביאו לנו מאורגינץ אדריסתו של ידידנו מר דוד שברץ נ"י, כתבתי לו תיכף.

ביום ג' ער"ח אדר קבענו לנו תענית עד חצות היום,[49] והתפללנו לאל עליון שיהפוך ד' לנו את החודש לטובה, כי חוששים אנו שבשעה זו שמידת הדין שולטת בעולם החודש הזה אינו מוצלח בעד עם ישראל, כך ראינו אשתקד וגם לפני שנתיים.[50]

ביום י"ג אדר תענית אסתר החזקנו בדרך, צמנו עד חצות היום, ובאמצע הדרך התפללנו וסעדנו את לבנו. בדרכנו הכרנו חסדי ד' שב"ה כבר עברו כמעט כל ימות החורף, וביחס לאשתקד עברו עלינו בטובה ב"ה. לא סבלנו רעב וגם מהקור לא סבלנו, כי חוץ מזה שהשתא לא היה הקור כה חזק, גם שאלת העצים והדירה היה אצלנו נוחה ביחס לאשתקד, ואם אשתקד נתקיים בנו ה"ירד ירדנו" בכל המובנים, היינו שבשביל המזונות ירדנו להצטרך לאחרים, וגם היינו מוכרחים בבישול עכו"ם וכדומה. השתא מתקיים בנו ה"עלה נעלה",[51] שב"ה כמעט כל ימות החורף נזהרנו שלא לאכול מבישולם, והרבה פעמים היה זה לפלא בעיני

47 בשעתה עיר הבירה של קזחסטן וכיום העיר הגדולה בקזחסטן. בזמן מלחמת העולם השנייה שימשה מקלט לפליטים רבים, בעיקר מפולין ומליטא.

48 בפסוק נאמר "ולא יחמוד איש את ארצך בעלתך לראות את פני ה' אלוקיך שלוש פעמים בשנה" (שמות לד, כד), והגמרא בפסחים (ח:) למדה מכך שהעולים לרגל אינם ניזוקים בין בדרך בואם ובין בדרך שובם, וכן כל שליחי מצווה. המחבר מקווה שהבטחה זו תעמוד גם למי שהולך לצורכי מצווה אחרים, כפי שהם עצמם יוצאים ממקום למקום כדי לקיים את המועדים. בהמשך התממשה הבטחה זו, ראו להלן הערות 56, 81.

49 כפי שיש נוהגים בערב ראש חודש, "יום כיפור קטן", ראו בנספח 2, מושגים בהלכה.

50 ראו בחוברת ה, בתאריך ז' בניסן, הרהוריו על מהות חודש אדר.

51 במדבר יג, ל. הַשְׁאלה מתוך הפסוקים לגבי מצבם הפיזי והרוחני. בשנת תש"ג הדגיש את ה"ירד ירדנו", ובשנה זו את ה"עלה נעלה". ראו חוברת ה הערות 167-169.

התושבים, כי כבר התרגלו שאוכלים אנו אצלם מרק.
אחר חצות היום הגענו לשאבאז, דברנו עם הרבה שיתאספו בערב לקריאת המגילה בביתם של לנדמן, שם כבר התחילו להתעסק בהכנת הסעודה לצורך פורים, וכן בביתם של סנדרוביץ השתדלו להכין סעודה לכבוד פורים בשבילנו. בערב התאספו יותר ממנין אנשים ונשים וקראנו את המגילה בלא ברכה לפניה,[52] רק לאחריה שרנו "שושנת יעקב".[53] קודם המגילה דברתי עם כל הנאספים כי יש לחכות שעוד מעט במהרה תבוא הגאולה, והראיתי להם כי מהפסוקים בישעיה יוצא כן, שבשנת תש"ה יהיה קץ הפלאות.[54]
למחרת לא היה באפשרותנו לקבץ מניין. קראנו את המגילה ואכלנו סעודת פורים לשובע ב"ה. נפגשנו עם ידידינו, מר מאמעט קיים בנו מצות "משלוח מנות". גם אנו קיימנו מצות "מתנות לאביונים" ו"משלוח מנות" עם מר מאמעט. דברנו עוד הפעם אודות חג הפסח, הוא הבטיח להכין חטים לצורך מצה וגם יתר העניינים. בביתם של לנדמן דברנו אודות ההכנה לחג הפסח, ובע"ה יש לקוות שנזכה לקיים את החג בהכשר ושמחה. יש עוד הרבה שאלות קשות כמו שאלת הכלים ואפיית המצה, אבל בע"ה נצליח לסדר הכל.
אחד שבא מאורגנץ מסר לנו כי ידידנו מר דוד בא לאורגינץ, וכי רצונו להיפגש עמנו. כתבנו לו תיכף מכתב ארוך והצעתי שאני קשה לי ההליכה לשם, ושישתדל לבא אצלנו, ואם בדעתו להיות עד הפסח, אז טוב שיבא לכאן סמוך לחג, ואז יוכל לשחוט לצורך החג. ואפשר עוד שנוכל ביחד לבלות ימי החג פה בשאבאז. מהחזית מוסרים ידיעות כי פינלנד פנתה בהצעת שלום לרוסיה, כי מסכמת היא באופן שתשלח מארצה כל האשכנזים, ואם אין באפשרותה לגשם את זה אז ירשו לחיילי רוסיה לבא בארצה לסייעה. עוד מתנהל מ"מ. דבר זה אפשר שהצעה זו בכלל תהיה התחלה ושלום בכל העולם, כי לפי כל הידיעות מצבם של האשכנזים רע עד מאד, וכבר ברור אצלם שא"א להם לנצח, ולכן אפשר שבעוד מועד יסכימו לשלום אף שקשה להאמין שהיטלר יכניע עצמו, ואפשר שעוד ילחום בהכלי זין האחרון, היינו גזים מרעילים.[55]

52 כמתואר לעיל מגילה זו לא הייתה כשרה, לכן לא בירכו עליה.

53 פיוט לפורים.

54 זמן הגאולה הסתום, עפ"י הפסוק (דניאל יב, ו) "עד מתי לקץ הפלאות".

55 כפי הנראה המחבר לא שמע על הרצח בגזים במחנות המוות. שימוש בגזים היה אמצעי מלחמתי מפחיד עוד מימי מלחמת העולם הראשונה. בהתחשב בכך שהמחבר נותק ממקורות מידע נוספים מלבד מה שהתפרסם בבריה"מ, הערכותיו סבירות מאוד, שכן סיום המלחמה היה קשור בקשר הדוק לאישיותו של היטלר וגם קברניטים גרמניים הבינו שהיטלר יילחם עד הסוף. ביולי 1944, כלומר חודשים ספורים אחרי שהמחבר רשם את ההערות האלה, נעשה ניסיון התנקשות בחייו של היטלר כדי לאפשר לגרמניה לצאת מהמלחמה. גם הערכתו השנייה לגבי "כלי זין אחרון" התממשה, אם כי לא באותה צורה. הגרמנים בנו טילים בליסטיים ובשלהי המלחמה הפגיזו בעיקר

בפולניה מתקדמים שלנו בהרבה, כבר כבשו קמניץ פודולסק, ובסביבות לנינגרד עלה בידם להדפם על שטח של 101 ויותר.
קבלנו עיתון עברי [ביידיש] איינקייט ממוסקבה מיום ד לח' פעווראל [פברואר] שם מתפרסם נאומו של מר מולוטוב, וגם החוק אודות זה, שמכאן ולהבא יתקיימו בכל המלוכות של רוסיה מינסטרים לצבא ולענייני חוץ, היינו שכל מלוכה תוכל לנהל מסחריים עם חו"ל ויהיה לה קשר מסחרי ודיפלומטי עם חו"ל. זהו שינוי עכשיו בכל סדר המלוכה. יש לתלות שזה בא בשביל דרישתם של אנגליה ואמריקה, ואפשר שיתאמתו השמועות שמתהלכות זה כבר, כי רצונה של אנגליה להרחיב את השפעתה על ארצות אזי' [אסיה] התיכונית השייכות לרוסיה כמו אוזבקסטן, קזקסטאן ועוד.
שמענו כי אחד קבל מכתב מקרובו באמריקה, שם הוא כותב שאדריס נודע לו ע"י רשימה הנדפסת בעיתונות אמריקה מכל התושבים פה. יש לשער כי הבארא [המשרד] בבוגורוסלן ממצאת לשם הרשימות.
בעיתון נתפרסם כי בעת שהיו האשכנזים בקרים ובקבקז הרגו שם כל היהודים באכזריות משונה, כן נתקבלו מכתבים מאלו ששבו עכשיו לשם, ד' ינקום דמם.
ביום ו' ערש"ק שושן פורים שבנו להקולכוז. ב"ה מצאנו הכל בסדר הראוי, וכנראה נתקיים בנו המקרא של "ולא יחמוד" וגו'.[56] בדרכנו נפגשנו עם הפרעצ[די] שלנו, אמרנו לו שהלכנו לשאבאז להודיע מתי נסע מכאן? ואם כדאי בעדנו לזרוע. התירוץ הצליח ולא אמר לנו כלום.
התחלנו מכבר ללמוד הלכות פסח,[57] שצריכין אנו לשנן את ההלכות ולהיות בקי בהן כי הכל נוגע לנו למעשה.

כ"ט אדר ער"ח ניסן יום הולדתי[58]

אחרי חג הפורים כשבאנו להקולכוז חשבנו ללכת העיירה ביום כ"ז - כ"ח אדר, כדי לסדר אודות שאלת הקמח למצות ולא קודם, אבל כשנודע לי ממאיר זליג כי השק עם כל הכתבים שמונח בביתם של ידידנו סנדר הוציאו מהבית לחדר אחר, היה ליבי נוקף וחושש שמא אין החדר משתמר יפה, וח"ו שלא יארע תקלת גנבה. והיות שכמובן הכתבים בעדי שוין כל הון דעלמא, לא נחה רוחי עד שהחלטתי לילך בשביל זה העירה.[59] מפני סיבות שונות נתאחרה. הלכתי שם

את לונדון באלפי טילים. לנושא זה ראו Neufeld, The Rocket and the Reich: Peenemünde and the Coming of the Ballistic Missile Era.

56 עיינו לעיל הערה 48.

57 ברייתא (פסחים ו.): "שואלין ודורשין בהלכות הפסח קודם הפסח שלושים יום", וכן נפסק בשלחן ערוך (או"ח סי' תכט ס"א).

58 24.3.44.

59 הערתו ודאגתו של המחבר לכתבים, השווים עבורו כל הון שבעולם, הועלו על הכתב לראשונה

עד יום ה' כ"א אדר, כשבאתי לשם ראיתי שב"ה הכל בסדר הנכון, והם אמרו לי שהחדר סגור ומסוגר ומשתמר יפה, וכל החשש והדאגה אך למותר.
ביום זה אירע שחמותו של ידידינו מר שמאי קרונגלד נפטרה, והוא רצה מאד שנבוא ללוותה, ורצה לשלוח שליח מיוחד אצלנו. ולכן כשבאתי היה דבר זה לפלא, וכל תושבי העיר דברו שזהו זכות גדולה בעדה. גם אני שמחתי בזה שנזדמן לקיים מצוה כזו כהלוויית המת, כי לדעתי פה כל מת דינו כמת מצוה,[60] אחרי שאין מתעסקים[61] מיוחדים. נשאתי את המטה עד ביה"ק [בית הקברות] שהוא רחוק מהעיר יותר מ-7 ק"מ. היה הרבה נשים וגם ט' אנשים. נתעסקתי בחפירת הקבר ובענייני הקבורה, כשנסתם הגולל אמרתי דברי הספד אף שאיני מכיר את הנפטרת, חשבתי שכדאי לנצל את ההזדמנות לדבר דברים אחדים לעורר הלבבות.
אמרתי שמאמרו של שלמה המלך ע"ה ש"טוב ללכת אל בית האבל וגו'",[62] שייך גם עכשיו, אף שכל חיינו הוא עכשיו בית אבל גדול, ובכל שעה ושעה נמצאים אנו במצב ובסביבה של אבלים ואבלות ובטלה כל שמחה, בכ"ז האדם לפי תכונתו שמתרגל לכל מצב בו הוא נמצא, אין הדברים פועלים עליו רושם אחרי שמורגל בשמועות וידיעות אלו, לכן גם במצב כזה שייך וראוי ש"החי יתן אל לבו"[63] ויתעורר לעשות חשבון עם נפשו בראותו מיתת האדם. הזכרתי שעיקר החשבון צריך להיות אם ממלאים אנו את תפקידנו ואת חובתנו בחיים לכה"פ במשהו, ואם לא הלא מתים אנו בכל יום, כמאמרו "ויום הַמָּוֶת מיום הִוָּלְדוֹ"[64] ופירש המגיד מדובנה[65] שיום המוות מתחיל מיום היוולדו. וזוהי העניין של רשעים בחייהם קרויים מתים,[66] מתים שכל יום ויום חשוב אצלו כמיתה. "כל ימי רשע הוא מתחולל"[67] פירשו חז"ל מת חולל.[68] רק אם ממלא תפקידו וחובו, אז חשוב כל יום ויום חיים.

ברשימה זו. כפי הנראה במהלך הזמן הבין יותר את משמעותם עבורו, ובעיקר כשחשש לאבדנם.

60 ברייתא (עירובין יז:): "איזהו מת מצוה, כל שאין לו קוברין". וברש"י: מי שאין לו יורשים.

61 "מתעסקים" הם אנשי "חברה קדישא". מכיוון שבמקום זה אין "חברה קדישא", המחבר נטל על עצמו את תפקיד ה"מתעסק".

62 קהלת ז, ב: "טוב לָכֶת אל בית אבל מִלָּכֶת אל בית משתה, באשר הוא סוף כל האדם והחי יתן אל לבו". כלומר, להתעורר ולתקן עצמו בעוד מועד, בעודו חי.

63 שם.

64 שם א, משום שביום היוולדו לא ידוע אם יהיה אדם טוב או רע, וביום מותו נודע שהיה טוב (פירוש האבן עזרא שם). יום הולדתו של המחבר הוא עבורו יום של חשבון נפש על חובת האדם בעולמו.

65 המקור לא נמצא.

66 גמרא (ברכות יב:).

67 איוב טו, כ.

68 מדרש תנחומא יתרו א.

הזכרתי שגם במצב זה יש לנו הרבה תפקידים וחובות שאפשר למלאותם, כגון מעשה הצדקה והחסד, וגם יתר המצות כמו שבת ויו"ט. אף שאין ביכולת כל אחד לקיימם בכל פרטיהם, בכ"ז עלינו לזכור את יום השבת ולקיימו בכל מה דאפשר. וזוהי עניין של "זכור" ו"שמור",[69] שהתורה דרשה לזכור את יום השבת ולשמור ובכל פרטיו, ואם א"א לשמרו בכל פרטיו לכה"פ יש לקיים את הזכור את יום הש"ק. וכן בכל מצוה ומצוה יש עניין וחובה של זכור, כי באם מקיים את הזכור בטח יבא לידי שמור, אבל אם ח"ו גם את הזכור לא יקיים, אז ישכח לגמרי. הזכרתי שימי הפסח ממשמשין ובאין, ועלינו להשתדל לקיים את ה"שמור את חודש האביב",[70] ואפילו אם אי אפשר לקיים את השמור, ידע כל אחד כי עליו לזכור את ימי הפסח ולקיימו בכל מה דאפשר.

אחד מהמתעסקים[71] אסף צדקה ואח"כ נתן את זה בעדנו 130 רובל, גם מר שמאי נתן לי 60, חלק מזה הוצאתי תיכף לכבוד שבת.

מידידנו מר דוד קבלתי ידיעה, כי מפני סבות שונות א"א לו לשהות פה, ולכן הוא נוסע לסמרקנד. נפגשתי עם מר מאמעט והוא הבטיח ליתן חיטים למצות ויתר צרכי החג. גם מר שמאי בדעתו לאפות מצות ולעשות ליל הסדר. דברתי עם עוד אחדים שישתדלו לאפות מצות ולעשות את הסדר. חושבים אנו בע"ה לבא ד' ימים קודם החג ואז נאפה את המצות. שאלת הכלים היא באמת חמורה, אבל תקווה לאל שיצלח בידינו לסדר את הכל כראוי.

קיבלנו מכתב מידידינו מר אייזיק [אוזבנד]. הוא כותב שמפני שאלת הלחם בדעתו לנסוע למקום אחר.

קבלנו עיתון הזרגוני, "אייניקייט"[72] ושם ראינו דברים מעניינים, כי ב' עיתונאים נסעו בתור מלאכות [שליחות] לאמריקה ושם נפגשו עם היהודים, ודרשו מהם שרוסיה תעזור בבנין ארץ ישראל. כנראה מזה נשתנה שינוי עיקרי יחס ממשלת רוסיה לשאלה זו.[73] כנודע, הייתה ארץ ישראל ברוסיה הסובייטית דבר שאסור אפילו להזכיר דבר זה, וכנראה בשביל השפעתם של אנגליה ואמריקה שינו את

69 הצווים על שמירת שבת נכתבו בתורה בשני אופנים, הראשון בחומש שמות כ, ח והשני בחומש דברים ה, יב. "זכור" מתייחס לזכירת קדושת השבת, "שמור" - לאיסורי השבת. ובמדרש: "זכור ושמור בדיבור אחד נאמרו". המחבר מביא את הרעיון כי יש עניין לשמור על ה"זכור" גם כשאי אפשר לקיים את ה"שמור" ולהימנע מאיסורים, וכן הדבר גם במצוות אחרות שאין אפשרות לקיימן ויש לפחות להרהר בהן. הרעיון עלה גם במקומות אחרים בתקופת השואה, כגון בברגן-בלזן, ראו על כך: פרבשטין, בסתר רעם, עמ' 138-139.

70 דברים טז, א. כלומר שמור את חודש ניסן שבו חג הפסח.

71 במצוות הלוויית המת.

72 עיתון ביידיש (אייניקייט - אחדות) שיצא מטעם הוועד היהודי האנטי-פשיסטי שפעל בחסות השלטון הקומוניסטי, והתפרסם בתקופת פעילותו של הוועד בשנים 1942-1948.

73 אכן, בתקופה הזאת ניכר שינוי במדיניות החוץ הסובייטית בנושא זה.

דעתם.[74]
מהחזית מוסרים כי שלנו צועדים קדימה, כן כבשו ע"י חארסאן [חרסון] ומתקרבים לאַדס [אודסה]. בפולניה כבשו הרבה עיירות ולקחו הרבה צבא בשבי. בשביל ידיעות אלו חושבים הרבה שעוד מעט והשונא ינוצח לגמרי. צ'רצ'יל אמר בנאומו שאין להבטיח אם בשנה זו תגמר המלחמה. טאסס פרסמה הכחשה להשמועה שנפוצה בעיתונות חו"ל כי גרמניה פנתה בהצעת שלום לרוסיה, וכנהוג דנים מהכחשה כזו שיש קצת אמת בדבר מכל השמועות. יש לציין כי בחללה של העולם כבר פורחות הצעות של שלום, ומלאך השלום כבר נמצא בחלל העולם, ורק השאלה מתי יגיע לארץ. לדעתי יש לקוות כי בסוף שנה זו תש"ד תגמר המלחמה, אבל עד היום הוא יארעו עוד הרבה פורעניות בעולם, ואפשר שיבוא עוד לידי מלחמה בגזים מרעילים, בכל אופן יש לחשוב כי הגרמנים ימ"ש יראו עוד את כוחם קודם שינחלו מפלתם.[75]
ביום ד' כ"ז אדר הלך מאיר זליג לשאבאז לסדר שאלת טחינת החיטים, אך כבר נתנם מר מאמעט נ"י.
והיום כ"ט אדר יום הולדתי נזכרתי ועשיתי קצת חשבון הנפש, כי כבר נכנסתי בעשירית הרביעית של ימי חיי, ומה הספקתי לפעול בהג' עשיריות שכבר עברו עלי. התפללתי מקירות לבי שיזכני עוד ד' להגות בתורתו הקדושה מתוך הרווחה, ללמוד וללמד ולהיות עוד ממזכי הרבים. כן עלה בדעתי שבכל מצב ומצב בו אנו נמצאים, החובה עלינו להשפיע על אחרים. ובשעה זו חוב גדול מוטל עלינו ללמד עם נערי ישראל תורת ד', כי אחר שיחס הממשלה לענייני הדת נשתנה לגמרי, עלינו לנצל את זה למעשה. גם אצל הנערים שאינם יודעים מיהדות כמעט כלל, ניכר צימאון ורעבון לדבר ד'. ובאמת מהראוי ש"כאיל תערוג על אפיקי מים"[76] כן יערגו לדבר ד'. ודברי הנביא עמוס "הנה ימים באים...

74 כפי הנראה מדובר בהתחלת הלחץ על רוסיה להכיר במדינה שבדרך. זאת הייתה נקודת זמן מיוחדת שבה היו הרוסים מעוניינים יותר מכול בתמיכה האמריקאית, ויהדות ארה"ב נתפסה בעיניהם ככוח שיש בו כדי לזכות בדעת קהל אוהדת בארה"ב, ואולי אף להשפיע על הממשל. הרוסים סברו שעמדה גמישה יותר ואוהדת יותר בנושא היישוב היהודי בא"י עשויה לסייע בידם לזכות באהדת דעת הקהל היהודית באמריקה. במקביל חל שינוי לטובה ביחסה של בריה"מ כלפי היישוב, מכיוון שהיא סברה שהדבר יוכל להחליש את כוח האנגלים במזרח התיכון, ואולי אף לזכות אותה בבעלת ברית נאמנה באזור, שהיא גם בעלת אידאולוגיה סוציאליסטית. לנושא זה ראו למשל: Nachmani, Great Power Discord in Palestine: The Anglo-American Committee of Inquiry into the Problems of European Jewry and Palestine.

75 ראייה פוליטית זו אכן התממשה במציאות, לפחות בכל הנוגע למדיניות כלפי היהודים: גרמניה החישה את הרצח, הפעילה את הפתרון הסופי בהונגריה ותכננה גם את חיסול היהודים במחנות שבגרמניה.

76 "כאיל תערֹג על אפיקי מים כן נפשי תערֹג אליך אלקים" (תהילים מב, ב).

והשלחתי רעב בארץ לא רעב ללחם ולא צמא למים, כי אם לשמוע את דברי ד'",[77] "ביום ההוא תתעלפנה הבתולת היפות והבחורים בצמא",[78] יתקיימו בשעה זו. בדעתי בע"ה, כשנהיה בימי הפסח בעיר, ללמוד עם הנערים תורת ד' האל"ף בי"ת ולספר להם מיציאת מצרים וכדומה.

חוה"פ [חול המועד פסח] תש"ד, שאבאז

יום ו' ער"ח ניסן [24.3.44] בא מאיר זליג מהעיר. לא נזדמן לו להיפגש עם מר מאמעט כי הוא עכשיו בביבזר. החלטנו לילך תיכף אחר הש"ק. עוד הפעם הלכתי ביום א' ושוב לא פגשתיו. ידידינו מר שמאי רצה להתקשר עמו ע"י הטלפון ולא הצליח. הוא הבטיח שבעוד ימים ילך לשם ואז כבר יקבל ממנו החיטים וגם יטחנם. נוכחנו שהכלל הנודע שכל מצוה פוגשת בדרכה בהרבה מפריעים ומכשולים, מתקיים בנו, אבל בטוחים אנו שסוף סוף יצליח ד' בידינו לקיימה, ולפום צערא אגרא.[79]

בהקולכוז עובדים אנו בכל יום ות"ל מקבלים אנו מעט פריודוק[ט], כי הטֶבֶלשציג[80] נוטה כלפי חסד לכתוב על הניר הרבה ימי עבודה. בהתקרב ימי הפסח התעסקנו בכל ההכנות הנחוצות כמו ניקיון הבגדים והגעלת הכלים. הפעם החלטנו להשאיר הרבה חפצים בחדרנו, ולבטוח על ההבטחה ש"לא יחמוד איש את ארצך"[81] ולסגור את החדר. הכפות, הסכין, המזלג והמחבתות הכשרנו לכבוד פסח ולקחנו איתנו.

אור ליום א' בדקנו את החמץ בחדרנו בלא ברכה, כי כך מצאתי רשום ברשימותי מאשתקד, שאין צריך לברך.[82] חשבנו כי אפשר שבחוה"פ [חול המועד פסח] נחזור להקולכוז ולכן הגעלנו גם את הדוד, והיות שלפעמים אופין בו פת, משום זה הוצרכנו לְלַבְּנו.[83]

ביום ג' י"א ניסן החזקנו בדרך, לפנות ערב הגענו לשאבאז. אצל ידידינו מר שמאי מצאנו עולם הפוך, רעייתו חלתה במחלת הטי[פוס], מר מאמעט לא בא, וגם לחג הפסח לא יבוא.

ביום ד' בבוקר קיבלנו ע"י שמאי את החיטים, עלה בידינו לטוחנם עוד ביום

77 עמוס ח, יא.

78 שם, יג. פסוק זה הוא המשך לפסוק שלפניו.

79 משנה אבות ה, כג, ומשמעו: כמידת הצער והעמל שהושקע - יגדל גם השכר.

80 ממונה על רישום העבודות שבוצעו.

81 ראו הערה 48.

82 בשלחן ערוך (או"ח סי' תלו ס"א) נפסק שהבודק את ביתו מחמץ קודם ליל י"ד בניסן, אינו מברך "על ביעור חמץ".

83 מדיני הגעלת כלים לפסח: כלי שבלע חמץ על ידי בישול במים, הכשרתו היא ע"י הגעלה במים רותחים; כלי שבלע חמץ בחום ללא מים, כגון באפייה, הכשרתו היא ע"י ליבונו באש.

זה ושאלת האפיה עלתה על הפרק. אחדים יעצו לנו לאפות בתנור הגדול העומד בחדר, ושם בחדר גרים יהודים אחדים, אבל כשבא למעשה לא הרשו לנו. בביתם של לנדמן כבר מצאנו שהכינו ואפו מעט מצות, והיות שעכשיו טרודים ועסוקים הם בעבודה יום יום, לכן א"א להם לסייע באפיית המצה. לסוף אפינו את המצות אצל ידידנו מר זליג. אשתו ועוד אשה אחרת נתעסקו בלישה וגלגול, גם מר שמאי עזר לנו באפייה, וכן עלה בידנו לאפות ביום ה' יותר מחצי הקמח על שתי המחבות. המצות היו כשרים ומהודרים נעשים לשם מצות מצה. כשגמרנו אפתה גם רעייתו של זליג מעט מצות, וגם שמאי אפה מעט. אצלה קיבלנו קדרה לימי הפסח, גם קבלנו ב' קערות ודלי, וכן הגעלנו והכשרנו הכל לכבוד הפסח.

משפחת לנדמן קיבלו אותנו בסבר פנים יפות, רק חששו שהיות שאצלם הכל חמץ, אי אפשר יהיה להם להיזהר שלא לערב אצלנו ח"ו חמץ, וחוששים מפני אחריות להכשיל אותנו. כשאמרנו להם שאנו בעצמנו נתעסק בכל ההכנות ונשמור ונשגיח, הסכימו תיכף לבקשתנו לבלות ימי הפסח אצלם. נתנו לנו פינה מיוחדת "פינת פסח" שם העמדנו את הכלים המצות, הזהרנו הילדים שלא ילכו שם עם לחם, והם שמעו לקולנו.

בערב פסח הגעלנו את הכל ובקדרתנו בישלנו את האלכוהול לד' כוסות, בערב התפללנו ערבית בציבור, והיות שרוב המניין הם חסידים,[84] התנהגנו כמנהגם לומר הלל בציבור אחרי תפילת ערבית.[85] אח"כ נגשנו אל הסדר שהיה מוכן בכל פרטיו, ואם ה"שולחן עורך"[86] לא היה כ"כ בהידור, קיימנו יתר המצוות בשמחה ובטוב לב, מצות מצה, ד' כוסות, סיפור יציאת מצרים, והאמת ניתן להיאמר, כי בשביל השמחה שזיכני ד' לקיים את המצוה כהלכתה וגם לסדר את הסדר כדבעי, ולזכות גם אחרים, כי בביתם נתאספו הרבה שכנים להשתתף בהסדר, הרגשתי הנאה ושביעות רצון יותר מ"שולחן עורך" מהודר. את השו"ע [שולחן עורך] קיימנו באכילת מצה עם ביצים ומי מלח. הכזית מצה אכלו כל המשתתפים, גם הילדים השתתפו, ובאמת היה הסדר נהדר.

בראותי בכל שעה ושעה את מרת לנדמן הזקנה כשהיא יושבת מעוטפת בבגדי יו"ט, נזכרתי תיכף באמא תחיה, ואף שבמראיתה אינה דומה כלל לאמא תחיה,

84 כפי הנראה פליטים מפולין, וחסידי לובביץ' שהתיישבו באזורים האלו עוד בשנות ה-30, בעקבות רדיפת הדת בידי השלטונות באזורים הפנימיים של ברית המועצות.

85 מנהג ספרד לקרוא את ההלל בציבור בערבית של פסח (על פי שו"ע סימן תפז). מנהג אשכנז שאין לקרוא, עפ"י הרמ"א.

86 מסימני ליל הסדר - סעודת החג. המחבר מזכיר בהמשך גם את מנהג אכילת ביצה ומי מלח.

בכ"ז חוט של חסד[87] השפוך על פניה בשביל הנשמה יתרה[88] שיש בשבת ויו"ט, הזכיר אותי בהרבה את כל מסיבת הסדר אצלנו בבית ובייחוד מראיתה של אמה תחיה. רגשות שונות נתעוררו בי, רגשות של שמחה ותוגה יחד. וכשהגעתי לברכת שהחיינו נתעוררתי עד דמעות, אבל הבלגתי על זה כדי שלא לערבב את השמחה. והאמת ניתן להיאמר, כי אשתקד כשנתעוררו בי רגשות אלו לא יכולתי להתגבר שלא להוריד דמעות, והפעם עלה זה בידי כמעט בנקל. רואה אני שהזמן פועל רושם על הלב והמוח, והשכחה שולטת בכל.

הסדר נמשך עד שעה מאוחרת בלילה, למחרת נסדר ג"כ מנין לתפלה וכן בלינו כל ימי החג בתפלה בציבור. את הסדר הב' התחלנו בשעה מאוחרת, מפני שהיה עלינו להכין לבשל ביצים ותפו"א, וכן המי פירות לד' כוסות.

מהחזית הידיעות משמחות מאד, שלנו צועדים קדימה כובשים הרבה עיירות, ולוקחים חייל של השונא בשבי. כן הגיעו לגבולות בסרביה, כבשו שם הרבה עיירות וכבר הם קרובים לקישינוב. ברוח ב' [בכיוון השני] הגיעו לגבול רומניה ושם קרובים הם ליאסי. במקום ב' הגיעו לגבול צ'כיה והונגריה. באוקראינה קרובים הם לאדעס [אודסה]. בינתיים אירע שרוסיה דרשה מיפן שתחזיר לה הקונצסיות [הטבות כלכליות] שיש להם מקודם בהרבה נפות מרוסיה המזרחית לנפט. יפן הסכימה לדרישתם. כנראה דרישה זו יצאה תחת השפעתה ודרישתה של אמריקה ואנגליה, שרוסיה תסיע להם במלחמתם עם יפן כמו שהם מסייעים לה במלחמתה עם גרמניה. דרישה זו תוכל לשמש התחלה לסיכסוך בין יפן ורוסיה, וכנראה מזה שיפן הסכימה תיכף לדרישתה שברצונה לחדול ממלחמה עם רוסיה, בשעה זו שיש לה מלחמה עם אמריקה ואנגליה.

כשבאנו לשאבאז מצאנו כי באורגינץ נתקבל בעדנו חבילות מארץ ישראל, חבילה קטנה בעד מאיר זליג, וחבילה שניה בעדי[89] כבר ישנה בבית הדאר פה

87 עפ"י גמרא מגילה (יג.), אסתר - חוט של חסד משוך עליה.

88 "אמר רבי שמעון בן לקיש: נשמה יתירה נותן הקדוש ברוך הוא באדם ערב שבת, ולמוצאי שבת נוטלין אותה הימנו". גמרא ביצה (טז.).

89 נושא החבילות מארץ ישראל ומאמריקה מופיע פעמים אחדות. על חבילות שנשלחו ביזמת ועד ההצלה של הרבנים בארה"ב ראו: ר"א סילבר, דברי ימי ועד ההצלה, פרק 7: "סיביר - א נס אין אומגליק", עמ' 212-226. הרב סילבר כותב כי המידע על הגירוש לסיביר (שם כללי שניתן לגירוש לברית המועצות) נודע מאוחר יחסית, ורק כאשר ארה"ב הצטרפה למלחמה, ונוצר קשר בינה לבין בריטניה ובריה"מ, התהוו התנאים שאפשרו לשלוח חבילות לגולים בברית המועצות. כפי הנראה הידיעה שטלטלה בראשונה את הציבור האורתודוקסי הייתה גירושו לסיביר של הרב בעריש ויידנפלד, רבה הנודע של טשיבין, וכן בני ישיבות ראדין, קלצק ועוד. בזיכרונותיו של הרב סילבר לא מוזכרים תלמידי ישיבת טלז.

המפעל נתקל בקשיים נוספים, כמו דרך העברת החבילות, ובעיקר זיהוי שמות הנמענים וכתובותיהם, ואלו רוכזו על ידי ועדה שהוקמה במיוחד לצורך זה. החבילות הכילו מצרכי מזון, תרופות, תשמישי קדושה ומצרכים לחגים, בעיקר מצות. מרכז הפעילות היה בארץ ישראל,

בשאבאז אבל התעודה לא הגיעה עדיין, ועוד חבילה בעד מאיר זליג לא הגיעה עדיין מאורגנץ להכא. כנראה הביטחון שהיה לנו בכל ימות החורף שלימות הפסח בטח ישלח לנו ד' עזר, ונקבל חבילות מארץ ישראל או ממקום אחר, נתקיים ב"ה. עוד טרם ידוע מה יש שם, אבל ת"ל בעד זה.

מפני הדחק הקלנו לעצמנו לאכול אורז ודזוגרי.[90] בב' ימים הראשונים נזהרנו בזה. במוצאי יו"ט נתנו לנו מעט אורז, בדקנו קצת ובישלנו את המרק, אבל כנראה הבדיקה לא הייתה כהוגן, ובאמצע האכילה מצאנו בתוך המרק חיטה מבושלת. הרבה צער ועוגמת נפש היה לנו מזה שהכשילנו ד' באיסור חמץ של משהו,[91] ומפני זה נתעוררה השאלה על הקדרה ועל כל הכלים, ורק בשביל זה שבשעה ששמנו את האורז לתוך הקדרה העלו המים הרבה רתיחות, מצאנו היתר להתיר את הכלים, בהצטרף את זה שחליטה ברותחין אינו מחמיץ,[92] וגם זה שספק היה אם נתבקעה או לא.[93] בשביל זה נוכחנו כי באם רוצים להקל באכילת אורז דזוגרי וכדומה, צריך בזה בדיקה רבה. למחרתו בדקנו קטניות ודזוגרי ג' פעמים, ומצאנו שם הרבה חיטים.

כן חשבנו לילך ביום א' להקולכוז אבל ביום זה ירד גשם רב והדרכים נתקלקלו, וכבר עלינו לבטוח על ההבטחה של "ולא יחמוד" וגו', ובע"ה נשאר פה עד אחר ימות החג.

בהיותנו פה סדרנו מניין כמעט בכל יום. ביום ג' דחוה"מ, יום הזיכרון של ר' אלקנה [לנדמן] ז"ל, נתקיים מניין לג' התפלות. הם רצו להביא יי"ש כמנהגם, אבל אני אמרתי שבשום אופן לא יעשה כן ליתן חמץ בסעודת מצוה. הם שמעו

בראשות הרב חזקיה יוסף מישקובסקי והרב יצחק הלוי הרצוג, וכן באירן באמצעות שליח ועד ההצלה יצחק לוי. בהעברת החבילות נעזרו בצלב האדום, בנציגי ממשלת פולין הגולה בלונדון ובארגונים נוספים.

מיומנו של הרב שטיין וממכתבים המצויים בידינו נראה כי החבילות היו דרך להצלה של ממש מרעב. הן גם העבירו מסר של חום ושותפות גורל מאחיהם שבארצות החופש, אפשרו במידה מסוימת את שמירת המועדים, וכן אפשרו גם סחר מקומי שסייע לגולים.

90 מיני קטניות שעל פי מנהג אשכנז אינן נאכלות בפסח. היתר זמני לאכול קטניות בפסח התקבל גם במקומות אחרים בתקופת השואה.

91 גמרא פסחים (ל.). חתיכת חמץ כלשהי הנופלת לתערובת אוסרת את כולה, להבדיל משאר איסורים שמותרים ב"ביטול בשישים", כלומר בטלים כשהם מעורבים בכמות גדולה.

92 ברייתא בגמרא פסחים (לט:), חיטים חלוטות במים רותחים אינן באות לידי חימוץ. ויש שהחמירו בכך.

93 בגמרא פסחים מ. ישנה מחלוקת האם החיטים מחמיצות בזמן שהן מתבקעות, או אפילו כשהן קרובות להתבקע. בשלחן ערוך (סי' תסז ס"ט) נפסק שאמנם יש להחמיר לגבי החיטים עצמן, אך ניתן להקל לגבי התבשיל שהתבשל עמן ולגבי הקדרה, כל עוד לא התבקעו ממש, משום שכל איסור משהו המעורב בחמץ הוא מדברי חכמים. הרמ"א החמיר בזה אפילו אם החיטים הגיעו רק למצב של ריכוך. המחבר כותב שזו הייתה שעת הדחק, ולכן הקלו בכך.

לקולי ובשלו את האלכוהול. בימות חוה"מ היה עלינו לאפות יתר המצות ומפני הגשמים קשה היה לקבל עצים, ורק ביום ג' קיבלנו, ובביתם של לנדמן אפינו את המצות ויצאו מהודרים בתכלית ההידור.
מהחזית מגיעות ידיעות כי כבשו אדעס, קמניץ [קמניץ-פודולסק] ועוד.
קבלנו מכתבים מידידנו מר אייזיק ומידידנו מר ישראל מאיר נ"י, הוא מתאונן מאוד על גורלו כי הוא נתגייס לצבא העבודה ושם נחלה וכל בגדיו נגנבו ממנו, ועכשיו הוא בעירום ובחוסר כל יעזרהו ד'. חבל שאין לאל ידינו כעת לסייעו אפילו במשהו.
בתוך ימות החג נזדמן ללמוד עם היהודים פרק משניות ובכלל לדבר עימם בענייני אמונה ויהדות. גם עם הילדים הקטנים לימדנו אותם לומר אמן וברכה, כן יזכנו ד' להיות ממזכי הרבים.
בימים האחרונים שמועות מתהלכות כי עוד מעט ויעתיקו כל הפליטים מכאן. אם יש ממש בזה או לא, טרם ידוע. בימים האחרונים כבר היו אצלנו מצות בצמצום. בליל ז' של פסח בא אצלנו ידידינו מר מאמעט, בילינו את הערב עוד עם ידידנו מר שמאי דימנט, ברכנו ברכת המזון בזימון.[94]
בימים האחרונים נחלתי במחלת שלשול משונה עד שכמעט לא יכולתי לאכול כלום.
מידידינו מר אייזיק קבלנו עוד מכתב, הוא כותב כי לעבודת הצבא לא לקחו אותו או מפני שהוא רב או משום שיש לו השכלה גבוהה, חושבים שגם לנו אפשר להשתמש בחוק זה. משתדלים אנו להיוודע אם פה יודעים ושורר חוק כזה.
תיכף אחרי החג לא אכלנו את הלחם מפני שהוא חמץ שעבר עליו הפסח,[95] ורק למחרתו ביום א' אפינו מעט לחם ובערב קיבלנו מהלחם שלקחו בחנות. ביום ב' קבלתי את החבילה מהדואר, בתוך החבילה היו תעודה ורשימה מפורטת, שם כתוב כי הג'וינט שלח את החבילה,[96] ומשום זה אינו ידוע לי אם זה נשלח מארץ ישראל מקרובי יהושע אבני או ממקום אחר. ברשימה יש 900 גרם טיי, 900 גרם קפה, 900 גרם בורית [סבון] ורפואות שונות. גם חצי גראם כפתורים, כתונת. הכפתורים והכתונת לא נמצאו, כנראה נגנבו. הבורית היו ו' חתיכות. ב' נתתי מתנה לחיה עטל ורחל לנדמן, והשאר החלפתי בבורית גרוס כדי למוכרן בקולכוז. החבילה השניה בעד מאיר זליג, כנראה נגנבה לגמרי.

94 ברכת המזון הנאמרת בשלושה קרויה "מזומן", על שם הקריאה לברכה, הנאמרת כזימון למברכים.

95 חמץ שלא עבר ביעור לפני הפסח ושהה אצל יהודי בפסח - אסור באכילה.

96 בין פעולות הסעד של הג'וינט היה משלוח החבילות לאזורים נידחים שבהם שהו יהודים, ראו: Bauer, American Jewry and the Holocaust: The American Jewish Joint Distribution Committee, 1939–1945.

ביום ד' הגענו להקולכוז. מצאנו הכול בסדר נכון. ביטחוננו בהבטחת התורה של "ולא יחמוד" וגו' נתקיימה ב"ה. התחלנו תיכף בעבודה ובע"ה קיבלנו תיכף מעט פראדוק[ט].
מהחזית הידיעות משמחות, חבל קרים כמעט כבר נשתחרר כולו. בפולניה כבשו עיר טרונופול, שם נהרגו ולקחו בשבי הרבה חייל של השונא.

יום ג' בהב"ח [פרשת בהר בחוקותי] כ"ג אייר[97]

במשך הימים שעברו אירעו מאורעות שונות הראויות לציינן. המשטרה בשאבאז התחילה ליתן רישיונות נסיעה לאוקראינה לכל הפליטים שרצונם להעתיק מקומם.[98] כמעט רובם של היהודים תושבי שאבאז לקחו רישיונות והחזיקו בדרך. הידידים שלנו משפחת לנדמן ומשפחת זליג, לינר ועוד עזבו את העיר. פה בקולכוז נודע לנו ידיעה זו ע"י מכתב שקבלנו במוצש"ק תזו"מ [פרשת תזריע מצורע] ממרת לנדמן, שמכינים עצמם לנסיעה.
יחד עם מכתב זה קיבלנו מכתב מידידנו ר' יצחק שיפרון מאורגינץ, הוא המציא גלויה שנתקבלה בעדי מסמרקנד מר' חיים שכנוביץ שליט"א,[99] הוא כותב שע"י ר' דוד שברץ נודע לו אודותי, ולכן הוא כותב שבאם אפשר לנו נבוא תיכף לשם, כי שם יש אפשרות להסתדר על צד היותר טוב. הוא כותב כי שם יש הרבה בני תורה. כנראה מבין השיטין, יש להם ישיבה בזעיר אנפין, ומקבלים הם עזרה כספית מאמריקה, ורצונו שאבוא לסייעו בעבודת הקודש.[100] כל זה הביא אותנו לידי ספק שאפשר כדאי בעדנו להשתמש בתכשרה [שעת כושר] זו וליסע יחד עם כל היהודים עד סמרקנד, ואף שידוע לנו שבעדנו יהיו קשיים שונים בקבלת הרישיון, בכ"ז עלינו לנסות אחרי שכמעט כל היהודים נוסעים מפה, ואיך נשאר כאן בודדים.
בהגלויה מסמרקנד יש אדריסה של אחר מר שלום ליבוביץ בבוכארא. השערתנו שהוא ר' שלום סוסציק שהיה יחד איתנו בשברדלוב, ואפשר שבע"ה ניודע על ידו מכל חברנו שנשארו שם. תיכף ביום א' הלכתי שם. מצאתי עולם הפוך ממש. רובם ככולם עומדים על הדרך, רק ידידנו משפחת סנדרוביץ חושבים

97 16.5.44.

98 מדובר בתנועה בין גבולות המדינות, שהסובייטים כינו אותה במונח "רא-אווקואציה" ואחרים כינו אותה "רפטריאציה", ואשר הייתה אמורה להתבצע תחת פיקוח צמוד של השלטונות.

99 מהבכירים בתלמידי ישיבת טלז. בסמרקנד נטל אחריות על הפליטים הצעירים והקים שם ישיבה, וכמו כן סייע להם עד שמצאו משרות במקומות שונים. היגר לארה"ב וכיהן כרב בשיקגו. מחבר הספר "תוספות חיים", ניו יורק תשכ"א.

100 על פי עדויות שונות שנמסרו למשפחה, המחבר שימש כשלוחו של הרב חיים שכנוביץ לאיתור והצלת יהודים בסמרקנד.

להישאר עוד כעת. משפחת לנדמן יעצו לנו להשתדל לקבל רישיון וליסע איתם יחד. בהיותי שם שלחתי מכתבים לסמרקנד, גם טלגרמה שלחתי, וגם לבוכארא שלחתי.

ביום ג' שבתי להקולכוז, ושם החלטנו שעלינו לנסות להשתדל בכיוון זה. הטלנו גורל[101] ויצא הפסוק "בלתי כלב בן יפונה הקנזי ויהושע בן נון כי מלאו אחרי ד'".[102] ראינו בזה הוראה לטובה, ובפרט אחרי שחשבנו ש"כלב בן יפונה" עם הכולל עולה בגמטריה חיים יעקב, ועם המלה "הקנזי" מרומז גם שם אבי בנימיני. "יהושע בן נון" עולה בגמטריה מאיר זליג. גם הפסוק הב' "בנו לכם ערים לטפכם וגו'",[103] אמרנו שזהו הוראה שצריך ליסע כדי ללמוד עם תשב"ר [תינוקות של בית רבן]. מאיר זליג הלך כדי להיות שם עד אחר הש"ק אחו"ק [(פרשת) אחרי מות קדושים], ולהגיש בקשה לרישיון נסיעה.

ביום א' בא גם הידיעה שעלינו להחליף התעודה הליטאית בתעודה סובייטית, ורק אז אפשר לקבל [?]. החלטנו לעשות כן. היטלנו עוד הפעם גורל ויצא הפסוק "על פי ד' יסעו בני ישראל ועל פי ד' יחנו" וכו',[104] חשבנו שזהו הוראה לנסוע. ביום ב' תענית שני בתרא צמנו חצי היום והתפללנו לאל עליון שיצליח דרכנו. בבוקר הלך מאיר זליג העירה.

בימים אלו נתקיים גיוס לצבא וידידינו מר מאמעט ועוד נלקחו. הרבה יעצו שבעת זו [?] להגיש בקשות, היינו במבוכה גדולה, החלטנו שלא להתחשב עם כל החששות, ולהחליף את התעודות, אבל לא יצא למעשה כלום, מפני [?] היה סגור. ביום ה' צמנו עוד הפעם והתפללנו שיורנו הדרך בה נלך.[105]

ביום ה' נסעו אל החוף וכבר נוכחנו שלא נספיק ליסע יחד איתם, ואמרנו על זה "גם זו לטובה".[106] ביום ו' הלכו משפחת לנדמן אל החוף, לווינו אותם עד החוף, ושם נתפרדו בידידות רבה. בעת הפרדה הרגשנו רגשי געגועים, כי באמת נתקשרנו בקשר ידידות אמיתית, ובהיפרדם מעלנו הרגשנו עוד זו את "ד' אמרתי אתה מחסי חלקי בארץ החיים",[107] כי בשעה שמורגש ה"הבט ימין וראה ואין לי

101 פעם נוספת שהמחבר וחברו הכריעו על פי גורל הגר"א. על מהות הגורל ועל אזכוריו ביומן ראו במבוא ליומן ובנספח 2, מושגים בהלכה.

102 במדבר לב, יב.

103 שם, כד. כלומר כוונת הפסוק שידאגו לילדיהם.

104 החלטה נוספת על פי גורל הגר"א. הפסוק מתוך במדבר ט, יח.

105 עפ"י ירמיה מב, ג: "ויגד לנו ה' אלקיך את הדרך אשר נלך בה ואת הדבר אשר נעשה".

106 בגמרא תענית כ. מסופר על נחום איש גם זו שהיה אומר כך על כל דבר שאירע לו, ואכן זכה לראות שהכול לטובה.

107 תהילים קמא, ו.

מכיר",[108] מתחזק הרגש הנ"ל. קבלנו ב' מכתבים [? ...][109] אין החוק ברור. שלחו שאלה זו לעיר הבירה מוסקבה. מקוים אנו שגם לנו אפשר יהיה להשתמש בחק זה לעת מצוא.

למערכת "אייניקייט"[110] שלחתי שידפיסו שיר ערש שיצרתי זה עתה. עיקר כוונתי כדי שעי"ז יתפרסם שמי ואפשר נידע מידידים וקרובים. אגב יצא באמת שיר טוב.[111] גם מ.ז. [מאיר זליג] שלח לשם שיר אדת צבא האדום. לש"ק פ' אמור שבנו להקל[חוז]. פראדוק[ט] אין ניתן כלל. מתפרנסים אנו באופנים שונים ע"י מכירת טיי, בורית ועוד. סוף סוף חושבים אנו להחליף התעודות ולהגיש בקשות. לשם זה בדעתי לילך מחר העירה וד' יהיה בעזרנו.

אסרו חג סיון[112]

כשבאתי העירה מצאתי שהמשרד להחליף התעודות סגור כעת. קבלתי עוד מכתב מידידינו מר אייזיק, הוא כותב עוד הפעם כי בתעודה הצבאית שלו רשום שהוא "רב", ומפני זה הוסר ממנו עול שעבוד מלכויות. החלטנו לגדל את הזקן, וכשנחליף את התעודה נכתוב שם שאנו "רבנים" וד' יהיה בעזרנו.

היות שאייזיק מזכיר במכתבו הלכה בשם השו"ע, שאין לברך ברכות ההפטרה במקום שאין ס"ת,[113] עלה בדעתי שאפשר לשלוח מכתבים בחידושי תורה, ותיכף עשיתי ניסיון למר אייזיק. שלחתי מכתב עם חידושי תורה בעניין קידוש בקשר שלש"ק [שבת קדש] בהבח"ק [בהר בחוקותי] לא נזדמן לנו פת לקדש, ועיינתי אז בהלכה זו.[114]

קבלנו את העיתון "אייניקייט", שם כתוב בפרוטרוט אודות הרציחות האכזריות שהאשכנזים ימ"ש וזכרם עושים לאחב"י [לאחינו בית ישראל]. בורשא בגיטו עמדו היהודים על נפשם והרגו הרבה מהם, ולבסוף הרג כמעט כל היהודים שנמצאו שם הי"ד.[115] כן אירע בלודז' ובביליסטוק. מאחד שניצול מוילנא, איך

108 שם, ה.

109 הקטע האחרון הוטמע מתוך דפים שנמצאו תלושים (מהמילים "ביום א" עד "הדרך בה נלך").

110 ראו לעיל הערה 72.

111 גם במעשה זה בולטות התושייה והיצירתיות של המחבר, בחפשו אחד קשר לעולם החופשי באמצעות ניסיון לפרסם את שירו בעיתון.

112 29.5.44.

113 רמ"א, או"ח סי' רפד ס"א.

114 מכיוון שלא הייתה בידם פת שברכתה "המוציא", הסתפק המחבר האם ניתן לקדש על פת העשויה מדזוגרי משום שהיא כחמר מדינה. ראו המשך בהערה 123.

115 מסתבר שהדי המרד בוורשה הגיעו לסמרקנד בסיוון תש"ד, מאי 1944, והרשימו את המחבר. הביטוי "עמדו על נפשם" מזכיר את עמידת היהודים על נפשם בימי המן הרשע (אסתר ח, יא): "אשר נתן המלך ליהודים אשר בכל עיר ועיר להִקָּהֵל ולעמד על נפשם, להשמיד ולהרג ולאבד את כל חיל עם ומדינה הצרים אותם".

שהצוררים השמידו כמעט כל היהודים שם ורק יחידים הצליחו למלט נפשותם, נורא ואיום.

הידיעות אלו דכדכו רוחנו ונפשנו בהעלותנו על ראשנו אודות גורל יהודי ליטא בכלל, ואודות גורל הורינו, אחינו וקרובנו ד' ירחם, בכל זאת אנו לי-ה ועינינו לי-ה[116] כי הוא שומרם מכל פגע רע ועוד נזכה במהרה להיפגש זה עם זה.

במוסקבה נתקיים עתה אסיפה הג' של הקומיטט היהודי.[117] יצא מהם קול קורא לכל אחב"י בארה"ב ועוד. בתוך החתימות ישנו חתימה של הרב הראשי במוסקבה הרב שליפר שליט"א,[118] כן נדפס בעיתון נאומו וגם תמונתו של הרב הנ"ל. בנאומו קורא לכל אחב"י שיעזרו במלחמת מצוה למחות זכר עמלק ולנקום נקמת דם עבדיו השפוך.

על האסיפה נתקבלו הרבה ברכות, בתוכם גם מאגו"י בארה"ב.

מהחזית אין כל חדש, המלחמה בסביבות ויטבסק, סטניסלב ועוד. חושבים שבקרוב יתחילו אנגליה ואמריקה להלחם מעבר השני.[119]

116 משנה סוכה (נא:), וכן מופיע בסליחה הפותחת במילים "ה' ה' א-ל רחום וחנון" הנאמרת בימי בה"ב, ובתפילת נעילה ביום כיפור.

117 כוונתו לוועד היהודי האנטי-פשיסטי שהוקם בשנת 1942, ביזמת צמרת המפלגה הבולשביקית והנ.ק.וו.ד. מטרתו - גיוס תמיכה יהודית, בעיקר מורלית וכלכלית, במלחמתה של ברית המועצות נגד הנאצים. ואכן סכומים רבים הגיעו מקהילות בארה"ב, באנגליה ועוד. המשורר אברהם סוצקבר היה אחד מחברי הוועד.

בשנת 1943 עשו הסובייטים מאמץ נוסף להשפיע על דעת הקהל היהודית בעולם החופשי לסייע לברית המועצות במלחמתה בגרמניה. לשם כך יצאה למערב משלחת של הוועד (בראשות שלמה מיכאלס ואיציק פפר), ובנוסף, כדי לחזק את התעמולה, ארגנו משלוח מכתב תמיכה של הרבנים שעל אודותיו כותב המחבר. המכתב, בחתימת 13 רבנים מברית המועצות, נשלח בדצמבר לסוכנות היהודית בניו יורק. לאחר שחרור השטחים הסובייטיים עסקו רבים מחברי הוועד האנטי-פשיסטי באיסוף מידע על גורל יהודי ברית המועצות תחת השלטון הנאצי. בסוף שנות הארבעים נרדפו רוב החברים על ידי סטלין, והובאו למשפט בטענות של אי-נאמנות. באוגוסט 1952 הוצאו 13 מחברי הוועד להורג, במה שנודע כ"משפטי הזוועה". רק חברה אחת בוועד שרדה. שנים מספר לאחר מות סטלין הם טוהרו מההאשמות. ראו רדליך, "הועד היהודי האנטי-פשיסטי והיהדות הסובייטית: פעילות קהילתית, מדינית, תרבותית במלחמה ולאחריה", עמ' 45-66; פרידגוט, "הביורוקרטיה של סטלין בפעולה: יצירתו והשמדתו של הוועד היהודי האנטי-פשיסטי", עמ' 319-328.

118 אם מדובר במכתב שנשלח בסוף דצמבר 1943, בתאריך זה עדיין לא כיהן הרב שלייפר כרב במוסקבה.

הרב שלמה שלייפר, יליד 1889 ורב בקהילות אחדות ברוסיה, נקרא בתחילת 1944 לשמש כרב במוסקבה, כחלק מהמאמץ להשפיע על יהדות העולם לתמוך בברית המועצות. במסגרת תפקידו הוא הציג את ברית המועצות כרודפת שלום, הופיע גם בכנס הוועד האנטי-פשיסטי באפריל 1944 ונשא שם דברים, אירוע שעליו כותב הרב שטיין. זה היה הקשר היחיד שלו עם ועד זה. הוא זכה להערכה רבה גם בעולם היהודי, ראו עליו: מיכלין (נכדו), הגחלת; אלטשולר, יהדות במכבש הסובייטי, עמ' 36-39.

119 הכוונה היא לפלישת כוחות בעלות הברית ליבשת אירופה שהייתה תחת שליטה גרמנית, בנוסף

בקולכוז כמעט שאין נותנים כלל פריודוק[ט], עובדים אנו קצת.
בהתקרב חג השבועות שחל ביום א' וב', התחלנו לדאוג להכין צרכי אכילה לכבוד החג, וב"ה שבשבוע זו קבלנו מהקנ. 6 ק"ג, ועוד לקחנו תוספת של 2 ק"ג. וכל השבוע מר"ח סיון היה לנו מזונות ברווח לפי ערך.
ביום ד' הלך מאיר זליג לשאבאז להיוודע אודות התעודות ויתר הדברים. ביום זה אירע שאחד נכנס לחדרנו וגנב כ-2 ק"ג קמח. הרבה עוגמת נפש הייתה לי כי זה היה כבר מוכן לכבוד החג. בכלל אירע איתנו בעת האחרונה מאורעות שנותנים לנו מן השמים ואח"כ לוקחים. כן אירע בהחבילה של מאיר זליג שנגנבה סמוך לשאבאז, וכן אירע אצלנו הרבה פעמים שנגנבו ונאבדו הרבה דברים. כשעשיתי חשבון הנפש ופשפשתי במעשינו ראיתי בהנהגה זו איתנו מדה כנגד מדה, שהרבה פעמים מקבלים אנו עלינו לעשות דבר טוב כמו ללמוד מסכת זו וכדומה, ואח"כ אין אנו מקיימים את זה. כן היא ההנהגה איתנו, שאחר שכבר ניתן לנו הדבר חוזרים ולוקחים.[120]
ביום ה' בערב שב מהעיר בידיעה שהמשרד שוב סגור וצריך לחכות. ביום ה' בערב לא היה אצלנו מן המוכן לצורך החג כלל, וכבר היינו מלאי דאגה דבר זה, אבל ב"ה שביום ו' בבוקר נתתי להפנקסן מאה גרם טיי, ובשביל זה כתב בעדנו 4 ק"ג דזגורי, ואחה"צ קבלנו את זה, ועוד הספקנו לטחון מבעוד מועד ולהכין הכל לצורך הש"ק והחג.
ג' הימים בלינו במנוחה, שום איש לא הפריע אותנו. התפללנו ולמדנו. בליל שבועות היינו נעורים כ"ל [כל לילה[121]], אמרנו תיקון ליל שבועות, גם למדנו מכל המסכתות הנמצאים ת"י [תחת ידי] את המשנה הא' והמשנה האחרונה,[122] כן הספקנו עד הנץ החמה לגמור הכל. גם אמרנו פיוטים ויוצרות, כי בהיותי בעיר קבלתי מחזור. ביום ב' הזכרנו נשמות כל הקרובים שנהרגו ושנשחטו על קידוש השם. הרבה דמעות הורדתי, ובשום אופן לא יכולתי להתאפק מלבכות, בהעלותי אודות גורל כל הקרובים שזה כבר ג' שנים שאין אני יודע מהם כלל. גם הזכרנו נשמות חברנו ברוך מאיר ופינחס זאב, וגם מר זליג קירזנער נ"ע. למדנו פרקי משניות לז"נ [לזכר נשמתם] הטהורה תנצב"ה.
היות שליום הש"ק ולימי החג לא נזדמן לנו לקבל חיטים או שעורים ורק היה לנו דזגורי, ועד עתה היה הדבר מוסכם אצלנו, שאחרי שאין מברכין המוציא על פת דגוזרי, אין לקדש על פת כזו. והרבה נצטערתי מזה שג' ימים לא נוכל לקיים

לנחיתת כוחות בעלות הברית בדרום איטליה, מהלך שנחשב למוגבל.

120 זהו מקרה בולט שבו המחבר עורך חשבון נפש בדרך של "מידה כנגד מידה".

121 מנהג ללמוד תורה במשך כל ליל השבועות. משנה ברורה סי' תצד ס"ק א.

122 ב"תיקון ליל שבועות" אומרים את הקטע הראשון מכל פרשה בתורה ומכל ספר בתנ"ך, וכן את המשנה הראשונה והאחרונה של כל מסכת משישה סדרי משנה.

מצות קידוש, עד שהאיר ד' עיני שגם על פת כזו אפשר לקדש, שכמו שהרבה פוסקים סברו, דאם אין לו יין יכול לקדש על שכר אם הוא חמר מדינה,[123] הרי דתלוי בזה אם הוא חמר מדינה או לא. כן י"ל לגבי פת, דאם הוא פת מדינה, יכול לקדש עליה אף שאינו מה' מינים. והכא כידוע פת דזוגרי חשוב פת גמור, וכל אדם קובע סעודתו עליה, ומסתבר דאחרי שקובע סעודתו על פת כזו, שפיר מצי [יכול] לקדש. ואף שאין הדבר ברור לי עדיין, נהגתי כן למעשה. ומתוך זה נתעוררתי שאפשר שצריך גם ליטול ידי על פת כזה, אחרי דהוי פת מדינה, וצ"ע [וצריך עיון]. [124] וד' יוציאנו בקרוב מאפילה לאורה ואז נזכה לקיים כל מצוותיו מתוך הרחבה והרווחה.

מוצש"ק חודש תמוז 7 יולי

עד היום הפסקתי רשימות היום יומית מפני סיבות העת ומפני הדוחק בניר, ובינתיים אירעו הרבה חדשות בעולם ואצלנו.

ביום ד' פ[רשת] נשא הלכתי לשאבאז, מר סנדרוביץ הביא מאורגינץ בעדי מכתב מד. רובי. בציראגווע, בת דוד עלע זעלעזניק אבראמס, כותבת כי ע"י [?] נודע להם אדריסתי, היא כותבת כי כל הקרובים נכונים לסייע אותי בכל מאי דאפשר, אם רק יוודע להם כי אפשר לשלוח חבילות. בעד מאיר זליג התקבלה חבילה באורגינץ, והיות שאין להם הרשאה לא נתנו להם. דעתי היא שעכשיו הדרכים אינם בחזקת סכנה, נחוץ לילך לשם ולסדר הכל. אבל הוא עמד על דעתו כתכונתו ולא הסכים לילך. עשיתי הרשאה ברויספלקם [גוף שלטוני מקומי] בשבילי, הלך מאיר זליג וגם הוא עשה הרשאה וע"י הזדמנות שמנו את זה לש"ק.

משאבאז הביא את החידוש כי ביום ה-4 לחודש יוני כבשו [...], וביום ה-6 חדרו ע"י הלמנש בחוף צרפת. באו לשם כי"א אלף אלפים אוניות מכל המינים, ותיכף כבשו להם שטח של יותר מ-100 [...]. עכשיו יש לקוות שבמהרה תגמר המלחמה. כנראה מתבצרים [...] התחילו את ההתקפה. פה על החזית אין חדשות גדולות, שינו ביום [?] חזית פינלנד וכבר עברו את הגבול והצליחו לכבוש עיר [?].

המצב האקונומי בדוחק גדול, כי כבר אפסו אצלנו כל, וכבר הוצאנו החוטים והבורית של מר ס., וחייבים אנו להם 300 רובל. אין אנו מקבלים כלים. הפרעצ[די]

123 המחבר מסיק את ההלכה על הפת מתוך הלכה על היין. לגבי יין, כשאין יין מצוי, מקדש על שיכר, אך דווקא במקום שהוא חמר מדינה - יין מדינה, כלומר משקה שהוא חשוב כיין באותה מדינה, והוא מסיק גם לגבי הפת שהאוכל הנחשב לאוכל עממי מזין באזור זה נחשב לגביהם כפת, ועל כן ניתן לקדש עליו, ואולי גם מחייב בנטילת ידיים לפני הסעודה. ראו גם הערה 114.

124 היעב"ץ כתב (פסחים קיד. ד"ה רש"י ד"ה שהיין), שאם אין לו פת - מקדש על שאר מאכלים, כי הסעודה נקראת לחם, וכל דבר שאדם סועד - לחמו הוא. המחבר מביא נימוק שונה, כנזכר לעיל: פת העשויה מדזוגרי - ייתכן שניתן להחשיבה כחמר מדינה.

נתן לנו מעט קרקע לזריעה. היום לא נזרע בכלל. מסתפקים אנו אם זה כדאי בעדינו, כי על ידי זה תכבד עול העבודה ועוד הרבה טעמים.
כתבתי מכתב להרב של העיר גם לרב וצקעווועעיר [?] מוילנא, גם לח' ק' [?] נתקבלו ב' גלויות בעבורי [?], כי שלח בעדנו ב' חבילות. [נראה] שעד היום רבים בשאבאז מתכוננים לצאת ורק יחידים ישארו.

כ"א בתמוז 12 לחודש יולי

במשך הימים האחרונים אירעו חדשות גדולות על החזית ברוסיה הלבנית [בילורוסיה], שלנו כבשו עיר ויטבסק מינסק ועוד ועוד.

ערב דש"ק חזון ליל ת"ב [תשעה באב] - 29 לחודש יולי

במשך הזמן שלא רשמתי רשימותי, היינו מ-12 לחודש יולי, אירעו הרבה חדשות. שלנו צועדים קדימה בכל החזיתות במהירות כזו ששום איש לא פילל כן. בסביבות ווילנא כבשו הרבה עיירות מארץ ליטא. גם מצד דבינסק חדרו לארץ ליטא וכבשו הרבה עיירות. בפולין כבשו לעמבערג [לבוב], עברו נהר בוג ומתקרבים הם לורשא. ביאליסטוק, גראדני ועוד ועוד נשתחררו. לקחו הרבה צבא בשבי. סביבות עיר מינסק נפלו בשבי הרבה געגנר[לים] והרבה כלי זין. מוסרים כי בהרבה מקומות האשכנזים מוסרים עצמם בשבי, בייחוד בצרפת ואטליה, שגם שם כוח המאוחדים תקיפה וכובשים עמדה אחרי עמדה. הרבה מחייל האשכנזים מוסרים עצמם בידי האנגלים. מוסרים כי בארץ אשכנז מתגברת מיום ליום האי נוחיות להנהגתו של היטלר וסיעתו, והרבה מתנגדים ומתקוממים ישנם שם. כן אירע שבאסיפה שהשתתפו היטלר והרבה מיניסטרים הוטלו הרבה פצצות והרבה נהרגו ונפצעו,[125] ושמועות מתהלכות כי גם היטלר ימ"ש נפצע תבוסתם ומפלתם של האשכנזים כבר ברור ונכונה לעין כל.
אצלנו הוטב מעט המצב. עול העבודה הוסר מאתנו כי קיבלנו עבודה לסתור את הבית בו אנו דרים ב' חדרים הראשונים, ולהביא את העצים להבוכ. הוא הבטיח ליתן פראדוק[ט]. מהקולכוז מקבלים אנו עכשיו שוב 500 גר' ליום, והיות שהיה אצלנו עוד מקודם חשבון מהעבודה שעבדנו, קיבלנו מעט.
ביום כ"ט תמוז ער"ח מנ"א [מנחם אב] הלכתי לשאבאז, שם מצאתי הרבה חידושים טובים בעדנו. באורגינץ נתקבל 2 חבילות מאירן בעד מאיר זליג, שם היה כ-3 ק"ג טיי. מכרו את הטיי וקבלו בעד זה 3200 רובל. גם הרבה בורית כתונת ומכנסים ועוד דברים קטנים. יחד עם זה קיבל מכתבים מדודתו באמריקה ומדודו בארץ ישראל. גם נתקבל על שמו גלויה מהרב יצחק מאיר לעווי רב באירן טהרן,[126] שם הוא כותב כי הוא המציא לו חבילה, ומבקש לכתוב

125 כוונתו כנראה לאירוע המכונה "קשר העשרים ביולי".

126 הרב יצחק לוי - שליח ועד ההצלה של הרבנים בארה"ב בטהרן. משם העביר מידע על הגולים

לו שמו וגילו וגם שמו של ידידי וקרובי. לפי ההשערה עומד זה בקשר עם שאלת הגירה. כתבתי לו שמות ידידנו מר יאזעף ורעייתו, גם של אייזיק וישראל מאיר [קרנוביץ] וכל משפחת סנדרוביץ. כשבאתי להקולכוז כתבתי לו עוד גלויה עם שמות של כל חברנו הרץ [יכנין] ועוד. בעדי נתקבל מסמרקנד 1000 רובל מהרב שכנוביץ. מכתב טרם נתקבל, כנראה המציא סכום זה להוצאת הדרך.
קבלנו תשובות ממערכת "אייניקייט" כי השירים שלנו א"א להם להדפיס מפני תוכנם שלא מצא חן בעיניהם.
מאייזיק נתקבלו ב' מכתבים, הוא כותב בדברי תורה בענייני הגדה. כתבתי לו מכתב ארוך ומפורט בלשון הקודש.
בערש"ק באתי להקולכוז. ביום ש"ק נזכרתי כי על קבלת החבילות והכסף עלינו לברך ברכת הטוב והמטיב.[127] ברכנו ברכה זו בשמחה בהודיה להבורא יתברך. החלטנו שאף שגם אחרי קבלנו סכום הנ"ל, עניים אנו במלא מובן המילה, כי הלא אין לנו כתונת מכנסים נעלים ועוד, ממש הולכים אנו קרוע ובלוי, בכל זאת עלינו להושיט עזרה לידידנו מר ישראל מאיר שהוא מתאונן על מצבו. שלחנו לו 100 רובל.[128] מאיר זליג שלח לדודו בקיומי אסטר[129] [SSR] 400 רובל.
ביום ה' ז' מנ"א הלך מאיר זליג לשאבאז ולפי מנהגנו היה עליו לשוב ביום [?] אבל הוא לא בא. נבוך אני מאד ואיני מבין ויודע סרבית [?]. ביום ו' בבקר בא אלי שליח מיוחד שעלי לבא תיכף לשם. התפללתי שחרית והלכתי שם מיד. רק [?] היא כתבה שמי ושם מאיר זליג, ואמרה שעלינו לבוא תיכף. אמרתי לה שהיום אי אפשר לי לילך מפני מחלתי, היא הסכימה שנבוא חודש הבא או ביום החמישי לחודש הבא. נמצא אני במבוכה גדולה כי להשתמט א"א הפעם, כי היא כנראה יודעת אותנו, אבל בטוחים בחסדו שבטח ינחנו ויראנו דרך זו נלך בה.
היום בש"ק אכלנו סעודה המפסקת, ואף שהיה לי הרבה לחם מהמוכן, אכלתי מעט כי לא היה לי תאבון, בכל זאת בדעתי בע"ה בל"נ להשלים את התענית.
משך זמן קצר הצליחו לשחרר מהשונא כמעט כל ארץ רוסיה הלבנית [הלבנה]. ניצחונות כאלו במשך זמן קצר היה לפלא ולחידוש בעיני כל העולם, כנראה זה תוצאה מהחזית בצרפת ששם המלחמה כבדה עד מאד, וכנראה רכזו שם

ומצבם ודאג למשלוח חבילות לרחבי ברית המועצות.

127 ברכת "הטוב והמטיב" נאמרת כאשר הטוב שגמלו ה' - היטיב גם לאחרים, כגון שהיה לו שדה בשותפות וירדו גשמים (שלחן ערוך או"ח סי' רכא ס"ב), וכן כאשר שמע שמועות שהן טובות לו ולאחרים (שם סי' רכב ס"א).

128 כלומר, עשירית מהסכום שקיבלו (1000 רובל), כפי המבואר בשו"ע יו"ד סי' רמט ס"א לגבי מצוות צדקה, שחובה על כל אדם להפריש מעשר מהכנסותיו לקיום מצוות צדקה, וחובה זו מוטלת אף על העניים (שם בסי' רמח ס"א).

129 אזור נידח בצפון מזרח רוסיה.

הגרמנים הרבה צבא מכל המינים. כשנשתחררו ערי רוסיה הלבנית נתקרבו לארץ ליטא ועוד.
ביום ט"ו לחדש תמוז כשהייתי בשאבאז מסרו אודות החזית סביבות ווילנא. ביום כ' תמוז נודע לנו כי שלנו כבשו וילנא ולידע זוהי התחלה לשחרור ארצנו ארץ ליטא,[130] תיכף כתבנו הרבה גלויות לכל קצווי ליטא, כי מי יודע איפה יגיעו קודם. כשהתחלתי לכתוב הגלויה להורי היקרים יחיו, עלה ברעיוני כי זה יותר מג' שנים שאין לי שום ידיעה, והתחלת נוסח המכתב, "צו מיינע ליבע עלטערן" ["להורי האהובים"], כמעט כבר נשכח מרוב הרגשות שנתעוררו בי בקשר עם הכתיבה להורי יחיו. לא היה בי מילים להביע רגשות אלו, ולא כתבתי כלום רק כי הנני חי ובריא בע"ה.
כתבתי לאחי בסלנט, לדודי בסלבודקא, לטלז, ינובה, וילנא, אוטיַן, אליטוס, טוראגין, שדלובה, לקובנה, לכורקעל [קורקלה] ועוד ועוד.
אצלנו המצב משונה, כי נבוכים אנו ואין אנו יודעים איך להתנהג אם להשתדל לנסוע, שזה קשה לנו מפני כמה וכמה טעמים. נוסף לזה שאלת הכסף, כי שתי החבילות בעדי ובעד מאיר זליג טרם נתקבלו ויש חשש שנאבדו. בכלל המצב האקונומי אצלנו עכשיו בדוחק, מתפרנסים אנו קצת מלשו"פ [מלקט שכחה ופאה] שאנו זוכים,[131] ומאידך גיסא גם להישאר פה קשה, כי כמעט כל היהודים נוסעים מפה. ועוד, אחרי שארץ ליטא תשתחרר, יהיה לפלא בעיני כל מה שאין נוסעים. ובכלל הלב מושך להתקרב לארץ המולדת, אף שכנראה אין לחכות על ידיעות ממצב היהודים דשם, בכל זה רגשות הלב מושכות לשם, ומפני כל הנ"ל אנו במבוכה גדולה, וד' שלא הסיר חסדו מאתנו עד עתה, בטח ינחנו ויורנו דרך הנכונה.

י"ב אלול 31 לחודש אוגוסט

בשבתנו בצאליס על חוף נהר אמו דאַהַא [אמודאריה, Amu Darya] ומחכים אנו על אוניה שתוליך אותנו לצארדזו, [Chardzhou, סמרקנד].[132]
אחרי שאירע המאורע אצלנו, כי מהמשרד הצבאי ציוו שעלינו במפגיע לבוא לשם להתרשם, ראינו בזה סימן שכבר הגיע השעה שנעתיק מושבנו מכאן. את התענית תשעה באב השלמתי ב"ה, ואח"כ החלטנו לילך בערש"ק לשאבאז, וביום ש"ק נלך לשם. בש"ק בבקר התפללנו בכוונה, שירחם ד' עלינו להסיר

130 הביטוי "ארצנו" ובהמשך "מולדת" מעידים על קשר רגשי ואולי אף פטריוטי לליטא, שכן בה עברו עליו ילדותו ונעוריו. המחבר עדיין אינו מודע לשיתוף הפעולה של הליטאים ברצח היהודים.

131 כוונתו לשאריות מזון ונדבות.

132 אמודאריה הוא אחד משני הנהרות שזורמים לאורך אוזבקיסטן. מטרתם של המחבר וחבריו הייתה להגיע דרך הנהר לעיר צארדזו (כיום טורקמנבט - Turkmenabad), שהיא צומת דרכים ובה גם נמל של נהר זה, ומשם להמשיך לסמרקנד.

מעלינו עול שיעבוד מלכויות, ויזכנו לקבל עול מלכות שמים.
עיינתי בהמקרא של "קרוב ד' לנשברי לב",[133] אם כוונת הקרא על שבר הלב הטבעי, שמצוי אצל כל אדם כשהוא נמצא בצרה ומצוקה, אז נמצא שאצל האדם שאינו בעל בטחון, שבר הלב גדול וחזק הרבה יותר מזה שהוא בעל בטחון, ואיך יתכן ששבר לב כזה יהיה מעלה וסיבה שד' ישמע לקולו. ולכן ברור שכוונת הקרא על שבר הלב היוצא מתוך חשבון הנפש, על הנהגתו והחשש שמא גרם החטא. וכן מצינו ביעקב אבינו "וירא יעקב וייצר לו מאד"[134] אף שאסור לירא בשעה שבאה צרה על האדם, כמ"ש "לא תירא",[135] בכ"ז יראתו היתה תוצאה מחשבון הנפש, והחשש שמא גרם החטא.
כן חשבנו שאפשר שהחרות שזיכנו קוב"ה, בזה שהסיר מעלינו עול שיעבוד מלכויות, לא נצלנו את הזמן כראוי, שבלי ספק היה באפשרותנו לעסוק יותר בתורה. ומתוך חשבון הנפש באנו לידי שבר לב, וקבלנו שבאם יזכנו קוב"ה בחרות, נשתדל בל"נ לנצל הזמן כראוי. קבלנו על עצמנו ללמוד עד כלות שנה זו קפ"ו פרקים משניות זהו ס[דר] טהרות, ועוד כ"פ [כמה פרקים] מס[כת] נגעים, מקוואות, מכשירין. כשבאנו במשרד הצבא חכינו ב' שעות, בכל הזמן אמרנו מזמורי תהילים וי"ג עיקרים.[136]
כשנכנסנו לשם ראה את התעודות, ואחד אמר שצריך ליקח אותנו לצבא העבודה. המפקד בעצמו אמר שאין צריך ולכו לעבודתכם. אמרתי לו שרצוננו ליסע לסמרקנד, הוא אמר לנו שאפשר לכם לילך וליסע, אבל שום תעודה לא ינתן לנו. יצאנו בהודאה ותודה לקוב"ה שהצילנו מידם, וביטחוננו חזק שגם להבא לא יסיר חסדו מאתנו. החלטנו להחזיק בדרך, כי בימים האחרונים קיבלנו גם דרישה מסמרקנד, ואף שלא קבלנו שום תעודה מהם, בכ"ז בטוחים אנו שיצילנו מכל פגע רע.
קבלנו רישיון לנסיעה וגם את התעודה הליטאית לא החלפנו. על סמך הרישיון קבלנו תעודה שע"י נוכל לקבל באורגינץ פתקאות לקבל לחם על הדרך. טרם נסיעתנו קיבלנו מהקולכוז 15 ק"ג חיטים להכין לחם יבש על הדרך.
ביום כ"ו לחודש מנ"א יצאנו מהקולכוז, שם אפינו את הלחם. והיות שהרבה

133 תהילים לד, יט.

134 בראשית לב, ח. הגמרא (ברכות ד.) מקשה מדוע פחד יעקב אבינו, הרי ה' אמר לו (שם כח, טו) "והנה אנכי עמך ושמרתיך בכל אשר תלך", והיא מתרצת שחששו היה שמא יגרום החטא ולא יהיה זכאי לשמירה זו.

135 בפסוק "כי תצא למלחמה על אויבך וראית סוס ורכב עם רב ממך לא תירא מהם" (דברים כ, א). רבנו יונה (שערי תשובה ש"ג, לב) כתב: "הוזהרנו בזה שאם יראה האדם כי צרה קרובה, תהיה ישועת ה' בלבבו ויבטח עליה". בשתי הדוגמאות הדגש הוא על חשבון נפש מתמיד.

136 י"ג עיקרי האמונה.

יהודים חשבו ליסע, חשבנו ליסע איתם יחד, ולכן נקבע יום הנסיעה לצאליס עד יום ד' אלול. לסוף נדחתה נסיעתם, וגם מפני זה שמאיר זליג חלה במחלת הקדחת נדחתה נסיעתנו עד יום ט' לחודש אלול.
החזקנו בדרך בתפלה שיצילנו ד' בדרך מכל פגע רע, וגם יסייענו להינצל מחילול ש"ק, והעיקר שיזדמן לנו לעלות על הבארזע [דוברה] בחוף, וגם שנזכה להגיע לשם קודם ר"ה לכל הפחות, כדי שנזכה להתפלל בציבור ולחוג את החג כראוי.
על החוף כבר מצאנו הרבה יהודים מחכים על אוניה, ובכל יום ויום מתרבים הנוסעים. בו ביום נסעתי לאורגינץ, קבלנו שם תעודה לקבלת לחם, וקבלנו תיכף לחם 10 ק"ג לעשרה ימים. תיכף הכרנו בחסדי ד' שהמציא לנו מזונות וצידה לדרך, ונזכרנו שבדרכנו לכאן לפני שנתיים וחצי היה אצלנו לחם בצמצום ובדוחק גדול, ועכשיו ב"ה שהמציא לנו בריווח.
מא"י נתקבלו עוד ב' חבילות בעד מאיר זליג, טיי, בורית ושאר בגדים. את הטיי מכרנו, וב"ה שהמציא לנו הוצאות על הדרך בריווח. מתחלה אמרו שבעוד ימים תלך אוניה לצארדזאי,[137] אבל לבסוף חכינו שם עד י"ט אלול.
בהיותנו שם על החוף סדרנו מנין להתפלל מנחה וערבית, ובכלל דברנו עם היהודים אודות ימים הנוראים הממשמשין ובאים.[138] למדתי עם היהודים פרק משניות.
מאיר זליג הלך עוד הפעם לאורגינץ, לא הצליח בידו לקבל עוד לחם על התעודות, לכן קנה לחם בעד כסף. אח"כ הלכתי עוד הפעם והצלחתי לקבל עוד ה' ק"ג.
כה קיווינו שלחג ר"ה נגיע בע"ה לסמרקנד, אבל היות שנוסעים אנו על בארזע, כי על הפארעכאד [אניה] לא קבלנו כרטיס מסע, ואומרים שעל הבארזע אפשר שנסע יב או יד יום, ולכן אפשר שיזדמן לנו להיות בר"ה על התחנה בצארדזאי, וכבר חושבים אנו שאז יהיה עלינו להשתדל להתפלל בציבור שם, אף שהדבר קשור בהרבה קושיים. אבל אנו תפלה לאל שנשתהה על הבארזע עד אחר ר"ה, ואז נתפלל פה בצבור, כי פה על הבארזע ישנם הרבה יהודים, גם סידורים וטלית ותפילין יש, כן מסדרים אנו כמעט בכל יום מנין למנחה ומעריב, ובכלל לומדים אנו עימהם פרקי משניות ופרשה חומש, ומדברים אנו עימהם בענייני חיזוק אמונה.
במשך הימים אירעו הרבה חדשות. שלנו צועדים קדימה בכל החזיתות. בבסרביה כבשו הרבה עיירות, והגיעו לעיר הבירה קישינוב. הרומנים בראותם כי מצבם

137 ראו הערה 132.

138 עפ"י משנה ביצה פ"ה מ"א. רושמי רשומות מצאו לכך רמז בר"ת: תמוז - זמני תשובה ממשמשים ובאים.

רע עד מאד נתהוותה שם מהפכה, והממשלה עם אנטאנעסקו [אנטונסקו] בראש נתפטרה ואחרת באה על מקומה.[139] אנטאנעסקו עשה ניסיון לברוח על נפשו, ולא הצליח בידו. הממשלה החדשה פנתה בשלום לממשלת רוסיה, רוסיה הסכימה בתנאי שיתחיל תיכף להדוף את האשכנזים מגבולם, ותיכף התחילה מלחמה בין הרומנים והאשכנזים. ובמשך ימים אחדים נשתחררה כל הארץ מעול האשכנזים בעזרת הצבא האדום, עד שהגיעו לגבול בולגריה. אח"כ עשו גם הבולגרים כן, וכעת המלחמה כבדה שם. המאוחדים הצליחו להושיב עוד דעסאנ [נחתים] בחופי מארסעל, ואח"כ הצליחו לשחרר הרבה עיירות ובתוכם פריז, הבירה. עד שהגיעו לגבול איטליה ומעבר השני.

רשימות אלו נכתבו לאחר כשנה וחצי מאז הרשימות שקדמו להן, נמצאו בדף תלוש מן היומן, ונראה שהן הקטע האחרון ביומן.

אדר ב' תש"ו, סמרקנד

רשימות

סוף סוף החלטתי שוב להמשיך רשימות היום-יומיות אחרי הפסק משנה וחצי,[140] כי עד יום בואי לכאן, כשהינו בקולחוז ובדרך, רשמתי בקיצור מכל המתרחש, ומיום בואי פה סמרקנד הפסקתי את זה עד הנה, ולפעמים נדמה לי כי חבל על שלא רשמתי, כי במשך הזמן עברו הרבה מאורעות חשובות, וכל הרגש ותנועה שנתעורר בי ראוי לרשמו, כי הרבה מהם נאבדו ונשכחו לגמרי, כמו כל מה שהיה בעת שנודע לי דבר האסון הנורא והאיום אבדן משפחתנו. היתמות, הבדידות, הצער אין סוף והרשמים והתנועות שנטבעו במוחי ובליבי, וההתעוררות למחשבות חדשות, מעשים כבירים, כל זה אבדו במשך הזמן חריפותם ואמיצותם. ועכשיו איני יכול להתעמק ולהרגיש בכל תקפן כל מה שעבר עלי, והרבה פעמים אזכר רק מהזכרונות מאז, ובזה בלי ספק לתועלת ולסיוע שמשו לי הרבה.

וכן בענין השידוך שלי עם ב"ל פרידיל תחיה שנמשך זה כמעט יותר [?], לו רשמתי כל הרגשות שהרגשתי בנדון זה, הי[ה] זה בעדי חמר רב מאד לעמוד על תוכן רוחי ונפשי, כי אלו הכחות והרגשות שהיה מתחת להכרתי וידיעתי שהיה גם אצלי בבחינת חזון דרזין, לא ידעתי מהן או לא הבנתי מהותן עד כמה גברה השפעתן עלי [...] והחשבונות שהיה במוחי ובידיעתי ונדמה לי שהן הן ישפיעו על מחי ונפשי, היה כאין וכאפס נגד הטמיר ונעלם בעמקי הנפש והלב, והמה

139 זו הייתה הפיכה שבמהלכה נעצרו אנטונסקו וראש ממשלתו אחרי שהוא סירב להצעה להוציא את רומניה מהמלחמה ולהכריז על הפסקת אש.

140 הכיתוב האחרון ביומן היה בי"ב באלול תש"ד, 31 באוגוסט 1944.

התגברו ועלו מהנעלם להנגלה ועשו את שלהן.
ידיעה כזו לעמוד על כונת הנפש היא חשובה עד מאד ובזה תלוי הכל, כי אם חכמת ה' גוזרת ואומרת שעבודת האדם הוא את ה"דע את עצמך" הרבה, הרי יש בזה עד תכלית הידיעה ב"עמק שבעמק". העבודה רבה היא עד מאד, כי כל המדות ורצונות של האדם מקורן ויצירתן בעבור זה שהאדם שאין לו הכשרון להתעמק בעצמו, אין לו אפי[לו] [...], אדרבא נדמה לו אחרת לגמרי, ואם יגיע למעלה זו אפשר לו לנצל זה לעבודת ד', ובשביל כל זה גברה אצלו ההחלטה להתחיל, אף שלפעמים נדמה לי שאין זה לפי רוחו. וגם למעשה הדבר קשה דע אם יהיה באפשרות להעביר את כל זה...[141]

בני ישיבות ששבו מסיביר. ביניהם (בעיגול) הרב חיים שטיין

141 זהו קטע יוצא דופן, שיש בו מעבר חד מתיאור אירועים ומעשים לתיאור רחשי הלב. המחבר מזכיר חוויות עמוקות ומסעירות שעברו עליו - האבל הכבד והבדידות, הקשר עם בת זוגו ורגשותיו כלפיה, וההתעוררות ל"מעשים כבירים" דווקא מתוך האובדן.
הוא מצר על כך שלא כתב, משום שהכתיבה היוותה עבורו דרך של התבוננות פנימית דרכה יכול היה לחדור אל התת מודע ולהבין את מניעי הפעולה החיצונית. ראו על כך במבוא.

פרשת נדודיו של המחבר לא תמה. את הפרטים הכרונולוגיים שלאחר מכן השלים הרב שטיין בלוח השנה שנשא עמו.

לאחר המלחמה יצא הרב מטשקנט דרך מוסקבה (כ' באייר תש"ו, 26 במאי 1946) ללודז' (י"ב בסיוון תש"ו, 11 ביוני 1946). בלודז' היו כבר בני ישיבה רבים ששבו מסיביר, וחלק מהם ניסו לשקם את החיים היהודיים בלודז' ואף פתחו בה ישיבה. משם המשיכו בני הישיבה את דרכם לפראג ולקטוביץ (אב תש"ו, אוגוסט 1946), ובי"ז בתשרי תש"ז, 12 באוקטובר 1946, הגיעו לפריס. בפריס היה ריכוז של פליטים בני ישיבה בישיבות שהוקמו בריכוזים אחדים, והרב הצטרף לישיבה שהוקמה בבאיי שליד פריס, בה שהו מגדולי שרידי התורה מליטא, ביניהם הרב מרדכי פוגרמנסקי והרב מרדכי צוקרמן, ידידיו הרב אייזיק אוזבנד והרב חיים שכנוביץ, ועוד. כמו כן ביקר בישיבות שבאקסלבן ובקהילת נצח ישראל שבהנוביל. לאחר חצי שנה, בתום מסע של כשבועיים באנייה, בד' בניסן תש"ז, 25 במרץ 1947 רשם הרב בלוח השנה: "הגענו לניו יורק".

מכאן ואילך נפתח דף חדש בחייו, כאשר הצטרף לצוות ישיבת טלז בקליבלנד שבאוהיו והיה לאחד מראשיה.

מדי שנה, בתשעה באב, נהג הרב לקרוא לפני תלמידי הישיבה פרקים מיומן זה, והיה נושא את אבלו הכבד על אבדן משפחתו ברצח ההמוני בטלז בקיץ תש"א, 1941, ועל חורבנה של יהדות אירופה.

בנין הישיבה בטלז - ליטא

נספחים

1. אירועים במלחמת העולם השנייה בזיקה ליומנו של הרב חיים שטיין
2. מושגים מתחום ההלכה, המוסר והמסורת
3. רשימת שו"תים והלכות ביומן
4. מושגים ברוסית שהוטמעו ביומן
5. רשימת תלמידי ישיבת טלז שנספו בברית המועצות
6. החברים מטלז - זיכרונות ועדויות של חברי הקבוצה שברחו לברית המועצות

נספח 1

אירועים במלחמת העולם השנייה בזיקה ליומנו של הרב חיים שטיין

ערב פרוץ מלחמת העולם השנייה; מחברת א (לא נמצאה)

13 במרס 1938
סיפוח אוסטריה לגרמניה (ה"אנשלוס").

29 בספטמבר 1938
חתימת הסכם מינכן שכפה על צ'כוסלובקיה למסור את חבל הסודטים לגרמניה.

16 במרץ 1939
כניסת צבא גרמני לצ'כוסלובקיה; חלוקתה לשניים: אזור בחסות גרמנית ומדינה סלובקית עצמאית למחצה.

23 באוגוסט 1939
חתימת הסכם מולוטוב-ריבנטרופ בין ברית המועצות לגרמניה (המסמך כלל הסכם לאי-התקפה הדדית וסעיפים חסויים לחלוקת מזרח אירופה).

ספטמבר 1939 - ספטמבר 1940; מחברת ב

1 בספטמבר 1939
פרוץ מלחמת העולם השנייה. חציית גבול פולין על ידי מיליון וחצי חיילים גרמניים. ב-3 בספטמבר - הכרזת מלחמה על גרמניה על ידי בריטניה וצרפת.

17 בספטמבר 1939
פלישת בריה"מ למזרח פולין.

21 בספטמבר 1939
הוראות ריכרד היידריך, ראש המשרד הראשי לביטחון הרייך, לכל הרשויות הנוגעות בדבר להקים גטאות בפולין הכבושה ולרכז בהם את היהודים ("אגרת הבזק").

28 בספטמבר 1939
כניעת ורשה הבירה.

חלוקת פולין בין ברית המועצות וגרמניה, במרכז פולין הקמת אזור חסות, ה"גנרלגוברנמן", שבו רוכזו מרבית יהודי פולין ובו הוקמו רוב הגטאות.

8 באוקטובר 1939
הקמת הגטו הראשון בפיוטרקוב שבפולין.

30 בנובמבר 1939
התקפת בריה"מ על פינלנד.

חודשי המלחמה הראשונים
התנגשויות בין ציי בריטניה וגרמניה. קרב גדול בריו דה לה פלטה וטביעת ספינת המלחמה הגרמנית "גרף שפיי".

מרס 1940
כניעת פינלנד וחתימת הסכם שלום עם בריה"מ, כולל ויתור על שטחים, לאחר מלחמה עזה של חיילי פינלנד בצבא הרוסי ונפילת קו מנרהיים.

9 באפריל 1940
פלישת בזק של גרמניה **לדנמרק ולנורווגיה**. כניעת דנמרק ללא קרב. כניעת נורווגיה לאחר שהשיבה מלחמה בעזרת כוח בריטי. הקמת ממשלת בובות באוסלו ובראשה ו' קוויזלינג שהפך סמל לכניעה ולשיתוף פעולה עם הכובש. המשך קיומה של שוודיה כמדינה הניטרלית היחידה מארצות סקנדינביה, בתמורה לאי-התקפה עליה, ואספקת חומרי גלם לגרמניה.

30 באפריל 1940
הקמת גטו לודז' בפולין המזרחית, באזור וורתגאו שסופח לרייך.

10 במאי 1940
התפטרות ראש ממשלת בריטניה, נוויל צ'מברליין, והחלפתו בווינסטון צ'רצ'יל.

10 במאי 1940
פלישת גרמניה להולנד, בלגיה ולוקסמבורג.

מאי-יוני 1940
השבת למעלה מ-350 אלף חיילים לאדמת בריטניה במבצע ימי ואווירי בריטי נועז. החיילים נשלחו לקדם פלישה גרמנית לצרפת, אך נלכדו בחוף דנקרק בצפון צרפת.

מאי 1940
הקמת מחנה הריכוז אושוויץ.

יוני 1940
כיבוש בסרביה ובוקובינה מידי רומניה ע"י ברית המועצות.

14 ביוני 1940
נפילת פריס. חתימת הסכם שביתת נשק בין צרפת לגרמניה. חלוקת צרפת לשני אזורים: החלק הצפון-מערבי בשליטה גרמנית ישירה; החלק הדרומי, המכונה "אזור חופשי", תחת השפעה גרמנית ("ממשלת וישי").

23 ביוני 1940
הקמת מעין ממשלה גולה של "צרפת החופשית" בלונדון על ידי הקולונל הצרפתי שרל דה גול.

יולי-אוגוסט 1940
סיום השתלטותה של בריה"מ על הארצות הבלטיות: אסטוניה, לטביה וליטא

אוגוסט 1940
הפצצות מסיביות של אלפי מטוסים גרמניים על לונדון וערים נוספות, ועל בסיסי חיל האוויר ומרכזי תעשייה בריטיים, במסגרת ההכנות לפלישת כוחות הקרקע הגרמניים לאנגליה. רבבות בריטים נהרגו במהלכן. בתגובה הפציצו הבריטים את גרמניה, כולל את ברלין.

אמצע 1940
הנהגת חוקי גזע במדינות צפון אפריקה שהיו נתונות לשליטת המשטרים הפרו-נאציים של צרפת [וישי] ואיטליה.

אוגוסט 1940
כיבוש סומליה הבריטית על ידי איטליה.

ספטמבר 1940 - 18 ביולי 1941; מחברת ג

ספטמבר 1940
כיבוש לוב על ידי איטליה.

אוקטובר 1940
הצטרפות רומניה לציר ברלין-רומא-טוקיו, בעיקר בשל הצורך הגרמני בשדות הנפט והחיטה שלה.

16 בנובמבר 1940
הפיכת גטו ורשה לגטו סגור. ריכוז יהודי פולין בגטאות בתנאי רעב, קור, מחלות ותנאים תת-אנושיים.

6 אפריל 1941
כיבוש יוון וחלוקתה בין גרמניה, איטליה ובולגריה.

אפריל 1941
דיכוי המרד הפרו-גרמני בעירק שמאחוריו עמד המופתי אל-חוסייני, ע"י בריטניה.

17 באפריל 1941
כניעת ממשלת יוגוסלביה לגרמנים. בקיץ 1941 - הקמת תנועת פרטיזנים חזקה שהסבה לגרמנים אבדות כבדות עד סוף המלחמה.

20 במאי 1941 - כיבוש האי כרתים ע"י הגרמנים מידי הבריטים.

יוני 1941
השתלטות בריטניה על סוריה ולבנון שהיו נתונות לשלטון צרפת של וישי.

18 ביולי 1941 - 26 בדצמבר 1941; מחברת ד

22 ביוני 1941
"מבצע ברברוסה" - כיבוש שטחים נרחבים בברית המועצות על ידי גרמניה, עד לשערי לנינגרד ומוסקבה. עמידת גבורה של הרוסים וחורף קשה שבלמו את התקדמות חיילי גרמניה.
התחלת הרצח ההמוני המתוכנן של העם היהודי. רצח בירי של למעלה ממיליון נפש, רובם יהודים, בידי הגרמנים ועוזריהם המקומיים.

7 בדצמבר 1941
תקיפת היפנים מהאוויר ומהים את פרל הארבור, בסיס הצי האמריקאי באוקיינוס השקט.
הכרזת מלחמה על יפן מצד ארצות הברית והצטרפותה הרשמית למלחמה לצד בעלות הברית .

9 בדצמבר 1941
התחלת הרצח בגזים במחנה ההשמדה הראשון בחלמנו בפולין.

ינואר 1942
ראשית גירושם של יהודי הולנד למחנות מעבר וסטרבורק ווכט, משם נשלחו לאושוויץ ולסוביבור.

20 בינואר 1942
התכנסות ועידת ואנזה במטרה לקבוע דרכים לייעול השמדת היהודים על ידי

הקמת מחנות השמדה ותיאום כל משרדי הממשלה בגרמניה לביצוע מטרה זו.

פברואר-מאי 1942
השתלטות הצבא היפני על מלאיה, הונג קונג, הפיליפינים וסינגפור, איי הודו המזרחית ההולנדית וחלקים מגיניאה החדשה ובורמה. איום מצד יפן על הודו ואוסטרליה.

התפשטות המלחמה על פני העולם כולו. עליונות צבאית כמעט מוחלטת של גרמניה ובעלות בריתה.

מרץ 1942 - אפריל 1943; מחברת ה

מרס-יולי 1942
הקמת חמישה מחנות השמדה נוספים בפולין: אושוויץ-בירקנאו, בלז'ץ, סוביבור, טרבלינקה ומיידנק.

מאי 1942
מתקפה גדולה בצפון אפריקה בראשות הגנרל הגרמני ארווין רומל. פלישת הצבא הגרמני למצרים ויצירת איום חמור על תעלת סואץ ועל ארץ ישראל.

יוני 1942
ראשית הגירושים של יהודי הולנד לאושוויץ וסוביבור.

יוני 1942
הטבעת ארבע נושאות מטוסים יפניות על ידי מטוסי קרב אמריקניים (קרב מידווי) והחזרת שליטתה האווירית של ארצות הברית באזור.

קיץ 1942
חידוש המתקפה הגרמנית בבריה"מ. הגרמנים חצו את נהר הדון והתקדמו לעבר קווקז, ובה בעת הטילו מצור על סטלינגרד שליד נהר הוולגה.

יולי-ספטמבר 1942
שילוח כ-300 אלף מיהודי גטו ורשה לטרבלינקה, בין תשעה באב תש"ב ליום הכיפורים תש"ב. ("האקציה הגדולה").

אוקטובר-נובמבר 1942
קרב אל-עלמיין בצפון אפריקה. הכוחות הגרמניים שבפיקוד רומל נחלו תבוסה לכוחות הבריטיים בפיקוד מונטגומרי.

פברואר 1943
נסיגת הגרמנים מצפון אפריקה ומצפון קווקז.

פברואר 1943
כניעת הגרמנים בחזית סטלינגרד, אירוע שהיווה נקודת מפנה במלחמה.

פתיחת מתקפת ענק של הצבא האדום לסילוק הגרמנים מכל שטחי מזרח אירופה וארצות הבלקן.

19 באפריל 1943
ביצוע האקציה הסופית בוורשה ופרוץ מרד גטו ורשה. חיסול הגטו כעבור חודש.

7 ביולי 1943
פלישת בנות הברית לסיציליה ודרום איטליה. הדחת מוסוליני מראשות הממשלה האיטלקית וחתימה על הסכם להפסקת אש עם בעלות הברית.

10 בספטמבר 1943 - 13 בספטמבר 1943; מחברת ו

14 באוקטובר 1943
פרוץ המרד המזוין במחנה ההשמדה סוביבור בראשות פציורסקי, יהודי וקצין סובייטי.

עד סוף 1943
חיסול רוב גטאות פולין.

ינואר 1944
שחרור לנינגרד לאחר מצור במשך כשנתיים וחצי וכ-750,000 אזרחים סובייטים הרוגים.

8 במאי 1944
פלישת צבא בעלות הברית לחוף נורמנדי שבצרפת, בפיקודו של הגנרל אייזנהאואר. ראשית קץ המלחמה.

13 ביולי 1944
שחרור וילנה; שחרור הדרגתי של ליטא.

7 ביולי 1945
כניעת גרמניה לבעלות הברית, תום המלחמה.

נספח 2

מושגים בהלכה, במוסר ובמסורת שהוזכרו ביומן

אורחות חיים לרא"ש

רבי **אשר בן יחיאל**, המכונה הרא"ש (ה'י-ה'פ"ז - 1250-1327), היה תלמידו ויורשו בהנהגה בוורמס של המהר"ם מרוטנבורג. הרא"ש היה מגדולי הראשונים, פרשני התלמוד והפוסקים, ובעל השפעה מכרעת על ההלכה היהודית. מאשכנז ברח לספרד ועמד בראש בית דין וישיבה בטולידו. בנו הוא רבי יעקב בעל הטורים. כתביו החשובים ביותר עוסקים בפרשנות לגמרא ובפסקי הלכות. פסקיו היוו בסיס לספר "שלחן ערוך" של רבי יוסף קארו, יחד עם פסקי הרמב"ם והרי"ף.
בין כתביו נמצא גם החיבור "אורחות חיים", חיבור קצר העוסק בעבודת המידות ובקיום המצוות מתוך התכוונות ויראת שמים. החיבור בנוי על אמירות ממוקדות (מעין פתגמים) בענייני התנהלות האדם בחיי היום-יום. בעל תוספות יו"ט (הרב יום טוב ליפמן הלר, מגדולי הפרשנים של המשנה ורבה של קרקוב בראשית המאה הי"ז) תיקן ללמדו יום יום וחילקו לפי ימי השבוע. בקלם ראו בלימוד זה אחד מהעיקרים הגדולים, וקראו בו יום יום לאחר תפילת שחרית.
על חשיבות המנהג הזה ניתן ללמוד מהעובדה שהסבא מקלם כלל אותו ברשימת הקבלות ביום הכיפורים (בית קלם ח"א לז) וגם בפנקסי הקבלות שלו (בית קלם ח"א לו), וכן נכללה התקנה בתקנות חברת "דבק טוב אוהב תוכחה" של טובי הלומדים בקלם (בית קלם ח"א עד; ראה עוד שם עמ' מט, נב, עז, קנו). זה הרקע לכך שהמחבר נטל עמו את החיבור הקצר והמשמעותי בעת מנוסתו, וקרא בו עם החבורה כדרך לשמירת רמתם המוסרית והדתית.

גורל הגר"א

במקרים קיצוניים של לבטים שבהם קשה לקבל הכרעה, יש מסורת של הכרעה על ידי פתיחת התנ"ך באופן מקרי ("גורל") בצורה מסוימת שיש לגביה מסורות שונות המיוחסות לגאון מווילנה ("גורל הגר"א). הפסוק שעולה באופן מקרי קובע את ההכרעה. בדרך כלל הגורל מבוצע על ידי גדול בתורה, והוא גם מפענח את הקשר בין הפסוק לאירוע.
גורל הגר"א היה מקובל בקלם ובטלז במקרים ידועים, וכפי הנראה שם למד המחבר את דרך השימוש בו. הוא וחבריו נהגו על פי גורל הגר"א כאשר נאלצו לקבל הכרעות קשות ללא נתונים מספיקים, בעיקר בהחלטה לעבור ממקום

למקום. ראה על כך במבוא ובתאריכים: ב' בתמוז תש"א (מחברת ג והערה 342), חול המועד סוכות תש"ב ואחרי החג (מחברת ד הערה 182 והערה 243), כ"ו בניסן תש"ב (מחברת ה הערה 198), חשוון תש"ג (מחברת ו הערה 25), כ"ג באייר תש"ד (מחברת ו הערות 101, 104).

גיעולי כלים

כלי שנתבשל בו מאכל שאסור באכילה, אסור להשתמש בו אם לא הוכשר לפני כן על ידי הגעלה או ליבון, משום שטעם האיסור הבלוע בכלים נפלט לתוך המאכלים הכשרים ואוסרם באכילה.
אינו בן יומו - הטעם האיסור הבלוע בכלי אוסר תבשיל אחר רק בתוך יממה משעה שנבלע בכלי. לאחר זמן זה, נפגם הטעם האסור הבלוע בכלי, ושוב אינו אוסר תבשיל אחר, ומכל מקום אסור מדרבנן להשתמש בכלי עד שיוכשר כדין.

הפצת תורה

הביטוי מתייחס להפצת לימוד התורה מתוך אידֵאל של תנועת המוסר ושל עולם הישיבה. בליטא ישמו את האידֵאל על ידי פתיחת ישיבות חדשות, קטנות וגדולות, ולהשפעה על בחורים להשתתף בשיעורי תורה. בטלז הייתה חשיבות מיוחדת לאתגר זה. המחבר וחבריו המשיכו לפעול ל"הפצת תורה" לא רק בקרב הקבוצה אלא גם בקרב יהודים שעמם הם באו במגע בדרך, בעיקר בשאבאז ובסביבתה, וזוהי גם קבלה שקיבל המחבר על עצמו ביום הולדתו השלושים, בכ"ט באדר תש"ד, "ללמוד וללמד ולהיות עוד ממזכי הרבים [...] בדעתי בע"ה, כשנהיה בימי הפסח בעיר, ללמוד עם הנערים תורת ד' האל"ף בי"ת ולספר להם מיציאת מצרים וכדומה".

"חיזוק"

התחזקות במעשה מצווה, על פי הפסוקים "חזק ואמץ" (יושע א, ז) ו"חזקו ויאמץ לבבכם" (תהלים כז, יד). בתנועת המוסר משמעה החלטה שהפרט או החבורה מקבלים על עצמם בעניין מסוים, כתהליך של תיקון ועלייה רוחנית המתחוללים בתוך האדם.

"החבורה"

קבוצה שיש לה תכנית מוגדרת ללימוד תורה או ללימוד מוסר. המחבר משתמש בביטוי זה לקבוצתו גם בדרכי הנוד, וגם מבחינה זו הוא שומר על מעמדם כ"בני ישיבה".

חלב עכו"ם (חלב נכרי)

חלב שנחלב בידי גוי מבלי שיהיה יהודי נוכח בעת החליבה. הסיבה העיקרית היא מפני החשש שהגוי יערב בחלב גם חלב בהמה שאינה כשרה (מסכת עבודה זרה ב, ו), אך יש גם סיבות הלכתיות נוספות. איסור חלב עכו"ם הוא איסור מדרבנן ולא מן התורה.

המחבר החמיר על עצמו תקופה מסוימת להימנע משתיית חלב עכו"ם, למרות מצוקת הרעב, והיה מהיחידים שהקפידו על כך. בהמשך שמר על כך כל יום עשירי, אך לבסוף חש שמצבו גובל ב"פיקוח נפש" והפסיק להחמיר על חלב עכו"ם במשך תקופה מסוימת. ראה גם: פת עכו"ם; בישולי עכו"ם.

יום כיפור קטן (יוכ"ק)

כינוי ליום שלפני ראש חודש, כלומר היום האחרון בחודש שעבר, שהוא מעין יום הכנה לראש חודש. ראש חודש נחשב בזמן בית המקדש ליום של כפרה שבו הקריבו קרבן חטאת, וכך הוא נחשב גם לאחר החורבן.

ערב ראש חודש מכונה "יום כיפור קטן" מכיוון שנועד להיות יום של הכנה לכפרה שבראש חודש על ידי תפילה, חשבון הנפש והתחזקות במצוות, ולכן נהגו לערוך בו גם תעניות ציבור. המנהג הוא מימי הקדמונים, הנהיג אותו ר' משה קורדובירו, ממקובלי צפת במאה ה-16 (פרי חדש, הלכות ראש חודש, סי' תיז), והוא מצוי גם בספרו של השל"ה "שני לוחות הברית" ובסידור היעב"ץ. היעב"ץ כתב: "חדשים מקרוב נהגו להתענות ערב ראש חודש וקורין אותו יום כיפור קטן, והוא ידוע ונתפשט ברבים, וטוב הדבר וביחוד להמון העם המלכלכים כל היום כדי לשטפם מטנופם, ולהיות להם לזכרון בין עיניהם להשגיח על טהרת נפשם וגופם". החפץ חיים כתב במשנה ברורה (שם סי' תיז סק"ד) "שאף מי שאינו מתענה, יראה לעשות תשובה ביום זה לתקן את כל אשר חטא כל החודש, מאחר שהוא יום אחרון של כל החודש, ואז בודאי שיום ראש החודש יכפר לו".

ליום זה נקבעה תפילה מיוחדת במנחה של ערב ראש חודש הכוללת גם אמירת סליחות. יש הצמים בו ויש האומרים סליחות שנבחרו ליום זה, ואומרים שבע פעמים "ה' הוא האלוקים" כמו בתפילת נעילה של יום כיפור.

לאורך היומן ניכר שערב ר"ח, יום כיפור קטן, היווה תחנת זמן משמעותית למחבר ולחבריו, כפי שספגו בעבר בקלם ובטלז. הם שמרו ככל האפשר על אווירה מיוחדת ביום זה, קיבלו על עצמם "קבלות" שונות ויצרו זמנים של התעלות ברוחניות חרף הנסיבות הקשות.

"סדר"

בעולם הישיבות זהו מושג המציין מסגרת קבועה של זמן ללימוד תורה. בדרך כלל מדובר בשלושה "סדרים" יומיומיים: סדר ראשון - בוקר, סדר שני - אחר הצהריים, סדר שלישי - ערב. לעתים מכונה תכנית לימוד ייחודית בשעות מסוימות בשם "סדר".
המחבר וחבריו, כשקיבלו על עצמם לעסוק בתורה לפחות חצי שעה ביום, קראו לזמן זה בהשאלה "סדר".

עירוב, עירוב חצרות

בשבת קיים איסור של טלטול, "איסור הוצאה", כלומר הוצאת חפצים מרשות לרשות מעבר לארבע אמות (רשות היחיד, רשות הרבים, כרמלית). באמצעות התקנת עירוב - הקפת שטח במחיצות בדרך מיוחדת, נהפך השטח לרשות היחיד וניתן לטלטל חפצים בתוך השטח המוקף. העירוב מורכב ממחיצות הקיימות סביב האזור או בכאלו המוקמות על פי ההלכה לצורך זה, כגון "צורת הפתח" שנוצרת על ידי שני עמודים וחוט הנמתח ביניהם, צורה הנחשבת למחיצה.

"עירוב תבשילין"

דרך להתיר בישול ביום טוב לקראת השבת הסמוכה לו.

"העשירי קודש"

מנהג "העשירי קודש" מקורו בפסוק "וכל אשר יהיה לי עשר אעשרנו לך" (בראשית כח, כב) ובפסוק לגבי מעשר בהמה "העשירי יהיה קודש לה' " (ויקרא כז, לב). המספר עשרה מציין קדושה, כפי שנכתב במסכת מגילה: "שאין דבר שבקדושה בפחות מעשרה", ולפיכך גם חיוב תפילה בציבור חל על מניין (מגילה כג, ב). בכתבי המהר"ל מוזכר ערכו של המספר עשרה בהרחבה (מהר"ל, נתיבות עולם, נתיב הנדיבות פ"א, עמ' רמב, ובחידושי אגדות סוטה מט. עמ' פט).
המושג "עשירי קודש" מוזכר כבר במדרש במשמעות רוחנית, בעניין הקדשת שבט לוי לעבודת ה', ואומץ כבר בימי הביניים לציון יום עשירי כיום של עלייה רוחנית, כפי שיום כיפורים הבא עשרה ימים אחרי ראש השנה הוא בבחינת "עשירי קודש". כבר השל"ה הקדוש ואחרים המשיכו לספור עשרה ימים אחרי יום הכיפורים, ובכל יום עשירי נהגו הנהגה מיוחדת של עלייה רוחנית. הנהגה זו אומצה והושרשה על ידי ראשי תנועות המוסר, כמו הסבא מקלם. גם בכתביו מופיע פרק מיוחד בשם "ענין העשירי קודש", וכך כתב:

"וכמה וכמה יש עלינו לקבל עול מלכות שמים, אבל בעוונותינו הרבים אין אנו מקבלים עלינו כלל עול מלכותו יתברך לפי הצורך, על כן שמנו עלינו בלי נדר ובלי הסכמה יום אחד לעשרה ימים, שבזה היום נקבל עלינו עול מלכות שמים יותר" (כתבי הסבא מקלם, פנקס הקבלות, עמ' קמב. ראה גם דב כץ, תנועת המוסר, ח"ב עמ' 31). כך נהגו גם מנהיגים אחרים של תנועת המוסר.
הדיון ב"עשירי קודש" מוזכר פעמים רבות לאורך היומן. נראה כי היחס הרציני ל"עשירי קודש" מבטא לא רק געגועים לחייהם בישיבה, אלא אחיזה רוחנית בעולם שכולו חומרי. בחיים של גלות, עבודת כפייה וניתוק מוחלט ממקורות חייהם הם מבקשים לשמור על זהותם ומעלתם הרוחנית על ידי שמירת דבר שבקדושה לפחות בכל יום עשירי, "העשירי קודש".

פת עכו"ם; בישולי עכו"ם

מאפה של אחד מחמישה מיני דגן שנאפה בידי גוי. זוהי אחת מתקנות חז"ל שנועדו ליצור מרחק בין יהודים לסביבתם הנכרית (עבודה זרה לו, א-ב) . האיסור אינו חל אם יהודי השתתף בהדלקת האש או בחימום התנור.
במסגרת זו נאסר גם בישול עכו"ם - האיסור לאכול דברים שנתבשלו בידי גוי, גם אם הבישול נעשה באוכל כשר ובכלים כשרים.
אלו איסורים שקשה היה לעמוד בהם בתנאים מתמשכים של סביבה נכרית ובמצב שהיה על סף "פיקוח נפש", אך ההתמודדות בשאלות אלו לא פסקה.

"קביעות"

שמירה מוקפדת על "סדר" הזמן ותוכן הלימוד, לפי לוח הזמנים למהלך היומיומי שנקבע מראש.
ערך זה, שמקורו במשנה במסכת אבות (א, טו) "עשה תורתך קבע", הנו מיסודות תורתה של קלם. הסבא מקלם דימה את הרגלי הסדר והקביעות לקשרים המחזיקים את השרשרת לבל תינתק (בית קלם ח"א, עמ' נב-נד). במכתב לתלמידים שיצאו לביתם או לעיסוקם הדגיש את חשיבות שמירת העתים שנקבעו על ידי כל אחד לתורה ולמוסר (ח"א עמ' עד), וכך כתב גם בפנקסי הקבלות. לדוגמה, בפנקס הקבלות ליו"כ הוא כותב "לקבוע עת לתורה בל"נ באיזה זמן בחוק ולא יעבור" (קבלה בשנת תרמ"ג, כתבי הסבא מקלם עמ' לח).

"קבלה"; "לקבל על עצמו"

זהו מושג בסיסי בתנועת המוסר, והוא שונה ממשמעותו הרגילה. "קבלה על עצמו" היא החלטה אישית (או קבוצתית) מתוך התחייבות לנוהג או למצווה

שיש בו התקדמות בעבודה הרוחנית-מוסרית של האדם.
גדולי תנועות המוסר ותלמידיהם נהגו להכין "פנקס קבלות" במועדים שונים, בעיקר בערב או במוצאי יום הכיפורים, ובו רשמו מה שקיבלו על עצמם, והיו שנהגו לקיים פנקס יומי של "קבלות". הקבלות של הרב שטיין וקבוצתו התייחסו בעיקר לשמירת סדר של לימוד תורה.

"שיחה מוסרית"

מושג מרכזי בתנועת המוסר וחלק בלתי נפרד מן הלימוד ב"ישיבות המוסר". השיחה נאמרת על ידי מנהל רוחני של הישיבה, או על ידי מי שמקובל כסמכות, ונועדה ליצור שינוי בהתנהגות של השומעים על ידי שילוב של הגות והתרגשות, כדי להביא את המאזינים לתהליך של עלייה רוחנית, עבודה על המידות וקיום מצוות מתוך רגש והתכוונות. בטלז השיחות התמקדו ב"דעת".
לעתים השיחה נוגעת גם באקטואליה מחוץ לישיבה או בתוכה, כדי לתת משמעות לאירועים ומחויבות לתהליך שינוי שיחול אצל השומעים.

תענית בה"ב

מנהג להתענות בימי שני-חמישי-שני ("בה"ב") בשני מועדים בשנה: בימים שאחרי חג הסוכות (אחרי ר"ח חשוון) ובימים שאחרי חג הפסח (אחרי ר"ח אייר).
המנהג התפשט בעיקר בקהילות אשכנז וצרפת, קהילות ספרד לא נהגו בו.
לימי התענית תוקן סדר סליחות. לאור מצבם לא התענו חברי הקבוצה, אך שמרו על אמירת הסליחות.

נספח 3

רשימת עניינים הלכתיים ותאריך אִזכורם ביומן

אבֵלות, תשעה באב	ר"ח אב תש"ב
	תשעה באב תש"ד
אפיית מצה	אִסרו חג פסח תש"ב
	י"ח כסלו תש"ד
	כ"ט אדר תש"ד
ארבעה מינים	11.10.1940
	16.10.1940-15
בדיקת חמץ	כ"ו ניסן תש"ג
	חול המועד פסח תש"ד
בישולי עכו"ם	ח'-ט' אלול תש"א
	אִסרו חג פסח תש"ב
	י"ח תמוז תש"ב
	ט"ו כסלו תש"ג
	י"ח כסלו תש"ד
	ט"ז אדר תש"ד
ברכת הטוב והמטיב	תשעה באב תש"ד
גילוח בתער	י"ח תמוז תש"ב
גיעולי כלים	אִסרו חג פסח תש"ב

	י"ח תמוז תש"ב
	ט"ו כסלו תש"ג
הגעלת כלים	חול המועד פסח תש"ד
הוצאה - שבת	2.3.1941-1
	ט"ז תמוז תש"א
	ב'-ג' אב תש"א
	כ"ו-כ"ז תשרי תש"ב
	אִסרו חג פסח תש"ב
הפטרה - שבת	י"ז תמוז תש"א
	אִסרו חג שבועות תש"ד
חלב עכו"ם	23.7.1941-22
	ט' תמוז תש"א
	י"ד תמוז תש"א
	י"ז תמוז תש"א
	כ"ד אב תש"א
	י"ח תמוז תש"ב
חמץ	20.3.1941-19
	אִסרו חג פסח תש"ב
	ח' אדר תש"ג
	חול המועד פסח תש"ד
מאכלות אסורים	אִסרו חג פסח תש"ב

מגילת אסתר	ח' אדר תש"ג
	כ"א אדר ב תש"ג
	כ"ב שבט תש"ד
מעשר כספים	תשעה באב תש"ד
מרור	אֵסרו חג פסח תש"ב
נאמנות לכשרות ושחיטה	15.3.1941-14
	29.3.1941-28
	כ"ה אלול תש"א
נטילת ידיים על פת	אֵסרו חג שבועות תש"ד
נרות חנוכה	י"ח כסלו תש"ד
סוכה	5.2.1940
	ט"ו כסלו תש"ג
	יוה"כ תש"ד
	סוכות תש"ד
ספרי קודש	י"ח תמוז תש"ב
	כ"ה-כ"ו אלול תש"א
עירוב חצרות	סוכות תש"ד
עירוב תבשילין	סוכות תש"ד
ערב ראש חודש	ט"ז אדר תש"ד
	26.2.1941-25
פורים - מצוות היום	ט"ז אדר תש"ד

פת עכו"ם	ט' חשוון תש"ב
	י"ב חשוון תש"ב
קבורת המת	אִסרו חג פסח תש"ב
	אִסרו חג פסח תש"ב
	כ"ט אדר תש"ד
קטניות	חול המועד פסח תש"ד
קידוש בשבת	שלהי חשוון תש"ג
	אִסרו חג שבועות תש"ד
קידוש ה'	15.6.1940
ריבית	2.12.1940-1
שופר	כ"ב-כ"ג אב תש"א
	ו' אלול תש"א
	ט"ז-י"ז אלול תש"א
	כ"ה-כ"ו אלול תש"א
	ער"ה תש"ב
	י"ח תמוז תש"ב
	ר"ח אלול תש"ב
	י"ב תשרי תש"ג
	אלול תש"ג
	ר"ה תש"ד
שלוחי מצווה	כ"ו ניסן תש"ג

שמחת תורה, הקפות	שמחת תורה תש"ב
תחום שבת	ח' תמוז תש"א
	כ"ד תמוז תש"א
תענית	ל' אב תש"א
תענית אסתר	ט"ז אדר תש"ד
תענית בה"ב	י"ח כסלו תש"ד
	כ"ג אייר תש"ד
תענית חלום	י"ח כסלו תש"ד

נספח 4

מונחים ברוסית מתוך היומן

בריגדיר (בריגד) - ראש צוות

וואטע - צמר גפן; כותנה

וואיענקאמאט - לשכת הגיוס

טאאס - סוכנות הידיעות של ברית המועצות

נאטשאלניק - מנהל

נ.ק.וו.ד., נקאוודה - המשרד לענייני הפנים הידוע לשמצה

ספראווקע, איספריקווע - אישור

עשאלאן, אשלון - קרונות רכבת, בעיקר רכבת צבאית

פארט. קום - המפלגה הקומוניסטית

פופיקע - סוודר

פראגול (פרוגול) - היעדרות מעבודה

פרוטפל - תיק

פריודוקט, פריודוק - מצרכי מזון

פרעצטדל, פרצדטל, פרדסל, פצדטול וגם פרצדי, פרעצדי, פרצטל - יושב-ראש הקולחוז

קאל, קאלזוך, קאלכאז וכו' - קולחוז, איגוד שיתופי סובייטי לעיבוד האדמה

קאמונע - קבוצה הבנויה על חיי שיתוף חברתי וכלכלי

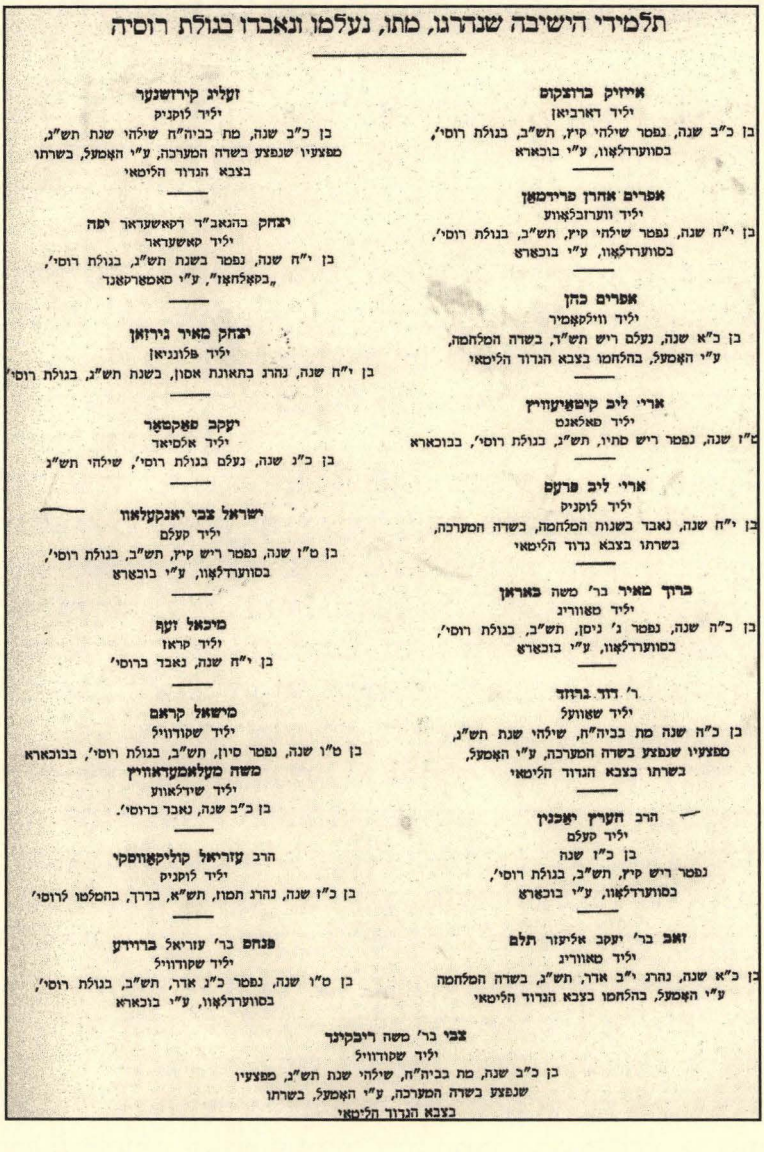
קאשע - דייסה

ראיספולקום, ראיספאלאם - ועד המועצה האזורית, גוף שלטוני מקומי

ראיקאמ - הוועד המבצע (של המפלגה הבולשביקית)

נספח 5

רשימת תלמידי ישיבת טלז שנספו בברית המועצות

תלמידי הישיבה שנדרגו, מתו, נעלמו ונאברו בגולת רוסיה

אייזיק ברוצקום
יליד דאוריאן
בן כ"ב שנה, נספה שילהי קיץ, תש"ב, בגולת רוסי',
בסוועדלאג, ע"י בוכארא

אפרים אהרן פרידמאן
יליד ווערזבלאוע
בן י"ח שנה, נספה שילהי קיץ, תש"ב, בגולת רוסי',
בסוועדלאג, ע"י בוכארא

אפרים כהן
יליד ווילקאמיר
בן כ"א שנה, נעלם ריש תש"ד, בשדה המלחמה,
ע"י האסע, בהלחמו בצבא הנדוד הליטאי

ארי' ליב קישאיעווויץ
יליד פאלאנט
ב"ו שנה, נספה ריש סתיו, תש"ג, בגולת רוסי', בבוכארא

ארי' ליב פרעם
יליד לוקניק
בן י"ח שנה, נאבד בשנות המלחמה, בשדה המערכה,
בשרתו בצבא נדוד הליטאי

ברוך מאיר בר' משה באראן
יליד מאווריג
בן כ"ה שנה, נספה ג' ניסן, תש"ב, בגולת רוסי',
בסוועדלאג, ע"י בוכארא

ר' דוד ברוד
יליד שאוועל
בן כ"ה שנה מת בביה"ח, שילהי שנת תש"ג,
מפצעיו שנפצע בשדה המערכה, ע"י האסע,
בשרתו בצבא הנדוד הליטאי

הרב העריש יאבנין
יליד קעלם
בן כ"ו שנה
נספה ריש קיץ, תש"ב, בגולת רוסי',
בסוועדלאג, ע"י בוכארא

זאב בר' יעקב אליעזר תלם
יליד מאווריג
בן כ"א שנה, נהרג י"ב אדר, תש"ב, בשדה המלחמה
ע"י האסע, בהלחמו בצבא הנדוד הליטאי

זעליג קירזשנער
יליד לוקניק
בן כ"ב שנה, מת בביה"ח שילהי שנת תש"ג,
מפצעיו שנפצע בשדה המערכה, ע"י האסע, בשרתו
בצבא הנדוד הליטאי

יצחק בהגאב"ד דקאשעראר יפה
יליד קאשעראר
בן י"ח שנה, נספה בשנת תש"ג, בגולת רוסי',
„בקאלחאז", ע"י מאסארקאנד

יצחק מאיר גירזאן
יליד פלונניאן
בן י"ח שנה, נהרג בתאונת אסון, בשנת תש"ג, בגולת רוסי'

יעקב פאקסאר
יליד אלסיאד
בן כ"נ שנה, נעלם בגולת רוסי', שילהי תש"ג

ישראל צבי יאנקעלאוו
יליד קעלם
בן ט"ו שנה, נספה ריש קיץ, תש"ב, בגולת רוסי',
בסוועדלאג, ע"י בוכארא

מיכאל זעף
יליד קראז
בן י"ח שנה, נאבד ברוסי'

מישאל קראם
יליד שקודוויל
בן ט"ו שנה, נספה סיון, תש"ב, בגולת רוסי', בבוכארא

משה מעלאמעראוויץ
יליד שידלאוע
בן כ"ב שנה, נאבד ברוסי'.

הרב עזריאל קוליקאווסקי
יליד לוקניק
בן כ"ז שנה, נהרג תמוז, תש"א, בדרך, כהסלמו לרוסי'

פנחס בר' עזריאל ברידץ
יליד שקודוויל
בן ט"ו שנה, נספה כ"נ אדר, תש"ב, בגולת רוסי',
בסוועדלאג, ע"י בוכארא

צבי בר' משה ריבקינד
יליד שקודוויל
בן כ"ב שנה, מת בביה"ח, שילהי שנת תש"ג, מפצעיו
שנפצע בשדה המערכה, ע"י האסע, בשרתו
בצבא הנדוד הליטאי

מתוך: הרב אליעזר סורוצקין (עורך), קונטרס תשובות ר' אליעזר וחידושיו, ניו-יורק-וויקליף, תשכ"ו.

ראו גם: הרב אפרים אשרי, שו"ת ממעמקים חלק א, עמ' רמד-רעט.

ברשימות אלו נתגלו מספר טעויות, אך הבאנו אותה משום חשיבותן ההיסטורית.

נספח 6

החברים מטלז

זיכרונות ועדויות של חברי הקבוצה שברחו לברית המועצות

במסגרת המחקר על היומן הגיעו לידי עדויות של אחדים מחברי המחבר שאפשרו להבהיר אירועים שונים שנרמזו ביומן, ולהרחיב את היריעה לקורותיהם של בני ישיבות אחרים שנקלעו למציאות הסובייטית והתמודדו על זהותם.

המקור האחד שנמצא הוא עדותו של הרב יצחק אייזיק אוזבנד, מבחירי ישיבת טלז, שהיה עם הרב שטיין בתקופה הקריטית של הבריחה ובמשך החודשים הבאים. הרב אינו עוד בין החיים, ועדותו נמצאה (כמעט באקראי) באוסף עדויות שנלקח לאחר השואה בצרפת, מקום שאליו הגיע עם בני ישיבות רבים ששבו מסיביר ומטשקנט.

גובה העדויות היה דוד בודר (D.P. Boder), פסיכולוג משיקגו שנסע לאירופה בתום המלחמה כדי לתעד עדויות של ניצולי שואה. במשך שלושה חודשים ביקר במחנות פליטים בצרפת, שווייץ, איטליה וגרמניה והקליט כתשעים שעות ומעלה של עדויות מכלי ראשון. עדויות אלו מייצגות את העדויות הקוליות הראשוניות של הניצולים.[1] בודר גבה עדות מפי הרב אוזבנד בצרפת, ב-13 בספטמבר 1946, בהנוביל ליד פריז. שמו של הרב נכתב בשינוי מסוים - "יצחק אוסטלנד" - מה שהקשה על זיהויו (המראיין חש בשינוי השם וייחס זאת לחששות שעדיין ליוו אותו כפליט בלתי חוקי מפולין). בשנת תש"ס השלים הרב אוזבנד לבני המשפחה פרטים נוספים מתוך זיכרונו. כפי שכתב הרב שטיין, בתקופה הסובייטית, עם פיזור הישיבה לחמש קבוצות, עמד הרב אוזבנד בראש הקבוצה שלמדה בשידלובה. הוא ציין כי בתקופה זו למדו את הלכות קידוש השם, מחשש שהרוסים יגזרו לעבור על הדת, וכן למדו משניות בעל פה, וגם מסכת חולין הכוללת ענייני שחיטה וטרֵפה - להכין את עצמם למה שיקרה. ביום שבו פלשו הגרמנים לליטא נקלע הרב אוזבנד לטלז לרגל התייעצות. חבריו בשידלובה נרצחו, והוא עבר לטרישיק ויחד עם הקבוצה של הרב שטיין החליט לברוח מזרחה לברית המועצות. אף הוא תיאר את גורל הגר"א שסייע להם לקבל החלטה זו, כאשר פעמיים עלה בגורל הפסוק "חסד ה' מעולם ועד

1 ראו באתר: http://voices.iit.edu/; ניתן להאזין לעדות ביידיש או לקרוא את תוכנה באנגלית.

עולם".[2]

הרב אוזבנד היה אחד משישה עשר החברים הטלזאיים שעבדו בקולחוזים בפלך קירוב, ובעבודה המפרכת ביער. אף הוא תיאר את חיי הקבוצה, את הדאגה ההדדית, את ההתמודדות עם השבת והימים הנוראים, את הדיון בשאלות הלכתיות, את המחסור בספרים ועוד. כפי שמסופר גם ביומנו של שטיין, התנאים הקשים באזור שבאו לידי ביטוי גם בימים הנוראים תש"ב, החורף הכבד מנשוא והשמועות כי בעקבות הסכם בין רוסיה לפולין ניתן לפליטים לצאת דרומה, הביאו לכך שהקבוצה ביקשה לצאת דרומה ולחפש מקום אחר. הבחורים יצחק אוזבנד וישראל מאיר קרנוביץ נשלחו לקזחסטן, כדי לחפש מקום מתאים לחבריהם. מכאן ואילך נפרדו דרכיהם מן הקבוצה: הם לא הצליחו ליצור קשר עם חבריהם, משום שהגלויה ששלחו לא הגיעה ליעדה. במהלך הנסיעה איבדו זה את זה, ואוזבנד נותר לבדו בקזחסטן למשך שלוש שנים. הוא עבד בעבודות שונות בתנאים לא קלים, אך לא סבל מגילויי אנטישמיות קשים והצליח לשמור על הנחת תפילין, על השבת ועל הפסח, ואפילו לא גילח את זקנו. עם שחרור ליטא נתפס וגויס לדיוויזיה ליטאית והגיע לנובוסיבירסק, שם חי בקרב אלפי פליטים ושימש להם כרב. בתוקף זה שוחרר מהצבא. הוא עבר למוסקבה ולווילנה, שם חי כשנה, עד שבט תש"ה, פברואר 1946. בווילנה כיהן כרב, היה פעיל בחידוש חיי הדת יחד עם הרב ישראל גוסטמן ובסיועו של ועד ההצלה של הרבנים בארה"ב, ופתח את ביתו לפליטים. בין הפליטות היו בנותיהם של הרב א"מ בלוך ואחיו, הרב זלמן. משם יצא ללודז' בדרך לא חוקית, מאחר שהיה נתין ליטא, שם התרכזו פליטים רבים והפעילות הדתית הייתה בעיצומה. בלודז' התארס הרב אוזבנד עם חיה, בתו של ראש הישיבה הרב אברהם יצחק בלוך, והם נישאו בפריס.

חידוש הקשר בין הרב אוזבנד לבין הרב שטיין התרחש בהיותו בקזחסטן, כפי שנכתב ביומנו של הרב שטיין. בהמלצתו הגיעו גם חבריו ללודז', משם יצאו כולם דרך פראג. פראג הייתה תחנה בדרכי הבריחה, ובין הקבוצות הגיעו אליה בני ישיבות שנתמכו ע"י ועד ההצלה של רבנים בארה"ב. בביקורו בפראג מסר להם הרב אליעזר סילבר שעור במסכת "קדשים". מפראג עברו למחנות המעבר של הניצולים בפריס ובסביבותיה (הנוביל, ביי, אקסלבן), שם התמסר לחיזוק הישיבות שהוקמו עבור הפליטים, ומשם יצא לארה"ב והתמנה כראש ישיבה בישיבת טלז בקליבלנד, אוהיו.

העד השני מתוך חברי הקבוצה הוא הרב ישראל מאיר קרנוביץ (קרנו). את

2 גירסה דומה בתיאור בגורל זה ראה בעדותו של נ"צ ברון. לדבריו הפסוק שעלה הוא "עברו את הירדן".

עדותו גביתי בעצמי בשנת תשע"א, 2010 (א"פ) כחלק מפרויקט במכללה ירושלים, לבקשתן של בנותיו זלדה גולדפילד ואסתר כי טוב. באותה שעה לא שיערתי כיצד ייסגר המעגל עם עריכת יומנו של הרב שטיין, חברו למסע. הרב קרנו הוסיף פרטים בשיחה עם בני משפחתו, וחלק מהם ראו אור במבוא לספרו "אמרי ישראל", תשס"ה, 2005. הרב ישראל קרנוביץ (קלם תרע"ו, 1916 - ירושלים תשס"ח, 2008) למד בת"ת בקלם שבראשו עמדו הרב אליהו לופיאן והרב אליהו קרמרמן. בהיותו בן 14 עבר לישיבת טלז, הושפע עמוקות מרוח הישיבה ומראשיה, ועם חבורת הלומדים סדר קודשים שאליה השתייך נמנה גם הרב חיים שטיין. הרב קרנוביץ היה פעיל מנעוריו בארגוני נוער ובהקמת ישיבות בעיירות הקטנות, ביזמת חבריו מישיבת מטלז. תקופה מסוימת למד בישיבת מיר וקיבל סמיכה לרבנות, וזו סייעה לו להשיג פטור מהגיוס. בעקבות הסובייטיזציה בליטא יצא עם קבוצת בני הישיבה מטלז ללמוד בטרישיק. גם הוא זכר את דרישתו של ראש הישיבה, הרב א"מ בלוך, לעסוק גם במסכת חולין, מתוך צפייה וחשש מפני מצבים בהם יצטרכו לקבל בעצמם הכרעה הלכה למעשה, ומסכת זו הכניסה אותם לענייני שחיטה וטרֵפות, נושא שנזקקו לו ביותר בדרכי גלותם. לדוגמה, הרב נ"צ ברון מתאר בעדותו שחיטת עוף על ידי ר"מ קרנוביץ. הכיבוש הנאצי הביא אותם לספקות הקשים האם לברוח, ואף הוא תיאר את קבלת ההחלטה בעזרת גורל הגר"א. רק שישה עשר מתוך שישים בחורים יצאו לדרך. הרב קרנוביץ עבר את מסלול הבריחה עם חבריו שטיין, אוזבנד ואחרים, ואף הוא תיאר בצד התנאים הקשים בדרך ובקולחוז את הכמיהה ללמוד לאורך כל הדרך, את המחסור בספרים, את האווירה של לימוד מוסר ואת המאמץ לקיים את השבת. בזיכרונותיו הוקדש מקום מיוחד לנושאים אחדים שהיה מעורב בהם, כמו השגת השופר והתקיעה בשופר, וכן חוויית התפילות בימים הנוראים של שנת תש"ב. גם סוגיות הלכתיות שונות עולות בעדותו, ורובן מקבילות לאלו שביומנו של הרב שטיין. הרב קרנוביץ תיאר את הפרידה מהקבוצה ואת הפרידה מחברו הרב אוזבנד. הוא עצמו עבר נדודים קשים. כמה פעמים נתפס, נחקר ונלחם על קיומו. כשנותר לבדו הכין לעצמו לוח, ולפיו שמר את המועדים. הוא גויס לדיוויזיה ליטאית בצבא הרוסי, ממנה הצליח להשתחרר בגלל ראייתו הלקויה, אך נשלח למכרות פחם בטיקולי שליד גבול סין. במשך השנים סבר שהוא היחיד שנותר מן הקבוצה וחי כיהודי בודד בין גויים, תוך שהוא נאבק על צמצום חילול שבת, על הנחת התפילין ועוד. לאחר שנתיים של עבודה במחנה העבודה בטיקולי ברח לקזחסטן. באוזבקיסטן פגש את אחד מבחירי הבחורים מטלז, הרב חיים שכנוביץ, שארגן את בני הישיבות ודאג להם (ראה עליו במחברת ו הערה 99). בינו לבין הרב שכנוביץ נרקמה ידידות עמוקה (לימים מילא הרב קרנוביץ את מקומו של הרב שכנוביץ כרב

קהילה בשיקגו). בסמרקנד נפגש עם הרב שטיין ועם זליג מאן והם חידשו את החברותא של הלימוד ביניהם במסכת בבא קמא. בסוף המלחמה עבר במסלול דומה דרך לודז', קטוביץ, פראג וצרפת (אליה הגיעו בתשרי תש"ז). למד ומסר שיעורים בישיבות באיי, אקסלבן וורסי, שם נפגש מחדש עם הרב שמחה וסרמן, עם הרב מרדכי פוגרמנסקי ועם בני ישיבה אחרים.[3] בחורף תש"ז, 1947, הגיע לניו יורק, ובהזמנת חברו הרב שכנוביץ הגיע לשיקגו, שם כיהן כרב עד עלייתו לארץ, ובה כיהן כרב בקהילתו בשכונת הר-נוף.

העד השלישי הוא הרב נתן צבי ברון, החי כיום בניו יורק. בשנת תש"ע ערך גנזך קידוש השם בבני ברק מפעל ריאיונות עם בני ישיבה שגלו לסיביר, ובמסגרת זו רואיין אף הוא.

עדים נוספים רואיינו על ידי הרב דב אליאך, וחלקם הובאו בספריו "שמך לא שכחנו", וכן בעוד ספרים מספרות הזיכרונות והביוגרפיות, כגון קורותיו של הרב דב ב' ויידנפלד מטשעבין, שנכתבו בספר "שר התורה".

אחווה וערבות הדדית: הרב שטיין והחברים שנעלמו

הקשר עם הקבוצה והיפרדותה עוברים כחוט השני ביומן, מתוך תחושה של אחריות ושל ידידות עמוקה. בחודשים הראשונים שימשו שטיין ואוזבנד כראשי הקבוצה הן באחריות שנטלו והן באמירת דברי מוסר. הפרידה התרחשה על פי היומן בערב ראש חודש חשוון. הרב שטיין כתב ביומנו כי שני החברים (אוזבנד וקרנוביץ) נשלחו, "בדעתם לחקור את המצב ולחזור אצלנו או להודיע משם" (מחברת ד). אולם הם לא שבו משליחות זו, וכפי שנכתב לעיל, הגלויה ששלחו - עליה העידו לאחר המלחמה - לא הגיעה ליעדה. ביומן מתוארים ניסיונותיו לתור שוב ושוב אחר כתובתם, אך גם מכתביו לא נמסרו על ידי הדואר הסובייטי. על פי היומן, הקשר חודש רק בשנת תש"ד:

ביום א' ט"ו כסלו תשד הלכתי לשאבאז [...] גם מצאתי תשובה מהמשרד בבוגורוסלן, והם מודיעים לנו אדריסתו של ידידנו מר אייזיק אזבנד ומר ישראל מאיר קרנוביץ, שמחנו מאד מאד מידיעה זו, כי סוף סוף עלה בידינו להודיע מהם [...] וגם אפשר שמא יודע לנו גם אודות יתר החברים. כתבתי להם תיכף גלויות (מחברת ו).

עברו חודשים מספר, והרב כותב כי "עד הנה אין קול ואין קשב". הקשר הבא נוצר בחודש אדר תש"ד, כאשר הגיע מכתב מאת הרב אוזבנד ואליו צורף סכום כסף, כפירעון של חוב ישן לרב שטיין. הרב אוזבנד הודיע שהוא חי בקזחסטן

3 ראו: ביטון, רבי מרדכי פגרמנסקי, עמ' 321-285.

בסביבה יהודית, יש לו מניין והוא יכול לשמור על המועדים ועל השחיטה. חבריו חשו הקלה: "שמחנו מזה שב"ה הצליח בידו להסתדר באופן זה" (מחברת ו, ט"ז אדר, 11.3.1944). באותו חודש הגיע מכתב גם מקרנוביץ. הוא תיאר כי נלקח לעבודה, והביא מידע על בחורים נוספים. לדבריו גם באלמא-אַטַא, בשעתה בירת קזחסטן ששימשה מקלט לפליטים רבים, נתקבלו 50 ויזות מארה"ב בעד בני הישיבה מפולניה. החברים הבינו כי הרב קרנוביץ נמצא במצוקה, ולמרות המצוקה שבה חיו שלחו לכתובת שצירף מאה רובל. ההתכתבות עם הרב אוזבנד המשיכה בענייני מעשיים, ובעיקר בענייני שברוח. המכתבים שימשו לא מעט לדיונים הלכתיים מעניינים שנבעו מאורח חייהם בקולחוז הרוסי. לדוגמה, הרב שטיין כתב לידידו כי בהיעדר ספר תורה הם קוראים את ההפטרה בברכה מתוך חומש. הרב אוזבנד השיב לו כי על פי השלחן ערוך אין לברך את ברכות ההפטרה במקום שאין ס"ת[4] (מחברת ו, אסרו חג שבועות תש"ד). במכתב נוסף העלה הרב שטיין את הסוגיה האם ניתן לקדש בתחליף מקומי ללחם, כאשר אין להם יין, מאחר ש"לשבת קודש בהר בחוקותי לא נזדמן לנו פת לקדש, ועיינתי אז בהלכה זו".[5] כל ראשי הקבוצה הגיעו לארה"ב ומילאו תפקידים חשובים בישיבת טלז וברבנות בקהילות שונות. ידו של הרב חיים שטיין לא משה מידו של הרב מאיר זליג מאן שעבר עמו את כל הדרך הארוכה, והוא שימש בישיבה לצד הרב אייזיק אוזבנד. הרב שכנוביץ היה רב קהילה בשיקגו, והביא לשם את הרב ישראל קרנוביץ. המעגלים שהחלו בטלז, ליטא, נסגרו בטלז, קליבלנד. מעתה היה האתגר לבנות את אשר חרב ולהקים משפחות ואף דורות של בחורי ישיבה אמריקנים ופליטים שימשיכו את השושלת שהנאצים ביקשו לקטוע.
את המחויבות הזו ביטא הרב אוזבנד בעדותו לדוד בודר בהיותו בצרפת, כאשר הגדיר את ניצולי השואה כניצולים מ"זוטו של ים":

המשמעות של כל האירועים עבורנו היא שעלינו הוטלה המשימה להפיץ ככל היותר את התורה בקרב שרידי העם היהודי [...] עלינו להגביר אמונה בבורא העולם, ולהעלות את רוח התורה [...] זהו האידיאל של כל אלה אשר שרדו.

לכך רמז גם הרב חיים שטיין בקבלה שקיבל על עצמו ביום הולדתו השלושים, ואותה פירט ביומנו (מחברת ו, ער"ח ניסן תש"ד, 14.3.44):

החובה עלינו להשפיע על אחרים [...] גם אצל הנערים שאינם יודעים מיהדות

4 רמ"א, או"ח סי' רפד ס"א.

5 היות שלא הייתה בנמצא פת שברכתה "המוציא", התלבט המחבר האם ניתן לקדש על פת העשויה מדזוגרי משום שהיא כחמר מדינה. ראה ביומן מחברת ו.

כמעט כלל, ניכר צימאון ורעבון לדבר ד'. ובאמת מהראוי ש"כאיל תערוג על אפיקי מים"[6] כן יערגו לדבר ד'. ודברי הנביא עמוס "הנה ימים באים... והשלחתי רעב בארץ לא רעב ללחם ולא צמא למים, כי אם לשמוע את דברי ד' ",[7] "ביום ההוא תתעלפנה הבתולת היפות והבחורים בצמא",[8] יתקיימו בשעה זו.

6 "כאיל תערֹג על אפיקי מים כן נפשי תערֹג אליך אלקים" (תהילים מב, ב).

7 עמוס ח, יא.

8 שם, יג. פסוק זה הוא המשך לפסוק שלפניו.

רשימת מקורות

כתבי יד

הרב חיים שטיין, יומן, בידי המשפחה

הרב יעקב לייב מינצברג, אגרות, בידי משפחת הרב פישל כהן, תל אביב

ארכיונים ותיעוד

ארכיון יד ושם

עדות הרב וולבה, ו /2708/152 [033044/]

אוסף קוניוחובסקי[1]

גנזך קידוש השם, פרויקט עדויות פליטים מליטא ומפולין שגלו לברית המועצות

הרב נתן צבי ברון, מס' 46052

הרב ישראל אורלנסקי, מס' 43188

הרב אבא הלפרין, מס' 58261

הרבנית רחל סורוצקין (בלוך), מס' 35836

הרב משה פורטמן, מס' 36936

עדות הרב אייזיק אוזבנד, פרויקט קולות מן העבר http://voices.iit.edu/

עדות הרב ישראל קרנו - קרנוביץ, ריאיון עם א' פרבשטין

עדות נעמי בלוך, ארכיון בית לוחמי הגטאות 6384

זיכרונות רבקה בלוך-הכרמי:

http://www.jewishpress.com/sections/magazine/potpourri/daughter-of-telz-rebbetzin-rivkah-bloch-hacarmi/

אתר מוזאון השואה, וושינגטון www.usmm.org

"השואה במבואות רבניים", מאגר מידע, מכללה ירושלים

ספרי יסוד תורניים

תנ"ך; משנה וגמרא; מדרשים; רמב"ם, היד החזקה; שלחן ערוך; ספרות ה"ראשונים" וה"אחרונים".

ספרי הלכה ומוסר

אביגדור הרב יעקב, אביר יעקב, ניו יורק תש"ט.

אשרי הרב אפרים, שו"ת ממעמקים א, ניו יורק תשל"ו.

1 150 עדויות ניצולי שואה מליטא שנגבו על ידי ליב קוניוחובסקי מיד לאחר השחרור.

בית קלם א-ב, בני ברק תשס"ב-תש"ע.

בית קלם, ספר הזכרון, בני ברק תשס"ב.

בלוך הרב יוסף ליב, שעורי דעת א-ג, ירושלים תש"ט (תש"ע).

גינצבורג הרב נחום ברוך, מקור ברוך, קיידן 1928.

גרודזנסקי הרב אברהם, תורת אברהם, ירושלים 1963.

גרודזנסקי הרב חיים עוזר, אחיעזר, קובץ אגרות א-ב, בעריכת א' סורסקי, בני ברק תש"ל.

דסלר הרב אליהו אליעזר (עורך), כתבי הסבא מקלם, פנקס הקבלות, בני ברק תשד"מ.

דסלר הרב אליהו אליעזר, מכתב מאליהו א-ד, ירושלים 1987.

הורביץ הרב יוזל (הסבא מנובהרדוק), ספר מדריגת האדם, ירושלים 1964.

הכהן הרב צבי הירש, ליקוטי צבי, תל אביב תשמ"א.

זייצ'יק הרב חיים אפרים, פרי הארץ, חיפה תשכ"ה.

מרגלית הרב שלמה, דרכי השלמות, בני ברק תשנ"ט.

סלנטר הרב ישראל, אור ישראל, בעריכת הרב י' בלאזר, חיפה תשס"ג.

קרנו (קרנובסקי) הרב ישראל, אמרי ישראל, בעריכת המשפחה, ירושלים תשע"א (2010).

שכנוביץ הרב חיים, תוספות חיים, ניו יורק תשכ"א.

שפירא הרב אברהם דובער כהנא, דבר אברהם ג, ניו יורק תש"ו.

שציפנסקי הרב ישראל שבתאי, שארית ישראל, ניו יורק תשנ"ז.

מחקרים וזיכרונות

אהרונסון הרב יהושע משה, "מגילת בית העבדים בקונין", בתוך: עלי מרורות, בני ברק תשנ"ו, עמ' 93-130.

אטקס עמנואל וטיקוצ'ינסקי שלמה (עורכים), ישיבות ליטא, פרקי זכרונות, ירושלים 2004.

אלדד (שייב) ישראל, מעשר ראשון, תל אביב תשכ"ג.

אלטשולר מרדכי, יהדות במכבש הסובייטי. בין דת לזהות יהודית בברית-המועצות, 1941-1964, ירושלים 2007, עמ' 26-28.

אלטשולר מרדכי, "השואה בתקשורת ההמונים בברית המועצות בימי המלחמה ובשנים הראשונות אחריה: מבט חדש", קובץ מחקרים יד ושם לט 2 (תשע"ב), עמ' 107-146.

אליאך הרב דב, שמך לא שכחנו, זכרונות בני ישיבה, ירושלים תשס"ט.

אלימור (ולקובסקי) גרשון, "העיתונות היהודית בליטא העצמאית", בתוך: עיתונות יהודית שהייתה, בעריכת י' גוטהלף, תל אביב 1973.

אליצור שרה, בירי ובמסתרים, פרקי יומן, ירושלים תשמ"ו.

אסף שמחה, "שנות הלימודים שלי בישיבת טלז", העבר ב (תשי"ד), עמ' 34-45, מובא גם בתוך: אטקס וטיקוצ'ינסקי, ישיבות ליטא, עמ' 229-244.

אפין הרב אביגדור שמחה, אספר בגבורות, ירושלים תש"ע.

ארד יצחק, "רצח היהודים בליטא תחת הכיבוש הגרמני", דפים לחקר השואה יז (תשס"ג), עמ' 135-156.

אשרי הרב אפרים, חורבן ליטע, ניו יורק ומונטריאול תשי"ב.

באואר יהודה, "פעולות הצלה דרך וילנה", קובץ מחקרים יד ושם ט (תשל"ג), עמ' 177-183.

ביטון הרב מיכאל יעקב, רבי מרדכי פגרמנסקי, בעריכת הרב ד' אליאך, ירושלים תשע"ג.

בלוך הרב אליהו מאיר, "אגודת ישראל בליטא", יהדות ליטא ב, צוות עורכים, תל אביב תשל"ב, עמ' 234-235.

בלוך הרב אליהו מאיר, "די טעלזער ישיבה", בתוך ספר טלז, תל אביב 1984, עמ' 124-129.

בלוך-אוזבנד חיה, יומן, בתוך: ירושלמי אליעזר, פנקס שאבלי א, ירושלים תשי"ח, עמ' 235-236.

בלוך-אוזבנד חיה, "הדרך האחרונה של קדושי טלז", בתוך: ספר טלז, תל אביב 1984, עמ' 327-329.

ברויאר יצחק, תמורת עולם, בעריכת א' ידידיה, מכללה ירושלים, ירושלים 2012.

ברלס חיים, "מבצע עלית ליטא", דפים לחקר השואה והמרד, סדרה שניה מאסף א (תש"ל), עמ' 246-255.

ברק (בריק) צבי, "פליטי פולין בליטא בשנים 1939-1941", יהדות ליטא ב, צוות עורכים, תל אביב תשל"ב, עמ' 351-370.

ברקאי הרב בנימין יעקב, נחלת בנימין, ירושלים תשס"ה.

גוטהולף יהודה (עורך), עתונות יהודית שהייתה, תל אביב 1973.

גוטמן ישראל, "היהודים בפולין לאחר המלחמה", ילקוט מורשת לג (1982), עמ' 62-102; לד (1982), עמ' 121-150.

גוטמן ישראל, אדם צ'רניאקוב - האיש והיומן, תל אביב תשכ"ט.

גוטמן ישראל, "יהודים בצבא אנדרס בברית-המועצות", קובץ מחקרים יד ושם יב (תשל"ח), עמ' 171-213.

גולדברג עמוס, "הזהו (הטבע של טבע) האדם? דמות האדם בכתיבה האוטוביוגרפית וההיסטורית בתקופת השואה ולאחריה", קובץ מחקרים יד ושם לג (תשס"ה), עמ' 305-342.

גולדברג עמוס, אני חסר אונים, כתיבת יומנים בתקופת השואה, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ד.

גיברלטר הרב יצחק, יסר יסרני א-ב, בני ברק תשע"ג.

גילברט מרטין, צ'רצ'יל והיהודים, אור יהודה 2009.

גיפטר הרב מרדכי, "ישיבת טלז", בתוך: מוסדות התורה באירופה בבניינם ובחורבנם, בעריכת ש' מירסקי, עמ' 169-188.

גרינהויז שמואל, "השנה האחרונה לקיום היהודי בליטא", יהדות ליטא ב, צוות עורכים, תל אביב תשל"ב, עמ' 343-345.

דבורז'צקי מרק, "יומני גטו וילנה", בתוך: עיונים בתקופת השואה, רמת גן תשל"ט, עמ' 79-111

הולצברג-עציון רפאל, "הזרם החינוכי 'יבנה' בליטא", יהדות ליטא ב, צוות עורכים, תל אביב תשל"ב, עמ' 160-165.

הורן אליסטייר, כך נפלה צרפת, תל אביב 1971.

הירשפרונג הרב פנחס, מעמק הבכא הנאצי, ירושלים תשע"ב (ביידיש: פון נאצישן יאמערטאל, מונטריאול 1945).

ורהפטיג זרח, פליט ושריד בימי השואה, ירושלים תשמ"ד.

זורוף אפרים, "הצלת תלמידי ישיבות פולין דרך המזרח הרחוק", מדור דור 1 (תשל"ט), עמ' 49-76.

זורוף אפרים, ועד ההצלה של הרבנים האורתודוקסים בארה"ב בתקופת השואה (1939-1945), עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ז.

זורוף אפרים, "פרשת היתרי הכניסה לשאנחאי ב-1941: שאלת ההעדפה בהצלת נפשות", קובץ מחקרים יד ושם יג (תש"ם), עמ' 237-256.

זיידמן הלל, "ישיבת בית יצחק דקאמיניץ", בתוך: מירסקי שמואל, מוסדות התורה באירופה בבניינן ובחורבנן, עמ' 307-324.

זיידמן הלל, אישים שהכרתי, ירושלים תש"ל.

זלקין מרדכי, " 'שיהיה כולו עברי': רשת החינוך 'יבנה' בליטא בין 'חינוך חרדי' ל'חינוך עברי' ", בתוך:, זכר דבר לעבדך: אספות מאמרים לזכר דב רפל, בעריכת ש' גליק, עמ' 121-143, ירושלים תשס"ז.

טייכטל הרב ישכר שלמה, אמונה צרופה בכור השואה א-ב, ירושלים תשנ"ה.

טיקוצינסקי שלמה, " 'שכחו החיים וזכרו המוות': הרב חיים זייצ'יק ולקחי השואה ברוח תנועת נובהרדוק", בתוך: זיכרון בספר, בעריכת א' ידידיה, נ' כהן וא' פרבשטין, ירושלים תשס"ח, עמ' 116-139.

טיקוצ'ינסקי שלמה, "בעקבות קיץ 1941 - אסכולת קלם ותגובתה לשואה", בתוך: הקיץ הנורא ההוא - 70 שנה להשמדת הקהילות היהודיות בערי השדה בליטא, בעריכת י' רוזנסון, ירושלים תשע"ב.

יעקבזון הרב בנימין זאב, זכרונות, ירושלים תשי"ג, עמ' 164-165; 170-175.

כהן בערל, יידישע שטעט, שעטעטלעך און דארפישע יישובים אין ליטא, ניו יורק 1991.

כהן נתן, "יומנים מליטא, חיי יום יום והגורל היהודי", בתוך: בשביל הזכרון 13 (תשנ"ו), עמ' 24-26.

כהן נתן, "יומנים של אנשי הזונדרקומנדו מאושוויץ - התמודדות עם הגורל והמציאות", קובץ מחקרים יד ושם כ (תש"ן).

כ"ץ הרב דב, תנועת המוסר, תולדותיה אישיה ושיטותיה א-ה, פלדהיים ירושלים תשנ"ו (תשכ"ג).

לוין דב, "1939-1941, תקופת ביניים והשלכות על השואה", בתוך: פרסומי מוזאון הלוחמים והפרטיזנים, כרך ג מספר 6 (31), תשרי תשל"ח (ספטמבר 1977), עמ' 15-20.

לוין דב, "בכף הקלע", יהדות ליטא ב, צוות עורכים, תל אביב תשל"ב, עמ' 350-351.

לוין דב, "ברית המועצות והצלת יהודים, בעיות ועובדות", בתוך: נסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה, בעריכת י' גוטמן, ירושלים תשל"ו (1976), עמ' 183-194.

לוין דב, "העם הליטאי והיהודים בשואה", דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ירושלים 1972, עמ' 217-223.

לוין דב, "ה'עמעס' האחרון וסופו, העיתונות היומית ביידיש בליטא הסובייטית 1940-1941", בתוך שבות, כתב עת ליהדות בריה"מ ומזרח אירופה 5 (1975), עמ' 38-48.

לוין דב, "חופש דתי מוגבל ועל תנאי - מחיי הדת של יהודי ליטא תחת השלטון הסובייטי 1940-1941", סיני עט (סיון-תמוז תשל"ז), עמ' קסד-קפ.

לוין דב, "יהודי ליטא בצל הפורענות", ילקוט מורשת כו (1978), עמ' 83-98.

לוין דב, "יהודים אסטוניים בברית המועצות (1941-1945)", קובץ מחקרים יד ושם יא (1976), עמ' 210-229.

לוין דב, "יהודים בדיביזיה הליטאית ה-16 בצבא האדום במלחה"ע ה-2", בתוך: חיילים יהודים בצבאות אירופה, בעריכת י' סלוצקי ומ' קפלן, תל אביב 1968, עמ' 149-157.

לוין דב, "יולי 1944, החודש המכריע עבור שרידי יהדות ליטא", קובץ מחקרים יד ושם טז (תשמ"ה), עמ' 265-286.

לוין דב, "ירושלים דליטא כמקלט ארעי לפליטים יהודים במלחמת העולם השנייה", אומה ולשון (תשמ"ו), עמ' 95-114.

לוין דב, "לחם ועבודה במשק מולאם (יהודי ליטא הסובייטית במישור הכלכלי-סוציאלי, 1940-1941)", משואה טז (תשמ"ח), עמ' 46-73.

לוין דב, "לקורותיהם של יהודי ליטא שגורשו לברית המועצות במלחמת העולם השניה", שבות 10 (1984), עמ' 83-100.

לוין דב, "מערכות החינוך היהודי בליטא הסובייטית 1940-1941", שבות 6 (1978), עמ' 68-91.

לוין דב, "מקלט ארעי עם בטחון מוגבל (פליטים יהודים מליטא בתוככי ברית המועצות)", דפים לחקר השואה ה (1987), עמ' 91-120.

לוין דב, תקופה בסוגריים 1939-1941, ירושלים - תל אביב תשמ"ט.

לוין הדסה, בת עמי, בני ברק תשנ"ו.

לוין הלל, רשימת סוגיאהרה, תל אביב 1999.

לוין יצחק (עורך), אלה אזכרה א-ה, המכון לחקר היהדות החרדית, ניו יורק תשט"ז- תשכ"ג.

ליטבק יוסף, "פליטים יהודים מפולין בברית-המועצות 1939-1946", בית לוחמי הגטאות - האוניברסיטה העברית - המכון ליהדות זמננו, ירושלים 1988.

למברסקי הרב מאיר, קרלינסקי הרב בצלאל, רוט הרב יצחק (עורכים), מחנך לדורות [ר"א

דסלר] א-ב, בני ברק תשס"ט.

לנגלבן-קליבנסקי גיטה, מירכתי צפון, ירושלים תשע"ג.

לנדא בצלאל (עורך), שר התורה, רבי דוב בעריש ווידענפלד, בני ברק תשס"ט.

מיכלין עמנואל, הגחלת (הרב שלמה שלייפר), ירושלים 1986.

מירסקי שמואל, מוסדות התורה באירופה בבניינם ובחורבנם, ניו יורק 1956.

מלר הרב יוסף, הרב מבריסק א-ד, ירושלים תשס"ג-תשע"א.

נידם-אורביטו יעל, "פיוס ה-12 והשואה", יד ושם 56 (חורף 2010), עמ' 8-9.

סורסקי אהרן, אש התורה [הרב אהרן קוטלר], בני ברק תשע"ג.

סורסקי אהרן, רבן של ישראל [הרב חיים עוזר גרודזנסקי], בני ברק תש"ם.

סילבר הרב אליעזר, "ועד ההצלה", בית יעקב 3 (אב תשי"ט); "ראשי ישיבות ותלמידים בנדודיהם", בית יעקב 6 (חשון תש"ך).

סילבר, הרב אליעזר, חורבן און רעטונג, דברי ימי ועד ההצלה, ניו יורק תשי"ז.

סימפולינסקי מאיר, "מדיניות ההצלה של מועצת החירום הדתית של הרב הראשי בבריטניה", בתוך פדות, הצלה בימי השואה, מקורות ומחקרים, בעריכת נ' קצבורג, רמת גן תשמ"ד (1984), עמ' 149-184.

ספקטור שמואל, "הקראים באירופה שבשליטת הנאצים בראי מסמכים גרמניים", פעמים - פרקי עיון במורשת ישראל במזרח 29 (תשמ"ז), עמ' 90-108.

ספר טלז, בעריכת י' אלפרוביץ, תל אביב 1984.

עשור ראובן, בוגדים ומשתפי פעולה במלחמת העולם השנייה, תל אביב 1997.

פנקס הקהילות, ליטא, בעריכת ד' לוין, יד ושם ירושלים תשנ"ו.

פרבר קלמן, מיומנו של בן תורה בשואה ולפניה, ירושלים תשס"ז.

פרבשטין אסתר, "אגרות מוילנה", מכלול ט (כסלו תשנ"ה), עמ' 75-95.

פרבשטין אסתר, בסתר רעם, הלכה, הגות ומנהיגות בימי השואה, מוסד הרב קוק, ירושלים תשס"ח (תשס"ב).

פרבשטין אסתר, "התמודדות הלכתית של נשים בשואה", סיני קמד (תשע"ב), עמ' מא-עג.

פרבשטין אסתר, "תיבתו של משה, מבט מחדש ביומנו של משה פלינקר", מכלול 2 (שבט תש"ע), עמ' 123-136.

פרידגוט תאודור ה', "הביורוקרטיה של סטלין בפעולה: יצירתו והשמדתו של הוועד היהודי האנטי-פשיסטי", קובץ מחקרים יד ושם כו (תשנ"ח), עמ' 319-328.

פרסון אלחנן, "חיי הדת בגטו קובנה", יהדות ליטא ד, בעריכת ל' גרפינקל, תל אביב תשמ"ד, עמ' 141-143.

פרקל חוה, בינו שנות דור, ירושלים תשס"ב.

קליבנסקי בן ציון, "המהפכה הטלזאית", מים מדליו 21 (תש"ע), עמ' 25-64.

קליבנסקי בן ציון, כצור החלמיש, תור הזהב של הישיבות הליטאיות במזרח אירופה, ירושלים תשע"ד.

קלימן הדסה, "יבנה" דליטא וחכמיה, פרק בתולדות החינוך היהודי בליטא בין שתי מלחמות העולם, עבודה סמינריונית לד"ר ג'ודי באומל, טורו קולג', ירושלים תשנ"ב.

קנוהל דב (עורך), בהתנדב עם: מתנדבים דתיים במלחמת העולם השנייה, תל אביב 1989.

קפלן ישראל, "בתי ספר בגטו ומוריהם", יהדות ליטא ד, בעריכת ל' גרפינקל, תל אביב תשמ"ד, עמ' 131-133.

קצבורג נתנאל (עורך), פדות: הצלה בימי השואה - מקורות ומחקרים, רמת גן תשמ"ד.

רבינוביץ הרב ישראל, "ישיבת לומז'ה" בתוך: מוסדות התורה באירופה בבניינן ובחורבנן, בעריכת ש' מירסקי, ניו יורק תשט"ז, עמ' 217-227.

רדליך שמעון, "הועד היהודי האנטי-פשיסטי והיהדות הסובייטית: פעילות קהילתית, מדינית, תרבותית במלחמה ולאחריה", משואה כט (תשס"א) עמ' 45-66.

רודניצקי ישראל, שיין יעקב (עורכים), הדרך אל הניצחון - לוחמים יהודים בדיוויזיה הליטאית ה-16 1942-1945, ארגון יוצאי ליטא בישראל, תל אביב תשנ"ט.

רוטשטיין, שמואל, "מתוך ספר נדודי", סדרת כתבות בעיתון "שערים" בין 12.4.45-16.8.45.

שוורץ-ברקמן בת שבע, בעוד לילה, גנזך קידוש השם, בני ברק תשנ"ז.

שושנה הרב אברהם, "הישיבה בהתפתחותה", ספר טלז, בעריכת י' אלפרוביץ, תל אביב 1984, עמ' 86.

שושנה הרב אברהם, "פרקי תולדה והערכה", ספר יובל המאה של ישיבת טלז, קליבלנד תשל"ה, עמ' 263-325.

שטיין הרב חיים, "שקודוויל און איר אומקום", בתוך: Rebbe of Generation [Rav Chaim Stein], Telshe Yeshiva, Ohio 2012, p. 26.

שטמפר שאול, הישיבה הליטאית בהתהוותה, ירושלים תשנ"ה.

שלם חיים, עת לעשות להצלת ישראל, אגודת ישראל בארץ ישראל בתקופת השואה, באר שבע תשס"ז.

שמידט שמואל, "בשליחות ההצלה אל רבי חיים עוזר בוילנה", בית יעקב 15-16 (אב-אלול תש"ך), עמ' 13-29.

Akulov Dimitri, The Soviet Union and Formation of the Grand Alliance: Soviet Foreign Policy in Cooperation and Conflict with the Western Powers, 1941–1943, Ph.D. dissertation, University of California at Santa Barbara, 2012, pp. 125–134.

Arad Yitzhak, "The 'Final Solution' in Lithuania in the Light of German Documentation", Yad Vashem Studies 11 (1976), p. 238.

Bauer Yehuda, American Jewry and the Holocaust: The American Jewish Joint Distribution Committee, 1939–1945 , Jerusalem - Detroit 1981.

Behrends Jan C., "Back from the USSR: The Anti-Comintern's Publications on Soviet Russia in Nazi Germany (1935–41)", Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History 10, 3 (Summer 2009), pp. 549–556.

Bei Gao, Shanghai Sanctuary: Chinese and Japanese Policy Toward European Jewish Refugees During World War II, Oxford, New York c2013.

Bell P.M.H., "Censorship, Propaganda and Public Opinion – The Case of the Katyn Graves, 1943", Transactions of the Royal Historical Society (Fifth series) 39 (1989), pp. 63–83.

Blair Clay, Hitler's U-boat war, New York 1996–2000.

Bowen Wayne, Spain During World War II , Columbia c2006, pp. 40–62.

Brooks Tim, British Propaganda to France, 1940–1944: Machinery, Method and Message , Edinburgh 2007.

Brown David (ed.), Naval Operations of the Campaign in Norway, April–June 1940, London 2000.

Bruce Robert B., Petain: Verdun to Vichy, Dulles, Va. 2008.

Casey Steven, Cautious Crusade: Franklin D. Roosevelt, American Public Opinion, and the War Against Nazi Germany, Oxford, New York 2001, pp. 3–45.

Cornwell John, Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII , New York 2000.

Dahl Per F., Heavy Water and the Wartime Race for Nuclear Energy, Bristol 1999, pp. 103–108.

Davies Sarah, Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda, and Dissent, 1934–1941, Cambridge, U.K. 1997.

Dennis Deletant, Hitler's Forgotten Ally: Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–44, New York 2006.

Diamond Hanna, Fleeing Hitler: France 1940 , Oxford - New York 2007.

Dieckmann Christoph, Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944, Göttingen 2011.

Dieckmann Christoph, "Lithuania in Summer 1941: The German Invasion and the Kaunas Pogrom", Shared History – Divided Memory; Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941, Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole and Kai Struve (eds.), Leipzig 2007, pp. 355–385.

Dyukov Alexander, Nakanune Kholokosta. Front Litovskikh Aktivistov i Sovetskie Repressii, 1940–1941 gg., Moscow 2012.

Ericson Edward E., Feeding the German eagle: Soviet economic Aid to Nazi Germany, 1933–1941, Westport, Conn. 1999.

Fast Vera K., Children's Exodus: A History of the Kindertransport, London - New York 2011.

Feferman Kiril, "A Soviet Humanitarian Action? Centre, Periphery and the Evacuation of Refugees to the North Caucasus, 1941–1942", Europe-Asia Studies 61, 5 (July 2009), pp. 813–831.

Fishman David Eliahu, "'To Our Brethren Abroad': Letters and Reports by Soviet Rabbis, 1925–1930", Jews in Russia and Eastern Europe 1-2 [54-55] (2005), pp. 108–179.

Förster Jürgen and Mawdsle Evan, "Hitler and Stalin in Perspective: Secret Speecheson the Eve of Barbarossa", War in History 11, 1 (2004), pp. 81–102.

Gallo Max, The Night of Long Knives , translated from the French by Lily Emmet, New York 1972.

Glantz David M., "Prelude to German Operation Blau: Military Operations on Germany's Eastern Front, April–June 1942", The Journal of Slavic Military Studies 20, 2 (2007), pp. 171–234.

Glantz David M., "The Red Army's Donbas Offensive (February–March 1942) Revisited: A Documentary Essay", The Journal of Slavic Military Studies 18, 3 (2005), pp. 369–503.

Glantz David M., "The Struggle for the Caucasus", The Journal of Slavic Military Studies 22, 4 (2009), pp. 588–711.

Goryaeva Tatyana, Political Censorship in the USSR, 1917–1991 , Moscow 2009 (in Russian).

Greenbaum Avraham, "The Jewish Religion in the Soviet Union in the 1930s", Shvut N.S. 1-2 [17-18] (1995), pp. 146–160.

Greenberg Gershon, "Dying with God: The Paths of Three 'Rashei Yeshivot' During the Lithuanian Holocaust", That Terrible Summer ...; Seventy Years Since the Annihilation of Lithuanian Jewish Communities , Michal Ben Ya'akov, Gershon Greenberg and Sigalit Rosmarin (eds.), Jerusalem 2013, pp. v–xxvi.

Greenberg Gershon, "Holocaust and Musar for the Telsiai Yeshivah; Avraham Yitshak and Eliyahu Meir Bloch", Alvydas Nikzentaitis, Stefan Schreiner and Darius Staliunas (eds.), The Vanished World of Lithuanian Jews , Amsterdam - New York 2004, pp. 223–261.

Grüner Frank, "Did Anti-Jewish Mass Violence Exist in the Soviet Union? – Anti-Semitism and Collective Violence in the USSR During the War and Post War Years", Journal of Genocide Research 11, 2-3 (June–September 2009), pp. 355–379.

Hayward Joel, "Hitler's Quest for Oil: The Impact of Economic Considerations on Military Strategy, 1941–42", Journal of Strategic Studies 18, 4 (1995), pp. 94–135.

Heinz Roth Karl, "Berlin-Ankara-Baghdad: Franz von Papen and German Near East Policy during the Second World War", Wolfgang G. Schwanitz (ed.), Germany and the Middle East, 1871-1945 , Princeton 2004, pp. 181–216.

Hürter Johannes, Hitlers Heerführer, Die deutschen Oberbefehlshaber im Krieg gegen die Sowjetunion 1941/42, Munich 2007.

Ismailov Anvar, "On the Issue of Human Losses During the Great Patriotic War, 1941–1945", The Journal of Slavic Military Studies 24, 2 (2011), pp. 232–237.

Jackson Julian, The Fall of France: The Nazi Invasion of 1940 , Oxford 2004.

Kahn Martin, "'Russia Will Assuredly Be Defeated': Anglo-American Government Assessments of Soviet War Potential before Operation Barbarossa", The Journal of Slavic Military Studies 25, 2 (2012), pp. 220–240.

Kitchen Martin, Rommel's Desert War: Waging World War II in North Africa, 1941–1943 , Cambridge, UK 2009.

Kragh Martin, "Soviet Labour Law During the Second World War", War in History 18, 4 (2011), pp. 531–546.

Krzak Andrzej, "Operation 'Marita': The Attack Against Yugoslavia in 1941", The Journal of Slavic Military Studies 19, 3 (2006), pp. 543–600.

Levin Dov, "The Jews and the Election Campaigns in Lithuania, 1940–1941", Soviet Jewish Affairs 10, 1 (1980), pp. 39–51.

Levine Hiller, In the Search of Sugihara: The Elusive Japanese Diplomat Who Risked His Life to Rescue 10,000 from the Holocaust , New York 1996.

Lieberman Sanford R., "Crisis Management in the USSR: Wartime System of Administration and Control", Susan Linz (ed.), The Impact of World War II on the Soviet Union, Totowa, N.J. 1985.

Lukacs John, Churchill: Visionary, Statesman, Historian , New Haven c2002.

Lukacs John, June 1941: Hitler and Stalin , New Haven 2006.

Manley Rebecca, To the Tashkent Station: Evacuation and Survival in the Soviet Union at War , Ithaca 2009.

Marshall Lee Miller, Bulgaria During the Second World War, Stanford, California 1975.

Mattar Philip, "Amin al-Husayni and Iraq's Quest for Independence, 1939–1941", Arab Studies Quarterly 6, 4 (1984), pp. 267–281.

Miner Steven Merritt, Between Churchill and Stalin: The Soviet Union, Great Britain, and the Origins of the Grand Alliance, Chapel Hill - London 1988.

Miner Steven Merritt, Stalin's Holy War – Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941–1945, Chapel Hill 2003.

Moskoff William, The Bread of Affliction: The Food Supply in the USSR During World War II, New York 1990.

Nachmani Amicam, Great Power Discord in Palestine: The Anglo-American Committee of Inquiry into the Problems of European Jewry and Palestine, 1945–1946, London 1987.

Naval Operations of the Campaign in Norway, April-June 1940 , edited and with a preface by David Brown, London; Portland, OR 2000.

Neufeld Michael J., The Rocket and the Reich: Peenemünde and the Coming of the Ballistic Missile Era, New York 1995.

Pick Daniel, The Pursuit of the Nazi Mind: Hitler, Hess, and the Analysts, Oxford 2012.

Ramsden John, "Churchill and the Germans", Contemporary British History 25, 1 (2011), pp. 125–139.

.Rebbe of Generation, [Rav Chaim Stein], Telshe Yeshiva , Ohio 2012

Senn Alferd Erich, Lithuania 1940: Revolution from Above , Amsterdam 2007.

Shafer David A., The Paris Commune: French Politics, Culture, and Society at the Crossroads of the Revolutionary Tradition and Revolutionary Socialism , Hampshire 2005.

Shternshis Anna, "Passover in the Soviet Union, 1917–41", East European Jewish Affairs 31, 1 (2001), pp. 61–76.

Slavinsky Boris N., The Japanese-Soviet Neutrality Pact: A Diplomatic History, 1941–45 , New York 2003.

Statiev Alexander, "Motivations and Goals of Soviet Deportations in the Western Borderlands", Journal of Strategic Studies 28, 6 (2005), pp. 977–1003.

Steinweis Alan E., Kristallnacht 1938, Cambridge, MA. 2009.

Sužiedėlis Saulius, "The Historical Sources for Antisemitism in Lithuania and Jewish-Lithuanian Relations during the 1930s", Alvydas Nikzentaitis, Stefan Schreiner and Darius

Staliunas (eds.), The Vanished World of Lithuanian Jews , Amsterdam - New York 2004, pp. 119–154.

Tamkin Nicholas, Britain, Turkey and the Soviet Union, 1940–1945: Strategy, Diplomacy and Intelligence in the Eastern Mediterranean , London 2009, pp. 19–31.

Wegner Bernd, "The War Against the Soviet Union, 1942-1943", H. Boog, W. Rahn, R. Stumpf and B. Wegner (eds.), Germany and the Second World War, Vol. 6, The Global War: Widening the Conflict into a World War and the Shift of the Initiative 1941–1943, Oxford 2001, pp. 929–941.

Weinberg Gerhard L., A World at Arms: A Global History of World War II , Cambridge 2005.

Weinberg Robert, "Demonizing Judaism in the Soviet Union During the 1920s", Slavic Review 67, 1 (2008), pp. 120–153.

מפתח אישים[1]

אביגדור, ר' יעקב 14

אבל, ר' שלמה זלמן 9

אבני, יהושע (יהשע) 307, 357

אבראמס-זעלעזניק, עלע (בת דוד) 363

אברמסקי, ר' יחזקאל 13

אוזבנד (אזבנד), ר' יצחק (אייזיק) 11, 22, 31, 34, 38, 40, 119, 222, 223, 230, 244, 245, 246, 247, 267, 283, 341, 342, 346, 351, 371

אופנהיים, ר' צבי יעקב 9

אורבשיס, יואוזאס, Urbšys, Juozas 94, 97

אורדמן (ארדמן), ר' ישראל 151

אטלי (עטלי), קלמנט, Attlee, Clement 79, 81

אטלס, ר' מאיר 9

אידן (אידען), אנטוני, Eden, Anthony 53, 81, 107, 164, 182, 184, 185, 191

אייגש (אייגעש), ר' חנוך הניך 59, 123

איירונסייד, ויליאם (אדמונד), Ironside, William 88

איפין (ר') 187, 189

איציקוביץ, דוד 113, 134

אלדד (שייב), ישראל 122

אליצור-ריטוב, שרה 12

אלפרוביץ 117

אמלן, גולדה-זהבה 12

אנטונסקו (אנטאנעסקו), יון, Antonescu, Ion 369

אפין, ר' אביגדור שמחה (א' אפין) 48, 57, 58, 123, 177, 192, 206, 214, 216

אקליאנסקי, ר' אבנר 54, 205,207

באקשט, ר' אהרן משאוול 123

באר, יוסף 227, 235, 242, 245, 246, 248, 249, 253, 274, 279, 284

בדוליו (באדאליע), פיאטרו, Badoglio, Pietro 335

בוריס השלישי, מלך בולגריה 185

בלאזר, ר' יצחק 250

בלוי, ר' משה אורי 52, 68

בלוך, ר' אברהם יצחק, הגר"י 10, 11, 12, 35, 111, 118, 130, 138, 146, 147, 157, 167, 178, 205, 311

בלוך, ר' אליהו מאיר, (א"מ, א.מ) 12, 13, 40, 118, 119, 123, 130, 134, 172, 175

בלוך, ר' זלמן שמואל 10, 130, 151, 191

בלוך, חסיה 11, 151

בלוך, ר' יוסף יהודה לייב, (יי"ל) 8, 9, 10, 27, 29, 30, 31, 33, 34, 38, 130, 205

בלוך, מרים 205

בלוך, רסיה 11

1 המפתח כולל אישים נבחרים, ונערך ע"י ד"ר קיריל פפרמן וח' פליטניק. השמות במפתח הובאו גם בצורות כתיב שונות המופיעות ביומן.

בלוך-אוזבנד, חיה 12, 132, 223

בלוך-גיפטר, שושנה 130, 150

בלוך-הכרמי, רבקה 130

בלוך-סורוצקין, רחל 147, 170

בלום, ליאון, Blum, Léon 106

בן גוריון, דוד 69

ברויאר (ברויער), ר' יצחק 68

ברוידא (זיו), ר' שמחה מרדכי זיסקינד (שמחה זיסל), הסבא מקלם 9, 23, 28, 29, 33, 35, 38, 229, 246, 381, 384, 385

ברוידע, פנחס (פנחס'ל) 295, 296, 310, 328, 329

ברון (בראן, ברן), ברוך מאיר 119, 285, 289, 293, 296

ברון, נתן צבי 12, 38, 119, 130, 222, 230, 285, 289, 296

ברנשטין, ר' משה 71

ברקאי, ר' בנימין יעקב 9

גאורגיוס השני, מלך יוון 203

גארט, (ויסקונט), Gort (The Viscount) 92

גודמן, אהרן-הארי 52

גוטווירט (גוטווירד), נתן 170

גורדון, ר' אליעזר 9, 10, 119, 147

גינזבורג, ר' נחום ברוך 123, 206

גירא, לאדאס 110

גלבאנאוסקס (גלבנויסקיס), ארנסטאס, Galvanauskas, Ernestas 100

גמלאן (גאמעלן), מוריס גוסטב, Gamelin, Maurice Gustave 83, 86, 91

געדוילַס (געדווייל, געדווילִיא), מצ'יסלובאס (מצ'יס), Gedvilas, Mečislovas (Mečys) 102, 128, 260

גרדוביץ, חניה 173

גרדוביץ, ר' לייב 173

גרודזנסקי, ר' אברהם 60, 61, 155

גרודזנסקי, ר' חיים עוזר (רח"ע) 20, 51, 57, 58, 59, 68, 109, 115, 122, 123

גרוזובסקי, ר' ראובן 71, 176

גרינשפן (גרינשפאן), הרשל 117

דאלאדיה (דלדיה, דלדיע), אדוארד, Daladier, Édouard 56, 71, 83, 93

דה-גול (דעגאל, דע גול, דיגאל), שרל, de Gaulle, Charles 85, 151, 213

דה-יונג, א. מ., A. M. de Jong 175, 176

דוויק (מרת) 223

דיל, ג'ון גריר, Dill, John Greer 88

דימנט, שמאי 357

דסלר, ר' אליהו 9, 20, 21, 33

דעסקנוסוב, ולדימיר, Dekanozov, Vladimir 156

האלברסברג, ר' חיים ישעיה הכהן 313

הור-בלישא, לסלי, Hore-Belisha, Leslie 52, 53, 69, 70

הורביץ, ר' יוסף יוזל, מנובהרדוק 250

הירש, ר' שמשון רפאל 68

הירשוביץ, ר' אברהם שמואל 8, 147, 179

הירשוביץ, ר' יצחק אייזיק 10

הכהן, ר' ישראל מאיר ("החפץ חיים") 51

הכהן, ר' צבי 14

הליפקס (לורד), Halifax, The Viscount 53, 78, 173

הלפן, ר' אפרים 190

הלפן, ר' משה 190

הלפן, ר' פנחס 207

הלר, ר' אברהם זאב 123

הלר, ר' אריה לייב הכהן 230

העשל, יהושע 179, 180

הרצוג, ר' יצחק אייזיק הלוי 20, 52, 55, 68, 166, 356

ווייגאַן, מאקסים, Weygand, Maxime 84, 86, 88, 93, 112

וולבה, ר' שלמה 176

ויטקויסקיס (וויטקויסקיס), ווינצאס, Vitkauskas, Vincas 100

וילקי, וונדל, Willkie, Wendell 150, 172, 174

ולס (וועלס), סאמנר, Welles, Sumner 66, 69, 70, 72

וולפרט (ולפרט), שמעון 215

ויגודסקי, יעקב 63, 64

ויידנפלד, ר' דב בעריש (דוב ב') מטשיבין 23, 30, 298, 355

וינברג, ר' אברהם מסלונים 147

וכטפוגל, ר' נתן 21

ומאיר, דוד 318, 319, 323, 330, 342, 343

וסלר, ר' אברהם מרדכי, מפלונגיאן 10, 190

וסרמן, ר' אלחנן מברנוביץ 12, 51, 68

ורשילובי (וורושילוב), קלמנט, Voroshilov, Klement 342

ז'בוטינסקי, זאב 122

זוכוביץ, משה 123

זיו (ברוידא), ר' שמחה מרדכי זיסקינד (שמחה זיסל), ראו: ברוידא

זייצ'יק, ר' חיים 27

ז'ירו, זשירא, הנרי (אנרי אונורה), Giraud, Henri 85, 86

זלמנוביץ 215

זקס (זאקס), ר' חיים אריה לייב 13

זקס (זאקס), ר' מנחם מנדל 51

זקש, שאול (זקס שואל) 7, 144

זקש (זקס), שלום (ירושלמי) 13, 221, 222

חיים, ר' מוולוז'ין 108, 250

חייקין, ר' חיים יצחק 206

חסמן, ר' יהודה לייב 10

טאוב, ר' שאול ידידיה אלעזר ממודז'יץ 48

טלקי, פאל, Teleki, Pál 154, 197

טרוקנהיים (טראקנהיים), ר' יעקב 58

טרוצקי, לב (ליאון), Trotsky, Lev 128

יאזעף (יאזאף), מר (מרת, משפחת) 294, 295, 297, 298, 307, 308, 317, 318, 321, 323, 330, 341, 343, 365

יגל, ר' שבתי מסלונים 51

יחנין, ר' הרץ 281, 325, 365

יעקבזון, ר' בנימין זאב 176

יפה'ן, ר' אברהם מנובהרדוק 51

כהנמן, ר' יוסף שלמה מפונוביז' 10, 52, 128

כ"ץ (קאץ), ר' חיים מרדכי, (חמ"ק, ר' מרדכי) 8, 12, 40, 130, 134

לופיאן (לאפיאן), ר' אליהו 8, 9, 33, 206

לוי (לעווי), ר' יצחק מאיר 356, 364

לויד (לואיד, לאיד), ג'ורג', דויד, Lloyd George, David 78, 79, 86

לווינשטיין, ר' יחזקאל 51, 61

לַוַל, פייר, Laval, Pierre 112

ליאופולד (ה-3), Leopold III 89

ליבוביץ, ר' ברוך בר 51, 71

ליבוביץ, שלום 358

ליטבינוב, מאקסים, Litvinov, Maxim 207, 306

לינר, משפחת 358

ליפקין, אלכסנדר 215

ליפקין, ר' ישראל מסלנט (סלנטר) 9, 246, 250

ליפקין, משפחת 215

ליפקין, שרה 168, 215

לנגלבן, אברהם 149

לנגלבן-קליבנסקי, גיטה 48, 149, 215, 234

לנדמן, אלקנה (סנדלר) 326, 331, 335, 336, 356

לנדמן, חיה עטל 341, 354, 357, 358

לנדמן, משפחת 336, 337, 338, 339, 341, 342, 348, 354, 357, 358, 359

לנדמן, רחל 357

לנדמן, שמואל 338

לנין (לענין), וולדימיר 155, 171

מאיידניק, ר' גרשון מקלם 9

מאיסקי, איוון, Maiski, Ivan 68, 78

מאמעט, מר 343, 344, 345, 348, 351, 352, 353, 357, 359

מאן, ר' מאיר זליג (מ.ז) 22, 32, 231, 297, 298, 299, 336, 337, 339, 340

מאקסים 241, 242, 245

מובשוביץ, ר' דניאל מקלם 9, 33, 238

מוזאר, משפחת 264

מולוטוב, ויאצ'לסב, Molotov, Vyacheslav 46, 56, 72, 95, 120, 151, 152, 193, 205, 207, 219, 306, 331, 342, 349

מוסוליני (מוסאליני), בניטו, Mussolini, Benito 49, 66, 70, 83, 85, 91, 94, 171, 335

מור, ר' מנחם מנס 21

מזיגל (מעזיגל), ר' משה 183, 192

מיאכאווסקי 318, 319

מידלוב (מידאלעוו, מארדאלעוו) 252, 253

מיכאלס, שלמה 361

מיכה, יהודה 162, 165, 166

מילס, אריק 52

מינצברג, ר' יעקב לייב 58

מיצקביץ (מיצקוויץ), ווינקאס, Mickevičius, Vincas 100, 108

מישקובסקי, ר' חזקיהו יוסף מקריניקי 51, 123, 356

מנדל (מַנדל, מאנדעל), ז'ורז', Mandel, Georges 71, 83, 86, 106, 118

מנס (מאנעס), ר' הלל 190, 192, 264, 342

מקדונלד (מקדלנד), ראמסיי, Macdonald, Ramsey 68, 70, 72

מרגלית, ר' שלמה 51

(צ'ינצ'אר-) מרקוביץ', אלכסנדר, (-Cincar) Marković, Aleksandar 194

מרקוס (מערקוס) 92, 93, 94, 97, 98, 99

מרקיס, אנטנאס, Merkys, Antanas 102

מַרקע, אדריאן, Marquet, Adrien 112

נאקס, פרנק, Knox, Frank 204

נוסלוביץ, משפחת 165

הרב מסאקאלקין (?) 186

סארדנגלו, שוקרו, Saracoglu, Şükrü (Shokru) 111

סאֶרוב, איוואן, Serov, Ivan 215

סוגיהארה, צ'יונה, Sugihara, Chiune 204

סולובייצ'יק, ר' חיים הלוי 60

סולובייצ'יק, ר' יוסף בר 60

סולובייצ'יק, ר' יצחק זאב הלוי 60

סוסציק, ר' שלום 293, 358

סורוצקין, ר' ברוך 147, 170, 223

סורוצקין, ר' זלמן 52, 123, 147

סטחנוב, אלכסיי, Stakhanov, Alexey 125

סטַלין (סטאלין), יוסיף, Stalin, Iosif 13, 75, 94, 103, 106, 128, 143, 167, 193, 199, 207, 219, 226, 235, 260, 264, 342, 361

סטנלי, אוליבר, Stanley, Oliver 52

סילבר, ר' אליעזר 51, 355

סילבר, ר' חיים דב 177

סילבר, ר' יצחק 20

סינקלייר (סינקלר), ארצ'יבלד, Sinclair, Archibald 79

סיקורסקי (שיקורסקי), ולדיסלב, Sikorski, Władysław 13, 260, 327

סלנטר, ר' ישראל, ראה: ליפקין 9, 246, 250

סמטונה (סמעטאנא, סמטנס), אנטאנאס, Smetona, Antanas 99, 101, 102

סנדרוביץ, מר (משפחת) 319, 348, 358, 363, 365

סקודאַס, קאז'יס, Skučas, Kazys 97, 98

עמנואל, ר' יונה 26

עמנואל השלישי, ויקטור (ויטוריו), מלך אטליה 49, 335

פאַבאַרקלִיס, פובילאס, Pakarklis, Povilas 101

פאלצקיס (פלצקיס, פאלעצקיס), יוסטאס, Paleckis, Justas 100, 114

פאמערנץ, ר' דבראך 61

פובלייטיס, אוגוסטינאס, Povilaitis, Augustinas 98

פוברסקי, ר' דוד מברנוביץ 51

פוגרמנסקי (פוגרומנסקי, פגרמנסקי), ר' מרדכי 206, 279, 371

פון (פאָן) ראַט, ארנסט Von Rath, Ernst, 117

פון (פוהן), אליהו בן ציון 206

פונדילר, ר' שמואל 10

פורד, הנרי Ford, Henry 94

פורטמן, אברהם 221

פורטמן, ר' משה 54, 151, 157, 221

פטן, אנרי פיליפ (פעטן) Pétain, Philippe, 83, 100, 101, 103, 112

פטר השני (פאטר), מלך יוגוסלביה 193

פיוס ה-12, האפיפיור Pius XII 49

פילוב, בוגדן Filov, Bogdan, 185

פין 222

פינקל, ר' אליעזר יהודה 51, 68

פפר, איציק 361

פקטור (פאקטאר), יעקב 242, 255, 258, 274, 290

פרבר, ר' קלמן 123

פרוש, ר' משה 52

פריד, מרת 325

פריד, משה 294, 295

פרידמאן 281

פרלמן, ר' אברהם יצחק (א"י) 7, 8

פרלמן, ר' ירוחם יהודה ליב 108

צ'אנו (צ'יאנא), ג'אן גליאצו Ciano, Galeazzo 85

צבטקוביץ', דראגישה Cvetković, Dragisa 194

צוורטנדיק, יאן Zwartendijk, Jan, 170, 175

צוקר 88

צוקרמן, ר' מרדכי 371

צ'מברליין (צמברלין), נווייל Chamberlain, Neville, 46, 50, 52, 53, 54, 56, 69, 71, 75, 79, 80, 81, 151

צעמנט 345

צ'רצ'יל (צרציל), וינסטון Churchill, Winston 53, 55, 56, 71, 73, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 88, 90, 92, 104, 105, 106, 110, 114, 126, 132, 133, 164, 167, 177, 192, 193, 210, 214, 215, 342, 352

קאליש, ר' שמעון שלום מאמשינוב 163

קוגאנאס (קאָגאַנס), לאונאס Koganas, Leonas 100

קוויזלינג, ווידקטן' Quisling, Vidkun 76

קוטלר (קאטלער), ר' אהרן מקלצק 51, 57, 176, 192

קופער (קופר), דאף (דעף) Cooper, Duff, 79, 94, 95

קוריטיס, אלכסנדרוס Koryzis, Alexander 203

קנריס, וילהלם Canaris, Wilhelm 47

קצנלנבוגן, ר' רפאל 52

קראם, מישאל (מישה'לה, מישה'לע) 294, 298, 310, 325

קרונגלד, שמאי 350

קריפס, סטאטפורד Cripps, Stafford 92

קרליבך, ר' נפתלי, מליבק 170, 177, 182

קרנוביץ (קרנו), ר' ישראל מאיר (ישראל מאיר, ר"מ) 22, 23, 26, 31, 38, 40, 222, 223, 225, 229, 230, 231, 267, 276, 283, 284, 342, 346, 365

ראבקין, משה 179

ראלבע, יעקב, מסלוק 186

ראשטוקיס, סטאסיס, Raštikis, Stasys 98

רבינוביץ, ר' ברוך 144

רבינוביץ, ר' חיים 9, 10, 125, 167

רבינוביץ, ר' עזריאל 10, 125, 167

רובינשטיין, ראובן 109, 113

רוזוולט (רוזבלט), פרנק דלנו, Roosevelt, Frank Delano 55, 61, 66, 83, 91, 94, 95, 127, 145, 150, 151, 166, 168, 169, 172, 173, 181, 188, 196, 204, 213, 342

רוזנהיים (רזנהיים), ר' יעקב 52

רוטשטיין (ראטשטין), יהודה לייב (לייביל, לייבל, ישראל) 8, 161, 166, 171, 199

רוטשטיין (ראטשטין), שמואל 57, 123, 160, 163

רזניק, ר' זונדל 160

ריבנטרופ, יואכים פון, Ribbentrop, Joahim 46, 56, 69, 70, 72, 95, 139, 205

רייכינו, וואלטר וון, Reichenau, Walther von 89

ריינאָ, פול (פויל), Reynaud, Paul 71, 75, 76, 82, 83, 84, 86, 93, 94, 96, 97, 106, 118

שבדרון, ר' שלום 8

שוורץ (שברץ), דוד 347, 358

שטיין, אבא ר' 144

שטיין, אבא מאיר (אבא'לה) 8, 124, 135, 148, 164, 165, 168, 169, 171, 179, 180, 182, 199, 220

שטיין, ר' בנימין משה משקודוויל 8, 125

שטיין, חסיה מרים 8

שטיין, יהושע אריה לייב 8, 61, 135, 175, 177, 178, 179, 181, 183

שטיין, עלה רויזעל, שושנה 8, 161, 164, 166, 171, 179

שטיין, שלום 8, 117, 181, 191, 222

שטיין, שמואל זלמן 8, 181, 191, 222

שטיין (זאקש), פרידיל 36, 369

שטראשון, מתתיהו 57, 64

שטראשון, שמואל 57

שיין, רחל 124

שיפרון, ר' יצחק 358

ש"ך (מן ש"ך), ר' אליעזר מנחם מקלצק 51, 206

שכטר, ר' שמואל 21, 238

שכנוביץ, ר' חיים 346, 358, 365, 371

שלומוביץ (?) 299, 301, 323

שלייפר (שליפר), ר' שלמה 361

שמואלביץ, ר' חיים 51

שמוקלר, ר' שמואל יעקב 123

שמידט, שמואל 57

שנאור, דוד 308, 314

שניאורסון, ר' יוסף יצחק (הרבי מלובביץ', הריי"צ) 47, 67

שפירא (כהנא שפירא), ר' אברהם דובער מקובנה 21, 108, 150, 177
שפירא, חיים נחמן 108
שפירא, ר' רפאל 60
שצקס, ר' משה 123
שקופ, ר' שמעון 9
שקירפו, קאז'יס, Škirpa, Kazys 205
תלפיות, הרבנית מצ'טוביאן 12

מפתח מקומות[1]

אַבּוֹ, אַבאָ (בפינלנד, Turku / Abo) 53

אַבֶּוויל, אַבעֶוויל (בצרפת, Abbeville) 87, 91

אדיס-אבבה, אדיס אבעבא (באתיופיה, Addis Ababa) 181, 187, 199, 335

אדריאטי, אדריטי (ים, Adriatic) 163

אואז (נהר בצרפת, Oise) 93

אודסה, אדעס, אַדס (באוקראינה, Odessa) 257, 268, 352, 355, 357

אוזבקיסטן, אוזבקסטן (Uzbekistan) 13, 18, 41, 234, 260, 261, 291 - 293, 297, 307, 315, 334, 346, 349, 366, 396

אוטין (בליטא, Utena) 366

אולימפוס, אלימפ (הר ביוון, Olympus) 202

אוֹסטֶנדֶה, אסטנדע (בבלגיה, Ostend) 89

אוסטרליה (Australia) 21, 95, 135, 192

אוסלו, אסלא (בנורבגיה, Oslo) 74, 77

אופינה, אופינע (בליטא, Upyna) 104, 146

אוֹקמין, קמין (בליטא, Akmene) 223

אוקראינה (Ukraine) 235, 257, 260, 273, 281, 284, 288, 326, 331, 355, 358

אורגנץ', אורגנץ, אורגענץ, אורגינץ, אורגניץ, אורגענייץ (באוזבקיסטן, Urgench) 18, 24, 32, 291, 307-309, 312-319, 321-326, 329-331, 335, 336, 343, 345, 347, 348, 355, 356, 358, 363, 364, 367, 368

אורוגוואי, אורוגבאי, אורוגבַי (Uruguay) 45-47

אוריצ'י, אוריצה (ברוסיה, Urichi) 289

איטליה, אטליא (Italy) מופעים רבים

אירלנד (Ireland) 89, 168

אירן (Iran) 342, 356, 364

אלבניה, עלבני (Albania) 48, 148, 150, 151, 153, 156, 159, 163, 175, 187, 189, 190, 192, 194, 202

אלברט (תעלה בבלגיה, Albert) 82

אליטה, אָליטע, אליטוס (בליטא, Alytus) 125, 366

אלכסנדריה (במצרים, Alexandria) 110

אלמה-אטה, אלמא-אַטַא (בקזחסטן, Almaty) 347

אמודאריה, אמו דאַהַא (נהר באוזבקיסטן, Amu Darya) 366

אמיין, אמעין (בצרפת, Amiens) 87

אמריקה, אמעריקא (U.S.A./ America) מופעים רבים

אֵן, ען (נהר בצרפת, Aisne) 93, 95

אנגליה (England), בריטניה (Britain) מופעים רבים

אנטוורפן (בבלגיה, Antwerp) 83

אנקרה, אנקארא (בטורקיה, Ankara) 184

1 בעריכת ד"ר קיריל פפרמן וד"ר בן-ציון קליבנסקי. מקום שלא אותר (ייתכן שהטקסט או הכיתוב שגוי) סומן ב*
במפתח הובאו גם צורות כתיב שונות המופיעות ביומן.

אסטוניה, אסטיה (Estonia) 90, 93, 104, 111, 117, 121, 214, 226, 240

אסטרחן (ברוסיה, Astrakhan) 264

אסיה, אזיה (Asia) 18, 145, 181, 230, 260, 261, 293, 296, 349

אסמרה, אסמאר, אסמארא, אסמארין (באריתריאה, Asmara) 196, 197

אסן, עסען (בגרמניה, Essen) 81

אפריקה (Africa) 56, 58, 85, 103, 117, 164 - 166, 172, 177, 178, 180, 182, 187, 188, 190, 198, 202, 313, 322, 343 - 346

אֶקְס-לֶה-בֶּן, אקסלבן (בצרפת, Aix-les-Bains) 206, 371

ארגנטינה, ארגנטינא (Argentina) 47, 191, 197

ארה"ב מופעים רבים

*ארודי 289

אריתריאה, עריטריי (Eritrea) 175, 196

ארכנגלסק, ארקנגלסק (ברוסיה, Arkhangelsk) 260

אַרַס (בצרפת, Arras) 87

ארץ ישראל (Land of Israel) 33, 48, 51, 52, 68, 71, 72, 97, 112, 149, 260, 261, 265, 342 - 346, 351, 355 - 357, 364

אשכנז ראו: גרמניה

אתונה, אטן (ביוון, Athens) 185, 203

אתיופיה, אבסיניה, אבסיני (Ethiopia) 78, 172, 175, 180, 181, 184, 194, 196, 335

באקו (באזרבייג'ן, Baku) 309, 316

בגדד (בעיראק, Baghdad) 184, 212

בואנוס איירס, בואנוס איירעס (בארגנטינה, Buenos Aires) 47

בוביה, בוביע (בליטא, Bubiai) 99

בוג (נהר בפולין, Bug) 364

בוכרה, בוכארא (מחוז ועיר באוזבקיסטן, Bukhara) 13, 18, 23, 279, 293, 294, 333, 358, 359

בולגריה, בולגריע (Bulgaria) 107, 111, 115, 144, 145, 148, 156, 159, 161, 183, 184 - 187, 193, 196, 198, 199, 203, 369

בּוּלוֹן, בולגאן (בצרפת, Boulogne-sur-Mer) 87, 88

בוקובינה, בוקבינה, בוקביניה (חבל ארץ ברומניה ובאוקראינה, Bukovina) 107, 109

בּוֹרדו, בארדא (בצרפת, Bordeaux) 103, 112

* בורדניק, בורדאניק (אולי Vondanka ברוסיה) 258

ביאליסטוק, ביליסטוק (בפולין, Bialystok) 48, 58, 123, 177, 217, 360, 364

* בִּידָבּ, בידעוו, בידעווא, בידעווי (ברוסיה) 218, 228, 239, 240, 245, 246, 247, 251, 252, 264, 285, 288, 335

בילורוסיה, בלורוסיה, רוסיה הלבנה, רוסיה הלבנית (Belarus) 226, 260, 331, 364, 365, 366

בירז' (בליטא, Birzhai, Birzai) 217

בירמינגהם (באנגליה, Birmingham) 154

בלגיה (Belgium) 53, 74, 75, 80 - 83, 85, 87, 89 - 91, 129, 151, 206

בלגרד (בסֶרְבּיה, Belgrade) 199, 200

בלקן (חבל גאוגרפי בדרום אירופה, Balkans) 53, 55, 72, 73, 79, 87, 143, 144, 156, 177

בנגזי (בלוב, Benghazi) 172, 175, 176, 180, 198

בסרביה (חבל ארץ במולדובה ובאוקראינה, Bessarabia) 89, 107, 109, 118, 260, 336, 355, 368

*בראד 107

ברברה (בסומליה, Berbera) 184

ברגן (בנורבגיה, Bergen) 74, 75

ברדיה, ברדי, בארדי (בלוב, Bardia) 164, 165, 168, 169, 200

ברזיל, ברזליה (Brazil) 101, 308, 314

בריאנסק, בראינסק (ברוסיה, Bryansk) 281

בריטניה (Britain), ראו: אנגליה, מופעים רבים

בריסל (בבלגיה, Brussels) 80, 82, 83

ברלין (בגרמניה, Berlin) מופעים רבים

ברמן (בגרמניה, Bremen) 84, 167

בְּרנר, בערנעו (מעבר הרים בין איטליה לאוסטריה, Brenner) 70

גוליסטן, גוליסטאן (במחוז בוכרה באוזבקיסטן, Gulistan) 294, 310

גורקי, גארקי, גרקי, גרקע (ברוסיה, Nizhny Novgorod / Gorki) 227, 260, 281

גיברלטר (Gibraltar) 85, 90, 94, 95, 97, 112

גנואה, גֶנוָא (באיטליה, Genoa) 178

גרודנה, גרודנא, גראדני (בבלרוס, Grodno) 221, 364

גריבלאוקי (בליטא, Gryblaukis) 8, 452

גרינלנד, גרינלאנד (אי אוטונומי בחסות דנמרק, Greenland) 211

גרמניה (אשכנז) מופעים רבים

דבינסק (בלטביה, Daugavpils/Dvinsk) 251, 364

דובנה (באוקראינה, Dubno) 350

דוברוג'ה, דוברוזא (חבל ארץ בבולגריה וברומניה, Dobruja) 107

דוֹנבס, דאנבאס (חבל ארץ באוקראינה, Donbass) 326

דירה דאווה, דירידבא (באתיופיה, Dire Dawa) 196

דמשק (בסוריה, Damascus) 213

דנמרק (Denmark) 73, 74, 77, 129, 211

דנקרק, דאנקערק, דונקרק (בצרפת, Dunkirk) 90, 125

דסיֶה, דעסיא (באתיופיה, Dessie) 204

דרדנלים, דרדַנלן (מיצר בטורקיה, Dardanelles) 111

דרובין (בליטא, Darbenai) 146

דָרוֹבְסקוי, דאראווסקאי, דאראווסק, דאראווסקיא, דורובסקאי, דורובסקיא, דורובס (ברוסיה, Darovskoy) 218, 227, 240, 248 - 255, 259, 264, 269, 270, 274, 276, 279

דרנה, דערנא (בלוב, Derna) 172

הודו, אינדיה, אינדה, אנדיה (India) 139, 152

הודו ההולנדית, הולנדישע אינדיע (הכוונה לאיים סורינאם וקוראסאו, Suriname & Curasao) 82, 175-177

הודו-סין, אינדיה-כינא 131, 134

הולנד (Netherlands) 53, 74-76, 80-85, 89, 90, 92, 129, 151, 170, 175, 176, 195

הומל (בבלרוס, Gomel) 260-263, 336

הונגריה, אונגר, אונגריה, אונגרן (Hungary) 8, 20, 53, 83, 87, 109, 112, 127, 131, 154, 193, 197, 199, 200, 352, 355

המבורג (בגרמניה, Hamburg) 65, 84, 132, 153, 189

הנוביל (בצרפת, Henonville) 34, 371

הַנקו, האנגין (בפינלנד,Hanko) 69

הרצליה (Herzliya) 307

הרר, האראר (באתיופיה, Harar) 194

וורונז', וואראנעז (ברוסיה, Voronezh) 313

וורקוטה (ברוסיה, Vorkuta) 109

ויבורג, ויברג (ברוסיה, Vyborg) 49, 62, 65-67, 69

ויטבסק, וויטבסק (בבלרוס, Vitebsk) 336, 339, 361, 364

וילנה, וילנא (בליטא, Vilnius) 8, 14, 20, 31, 33, 34, 44, 48, 51, 56-63, 68, 71, 78, 96, 98, 100, 109, 116, 121-124, 134, 149, 156, 160-163, 165, 167, 175, 176, 185, 191, 192, 210, 314, 337, 360, 364, 366

וילקובישק (בליטא, Vilkavishkis) 49, 78, 102

וינה, ווין (באוסטריה, Vienna) 170, 193

וישי (בצרפת, Vichy) 56, 83, 210, 213

ולדיווסטוק, וולדיווסטוק, ולדיבוסטוק, וַלַדיבָּסטָק, ולדובוסיק (ברוסיה Vladivostok,) 57, 190-192

ונציה (Venice) 99

וֶרדן, וורדן, וֶרדון, וורדון (בצרפת, Verdun) 61, 62, 99

ורלויקה, ורלויקע, ורלווקע (בליטא, Varlaukis) 178

ורשה, ורשא (בפולין, Warsaw) 47, 58, 62, 63, 95, 108, 143, 149, 161, 163, 164, 360, 364

ותיקן, וַטיכַן (Vatican) 111

זארבריקן, סארבריכן (בגרמניה, Saarbruecken) 99

ז'גר, זגר, (בליטא,Zhagare) 119, 120, 225-223

ז'יטומיר, זיטאמיר, זשיטאמיר, זיטמיר (באוקראינה, Zhytomyr) 235, 260, 341

ז'מוט (חבל ארץ בליטא, Zhemaitija) 7

חימַרה, כימרא (באלבניה, Himara) 165

חיפה (Haifa) 114, 117, 133

חרסון, חארסאן (באוקראינה, Kherson) 352

חרקוב, כרקוב (באוקראינה, Kharkiv) 235, 245, 257, 288, 290, 303, 306, 307, 326, 327

טבריג, טווריג, טאווריג, טויראגין (בליטא, Taurage) 8, 11, 78, 104, 108, 126, 135, 147, 148, 162 - 164, 171, 178 - 180, 182, 183, 200, 202, 206, 215, 219, 220, 232, 285, 366

טהרן (באירן, Tehran) 260, 331, 342, 364

טוברוק, טאברוק (בלוב, Tobruk) 169, 172, 198, 210, 313

טורקיה, תורכיה (Turkey) 27, 49, 50, 65, 70, 79, 95, 111, 115, 144, 149, 183-185, 187, 188, 191, 197, 200, 203, 217, 261

טוּרְקְמֶנַבָּט (ראו: צ'רג'וי)

*טיקולי 346

טלז, טעלז (בליטא, Telshiai, Telshe)
מופעים רבים

טנג'יר, טַנזר, טנזשער (במרוקו, Tangier)
97, 98, 151

טרונדהיים, טרנדהים (בנורווגיה,
Trondheim) 77, 79

טריפולי, טריפאליס, טריפליס, טריפלס,
טריפליטניה (בלוב, Tripoli) 95, 187,
191, 194, 196-198

טרישיק, טרישי, טריש (בליטא, Tryshkiai)
8, 11, 13, 22, 31, 205-207, 211, 214, 215,
217-223, 225, 244

טרנופול, טרונופול (באוקראינה, Ternopil)
358

טרנטו, טורנטי (באיטליה, Taranto) 152

טרנסילבניה (חבל ארץ ברומניה,
Transylvania) 107

טשיבין (בפולין, Trzebinia)
23, 30, 298, 355

טשקנט (באוזבקיסטן, Tashkent)
13, 260, 261, 264, 265, 268, 274, 279, 288,
289, 293, 342, 371

יאסי (ברומניה, Iashi) 355

יוגוסלביה, יגוסלביה (מדינה לשעבר
במזרח אירופה, Yugoslavia) 148, 156,
183, 190- 200, 202

יוון (Greece), יון 55, 79, 81,
95, 148, 150, 157, 158, 161, 183, 185, 187,
189, 194, 197-199, 202-204

יורבורג (בליטא, Jurbarkas) 87

יֶלוֹק, יעלאק, יעלק (בליטא, Ylakiai) 11,
206 - 208, 212, 216

ינובה, יאנובה (בליטא,Jonava) 57, 123,
126, 192, 206, 366

יפן, יפאן, יפוניה (Japan) מופעים רבים

ירוסלב, ירסלב (ברוסיה, Yaroslavl) 226,
227

ירושלים (Jerusalem) 20, 51, 52, 57, 60,
68, 69, 71, 93, 117, 129, 314, 319, 329

*יריץ (ברוסיה) 287, 289

*ישיפין 223

כלטורין (ברוסיה, Orlov / Khalturin)
282-284, 286

כרתים, קרטי, קרעטא, קראטאי, כריתי,
קרעט (אי יווני, Crete) 79, 87, 196, 203,
211, 212

לבוב, למברג, לעמבערג (באוקראינה,
Lviv) 243, 364

לבנון (Lebanon) 213

לדוגה, לאדאגע (אגם ברוסיה, Ladoga) 551

לוב, לוביה, לוביע, ליביה, ליביע, לבוע
(Libya) 80, 95, 97, 103, 164, 175, 176,
180, 187, 198, 204, 313, 335

לודז', לודז (בפולין, Lodzh) 13, 22, 58, 206,
360, 371

לונדון (באנגליה, London) מופעים רבים

לוקניק (בליטא, Luoke) 101, 220, 223

לוקסמבורג (Luxembourg) 80

לטביה (Latvia) 22, 47, 56, 87, 91, 101,
104, 106, 111, 117, 121, 221, 224-226,
240, 251-254, 259, 260, 264, 288-290

ליון, לאַן (בצרפת, Lyon) 85

לייד', ליעזש (בבלגיה, Liege) 82

לייפציג (בגרמניה, Leipzig) 48, 86

ליל (בצרפת, Lille) 89

לַמַנש (תעלה בין אנגליה לצרפת, La Manche) 69, 84-87, 89, 91, 104, 106, 127, 363

לנינגרד (ברוסיה, Saint Petersburg / Leningrad) 52, 235, 268, 273, 281, 349

מאסאווה, מסוא (באריתריאה, Massawa) 197

מולומה, מעלמא (נהר ברוסיה, Moloma) 218, 228

מונגוליה (Mongolia) 201

מונטווידאו, מונטבידאו (באורוגוואי, Montevideo) 45, 50

מוסול, מאסול (בעירק, Mosul) 212

מוסקווה, מוסקבה, מוסקובה (ברוסיה, Moscow) מופעים רבים

מורמנסק (ברוסיה, Murmansk) 45, 52, 75

מז, מאָאַס (נהר, Meuse) 82, 83, 86

מז'ייק, מאזייק (בליטא, Mazheikiai) 87, 128, 207

מיטאו, מיטוי (בלטביה, Jelgava / Mitau) 224, 225

מינכן (בגרמניה, Munich) 53, 56, 86, 92, 102

מינסק (בבלרוס, Minsk) 108, 119, 219, 243, 364

מלטה, מאלטה (Malta) 93

מנצ'וריה, מנדזוקאת (בסין, Manchuria) 201

מצרים (Egypt) 95, 133, 139, 159 - 161, 198, 200, 202, 204, 222, 279, 299, 311, 313, 320, 322, 324, 353, 354

מקדוניה, מקדניה (Macedonia) 203

מַרְטיניק, מַרטיניק (אי צרפתי, Martinique) 113

מרימפול (בליטא, Marijampole) 102, 123

מרסא מטרוח, מערסא מאטריק (במצרים, Mersa Matruh) 202

מרסיי, מארסעל (בצרפת, Marseille) 369

נאַמור (בבלגיה, Namur) 82-84

נובהרדוק (בבלרוס, Navahrudak) 27, 48, 51, 123, 250, 293

נובוצ'רקסק, נאווע דערקוסק (ברוסיה, Novocherkassk) 313

נורבגיה (Norway) 47, 64, 65, 69, 71-80, 84, 94, 95, 129, 140, 152, 187

נורמנדי (חבל ארץ בצרפת, Normandy) 342

ניו ג'רסי (בארה"ב, New Jersey) 307

ניו יורק, ניו יארק (בארה"ב, New York) 12, 48, 57, 163, 176, 203, 361, 371

ניימן, נעמן (נהר בליטא, Neman) 49, 102

ניישטוֹט-טבריג, ניישטאט, ניישטאדט, ניישטט (בליטא, Zhemaichiu Naumiestis) 180, 182, 220

ניס, ניצא (בצרפת, Nice) 93

נלצ'יק, נאלציק (רוסיה, Nalchik) 322

נרוויק, נרביק (בנורבגיה, Narvik) 74-76, 79, 80, 87, 89, 94

*סאקאלקין 186

סבסטופול, סבסטו (בקרים, Sevastopol) 307, 313

סוורדלובסק (ברוסיה, Yekaterinburg / Sverdlovsk) 226, 298

סוורדלובסק, סברדלובסק, שוערדלאווסק, שברדלוב (במחוז בוכרה באוזבקיסטן, Jondor / Sverdlovsk) 18, 22, 281, 285, 291, 293 - 296, 297, 300, 302-305, 307, 308, 310, 312, 315, 326, 358

סדאן, סעדאן (בצרפת, Sedan) 82, 84

סואץ, סועץ (מפרץ במצרים, Suez) 78, 94, 139

סובלקי, סובלקיה (חבל גאוגרפי בליטא ובפולין, Suvalkai-Suwalki) 49, 51, 102, 104

סום, סאָם (נהר בצרפת, Somme) 92, 93, 95

סומליה, (סאָמאלי Somalia) 125, 184, 196

סוריה, סיריה, סיריון (Syria) 114, 208, 210, 211, 213

סורינאם (ראו הודו ההולנדית) 170, 175

סטוונגר, סטַוַנגֶר (בנורווגיה, Stavanger) 75, 77

סטלינגרד, סטאלינגרד (ברוסיה, Volgograd / Stalingrad) 307, 313, 322, 326

סטניסלב (באוקראינה, Ivano-Frankivsk / Stanislav) 361

סיביר (חבל ארץ ברוסיה, Siberia) 12, 13, 17, 27, 48, 52, 58, 71, 130, 152, 215, 217, 224, 226, 233, 260, 281, 334, 355, 370, 371

סילט (אי בגרמניה, Sylt) 71

סין, חיני, כיניה, כינא (China) 131, 134, 141, 152, 173, 176, 194, 201, 346

סינגפור (Singapore) 181, 182, 192

סיציליה (אי איטלקי, Sicily) 198

סלבודקה, סלבודקא (בליטא, Vilijampole) 8, 52, 60, 61, 71, 105, 131, 132, 141, 155, 162, 164, 166, 172, 366

סלובקיה (Slovakia) 81, 87, 115, 154

סלוּם, סאלים (במצרים, Sallum) 133, 159, 200, 204, 209, 211

סלנט (בליטא, Salantai) 8, 72, 125, 129, 146, 147, 164, 178, 220, 221, 247, 250, 366

סמולנסק, סמאלענסק, סמאלנסק (ברוסיה, Smolensk) 236, 257, 259, 336

*סמילניק, סמאלניק (ברוסיה)241, 282, 284

סמרקנד (באוזבקיסטן, Samarkand) 13, 18, 22, 26, 32, 33, 36, 41, 260, 333, 337, 351, 358-360, 365-369

סנט-פטרבורג (ראו: לנינגרד)

ספרד, שפניה (Spain) 90, 97, 98, 101, 102, 112, 127, 151, 237, 313

סקַגֶרַק וקַטגַט (מיצרי ים, Skagerrak and Kattegat) 74, 75

סקוטלנד, שקאטלנד (Scotland) 70, 208

סָקפה פלו, סקאפו פלוי (אגן מים בסקוטלנד, Scapa Flow) 70

עירק, אירק (Iraq) 206, 208, 210-212

פאראב פריסטן, פאראב פריסטאן (בטורקמניסטן, Farab-Pristan) 298

פוז'אי (יער בליטא, Puzhai) 8, 232

פולטבה, פַלטַבה (באוקראינה, Poltava) 273, 336

פולין, פולניה (Poland) מופעים רבים

פוניבז', פוניבז (בליטא, Panevezhys) 8, 10, 61, 98, 121, 164, 190, 220

פופֶּליאן, פאפילן, פאפולן, פופלין (בליטא, Papile) 207, 216-218, 223

פינלנד (Finland) 46, 47, 49-51, 53, 56, 62-65, 67, 69, 71, 72, 95, 105, 140, 205, 348, 363

פינסק (בבלרוס, Pinsk) 293

פלונגיאן, פלונגין, פלונגה (בליטא, Plunge) 126, 127, 129, 139, 175, 190, 221

פלימות, פלימוט (באנגליה, Plymouth) 191

פלנגן, פלָנגה (בליטא, Palanga) 126

פלנדריה (חבל ארץ בבלגיה, Flanders) 92, 125

פנזה, פענזע (ברוסיה, Penza) 260

פסקוב (ברוסיה, Pskov) 225, 226, 235

פראג (בצ'כיה, Prague) 13, 22, 371

פרו, פערו (Peru) 197

פריס, פריז (בצרפת, Paris) 13, 34, 61, 66, 69, 71, 83, 85, 87, 91 - 97, 99, 104, 106, 107, 214, 369, 371

פרנקפורט (בגרמניה, Frankfurt) 57, 68, 92

צ'ליס, צאליס (באוזבקיסטן, Chalysh) 366, 368

צ'רג'וי, צארדזו, צארדזאי (בטורקמניסטן, Turkmenabat / Chardzhou) 366, 368

צ'ילה, צ'ילי (Chile) 192, 209

צ'כוסלובקיה, צ'כיה (מדינה לשעבר במזרח אירופה, Czechoslovakia) 8, 66, 355

צרפת, פרנקרייך, פרנקריך, פרנקר[יך], פרנצי (France) 22, 46, 48, 50, 55, 56, 60 - 62, 64, 67, 69, 71, 75, 76, 80 - 106, 110, 112 - 114, 118, 127, 129, 131, 151, 152, 157, 206, 208, 210, 213, 363 - 365

קאטין (יער ברוסיה, Katyn) 327

קאלה, קאלע (בצרפת, Calais) 85, 87, 88

קאריד‍א (ביוון, Korydallos) 154

קהיר, קאירא (במצרים, Cairo) 110

קובנה (בליטא, Kaunas) 10, 21, 48, 49, 51, 60, 61, 64, 71, 98, 99, 102, 105 - 110, 113 - 115, 117, 118, 120 - 124, 127, 128, 135, 139, 145 - 147, 149 - 151, 153, 155, 161, 162, 166, 175 - 177, 180, 183, 186 - 190, 194, 202, 205, 206, 215, 219, 221, 314, 366

קובנטרי, קאוונטערי, קאנוונטרי (באנגליה, Coventry) 152, 153

קוֹבְּרָה, קאברא (ברוסיה, Kobra) 264, 265

קווקז, קבקז (חבל גאוגרפי, Caucasus) 180, 307, 309, 313, 316, 349

קוֹטֶלניץ', קטעלניץ (ברוסיה, Kotelnich) 218, 227, 253, 255, 259, 260, 263, 265, 274, 278, 279

קוֹמי, קיומי אסטר (רפובליקה בפדרציה של רוסיה, Komi) 109, 365

קומפיין, קמפינלנד (בצרפת, Compiegne) 105

קורסאו, קראסו (ראו הודו ההולנדית) 61, 165, 170, 175, 176, 195

קורסיקה, קרסיקא (אי צרפתי, Corsica) 90, 91, 93, 95

קורסק (ברוסיה, Kursk) 308

קורצ'ה, קורציא (באלבניה, Korcha) 153

קורצֶ'ן, קרטנה (בליטא, Kartena) 284

קוּרְקלה, כורקעל (בליטא, Kurkliai) 366

קורשן (בליטא,Kurshenai) 284

קזחסטן, קזקסטאן (Kazakhstan) 160, 315, 346, 347, 349, 395

קידן, קיידן (בליטא,Kedainiai) 61, 121, 122

קייב, קיוב (באוקראינה, Kiev) 219, 245, 257, 268, 287, 303, 327, 336, 339, 340

קירוב, קיראוו, קיראוו-וויאטקע (ברוסיה,Kirov) 17, 31, 218, 225, 227, 233, 236, 242, 255, 258 - 262, 268, 288 - 290, 395

קישינב, קישינוב (במולדבה, Chishinau) 355, 368

קלווריה (בליטא, Kalvarija) 183

קליבלנד (בארצות הברית, Cleveland) 7, 8, 12, 13, 22, 40, 119, 130, 147, 190, 222, 231, 371

קלייפדה, ממל (בליטא, Klaipeda / Memel) 44, 49, 76, 100, 104, 169

קלם (בליטא, Kelme) (כולל: ישיבת קלם) 8, 9, 13, 21, 27, 33, 34, 99, 122, 157, 235, 238

ראו גם במפתח השמות: זיו (ברוידא) ר', הסבא מקלם

קלן (בגרמניה, Cologne) 189

קלצק, קלעצק (בבלרוס, Kletsk) 48, 51, 57, 61, 126, 174, 192, 206, 207, 355

קמניץ (בבלרוס, Kamyenets) 71, 192, 217, 290

קמניץ-פודולסק (באוקראינה, Kamyanets-Podilsky) 349, 357

קנדה (Canada) 48, 76, 95, 135

קרונשטט, קראנשטַט (ברוסיה, Kronstadt) 55

קרופ (בליטא, Kruopiai) 223

קרטינגה, קרטונגן (בליטא, Kretinga) 126, 127, 129, 220, 294

קרים (אי בים השחור, Crimea) 306, 307, 313, 349, 358

קרמנצ'וג, קרמנציג (באוקראינה, Kremenchuk) 263

קֶרֶן, קערן (באריתראה, Keren) 191, 194, 196

קרסנודאר, קרסנאדר (ברוסיה, Krasnodar) 326

קרץ', קערץ (בקרים, Kerch) 306

קרקול, קאראקול (במחוז בוכרה באוזבקיסטן, Karakul) 293

קרקינובה, קרקנובה (בליטא, Krekenava) 121

קרקלפאקסטן, קארקאפאצקא (חבל ארץ באוזבקיסטן, Karakalpakstan) 297

רדווילישוק, רדבילישקי (בליטא, Radvilishkis) 178

רדין, ראדין (בבלרוס, Radun) 51, 355

רודוס, ראדוס (אי יווני, Rhodes) 184

רוטרדם (בהולנד, Rotterdam) 81, 82

רומא, רוים (באיטליה, Rome) 66, 70, 96, 99, 105, 139, 140, 171, 188, 196, 335

רומניה (Romania) 55, 70, 87, 89, 107, 109, 112, 115, 118, 127, 131, 143, 145, 151, 178, 193, 196, 199, 308, 355, 369

*רוסאניווא (ברוסיה) 286

רוסטוב על הדון, רוסטוב ע"נ דאן, ראסטאוו (ברוסיה, Rostov-on-Don) 313

רוסיה (Russia) מופעים רבים

ריגה, ריגא (בלטביה, Riga) 47, 67, 224, 225, 227, 251

רמיגולה, רעמיגאלע (בליטא, Ramygala) 121

רסיין, ראסיין (בליטא, Raseiniai) 71, 98, 105, 207, 290

רקישוק, רקישקיס (בליטא, Rokishkis) 105

שנגחאי, שאנכאי (בסין, Shanghai) 12, 61, 71, 130, 163, 167, 217, 264, 342

שַבָּז, שאבאז (באוזבקיסטן, Beruniy / Shabbaz) 18, 32, 280, 291, 293, 299, 301, 303 - 309, 312, 314 - 316, 318, 319, 321 - 327, 329 - 331, 333, 335 - 337, 340 - 349, 352, 353, 355, 356, 358, 362 - 366

שוודיה (Sweden) 46, 50, 53, 56, 64, 69, 71 - 76, 78, 87, 175, 176

שווייץ, שוויץ (Switzerland) 83, 87, 91, 93, 95, 101, 142

שוול, שאוול, שבלי (בליטא, Shiauliai) 11, 88, 98, 99, 122 - 124, 135, 144, 149, 154, 156, 165, 166, 178, 207, 215, 216, 219, 220, 224, 314

שויברג (מצודה בפינלנד, Suomenlinna / Sveaborg) 49

שַט, שאט (בליטא, Sheta) 121

שטוקהולם, שטוקהולום (בשוודיה, Stockholm) 67, 176

שידלבה, שדלובה, שידלובה (בליטא, Shiluva) 11, 206, 207 , 212, 217, 366

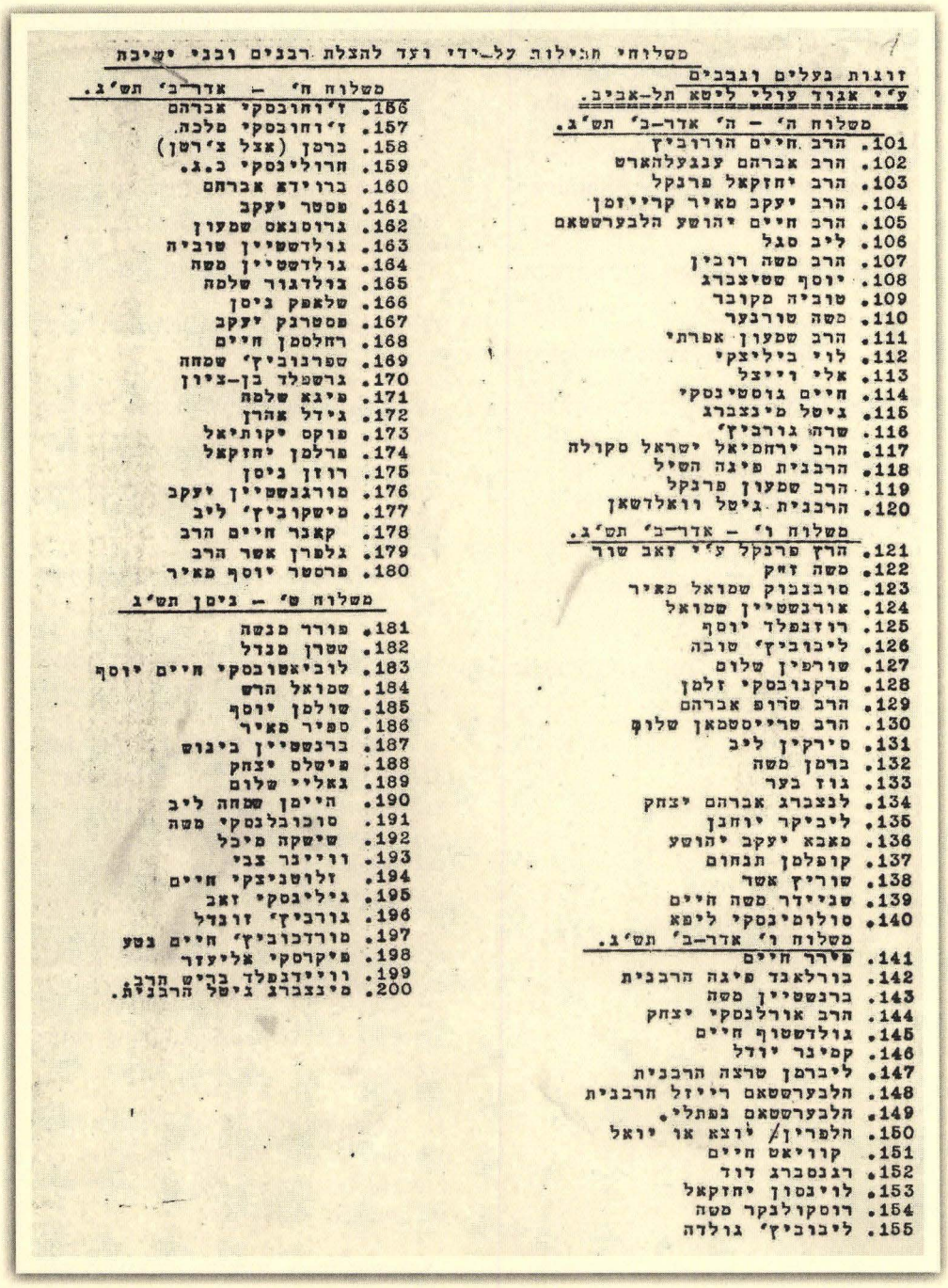
שיקגו (בארה"ב, Chicago) 144, 167, 204, 213

שנץ (פרוור בקובנה, Shanchiai) 123

שקודוויל, שקודביל (בליטא, Skaudvile) 7, 75, 104, 125, 127, 144, 146, 148, 157, 161, 162 - 165, 170, 178, 180, 182, 183, 199, 215, 217, 220, 224, 230, 232, 270, 277, 294, 295

תוניסיה, טוניס (Tunisia) 90, 91, 93, 95, 97, 198

תל אביב (Tel Aviv) 58

משלוחי חבילות על-ידי ועד להצלת רבנים ובני ישיבות

זרועות בעלים וגבאים

ע"י אגוד עולי ליטא תל-אביב.

משלוח ה' – ה' אדר-ב' תש"ג.

101. הרב חיים הורוביץ
102. הרב אברהם ענגעלהארט
103. הרב יחזקאל פרנקל
104. הרב יעקב מאיר קרייזמן
105. הרב חיים יהושע הלבערשטאם
106. ליב סגל
107. הרב משה רובין
108. יוסף שטיצברג
109. טוביה מקובר
110. משה טורנער
111. הרב שמעון אפרתי
112. לוי ביליצקי
113. אלי וייצל
114. חיים גוסטינסקי
115. גישל מינצברג
116. שרה גורביץ'
117. הרב ירחמיאל ישראל סקולה
118. הרבנית פיגה השיל
119. הרב שמעון פרנקל
120. הרבנית גישל וואלדשאן

משלוח ו' – אדר-ב' תש"ג.

121. הרץ פרנקל ע"י זאב שור
122. משה זייק
123. סובנבוק שמואל מאיר
124. אורנשטיין שמואל
125. רוזנפלד יוסף
126. ליבוביץ' טובה
127. שורפין שלום
128. מרקנובסקי זלמן
129. הרב שרוף אברהם
130. הרב טרייסטמאן שלוף
131. סירקין ליב
132. ברמן משה
133. גוז בער
134. לנצברג אברהם יצחק
135. ליביקר יוחנן
136. מאבא יעקב יהושע
137. קופלמן תנחום
138. שוריץ אשר
139. שניידר משה חיים
140. סולומינסקי ליפא

משלוח ו' אדר-ב' תש"ג.

141. פירר חיים
142. בורלאנד פיגה הרבנית
143. ברנשטיין משה
144. הרב אורלנסקי יצחק
145. גולדשטוף חיים
146. קמינר יודל
147. ליברמן שרצה הרבנית
148. הלבערשטאם רייזל הרבנית
149. הלבערשטאם נפתלי.
150. הלפרין/ לוצא או יואל
151. קוויאט חיים
152. רגנסברג דוד
153. לוינסון יחזקאל
154. רוסקולנקר משה
155. ליבוביץ' גולדה

משלוח ח' – אדר-ב' תש"ג.

156. ז'וחובסקי אברהם
157. ז'וחובסקי מלכה.
158. ברמן (אצל צ'רטן)
159. חרולינסקי ב.ג.
160. ברוידא אברהם
161. פסטר יעקב
162. גרוסנאס שמעון
163. גולדשטיין טוביה
164. גולדשטיין משה
165. בולדגור שלמה
166. שלאפק ניסן
167. פסטרנק יעקב
168. רחלסמן חיים
169. שפרנוביץ' שמחה
170. גרשפלד בן-ציון
171. פיגא שלמה
172. גידל אהרן
173. פוקס יקותיאל
174. פרלמן יחזקאל
175. רוזן ניסן
176. מורגנשטיין יעקב
177. מישקוביץ' ליב
178. קאנר חיים הרב
179. גלפרן אשר הרב
180. פרסטר יוסף מאיר

משלוח ט' – ניסן תש"ג

181. פורר מנשה
182. שטרן מנדל
183. לובינשטובסקי חיים יוסף
184. שמואל הרש
185. שולמן יוסף
186. ספיר מאיר
187. ברנשטיין בינוש
188. מישלס יצחק
189. גאליי שלום
190. חיימן שמחה ליב
191. סוכובלנסקי משה
192. שישקה מיכל
193. וויינר צבי
194. זלוטניצקי חיים
195. גילינסקי זאב
196. גורביץ' זונדל
197. מורדכוביץ' חיים בעש
198. מיקרסקי אליעזר
199. וויידנפלד בריש הרב
200. מינצברג גישל הרבנית.

רשימה חלקית של בני ישיבה בסיביר לצורך משלוח חבילות

Finally, I thank my son R. Yechezkel Farbstein, who read the work carefully and made insightful and precise comments, granting it additional depth.

I thank the Conference on Jewish Material Claims Against Germany, which granted us financial support for this endeavor.I also thank our host institution, Michlalah -Jerusalem College for Women, under whose auspices we carried out this project.

I hope that this diary will represent an important contribution to the understanding of Jewish life during the Holocaust in general, and of the lives and responses of Lithuanian yeshivah students in particular. I also anticipate that it will enrich our knowledge about life in Lithuania during the interim communist period and about daily life among the Jews who fled to the Soviet Union, and deepen our understanding of their spiritual resilience.

E.F

Acknowledgements

First and foremost, I would like to express my appreciation to the family of Rabbi Chaim Stein, who entrusted to me the work of publishing the diary and helped support the cost of publication. In particular, I thank Rebbetzin Zipporah Weinberg, the daughter of Rabbi Chaim Stein, and her son, Rabbi Sheftel Weinberg. I would also like to thank Holocaust researcher Dr. Avraham Rosen of Jerusalem, for encouraging the family to publish the diary and for recommending me as editor.

I offer particular thanks to the assistant editor, Dr. Kiril Feferman, who edited the historical and geographical information related to World War II and events in Lithuania and the Soviet Union. Dr. Feferman deciphered Russian terms and events that took place in the Soviet territory, added references to a broad range of academic literature on these topics, and compiled the index.

Dr. Natan Cohen, academic advisor to the Institute for Holocaust Studies, illuminated several issues, enriched our knowledge, and directed us in our research and editing. I also express my appreciation to Dr. Ben-Zion Klibansky, an expert on the history of Lithuanian yeshivos and Lithuanian Jewry, who read this material carefully, added important information about Lithuania, corrected details, and commented on the project in its final stage. Dr. Ayala Nedivi, a researcher at Michlalah, assisted in describing the events of World War II that appear in the diary.

R. Yitzchak Plitnick helped prepare the notes on halachah and Torah-related topics.

Thanks also goes to Rebbetzin Rasya Bressler-Ausband, who sent us written records by R. Isaac Ausband, R. Stein's companion on his journey and friend in Telshe Yeshivah in Cleveland. The Goldfield-Karno family gave us information from the estate of R. Yisrael Karno (Karnowitz), also a friend of R. Stein from Telshe and companion for part of his journey. R. Goldfield, R. Karno's grandson, read the footnotes and added information from his grandfather.

Mrs. Chava Plitnick faithfully and professionally organized the research process, from the typing of the manuscript to publication. I thank Dan Halevi for the Hebrew language editing.

The introduction was translated by Mrs. Jessica Setbon and Mrs. Shira Leibowitz Schmidt. While working on the translation, we learned that Mrs. Setbon's great-grandmother, Gisella Lefkowitz, widow of R. Yitzchak Yehuda, was one of the local Jews who hosted Rabbis Bloch and Katz in their home when they arrived in Cleveland during the war.

- Paragraphs, commas, and periods were added. In the original, the text jumps sharply between topics, using a line to separate.
- Abbreviations and acronyms were expanded in brackets, and Russian terms were explained ([מפלגה קומוניסטית] - קומ' פרט; [גנ]רל - גנ').
- In the text, some of the abbreviations that made reading difficult were completed, mainly words ending with *yod*.
- In places where we could not decipher the manuscript or term, we added question marks in brackets.
- Visual separation between topics – The war events are important, but they occupy a significant portion of the diary, and sometimes disconnect the flow of reading the personal memoirs. We thus created a visual demarcation by inserting a blank row between descriptions of war events and the personal memoir, so that the reader can easily focus on one specific topic and read it continuously.

Dates

In the editor's introduction and comments, the Hebrew date appears alongside the Gregorian (civil) date only in the contextof the biographies of rabbis and events that affected the lives of the Jews before and during the war. In the diary manuscript and for citations, we give the date as recorded in the diary – sometimes civil, sometimes Hebrew, and sometimes both.

Appendices

The diary includes many terms that the reader may find difficult to decipher and comprehend. Most are explained succinctly in the footnotes at first mention, but because they appear often, we made them accessible through the appendices.

Appendix 1 presents a timeline of war events mentioned in the diary. Appendix 2 offers explanations of terms from the fields of halachah, Mussar, and other areas of Jewish tradition, which are an inseparable part of the author's way of life and writing style. Appendix 3 is a short list of halachic issues mentioned in the diary. Appendix 4 clarifies Russian terms that appear frequently. Appendix 5 gives a list of Telshe Yeshivah students who perished in the Soviet Union, while Appendix 6 describes testimonials from the author's companions, whose memoirs aided and clarified events described in the diary.

About this Edition

The manuscript of Rabbi Chaim Stein's diary was given to me by the members of his family, who assisted me in the editing process, especially Rebbetzin Zipporah Weinberg and her son, Rabbi Sheftel Weinberg. We worked to produce a readable edition, while at the same time placing it in a broad historical perspective and in the context of the Jewish sources in which the author was rooted.

Footnotes

The footnotes give the broad historical and geographical context to which the original text relates, as well as the linguistic, philosophical, and halachic sources from which the author drew. We made concerted efforts to identify the individuals mentioned in the diary, but the details remain incomplete.

The diary was written in abbreviated fashion, as if the author was writing notes to himself, and he also leaves us with a number of unclarified formulations. These characteristics require us to focus our attention on reading and decoding the historical and textual references. We have tried to provide these in the footnotes.

In decoding the events and figures, we relied on several sources. First, we used testimonials given by three friends who accompanied him on part of his journey: R. Yitzchak Isaac Ausband, R. Yisrael Karno (Karnowitz), and R. Nosson Zvi Baron. Members of the family helped identify some of the individuals mentioned, but some remain unidentified.

The studies of Professor Dov Levin, among others, about the Jews of Lithuania during the war shed light on the historical background of events. The core books of the Mussar movement, such as the writings of the Sabba of Kelm, *Shiurei Da'as* by R. Bloch, and the writings of R. Dov Katz enabled us to compare the writings with the spiritual sources from which the author drew. Without these, his diary is incomprehensible.

Databases of testimonials in the Ginzach Kiddush Hashem in Bnei Brak and in the collection by R. Dov Eliach (mainly in his book *Shimcha Lo Shachachnu*) contributed additional information and the possibility of comparing events, as did other books listed in the bibliography, from academic literature to Yizkor books and memoirs.

Changes in the Original Text

The diary published here is faithful to the original Hebrew text, reproducing use of *ktiv male* (using *vav* and *yud* to indicate some vowels) and *chaser* (unvowelled spelling), original spelling without corrections, and abbreviations. However, we made some changes in the original manuscript, in order to ease the reading process:

> Also regarding my *shidduch* with my heart's desire, Freidel, may she live a long life [...], had I only written down all the emotions I felt then, it would have been very significant material for me, **to examine the content of my spirit and soul**. These are the forces and feelings in the subliminal levels of my consciousness and awareness, a kind of mystical vision. I did not know what they were, nor did I understand their meaning, or how much they influenced me [...]
>
> **Such awareness is vital to understanding the soul's direction.** Everything depends on it, for Divine Wisdom states that a human being's work is to know himself deeply. Our purpose is to know ourselves in the deepest possible way. The work is very intense, because the origin and creation of an individual's characteristics and desires is for this purpose.
>
> (End of VI, Adar II 5706)

The author relates to his writing as a tool for understanding the inner workings of his personality, for conducting his personal *cheshbon nefesh*, and observing himself through the written reflection. Repeated reading serves to identify the source of emotions and motivations for external action. Without it, he cannot "identify the content of his spirit and soul." This is the main purpose of the individual who follows Mussar – to aspire to know his own capabilities, and to direct his course according to the inner truth and vision that is free of temporal taints.

R. Stein's diary reveals that the students in the Telshe Mussar group took with them on their journey the "toolbox" of Mussar practice in Telshe. As external conditions became harsher and their physical state deteriorated, they transferred the yeshivah-ethical sphere to the sphere of their environment. Thus two languages of life were created – one proscribed by the conditions, the other selected by choice; the first represents a changing, harsh reality, while the other represents deep entrenchment in the Telshe reality, and this is the epicenter of the diary.

Esther Farbstein
Jerusalem, 5775

> Daily study from *Orchos Chaim* by the Rosh *z"l* – do not neglect this.
> The *kabbalah* from Yom Kippur will remain with you all the days of your life.
> (*Pri me-ha-Bayit ha-Nisgav*, Writings of the Sabba of Kelm, 102-103)

The last *rosh yeshivah* of Telshe, R. Avraham Yitzchak Bloch, regularly spoke in this vein before the students dispersed for the *bein ha-zmanim* break. He often repeated the saying, "The yeshivah student doesn't leave the yeshivah – the yeshivah goes with him."

Conclusion

First and foremost, R. Stein's diary exposes the reader to the experiences of a group of yeshivah students in flight to the Soviet Union, and mainly to the world of the author, his personality, and the firm anchor that the Telshe Yeshivah represented for him. With honesty and restraint, the diary describes the unceasing confrontation with questions of daily life, and the peaks and valleys of their spiritual life, due to the difficult living conditions. Even in the lowest state, both physically and when forced to give up their way of life, they refuse to accept this situation, and are not dragged into overall permissiveness and materialistic behavior. Contrary to what we would expect from ordinary people, for the author and his friends, adversity only intensified and nourished their ethical and spiritual resilience. This is preserved and expressed in regular Torah study, sermons, moments of spiritual elevation, and observance of Shabbos and holidays. The beginning of this preface outlines the author's preliminary motivation for writing – to preserve the history of the war. But in the process of writing the diary, he reveals the inner process that guided the writing unconsciously, and of which he becomes aware only in his final entry.

The following entry was written in Samarkand, retrospectively – after an eighteen-month break in writing. It addresses this period in which he did not write, and sheds light on the deeper motivation for writing [emphasis mine, E.F.]:

> Sometimes it seems to me a shame that I did not write, because throughout this period many important events took place. All the emotion and agitation that arose within me should have been recorded, because much was lost and completely forgotten. For example, I forgot everything that happened when I learned of the terrible disaster – the loss of our family. Becoming an orphan, the loneliness, the endless sorrow; **the impressions and perturbations that affected my mind and soul; and the awakening to new thoughts and mighty deeds – all this was lost over time, their intensity and power. Now I cannot delve deeply or feel everything I experienced with all its intensity.** Often I remember only from my memoirs from that time, and for this purpose, undoubtedly they have been very useful to me.

> Jewish people. In this location, we are limited, but we focus our efforts on saving Jewish children who fell into Christian hands, or education of those who did not learn Jewish tradition, due to war conditions. We must heighten faith in the Creator, and raise up the spirit of Torah. This is our entire mission, this is the goal of all those who survived. (Testimonial of R. Ausband, *Kolot min ha-Avar*)

Order: Interior and Exterior

At a number of opportunities, the author expresses his positive attitude toward order and cleanliness, and his recoiling from incidents located anywhere on the spectrum from insensitivity to eradication of basic humanity. Examples include asking for charity or the lack of a change of clothes and laundry supplies (IV, 28 Tishrei 5702). In this context, we note that the yeshivah in Kelm was famous for its insistence on order, and was the inspiration behind many well-known stories.[52] The Sabba of Kelm viewed material order as a reflection of inner discipline, of order and method in character as well as thought.

> Inside, the house was outstanding in its scrupulous cleanliness and the remarkable order that prevailed [...]. When I asked about this once, I was told that from these exterior things, the true work began of attaining perfection and a proper thought process. If an individual is not orderly in material things, in spirituality as well, confusion and disorder rule over him.[53]

As said, the phenomenon of transferring the Telshe terms into the various dimensions of existence of the group is accomplished through a significant development: the more the author moves deep into Soviet territory and the atmosphere grows foreign and difficult, the more he returns to terms from the yeshivah world. From this point in his life and onward, the yeshivah, or the yeshivah's spirit, acts as a motivating force in his existence, and writing serves to preserve and recreate the yeshivah atmosphere in the spiritual life of the author and his companions.

Several decades before the war and the Holocaust, the Sabba of Kelm addressed his students before they left the yeshivah for the *bein ha-zmanim* summer break:

> You are now returning home [...] This agreement should remain with you as the product of this lofty institution:
> To set aside times for Torah study, according to your ability, without missing a day.
> To set aside time each day for Mussar study, whether significant or slight.

52 For example, the cleanliness in the students' rooms and dormitory was unusual. They insisted that every item, no matter how small, should be put in its proper place, and this extended to the manner of hanging coats and placing overshoes. The youths themselves were responsible for personal and public cleanliness in the yeshivah buildings. See also: Lembersky, *Mechanech le-Dorot*, 137-142; Eliach, *Shimcha Lo Shachachnu*, 77, 170.

53 R. Z. S. Kremmerman, in *Beit Kelm* I, 47-48.

Samarkand; VI, 12 Elul).

The idea of influencing others and the demand to "disseminate Torah" was one of the main principles of Telshe, and in large part drew from the atmosphere that permeated the yeshivah and community toward taking responsibility for the surrounding environment. This attitude, upheld by R. Yosef Leib Bloch, the much-admired *rosh yeshivah* of Telshe, played a prominent role in the establishment of educational institutions in the town in an original, daring way, and in the involvement of yeshivah leadership in public affairs.[50] In 1931, the *Va'ad Le-Hafatzas Torah*, "Torah Dissemination Committee," was created, with the goal of establishing institutions for teaching Torah in a number of Lithuanian towns. These institutions would serve as Mechinah preparatory programs for the higher yeshivos. With the encouragement of the *rosh yeshivah*, the older Telshe students traveled to these towns for several months, where they served as teachers in the Mechinah programs and yeshivos that they opened, until other students came to replace them. This initiative created an atmosphere of activism in the yeshivah, and led to the opening of nine *yeshivos ketanos* in outlying towns in Lithuania.[51] The students gained knowledge of Torah and strengthened the numbers of the Telshe Yeshivah as well as other yeshivos.

The author was a member of the *Va'ad Le-Hafatzas Torah* until the Nazi occupation. While in refugee-filled Vilna, he participated in a conference of Agudath Israel activists, "as an official representative of the *Va'ad*" (II, February 4, 1940). As mentioned above, during the period of Soviet rule, the yeshivah students preserved Torah scholarship in Telshe and its environs, and the author continued this practice during his wanderings.

In their testimonials, R. Stein's companions emphasized this ideal, and after the Holocaust, it became the guiding motif of their lives. For example, in the testimonial of R. Yitzchak Isaac Ausband, which he gave in Hennonville, near Paris, just after the war (see Appendix 6), he was asked about his understanding of the significance of the Holocaust. His answer was that all the Holocaust survivors should be considered survivors of *zuto shel yam* – they were swept out to sea, and thus they were beholden to God for their lives and they should dedicate their lives on His behalf:

> The significance of all these events for us is that we have been given the mission of disseminating the Torah to the greatest extent possible, among the remainder of the

50 The public involvement of the Telshe Yeshivah leadership was more intense than that of other yeshivah leaders, for example, within the Tze'irei Yisrael organization and others (see Katz, *Tnuat Ha-Mussar* V, 48). The yeshivah leadership may also have been influenced by the atmosphere of public activism that characterized the Telshe community in general, but in the yeshivah world, this was an unusual phenomenon.

51 Katz, *Tnuat Ha-Mussar* V, 46-48. See also Gifter, *Yeshivat Telshe*, 183-184; Shoshanna, *Ha-Yeshivah be-Hitpatchuta*, 80-81.

events in various biblical verses, or according to the numerical value of the year.[46]

The use of all three of these methods can be explained by their reliance on yeshivah tradition. The *goral ha-Gra* method was accepted among leaders of the Mussar movement. The major Mussar thinkers practiced it, included the Sabba of Kelm, R. Eliyahu Lopian, and R. Eliyahu Dessler.[47] As for dreams – the Mussar philosophers related seriously to the dreams of individuals they considered *tzaddikim*, according to the concept of *Orchos Tzaddikim* (*Sha'ar Ha-Emes*) that "one who is accustomed to thinking only true thoughts, will also see true visions at night." R. Dessler thought that sometimes divine inspiration would come to an individual in a dream, even a simple person, so that he would repent.[48] Possibly, the significance attached to dreams and the use of *goral ha-Gra* were expressions of the ethical view requiring limitation of faith in the personal ego that controls its own fate.[49]

Calculation of the messianic end of time is a phenomenon known throughout history. For example, the Vilna Gaon and his students found a hint at redemption in a verse from the Song of Songs: קול התור נשמע בארצנו, "The voice of the turtledove is heard in our land" (2:12). Based on this, they determined that the year 5600 (1840) was the period of *Aschalta de-Geula* (the beginning of the redemption), and this is one of the reasons why they made aliya to Eretz Israel.

Influencing Others and Disseminating Torah

Throughout the diary, the author describes numerous attempts made by himself and his companions to encourage other Jews in observance, at almost each station on their route. Outreach is an inner desire that is expressed even in his dreams, as mentioned above. It also forms the content of the *kabbalah* he took upon himself on his birthday: "We are obligated to influence others. At this time, we have an important obligation to teach Torah to Jewish youths." He tried to fulfill this aspiration during his wanderings as well (VI, Chol Ha-Mo'ed Pesach 5704; VI, 12 Elul, on the riverbank, waiting for a barge to

46 See II, notes 168-170 regarding the year 5700; III, note 55 on Italy joining the war; IV, note 52 on the years 5701 and 5702; V, note 116; VI, notes 40, 54 – year 5705 as the year of "the end of wonders."

47 For example, R. Daniel Moskowitz used *goral ha-Gra* when his student, R. Shraga Grossbard, considered whether to make aliya to Eretz Israel at the beginning of the war, as R. Grossbard possessed an immigration permit, but the Arab massacres of 1929 were taking place (Lambersky, *Mechanech le-Dorot*, 235-236). R. Eliyahu Lopian conducted *goral ha-Gra* to help him decide whether to move from Kelm to London, and the verse that came up was אנכי ארד מצרימה ואנכי אעלך גם עלה "I will go down with you to Egypt, and I will also bring you up" (Gen. 46:4) (ibid., 262). R. Eliyahu Dessler relied on this method several times (*Michtav mi-Eliyahu* II, 264; Lambersky, *Mechanech le-Dorot*, 283, and elsewhere).

48 R. Eliyahu Dessler, *Michtav mi-Eliyahu* IV, 164.

49 Lambersky, *Mechanech le-Dorot*, 283.

reach safety (IV, 2-3 Chol Ha-Mo'ed Succos 5702, 9-10 October 1941, see note 182 there).

Eighteen months after that, they wondered whether they should go to the city of Urgench for Pesach, and the verse that came up was אל נא תמיש מזה עד באי אליך, והוצאתי את מנחתי ויאמר אנכי אשב עד שובך "'Do not move from here now until I come to you, and I shall bring out my offering, and lay it before you.' And he said, 'I shall tarry until you return'" (Judges 6:18; V, 26 Nissan 5703). In this case as well, deciphering the meaning of the verse was challenging, but finally they interpreted it as a promise that God's mercy would accompany them until they returned.

In some cases, they used *goral ha-Gra* to decide how to behave toward the authorities. For example, they debated whether to request official papers, and the verse that appeared was על פי ד' יסעו בני ישראל ועל פי ד' יחנו (Numbers 9:18), and based on this, they decided to go on their way without papers (VI, footnotes 99, 102). In the decision to leave Shabbaz for Samarkand in 5704 (1944), they relied on *goral ha-Gra*. The verse that came up was בלתי כלב בן יפונה הקנזי ויהושע בן נון כי מלאו אחרי ד' "except for Caleb the son of Yefuneh the Kenizite and Joshua the son of Nun, for they followed the Lord wholeheartedly" (Numbers 32:12). They explained it through allegory and *gematriya* (numerology), finding hints to the names of R. Stein and his friend Zelig Mann, and to the goal they took upon themselves "to study Torah with young pupils" (VI, 23 Iyyar, May 16, 1944).

Interpretation of Dreams

The author tried to interpret his dreams, to derive lessons from them and sometimes to find in them indications for the path to take. The Telshe students also discussed each other's dreams, an act that seems surprising for this particular group. Some of the images in the dreams had a calming effect – family members who were left behind were alive and well; the war was over, and the youths left Russia to spread Torah and Judaism. Other dreams motivated them to act. For example, in 1943 R. Stein dreamed that a deceased friend asked him to pray on Rosh Hashanah and Yom Kippur with the friend's family, and R. Stein made a special effort to do so (VI, Rosh Chodesh Elul 5703).

Sometimes a dream arouses deep fears, so much so that the author performs *hatavas chalom*, looking for a way to actively correct it (VI, entry marked 15 Kislev).

Calculating the Chronology of the *Geula*

The anticipation of the *geula* is a dominant theme throughout the diary, and R. Stein attempts to convey his thought on this issue to Jews he meets on the way. He searches for hints that the Final Redemption is near, and calculates the timing according to parallel

Goral Ha-Gra, View of Dreams, and Calculation of the Final Reckoning

The author's writing and reflections express a rational ethical worldview, self-discipline and practical judgment in all aspects, following the manner of the Mussar movement. Therefore, the reader is rightly surprised when certain issues that border on the mystical and that do not fall within the ordinary realm of rational thought appear in the diary as part of the accepted mode of behavior. These phenomena are: *goral ha-Gra* (the "Vilna Gaon lottery", or bibliomancy), the view of dreams, and calculation of the chronology of redemption.

Goral ha-Gra

The author describes difficult decisions he made using the method known as *goral ha-Gra*. In this method, a Tanach was opened to a random page and a verse chosen, following a specific procedure based on several traditions ascribed to the Vilna Gaon.[45] The verse chosen governed the decision. The technique had to be carried out by a great Torah scholar, and he also deciphered the connection between the verse and the event.

Most of the events in which R. Stein used *goral ha-Gra* involved the question of whether to leave their current location or remain in place, when the information they had was sketchy. In most cases, they also needed R. Stein's interpretation in order to understand the connection between the verse and the event.

The first incident was three days after the Nazi occupation of Lithuania, when the group was in Tryskiai, and they had to decide which route to take (III, 25 June 1941, see note 342 there). The verse chosen was כי חסד ד' מעולם עד עולם "But the Lord's kindness is from everlasting to everlasting" (Psalms 103:17). They decided to perform the ritual again, perhaps because they had difficulty deciphering the meaning of the verse. Amazingly, the same verse came up a second time. This unusual event was also recorded in testimonials given by his companions, R. Yitzchak Isaac Ausband and R. Yisrael Karnowitz (see Appendix 6).

In the second incident, when the group wanted to flee the kolkhoz where they were being tortured, they deliberated whether to flee in the direction of central Russia, to Kirov province. The verse that came up was ירדפם יעבור שלום אֹרַח ברגליו לא יבוא "He pursued them and passed on safely, on a path upon which he had not come with his feet" (Isaiah 41:3) – which they understood as a hint that because they had been pursued, they would

45 The Vilna Gaon (R. Eliyahu of Vilna, 1720-1798) was an outstanding personality who left a deep and lasting impression on the world of Jewish learning. He was a gifted scholar of both halachah and kabbalah, and his writings included glosses on the Talmud. He was also known for his unique educational approach and for his struggle against the chassidic movement of his day.

food, and also we are not studying every Shabbos" (V, Pesach 5702).

In one extreme case, when the author, a mild young yeshivah student, was given the job of herding pigs, and his attempts to avoid this chore were fruitless, he wondered whether this was a punishment for not being strict enough in his avoidance of forbidden foods (V, 1 Rosh Chodesh Iyyar 5702).[44] This was also his reaction when they suffered the theft of their valuables and of flour they had prepared for Shavuos (VI, Isru Chag Shavuos 5704 / May 29, 1944).

Thinking in the mode of *cheshbon nefesh* or soul-searching was another method evident in the unceasing effort to discover God's Providence over them, both in the general process as well as in the miniscule details of their lives – finding *gilui be-toch ha-hester*, "the revealed within the concealed." The author discusses the significance of the Jewish people's suffering in his time (before he learned of the mass annihilation). In his *sichas mussar* on Tishah b'Av, he raises the question of why this date is called a *mo'ed* (holiday). He answers, citing R. Yehudah Leib Bloch, that every holiday is a revelation of Divine Providence in the world. In the context of revelation, there is no difference between His Providence through the attribute of mercy, as on the other holidays, or through the attribute of judgment, as on Tishah b'Av, a day on which Hashem revealed His judgment in the world (V, 18 Tammuz 5702 / July 2, 1942).

His thirtieth birthday offers an opportunity for special introspection: "Today is the 29th of Adar, my birthday. I remembered, and performed a small *cheshbon nefesh*. I thought about the fact that I was entering the fourth decade of my life, and what I had managed to accomplish in the three decades that have already passed [...]. I reflected that in each situation we encounter, we are obligated to influence others. At this time, we have an important obligation to teach Torah to Jewish youths" (VI, 29 Adar 5704).

The diary documents the author's feeling of gratitude to Hashem in moments of mercy, mundane as well as miraculous. In every detail that eased their lives, whether the basic needs of physical existence – food, clothing– or the observance of a certain mitzvah or holiday, the author felt the presence of the Divine (IV, 24-25 Tishrei 5702, October 15-16, 1941).

44 It is interesting to compare his reaction to that of R. Dov B. Weidenfeld, the Rebbe of Tshebin, while in the Soviet Union. When the latter, a respected community rabbi, was forced to work as a shepherd, even on Yom Kippur, he wrote to his sister: "The entire holy day, I had to perform my duties of herding the sheep, with no *machzor* or *siddur*. I pointed to my sheep and recited, 'As the shepherd counts his flock' with such intent as I had never reached before. 'Master of the Universe, see how I guard the sheep I have been entrusted with – and these are Your sheep, the Jewish people'" (Rosenthal, *Sar ha-Torah*, 126).

Ha-asiri kodesh (the "Tenth Holy Day") – Creation of a Sanctified Chronological Dimension

The term *asiri kodesh* points to special spiritual or halachic behavior every tenth calendar day, beginning with Rosh Hashanah and Yom Kippur, and then counting every tenth day from Yom Kippur to the following Rosh Hashanah. This is an ancient concept, whose importance was emphasized by the Maharal and the Shlah,[42] and it was adopted and imbued with importance by the leaders of the Mussar movement. In his essay "The Topic of the Tenth Holy Day," the Sabba of Kelm wrote:

> It is vital for us to accept the yoke of the Kingdom of Heaven. But in our multitude of sins, we do not accept the yoke of our King, blessed be He, as we should. Thus we have taken upon ourselves, without vow or commitment, one day in every ten, on which we will accept the yoke of the Kingdom of Heaven more intensely. (*Pinkas ha-Kabbalos*, in Writings of the Sabba of Kelm [Heb.], 142)

Inserting a pause in the race of daily life by sanctifying every tenth day prevented the spiritual erosion that would result from being overwhelmed by the environment. "When we reenter the weekday, we must strengthen and renew the 'tenth holy day,' so that within the ordinary weekdays, we will have this day for holiness, introspection and examination of our spiritual state" (IV, 28 Tishrei 5702). In one particular period, the author expresses regret that due to the stressful circumstances, they forgot to continue this practice.

Middah ke-neged middah (measure for measure), *cheshbon nefesh* (soul-searching), *gilui be-toch hester* (finding the revealed within the concealed)

The author regularly performed introspective soul-searching and derived moral lessons from various events, seeking spiritual causes of the situations they experienced. Usually he interpreted events as *middah ke-neged middah*, "measure for measure."[43] For example, when in two cases they suffered from violent treatment by the labor overseer on Shabbos, he concluded that "this is a sign that we are not honoring Shabbos fittingly by preparing

acquainted with the saying of Hillel: 'If I am not for myself, who is for me?' – and yet, 'When I am only for myself, what am I?' Frequently, the individual is spiritually awakened by others, but if he is unaware of himself, he cannot be influenced by the awakening of others'" (Ibid., 148-149).

42 The Maharal of Prague (R. Yehuda ben Bezalel, c. 1515-1609) was one of the most prominent rabbis of his time. He lived in Prague and Poznan, where he was renowned for his educational approach and works of Jewish philosophy, particularly *Nesivos Olam*, *Be'er ha-Golah*, *Netzach Yisrael* and *Tiferes Yisrael*. The Shlah - *Shnei Luchos ha-Bris*, a book of ethics, halachah and kabbalah by R. Yishaya Halevy Horowitz (1558-1630), known as Ha-Shlah Ha-Kadosh. Considered one of the leading Ashkenazi rabbis in his generation and throughout Jewish history, he served in several European communities, including Prague, then made aliya to Eretz Israel, where he lived in Zefat and in Tiberias, which became his final resting place.

43 On this approach, see *Beit Kelm* II, 105-107.

themselves at various times, mainly immediately before or after Yom Kippur, and some managed to carry out a daily list of *kabbalos*.[38] The issue of *kabbalos* stands out in the soul-searching journals of the first leaders of the Mussar movement and their successors.

The decision to carry out a specific act on a regular basis, *kvi'us*, was one type of these *kabbalos*. In Telshe, observing *kvi'us* and *kabbalos* was considered part of the *shilton ha-da'as* (the concept that all one's actions are the result of conscious decisions, rather than impulses), and R. Yosef Leib Bloch was known for his meticulous observance of his *sedarim* for Torah study and *kvi'us* practices.[39] R. Stein chose the term *kvi'us* to describe decisions about spiritual matters, some of which recall the *kabbalos* of the Sabba of Kelm. The Sabba's *kabbalos*, such as daily study of the Rosh's *Orchos Chaim*, were a source of inspiration for those who continued the Mussar movement. The *kvi'us* that the group chose was daily study of Torah – only seldom does the author note that "today I did not fulfill my *kvi'us*."[40]

For other decisions, they used the term *chizukim* ("reinforcements"), a term originating in Mussar circles. This refers to the decision to strengthen a certain spiritual characteristic, through the individual's awareness of his weakness in that area. The reinforcement comes through a process that takes place within the individual, either through his free will or through the influence of a group decision.[41]

38 On Erev Yom Kippur 1881, the Sabba of Kelm wrote: "Every commitment that a person takes upon himself is important. This becomes even more valid if he commits himself to several issues, and all the more so regarding public commitments. Therefore we say that we should announce the commitments we have taken upon ourselves in public, all of us together, but without making a vow, and we should commit at least until after Yom Kippur. May it be His will that this will open our eyes [spiritually] throughout the entire year [...], in order to be strengthened in the quantity of our Torah study, at least more than before, each of us according to his level [...]. Try to think of the positive mitzvah 'Love your neighbor as yourself' in such a way that we constantly seek out the positive traits in others, and this will lead us to love others [...]. Daily study from the Rosh's book *Orchos Chaim* [...]. This is also good advice for us, to arrange a regular time to focus on this behavior [...] more than the rest of the day" (Writings of the Sabba of Kelm, 36-37).

39 R. Bloch, *Shiurei Da'as* I, 10; Katz, *Tnuat ha-Mussar* V, 43, and elsewhere. Regarding *kvi'us*, the Sabba of Kelm wrote: "A practice that a person commits himself to regularly, as an unbreakable condition – not even for one day – will slowly lead him to greatness, and the observance of the entire Torah, as daily practice leads to multiple acts. The fool might think he has nothing to lose if he neglects the act for one day. [He says to himself,] will I become a serious student on that very day? Instead, he abandons it one day after another, and then every day" (Writings of the Sabba of Kelm, *Yamim Nora'im*, 109).

40 Sometimes, *kvi'us* is called *degel* or "flag" (meaning "marker") – as in: Today I did not observe my "flag."

41 *Mi-sidrei ha-Chizuk*, Writings of the Sabba of Kelm, 170, Elul 1886. At the beginning of every Mussar study session (*va'ad*), the Sabba instructed the students to read this selection: "Introduction to *chizuk* [...]: Our study session is based on the individual's desire to be a true human being, and the main force leading to this is the individual himself. The regulations and *chizukim* of others cannot benefit us – they can only strengthen us to be aware of our own behavior. We are well-

One example of this is a *sichas mussar* delivered during a period of back-breaking labor, peeling bark from trees and digging up tree roots, which they were ordered to perform on Shabbos, Erev Tishah b'Av 5701. The group was deeply discouraged, and the meaningful date of Erev Tishah b'Av added to their despair. In this sermon, the exhausting labor of peeling bark and digging roots became a lesson in the principles of ethics. Removing bark was an opportunity to contemplate the removal of the spiritual "husk" that conceals the soul, to limit their previous reliance on other individuals and ideas, and thus to achieve full trust in Hashem, alone. Without the "husks" – only the individual and his Creator remain. In the act of pulling up roots, the rabbi finds a symbol for the entire Mussar movement, encapsulated: expunging negative character qualities to their very roots, and reinforcing positive qualities without the taints and superficialities that are the enemies of ethical improvement (IV, Erev Tishah b'Av 5701). This talk was intended to teach the group to view the physical reality as a metaphor for spiritual reality, in the manner of the Mussar movement's leaders. Daily events, even the most punitive, became tools in the moral process that the author attempted to motivate and in the identity he worked to preserve.

Another example is his *sichah* on the eve of the *Yamim Nora'im*, when memories and longing arose for the special atmosphere of the month of Elul and the Days of Judgment at the yeshivah. The students also worried that they would not be able to obtain a shofar. In this talk, the author explained that in their condition, spiritual awakening could come from observation of their miserable lives in comparison to the memory of their past, "and then the same spiritual aperture will open in their hearts, which in ordinary days was opened by the sound of the shofar" (IV, Rosh Chodesh Elul 5701/August 22, 1941). This talk was intended to transform pain into strength, and yearning into spiritual awakening and growth.

On days when they felt the threat of spiritual erosion, the author encouraged his companions to utilize moments that could inspire a spiritual "leap." In his talks, the Talmudic statement יש קונה עולמו בשעה אחת "There are those who acquire eternity in a single hour" (Avodah Zarah 17a) acquired new meaning: there are some exceptional events that penetrate the spirit and catalyze a rapid change, like a spiritual leap, and thus an individual can acquire eternity in a single hour.

Kabbalah (commitment), *kvi'us* (routine act) and *chizuk* (reinforcement)

The author makes frequent use of the term *kabbalah*. Its original meaning in the Mussar movement is a personal or group undertaking of a certain spiritual act, making a serious commitment to practice it. The leaders of the Mussar movement and their students prepared "*kabbalos* notebooks" in which they recorded commitments they took upon

"הביאני המלך חדריו"

"The King Brought Me to his Chambers" (Song of Songs 1:4) Return to the Dimension of Telshe

The writing style, vocabulary and terms used in the diary reveal to us the spiritual context that drives the author's life: as mentioned briefly above, the further the author travels from the yeshivah world and into the depths of the Soviet Union, the more he draws his vocabulary and terms from the experience and atmosphere of Telshe Yeshivah. These terms, which we will discuss below, represent the innermost dimension of the band of Mussar students, who create a Telshe spiritual island in the depths of a cruel, foreign land.

"Sichas Mussar"[35]

Originally, the *sichas mussar* was the basis of ethical activity at the yeshivah, and it was given by the spiritual mentor of the yeshivah – the *mashgiach ruchani*, or one of the group members who was a gifted speaker and could arouse listeners to push themselves to spiritual improvement. The diary author uses this term to refer to the short, focused talks he gave to his friends, in an environment and atmosphere far removed from that demanded by the Mussar movement. The use of the original term gave the group a feeling of continuity of yeshivah life.[36] Interestingly, when the author speaks before other groups, he does not use this term. Instead, he uses more common terms such as *mi-inyanei de-yoma*, "events from daily life," or *divrei mussar ve-yiras shamayim*, "ethics and fear of Heaven" (VI, Elul). The *sichas mussar* was thus a way to preserve their identity as yeshivah students.

Most of the sermons are mentioned in the diary without details of their content or specification of the primary topic, but some were relatively expansive, and these permit us to conclude that the foundation for the sermons was the concept developed by R. Bloch in *Shiurei Da'as* – studying ethics through conscious observation (*hisbonenus*) of the surrounding reality, and transforming this into an exercise in self-examination. Observation is the basis of ethical thought, and the Sabba of Kelm also followed this practice in his observation of the events of World War I.[37]

35 For the reader's convenience, this term and the ones below are also explained in Appendix 2, Terms from Jewish Tradition.

36 For a description of a similar phenomenon, see the memoirs of R. Chaim Zaichyk, who was deported from Buczacz to Siberia, along with the students of Novardok Yeshivah. Recorded in the introduction to his book, *Ha-Mada ve-ha-Chayim*.

37 For example, a debate on understanding the concept of Divine Providence from current events took place in the *beis midrash* in Kelm during World War I, during earthquakes in Turkey, and at other points in time. See *Beit Kelm* II, *Emunah ve-Middot*, 109-110.

it" (VI, 29 Adar – Erev Rosh Chodesh Nissan 5704).[33] Before departing for Samarkand, he incorporated Shabbos in a prayer he composed: "May Hashem save us on our journey from all harm, and help preserve us from violating the holy Shabbos" (end of VI, 12 Elul 5704).

The Hebrew calendar he took with him served as a daily guide for the author and his companions. Preparations for holidays posed a challenge as well as a source of joy during all four years described in the diary, each year under different, complex circumstances. Most years, the group also observed the regular fasts that are part of the Jewish calendar. For months in advance, they worked to obtain the requirements for the festivals – a shofar for Rosh Hashanah, matzah for Pesach, a *succah* on Succos, and oil for the Chanukah lamp. The attempt to obtain a shofar involved many months of preparation. Before Rosh Hashanah and Yom Kippur of 5702 (1941), they invested great effort in copying a *machzor*. They managed to create an appropriate atmosphere and focus on fasting and prayer. Oil for the Chanukah lamp fell into their hands miraculously.[34] They also celebrated a version of Simchas Torah and Purim, while yearning to be reunited with the yeshivah and their families.

These three dimensions – political, personal, and social-Jewish – are reflected in the topics and content of the diary. The author records them in a consistent style, interweaving subjects and making sharp transitions between sentences. But beyond these areas, his life took place in another, unique sphere, which finds clear expression in his writing, and which we will describe below.

33 The intention to fulfill the commandment of *zachor* even if they were unable to fulfill the *shamor* part of this commandment became an issue in numerous locations during the Holocaust period. Some stopped working for a few minutes, in order to remember the sanctity of the day. Others appointed one of their group to completely refrain from working on Shabbos, calling him the *Shabbes yid*. R. Yona Emanuel wrote about R. Dassberg in Bergen-Belsen: "To this day, I can picture him before me. Suddenly, the rabbi sighed and said, 'We're forgetting that today is Shabbos!' R. Dassberg explained, 'I know we're permitted to work, but we must not forget that today is Shabbos – there's no *heter* (halachic dispensation) for this.' After a short silence, he continued: 'One of us should sit here, but not work, just sit and not work, and not unravel silk cocoons, and then we'll all feel that today is Shabbos.' We were astonished. We were all in mortal danger, and the rabbi was protesting that we had forgotten that today was Shabbos. We took his advice, and followed his suggestion." Yona Emanuel, oral testimonial and letter to Esther Farbstein, Av 5744; Farbstein, *Be-Seter Ra'am*, 140.

34 R. Stein describes this incident in the margins of his *Machberes Chiddushei ha-Torah*: "Here I should note God's act of mercy, performed through a miracle: on *motzei Shabbos kodesh* of Chanukah, while we were at Arish station[?], we had no oil to perform the mitzvah of lighting the candles. We struggled to find oil, but to no avail. Late at night, when all the members of our group were sleeping, someone came and knocked on the door and said he had candles – at item that was completely unavailable there. We took them from him and performed the mitzvah with great happiness and thanks to God" (*Machberes*, margin of p. 27). This description also appears in the memoirs of R. Yisrael Karnowitz.

environment in which they lived. This was a spiritual island in time, and its value was greater than any material asset they could imagine (see, for example, the last entry in III, 23 Tammuz 5701/July 18, 1941; IV, 16 Av 5701/August 9, 1941; V, Tammuz 5702 and Adar II 5703).

The desire to avoid forbidden *melachah* on Shabbos occupied them each week, and demanded endless maneuvering in the kolkhoz, where they had to work seven days a week. The attitude of the Russians, particularly the kolkhoz supervisors, was inconsistent. Some of these harassed the group, while others permitted them to keep Shabbos if it did not detract from their work. Sometimes, the supervisors were even positively influenced by the manner in which the Jews presented Shabbos to them (IV, Rosh Chodesh Elul 5701).

While working on Shabbos, the yeshivah students attempted to limit Shabbos violations as much as possible, primarily by avoiding *issurei d'oraisah* (biblical prohibitions), or by making every effort to do the tasks that might be considered *d'oraisah* on Fridays. This method of addressing the issue characterized not only the Telshe group, but also hundreds of other yeshivah students who were deported or fled to the Soviet Union and who labored in the communist kolkhoz farms.[32]

Application of these laws required a broad store of knowledge, theoretical as well as practical (for example, in the kolkhoz they relied on the laws of how to prepare an *eruv* and *tzuras ha-petach* as part of an *eruv*). In order to keep Shabbos according to halachah, the group made an interesting decision (*kabbalah* –"personal commitment") on Simchas Torah of 5702 (1941). Each student committed himself to memorize a number of *mishnayos* in tractate Shabbos, "and thus together, we would know the entire tractate by heart" (IV).

In certain life-or-death situations, R. Stein encouraged his companions to honor Shabbos at least by recalling it: "This is the issue of *shamor*, keeping, and *zachor*, remembering it; the Torah demands that we *remember* the Shabbos day and *keep it* in all its details. If it is impossible to keep it in all its minutiae, at the very least we must fulfill the [commandment to] remember the holy Shabbos day. [...] For if we fulfill the [commandment to] remember, this will certainly lead to keeping it. But if, Heaven forbid, we do not even fulfill the [commandment to] remember, then we will completely forget

32 For example, two people would perform a labor, instead of one, such as carrying logs and pumping water in pairs. Another example was using a human chain to move logs, so that no individual was violating on his own the prohibition of carrying in the public domain. See Eliach, *Shimcha Lo Shachachnu*, 120, 203-204, and elsewhere.

Halachic Clarifications

Observance of mitzvos and clarification of halachic issues that confronted them was part of the daily life of the author and his comrades, and the list of halachic issues they debated was extremely varied in terms of the halachic knowledge demanded (see Appendix 3). The recording of these items is remarkable in its modesty. The author finds no virtue in their ability to withstand these trials, but rather relates to mitzvah observance as an inner need, longingly and in a tone of joy and victory in the face of the severity and tediousness of life.

The diary enables us to follow the understanding of *pikuach nefesh* that expanded as circumstances worsened and the war continued. For example, when hunger intensified, they faced the question of forbidden foods. This included the issue of milk obtained from non-Jews and foods cooked by non-Jews (see Appendix 2), which he strictly avoided even when the other members of the group permitted themselves to be lenient on this. At a certain point, they took upon themselves to avoid these foods every tenth day ("the tenth holy day" – see below). The increasing phenomenon of consuming forbidden foods distressed R. Stein, but he did not criticize it (beginning of V).

The central halachic issue that occupied the group was Shabbos observance, an issue that appears in the first notebooks of the diary, recorded before he left Telshe. On Rosh Chodesh Kislev 5701 (December 1, 1940), R. Stein described in his diary a special study session with the *rosh yeshivah* and his plan to write a summary of the thirty-nine forms of *melachah* that form the basis of the Shabbos laws (III, December 1-2, 1940; December 8, 1940). This study and review plan was unusual, and stemmed from the fear that it would become relevant after the communist occupation. Indeed, the writer's knowledge served him well as he taught and studied Shabbos laws throughout his wanderings, making heroic efforts to observe Shabbos and imbue it with spiritual content.

Shabbos was the axis of life for the author and his companions, and it dictated their behavior throughout the week. It governed which work they chose, so as to avoid forbidden labors on Shabbos as far as possible; their decision whether to move from one place to another; and when to leave. They also constantly considered how to prepare food for Shabbos: "In general, we at least try to have foods ready for Shabbos, and thus we work the whole week in preparation for the holy Shabbos."[31]

Shabbos created a social atmosphere, and its meals, particularly *seudah shlishis*, were times of spiritual uplifting that unified the group and protected it in the material

31 One of the meanings of the commandment זכור את יום השבת "Remember the Shabbos day" is to set aside foods during the week for use on Shabbos (Beitzah 16a).

books at various points while traveling, they were as overjoyed as if they had found valuable treasures. Thus the author was forced to rely on his memory for the lion's share of his study sessions and classes, as well as for the *chiddushim* he recorded en route. This fact is particularly impressive in light of the broad range of challenging subjects he addressed while wandering.

In order to encourage members of his group and other Jews he met along the way to continue their study, R. Stein gave Mussar talks on the relationship between *ol Torah* ("the burden of Torah") and *ol derech eretz* ("the burden of daily labor"): "We felt that after we had accepted the burden of Torah more intensely, the burden of daily labor was removed, and we hope that this will continue to be the case in the future" (IV, 20-21 Av 5701/ August 13-14, 1941). In his prayers of Rosh Hashanah and Yom Kippur 5703 (1942), we sense his fear that the circumstances would harm his Torah study, and he dedicates an emotional prayer to this issue (V, 12 Tishrei 5703). When in Bukhara, the yeshivah students obtained additional books and expanded their daily study of the *weekly parsha* and Mishnah, and the author describes at least six tractates they succeeded in studying there (V, Kislev 5703).

As noted, the author added to his diary the notebook of *chiddushim* that he wrote en route, and he also recorded Torah insights in the margins of several pages in the diary. He began to write the notebook of insights in winter 1940, on "issues in Chullin" (puncturing the windpipe) and on "issues of *shechitah*" (slaughter performed by a *mumar* (apostate) and constraints of slaughter; a Jew and a non-Jew who slaughtered together). During his travels, he added comments and new ideas, noting the location of writing and thus enabling us to follow the conditions in which he was able to come up with insights. Nine pages of insights written continuously reveal a range of knowledge both broad and in-depth, as do insights written in unfavorable conditions, such as while traveling by train: "I'm writing my new idea about Chanukah as I ride the train, Chanukah 5702" (*Machberet Chiddushei ha-Torah*). He even wrote insights when volunteering to guard a corpse throughout the night, noting "I studied this tractate again while guarding a corpse at night in the city of Urgench (Bukhara). I was alone with it, and I was not afraid at all" (ibid., comment written in pen, possibly a later emendation). He wrote these nine pages of unusually innovative *chiddushei Torah* even while ill, apologizing for recording the topics in outline form, due to his weakness and the theft of his bag in which the insights were written at length (ibid.).

Soviet kolkhoz and the use of the Tanach for the Torah reading on Shabbos are described in other sources as well. See, for example, the biography of R. Dov B. Weidenfeld, Rabbi of Tshebin, in *Sar ha-Torah*, 124.

The Group's Spiritual Sphere

The group was a small island of Jewish-spiritual existence within the Soviet reality, and the internal bond that connected its members was their constant effort in the battle on two fronts, over body and soul. Theirs was a life-and-death struggle to obtain food and to survive under the harsh labor and climate conditions, and sometimes also abuse; and in parallel, a battle to preserve their image as yeshivah students. The spiritual dimension is reflected in the diary in descriptions of the effort to set aside specific times for Torah study, clarifying halachic questions, and prayer. In writing about these events, the author moves between the first person singular and first person plural voice – between the personal experience and the experience of the group, and his responsibility toward it.

"Were not Your Torah my delight" תורתך שעשועי

Through almost offhand remarks, we discover the personality of a young yeshivah student in his late twenties immersed in Torah, whose level of learning is admirable. From within the spiritual world in which he was immersed, he attempts to inspire his comrades, teaching them Torah without the benefit of books. He also records *chiddushim*, original Torah insights: "I was able to identify with the verse, לולי תורתך שעשועי אז אבדתי בעניי 'Were not Your Torah my delight, then I would have perished in my affliction' (Tehillim, 119:92) [....] I completed *chiddushei Torah* on the section *Ha-ba ba-mahteres* [Sanhedrin 72a] (IV, 25 Av 5701/August 18, 1941, and note there).

Torah study serves as source of strength and joy, whether it takes place after work hours or, as it says in the Shema prayer, בלכתך בדרך "While you walk along the way" – while traveling, or even when guarding a corpse. Sometimes "we studied wordlessly and silently, from memory." The rare days on which he did not study, mainly when circumstances required them to escape or other dangerous situations arose, are noted in the diary in a tone of anguish and self-reproach.

Like R. Akiva of ancient times, the diary is permeated by the sense that faith and study are the anchors of survival, and sometimes the author mentions this explicitly (IV, 16 Av 5701/August 9, 1941). For many months, study was carried out without sefarim (religious texts). When they began their journey, they took sefarim with them, but apparently they left some behind while traveling. One they kept with them was the *Orchos Chaim* of the Rosh, which gives abbreviated rules for everyday moral behavior, and they read from it daily. They also had a complete Tanach and Mishnah Toharos. On Shabbos, they used the Tanach in order to read the weekly *Parsha* (Torah portion).[30] When they came across

30 R. Stein was known for his knowledge of Seder Taharos, as his friend Yisrael Karnowitz noted in his testimonial. See below for more on the study of halachos of the Rosh, which the Sabba of Kelm instituted and R. Stein mentioned often in his writings (see IV, note 23). The lack of books in the

and spiritual discourse. Although the decisions were reached after discussion, R. Stein was the *posek ha-acharon* (final decision-maker), which placed a heavy burden on his shoulders. This burden became weightier when they had to make life-or-death decisions, such as whether and when to flee, or to travel illegally from one place to another. The most difficult decisions were made using *Goral ha-Gra* (a form of bibliomancy), which we will discuss below.

The nucleus of friends fell apart at several points, each time leading to apprehension and distress. First, two of the leading members, Yitzchak Ausband and Yisrael Karnowitz, went to search for a way out to the south, and contact with them was lost. Later, young men died of hunger and illness; the resulting grief was deep and the deaths weighed heavily on the author's conscience. Finally, the author and his friend Zelig Mann were sent out by the group as scouts to search for a route from Sverdlovsk to the south, and they lost contact with the members who remained behind. Although they formed a substitute group with other yeshivah students and Jews they met on the way, they did not give up the search for their comrades.

Connections with some of the "lost" students were renewed in Samarkand and with more of them in Lodz, the destination of most of the yeshivah refugees who came from distant regions of the Soviet Union. From there, they went via Prague to France. Some lived out the rest of their lives under the aegis of the Telshe Yeshivah in Cleveland, and the fraternal ties between them remained firm.

In the Telshe Yeshivah they also deliberated the halachic question of how to relate to those who desecrated Shabbos in order to avoid possible great financial loss, so that they would not lose their job and income. Were these individuals considered *anusim*, as ones compelled to sin? Was their reliability as vendors of kosher meat still valid? The approach used was to try to bring them closer to Jewish observance and to persuade them to keep the Shabbos, at least vis-à-vis the activities that they were not forced to do, so that they would remain within the general framework of Shabbos-observers (III, March 28-29, 1941). The subject of Shabbos became relevant for the yeshivah students when they requested exit visas – sometimes they had to travel or to write on Shabbos in order to obtain urgently needed visas and exit permits from Lithuania. In most cases, the questions were relayed to R. Avraham Shapira of Kovno (author of *Dvar Avraham*), and he would render a decision that leaving Lithuania was under the rubric of *pikuach nefesh*, the imperative to save life which overrides the Shabbos prohibitions.[29]

When Rabbi Stein left Lithuania, the yeshivah atmosphere became a source of longing and hope that he would eventually meet his fellow students and rabbis at the conclusion of the war. As was indicated above, despite his relative success in obtaining information, only at the very end of the war did he learn of the magnitude of the *churban*.

In the Soviet Union, R. Stein and his friends were exposed to an additional Jewish encounter – Jews whom they met on their travels and wanderings. These included, for the most part, refugees from Lithuania, Latvia, and Poland, among them rabbis and the local laity. Of the latter, some were observant, while others had distanced themselves from observance. He made efforts to bring the non-observant closer to Judaism. Among them were families in which the older generation knew what Judaism was, but feared the younger, communist generation. Thus the older individuals tried to hide their religious leanings. A dialogue about Judaism developed between the writer and the latter, and the rabbi conducted public prayers whenever the circumstances permitted.

The Immediate Social Sphere -The Group of Telshe Yeshivah Students

The author was both a member and leader of the group of sixteen students that formed after the departure from Tryskiai. An unwritten alliance of responsibility and comradeship was forged among the members, and they maintained a continuous social

29 He ruled similarly for the Lithuanian yeshivah students who were British citizens. For example, R. Menachem Mannes Moor, who had British citizenship, and his friend R. Shmuel Schechter, had the opportunity to leave on a British train scheduled to depart on Shabbos. R. Shapira was surprised at their query, saying that this was not even a question—it was *pikuach nefesh* (Eliach, *Shimcha Lo Shachachnu*, 78, 174). On this rescue train and on the ship that brought them to Australia were the daughter and wife of R. Eliyahu Dessler, who had come for a visit from England to Kelm and were caught there; they also had British passports. Also with them was R. Nosson Meir Wachtfogel, who subsequently became the *mashgiach* of the Lakewood Yeshivah in New Jersey.

in the Sovietization process with apprehension, and he recorded in his diary the slowly progressing stages that so threatened Jewish life. He was further distressed about the part that communist Jews played in the persecution of the Jewish religion.

The author includes a particularly poignant description written at the time of the students' departure from the yeshivah building and its subsequent closure. His record of this event, one of the most tragic in the history of Lithuanian yeshivos before the Holocaust reached that region, is a rare historic document. He describes the decree and its painful execution, carried out while the students and faculty continued their studies: "Each evening the yeshivah students were busy with the task of moving, and then at night they had a *mishmar,* staying up the night in order to part with the yeshivah *mi-toch dvar halachah*—while involved in a halachic debate" (II, July 31, 1940).[28]

Two days later he is impressed and encouraged by the continuity of study, despite the circumstances, and describes the celebrations marking the completion of the *daf ha-yomi* and, three weeks later, the last *siyum ha-Shas* in the history of Telshe yeshivah (II, August 2, 1940; September 1, 1940).

In his diary entries, he describes halachic queries that were discussed in the yeshivah and the community. Most of the questions were related to various decrees against Shabbos observance and to edicts promulgated by the Soviet regime that demanded changes in the educational system in Lithuania.

The author discusses the phenomena of popular resistance against orders. This took the form of pupils and students who would not come to school on Shabbos by giving various excuses; teachers who avoided working on Shabbos; and rabbis who found halachic subterfuges so that students and teachers could abstain from participating in classes on Shabbos. In one case the rabbis announced that the *eruv* boundary was invalid so that it was not possible to attend school on Shabbos. The yeshivah administration was summoned to the Soviet NKVD police for interrogation and questioned about their cooperation in this rebellion (III, March 3-4, 1941).

all the Diaspora), was very involved in this and encouraged the Lithuanian Jews, in addition to his international efforts on this issue. For example, in Part I of his collected letters, he describes their situation and the need for help. These letters are addressed to R. Zvi Pesach Frank in Jerusalem, Chief Rabbi Yitzhak Isaac Halevi Herzog, the rabbis of Berlin, R. Yitzchak Kosovsky of Johannesburg, R. Eliyahu Dessler in London, R. Eliezer Silver in Cincinnati, and even to Hungary. A description of the persecution appears in Part II of his letters, and there he details the various ways in which religion was desecrated and persecuted, the issue of the *mikva*, Shabbos, *matzos*, the situation of the rabbis and the attempts to rescue them, and emotional calls for rescue of this endangered Jewry.

28 Based on Talmud Brachos 31a: "One should not part from a friend except with a *dvar halacha* (a matter of halachah), for then he will be remembered."

February 8-9, 1941). [25]

During the kolkhoz period, he deliberated whether the food that he obtained by doing extra work was for his personal sustenance or whether it should be shared with the other group members. Many of the dilemmas that plagued him, therefore, were related to the overlapping area between public and private.

From his writings a personality emerges who weaves practical and social initiatives and skills into a rich spiritual world that nourishes all his actions.

The Social-Jewish Sphere

The environment that nurtured the author is the Telshe Yeshivah. From this base, he expands his concerns to the Telshe community and to those fleeing from the Polish yeshivos who found temporary refuge in Lithuanian cities, thereby strengthening the Vilna community as a vibrant Jewish center during the first year of the war (Notebook II). The diary preserves for posterity the unique character of this period, and describes Vilna during the final golden era of the city, when it was host to the crème de la crème of the Torah world of its day, chassidic rebbes, and thousands of refugee yeshivah students.[26] When he visited Vilna, the author met the premier scholars of the day, and took part in the funeral of R. Grodzenski – which turned out to be a portent for the looming dangers. However, as indicated, the emphasis in the diary is on Telshe Yeshivah during its final year, under the communist takeover.

The Soviet occupation lasted for about ten months in Lithuania, a period during which Sovietization wrought far-reaching changes in private and public life in Lithuania. The Jews of Lithuania, and in this context religious Jewry and the yeshivah world, were aware of the spiritual destruction that had taken place in the Soviet Union during the 1920s.[27] Therefore, it is not surprising that the author closely followed developments

25 The author writes about the tension within the yeshivah surrounding the question of who would obtain visas and who would be on the special student committee deciding visa allocation. The author himself was a member of the committee and he does not gloss over the criticism leveled at the committee. As described in the diary, the procedures reflect the fact that the impetus to leave derived from apprehension about religious life under the Soviet regime and Sovietization and not from fear of a German conquest of Lithuania. The latter possibility had not yet occurred to the yeshivah student body. I would like to thank Dr. Kiril Feferman for help in analyzing the material on the subject of the visas.

26 On the centrality of Vilna for the Polish refugees and on rescue via Vilna, see among other works: Bauer, *Pe'ulot Hatzalah derech Vilna*; Bellers, *Mivtza Aliyat Lita*; Zuroff, *Hatzalat Talmidei Yeshivot Polin derech ha-Mizrach ha-Rachok*; Farbstein, *Iggerot mi-Vilna*; Hirschprung, *Me-Emek ha-Bacha ha-Nazi*, 45-55.

27 The geographical proximity to the Soviet Union and the brotherly feeling toward Russian Jews led to attempts to send help from Lithuania to meet their material and religious needs. R. Chaim Ozer Grodzenski, considered *gadol ha-dor* and called *Raban shel kol bnei ha-gola* (the Rabbi of

wandering, the concern for daily existence and the absence of information about the fate of Jewish Lithuania preoccupied him deeply. The subject of his family mainly arose on *yamim tovim* (festivals), when he would worry about their welfare and express longing for them, particularly recalling his mother. He also describes his repeated attempts to contact the family. On the eve of Yom Kippur 5702 (1941), he inserts into his prayers, in his inimitable way, his mother's tears, explaining that "I am not the type to shed tears. Although my heart wails, my eyes do not produce tears. Therefore, I have added to my prayers the tears of my mother, may she live and be well" (IV, 8-9 Tishri, eve of Yom Kippur 5702).

The paucity of information about the mass murder of Jews in Lithuania is tragic. A year after the mass destruction of this community, the author is still trying to write to his parents, looking for creative ways to convey a message to them that he is still alive. Even three years later he still hopes to find them in their home. Thus, in contrast to the huge amount of information on the war that he amassed, the news of the murder of Lithuanian Jewry reached him bit by bit.

Rabbi Stein's character is reflected mainly through the events that he records simply and modestly, without taking credit. The author was deeply involved in practical matters, alert to what was happening around him in the world in general, and particularly in Russia. He learned the Russian language, communicated and interacted with his constantly changing surroundings, and took initiative in order that he and his group would survive. In addition to the forced labor, he took on odd jobs, some of them very creative – guarding corpses and selling grass, needles, buttons or fish. Another example of his resourcefulness is his purchase of a law book in order to learn Soviet laws of labor relations, so that he could warn the overseers that their treatment of the workers contravened the law (IV, 26 Elul 5701; September 18, 1941). Another example is his purchase of a map to help him plan his escape route southward. The vision, resourcefulness, and initiative of this yeshivah student who had been immersed in Torah studies are impressive. This does not contradict the fact that the author placed his trust in Hashem all along the way. As the person responsible for the group, with every step he took he had to balance caution with taking risks and making difficult decisions; he had to weigh the needs of his private world against responsibility for the group.

For example, after the communist occupation, during the rush to obtain exit visas from Lithuania, he discusses the questions involved in saving parts of the yeshivah student body or saving its head, and the issue of obtaining visas for himself and his family. These dilemmas are not described in black-and-white terms; rather he shares with us the considerations, the criticism, the uncertainty, and the risks related to these actions (III,

sporadic as well as difficult to read, and the last segment, written in Samarkand, is extremely disjointed. In addition, this notebook includes a page that was written in Samarkand during Adar I 5706 (March 1946), after a break of about eighteen months. This particular page is unusual because the author laments the dimensions of the overall catastrophe of the Shoah that he confronted at the end of the war, and he records his thoughts, personal feelings, and his regret over the absence of entries during those months.

As noted, the political context of the notebooks is wide-ranging. The course of the long and multi-front war preoccupied the writer. He left no stone unturned in his efforts to find sources and to keep as up-to-date as possible with news from the front. Many events are described in great detail. Although he did not reveal his sources, we may assume that he received the information via the Yiddish or Lithuanian BBC broadcasts which covered Lithuania, the Jewish press in Lithuania until its silencing by the communists, and communication with the many Jewish refugees who fled Poland for Lithuania during 1939-1940. During the period in the Soviet Union, he continued his quest for information in various ways. Though it is clear that the news he heard was incomplete, it never ceased to reach him. He would scrutinize the information and sometimes raised questions about the reliability of the official sources. He harbored these doubts from the start of the war: "It is obvious that the war between truth and falsehood in the content of the news reports is even more severe than the war on the front itself. The actual facts have been contradictory for a few days now" (Notebook II, April 19, 1940; below, notebooks are indicated with Roman numerals only).

In each of his notebooks, the author included descriptions of the environment: the living conditions, the climate, the nutrition, the personalities, the wanderings, and the struggle for existence in the Soviet Union. Many refugees, among them some from his group, could not withstand the cruel conditions: the lack of sufficient food – sometimes bordering on starvation; the scarcity of clothing, such as shoes and winter wear; the outbreaks of disease; forced labor; and the isolation of being cut off from the outside world.

The Personal-Autobiographical Sphere

The diary of Rabbi Stein belongs to the genre of diaries that are both private and public. In addition to describing his personal feelings and challenges, he devotes much attention to the group, and to commentary on and analysis of the events.

The diary has relatively few autobiographical details; the little there is, about his family members and his feelings towards them, is written powerfully. The material on his family is mostly confined to the first notebook, written while in Telshe. During his nomadic

In addition to the chronology and geography, the diary exposes extraordinary social and personal dimensions that developed along the way. The author expresses these dimensions both explicitly and between the lines.

Time and Place - The Political Sphere

Rabbi Stein began writing while a student in the Telshe Yeshivah, where the first three notebooks were written. Notebooks II and III are extant.

As explained above, Notebook II was written during the first year of the war, beginning on 2 Teves (the eighth day of Chanukah 5700) and continuing until 21 Elul 5700 (December 14, 1939-September 24, 1940). This is the period when Lithuania was independent and the war had relatively little impact on the daily routine in Telshe. Lithuania became a refuge for many yeshivah students from Poland.

Most of Notebook III was written in Telshe, from 21 Elul 5700 until 23 Tammuz 5701 (September 24, 1940-July 18, 1941), during the Soviet occupation. That notebook ends about a month after the Nazi invasion of Lithuania, which took place on June 22, 1941. Those were the author's final days at the branch of Telshe Yeshivah in Tryskiai.

Notebook IV covers the seven months following the group's arrival deep into the Soviet Union, after the author had stayed in various places while fleeing eastward. Their first stops were among the local kolkhoz farms, and then they continued past the Kirov region in eastern Russia (on the Siberian border). This period was from 23 Tammuz 5701 until 6 Teves 5702 (July 18-December 26, 1941). Life on the kolkhoz farms was characterized by a severe lack of food, sometimes bordering on actual starvation, along with degradation and back-breaking physical labor, mainly felling trees and cutting lumber.

Notebook V is a retrospective review of the winter of 1941-42 when they were in the Sverdlovsk region; the author calls this the *emek ha-bacha* of Sverdlovsk – "the Sverdlovsk vale of tears." There, in addition to the difficult workload and dearth of food, they suffered from the managers of the kolkhoz on whom they were dependent, and they therefore decided to move further southward. (Passages were written between Nissan 5702 and Iyyar 5703 (April 1942 and May 1943) describing their experiences when arriving in Shabbaz (today Beruny) and Urgench, both in Bukhara (Uzbekistan) in south-central Soviet Asia. Several pages describing events up until May 1943 were added to this notebook.

Notebook VI was written in Shabbaz over the span of one year, from the eve of Succos 5704 until 12 Elul 5704 (September 10, 1943-August 31, 1944). It concludes with his arrival in Samarkand in Elul 5704 (September 1944). The entries in this notebook are

Among the pages of the diary, other records were also found in his handwriting: prayers for Rosh Hashanah and Yom Kippur (end of Notebook IV), a notebook of *chiddushim* on the Talmud tractate Chullin, and additional notes on Torah commentaries.

The Diary's Vocabulary

The diary was written in fluent Hebrew, in the language of a *talmid chacham* who draws on the Torah sources and refers to them, integrated with relatively modern Hebrew, to which he was apparently exposed in various ways, such as Hebrew books and newspapers. (Here we should also recall the positive attitude of the Telshe leadership toward the Hebrew language, expressed in the fact that the language of instruction and speech in the Yavne educational network was Hebrew). In certain cases, he even formulated new words in Hebrew, such as *tachshera*, meaning "opportunity," and *meretziyut*, based on the root meaning "energy" and used to mean "fervent vibrancy." The sentence style is short, and sometimes sketchy. Many words are abbreviated with a single apostrophe or period, as is the practice in Eastern European rabbinic writing. The author is not meticulous in his grammatical style.

Beyond these characteristics, the author uses a linguistic style that plays a highly significant role in the diary – a unique, changing vocabulary. For example, in Notebook II, he uses many political terms related to war and to the domestic and foreign policy of various countries (such as "front," "battle," "fleet," "general"). In Notebook III, he uses many Russian terms, mainly in the fields of labor and food. But beginning in Notebook IV, he switches to a completely different vocabulary that he used infrequently in the previous notebooks – the vocabulary of the Mussar movement he had absorbed in the Telshe Yeshivah. For example, throughout the diary, an uplifting talk he makes to his friends is called a *sichas mussar*; a spiritual undertaking is called *kabbalah* ("commitment") or *chizuk* ("reinforcement"). He refers to special days, such as *ha-asiri kodesh* (the tenth holy day) and Yom Kippur Katan; a routine study period is *kvi'us* or *seder*; and his group of friends is the *chabura*.[24] These refined terms stand out in contrast to the primitive environment of harsh labor, and use of them signifies a distinctive process that we will discuss below.

Changing Environments in the Writing of the Diary

The experiences the author underwent and the challenges he faced during the five years he wrote the diary took place in various geographical and environmental conditions, and in the midst of a stormy and unstable period. The changes are reflected in both the content of the writing as well as in its style, resulting in a unique document.

24 See Appendix 2, Terms from Jewish Tradition.

he exposes us to his struggle to obtain paper and to write on a daily basis, the emotional stress due to the absence of calm needed in order to write, and his feelings about the diary (for example, V, Kislev 5703, in the kolkhoz farms in Uzbekistan). These constant challenges distress the author, and he apologizes for ceasing to write, "for reasons of the times, and due to the shortage of paper" (VI, Tammuz/July 7, 1944).

His wanderings and the regular incidents of theft of his property (including his tefillin) caused the author anxiety about the safety of the diary, and he searched for more secure locations for the diary outside the kolkhoz. On his thirtieth birthday, he expressed his emotional attachment to his writings and concern "that they might be stolen, as of course, to me the notebook is worth all the money in the world" (VI, Erev Rosh Chodesh Nissan 5704). Unfortunately, the first notebook, which was written when the war began, disappeared while the author was in the US, and only hazy copies of several pages remain. The notebooks that were preserved (II-VI), were written between 1940-1944. The notebooks that the author used fell into his hands serendipitously, and he added individual pages to them. According to the recorded dates, several pages are missing, and some are difficult to decipher. In the first years, the author wrote continuously, but circumstances caused the breaks between entries to grow longer, and sometimes the author summarized events retrospectively.

Dates in the Diary

One unique characteristic of this diary is the author's method of dating. He records the dates carefully, except for individual sections which have no date. The tripartite dating style is unusual: he gives the civil date, Hebrew date, and the number of days since the war began. The author strays from this system at certain points – for example, in most of the second notebook, which details events in the first year of the war, he records only the civil date.[23] He adds the Hebrew date only on special occasions, such as "December 14, 8th day of Chanukah 5700," presumably since this was the last day of Chanukah. By contrast, in Notebook VI, he mentions only the Hebrew date.

During his wanderings, the author took a calendar with him, in which he recorded significant events. The calendar helps us locate his personal history on the axis of time, and also assess which events were most important to him – those he decided to record in the calendar (such as the theft of his tefillin). He copied the calendar for other Jews he met along the way, and sometimes sold them as a method of supporting himself.

23 The use of civil dates is common in rabbinical writings from community life during the Holocaust period. This is not surprising, as in everyday life they acted as part of the surrounding environment and interacted with the authorities. However, we should note that the civil date appears in some rabbinic personal writing as well, such as in this diary and in the diary of R. Yehoshua Moshe Aronson of Sanniki, *Alei Merorot*.

diary writing was not a usual practice of rabbis, and also because many of them perished. For example, R. Ya'akov Avigdor of Drohobycz wrote his memoirs in the introduction to his book *Avir Ya'akov* (New York, 1949): "Throughout this period, every day I wrote about what was happening to us in a notebook, and I gave the diary to a certain Jew to hide." R. Avigdor survived, but after the war, his diary was never found. Diaries of rabbis who fled to the Soviet Union and spent the war years under Soviet rule are an even rarer phenomenon, with their unique physical and spiritual aspects.

In the 1990s, several diaries written by rabbis were discovered, and they have completed and enriched our knowledge in various aspects. They contribute to our knowledge of the daily lives of the religious Jew, and the way in which these rabbis, the diary writers, related to events. They broaden our understanding about rabbinic leadership and halachah during the Shoah, and enable us to deepen the discussion about the influence of the spiritual atmosphere before the Holocaust on the Jews' reaction during the Holocaust.[22]

The writing of a diary by one of the leaders of the yeshivah world in the war period is thus an unusual phenomenon. In the case before us, R. Stein's diary enables us to experience, alongside the landscapes and changing conditions, his inner world – the *emunah* (faith), emotions, thoughts, and deliberations of a yeshivah student flung into the cruel and foreign environment of a world on the brink of destruction.

The motivation for writing the diary, as documented at the beginning of the second notebook and presented above in the introduction, was to record the events of the war, out of the feeling that this was an unusual historical event that should be remembered, and from which we should derive lessons for the future. The author mentions this motivation several times (see, for example, V, Kislev 5703), and throughout the diary, it is reflected in his detailed description of events on the various fronts, descriptions of political and diplomatic events related to the war, evaluation of the current situation, and attention to rumors. An additional expression of the war's position in the author's consciousness is his count of days, starting from the Nazi occupation of Lithuania, which he records alongside the calendar date.

Additional motivations developed during the writing process, and I will discuss them in the conclusion to this preface.

The author does not share much of his feelings about writing, but in a few sentences,

22 Diaries of R. Yehoshua Moshe Aronson, "*Megilat Beit ha-Avadim be-Kunin*," in *Alei Merorot*, 93-130; R. Teichtal, *Emuna Zerufa be-Kur ha-Shoah* (1-2); R. Zvi Ha-Cohen, *Kuntrass Zichronot*, in *Likutei Zvi*. Also see Farbstein, "*Yomanim u-Pirkei Zichronot ke-Makor Histori – Yomano shel Rav be-Beit Avadim Kunin*."

the daughter of R. Chaim Aryeh Leib Sachs, rabbi of Uzda, Belarus, a Lubavitch chassid, who had been deported to Russia, and then also made his way to Samarkand.[18] Together with his wife and father-in-law, they followed other groups of refugees to Lodz, Prague, and Paris, and then to the United States, where R. Stein began his role at the Telshe Yeshivah in Cleveland.

The diary before us thus describes the fate of one group of Telshe Yeshivah students, led by older students, including the writer, R. Chaim Stein. The group began its journey together, but events along the way caused them to become separated. The writer undertook the task of recording its history.

The Author and his Diary: Motivations and Framework

The personal memory of the Holocaust is particularly significant in understanding the individual's character and reactions in the face of the most terrible suffering humankind has ever experienced, and this is the primary uniqueness of Holocaust diaries. Each of these diaries reflects a slice of life that was recorded during momentous events, as they happened, free of the influence of retrospective analysis, and most were written as internal dialogue, without fear of criticism from the surrounding environment. As a documentary genre, Holocaust diaries have been the subject of several academic studies, as a whole and in specifically defined categories. Most of these studies address the diary's reflection of the human image in those stormy days.[19] Other studies discuss the diaries of those who played official roles in the ghetto or camp, their motivations for writing, their deliberations, and their personal understanding of the significance of their role.[20] Other categories are diaries of members of the fighting underground, or of youth. Yet another diary category is geographical – a viewpoint that contributes to our knowledge of events in those locations from the individual's point of view, and to our understanding of the influence of the cultural environment and the local reality of the diary writer.[21]

Within this realm, the diaries of rabbis were missing for many years, both because

18 R. Sachs studied at the yeshivah of R. Shmuel Ya'akov Becker in Kelm. After World War I, he published *chiddushim* in the publication *Yagdil Torah*, which was edited by R. Yechezkel Abramsky in London. After his deportation, he became a follower of Lubavitch. Following the war, he lived in Cleveland with the Stein family, and late in life moved to Israel to Kfar Chabad, where he died. His book *Divrei Chaim* was published in 5722.

19 For example, Goldberg, *'Ani' Haser Onim, Ktivat Yomanim bi-Tkufat ha-Shoah*; ibid., "*Ha-Zehu (ha-Teva shel Teva) ha-Adam? Dmut ha-Adam ba-Ktiva ha-Otobiografit ve-ha-Historit bi-Tkufat ha-Shoah u-le-Ahareiha.*"

20 For example, Guttman, *Adam Chernyakov – ha-Ish ve-ha-Yoman*; Cohen, "*Yomanim shel Anshei ha-Sonderkommando me-Auschwitz – Hitmodedut im ha-Goral ve-ha-Metziut.*"

21 For example, Dvorzkhy, "*Yomanei Ghetto Vilna*"; Cohen, "*Yomanim mi-Lita, Hayei Yom Yom ve-ha-Goral ha-Yehudi.*"

managed to flee and survived that incident.

Two members of the *rosh yeshivah*'s family– his brother R. Eliyahu Meir Bloch (1895-1955), and his brother-in-law, R. Chaim Mordechai Katz (1894-1965) left for the United States on September 2, 1940, in order to raise funds for the yeshivah and for refugee yeshivah students in Lithuania.[16] They travelled through Russia (Vladisvostok) and Shanghai, and reached New York in November 1940. They thus survived the war without their families. After the Nazi occupation of Telshe, they decided to establish a branch of the Telshe Yeshivah in Cleveland, Ohio.[17]

Following the German invasion of the Soviet Union and after some deliberation, R. Stein and a number of his friends in Tryskiai decided to flee eastward to the Soviet Union. Despite their attempts to convince others to join them, most of the students in Tryskiai and other towns in the area (including his friend R. Shalom Zaksh of Ritova and R. Stein's two brothers) did not choose to leave. They decided instead to return to Telshe or to their homes, where they were murdered *al Kiddush Hashem* in the mass murder of the Lithuanian communities. At that point, R. Chaim Stein and his friends parted from the yeshivah with which they had been so intimately connected. They began a period of wandering eastward, of harsh physical labor in the kolkhoz farms of the eastern Soviet Union, on the border of western Siberia. Many perished due to the stark living conditions in this region.

After Germany and the Soviet Union invaded Poland and the signing of the Sikorski-Stalin agreement (August 1941), Polish refugees were given the option of leaving the labor camps in Russia. Thousands of Polish refugees traveled south in the fall and winter of 1941, to the southern republics of the Soviet Union, to Bukhara province and the city Samarkand, Uzbekistan. The members of R. Stein's group also traveled to this region, and remained in Uzbekistan until summer 1944. There they also experienced harsh, unstable living conditions. In Elul 5704 (September 1944), they reached Samarkand, where they met thousands of other refugees from the camps in the Soviet Union and Siberia, including many yeshivah students. In Samarkand after the war, R. Stein married

16 According to the testimony of R. Nosson Zvi Baron, a survivor of the yeshivah and a member of R. Stein's group, R. Eliyahu M. Bloch went to the United States due to fear he would be deported to Siberia. He had clashed with a Jewish barber who had opened his barber shop on Shabbos. During the Russian occupation, the Jew became a communist and reported R. Bloch to the authorities.

17 They often spoke in public about the situation in Lithuania, and the importance of founding Torah institutions as a pivotal step in the continued existence of the Jewish people after the war. At the inauguration of the new yeshivah building, R. Eliyahu Meir Bloch recalled that his brother, R. Avraham Yitzchak, had expressed the desire to return the Torah scrolls to the yeshivah study hall in Telshe. R. Eliyahu Meir thus viewed the renewal of the Telshe Yeshivah in Cleveland as the fulfillment of a historical debt to his brother and to the yeshivah.

and his niece Chassia (daughter of his brother, R. Zalman) contacted the local bishop and police and asked for protection. But their appeals were in vain. R. Avraham Yitzchak Bloch refused to consider the possibility of fleeing eastward, and chose to remain in Telshe with his family and the yeshivah students. In this, he followed the example of his father, who remained in the town during World War I. Possibly, R. Bloch thought the danger to spiritual life under the communists was worse than the danger to physical life under the Nazis, and he was unaware of the severity of the danger under the Nazi regime.

Shortly after the Nazi occupation, the male Jews of Telshe were murdered – from infants to the elderly, including rabbis and students of the yeshivah. The Jews were tortured violently at Rainiai horse stables, then taken into the forest nearby and shot. Led by the town rabbi, R. Avraham Yitzchak Bloch, the community marched to its death. Sarah Elitzur-Ritov, an eye-witness, wrote in her diary:

> The entire Telshe community gathered next to the lake, where we waited for our fate to be sealed. Around us we heard that they would destroy us here – either they would execute us by the sword, or else they would order us to throw ourselves into the lake [...]. Everyone recited Ma'ariv in silent prayer. The time for welcoming Shabbos came, and the rabbi instructed us to welcome it and then to recite Tehillim. Everyone prayed, and a great silent cry erupted in the heavens – the prayers of an entire community. The image was petrifying and filled with sanctity. Each one of us was focused on the single notion – to die as *kedoshim*, no matter what.
>
> A congregation of 2500 individuals, all standing and praying without a sound, weeping silently and listening to the words of the rabbi who stood before the community.[14]

After the murder of the men, the remaining women and girls, many of whom has knowledge of Tanach and halachah,[15] were sent back to Telshe, into the ghetto that was delineated around the old *beis midrash*. This created a rare phenomenon: a women's ghetto. It lasted for several weeks, and was run by the women.

On 4-5 Teves 5702 (December 24-25, 1941), the women were sent out of the ghetto and led to pits dug beside Rainiai Forest. Most were shot into the pits. Sixty-four women

14 *Sefer Telshe*, 347. See also: Introduction to *Shiurei Da'at*, Bloch-Ausband, *Yoman mi-Geto Lita*, 235-236; Greenberg, "Holocaust and Musar for the Telsiai Yeshivah," 237–243; Greenberg, "Dying with God: The Paths of Three *'Rashei Yeshivot'* During the Lithuanian Holocaust," v–xxvi.

15 See Yad Vashem archives, collection of testimonials from Telshe (Leib Koniuchowsky Collection), file 071/165; Schwartz-Berkman, *Be-od Laila*, particularly 96; Levin, *Bat Ami*, particularly 43. In the women's ghetto, leading figures included Rebbetzin Talpiot of Tytuvėnai and her children; the daughter-in-law of R. Elchanan Wasserman; the daughters of R. Bloch; and an unusually knowledgeable young woman, Golda-Zehava Emlen. See also Farbstein, *Hitmodedut Hilchatit shel Nashim ba-Shoah*, 50-53; 60-61.

schools; and several pre-schools (1920).[11]

In June 1940, the Russians invaded Lithuania. This intermediate period, called by Levin "the period in parentheses"[12] in light of the events that followed, was a decisive time in the life of the yeshivah. In his diary, R. Stein described the process in which the communists took over institutions, their decrees outlawing religious practice, and the gradual closure of the main yeshivah. The final traumatic event was the evacuation of the yeshivah building on the pretext that it was needed to house a military hospital. After the evacuation, study continued: a group of youths remained with the *roshei yeshivah* in Telshe, while the others scattered to four towns: Tryskiai (near Telshe), Shidlova (near Tauragė), Yelok (near Mazei), and Papilė (near Siaulia). In these towns, regular studies continued until the German occupation. R. Stein led the Tryskiai group, while his friend Yitzchak Isaac Ausband (see Appendix 6) led the group in Shidlova.

The Nazi occupation in June 1941 sealed the fate of Lithuanian Jewry, including the Jews of Telshe. In the diary, R. Stein uses powerful yet restrained language to describe the dramatic transition from the yeshivah world into the surrounding reality:

> ***21 June, the holy Shabbos.*** *This Shabbos we continued to study with particular intensity. We fortified ourselves with courage, and we decided on one page that everyone would study. Between Mincha and Ma'ariv, we studied Chovos Ha-Levavos as a group.*[13]
>
> ***22 June. 27 Sivan. Sunday of seder Korach.*** *The war suddenly broke out. [...] The panic among the residents was terrible. They fled for their lives, with only the clothes on their backs. Fathers lost their children along the way, and many families were torn to shreds.*

At the beginning of the Nazi occupation, two girls from the family, R. Bloch's wife Rasia

11 The girls' high school (*gymnasia*) opened in 1921 at the initiative of the parents, leaders of Tze'irei Israel (parallel to the Agudath Israel youth organization) and yeshivah director R. Yosef Yehuda Leib Bloch. The goal was to provide the girls with an education that would grant them stability and strength to withstand the erosive influences of assimilation and the Haskalah. The institution was the first haredi girls' high school in Lithuania. After the Telshe school initiative, Yavne high schools were established in Kovno and in Ponevezh by R. Yosef Shlomo Kahaneman. The final conference of Yavne institutions in Lithuania was held during Chanukah 5697 (1938). Most of the teachers who participated in this conference perished after the Nazi occupation. On the creation of the Telshe educational network, see II, note 248, as well as: Klibansky, *Ha-Mahapecha ha-Telsha'it*; Natanovitz, *Le-Toldot ha-Yishuv ha-Yehudi be-Telshe*, *Sefer Telshe*, 27-28; Holtzberg, *Ha-Zerem ha-Hinuchi "Yavne" be-Lita*, 160-165; Zelkin, *She-Yihiyeh Kulo Ivri*; Kleiman, *"Yavne" de-Lita ve-Hachameha*; and the Zachor website http://zachor.michlala.edu/.

12 This is the title Dov Levin gave to his book on the period – *Tekufa be-Sograyim*. See bibliography.

13 The popular book on *mussar* written by Rabbenu Bahya ben Yosef ibn Pakuda in 1080.

Bloch remained in the yeshivah with a reduced number of students. His personality, philosophy, and Mussar method had a potent influence on the remaining students and residents of the town, leaving an indelible mark on the Telshe community.[8]

R. Chaim Stein studied at Telshe Yeshivah during the prolific inter-war period. As one of the yeshivah's outstanding students, R. Stein was selected to teach a class in the Mechinah, and he developed intimate ties with its heads. At that time, the yeshivah numbered some five hundred students. Its renown spread afar, and sixty-eight came from other countries.[9] At the helm were R. Avraham Yitzchak Bloch, second son of R. Yosef Yehuda Leib Bloch, and R. Azriel Rabinowitz, son of R. Chaim Rabinowitz. In 1927, R. Zalman Shmuel Bloch, eldest son of R. Yosef Y. Leib Bloch and brother of the *rosh yeshivah*, took the position of *mashgiach ruchani*.

After a protracted struggle within the institution, the Mussar movement penetrated Telshe Yeshivah. The conflict began during R. Eliezer Gordon's time, and ended during the term of R. Yosef Y.L. Bloch in the 1920s. Among the well-known rabbis who held the position of *mashgiach* were R. Yehuda Leib Hassman and R. Shmuel Fondiler, rabbi of Ritova, Lithuania.

In his classes at Telshe, R. Yosef Y. L. Bloch developed a unique method of Mussar instruction. These classes were called *shiurei da'as* – and this was also the title of his book.[10] His methodology had great influence on the yeshivah students, and became established as one of the unique Telshe characteristics. The Mussar *chaburos* (student groups) active at the yeshivah occupied an important position, and R. Stein led one of these.

R. Yosef Y. L. Bloch initiated the establishment of several religious educational institutions in Telshe, which became well known. These operated under the sponsorship and supervision of the *roshei yeshivah* and senior yeshivah students, and they influenced religious life throughout Lithuania. Aside from the Mechinah, these included a *kollel* for rabbinical students (1929); a *beis midrash* for male teachers (1926), and a seminary for women teachers (1930) – both led by R. Yitzchak Isaac Hirshowitz and later, R. Avraham Mordechai Wessler; the Yavne girls' high school (1927); boys' and girls' elementary

8 For more about the Telshe Yeshivah, see: Gifter, *Yeshivat Telshe*, 169-187; Stamper, *Ha-yeshiva ha-Lita'it be-Hithavuta*, 303-359; Katz; *Tnuat ha-Mussar* 5, 17-100; Klibansky, *Ka-Tzur ha-Halamish*, 140-144; Barkai, *Nachalat Binyamin*, 7-12. R. Binyamin Ya'akov Barkai studied at Telshe Yeshivah in the 1920s. In his diary, he describes life in the yeshivos where he was a student from 5680-5688 (1920-1928).

9 See Klibansky, *Ka-Tzur ha-Halamish*, 409, table 7.

10 The book *Shiurei Da'at* explains his Mussar method and philosophy. It was first published in 5709 (New York, Jerusalem: Feldheim), and was reprinted many times in Jerusalem.

respected yeshivos in Lithuania, the pride of the small town of Telshe in northwestern Lithuania. Telshe was also one of the largest yeshivos in independent Lithuania[6] (alongside the Ponevezh and Slobodka Yeshivos). The nurturing environment of the Telshe Yeshivah shaped the writer's character from an early age.

The yeshivah was established by R. Shlomo Zalman Abel (R. Shimon Shkop's brother-in-law), R. Meir Atlas and R. Zvi Ya'akov Oppenheim, and reached the height of its growth following the appointment of R. Eliezer Gordon as *rosh yeshivah* and chief rabbi of the town in 1881. Previously, R. Gordon had served as chief rabbi of Kelm.[7] He appointed his son-in-law, R. Yosef Yehuda Leib Bloch, and his nephew R. Shimon Shkop to serve alongside him as heads of the Telshe Yeshivah. Within a relatively short time after its establishment, the yeshivah occupied a major position in the European Jewish world. During R. Shimon Shkop's eighteen years as *rosh yeshivah* (1884-1902), he developed a unique approach to rigorous logical analysis of Talmudic issues. His method became known as the Telshe method of Talmud study, and was later published in his book *Sha'arei Yosher.*

During World War I and the 1920s (1910-1930), R. Gordon's son-in-law, R. Yosef Yehuda Leib Bloch, served as *rosh yeshivah* of Telshe, along with R. Chaim Rabinowitz, also appointed by R. Gordon. During this period, many Lithuanian yeshivos developed their own unique styles of study, and Telshe, too, developed its own particular program, which was extremely rigid.

During World War I, thousands of Jews fled or were deported from the town, but R.

Mechinah is comprised of four classes of differing levels. It included secular studies in the evening hours, which was both a concession to the demands of the authorities and a way of competing with the *maskilim*. At its head stood R. Chaim Mordechai Katz, R. Bloch's son-in-law, who eventually became one of the founders of the Cleveland branch of Telshe Yeshivah. The Mechinah was housed in a spacious building that was inaugurated in a festive ceremony two years before the outbreak of World War II. Some 150 students studied in the Mechinah, coming from towns throughout Lithuania as well as other countries such as Germany, Hungary, and Czechoslovakia.

6 In mid-1918, parts of the territory of Lithuania were transferred to Poland, including its capital, Vilna, and the state was left with relatively small borders.

7 Kelm became well known within the Jewish world due to its Beis Ha-Talmud (the local Talmud Torah), founded by the Sabba of Kelm. The Sabba was an outstanding follower of R. Yisrael Salanter, and a central and influential figure in the several streams of the Mussar movement. The pupils of Beis Ha-Talmud called it "The Big Home," "the place of truth in our generation, the place of modesty and humility" (see letters of R. Eliyahu Dessler to his son on the destruction of Kelm, in *Michtav mi-Eliyahu* 3, 346). Between the two world wars, R. Eliyahu Lopian was active in this institution. In its final years, the Kelm Beis Ha-Talmud was headed by two brothers-in-law, grandsons of the Sabba of Kelm: Mussar teachers R. Daniel Movshowitz and R. Gershon Maidanek. They were murdered along with the rest of Kelm Jewry in the summer of 1941. See also Beit Kelm A, *Sefer ha-Zikaron*, 294, 440-449; R. Eliyahu Dessler, in *Michtav mi-Eliyahu* 3, 346-348; Katz, *Tnuat ha-Mussar* 2, 27-177.

Biography of the Author

R. Chaim Stein was born in 1911 in Skaudvilė, a town in Zamut district in western Lithuania,[1] which was then part of the Russian empire. His father, R. Binyamin Moshe Stein, and his mother Chassia Miriam, were murdered during the German occupation of Lithuania, in Tammuz and Elul 5701 (June/September 1941).[2] His other family members were also killed during the Holocaust: his sister, Ella Roizel (Shoshana) and her husband, Yisrael Yehuda Leib Rothstein; his older brother, Yehoshua Aryeh Leib, a rabbi in Salant; and his younger brothers Abba Meir, Shalom, and Shmuel Zalman Stein.[3] R. Chaim learned of their deaths only after the war ended.

When he was nine years old, R. Chaim was sent to a Talmud Torah in Kelm, where he was heavily influenced by R. Eliyahu Lopian.[4] At the age of eleven, he was sent to the Mechinah (preparatory program) at Telshe Yeshivah,[5] one of the oldest and most well-

1 In 1940, the Jewish population of Skaudvilė numbered about one thousand. R. Avraham Yitzchak Perlman served as the town's chief rabbi. Before the Soviet occupation and subsequent nationalization, most of the stores in the town were under Jewish ownership, and the writer's parents were among these store-owners. The town had a *yeshivah ketanah* for younger boys, founded by R. Shaul Zaksh, and several other educational institutions. At the outbreak of World War II, the community welcomed refugees from the Baronovitch Yeshivah of Poland, who were led by R. Avraham Shmuel Hirshovitz. See *Skaudvilė: Pinkas ha-Kehillot, Lithuania* (695-698).

2 Following the Nazis' invasion of Skaudvilė on 29 Sivan 5701 (June 24, 1941), several Jews were cruelly murdered. After this, the town remained relatively quiet for several weeks. Then on 21 Tammuz (July 16), all the men were ordered to report to the center of town. The Lithuanians helped the Germans to separate the Jews from the others and torture them, pulling out their beards, beating them, and dragging them along the ground. R. Perlman was dragged from his home, tortured, and cruelly murdered. The men were then sent to the nearby Puzai Forest, where most were shot to death on 27 Tammuz (July 22, 1941). Only a few escaped, while the women and children were sent to forced labor on an agricultural farm. In mid-Elul (September 1941), the women and children were deported to Gryblaukis Forest, near Tauragė, and the majority were shot on 24 Elul (September 16, 1941). Nine women and one youth escaped from this mass murder. See Stein, "*Skaudvilė Un Ir Omkum*"; *Skaudvilė: Pinkas ha-Kehillot, Lithuania* (697-698). After the war, the rabbi added the *yahrzeit* date of his parents and that of his other family members to the calendar he had carried with him during his travels.

3 At first, the younger brothers were with R. Chaim Stein in a group of yeshivah students that moved from Telshe to Tryskiai during the Russian occupation. But after the Nazi invasion, the boys decided to return home to Skaudvilė, where they were murdered along with the other Jews of the town.

4 R. Eliyahu (R. Elya) Lopian (1876-1970) was one of the leaders of the Mussar movement in the inter-war and post-war periods. He studied in Łomża and in Kelm, where he became a follower of the Sabba of Kelm, R. Simcha Mordechai Ziskind (Simcha Zissel) Ziv (5684-5658/1824-1898), in the last year of the Sabba's life. He was one of the most influential figures in Kelm, and encouraged many to join the yeshivah world. In the 1930s he took the position of *rosh yeshivah* of Etz Chaim Yeshivah in London. In 1950 he made aliyah to Israel, and was appointed *mashgiach ruchani* (spiritual mentor) of Kfar Chassidim Yeshivah. He became a symbol of Jewish Kelm, and his sermons were widely publicized throughout the Jewish world. Some of these appear in his book *Lev Eliyahu*, edited by his follower R. Shalom Schwadron.

5 The Mechinah of Telshe Yeshivah was founded in 1920 by R. Yosef Yehuda Leib Bloch, as one of his broad educational initiatives. (There is some evidence that the first group started in 1916.) The

From Telshe to Telshe
Preface: Rabbi Chaim Stein and His Diary

At the outset, I set aside a small notebook in which to make notes of events during the war. I thought that the war wouldn't last long. But now it seems it won't be over so soon, and I can only hope that this notebook will last until it's over. Let us express our hopes to the Master of the Universe that the entire sequence of events will eventually lead to the coming of the Redeemer, speedily in our day, Amen.

(Notebook II, eighth day of Chanukah 5700/December 14, 1939)

As the Germans invaded Poland and the Nazi war machine implemented the ideology of the murder machine, Chaim Stein, then a top student at Telshe Yeshivah in Lithuania, decided to record the events in writing. He began to write his diary in a small notebook that he set aside for that purpose. As the war intensified, he filled the pages of the first notebook. He added another notebook and then another one – completing a total of six notebooks. He carried these writings with him throughout five years of wandering and travail, hiding them from prying eyes and desperately searching for additional pages in an environment where paper was an almost non-existent commodity.

In the six notebooks that he filled, R. Stein recorded almost every event that took place on the warfronts. As he wandered farther from home and distanced himself from his usual daily routine, writing gradually came to fulfill other, more meaningful roles in his life, beyond the mere recording of events.

When he arrived in the US, and in his major position as a head of Telshe Yeshivah in Cleveland, R. Stein never shared his diary – except on Tishah b'Av, when he would read selections from it to the yeshivah students.

Late in life, and mainly following his passing, the complete diary came to light. It is a unique Jewish historical document, and is being published here for the first time at the initiative of his family, who have entrusted me with the task of editing it.

Notebooks and dates:

Notebook II | Page 43-135
Telshe
Chanukah 5700 – 21 Elul 5700
December 14, 1939 – September 24, 1940

Notebook III | Page 137-232
Telshe
21 Elul 5700 – 23 Tammuz 5701
September 24, 1940 – July 18, 1941,
about one month after the Nazi invasion

Notebook IV | Page 233-290
Soviet Union, in the kolkhoz:
23 Tammuz 5701 – 6 Teves 5702
July 18, 1941 – December 26, 1941

Notebook V | Page 291-332
Uzbekistan, in the northeastern kolkhoz
Nissan 5702 – Iyyar 5703
April 1942 – May 1943

Notebook VI | Page 333-370
Uzbekistan:
Erev Succos 5704 – 12 Elul 5704
September 1943 – August 31, 1944

The notebook ends when the author arrives in Samarkand.

מטלז עד טלז

Editor: Esther Farbstein

Assistant Editor: Dr. Kiril Feferman

Consultants: Dr. Ben-Zion Klibansky, Prof. Natan Cohen

Research Coordinator: C. Plitnik

Hebrew Language Editor: Dan Halevi

English Translation of Introduction: S. Schmidt, J. Setbon

Graphics: E. Shlang

Maps: C. Elituv, C. kozitz

Production: The Holocaust Research Center, Michlalah-Jerusalem College

Publishing: Yeffeh Nof, Jerusalem

© All rights reserved
to Michlalah Jerusalem and the family
Jerusalem 2015

ISBN 978-965-92347-1-4

With the generous support of
Conference on Jewish Material Claims Against Germany, inc.

ועידת התביעות
Claims Conference
The Conference on Jewish Material Claims Against Germany
www.claimscon.org

From Telshe to Telshe

The Diary of Rabbi Chaim Stein

5700-5704 (1939-1944)

Edited by E. Farbstein

Jerusalem 5775 (2015)

יומן נדיר זה נכתב בתקופת השואה במשך כחמש שנות סבל ונדודים ברחבי ברית המועצות. הרב חיים שטיין זצ"ל, מבכירי ישיבת טלז בליטא ולימים אחד מראשי ישיבת טלז בקליבנד, רשם בסגנונו המיוחד את חיי היום יום תחת הממשל הקומוניסטי והסביבה המשעבדת והפרימיטיבית.

"חבורת *ה'מוסרניקים'* הטלזאים נטלה עמה לדרך את 'ארגז הכלים' של עבודת המוסר, וככל ששקעו בסביבה חומרית ובשפל המדרגה הפיזי, יצקו אל המרחב הסביבתי את המרחב הישיבתי-מוסרי". (מתוך המבוא)